

YÜZYIL BİTERKEN

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi

14

İLETİŞİM YAYINLARI

YÜZYIL BİTERKEN

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi

14

İLETİŞİM YAYINLARI

İLETİŞİM YAYINCILIK A.Ş.
KURUCUSU **Murat Belge**
SAHİBİ **Tuğrul Paşaoğlu**
GENEL YAYIN YÖNETMENİ **Fahri Aral**
YAYIN YÖNETMENİ **Yetvart Danzikyan**
YAYIN KURULU
Fahri Aral, Tanıl Bora, Yetvart Danzikyan, Murat Gültekingil
Ahmet İnsel, Ümit Kıvanç, Ömer Laçiner, Tuğrul Paşaoğlu, Nihat Tuna
YAYINA HAZIRLAYANLAR
Fahri Aral, Alper S. Aslandaş, Tanıl Bora, Prof. Dr. Ayşe Buğra,
Yetvart Danzikyan, Tuğrul Eryılmaz, Murat Gültekingil, Ahmet İnsel,
Dr. Aziz Konukman, Can Kozanoğlu, Dr. Hayri Kozanoğlu,
Prof. Dr. Kuvvet Lordoğlu, Ömer Laçiner, Abdullah Onay, Taha Parla,
Tuğrul Paşaoğlu, Mustafa Sönmez, Prof. Dr. Burhan Şenatalar
Nihat Tuna, Doç. Dr. Nurhan Yentürk
GÖRSEL YÖNETMEN **Ümit Kıvanç**
FOTOĞRAF EDİTÖRÜ **Laleper Aytek**
UYGULAMA **Hüsnü Abbas, Suat Aysu**
DÜZELTİ **Sait Kızılırmak**
DİZGİ **Maraton Dizgievi**
FİLM ÇIKIŞ **Diacan Grafik**
RENK AYRIMI **Ağaçkakan Ltd. Şti.**
BASKI **Sena Matbaası**
CİLT **Tuğ Ciltevi**

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi
Yüzyıl Biterken Takım: ISBN 975-470-536-4 • Cilt 14: ISBN 975-470-534-8
©1995 İletişim Yayıncılık A.Ş. • 1. Baskı 1996, İstanbul

İ L E T İ Ş İ M Y A Y I N L A R I
Klodfarer Caddesi No.7 34400 Cağaloğlu İstanbul
Tel. (0 212) 516 22 60 • Fax: (0 212) 516 12 58

YÜZYIL BİTERKEN CİLT 14

MİMARLIK 893

1980'den günümüze mimarlık 894
Prof. Dr. Afife Batur

MİZAH VE KARİKATÜR 905

Türk mizah ve karikatürü (1980-1995) 906
Tan Oral

1980'lerin mizah yazarlığı 911
Yetvart Danzikyan

1985'ten 1995'e mizah dergileri 914
Levent Cantek

MÜZECİLİK 917

Türkiye'de müzecilik 918
Erdem Yücel

MÜZİK 923

1980'li yıllardan 95'e Türk müziği 924
Doç. Yalçın Tura

Türkiye'de halk müziği (1983-1995) 928
Melih Duygulu

1980'lerde Türkiye'de klasik batı müziği 932
Esin Ulu

Bilkent Üniversitesi Müzik ve Sahne Sanatları Fakültesi 936
Prof. Dr. Ersin Onay

1980'den günümüze Türkiye'de pop müzik 943
Metin Solmaz

Arabesk: Ulusal popüler müzik kültürü 948
Feza Tansuğ

NÜFUS 951

1980 sonrasında Türkiye nüfusu 952
Doç. Dr. Kayıhan Özoğuz

ODALAR 957

Toplumsal etkinlik açısından odalar 958
Bülent Tanık

Odalar Birliği 961
M. Kemal Öke

Türkiye Ziraat Odaları Birliği 963
Kerem Kalenderoğlu

Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu 964
İsmet Oran

Muhasebeci ve Mali Müşavir Odaları 965
Uğur Büyükbalkan

Türkiye Barolar Birliği 966
Haluk İnanıcı

Türk Tabipler Birliği (TTB) 968
Ata Soyer

Türk Mimar ve Mühendis Odaları Birliği (TMMOB) 970
Bülent Tanık

Eczacı örgütlenmesi 972
Atilla Uzgören

Türk Dişhekimleri Birliği 972
Süha Alpay

ONİKİ EYLÜL DARBESİ VE REJİMİ 973

12 Eylül rejimi 974
Doç. Dr. M. Semih Gemalmaz

Türkiye'nin 1980 dönemeci 982
Doç. Dr. Fikret Başkaya

ORDU VE JANDARMA 999

Ordu ve siyaset 1000
Doç. Dr. Ümit Sakallıoğlu

Ordu ve jandarma 1005
Bülent Yomralı

Türk Silahlı Kuvvetleri'nde gelişme ve değişmeler 1010

ORMANCILIK 1013

Ekosistem, orman, ormancılık 1014
Prof. Dr. Uçkun Geray

PARLAMENTO VE YASAMA 1021

Türkiye Büyük Millet Meclisi 1022
Alper Sedat Aslandaş

1987-1994 yılları arasında milletvekilleri listesi 1043

PLANLAMA 1051

Türkiye'de ülkesel planlama: 1980-1994 1052
Doç. Dr. Oktar Türel

POLİS 1063

Türk polis örgütünün yapısı 1064
İsmail Metin- Fetullah Eraslan

Güvenlik soruşturması: Yasal ve yönetsel dayanaklar 1067

Polis devleti 1071
Tanıl Bora

1980 sonrası polis 1074
Halil Nebiler

RADYO 1077

Türk radyoculuğunun gelişimi 1078
Doç. Dr. Özden Cankaya

Ticari, hür ya da yarı-resmi özel radyolar 1082
Ragıp Duran

REKLAMCILIK 1087

80'lerden 90'lara reklamcılık 1088
Gaye Boralıoğlu

Reklamda özdenetimin esasları 1096

RESİM 1099

Türkiye'de çağdaş sanat: 1983-1994 1100
Necmi Sönmez

SAĞLIK 1113

Türkiye'de sağlık hizmetleri: 1980-1995 1114
Dr. Ata Soyer

İlaç sektörü 1118
Mehmet Domaç

Türkiye'de tıbbi teknolojinin kullanım boyutları 1128
Dr. Semih Şemin- Dr. Zuhal Amato

SANAYİ 1133

1980 sonrası imalat sanayiin yapısı ve gelişimi 1134
Doç. Dr. Nurhan Yentürk

1980 sonrasında sanayi politikaları 1138
Prof. Dr. Fikret Şenses

SEÇİM 1141

Seçimler 1142
Prof. Dr. Yavuz Sabuncu- Prof. Dr. Murat Şeker

SIKIYÖNETİM VE OLAĞANÜSTÜ HAL 1169

Olağanüstü Hal 1170
Prof. Dr. Zafer Üskül

SS Kararnameleri 1173
Prof. Dr. Zafer Üskül

SİNEMA 1179

1980 sonrasında Türk sineması 1180
Tuğrul Eryılmaz

Altın Portakal ve İstanbul Film Festivali Ulusal Yarışma Sonuçları 1184

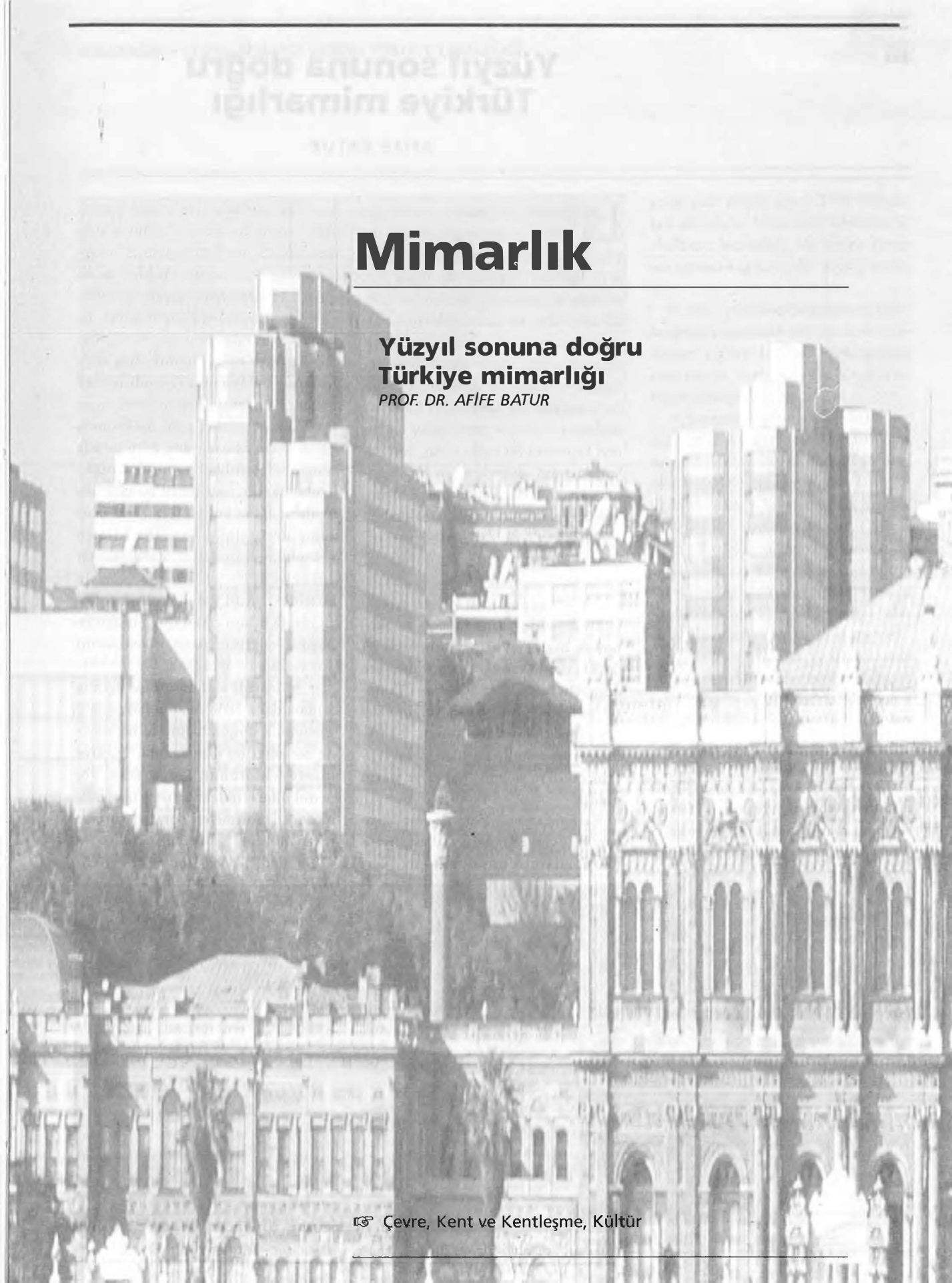
Türk sinemasında Amerikan hâkimiyeti ve sonuçları 1186
Mehmet Açar

Sinema yayınları ve sinema üzerine düşünmek 1190
Doç. Dr. Kurtuluş Kayalı

Mimarlık

Yüzyıl sonuna doğru Türkiye mimarlığı

PROF. DR. AFİFE BATUR

☞ Çevre, Kent ve Kentleşme, Kültür

Yüzyıl sonuna doğru Türkiye mimarlığı

AFİFE BATUR

1980'li yıllar ve sonrası mimarlığı, 20. yüzyılın bitimine doğru bu yüzyılın son çeyreğine bir genel bakışı ve Türkiye toprakları üzerinde inşa edilmiş mimarlık ürünlerini, mimarlık düşünce ve ideolojilerini, eğitim/öğretim ve örgütlenme biçimlerini, mimarlığa ilişkin yasal düzenlemeleri ve mimarlık yayınlarını topluca kapsayan bir derlemeyi ifade etmektedir. Yaklaşık yirmi yıllık bir süreyi kapsayan bu toplu bakış, son yıllarda ivmesi giderek artan bir değişme sürecinin dinamiklerini ve biçimlerini irdelemeyi de amaçlamaktadır.

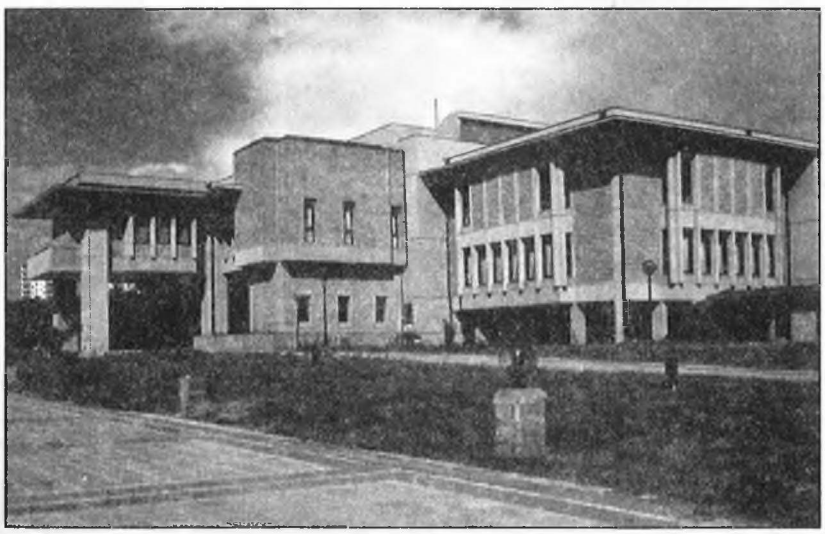
1970'li yılların çalkantılı siyasi ortamı, 12 Eylül 1980 günü bir askeri darbeyle sonlandı. Haklar ve özgürlükler askıya alınırken yüksek enflasyonu denetim altına almayı ve ekonomik bunalımı aşmayı öngören 24 Ocak (1980) kararları, karar paketini dönemin başbakanı Süleyman Demirel ile birlikte hazırlayan Turgut Özal aracılığıyla yürürlüğe kondu. 12 Eylül operasyonu ile kurulan siyasi rejimin etkileri yaygın, kalıcı ve derin oldu.

Kendini siyaset alanı ile sınırlamayan 12 Eylül rejiminin serbest piyasa ekonomisinin önündeki engelleri kaldırma çabaları, yeni dünya düzeni doktrini ile bir denk düşüm içinde desteklendi. Bu konjonktürel buluşma Türkiye mimarlığını beklenmedik ölçüde ve alanlarda değişime zorladı.

• Serbest piyasa ekonomisinin finansal kurumlarını oluşturma çabaları Türkiye mimarlığının dışa açılmasında dolaylı ama önemli bir rol oynadı. İthalatın serbest bırakılması ile Türkiye pazarı yapı malzemesi açısından o zamana dek görülmemiş zengin bir çeşitliliğe kavuştu. Körüklenen tüketim ekonomisi bu çeşitliliği alabildiğine kullanırken yerli malzeme üretiminde de standartların yükseltilmesini zorladı. Standartlarını yükseltebilen yerli üreticinin de 80'lerdeki siyasi konjonktürün sonucu olarak ortaya çıkan Doğu Bloku ve Asya ülkelerinin pazar olanaklarını kullanabilmesini sağladı.

• Mimarlık alanında dışa açılma aslında daha 70'li yıllarda başlamıştı. Ekonomik durgunluğun da bir ölçüde zorladığı bu dışa açılma, Türkiye inşaat sektörünün Libya, Irak, vb. petrol ülkelerindeki yatırım taleplerini değerlendirmeleri sonunda ortaya çıkan bir proje hizmeti alanı oldu.

Bu alan, Sovyet sisteminin çökü-

Cumhurbaşkanlığı Hizmet Binası, Ankara, Orhan Genç - Mustafa Aytüre, 1993

Atakule Alışveriş Merkezi, Ankara, Ragıp Buluç, 1986-89.

şünden sonra Rusya ve Ortaasya cumhuriyetlerinde yaygınlaştı ve yalnız inşaat sektörünün değil mimarların da uluslararası ortamda performanslarını kanıtlama olanağı elde etmelerini sağladı. Moskova'da Petrovsky Pasajı'nın onarımı (1990-91) ve 1993 başkaldırısında yıkılmış olan Parlamento Binası'nın yeniden yapımı ve diğerleri Türkiye mimarlığının başarısı olarak kaydedildi.

Uluslararası ortamda yer alma ve bu amaçla uluslararası proje yarışmalarına katılma, 80'li yıllardan önce de elbet Türk mimarlarının gündeminde bulunan bir etkinlik alanı idi. Ancak son yıllarda bu katılımların ve ödüllerin sayıca arttığı ve Türkiye mimarlığına prestij kazandırdığı söylenebilir. Özellikle Ağahan Mimarlık Ödülleri Vakfı'nın hem ödüllerinde, hem de ödül jürilerinde Türkiye'nin güçlü bir yeri oldu. 1983 yılında Turgut Cansever'in Türk Tarih Kurumu Binası ile başlayan ödüller ve Prof. Kuban'la başlayan jüri üyelikleri sonraki yıllarda da sürdü.

Uluslararası etkinliklere ve başarılara pek çok örnek verilebilir:

Erkut Şahinbaş'ın Kualalumpur/Malezya'da Uluslararası İslam Üniversitesi ve Karaçi/Pakistan'da Uluslararası İslam Ticaret Merkezi, (1982-83), bir erken örnektir.

• Aynı yıllarda 1983'te Cezayir hükümetinin başkentte yaptırmayı düşündüğü Ulusal Merkez (Centre National) adlı kültür merkezi için bir proje elde etmek üzere Türk mimarları arasında, birincilik ödülünü Ş. Vanlı'nın kazandığı, bir sınırlı yarışma açması kuşkusuz bir prestij kanıtı idi.

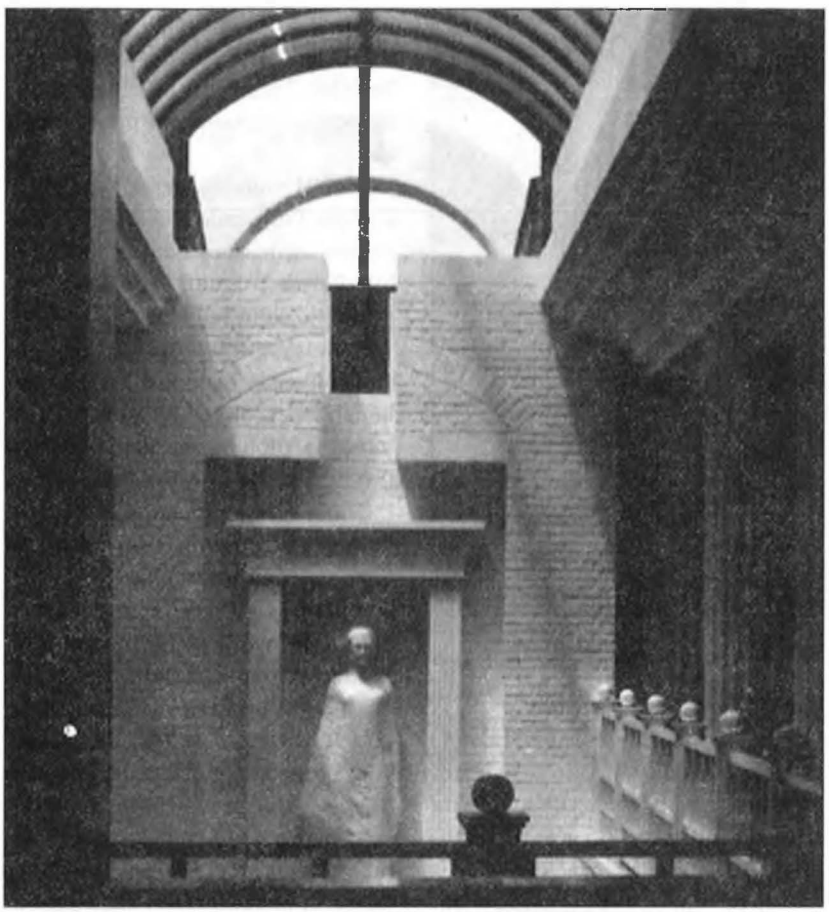
• 1991 yılındaki Semerkand Yenileştirme Projesinde 685 katılımcı arasından seçilen beş ödül projesinden biri Faruk Yorgancıoğlu-Kaya Arıkoğlu ikilisinin çalışması idi.

• Yarışma değilse de zorlu bir seçim sonucu gerçekleşen ve 1995 yılında Devlet Mimarlık Ödülü'nü alan Moskova Diplomatlar Sitesi (UPDK), (1989), yalnız tasarımcıları Yüksel Erdemir - Siray Erdemir - M. Öz için değil Türkiye mimarlığı adına da onur verici bir başarı oldu.

• Devlet yatırımlarının görece azaltılması mimarlık hizmetini talebeden kesimin adresinin değişmesine, işveren profilinin yenilenmesine yolaçtı. Kuşkusuz değişim birdenbire veya bir gecede olmadı. Devlet resmi hizmet yapıları yatırımında, devlet doğallıkla yine en büyük işveren olarak yer almakta idi. Ancak buna belediyelerin ve belediyelere bağlı iktisadi teşekküllerin yapı talepleri eklendi ve nihayet özel sektörün yapı talepleri çeşitli ölçekte ama genelde ağırlıklı

TBMM Camii, Ankara, Altuğ-Behruz Çinici, 1988.

Doğramacı Evi, Bilkent, Ankara, Erkut Şahinbaş, 1990.

Anavatan Partisi Genel Merkezi, Ankara, D. Tekeli-S.Sisa, 1987-89.

projeler olarak gündeme geldi.

Büyük yapı yatırımlarının ticaret ve sanayi kesiminde gerçekleştirilmesi hem iş alanının örgütlenmesinde, hem de işin kalitatif özelliklerinde önemli yenilikler getirdi. Büyük projelerin devlet eliyle ve genellikle ulusal ölçekte yarışmalar yoluyla elde edilmesine alışmış Türkiye mimarlık kamuoyu kendini, artık özel sektörün davetli/sınırlı yarışma veya doğrudan sipariş düzenine uyarlamak zorunda kaldı. İş almanın koşulu tanınmak veya kişisel ilişkiler kadar kalite ve düzey ile de belirlenir oldu. Kalite ve düzey sorununun, özel sektörün prestij ve imge gereksinmesiyle birleşmesi ise farklılaşma, buluculuk ve teknolojik gösteri alanını genişletti. Mimarlık düşüncelerinin dominant eğilimleri bu sektörün belirleyici rolünü biçimlendirdi.

Belediyelere ve bağlı kuruluşlarına ait yapı talepleri zaman zaman yöresellik ve yerellik arayışlarının biçimlerine sahibolsalar da resmi yapılarda modernist tasarımlar ağırlığını korudu. Özel sektör ise özellikle büyük yapı yatırımlarında yüksek teknoloji kullanımını bir prestij göstergesi olarak algılamaya ve kullanmaya yatkın bir talep odağı oldu.

• 1980'lerin serbest piyasa ekonomisi dolaylı veya dolaysız olarak mimarlık yayınları alanında da önemli bir değişmeyi başlattı. 80'ler öncesinde mimarların nerdeyse amatör çabalar içinde yürütmeye çalıştıkları yayın etkinlikleri, artık belirli profesyonel yayın kuruluşları tarafından üstlenilmeye başlandı. Mimarlar Odası'nın yayın organı olan *Mimarlık Dergisi*'nin sürdürülebilen tek kaynak olduğu yıllar geride kaldı ve periyodik sayısı hızla arttı. Ne ki bu periyodikler yeni bir gelir bölüşümünün güçlendirdiği yeni toplumsal katmanların isterlerine yanıt verme ve büyükkent ortamlarının beğeni ka-

lıplarını üretip yönlendirme çabası içinde olan bir yayın politikası izlemek zorundaydılar. Bu periyodiklerin dünya mimarlık ve sanat metropollerinin son eğilimlerini izleyebilen kadroları, dergilerinin profesyonel işlevi ile piyasanın talepleri arasında dengeler aradılar ve işlev alanlarını belirlediler. Yalnızca uygulama yayınlayan *Mimar*, kuramsal yaklaşımlara ve ağırlıklı olarak dizayn alanına daha yakın duran *Arredamento-Dekorasyon*, profesyonel çizgiyi yakalamaya çalışan *Tasarım*'ın yanısıra, *Ahşap, Dizayn, Vizyon Dekorasyon*, vb. ikincil veya spesifik alan dergileri süregelen mimarlık ve yapı dergilerinin yanısıra varolmaya çalışıyorlar.

• 1980'lere kadar genellikle siyaset ve düşünce yelpazesinin sol kesiminde, hatta yer yer radikal kanatlara yakın duran mimarların 80'lerde daha ılımlı noktalara ve merkeze doğru çekildikleri gözlendi. Ama merkez/liberal çizgiden daha sağ kanatlara kayma 1995'lere kadar söz konusu olmadı. Bu tarihten başlayarak çok sınırlı sayıda da olsa radikal ve fundementalist sağ görüşün üye tabanında yer bulmaya başladığı görüldü.

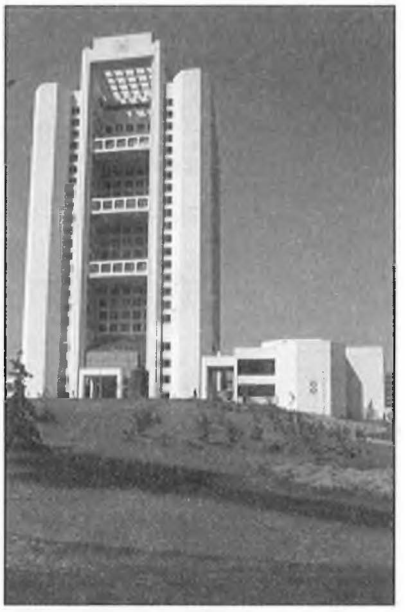
Türkiye'deki tüm örgüt ve kurumlarda olduğu gibi 1980'lerin ilk yarısında etkinliği zayıflayan Mimarlar Odası, 90'lara doğru yeniden ve bu kez meslek sorunlarına temellenen bir sol söylem geliştirerek mesleğin pratik ve etik sorunlarını ve misyonunu yeniden tanımlamaya girişti. Sağlıksız kentleşme, kent topraklarının rant kaynağı haline gelişi, doğal ve kültürel çevrenin korunması, mimarın sorumluluğu ve etik, bu yeni sol söylemin başlıca temaları oldu. Mimarlar Odası'nın 80 sonrası etkinliklerinde sivil toplum kuruluşları ile ilişkileri özellikle çevre koruma bağlamında kamuoyu desteği sağladı. İstanbul'da Taşkışla'nın kurtarılması, Park Otel'in engellenmesi, Galata, İzmit ve Kayaköy çalışmaları, kamu duyarlığını harekete geçiren ve Mimarlar Odası'na destek sağlayan etkinlikler oldu. Mimarlar Odası HABITAT II Birleşmiş Milletler Konut ve Yerleşme 1996 İstanbul Konferansı'na da etkin ve güçlü bir katılım gerçekleştirerek Türkiye mimarlarının bu konudaki hazırlık ve birikimini Konferans'a aktardı.

Son yirmi yılın mimarlık etkinliğinde yoğunluğu ve niteliği ile öncelik ve ağırlık kazanan yapı programları ve örnekler aşağıdaki gibi bir sıralama içinde belirtilebilir:

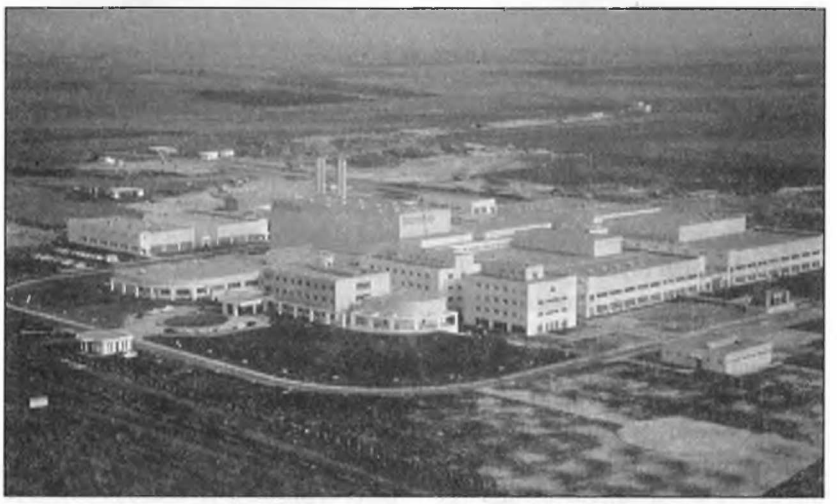
- Yönetim Yapıları (resmi yapılar)
- Sanayi ve ticaret kuruluşlarının yönetim/hizmet yapıları
- Sanayi Yapıları
- İş ve Alışveriş Merkezleri
- Turizm Yapıları
- Eğitim ve Kültür Yapıları
- Restorasyon ve Koruma Çalışmaları
- Konutlar

Yönetim yapıları (resmî yapılar)

Göreli olarak azalmış olsa da resmi yapı yatırımları yüzyıl sonu mimarlık repertuvarında ağırlıklı bir kategori olmaya devam etti. Yönetim yapıları, okullar, üniversiteler, hastane vb. yanısıra toplu konut, lojman, spor ve kültür tesisleri gibi geniş bir tipolojik yelpazeyi içeriyor. Bu kategoriye KİT (Kamu İktisadi Teşekkülleri) ve Belediye yatırımları da eklenmelidir. Resmi yapı yatırımları olarak standart veya tip projelerle gerçekleştirilenlerin sayıca çokluğuna karşılık ulusal veya sınırlı yarışmalar yoluyla elde edilenler Türkiye mimarlığında

Hazine Dış Ticaret Müsteşarlığı, Ankara, Doğan Tekeli-Sami Sisa, 1985-90.

Eczacıbaşı İlaç Fabrikası, Lüleburgaz, Doğan Tekeli-Sami Sisa, 1989.

Sabah Gazetesi İdare ve Baskı Tesisleri, İkitelli-İstanbul, Mehmet Konuralp, 1990.

önemli bir temsil düzeyi belirliyor.

Örneğin, 1977 yılında Hayati Tabanlıoğlu tarafından yeniden tasarlanarak açılan Atatürk Kültür Merkezi veya aynı müellife ait İstanbul Atatürk Hava Limanı gibi mega projeler, Türkiye mimarlığı için bir üst düzey belirleyen uygulamalardır. Benzer bir büyüklük ve önem skalasında yer alan bir diğer proje, Altuğ-Behruz Çinici tasarımı olan ve 1985 yılında tamamlanan T.B.M.M. Halkla İlişkiler Kompleksi'dir. Clemens Holzmeister'in Meclis Binasına bir ek yapmanın zor ve çetin bir mimari çalışma olduğu açık. Çinici'ler Holzmeister tasarımına eklemlenebilecek klasik bir plan şeması ve buna karşılık kitlede ve cephelerde farklılaşma motifleri kullanarak doğru ilke kararlarının olumlu sonuçlarını derlemişlerdir. Kompleksin dış yüzündeki taçkapı çağrışımlı düşey aralıklar, geleneksel oranlardan uzak düşmeyen orta avlular vb. komplekse farklı bir okuma sağlayan ögelerdir. Tasarım, 1984 yılında Simavi, 1986'da İş Bankası Büyük Ödüllerini ve 1990 yılında da Türkiye Prefabrik Birliği'nin Proje ödülünü almıştır.

T.B.M.M. Camisi projesi ise sağduyu ve sezginin ürünü bir yer seçimi, primer modellere referans veren ve çok düzlemli okumalara açık biçimlenişi ile müellifinin Opus Magnum'udur. Proje, siyasi polemikleri de göğüsleyebilen yeni ve son derece önemli bir öneridir.

1983 yılında ulusal bir yarışma sonucu elde edilen ve Orhan Genç - Mustafa Aytöre tasarımı olarak 1993 yılında yapımı tamamlanan Cumhurbaşkanlığı Hizmet Binası, doğal olarak temsili karakteri önde gelen bir projeydi. Merkezdeki şeref holü etrafında simetrik bir kurguyla gelişen ana binaya ofis kanadı ve balo salonu, giriş cephesindeki simetriyi bozmadan eklemlenir. Yapıya klasik bir tanım getiren bu şema, hem ilk köşkteki Holzmeister tasarımına referans veren hem de geleneksel mimarinin Sedat Hakkı Eldem yorumuna yakın duran bir cephe tasarımı ile tamamlanır. Cephelerde kullanılan Ankara taşı ve pembe renk, bu referansları güçlendirir. Sanatsal tarasımlarla zenginleştirilen Hizmet Binası, yalın çizgilerde ve yapım kalitesinde anıtsallık arayan bir tasarımdır.

1982 yılında sınırlı yarışma yoluyla elde edilen ve Ertur Yener - Erdoğan Elmas - Zafer Gülçur tarafından tasarlanan TRT Sitesi, toplam alanı 270.000 m² aşan büyük ve modernist karakteri belirgin bir projedir.

Türkiye'de birçok resmi yapı, sonradan aidiyet ve işlev değiştirmiştir. Tamer Başbuğ - Hasan Özbay tarafın-

dan tasarlanmış olan DESİYAB Genel Müdürlük Binası, bitiminden hemen sonra Dışişleri Bakanlığı'na geçirilmiştir. Benzer biçimde Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'na geçirilmiş olan Doğan Tekeli - Sami Sisa tasarımı Halk Bankası Merkez Binası biçimi, konsepti ve yüksek teknolojisi ile büyük ve anıtsal bir proje idi.

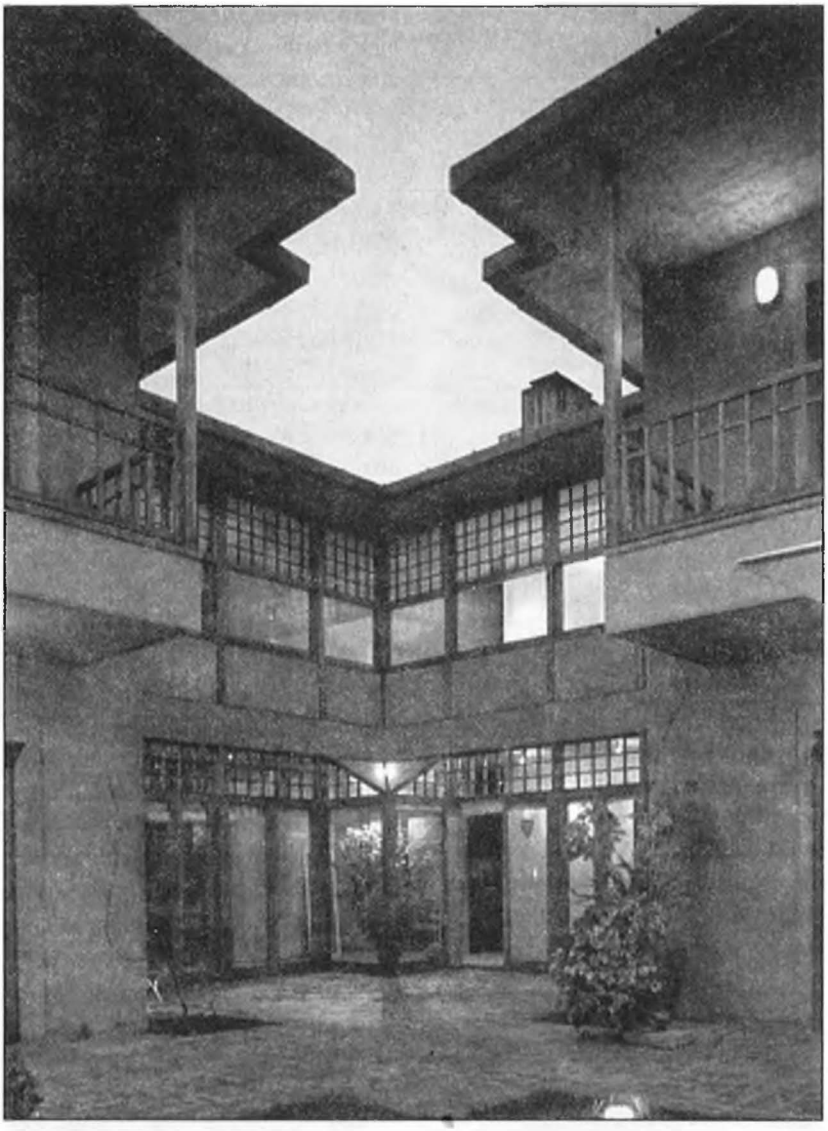
Bu dönemde resmî yapılarda belediye yatırımlarının payı da giderek artmaktadır. Ankara Anakent Belediye Sarayı, Yüksel Erdemir, 1988 (uygulanmadı); Erzincan Belediye Sarayı, Yüksel Erdemir, 1992; Gaziantep Belediye Sarayı, Tamer Başbuğ - Hasan Özbay - İdil, Altındağ Belediye Sarayı ve Kent Merkezi, Melih-Nuran Karaaslan, 1987; Aksaray Belediye Tesisleri, M-N. Karaaslan, 1991; Kozaklı Belediye Otelleri, Karaaslan, 1991; çok sayıda çevre düzenleme ve park projesi: Seymenler ve Altınpark düzenlemeleri, Ankara; Demokrasi Parkı, İstanbul; vb.

Resmi kurumların aslında sayıları hayli yüksek olan ilgiye değer proje ve yapıları arasında:

- Aliağa Hükümet Konağı, M. - N. Karaaslan, 1984;
- Zonguldak Hükümet Konağı, M. - N. Karaaslan, 1984;
- Köy Hizmetleri Genel Müdürlük Binası, Y. - S. Erdemir, 1989;
- Kayseri Maliye Binası, M. - N. Karaaslan, 1989;
- Erzincan 500 yataklı Araştırma Hastanesi, Y. Erdemir, 1992;
- Antalya Maliye Sarayı, Y. Erdemir, 1995;
- Gaziosmanpaşa Hükümet Konağı, T. Başbuğ-H. Özbay 1995;
- Şekerbank Genel Müdürlük Binası, O. Vural belirtilebilir.

Sanayi ve ticaret kuruluşlarının hizmet yapıları

Genel merkez, yönetim ve büro binaları olarak prestij amacını bir ön kabul veya temel güdü olarak ortaya koyan ve tasarımcıdan yüksek düzeyde yaratıcılık, bilgi ve işbirliği talebeden yapılardır. Mimari dil ve teknoloji konusunda tasarımcıya büyük ölçüde özgürlük tanıyan bu projeler, sayı ve nitelikleriyle 80 ve sonrası yıllarda belirli bir temsil üstünlüğü kazanmışlardır.

Villa, Dragos, Mehmet Konuralp, 1988.

İstanbul Kongre Merkezi olarak 1968 yılında bir ulusal yarışma sonucunda Somer Ural - Oktay Gürün tarafından projelendirilen ve karkas sisteminin bir bölümü yapılabilen yapı, uzun bir aradan sonra 1991 yılında İstanbul Menkul Kıymetler Borsası adına satın alınarak Ömür Tokcan tarafından gerçekleştirildi. Heykelsi bir plastiği olan özgün tasarımını nitelikli bir yapımla tamamlayan bina, özgün biçim dili ile bir prestij yapısından beklenen tek ve çarpıcı olma özelliğini hakkıyla taşıyor.

Banka genel müdürlük binaları,

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Sabancı Center, Levent-İstanbul, H.Tümay-A.Böke, 1988-94.

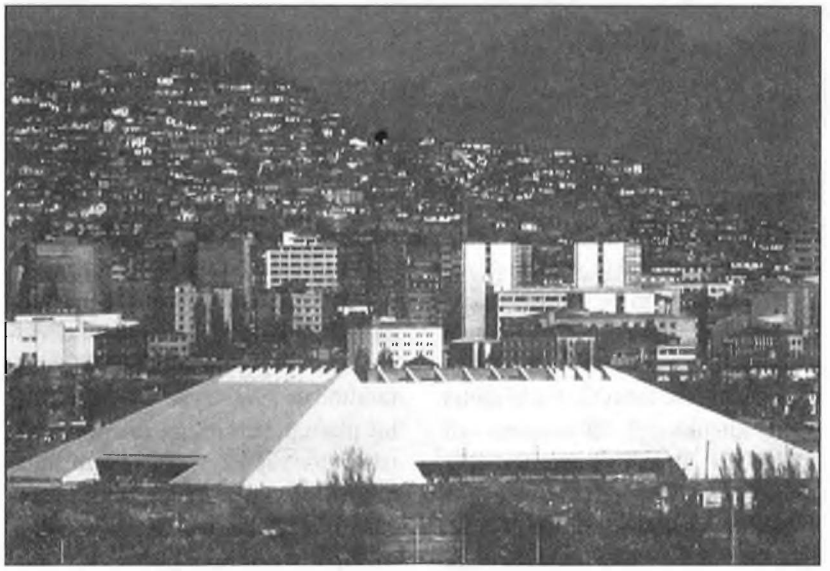
yönetim ve ofis birimleriyle Türkiye'de gökdelen tipinin önde gelen örneklerini oluşturuyor.

Haluk Tümay - Ayhan Böke tasarımı olan Yapı Kredi Bankası Genel Müdürlük binası ve işmerkezi, (İstanbul / Levent tipolojinin en tanınmış örneklerinden biridir. Çalışma mekanlarının 'çağdaş / yenilikçi / devingen', üst yönetimin ise 'ciddi / tutarlı / etkileyici' nitelikler taşıması bir iç mekan sorunu olarak çözülmüş, bina modernist bir prizmanın soyut tarafsızlığı içinde biçimlendirilmiştir.

Yine H. Tümay - A. Böke tasarımı olan Sabancı Merkezi, (İstanbul/Levent) biri Holding'e, diğeri Akbank'a ait iki gökdelenden oluşan bir komplekstir. Yapı Kredi Plaza ile Büyükdere-Levent aksı üzerindeki siluetin en önemli gösterimlerinden biridir. Köşeleri kesilmiş birer kare prizma olan gökdelenler, reflektif mavi cam ve beyaz granitin çarpıcı kontrastını kullanan düşey yüzeyleri ile heykelsi bir plastik olarak simge işlevini yüklenirler.

Şaziment, Neşe ve Emre Arolat grubu tarafından tasarlanan Garanti Bankası Genel Müdürlük Binası ise, (İstanbul/Maslak) öncekilerden farklı olarak zengin bir "biçimsel ekstravaganza" ve bir mimari polikromi ile farklılaşma ve bir prestij yapısı olma işlevini yerine getiriyor.

Shell Genel Müdürlük Binası, Yeni Klasikçi konseptte simetrik bir yerleşim şemasına oturan, duvar dokusu ve pencere düzenleri vb. ile geleneksel mimarinin kimi motiflerinin yorumlanmasını öneren önemli bir yapıdır. Ağırbaşlı ve ciddi klasizmini Post-modernist biçimlerle dengeleyen bir prestij yapısıdır.

Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, Filiz-Coşkun Erkal, 1989.

Basın/medya kuruluşlarının iletişim ve baskı teknolojisindeki gelişmelere de bağlı olarak büyüyüp güçlenmesi yüksek teknolojiyi kullanan görkemli merkez binalarının yapımına yol açtı. Türkiye'nin en deneyimli mimarları tarafından tasarlanan *Sabah, Hürriyet ve Milliyet* gazetelerinin yönetim ve basım binaları önemli tasarım önerileri olarak kaydedildi. Benzer program ve işlevlere üç farklı tasarım önerisi ile yaklaşan Mehmet Konuralp ve Aydın Boysan ile Hayati-Murat Tabanlıoğlu'nun yapıtları simge ve anıtsallığı gerçekleştirmede birleşiyorlar.

Milli Reasürans T.A.Ş. Kompleksi ise, Ulusal Mimarlık Ödülü'nü 1992 yılında Proje Dalı'nda, 1994'te ise Yapı Dalı'nda kazanmış, Türkiye ve İstanbul mimarlığı açısından üzerinde en çok durulmuş önemli bir projedir. Şandor ve Sevinç Hadi'nin tasarımının tartışılmaz mimari kalitesi ve çevre dokusunu değiştiren tartışılabilir kentsel bağlamı, Milli Reasürans Binası'nın gündemden inmemesini sağlıyor. Bu da başlıbaşına bir prestij ve imge değeri oluşturuyor.

Türünün tek örneği olan Anavatan Partisi Genel Merkez Binası, D. Tekeli - S. Sisa'nın bilinen modernist ve yalın çizgisinden ayrılmadan plastik efektleri de arayan tasarımıdır.

Diğer örnekler arasında:

- STFA Grup Merkezi Binaları, Fuat Kınıkoğlu, 1980,
- Tantur Merkez Binası, A. Erençin, 1990,
- Türsab Genel Merkez Binası, Haydar Karabey, 1990,

Capitol Alışveriş Merkezi, Altunizade-İstanbul, Adnan Kazmaoğlu-Murat Çilingiroğlu, 1990-93.

• Çimentaş Genel Müdürlük Binası, Vedat Tokyay, 1990,

• Denizbank Genel Müdürlüğü (T.E.V.'a ait) binası, A. - Z. Etikan, 1991,

• Demirbank Genel Müdürlük Binası, Haluk Tümay, (yapımı sürüyor) sıralanabilir.

Sanayi yapıları

Sanayi yapılarının tasarlanması ve yapımı, genellikle prestij amacı da taşıdığından önceki yıllarda olduğu gibi 80'ler ve sonrasında da Türkiye mimarlığının gelişiminde önemli olmaya devam etti. Dönemin büyük ölçekli yatırımları yanında orta büyüklükteki sanayi yapıları çoğu kez daha ilgi çekici ve biçim denemelerine daha açık tasarımlarla öne çıkıyordu.

Tekeli-Sisa Grubunun 1989 yılında gerçekleştirdiği Eczacıbaşı İlaç Fabrikası (Lüleburgaz), son yılların en önemli projesidir. 60.000 m^2 yüzölçümü büyüklüğündeki fabrika binaları, Tekeli-Sisa bürosunun bilinen modernist tutumunu daha klasikçi ve minimalist bir yalınlıkla yinelerken büyük seramik levhalarla kaplı yüzeylerinin beyazlığı, içinde barındırdığı teknolojiyi ima eden bir anlam ögesidir.

Orta büyüklükte bir üretim merkezini barındıran Nevzat Sayın tasarımı Gön Deri Tesisleri, marjinal görüntülü bir kentsel ortamda hemen ayrımsanan her noktası özenle düşünülmüş bir projedir. Post-modernist biçimciliği örnekleyen Gön Deri'ye karşılık O. Vural'ın Kavaklıdere Şarap Fabrikası, (1987) Geç Modern çizgiler taşır. Austro Türk Tütün İşleme ve Depolama Tesisleri, Erbil Coşkuner - Sedat Tunçağ, (1987) Ovisan Çocuk Bezi Fabrikası, H. Tümertekin, (1989) düzeyli bir anlatım dili yakalayabilmiş örneklerdir.

İş ve alışveriş merkezleri

Serbest piyasa ekonomisinin öne geçmesinin göstergelerinden biri de merkez ve yönetim binalarının yanısıra iş ve alışveriş merkezleri yapımında gözlenen atılımlardır. Sektörün gereksindiği mekânsal düzenler, kimi zaman gökdelen boyutunda ve temsili niteliği öne çıkan ofis bloklarında çözümlendi. Bazı modellerde ofis mekânlarının da eşlik ettiği alışveriş mekânları ise kentsel yaşam için yeni öneriler getiriyordu.

80'li yılların kent yaşamına ve mimarisine kattığı bu yapılar doğal olarak büyükkent statüsü edinmiş ortamlarda yeraldı. Hemen tümü ileri teknoloji kullanan, yapım kalitesi yüksek, ait oldukları kişi veya grup adına kentsel mekâna mesaj veren ve bunun için ayırdedici bir mimari biçimlenmeyi öne alan tasarımlar oldu. Bu yapılar, turizm yapıları gibi yeni

Sheraton Voyager Oteli, Antalya, S. Basatemür, 1993.

ve ayırdedici olmanın genelgeçer moda imgelerine ve ekstravaganzaya dönüştüğü sınırlara en yakın duran tasarım temalarından biri.

Bu grubun en tanınmış örnekleri arasında Ragıp Buluç tasarımı olan Ankara Atakule alışveriş merkezi, (1986-89) ayırdediciliğini teknolojik ve yapısal değerlerde arayan ve zor olanı başaran bir örnek. Benzer yaklaşım, mimarın "Totemsi bir yükselişle çağdaş bir ivmeyi görselleştiren" Yüksel İnşaat İş Merkezi tasarımında da, (1990) görülüyor.

Biçimin önemini yadsımadan teknolojik ve yapısal değerlerle belirlenmiş örnekler olarak Ataköy Galleria, (H. Tabanlıoğlu, 1988); Altunizade Capitol, (A. Kazmaoğlu-M. Çilingiroğlu, 1990-93); belirtilebilir. Farklı biçimlendirme konseptlerine sahip olsalar da akılda kalıcı arkitektonik motifleriyle çekicilik kazanan tasarımlar. Novabaran, (Utarit İzgi ve A. Demir, N. Gök, 1989) ve Akmerkez, gökdelen ölçeğinde ofis blokları da bulunan farklı bir tipoloji içinde yer alıyorlar.

Atakule ile başlayan alışverişin yanısıra, kültürel etkinlikleri ve rekreasyon alanları ile "mall" kavramını ve kültürünü toplumun hayli geniş kesimlerine benimseten bu komplekslerin tümünde, Atakule hariç dışa kapalı ve içerde bütüncül bir görsel algıya olanak veren çelik strüktürlü sistemlerle elde edilmiş açıklıklar bulunuyor.

Bunlar denli gösterimli ve prestij amaçlı olmayıp belli bir satış organizasyonuna bağlı olarak çalışan süpermarketlerin binaları, Metro, (1991) veya Carrefour, (1995) örneğinde olduğu gibi, işlevsel ve endüstriyel teknolojiyi kullanan yalın modellerdir.

Turizm yapıları

Turizm yatırımları, Turizm Teşvik Yasası, (1983), bağlamındaki kredilendirme politikaları sayesinde 80'ler sonrasında büyük ve hızlı bir gelişme gösterdi. Kitle turizmine yönelik kredi politikaları ve turizm yatırımlarına tanınan imar dışı haklar, büyük otel yapımlarını teşvik ederken, kent dokusunu veya sahil peyzajını ve yeşili gözetmeyen bir yapılaşmanın da yolu açıldı. En kaba örnekleri başta İstanbul'un tarihi saraylarını ve peyzajını yadsıyan Swiss Hotel ve Conrad Hotel olmak üzere tüm Ege ve Akdeniz kıyıları, uluslararası işletme standartlarına uyan ama çoğunlukla çevre değerlerini gözardı eden turistik yapılarla kuşatıldı. Kuşkusuz bu modelin imar dışı hakları bile zorlayan tarihi örneği, şimdilik engellenmiş olan Park Otel girişimiydi.

Turizm yapıları mimari konsept açısından önemli ayrımlar gösterirler. Genellikle kent otellerinde gözlenen Geç modernist tasarımların yanısıra Post-modernist biçim arayışlarını şaşırtıcı bir savurganlıkla kullanan projeler de vardır. Turizmin egzotizm beklentisini karşılamak için yerel ve geleneksel motifleri en dikkatsiz bağlamlar içinde tüketime sunan ve "kitsch" sınırlarında dolaşan projeler ise çoğunluktadır. Çok sayıdaki uygulama içinde ayırdedilme ve yenilik ısrarının ulaştığı bir çoğulluk gözleniyor ve bu karmaşa içinde mimari kalite zor bulunan bir rastlantı oluyor.

Tatil köyü biçiminde örgütlenmiş örnekler, genellikle iki ila üç katı aşmayan, doğal çevresiyle uyumlu olmaya özen gösteren örnekleri, Petrokent veya Ora gibi, barındırabiliyor. Yine de Club Aldiana veya Mega Saray gibi egzotizm tuzağından kurtulamamış örnekler var. Kent otellerinin ileri teknolojisini dürüstçe biçimlendiren, Sheraton Voyager, veya Post-modernist motiflerin dikkatli

Mercan Konutları, Ulus-İstanbul, Altuğ-Behruz Çinici, 1993-95.

kullanımıyla renklenmiş (eski) Vakıf Sapanca Oteli belirtilmelidir.

Tatil Köyleri:

Club Aldiana, Side Titreyen Göl, Harun Özer, 1986,

Aquamarine Novotel Tatil Köyü, Kemer Beldibi, H. Özer, 1989-91,

Petrokent, Oral Vural, 1989,

Ora Dinlence Yeri, Cengiz Bektaş, 1991,

Favori Aqua-Resort, Kemer, Önder Küçükerman,

Çamyuva Tatil Köyü, Tuncay Çavdar, 1984,

Pamfilya Tatil Köyü, Side-Sorgun, T. Çavdar,

Mega Saray, Belek, T. Çavdar, 1991

Grand Azur, Marmaris, Umur Erkman, 1991

Oteller:

Side Palas, Side-Sorgun, T. Çavdar,

Exelsior Corinthia, Side, T. Çavdar,

Kapadokya Robinson Lodge, Göreme, T. Çavdar,

Hotel Arinna, Side, N.-M. Karaaslan, 1988,

Falez Otel, Antalya, Y.-S. Erdemir, Ş. Akkaya, 1990,

Sheraton Voyager Oteli, Antalya, S. Basatemür, 1990,

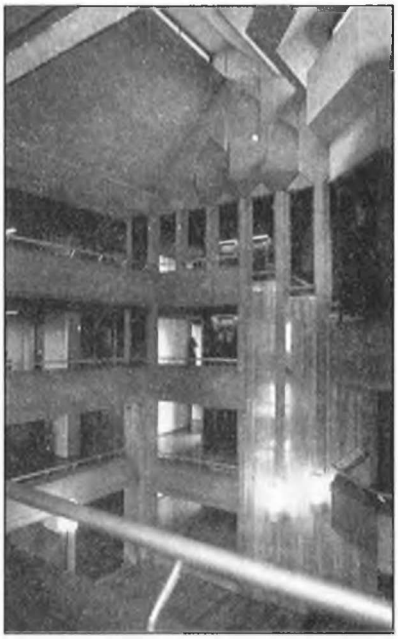
Ramada Resort Hotel, Beldibi, Ertem Ertunga, 1989,

Mövenpick Oteli, E. Ertunga, 1992,

Vakıf Sapanca Oteli, Arolat Mimarlık, 1992 ve Gümüldür Apocalyps Diskotek. O.- F. Şahinler ve K. Akay, 1989 gibi bir liste verilebilir.

Eğitim ve Kültür Yapıları

Atatürk Kültür Merkezi Müze-Sergi Kompleksi, 80'li yılların en önemli kültür yatırımlarından biridir. 100. yılında Atatürk'ün anısına ithaf edilen Kompleks'in yalnız Müze bölümü gerçekleştirilebilmiştir. Filiz-Coşkun

TBMM Halkla İlişkiler Kompleksi, Ankara, Altuğ-Behruz Çinici, 1985.

Erkal tasarımı olan merkez, kesik piramid biçimindeki kitlesinin yalın geometrisi ile tanımlanır. Yapının merkezine yerleştirilen Cumhuriyet Müzesi dışında araştırma birimleri ve sergileme mekanları vardır. Kompleksin diğer birimleri için açılan yarışma Temmuz 1995'te sonuçlandı ve Ö.-A. Ecevit tasarımı birinciliği aldı.

İstanbul Kültür ve Kongre Merkezi, Ayazağa köyünde tarihi Av Köşkü ve Çinili Köşk ve diğerlerinin bulunduğu geniş ormanlık alanda kurulması öngörülen bir tasarı. 1990 yılındaki sınırlı yarışmada Arup Associates seçildi. Proje tarihi yapılar arasındaki eğimli arazi üzerine yerleşen görkemli bir tasarım olarak görülüyor.

Tasarımını E. Şahinbaş'ın yaptığı Fen ve Müzik Fakülteleri ve Anfi ve Kütüphane ek binaları, Spor Salonu ile Bilkent Üniversitesi ve ardından Mersin Üniversitesi son yılların mimarlık gündeminde özel bir yer edindi. Özellikle Müzik Fakültesi ve konser salonunun tasarım ve yapım kali-

TRT Sitesi, Ankara, Ertur Yener-Erdoğan Elmas-Zafer Gülçur, 1990 (1996 itibariyle diğer bölümlerin yapımı sürmektedir).

tesi eğitim standartlarını ileri doğru zorlayan bir düzey belirliyor.

Fatih Gorbon'un tasarladığı Dekonsrüktivist eğilimler gösteren Darüşşafaka Sitesi, (1995), ile Y. Sağlıkova'nın modernist tasarımı Özel Koç Lisesi son yılların anılması gereken projeleri oldu.

Dinsel Yapılar

Cami, 1980'lerden sonra yapı yatırımı olarak hacmi hızla büyüyen bir alan oldu. Ancak büyüyen bu talebe karşılık tasarım kalitesi en küçük bir kıpırdama bile göstermedi. Dinsel iddiaların ve sahiplenmelerin olabildiğince güçlendiği bir evrede, cami tasarımındaki kısırlık, ideolojik zemindeki katılığın bir göstergesi olarak sürüyor. Bir ikiyi geçmeyen çekingen denemenin, örnekse Suadiye Çınardibi Camisi, en ufak bir esintiye yol açması olanaksız görünüyor. Hatta, C. Keskinok'un betonarmenin plastik olanaklarını değerlendiren ve geleneksel cami formuna yakın duran bir heykelsilik öneren Gölbaşı TEK Kampüsü Camisi de ödüllerine karşın farkedilmedi.

Tipolojisi içinde, yeni ve özgün bir öneri olan Altuğ-Behruz Çinici'nin TBMM için tasarladığı cami bile, örneğin tip cami projesi üreten Vakıflar'ın ilgisine mazhar olamıyor.

Konut

Mimarlığın en geniş, en özel ve tarih boyunca önemini hiç yitirmeyen alanı olan konut tasarımı, 1980 sonrasında asıl gelişmesini konut sitelerinin yapımında ortaya koydu. Özellikle büyükkent ortamında tasarın ve yapım kalitesi beklentilerine karşılık veren sayısız konut sitesi tasarlandı ve gerçekleştirildi. Boğaz geri görünüm, hatta gizlice öngörünüm alanlarında veya kent dışında belirli sınıfsal gruplaşmaların oluştuğu rekreasyon olanakları da sağlanmış yerleşim birimleri ortaya çıktı. Genellikle geleneksel mimarinin uyarlamalarını çeşitli düzlemlerde deneyen tasarımlar arasında önemli müelliflerin adı da bulunuyor. Örneğin, Tekeli-Sisa ortaklığının Ortaköy-Kuruçeşme'deki konut sitesi, (1989) veya Adnan Kazmaoğlu-Murat Çilingiroğlu tasarımı olan Altunizade Konakları ve aynı müelliflerin Bahçeşehir Villaları belirtilebilir.

Tek evin tasarımı olarak son yılların en önemli uygulamalarından biri tasarımı E. Şahinbaş' a ait olan Doğramacı Evi'dir. 3000 m^2'lik yapı alanı olan ve prestij yapısı olması amaçlanan ev, anıtsallığını vurgulayan bir yeni klasisist konseptle tasarlanmış. Aksiyal yörüngeler üzerinde gelişen evin mekânları ve mimari elemanları bir heykel gibi plastik değerleri aranarak biçimlendirilmiş ve renksizleştirilmiş mekânların plastik etkisinin öne çıkması sağlanmış görünüyor.

Tek ev tasarımın belki anıtsal olmayan ama incelikli bir tasarım ürünü olan Kare Evler, (G. Kaftancı 1986), modernist tasarımın potansiyelini deneyen örnek bir çalışma ve profesyonel uygulama olarak kaydedildi.

Son derece çarpıcı Yeni Modernist bir biçimi olan J. Israel'in İzmir'deki Evi, "yakınındaki koruma objesinin tarihi bir çınar ağacı olduğu bir tasarım problemine yaklaşımda doğayla mesafeli bir ilişki kurma yolunu seçip yapı dilinin sertliği ve yalınlığı ile hedeflediğini etkileyici bir durulukla gerçekleştirdiği" için 1994 yılı Ulusal Mimarlık ödülünü 'Yapı' dalında aldı.

Konut mimarlığının nerdeyse anonimleştiği apartman tasarımında en çarpıcı örnekler, N.-M. Karaaslan'ın proje ve uygulamalarında görülüyor. Daldan dala dolaşan, biçimleri ve konseptleri en liberal bir kurguyla biraraya getiren Karaaslan mimarlığının Or-An'da Teras Evler Sitesi, (1992) ve Ankara Dikmen'deki Bastaş Sitesi, (1992) projeleri dikkat edilmesi gereken çalışmalardır.

Mizah ve karikatür

Türk mizah ve karikatürü (1980-1995)
TAN ORAL

1980'lerin mizah yazarlığı
YETVART DANZİKYAN

1985'ten 1995'e mizah dergileri
LEVENT CANTEK

☞ Dil, Edebiyat, Gençlik, Günlük Hayat, Kültür, Yayıncılık

Türk mizah ve karikatürü (1980 - 1995)

TAN ORAL

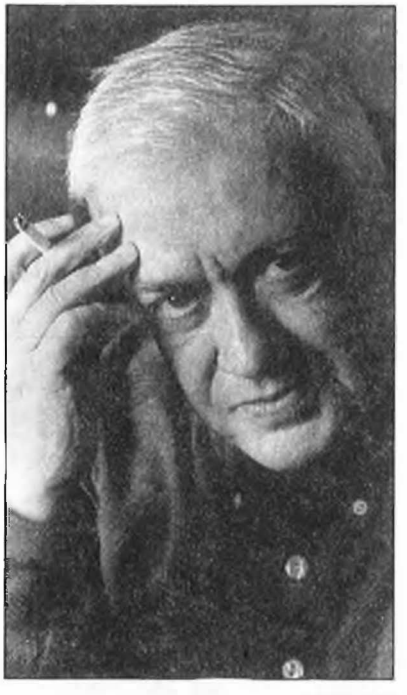
Seksenli yıllarda karikatür, siyasal ve toplumsal olaylardan hem etkilenmiş, hem de onları etkilemeye çalışmıştır. Bu yıllarda demokratik düzeni rafa kaldıran siyasal ve silahlı güç, doğası gereği, insanları yıldırmayı, sindirmeyi, ve öz güvenlerini kırmayı amaçlayan uygulamalar içinde oldu. Çizerlerin ise, bunları boşa çıkarmaya çalışmak, antidemokratik uygulamaları belgelemek, uyanık, umutlu, kendine güvenini yitirmeyen bir kamuoyunu canlı tutmak ve toplumun kırılan onurunu onarmak için mizahı sürekli gündemde tutmak gibi amaçlarla çizdikleri görüldü. Ama yine de bu dönem karikatürünün, eleştiri işlevini yerine getirirken, ellili ve yetmişli yıllardaki kadar etkili olduğunu söylemek zor.

1980'de karikatürcüler, üçyüze yaklaşan üye sayıları ile Karikatürcüler Derneği çatısı altında örgütlü olmalarının onuncu yılını tamamlamışlardı. Tepebaşı'ndaki Karikatür Müzesi beşinci yılını doldurmuştu. *Karikatürk* adlı bir meslek dergisi henüz beş sayı yayınlanmıştı. Dünya çizerlerini ülkede bir araya getiren Uluslararası Nasreddin Hoca Karikatür Yarışması'nın yedincisi yapılmıştı.

Bütün bunlar daha özgür, daha demokratik, daha barışçıl bir dünya ve Türkiye özleminin ve çabalarının birer göstergesi sayılıyordu.

1980'de, 12 Eylül askeri darbesi ülkede demokratik hak ve özgürlüklerle birlikte, kültürel yaşamı ve doğal gelişmeyi de bastırdı. Parlamento ile birlikte tüm dernekler ve de Karikatürcüler Derneği kapatıldı. Kapalı bulunan Karikatür Müzesi binası daha sonra yıktırıldı. Müze ve Dernek malları çuvallar içinde bir depoya konuldu. *Karikatürk* dergisi ve N. Hoca Uluslararası Karikatür Yarışması unutuldu.

Bu yıllarda konumuzla ilgili en önemli olay, Karikatürcüler Derneği'nin kapatılmasıdır. Çünkü bu, Karikatür Müzesi'nin de kapanmasını ve tüm toplu hareket ve sergi olanağının ortadan kalkmasını getiriyordu. Yine bu olay, yedi yıl boyunca başarı ile sürdürülen Uluslararası Nasreddin Hoca Karikatür Yarışması'nın yapılmasını engelliyordu. Karikatürün kendi tarihine ve çağdaş dünyaya dönük gözü kulağı, böylece kapatılmış oluyordu. Bu süre içinde, gelişme adına, nelerin yitirilmiş olduğu ise, gözler ve kulaklar açıldığında daha iyi anlaşılacaktı. Geriye çizerlerin kişisel çabaları ve bir de eğlence türü yayın sürdüren birkaç dergi ile, İstanbul'da *Ciddiyet*, Trabzon'da *Taka* gibi, Adana ve İzmir'de de bir iki gazetenin mizah sayfaları kalmıştı.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Semih Balcıoğlu, Karikatürcüler Derneği'nin üç kurucusundan biri. Diğerleri, Ferit Öngören ve Turhan Selçuk. Semih Balcıoğlu'nun Kitaplaşan çalışmaları arasında Karikatürlü Oyun Kağıtları *(1995) da vardır.*

Yapılan ve çizilenler ise demokrasi'den vazgeçilmediğinin birer göstergesi niteliğindeydi. Bu da zaman zaman darbecileri, baskıları arttırma konusunda harekete geçirmeye yetiyordu netekim. Yine de kayıplar çoktu ve büyüktü. Doğal gelişme zinciri, silah zoru ile örselenmiş, zedelenmişti.

Yapılan seçimlerden sonra, dernek açılıp çizgili eleştiri, kültürel yaşamdaki yerini alırken, bunun değerini duyumsayan yeni siyasal iktidar da daha önce örneği pek görülmeyen uygar bir yaklaşım gösteriyordu. Yeni dönemin Başbakanı Özal, ilk kez, karikatürcüleri birlikte yemek yemeye çağırıyordu. Bu sıcaklık 90'lara doğru soğurken, eleştirinin hakarete dönüştüğü savları ile kimi çizerler kendilerini yargı önünde bulmaya da başlayacaklardı. Askeri yönetimin artık cumhurbaşkanı olan önderi Evren ise, o günlerde karikatür çizmenin yazmaktan daha zor olduğu keşfini açıklıyordu.

Bu arada seçimlerden sonra göreve gelen İstanbul'un yeni Belediye Başkanı Dalan, Karikatürcülerin 12 Eylül ile uğradıkları kayıplarını karşılama konusunda çaba gösteriyor ve önce Sultanahmet'te bir Karikatür Galerisi'nin, daha sonra Saraçhanebaşı'nda yeni bir Karikatür Müzesi'nin eskisinden çok daha fazla olanaklarla donanmış biçimde hizmete girmesini sağlıyordu. Yine çeşitli il ve ilçe belediyeleri düzenledikleri kültür şenliklerinde karikatüre ve karikatürcülere yer vermeden yapamıyorlardı.

Uluslararası Nasreddin Hoca Karikatür Yarışması sesini yeniden dünya çizerlerine duyurmaya başlıyor ve 90 yılında yapılan yarışmaya 40 ülke 500 çizer ile katılıyordu. Uluslararası *WittyWorld* dergisi bu yarışmayı yeniden dünyadaki birkaç büyük karikatür olayı arasında anıyordu.

Karikatür tarihimizin yüz yıllık ilginç serüvenini inceleyen kapsamlı bir araştırmasının büyük boy ilk üç cildi. On ciltlik devamı ise eski çizerlerin albümünden oluşuyor.

Bütün bu kazanımlar, çizerler için güven nedeni olurken, ülkemiz için karikatürün yeni işlevlere yönelebilmesi ve karikatürcülere yeni başarı olasılıkları getirmesi bakımından da önemli oluyordu.

Dünyamız için ise, kırk yıldır süren soğuk savaşın bitip, yine karikatürün kırk yıldır savunageldiği barışçıl bir dünyanın artık belirmeye yüz tuttuğu tam söylenmeye başlanmışken, Sovyetler Birliği'nin dağılması ile dünya dengeleri yeniden değişti. Birden patlayan Körfez Savaşı, Kafkaslar ve Bosna savaşları, çizgilere umut ve umutsuzluk olarak yansıdı.

Uydular aracılığı ile yaygınlaşan iletişim, özellikle TV kanalları ile de dünyayı alabildiğine küçültüyordu. Böylelikle karşılıklı tanışmaya ve düşünce açıklamaya gelen kolaylıklar ise siyasi mizah dergilerine duyulan gereksinmeyi azalttı ve dünyanın ünlü mizah dergileri birer ikişer yayınlarına son verdiler. Ülkemizdeki dergiler de sürekli ad değiştirerek ve bölünüp çoğalarak, daha çok gençlere seslenen yayınlarını sürdürürken eski etkinliklerini ve tirajlarını koruyamadılar. Bunların arasında *Leman* ilgi çekti. Gazeteler ise mizah sayfalarını kaldırdılar. Bu dönemde mizah kültürünü ve tarihçesini araştıran ve konu edinen, Turgut Çeviker'in onüç ciltlik karikatür tarihi çalışması gibi yayınların öne çıkması dikkat çekiyordu.

Turhan Selçuk, Semih Balcıoğlu, Nehar Tüblek, Bedri Koraman, Ali Ulvi, Haslet Soyöz'ün yapıtlarının toplandığı büyük boy derleme kitaplar, bu dönemin sonuna doğru kitaplıklarda yer almaya başladı. Ferruh Doğan'ın kitapları yeni baskılarını sürdürdü. Çizerlerin yurt içi ve yurt dışında aldığı ödüller ise ayrı bir yazı konusu olacak kadar çoktu.

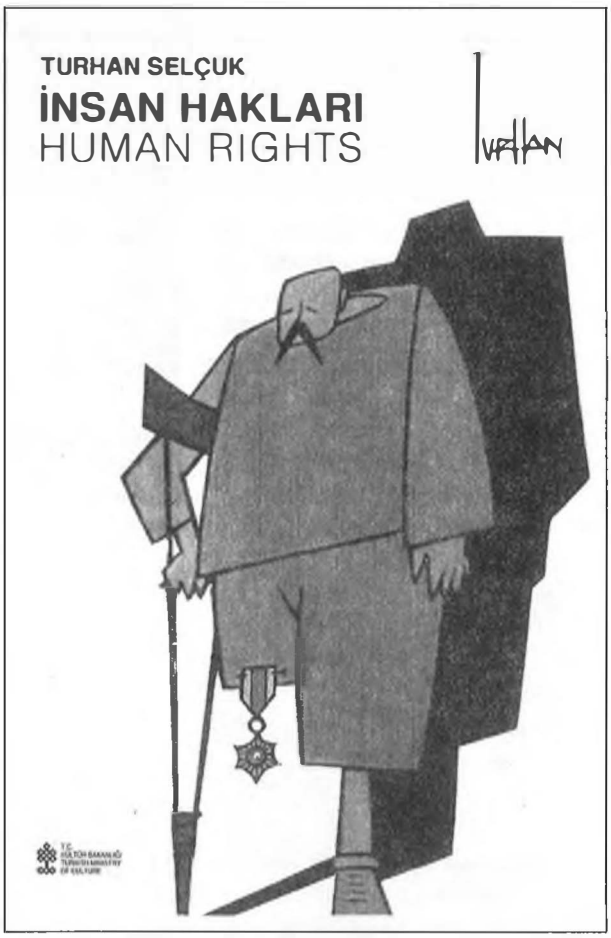
Mustafa Uykusuz, Altan Erbulak, Osman Filiz, Abidin Dino, Nehar Tüblek ve Asaf Koçak bu dönem içinde yitirdiğimiz değerlerimizdi.

Yine bu dönemin en önemli kaybı, elli yıldır Türk mizahına damgasını vurmuş olan Aziz Nesin'in bu dünyaya veda etmesiydi.

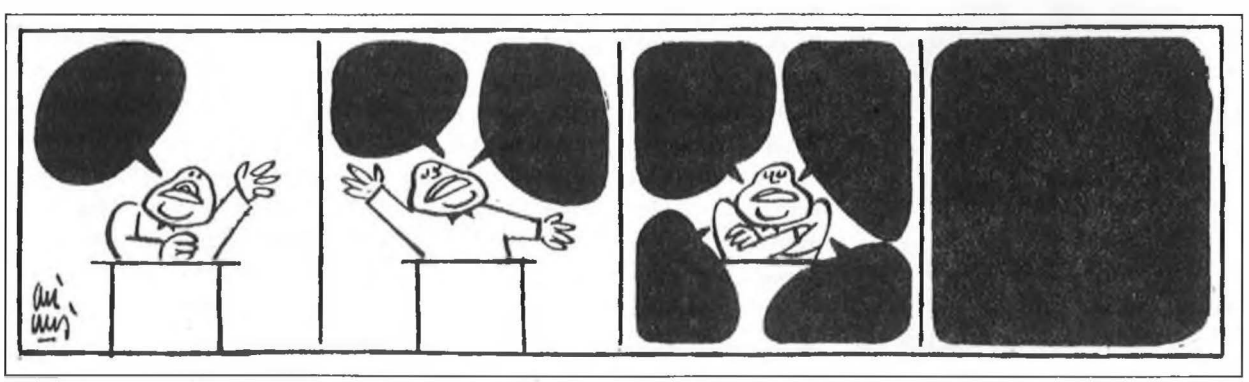
Öte yandan, küçülen, sıkışan, kalabalıklaşan dünyada, birbirine tıpatıp benzemeye başlayan tüketim toplumlarında kimlik sorunu öne çıkmaya başlıyordu. Bu da kaçınılmaz olarak tüm dünyada ulusal ve dinsel duyguların ve ideolojilerin de önem kazanması ve öne çıkmasına neden oldu. Bunlar kimlik sorununa güvenilir, denenmiş yanıtlar verdiği kadar yeni çatışmaların ve yeni şiddetin de nedeni ve habercisi de oluyordu. Böylece karikatürün çevre sorunlarından sonraki yeni ilgi ve uğraş alanı da ikibinli yıllara doğru belirmiş oluyor.

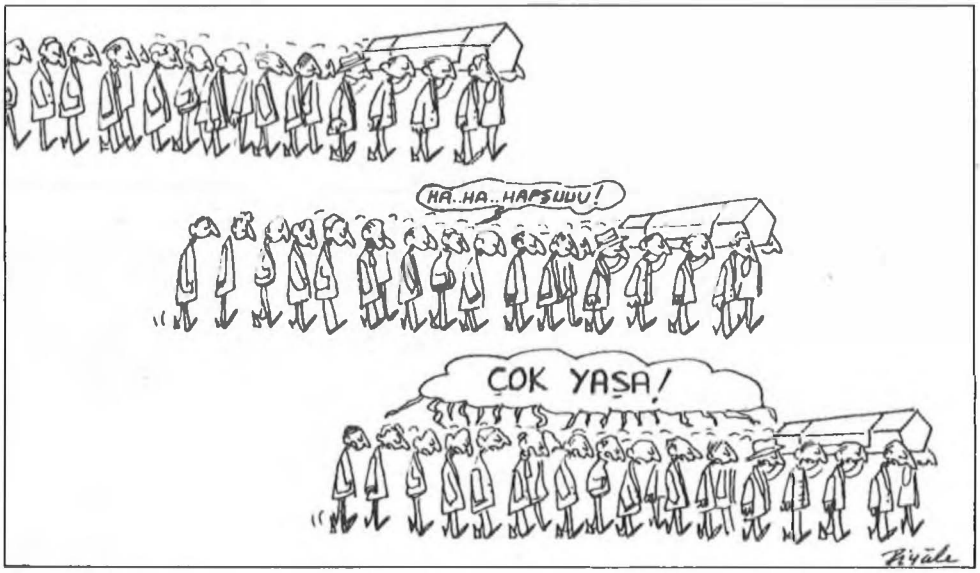
Nehar Tüblek'in ödül alan bir karikatürü.

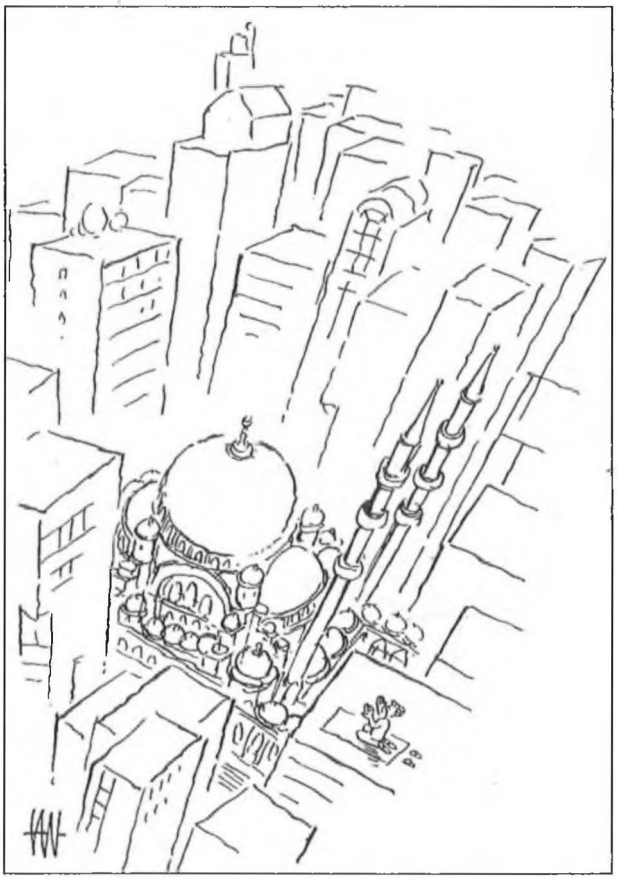
Turhan Selçuk

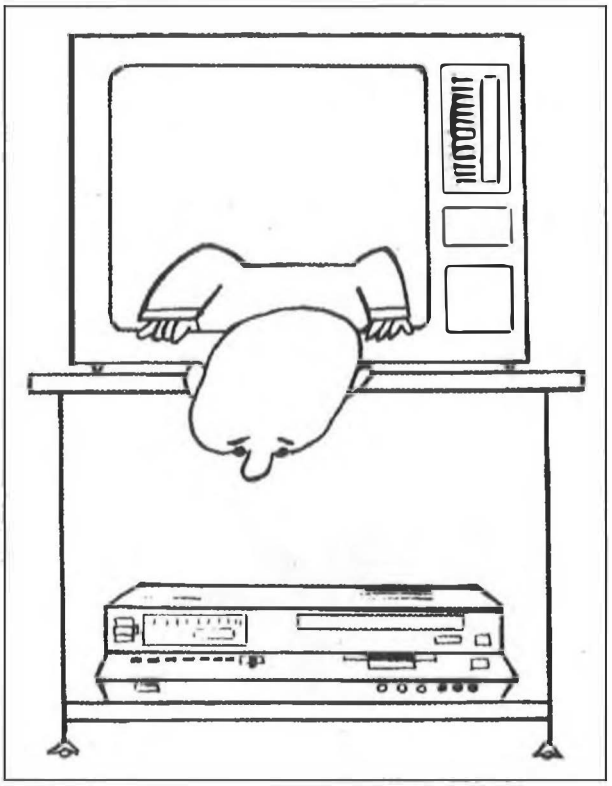
Ali Ulvi Ersoy

Piyale Madra

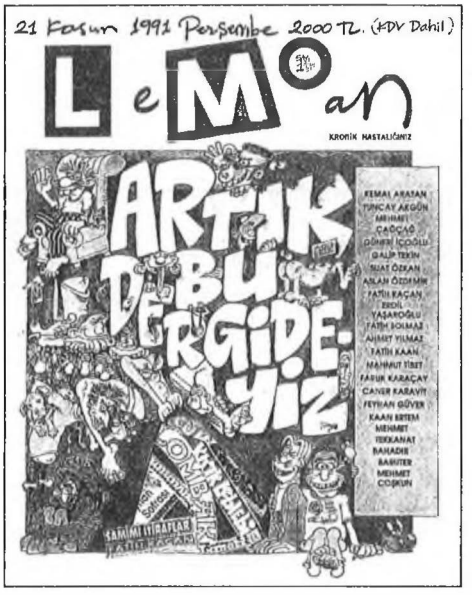

Tan Oral

Ferruh Doğan

Güldiken; kapak, Selma Emiroğlu

Leman (*daha önce* Limon) *80 sonrasında popüler mizahın örneklerinin görüldüğü dergilerden biriydi (üstte). Çizer Nezih Danyal'ın başkanlığında kurulan Ankara Karikatür Vakfı'nın başkentte düzenlediği Uluslararası Karikatür Festivali afişi (solda). 1973 yılından beri karikatür yarışmalarının da yapıldığı, Akşehir Uluslararası Nasreddin Hoca Şenliği'nin afişi (altta solda).*

İzel Rozental

80'lerin mizah yazarlığı

YETVART DANZİKYAN

1980'ler, mizahın diğer alanlarında olduğu gibi, hikâyecilikte de köklü bir değişimin yaşandığı yıllar oldu. Köklü değişimden kastedilen, hem biçime hem de muhtevaya ilişkin. "Komiklik" ve "toplumsal/siyasi hiciv"i belli dozlarda ihtiva eden, alışılagelmiş kısa hikâye yazma ve okuma geleneği, 1980'li yılların ortalarından başlayarak ve *Gırgır* dergisinin de dağılması ve etkinliğini yitirmesiyle de eşzamanlı olarak neredeyse her birini ayrı bir yazarın temsil ettiği birkaç akıma evrildi. Gelişme kanallarını yeni kurulan çeşitli mizah dergilerinde bulan yazarlar bu dergilerdeki sayfalarında farklı üslup denemelerini, daha önce pek örneği görülmeyen yazı türlerini geliştirdiler.

Bununla beraber *Gırgır* dergisinin eski misyonunu sürdürememesi bilinegelen mizah hikâyeciliği alanında yeni isimlerin ortaya çıkma kanallarının tıkanmasını da beraberinde getirdi. Derginin bir köşesini amatör mizah yazarlarına ayırması ve gelen hikâyelerin bir elemeye tâbi tutularak yayımlanması, yeni ve yetenekli isimlerin ürünlerinin okuyucuya sunulmasını da sağlıyordu. Ancak gerek mizah yazarlığı anlayışının değişmesi, gerekse *Gırgır*'ın eski işlevinin sürdüremeyip, yeni kurulan dergilerin de bu tür köşelere yer vermemesi, yeni isimlerin eserlerini -belki de ilerki yıllarda kitaplarını- yayımlatabilme şanslarını da asgari düzeye indirdi.

Bununla beraber geleneksel mizah hikâyeciliğinin de bu dönemde tamamen ortadan kalkmadığını kaydetmek gerekir. 1980 öncesinde ürün veren Aziz Nesin, Muzaffer İzgü, Suavi Süalp, 70'lerin sonlarına doğru eser vermeye başlayan Kandemir Konduk gibi isimler 1980'de ve 80 sonrasında da çalışmalarını yayımlamayı sürdürdüler. Suavi Süalp'in 1980 yılında yayımlanan *Gene İyi Dayandık* kitabındaki aynı adlı öykü, bir mizah hikâyecisi ve oyun yazarının (yazarın kendisi) çeşitli güçlükler ve maddi olanaksızlıklar içinde geçen ama ilkelerinden ödün vermeyen edebiyat serüveninin biraz da hüzünlü bir anlatımıdır. Muzaffer İzgü, 1980-95 yılları arasında neredeyse her yıl bir mizah öyküsü kitabı yayımladı. 1996 yılında yayımladığı *Millî Kahraman Matador Mahmut* ise mizah romanı türünün örneklerindendir. Senaryolarıyla da tanınan Sadık Şendil, çeşitli mizah dergilerinde sürdürdüğü yazarlığın yanısıra 1982 yılında *Çapkın Enişte* kitabını da yayımladı. Sulhi Dölek de özellikle 1980'den sonra mizah öykücülüğü alanında da ürün veren yazarlardandır. Kitapları arasında *Vidalar, Balığın Şarkısı, Aynalar* sayılabilir. Kandemir Konduk ve Muzaffer Abayhan, yine 1980 sonrası dönemde mizah yazarlığı alanında öne çıkan isimlerdendir. 80'lerin ortalarından itibaren birçok gülmece dizisine senaryo yazarı olarak imza atan ve toplumda esasen bu yönüyle tanınan Konduk, 1979 yılında yayımladığı *Televizyona Dokunduk*'tan başka 1980-90 arasında *Sayenizde Efendim, Üniformanın Hatırı Var* kitaplarını yayımladı. Yine bu dönemde oldukça verimli olan Muzaffer Abayhan 1983 yılından sonra *Çanak Çömlek Patladı, Başkanın Demokrasisi, Bostancı Vapurunda Demokrasi Denemeleri* kitaplarını yayımladı. Komedi tarzında oyunlar da yazan Abayhan, bir dönem Cem Özer'le birlikte bir Talk Show da hazırladı.

Aynı dönemde Yalçın Pekşen de yayımladığı kitaplarla mizah dünyasında yerini aldı. Pekşen, bu dönemin ilk yıllarında *Cumhuriyet* gazetesinde gündemdeki insanlarla yaptığı röportajlarla adını duyurdu. Ardından köşesinde günlük siyasi gelişmeleri "iğneli" bir üslupla işlediği yazılarıyla mizah yazarları arasında anıl-

maya başladı. Pekşen daha sonra *Hürriyet* gazetesine geçti. Yalçın Pekşen'in yayımlanmış kitapları arasında *Suya Sabuna Dokunarak, Nuh Peygamberin Seyir Defteri* sayılabilir.

90'lara doğru "Etrafta olup bitenleri" yaklaşık 1/4 sayfalık bir köşede kısa yazılar, espriler ve karikatürlerle işlemek yaygın bir eğilim halini aldı, neredeyse tüm gazeteler bu tür köşelere sayfalarında yer verdi. Bu isimler arasında *Cumhuriyet*'te Deniz Som, *Hürriyet*'te Kurthaı Fişek/Yalçın Pekşen, *Milliyet*'te Melih Aşık -ve kadrosu- anılabilir. 90'ların ortalarında ise *Sabah* gazetesi mutfağından gelen Selahattin Duman aynı gazetede geniş çe bir köşede yazdığı yazılarla dikkat çekti. Köşesinde bilinegelen mizah yazısı kalıplarını hayli kişisel bir üslupla da besleyen Selahattin Duman kısa sürede geniş bir okur çevresi oluşturdu. Bu ünüyle zaman zaman spor yazıları da yazmaya başladı. Bu dönemde özel bir okur çevresi oluşturan diğer bir yazar Serdar Turgut'tu. Daha önce *Hürriyet* gazetesine Washington'dan yazdığı pazar yazılarında bu tarzın ipuçlarını veren Turgut, daha sonra Türkiye'ye gelerek daha çok gündelik hayata ilişkin, kişisel ve "marjinal" konular işlediği yazılarını haftada birkaç güne çıkardı.

Türkiye'nin yetiştirdiği en önemli yazarlardan sayılagelen ve esasen bir mizahçı olarak tanınan Aziz Nesin ise özellikle 80'lerin sonlarına doğru çeşitli panellerde, toplantılarda ve söyleşilerde Türkiye toplumu hakkındaki "karamsar" öngörüleriyle adından sözettirdi. Bu dönemde, kurduğu Onbinler AŞ'nin de ortak olduğu *Aydınlık* gazetesinin Salman Rüşdü'nün *Şeytan Ayetleri* kitabından bölümler yayımlaması, yükselen İslamcı hareketin özellikle radikal kanadının yoğun tepkileriyle karşılaştı ve 2 Temmuz 1993'te Sivas'ta katıldığı Pir Sultan Abdal şenliklerinde bu tepki, -bir söyleşisinde dine küfrettiği gerekçesiyle- Aziz Nesin'in kılpayı kurtulduğu, ancak 36 yazar, çizer, şair ve aydının Madımak Oteli'nde dumandan boğularak ölmekten kurtulamadığı trajik bir olayla en üst safhasına erişti. Bu olaydan sonra Aziz Nesin'in adı yaptığı açıklamalar, katıldığı toplantılar, Sivas katliamı sanıklarının duruşması gibi vesilelerle yine gündemden düşmedi. Bu medya ilgisi, son olarak Nesin'in 1995 yılındaki ölümü ve alışılmadık vasiyeti ile zirveye ulaştıktan sonra nihayete erdi.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Aziz Nesin 80'lerin sonlarına doğru toplumda bilinegelen "mizah yazarı" kimliğinden sıyrıldı ve daha çok Türkiye toplumuna ilişkin, kimilerini oldukça kızdıran, kimilerinin de hararetle desteklediği açıklamalarıyla gündeme geldi. Nesin, ölümünden sonra da yayımlanan güncesi ve günyüzüne çıkarılan anılarıyla adından uzun süre sözettirdi.

Yeni yazarlar

80'lerin ortalarında *Gırgır* ve *Fırt* dergilerinin dağılmasına ve etkinliklerini yitirmelerine rağmen yine de bu yıllara kadar 70'lerdeki mizah yazarlığı geleneği sürdü. Özellikle *Fırt* dergisinde Tekin Aral'ın o dönemlerde geniş bir okuyucu kitlesine ulaşan ve sevilen "Salacak Hikâyeleri"nde Camgöz Taci, Tilt Mahmut maceralarına devam ettiler..

80 sonrasının öne çıkan mizah yazarları arasında yarattığı tiplerle adından sözettiren Atilla Atalay öncelikle sayılabilir. Bu yıllarda *Gırgır* dergisinde "Haftanın LakırdıLukurdusu", *Fırt* dergisinde ise "Eray" köşesi ile mizah yazarlığını sürdüren Atalay, daha sonra yarattığı "Sıdıka" tipi ile geniş bir okuyucu kitlesine ulaştı. "Eray", 1980 sonrasının ergen-üstü, şehirli, iyi gelirli tipik bir "Bağdat Caddesi çocuğu" olarak -tamamen 80 sonrasına da maledilemeyecek- tüketim hastası, asi gibi yapan ama yine de ailesine maddi olarak bağlı "genç" tipiydi. "Sıdıka"da ise hayli "geleneksel" bir Türk ailesinin kızı olan Sıdıka'nın ağzından gündelik hayata, siyasi-toplumsal ilişkilere ve "erkek egemen- baskıcı" kültürümüze ilişkin mizahi eleştiriler cisimleşti. Bu kısa hikâyeler daha sonra kitaplaştı. Atilla Atalay ayrıca kitaplarında mizah hikâyeleri ve "Sıdıka", "Eray" tiplerinden başka, kısa hikâyeler de yazdı ve bu alanda da eserler vermeye "mezun" olduğunu kanıtladı. Yayımlanan kitapları: *Usulcacık, Uyuyamadığım, Düş Kovalayan, Ebekulak, Sıdıka* ve *Civciv Kutusu*.

Yukarıda bahsedilen geleneksel mizah hikâyesi türünün en çok dışına çıkan yazar, aslında gizli bir şair olduğunu da bazı yazılarında hissetiren Metin Üstündağ idi. *Limon* dergisinde duvar yazısı türündeki aforizmik esprileriyle ünlenen Metin Üstündağ, aynı zamanda çizdiği karikatürlerde de 80'lerin "okumuş, -dolayısıyla- kafası karışık, hüzünlü, şüpheci ve yalnız" gençlerini ağırlıklı olarak işledi. Üstündağ'ın yarattığı

tiplerden "İmgehan Lirikboy" bu tarzın temsilcisiydi. Çoğu zaman "Şiir/Dil" ortaklığını hatırlatacak biçimde, yazılarında ve duvar esprilerinde Türkçe'nin sunduğu olanaklardan faydalanarak ses benzeşmelerinden türeyen esprilere fazlaca yer verdi. *Leman* dergisinde yazdığı yazılarda bu tarz esprilerin dışında argonun sıkça yer aldığı, siyasi konuların yanında daha çok gündelik hayata ilişkin konuları işlediği yazılarıyla geniş bir okuyucu kitlesi edindi. Yine 90'larda *Limon* dergisinde başlattığı "Haftasonu ne yapak?" köşesinde ve yazılarında, şairlerden alıntıladığı dizeler ve kısa tanıtımlar da düşünüldüğünde Metin Üstündağ, "Şair" sıfatına yaklaşan mizahçıydı. Kitapları: *Langadanık, Hey Kımıl Zararlısı Olma, Kımılda Biraz, Ugh, Mavra Zamanı, Kalk Gidelim Defteri, Ömür Törpüsü.*

Yine *Limon* dergisindeki yazılarıyla tanınan ve geniş bir okuyu kesimine kavuşan isim ise "Mustafa Kamil Zorti" idi. Dönemin cumhurbaşkanı ve 12 Eylül darbesinin lideri Kenan Evren'in ağzından çıkıyormuş gibi yazılan ve Evren'in şahsında belki de toplumu "adam etmeye" çalışan tüm askeri darbe heveslisi asker ve sivil ara rejimcilerin mantığının da hicvedildiği yazılarda Mustafa Kamil Zorti müstear adını kullanan yazar, sonraki yıllarda cumhurbaşkanı olan Turgut Özal'ı ve onun/onların mantığını da "Ceviz Ali Hududi" ismiyle yazdığı yazılarda hicvetti. Her iki "tip" de sonradan kitaplaştı.

Aynı yıllarda "Duvar yazıları" diye tabir edilen tür, özellikle de 80'lerin ortalarından itibaren "tutulan" bir tarz haline geldi. Batı'da "graffiti" olarak adlandırılan "kamuya açık" duvarlara esprili cümleler yazma geleneğinin Türkiye'de duvarlara değilse de gazete, dergi sayfalarında "duvar süsü" verilmiş köşelere yazılması, yurtdışındaki "graffiti"leri derleyen kitapların Türkiye'de yayımlanmasıyla hız kazandı. Birçok gazete, sayfalarında bu tür "aforizmik esprilere" yer açtı, bu yola meyleden yazarlar için "duvar yazısı" panoları açıldı. Cihan Demirci bahsedilen "Laforizmalar" türünü geliştiren yazarlardandır.

Yeni tür yazılı/edebî mizahın temsilcilerinin epeyce bir kısmının toplandığı *Limon* dergisinde öne çıkan bir diğer isim Gani Müjde'ydi. Müjde, gündemdeki siyasî/toplumsal konuları hicvettiği "Peynir Gemisi" köşesinde özellikle dönemin başbakanı ve cumhurbaşkanı olan Turgut Özal'ı eleştirdi ve Özal'a yakıştırılan TÖ (ve SÖ) "parafını" sıkça kullanarak bu lakabın yaygınlaşmasını sağladı. Gani Müjde daha çok geleneksel "abartma" yönteminden yola çıkarak kaleme aldığı yazılarıyla aslında 80 öncesi mizah hikâyecisi tipinin çok da dışına çıkmayan bir isimdi. Müjde daha sonra özel televizyonların da devreye girmesiyle aranan bir "komedi dizisi senaristi" oldu. Kitapları: *Peynir Gemisi, Burası T.Ö.rkiye, Ayaküstü, Beraber ve Solo Kaygılar, Ahmak Islatan.*

Limon (daha sonra Leman) dergisi "bağımsız mizah dergisi" yayımlayıp yüksek satış rakamlarına ulaşan bir dergi olarak, sonraki birçok dergiye ilham verdi.Limon, ayrıca tarzıyla diğer mizah dergilerinden de ayrıldı. Özellikle 90'ların ortalarında bu dergide gelişen "karikatürlere uzun balon yazma ve espri ağırlığını balona verme" tarzının neredeyse tek temsilcisi oldu.

Özel televizyonların özellikle 90'ların ortalarına doğru artan sayıda eğlence programı ve "komedi dizisi" yayımlamaları ve bu programların metin yazarı kadrolarında "hissedilen" boşluk, bazı mizah yazarlarının komedi dizilerine senaryo yazmalarını da beraberinde getirdi. 1995 yılına gelindiğinde birçok komedi dizisi/programının metin yazarı daha önce çeşitli mizah dergilerinde yazarlık yapan isimlerden oluşuyordu. Bu programların bazılarının "iyi rating" alması ise bilinegelen "az para kazanan mizah yazarı" imajının kimi yazarlar için kırılması anlamına geliyordu. Bu süreçte bazı komedi dizileri yüksek transfer paralarıyla kanal değiştirdiler.

Gırgır dergisinin dağılmasıyla "Muhlis Bey" tipinin yaratıcıları ve sayfayı hazırlayan isimler olan Behiç Pek ve Latif Demirci de ayrı dergilerde çalışmaya başladılar. Latif Demirci önce *Hıbır* sonra da *HBR Maymun* dergilerinde "Mithat ve Mirsat" tiplemelerini sürdürürken Behiç Pek *Pişmiş Kelle* dergisinde Muhlis Bey'i çizmeye ve onun ağzından kaleme alınan aynı sayfadaki köşeyazılarını yazmaya devam etti.

Dönemin mizah dergilerinde yazılarıyla adlarını duyuranlar arasında Vedat Özdemiroğlu, Kemal Kenan Ergen, Soner Günday ve Can Barslan da hatırı sayılır derecede okuru olan yazarlardan. Esasen bir karikatürist olmakla beraber yazılarında "absürd" mizahın yetkin örneklerini veren Can Barslan'ın yazılarıyla karikatürleri arasında bir parallelik kurmak da mümkün.

1985'ten 1995'e mizah dergileri

LEVENT CANTEK

Seksenli yılların ortalarından itibaren TC'nin yukarıdan aşağı ve indirgemeci modernizm düsturları yerini popülist ve pragmatist yaklaşımlara bıraktı. Bu yeni yaklaşım, resmiyetin gevşemesi, yasak olanın öne çıkması ve demokrasi adına konuşan retoriğin gelişmesiyle neticelendi.

Teknolojik gelişim, 'global köy'e dönen dünyada gelecekle ilgili tasavvurların ve yaşanması istetilen yaşamların pazarlanmasını da kolaylaştırdı. Popüler kültürün varolanı unutmaya ve kabullenmeye yönelik eğlence amaçlı ürünleri iktidar tarafından desteklenmeye başladı. Cumhuriyet seçkinlerinin "Arabeskleşme" olarak yorumladıkları bu gelişmeler, aslında bir başka anlamda muhalif anlatılara da kaynaklık etti. Mizah dergileri de eğlenceye yönelik kurgularının anlatım kolaylıklarından faydalanarak, iktidar söylemine karşıt bir tavır oluşturdular.

Muhalif anlatılar açısından, son on yıl üzerinde en önemli etkiyi yaratan mizah dergisi *Limon* oldu. Gani Müjde, Can Barslan, Metin Üstündağ, Mehmet Çağçağ, Şükrü Yavuz, Suat Gönülay, Kemal Aratan, Tuncay Akgün gibi isimlerin 1986'da kurduğu *Limon*, *Hürriyet*'in yayını olan ve haftalık çizgi-mizah alanında fiilen tekel kuran *Gırgır*'a karşı *Güneş* gazetesinin ona rakip olabilecek yeni bir mizah yayını niyetiyle ortaya çıkabildi. *Limon* üreticileri *Gırgır*'dan yalnızca *Güneş*'in sağladığı maddi koşulların elverişliliği yüzünden ayrılmadılar. Bu gençlerin "yuvadan" ayrılışları daha çok *Gırgır*'ın şişkin kadrosunda "kendi öykülerini anlatabilme" şansına pek az ulaşabilmeleriyle ilgiliydi. Gerek bu sınırlılığı aşabilme gerekse Oğuz Aral'ın otoriter-editör kontrolünün dışında daha rahat ve özgür yaratma özlemi içindeydiler.

Limon bu minvalde *Gırgır* kadar vulger ve gelenekçi olmayan bir mizah oluşturdu. Yapılan son kertede kötümser, mütecaviz ve iktidar açısından netameli bir mizahtı. *Limon* üreticilerinin anlatımlarını belirleyen referansların çıkış noktalarına baktığımızda ilk gördüğümüz *Gırgır* olur. Ancak *Gırgır*'ın şaka çizgisindeki iktisaden devletçi, muhafazakâr ve Kemalist ulusçu politik tavrı *Limon*'u çok da ilgilendirmedi. Bununla beraber birikim olarak gelişmeye elveren bir yolaçtı. Zaman içinde kendine özgü anlatım yollarını ve vurgularını keşfeden dergi, satış açısından bir *Gırgır* olamasa bile yetkin, farklı bir üslüp oluşturdu. Politik tavrını -her daim sol içinde kalmasına rağmen- herhangi bir şekilde belirginleştirme veya öykündüğü siyasi modeli -merkez solun daha solu- alenen vurgulama yolunu hiç seçmedi. Geleneksel devlet politikalarını açıkça eleştirirken, bunu yalnızca sağ kadrolaşmalar ve sağ partilere mahsuben yapmadı. *Limon*'un üretim sürecinde bir başka referans noktası, 1978 yılında çıkıp, ticari başarısızlıktan değil de, üretenlerinin politik ayrışmaları yüzünden kapanan *Mikrop* dergisi oldu. *Mikrop*'taki cinselliğin ve politik tezyifin (paylama) kullanımı *Limon*'da geliştirildi. *Mikrop*'u kuranların hiçbirinin *Limon*'a üreticisi olarak -Sarkis Paçacı gibi istisnai örnek haricinde- katkıda bulunmaması da ilginçtir. Zaten *Mikrop*'tan *Gırgır*'a geri dönenlerin ele, irisi neredeyse her kesim tarafından kabul gören, argo ve cinselliği ziyadesiyle dışlayan nitelikte olmuştu.

Gırgır'dan ikinci kopuş, *Limon* örneğinin aksine günün medyasının gündemine oturarak önemli bir etki yarattı. 1989'da Ergün Gündüz, Atilla Atalay, Latif Demirci, Hasan Kaçan, İrfan Sayar başta olmak üzere dergi kadrosunun çoğunluğu *Hıbır* adlı yeni bir dergi çıkartmak üzere

Gırgır'dan ayrıldı. Medya sermayesi açısından bu transferler mizah alanında artan kâr potansiyelinin göstergesiydi. Üreticiler arasındaki duygusallık, kişisel ihtiraslar ve rekabet hissiyatı ortamı daha da karıştırdı. *Gırgır* yöneticisi, Oğuz Aral, *Hıbır* için dergiden ayrılanlara çok içerledi. Oysa aynı Aral, *Limon* için benzer tepkileri göstermemişti. Çünkü gidenlerin yapacağı mizahın *Gırgır* tarzıyla uyuşmayacağı aşikârdı. Hıbırcılar, Limoncuların aksine *Gırgır*'ın başatlarıydı. Aral ekibine ait, Galip Tekin yönetiminde çıkan *Dıgıl, Hıbır*'ın tirajını düşürmek niyetiyle alelacele piyasaya sürüldü (1989). Oğuz Aral çeşitli yerlerde yaptığı röportaj ve konuşmalarında *Hıbır* vakasını "daha fazla para için ustaya ihanet" mealinde ithamlarla etkilendirdi. Hıbırcılar ise para için değil, özgür olmak için ayrıldıklarını vurguluyorlardı. Mizah dergilerinin sonraki dönemlerde önemli bir tiraj kaybına sebep olacak tartışmalar da bu bağlamda başladı. Aynı yıl *Gırgır, Hürriyet* tarafından Ertuğrul Akbay'a satıldığında ise rekabet seviyesizleşti. Aralarına Hıbırcıların da katıldığı tartışmalarda taraflar birbirlerine sövgüye varan suçlamalarda bulunuyorlardı. Bu münakaşalar üç şeyi ortaya çıkardı. İlki, *Gırgır*'ın Kemalist Ulusçuluk ile sosyalist tahayyüller arasında biçimlenen tavrına binaen işçi hakları, sosyal adalet konularını araçsallaştırmasına rağmen kendi çalışanlarına herhangi bir sosyal güvence sağlamadığı anlaşıldı. İkincisi, "bizim mahallenin gariban çocuğu" sayılan çizerlerin büyük paralar kazandıkları ortaya çıktı. Üçüncüsü, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'nun işlevsizliği, uygulama zorluklarını gündeme getirdi. Hıbırcılar *Gırgır*'dan ayrıldıklarında Latif Demirci'nin "Muhlis Bey", "Tarzan" ve "Arap Kadri", Ergün Gündüz'ün "Stereo Seyfi" ve Atilla Atalay'ın "Eray" tiplemeleri *Gırgır* ve *Fırt*'ta başkaları tarafından izinsizce kullanıldılar. Aynı şeyi Akbay'ın *Gırgır*'ı yaptı. Oğuz Aral'ın "Avni"si ve yine "Muhlis Bey" korsan çizerler tarafından çizilmeye devam etti. Ancak bu son yapılan, Aral ekibinin Hıbırcılara yaptığından daha fazla ses getirdi. Bu yıpratıcı tartışmaların zararını herkes düşen tirajlarla ileride çekecekti.

Gırgır'ın dağılmasından sonra, "has" mizah dergisi okurları uzun süre dergilerin çoğalmasından şikâyet ettiler, çeşitli söyleşilerde ve okur mektuplarında sık sık Gırgır*'ın dünyada en çok satan 3. mizah dergisi olduğunu hatırlattılar ve yeni dergilerin toplam satışının eski* Gırgır*'ın tirajına erişememesinin sebebini sordular.*

Gırgır, yaşadığı ikinci kopmadan sonra hiçbir zaman eskisi gibi olamadı. Gerçi Aral'ın *Sabah* grubundan *Gırgır*'ın yerine çıkarttığı *Avni*, okuyucunun *Gırgır*'ın satışını "muhalif bir sesin sermaye tarafından satın alınarak susturulması" biçiminde yorumlayan tepkisini kullanarak yüksek bir satış yakaladı. Ancak hem dönemin değişen koşulları hem de eski *Gırgır*'ın tiye alageldiği bir sermaye grubunun kontrolüne girmesi yüzünden bu başarı da geçici oldu. Yeni dergi *Hıbır*'sa yapı olarak *Gırgır*'dan farksızdı. Artık iki tane *Gırgır* vardı. *Hıbır* süreç içerisinde asıl başarısına yeni kentli ve orta sınıf gençliğinin değerlerini yakalayarak ulaşıp en çok satan dergi oldu. *Hıbır*'ın sonradan düşüş göstermesi, bağlı bulunduğu yayın kuruluşunun sık sık satılmasından ve nihayetinde hep karşı çıktıkları Özal ailesince alınmasından kaynaklandı. *Gırgır*'dan ayrılırken onlar için söylenen "paracı" ithamını pek mühimsemeyen okuyucu bu kez aynı tepkiyi vermedi. *Hıbır*, Özal'a karşı kapaklarını, karikatürlerini sürdürse de muhalifliğini kabul ettiremeyerek sürekli tiraj kaybetti. Hattâ çok satan olma iddiasını reddeden *Limon* ekolünün gerisine düştü.

Hem okuyucu hem üretici nezdinde rahatsız edici bir karmaşa yaratan gelişmeler yeni çıkan dergilerle katlandı. *Limon* kadrosundan tartışmalarla ayrılanlar (M. Çağçağ, K. Aratan, T. Akgün) Aral'ın devam dergileri *Avni* ve *Fırfır* için çalışmaya başladılar. *Limon* ise bir yandan daha politize olurken, bağlı bulunduğu *Güneş*'in sahibi Asil Nadir'in düştüğü mali çıkmazdan etkilenerek büyük sıkıntıya girdi. Çalışanlarının bir kısmı geçinebilmek için *Limon*'un yanısıra diğer dergilere de iş yapmaya başladı. Herkes her yerde çiziyor gibiydi. Bu arada *Güneş*, *Limon* kadrosunun politik tavrından duyduğu hoşnutsuzluğu onları işten çıkarıp, daha önce ayrılan grubu derginin yönetimi için geri çağırarak nihayetlendirdi. Birbirleriyle sürekli kavga eden, sık sık "transfer" olan, politik tavırları ticari platformda kullanabilen üreticiler çizgisi, hem kendileri için hem okuyucuları için çok yaralayıcı oldu. Yaptıkları mizahı da yenilemeyip tekrara düşerken yalnızca eski işlerini yayınlayarak okuyucusuna daha da saygısız davrananlar bile oldu.

Bu arada hayat süratle değişiyordu. Yetmişli yılların "kalıp insanları", düşünceler, geleceğe bakış ve yaşam tarzları değişmişti. Mizah dergileri bu yeni insanları yakalayamaz oldu veya o insanlar o sarı dergileri umursamaz oldular. Belki daha iyi basılmış, kuşe kâğıtlı "yeni" dergileri istiyorlardı. Belki de mizahı artık televizyonda -kahkaha efektleriyle birlikte- buluyorlardı! Çizerler ise eski heyecanlarını yitirmişlerdi. Yetmişlerde, bir genç olarak, gençliğin ne istediğini nelere güldüğünü biliyorlardı. Bugünün gençlerine olan yaklaşımları ise soğuk bir kabulden öteye gitmedi. Ayrıca azalan gelirleri yüzünden üretenlerine yeterli maddi koşulları sağlayamamaları sebebiyle başka mesleklere kaymaları, daha ziyade televizyonlara iş yaparak geçimini sağlayan "eski ustaların" kendilerini yenilemeyerek yaptıkları mizahı rutinleştirmeleri ve dergi kadrolarının gençleştirilememesi önemli sorunlar olarak gözüküyordu. Kamuoyunda giderek nakarata dönüşen "yarım milyonluk *Gırgır*'dan sonra pıtrak gibi çoğaldılar ama toplam tirajları *Gırgır*'ın yarısı bile etmiyor" tespitinden rahatsız olsalar da üretenler toparlanacak çözümü bulamıyorlardı.

Bu koşullarda *Güneş* gazetesi yönetimi tarafından tasfiye edilen *Limon* kadrosunun, kendi ekonomik imkânlarıyla bağımsız *Deli* adlı bir dergi çıkartması önemi bir çıkış yolu oluşturdu (1991). *Deli* satış olarak başarılı olamasa bile mizah dergiciliğinin bağımsız olması gerekliliğini vurguluyordu. Zira patronlarına başta önemli paralar kazandıran mizah dergileri, medya devlerinin çizerleri sırf rakibine kaptırmamak hırsıyla elinde tuttuğu, düşük satışları yüzünden vergiden düşmek için kullandığı küçük yayınlara dönüşmüştü. *Deli*'yi -ilginçtir yine *Güneş*'in para ödeyemez hale gelmesinin zorla-

90 sonrasının iki büyük bağımsız mizah dergisinden biri de Hıbır*'dı.* Hıbır *da* Leman *gibi önce büyük bir kuruluşun sermayesiyle çıktı, ancak daha sonra ilk ismini çağrıştıran* HBR Maymun *adını alarak bağımsızlaştı.*

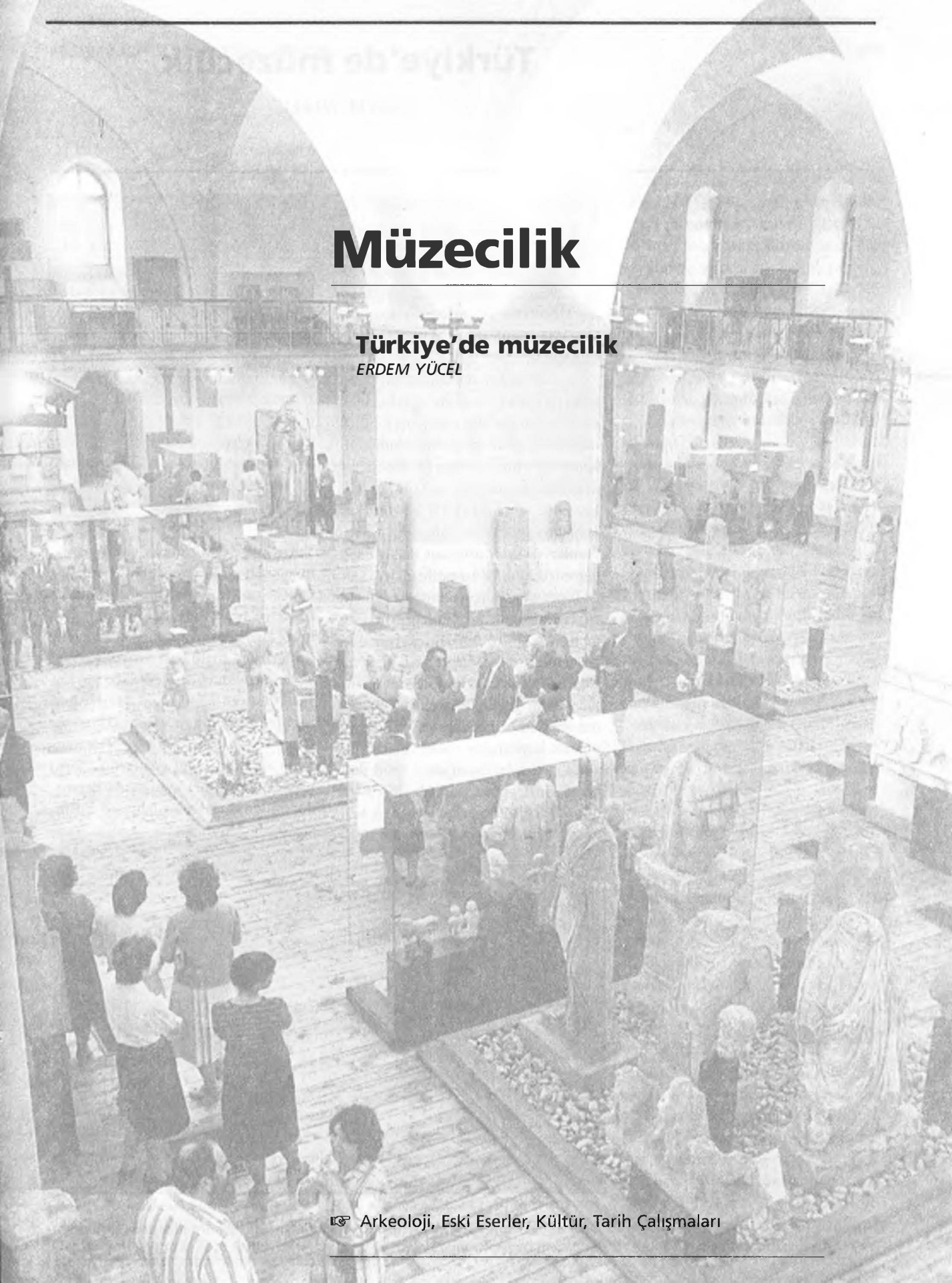
masıyla- *Limon, Leman* adında bağımsız bir yayına dönüşerek izledi. *Leman* süreç içerisinde hem yeni gençlerin mizahını yakalama akılcılığı içinde kadrosunu gençleştirdi, hem de kapanan *Deli* üreticilerinin çoğunu kadrosuna dahil ederek satışını yükseltti. Bu, kavga ortamının -hiç değilse kısmen- yatışması kadar, patronsuz bir zeminde özgür-muhalif bir söylem kurma rahatlığını da sağladı. *Leman* bu çizgisiyle yalnız mizah dergileri değil tüm haftalık dergiler arasında en çok satan dergi oldu. *Hıbır* uzun tereddütler geçirse de aynı yolu, bağlı bulunduğu yayın kuruluşundan ayrılıp, *HBR* (Haftalık-Bağımsız-Rahatsız) *Maymun* adlı yeni bir dergiye dönüşerek kullandı (1994). Böylece en çok satan iki dergi kendi üreticileri tarafından çıkartılarak yeni şartlara karşı direnebilmenin yolunu belirlediler.

Son on yılın son politik ayrışmasının RP'nin Mart 1994 yerel seçimlerinde elde ettiği göreceli başarı üzerine gerçekleştiğini görebiliriz. Bu gelişme, Kemalist dergilerin -özellikle *Avni* ve *Gırgır*- şeriat tehlikesini ve popüler RP motiflerini ve/veya kişilerini hedef almasını getirdi. *Hıbır* ise İslâm'a olan temayülü medya tarafından biraz da abartılarak "ifşa edilen" Hasan Kaçan problemini yaşıyordu. Kaçan, *Mikrop* gibi sert bir sol mizah geleneğinden giderek daha merkezi, hattâ muhafazakâr bir çizgiye dönüşen hikâyesini yine dergi kadrosu içinde RP ve diğer partilerle ilgili politik bir tartışma sonucunda *Hıbır*'dan ayrılarak noktaladı. Artık İslâmî şartlara uygun bir mizah yapma niyeti taşıyordu. Çok geçmeden, *Ustura* adlı bağımsız bir mizah dergisi çıkardı. Politik olarak daha önceki İslâmî mizah dergileri kadar net olmayan *Ustura*, sayfa düzeni ve mizah anlayışı açısından *Gırgır* ekolünün takipçisiydi. Ama *Gırgır*'dan bile ahlâkçıydı. Cinsellikle ilgili espri neredeyse yok gibiydi. Öte yandan toplumsal sorunlarda daha solda duruyor, solun klişelerini kullanıyordu. Bu yüzden ne İslâmî kesimin fanatik okuyucusuna ne de *Gırgır* tarzı izleyicilerine hitap edebildi. Böylece kısa sürede yayınını durdurarak, entelektüel İslâm'ın yayını olma iddiasındaki bir gazetenin *(Yeni Şafak)* ilavesi oldu. Bunun dışında, çok kısa ömürlü *Yorgan* (1992), *Biber* (1994), *Fos* (1994) vd. mizah dergileri; yerel tadlar taşımayan ve belirgin muhalif tavrı olmayan ama estetik açıdan zengin *Resimli Roman* (1991), *Zeplin* (1991), *Joker* (1992), *Rh* (1993) türü çizgi roman ve başta *Eroskop* (1993) olmak üzere çıkan erotik çizgi dergileri dönemin ruhunu yansıtan ürünler oldular. Kürtçe çıkan *Tevvlo* (1991), İslâmî kaynaklı *Cıngar* (1990) *Nankör* (1991) ve *Filit* (1991) dönemin sair özellikli dergileridir. Yetmişli yılların önemli dergisi *Çarşaf*'ın kapanması (1992) da kaydedilmesi gerekli bir olaydır.

Müzecilik

Türkiye'de müzecilik

ERDEM YÜCEL

☞ Arkeoloji, Eski Eserler, Kültür, Tarih Çalışmaları

Türkiye'de müzecilik

ERDEM YÜCEL

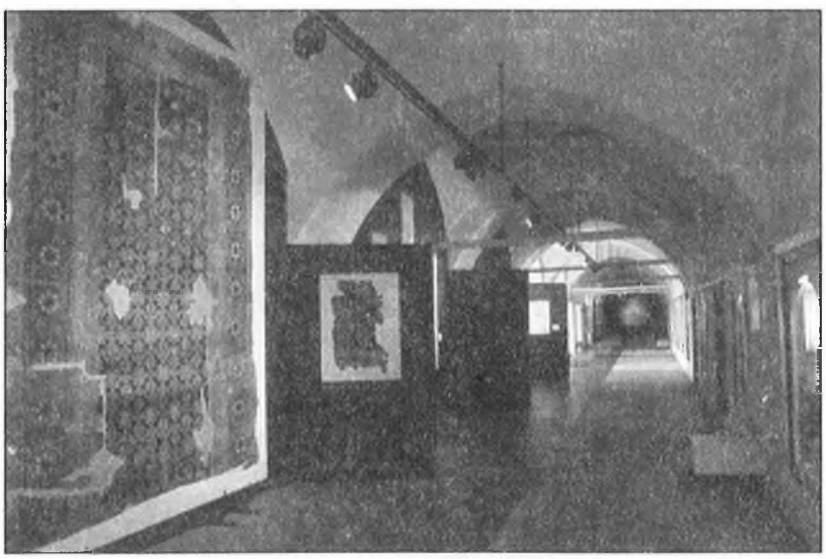
Geçmiş yüzyılların yaşam biçimlerini, bilim, teknik ve san'at anlayışı içerisinde inceleyen ve günümüze olduğu kadar geleceğe de yansıtmayı amaçlayan müzenin tanımı Uluslararası Müzeler Konsili (ICOM) tüzüğünün 3. maddesinde yapılmıştır:

"Daimi teşhir bölümleri bulunan kütüphaneler ve arşiv merkezleri, resmen halkın ziyaretine açık bulunan tarihi abideler, tarihi abidelerin kısım veya müştemilatı (dini binalardaki hazine daireleri gibi) tarihî, arkeolojik tabii mevkiler ve parklar, nebatat ve hayvanat bahçeleri, akvaryumlar ve canlı örnekler teşhir eden diğer teşekküller bu tarife girer."

Tarih süreci içerisinde objelerin toplanması ilk kez Paleolotik Çağ (2.000.000.-10.000) mezarlarında görülmüştür. Hellenistik Çağ'da (M.Ö. 300-M.S. 30) eserlerin toplanması daha da hız kazanmıştır. Bergama Kralları Yunan heykellerini veya onların kopyalarını önem vererek bir araya getirmiş, bu arada I. Ptolemaias ilk müzeyi M.Ö. 300'de devrin en önemli kültür merkezlerinden biri olan İskenderiye'de kurmuştur. Rönesansla beraber İtalya'da başlayan sanatsal çalışmalar sonraki yıllarda Vatikan ve Belvedere'de kurulacak olan müzelerin temellerini atmıştır. Eski Yunan, Roma ve Doğu uygarlıklarının kültür varlıklarından oluşan koleksiyonlar Oxford Üniversitesi'ndeki Ashmole Müzesi 1683'te açılmış, böylece müzecilik fiilen başlamıştır. XIX. yüzyılda Avrupa'da müzecilik yoğunlaşmış ve günümüzün kültürel bilincine ulaşmış müzeler peşpeşe açılmıştır.

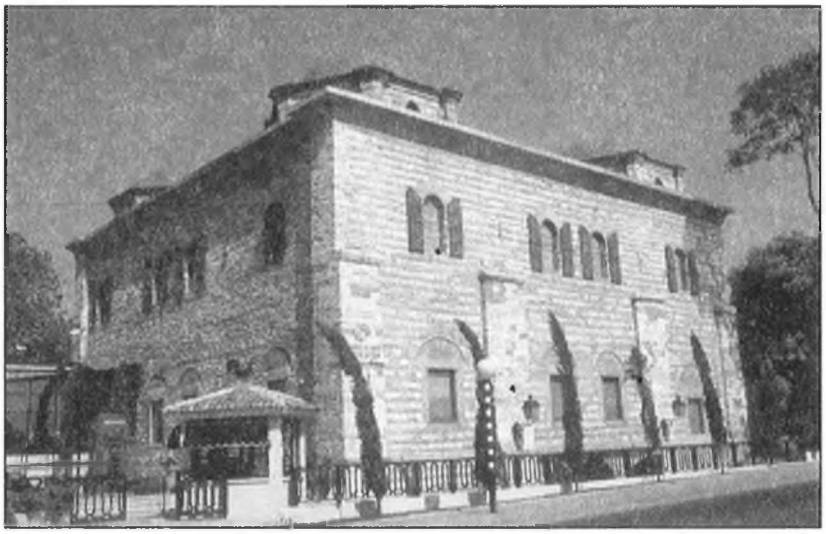
Türkiye'de müzecilik

Türkiye'de müzecilik çalışmalarının başlangıcı çok eskiye uzanmaktadır. Örneğin Konya'nın ortasındaki Alaettin tepesinde Selçuklular ilk müze denemesini yapmışlar, bulabildikleri her türlü taşı sur duvarına yerleştirmişlerdir. Ne yazık ki, bu surlardan ve üzerindeki eserlerden hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Öte yandan Fatih Sultan Mehmed sanat eserlerine ilgi göstermiş, Topkapı Sarayı ikinci avlusunda Bizans dönemine tarihlenen lahit ve sütun

FOTOĞRAF: YAVUZ ÇELENK

İbrahim Paşa Sarayı. Saray, özellikle 1980'den sonra uluslararası alanda da sözü edilen önemli sergilere sahne olmuştu.

FOTOĞRAF: ERTAN UCA

Tarihi Lengerhane'de Rahmi Koç tarafından açılan Sanayi Müzesi. 1994'te açılan müze 1996 yılında Avrupa Yılın Müzesi Vakfı (EMYA) tarafından özel ödüle layık görüldü.

başlıklarını bir araya getirmiştir. Sultan Abdülmecid ise Yalova çevresindeki gezisinde rastlantı sonucu gördüğü, üzerlerinde İmparator Konstantinus'un ismi yazılı bazı yazıtların İstanbul'a gönderilmesini sağlamış ve bunlar Aya İrini'de koruma altına alınmıştır. Tanzimat döneminde Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde eski eserlerin toplanmaya başladığını arşiv belgelerinden öğreniyoruz. Babıali illere gönderdiği genelge ile eski eserlerin tespit ve değerlendirilmesinin yapılmasını, içlerinden değerli olabileceklerin İstanbul'a gönderilmesini istemiştir.

Türkiye'de ilk müzecilik kıpırdanışları olarak niteleyeceğimiz bu çalışmalardan sonra memleketin çeşitli yerlerinden İstanbul'a eser gönderilmeye başlanmıştır. Gönderilen bu eserler Aya İrini'de Mecma-ı Esliha-ı Atika (Eski Silahlar Koleksiyonu) ve Mecma-ı Asar-ı Atika (Eski Eserler Koleksiyonu) isimleri altında iki ayrı bölümde toplanmıştır. Oysa burası bugün anladığımız anlamda bir müze olmaktan çok eski silahların ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinden getirilen antik eşyaların korunduğu bir yerdi.

Tophane-i Amire Müşiri Ahmet Fethi Paşa'nın ilk Türk müzesini kurma deneyimi Aya İrini'de başlamışsa da tam bir tarih ileri sürülememektedir. Bununla beraber 1845-1847 yıllarında bu işe başlandığı sanılmaktadır. Öte yandan eski eser niteliğindeki saray malzemeleri de Topkapı Sarayı'nda "Enderun Hazinesi" denilen yerde koruma altına alınmıştır. Müze-i Hümayun, Sadrazam Âli Paşa'nın Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın emri ile 1869'da ziyarete açılmış, yönetimi de Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) öğretmenlerinden İrlandalı Edward Goold'a bırakılmıştır (1868-1871).

Türkiye'de müzeciliğin başlangıç yılları, batılıların Anadolu'da kazı yaparak meydana çıkardıklarını memleketlerine kolayca götürdükleri bir dönemdir.1872'de Sadaret Müsteşarı Ahmet Vefik Efendi'nin Maarif Nezaretine getirilişi ile daha önce Mahmut Nedim Paşa tarafından kapatılan Müze-i Hümayun yeniden açılmış, bu defa Dr. Philipp Anton Dethier (1803-1881) isimli bir Alman müze müdürü olmuştur. Dr. P.A. Dethier, bu görevi ölümüne kadar yürütmüş, yararlı pek çok iş yapmış, 36 maddeden oluşan Asar-ı Atika Nizamnamesini yürürlüğe koydurmuştur. Bu tüzükle Anadolu'nun yağmalanması bir dereceye kadar önlendiği, kazıların kontrol altına alındığı sanılıyorsa da gerçekte Anadolu'dan eser kaçırılması bununla yasallaştırılmıştır.

Bu arada Aya İrini'nin müze olarak elverişsizliği, rutubetin etkisiyle eserlerin zarar görmeye başlaması yöneticileri yeni bir müze aramaya yöneltmiştir. A.P. Dethier müze olarak Çemberlitaş'ta yeni bir binanın yapımını istemişse de bu isteğini gerçekleştirememiştir. Bunun ardından Çinili Köşk'ün müze olması kararlaştırılmış, bunun için cepheye merdivenler yapılmış, içeride de bazı değişiklikler olmuştur.

Müze-i Hümayun'un Çinili Köşk'e taşınmasından sonra kazılardan çıkan eserlerle müze daha zenginleşmiştir.

A.P. Dethier'in ölümünden sonra müze müdürlüğüne Sadrazam Ethem Paşa'nın oğlu Ressam Osman Hamdi Bey getirilmiştir. Türk müzeciliğinin bu ünlü kişisi 1881-1910 yıllarında müze müdürlüğü görevini yürütmüş, yaklaşık 700'e yakın eser ile devraldığı müzede öncelikle eski eser koleksiyonlarını bilimsel kurallara göre sınıflandırırken eserlerin kataloglarını yabancı arkeologlara yaptırmıştır. Arkeoloji dünyasında büyük yankılar uyandıran, başta Satrap, Likya, Tabnit, Ağlayan Kadınlar ve İskender Lahti olmak üzere yirmi bir lahit ortaya çıkarılmış ve bir savaş gemisi ile İstanbul'a getirilmiştir. O yıllarda Müze-i Hümayun eserlerle tıka basa dolu idi. Bunlara bir de yeni bulunan lahitler eklenince artık modern bir müze binasına olan ge-

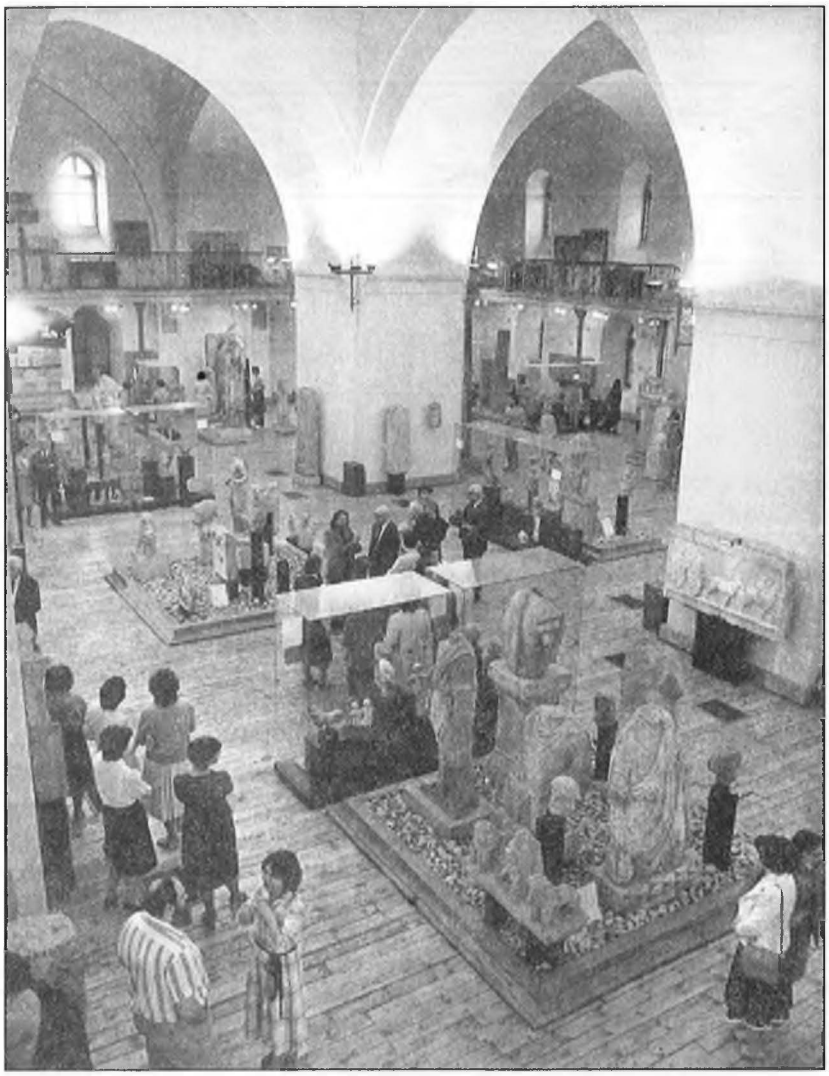
reksinim ortaya çıkmıştır. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak Çinili Köşk'ün karşısına yeni bir müzenin yapımına başlanmıştır. Türkiye'nin ilk özgün müze yapısı olarak nitelenen bu müze 1891'de ziyarete açılmıştır.

Osman Hamdi Bey özellikle eski eserlerin yurt dışına çıkışını önleyen ve 1973 yılına kadar geçerliliğini koruyan "Asar-ı Atika Nizamnamesi"ni hazırlatmıştır. Osman Hamdi Bey'in 1884'te yürürlüğe koydurduğu Asar-ı Atika Nizamnamesi ile beraber arkeolojik kazılar daha sağlam temellere oturtulmuştur. Kazıdan çıkan eserlerin 2/3'ü devlete, 1/3'ü arazi sahibine bırakılmış ve kazıyı yapana da hiçbir pay verilmemiştir. Böylece onların yurt dışına çıkışları 7 bölüm ve 37 maddeden oluşan bu nizamname ile önlenmiş, ele geçen eski eserin devlet malı olduğu prensibi geçerlilik kazanmıştır. Eski Eserlerin devlet malı olduğunu vurgulayan ve yurt dışına çıkışını yasaklayan bu yasa hükümleri yumuşatılmış, "Kültür ve Tabiat Varlıkları Kanunu"nun 23 Temmuz 1983'te yürürlüğe girişine kadar kazılarla, antika piyasasına egemen olmuştur.

Osman Hamdi Bey'in ölümünden sonra Halil Edhem Bey onun yerine müze müdürlüğüne getirilmiştir. Halil Edhem Bey daha önce başlayan bilimsel yayınlara ağırlık vermiş yani kataloglar hazırlatmıştır.

Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışının ardından Atatürk yeni hükümette Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı bir müdür, bir kâtip kadrolu "Türk Asar-ı Atika Müdürlüğü'nü" kurdurmuştur. Bu müdürlük kısa bir süre sonra Hars Müdürlüğü ismini almış, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde daha önce açılmış müzeleri geliştirmiş, kültür varlıklarını derlemeye, korumaya başlamıştır. O günlerde bazı büyük illerde "Müze-i Hümayun Şubeleri" ismi altında depo niteliğinde müzeler vardı. İstanbul'da "Osmanlı Hazine-i Hümayun Kethüdalığı" yönetiminde Topkapı Sarayı'nda bulunuyordu. Atatürk Bakanlar Kurulu'nun 1 Nisan 1924 günlü kararı ile Topkapı Sarayı'nın müze oluşunu uygun bulmuştu. Yapılan çalışmalar sonunda sarayın bir bölümü 1927'de tamamı da 1934'te ziyarete açılmıştı. Bakanlar Kurulu'nun 24 Kasım 1934 günlü kararı ile Ayasofya da Türk müzeleri arasına katılmıştır. Bunu Bursa (1923), Ankara Arkeoloji (1923), Antalya (1923), Edirne (1924), Adana (1925), Bergama (1925), Ankara Etnoğrafya (1926), Amasya (1926), Sinop (1926) ve Tokat (1926) müzelerinin açılışları izlemiştir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünya müzelerinin bilimsel kadrolarından

İLETİŞİM ARŞİVİ

Müzeleri ziyaret edenlerin azlığı 80'lerde sık sık vurgulandı. "Müze gezme" kaltürümüzün pek gelişmediği, ziyaretçi sayısının Batı'yla kıyaslanamayacak derecede az oluşu her fırsatta hatırlatıldı.

oluşan International Concil of Museum (ICOM) ilk toplantısını Paris'te yapmıştır. Bu toplantı da müzeciliğin gün geçtikçe gelişen etkinlikleri, uzmanlık dalları, teknik incelemeler, uluslararası kongrelerin toplanması, yayınlara ağırlık verilmesi kararlaştırılmıştır. Müze-bilim, yönetim, objelerin ışık, böcek gibi çeşitli etkenlerden korunması envanter çalışmaları, tüm kültür varlıklarıyla ilgilenilmesi ve eğitim ön plana çıkarılmıştır. Devlet yönetimlerinin etki alanı dışında, uluslararası mesleki bir kuruluş olan ICOM insan topluluklarının hizmetinde kalma koşuluyla onların fikri, kültürel, ekonomik gelişimlerini sağlamaya çalışan bir kuruluş görünümündedir. Bu çalışmalar sonucunda ICOM çağdaş müzeciliğin temellerini atarak ortaya yepyeni ilkeler koymuştur.

ICOM ile sıkı bir işbirliği içerisindeki UNESCO tüm dünya da 18-24 Mayıs tarihlerini "Müzeler Haftası" olarak ilan etmiştir. Dünya kültür mirasının korunmasını, dünya müzeciliğinin tanıtılmasını amaçlayan bu hafta Türkiye'de 1982'den bu yana kutlanmaktadır. Hafta boyunca geçmiş kuşaklardan günümüze aktarılan kültür varlıklarımızın korunması, onarılması, tanıtılması ve hepsinden önce gelecek kuşaklara yansıtılması anlatılmaktadır. Bu arada toplumun milli kültür ve tarih bilgisinin zenginleştirilerek onlara sahip çıkılması, yurt dışına kaçırılmalarının önlenme çareleri de gözler önüne serilmektedir.

Son yıllarda büyük bir gelişim gösteren müzelerimiz yalnızca objelerin toplandığı, saklandığı ve zaman zaman da temizlendikleri yerler olmaktan çıkarılmıştır. Öncelikle Bodrum Sualtı, Efes, Antalya, Antakya, Ankara Anadolu Medeniyetleri, İstanbul Türk ve İslam Eserleri ile İstanbul Arkeoloji Müzeleri başta olmak üzere pek çok müze çağdaş müzecilik anlayışında çalışmalarını sürdürmektedir.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri çağdaş bir anlayışla düzenlenerek yeniden açıldı. (1993) Yeni düzenlenişiyle beğeni kazanan İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Avrupa'nın kırkaltı müzesi arasındadır ve Avrupa Konseyi Müze Ödülü'nü kazanmıştır. Osman Hamdi Bey tarafından Sidon (Sayda) Kral Nekropolinde yapılan kazılarda bulunan İskender Lahdi, Ağlayan Kadınlar Lahdi, Likya Lahdi, Satrap Lahdi ve diğer lahitler yapay ışıkla aydınlatılarak mezar odası görünümü verilen loş bir mekanda sergilenmektedir. Bunun yanı sıra M.Ö. VII. - M.S. IV. yüzyıl arasında tarihlendirilen heykeltraşi eserler de "Antik Çağ Heykelciği" bölümünde yeni bir düzenleme ile sergilenmektedir. Ana yapının yanındaki ek yapıda ise müze koleksiyonları değişik kültür yöreleri dikkate alınarak yeniden ve çağdaş müzecilik görüşleri dikkate alınarak sergilenmişlerdir. Ayrıca burada "Çağlar Boyu Anadolu ve Troia", "Anadolu çevre kültürleri" bölümleri de yer almaktadır.

İstanbul Arkeoloji Müzelerinden önce de İstanbul "Türk ve İslam Eserleri Müzesi" (1984) ve Antalya Müzesi de (1988) Avrupa Konseyi'nce özel mansiyon almışlardır.

Avrupa Konseyi Müze ödülünün simgesel para ödülünden çok onursal ve mesleki ağırlığı vardır. Türk müzelerinin almış olduğu bu ödüller Türkiye'de müzeciliğin olumlu bir gelişim içerisinde olduğunun kanıtı sayılabilir.

Türkiye'nin arkeoloji ve turizminin önemli merkezlerinden Bodrum'daki Bodrum Müzesi 1964'te açılmıştır. M.Ö. 400 yılına kadar inen Bodrum kalesinde Saint Jean şövalyeleri yerleşmiş, Eski Bizans ve Türk kaleleri üzerine kendi kalelerini yapmışlardır. XV. yüzyılın başında da Fransız, İtalyan, Alman, İngiliz ve İspanyol (Yılanlı) kaleleri yapılmıştır. George Bass başkanlığındaki araştırmaların sonunda Antalya Fenike-Gelidonya Burnu batığından çıkarılan eserler Bodrum Müzesinin ilk eserlerini oluşturmuştur. Onarılan kulelerde değişik mekanlar mü-

FOTOĞRAF: ERTAN UCA

Arkeoloji Müzesi. 1993 yılında yeniden düzenlenen İstanbul Arkeoloji Müzeleri Avrupa'nın ilk 46 müzesi arasında sayılması açısından da önemli.

ze-teşhir salonlarına dönüştürülmüştür. Alman Kulesinde Alman asıllı Türk Gerhard Ernst'in müzeye hediye ettiği Boynuz koleksiyonu, İzmir Alman Başkonsolosluğu'nun armağanı masa ve sandalyeler, XV. yüzyıl Türk ve Alman bayrakları sergilenmişti. Son yıllarda Türk hamamı (1991), Amphoralar (1993), Karyalı Prenses (Ada) (1994) ve Zından (1994) bölümleri açılmış, Roma gemisini içeren çalışmalar sürmektedir.

Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin, Ankara çevresindeki ören yerlerdeki çalışmalarıyla ortaya yeni eserler çıkarılmış ve bunlar teşhire konulmuştur. Özellikle Kazan ilçesinin çevresindeki, Külhöyük, Kültepe ve Çorum Pazarlı'da yapılan kazılarda ilginç eserler ortaya çıkarılmıştır. Bu arada Kültepe araştırmalarında 1994 yılında mühür baskılı 1571 adet zarf ve tablet bulunmuştu.

Kırklareli Müzesi de 1993'te ziyarete açılmıştır. Müzede arkeolojik, etnografik eserler teşhir edilmekte ve bunlar yörenin tarihine ışık tutacak özellikler taşımaktadır.

Yıldız Üniversitesi "Eski Eser Kaçakçılığının Önlenmesinde Müzayedeler, Koleksiyonculuk ve Yasalar" konulu bir sempozyum düzenlemiştir. Kültür Bakanlığı yurt dışına kaçırılmış eserlerin yeniden kazandırılması amacıyla çalışmaları yoğunlaştırmıştır. Bu arada 1917 yılında geri verilmek şartıyla onarım ve temizliği için Berlin'e gönderilen 10.000 çivi yazılı tablet ve iki Sfenks'in büyük çoğunluğu Türkiye'ye getirilmiştir. Ayrıca İsviçre'ye kaçırılan ve Basel Müzesi'nde bulunan beş Frig mezar stelleri, Troya eserlerinin geri alınabilme çalışmaları devam etmektedir.

Yüzyılımızın ikinci yarısında Anadolu müzelerinden ve ören yerlerinden yurt dışına kaçırılan eserlerin geri alınabilmesi için başlatılan çalışmalar ve açılan davalar sonunda bazıları yasal yollardan geri alınabilmiştir. Manisa Müzesi'nin Morsiyas heykeli, Erdek Müzesi'nin mermer torsosu, İzmir Müzesi'nin Roma dönemine tarihlenen bir heykel bunların başında gelmektedir. Bunların yanı sıra Kumluca ve Elmalı eserlerinin bir bölümü de geri alınanlar arasındadır. Türk müzecileri büyük bir özveri ile çalışmalarını sürdürürken 1989'dan bu yana ödeneksizlik ve personel yetersizliğinden 40 müzeden çok sayıda eserin çalındığı da bilinmektedir. Özellikle Kayseri, İzmit ve Bursa ve Erzurum müzelerinin sikkeleri çalınmıştır. Aydın yakınındaki Nysu ören yerindeki tiyatrodan birkaç ton ağırlığındaki bir eser de yok olmuştur. Kütahya Çavdarhisar Aizoni'deki mimari parçalar, sunak ve sütun başlıkları, Kahramanmaraş müzesinin gümüş, bronz, altın sikkeleri, Uşak müzesinin mermer maslağı, Romalı kadın ve general 'heykeli' Eskişehir Seyit Gazi Müzesi'nin 49 parça eserinin yanısıra Herkül başı, Antalya Müzesi'nin saçaklık parçaları, Alanya, Ankara Etnografya Müzesi, Çorum Müzesi, Kastamonu Müzesi ve Niğde Müzesi ile İstanbul Türbeler Müzesi ile Divan Edebiyatı Müzesi bunların başında gelmektedir. Ayrıca Viyana'ya gönderilen bir sergideki 7500 yıllık Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin ana tanrıçası da yok olan eserler arasındadır.

Bunların yanı sıra Türk müzelerinde teşhir edilen eserlerden çok daha fazlası yurtdışında bulunmaktadır. Anadolu ve Trakya'da yapılan kazılardan çıkan eserler günümüz müzelerindeki eser sayısının artmasına neden olmaktadır. Müzelerdeki eser sayısının her geçen gün biraz daha artması bu kez yeni müze binalarının yapımı sorununu ortaya çıkarmıştır. Başlangıçta büyük çoğunluğu eski yapı topluklarının medrese, imarethane gibi yapılarında yeralan müzeler yeniden yapılan çağdaş müzelere taşınmıştır. Öncelikle Edirne, Kayseri, Alanya'da görülen tek tip müze binaları yapılmış; Efes, Antalya, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde olduğu gibi çağın koşullarına uygun yeni müze yapılanmalarına gidilmiştir. Bunları çağdaş yöntemler doğrultusunda teşhir, tanzim ve aydınlatma çalışması izlemiştir.

Müzeciliğimizin başlangıcında görülen, eserleri toplayıp, bakımı yapıldıktan sonra sergilemeden artık uzaklaşılmıştır. Bugünün müzeleri birer eğitim ve kültür kurumları olmaya yönelmiştir. Değişik uzmanlık alanlarının oluşturduğu müze uzmanları yeni müzelerde çalışmalarını sürdürürken bir yanda define, kurtarma kazıları yapmakta, ayrıca müzayede ve antikacı dükkânlarını da denetlemeye çalışmaktadır.

KAYNAKÇA

Tülay Ergil, *İstanbul Müzeleri*, İstanbul 1993; *Müzeler Almanağı*, İstanbul 1991.

Sümer Atasoy, *Müzeler ve Müzecilik Bibliyografyası*, İstanbul 1979; aym "Türkiye'de Müzecilik" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.I, s. 1458-1460.

Erdem Yücel "Çağdaş Müzeciliğin Neresindeyiz?" *Turing*, İstanbul 1990, s. 79/357.

Tahsin Öz "Ahmet Fethi Paşa ve Müzeler *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, İstanbul 1949, s. 1-15;

Müzik

80'li yıllardan 95'e Türk müziği
DOÇ. YALÇIN TURA

Türkiye'de halk müziği
MELİH DUYGULU

1980'lerde Türkiye'de klasik batı müziği
ESİN ULU

1980'den günümüze Türkiye'de pop müzik
METİN SOLMAZ

Arabesk: Ulusal popüler müzik kültürü
FEZA TANSUĞ

Ç E R Ç E V E Y A Z I

Bilkent Üniversitesi Müzik ve Sahne Sanatları Fakültesi
PROF. DR. ERSİN ONAY

☞ Folklor, Gençlik, Günlük Hayat, Kültür, Radyo

1980'lerden 1995'e Türk müziği

YALÇIN TURA

80'li yılların başından günümüze kadar geçen süre, Cumhuriyet tarihinde, eski adıyla "Alaturka" yeni adıyla "Geleneksel Türk Sanat Musikîsi" alanına devletçe en büyük ilginin gösterildiği, devlet eliyle en büyük yatırımların yapıldığı altın yıllar sayılabilir. 1975'de kurulan ve 1976'da öğretime açılan Türk Mûsikîsi Devlet Konservatuvarı, bu gelişmelerin başlangıcında yer almaktadır. Bu konservatuvarın kuruluşuyla, "elli yıllık bir kesintiden sonra, Türk Mûsikîsi yeniden, devlet eliyle öğretime açılmaktadır." Kimileri bu oluşuma karşı çıkar, onu, İmam-Hatip Okullarından sonra, "Tevhîd-i Tedrîsat" (Eğitim Birliği) yasasından açılan yeni bir delik gibi görürken, kimileri de "Türk Müziğinin yeniden doğuşu" olarak nitelemektedir.

1983 yılında Türk Mûsikîsi Devlet Konservatuvarı, İstanbul Teknik Üniversitesi'ne bağlanır. Hocalara akademik unvan verme çalışmaları başlar. Bir yandan da lisansüstü öğretime geçiş hazırlıkları yapılır. Kompozisyon (1987) Halk Oyunları (1985) ve Müzikoloji Bölümleri açılır (1988).

Yeni kuruluşlar

80'li yılların başında ilk mezunlarını vermeye başlayan İstanbul'daki Türk Mûsikîsi Devlet Konservatuvarı, 1984'de ilk kardeşine kavuşur; yeni kardeşin doğum yeri İzmir'dir. Dört yıl sonra, Gaziantep şehrinde bir kardeş daha dünyaya gelir.

Bu arada, o zamanki adıyla "Kültür ve Turizm Bakanlığı" İstanbul'da Dr. Nevzad Atlığ'ın yönetiminde yıllardır çalışmalarına devam eden Türk Müziği topluluğunun benzerlerini yurt yüzeyine yayma girişimlerine başlamıştır. 1985'de İzmir'de Devlet Klâsik Türk Müziği Korosu kurulur ve başına şef olarak Dr. Teoman Önaldı getirilir. Ankara (1986), Özer Altın), Bursa (1991, İnci Çayırlı, 1993'de Ümit Atalay), Elazığ (1991, Naci Sönmez), Samsun (1991, Taner Çağlayan), Diyarbakır (1989, Ümit Atalay, 1983'de vekâleten Mehmet Dolgunyürek), Edirne (1991)'de kurulan koroların yanısıra, 1989'da Konya'da Türk Tasavvuf Müziği Topluluğu, 1990'da, İstanbul'da Devlet Türk Müziği Topluluğu (şefi: Necdet Yaşar), 1993'de Edirne'de Devlet Türk Müziği Topluluğu kurulur. Bakanlığın, bu dönemde, çeşitli illerde kurduğu Türk Halk Müziği Toplulukları bu listenin dışındadır.

Bu gelişmenin yanısıra, 1986'da, İstanbul'da Türk Mûsikîsi Vakfı kurulmuş, 1994'te de Millî Eğitim Bakanlığı ile yapılan bir protokolla Halk Eğitim Merkezleri ile Türk Mûsikîsi Devlet Konservatuvarlarının işbirliği sağlanmıştır.

Bu dönemde, birtakım derneklerin ve özel kuruluşların da Türk Müziği çalışmalarına devam ettikleri görülmektedir. Üsküdar Mûsikî Cemiyeti, İleri Türk Mûsikîsi Konservatuvarı, İ.T.Ü. Mezunları, İstanbul Belediye Konservatuvarı Mezunları gibi toplulukların yanısıra, İhsan Özgen'in kurduğu ve yönettiği Bosphorus, Anatolia gibi topluluklar ve özellikle Ruhi Ayangil'in kurduğu ve yönettiği Ayangil Türk Müziği Orkestra ve Korosu, başarılı çalışmaları, ilk seslendirmeleriyle dikkati çekmektedir.

Önemli olaylar

İ.T.Ü. Türk Mûsikîsi Devlet Konservatuvarı tarafından ilki 1984, ikincisi 1986 yılında olmak üzere, iki kez "Türk Müziği Sempozyumu" düzenlenmiştir.

Kültür Bakanlığı, 14-18 Haziran 1988'de Ankara'da I. Müzik Kongresi'ni toplamış ve bu kongreye her kesimden, bu arada Türk Müziği kesiminden de pek çok kişiyi çağırmış daha sonra da, kongreye sunulan bil-

İSTANBUL KÜLTÜR VE SANAT VAKFI ARŞİVİ

Kudsi Ergüner belki de yurtdışında en çok tanınan Türk Müziği sanatçılarından. Fereri, M. Scorsese gibi yapımcıların filmlerine müzik yapan Ergüner, Peter Gabriel, J.M. Jarre gibi sanatçılarla birlikte yaptığı çalışmalarla da adından sözettirdi.

dirileri ve tartışma zabıtlarını yayınlamıştır.

Aynı yıl, İstanbul Festivali çerçevesi içinde, Türk Müziğinde Çağdaş İcra Sempozyumu düzenlenmiş, bu sempozyumdaki bildiriler ve tartışmalar da kitap halinde yayınlanmıştır.

1994 yılında, büyük nazariyatçı Safiüddin Abdülmü'min, ölümünün 700. yıldönümünde, İ.T.Ü. Türk Mûsikîsi Devlet Konservatuvarı Müzikoloji Bölümü'nün düzenlediği bir toplantı ile anılmış ve bu toplantıda, Safiüddin'in Ebced notasıyla yazmış olduğu eserler, ilk kez seslendirilmiştir.

Devlet sanatçıları

Kültür Bakanlığı, yukarıda adlarını saydığımız toplulukları kurmakla yetinmemiş, 5. Beş Yıllık Plan'daki direktifleri doğrultusunda, daha önce sadece Batı tarzı müzikle uğraşan sanatçılara verilen "Devlet Sanatçılığı" unvanını Türk Müziği sanatçılarına da dağıtmaya başlamıştır. Bu dönemde, bu unvanla onurlandırılan sanatçılar arasında, başta Dr. Nevzad Atlığ olmak üzere, Zeki Müren, Dr. Alaeddin Yavaşça, Dr. Teoman Önaldı, Safiye Ayla ve İnci Çayırlı yer almaktadır.

Yayınlar

Türk Müziği ile ilgili araştırma ve yayınlarda da, bu dönemde, önemli sayılabilecek bir artış görülmüştür. Sadece İ.T.Ü. Türk Mûsikîsi Devlet Konservatuvarı'nda yapılan Bitirme Ödevi, Yüksek Lisans ve Sanatta Yeterlik tezlerinin sayısı bine yaklaşmaktadır. Son on yılda yayınlanan, Türk Müziği ile ilgili kitap sayısı da 150'nin üstündedir. Türk Müziği nazariyatı ve tarihi konularında ilgi çekici yayınlar arasında, M. Hurşit Ungay'ın *Türk Mûsikîsinde Usûller ve Kudüm* (1981), M. Ekrem Karadeniz'in *Türk Mûsikîsi Nazariye ve Esasları* (1982), M. Nazmi Özalp'ın *Türk Sanat Mûsikîsinin Yakın Tarihçesi* (1983) ve *Türk Mûsikîsi Tarihi* (1986), İ. Hakkı Özkan'ın *Türk Mûsikîsi Nazariye ve Usûlleri ve Kudüm Velveleleri* (1984), Rauf Yekta'nın (Orhan Nasuhioğlu tarafından Türkçe'ye çevrilen) *Türk Mûsikîsi* (1986), Yalçın Tura'nın *Türk Mûsikîsinin Mes'eleleri* (1988), Cem Behar'ın *Klasik Türk Mûsikîsi Üzerine Denemeleri* (1987) ve *Ali Ufkî ve Mezmûrlar* (1990), Yılmaz Öztuna'nın *Büyük Türk Mûsikîsi Ansiklopedisi* (1990) ve Onur Akdoğu'nun çeşitli yayınları başta gelmektedir. Ayrıca, Sadun Aksüt, Bülent Aksoy, Murat Bardakçı, Bülent Alaner, Samim Baylan gibi yazarların çeşitli yayınları ile H. Sadettin Arel'in bazı yazılarının yeni baskıları dikkati çekmektedir. Bu arada Türk Müziği çalgıları için birtakım metodların da yayınlandığı görülmektedir. Bunların arasında Mutlu Torun'un *Ud Metodu* sayılabilir.

Etem Ruhi Üngör tarafından yayınlanan *Mûsikî Mecmuası* ve S. Baylan tarafından Trabzon'da yayınlanan *Mavi Nota* gibi dergilerin yanısıra, zaman zaman *Orkestra, Defter, Müteferrika* gibi dergilerde de Türk Müziği üstüne ilgi çekici yazılar görülmektedir.

Buna karşılık, gerek TRT'nin gerek sayıları günden güne artan özel radyoların ve televizyonların Türk Müziğine ayırdıkları dakikalar günden güne azalmakta ve programların kalitesindeki düşüş de dikkati çekmektedir.

Ölümler

1980'den 1995'in ilk çeyreğine kadar geçen süre içinde, Türk Müziğine emek vermiş pek çok sanatçının ve bilim adamının hayatı sona erdi. 1980'de vefat eden Sadettin Heper'in ardından, 1981'de Kemal Batanay, Münir Nûrettin Selçuk, Rûşen Ferit Kam, Ekrem Karadeniz, Şekip Ayhan Özışık, 1982'de Selahattin İnal, 1984'de Vecdi Seyhun, 1985'de Emin Ongan, 1986'da Cevdet Kozanoğlu, Prof. Dr. Muammer Özergin, Kemal İlerici, 1987'de Muzaffer İlkar ve Sevim Deran, 1988'de Doçent Halil Aksoy, Radife Erten ve Cevdet Çağla,

1989'da Prof. Dr. Gültekin Oransay, Lâika Karabey, Sadettin Öktenay, Sabite Tur ve Kadri Şençalar, 1990'da İzzettin Ökte, 1992'de Yesârî Asım Arsoy, Fuat Türkelman, 1993'te Taner Şener, 1994'de Sadi Hoşses ve Rüştü Şardağ, son olarak da, 1995'de Hurşit Ungay aramızdan ayrıldı.

Hangi geleneksellik?

Bütün bu gelişmelere, yatırımlara karşılık, Geleneksel Türk Sanat Müziği alanında ortaya konanları objektif olarak incelemeye ve bugünkü durumu değerlendirmeye kalkışırsak ne diyebiliriz?

Devlet eliyle Türk Müziği Konservatuvarlarının, çeşitli koro ve topluluklarının kurulması Geleneksel Türk Sanat Müziğine ve dolayısıyla müzik kültürümüze, özlenen gelişmeyi sağlamış mıdır? Bu soruya olumlu cevap vermek mümkün değil. Gelenek ya aynen yaşatılacaktır, ki bu bir çeşit müzeciliktir; ya da yenilenerek devam ettirilecektir: bu da yaratıcı sanatçının işi ve verimiyle gerçekleşebilir. Koro ve toplulukların icra ve yorumlarında geleneksel tavrın devam ettiğini söyleyebilmek oldukça zordur. Hattâ, geleneksel tavrın ne olduğu ya da ne olması gerektiği konusunda bile tam bir fikir birliği yoktur. Bazı koro şefleri vurma çalgılardan uzak kalmayı yeğlemekte, bazılarıyla çoksesli denemeler sunmaktan çekinmemektedir.
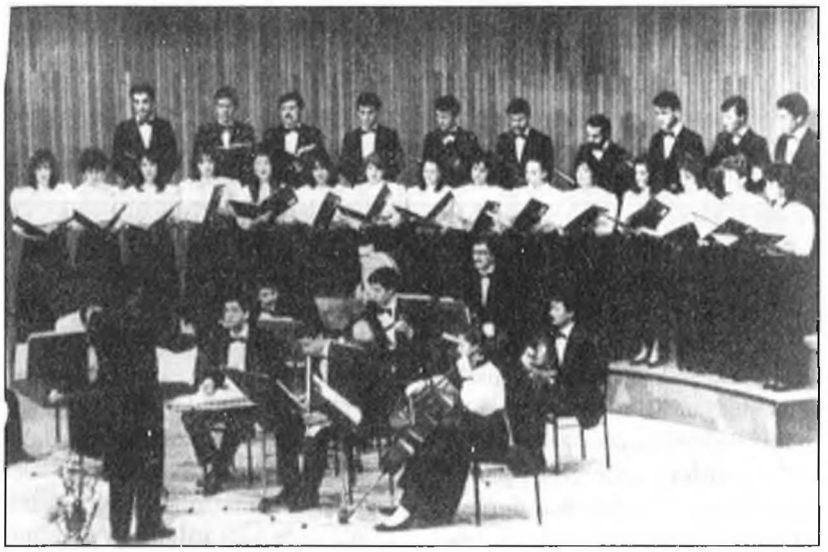
Konservatuvarların ve seslendirme topluluklarının çoğalması ile Geleneksel Türk Sanat Müziği'nin problemleri, eksileceğine artmış, bu problemlerin birtakımının çözümü ise neredeyse imkânsız hale gelmiştir. Notaya ilgi göstermeme yüzünden, geçmişte yaratılan pek çok eserin unutulup gittiği bilinmektedir. Geçen yüzyılın ortalarında notaya alınabilen eserlerin ise ne derece aslına uygun olduğu tartışma konusudur. Bugün kullanılan notalardan da, yazılı olan sesler değil, genellikle, okuyanın ya da saz çalanın keyfine göre çıkarabildiği sesler elde edilmektedir.

Bin yıla yakın bir geçmişe ve geleneğe sahip olan ses sistemi, yirminci yüzyılın başlarında bir yana bırakılmış ve Fisagor sistemi, Türk Müziği ses sistemi diye öğretilmeye ve öğrenilmeye başlanmıştır. Batı müziğinde de aynen yer alan bu sistemi, "Arel-Ezgi Sistemi" adıyla "Geleneksel Türk Ses Sistemi" olarak ileri sürmenin saçmalığı, henüz yetkililerce yeterince anlaşılmış olmadığından, uyarılara kulak tıkanarak bu öğretim komedisine devam edilmektedir. Bilimsel araştırmalara değer verilmemekte, gerçekler göz ardı edilmekte, ileri gidenler, çeşitli yöntemlerle saf dışı edilmeye çalışılmaktadır. Türk Müziği Devlet Konservatuvarları'ndaki öğretimi ciddî bir sorgulamadan geçirme zamanı gelip çatmıştır.

En büyük eksik ise yeni yaratı alanında ortaya çıkmaktadır. Kullanılan makam sayısı azalmıştır. Batı Müziğinin Majör ve minör tonalitelerine benzeyen makamlar tercih edilmekte, Arap-İspanyol kırması ezgiler, Frig dizisi benzeri, eskilerin "Bûselik", sonrakilerin "Kürdî" adını verdikleri dörtlüyle karar veren diziler büyük rağbet görmektedir. Cumhuriyetin ilk elli yılında kullanılan makam sayısı 110 dolaylarında iken, son dönemde bu sayıda yarıdan fazla düşüş görülmektedir. Büyük usûller, neredeyse tamamen ortadan kalkmış gibidir. Düyek usûlüne rağbet artmış, Batı ritimleri ön plana çıkmıştır. Saz eserleri iyice gözden düşmüş, birkaç kişi dışında, "kâr", "murabba", "nakış" gibi formları, "beste" ve "semâî" gibi türleri kullanan kalmamıştır. "Şarkı" formu, ad olarak, egemenliğini sürdürür gibi görünmekle birlikte, geleneksel yapısından ve karakterinden uzaklaşmakta, serbest "fantezi" haline dönüşmektedir. Sanat değeri taşıyan müzik pek üretilmemekte, üretilebilenler ise rağbet görmemekte, eğlence müzikleri ise birbirinin benzeri bayağı nağmelerden ibaret kalmaktadır. Aynı bayağılık ve zevksizlik şarkı sözlerinde de kendini

80'lerin "Türk Sanat Müziği" starlarından Adnan Şenses, Sibel Can, Muazzez Abacı ve "Arabesk'in Kralı" Orhan Gencebay birarada. Abacı bu dönemin en gözde sanatçısı olmakla beraber, uzmanlar tarafından bu ünü haketmediği yolunda eleştiriler de yapıldı.

Ayangil Türk Müziği Orkestra ve Korosu. 80'lerin başlarından itibaren kendi adını taşıyan Türk Müziği Orkestra ve Korosu ile konserler veren Ayangil, bu dönemde öne çıkan Türk müziği sanatçılarındandı.

göstermektedir. Müzik yaratıcılığı, kaset piyasasının, televizyon programlarının ve magazin basınının beğeni ölçüleri ile yönlendirilmektedir.

Batı tarzı eğlence müziklerine, hemen her kesimin, özellikle gençlerin gösterdiği ilgi, geleneksel çizgide olduğu iddia edilen Türk Sanat Müziği bestecilerini de etkilemekte ve bu bestecileri tek sesli nağmelerini bir aranjöre vererek çokseslendirme, aranje ettirme yoluna itelemektedir. Unkapanı kaset piyasası da, özel radyoların ve televizyonların yardımıyla, bu gelişmeyi desteklemektedir. Her yıl, birçok yeni isim "besteci" diye ortaya çıkmakta, işin tuhafı, çoğu, en basit müzik eğitiminden yoksun bu isimlerin "eserleri", "yılın en sevilen şarkıları" arasında yer alabilmektedir. "Türk Sanat Müziği" diye sunulan bu parçaların büyük çoğunluğu, ne Türklükle, ne de sanatla, ilişkisi bulunmayan, taklit, kopya nağmeler, bilgisayar sesleri ve ritimleriyle bezenmiş garipliklerden ibarettir.

80'li yılların başından 1995'in başına kadar geçen dönemde, geleneksel yararlanarak çağdaş bir sentez ortaya koymaya çalışan bestecilerin sayısı, bir elin parmaklarını geçmemektedir.

Yalçın Tura'nın *Şeyh Galib'e Saygı* ve Teoman Önaldı'nın *Ulu Ses Mevlâna* adlı kantatları ile Onur Akdoğu'nun *Ud İçin Sonat*'ı ve Münir Nureddin Beken'in *Geçmişe Dans*'ı, bu yolda dikkati çeken eserler arasında yer almaktadır. Bu eserler ise, ancak, özel dinletilerde, bir ya da birkaç kez seslendirilebilmekte, kaset ya da CD'lerini yapacak yapımcı çıkmadığı için, geniş yığınlara erişebilme ve onları etkileyebilme olanağı bulamamaktadır.

Geçmiş yıllarda Türk Müziğinin en önemli kollarından biri olan dînî müzik alanı tamamen terkedilmiş gibidir. Türk tarzı, İstanbul Kıraati'ni bilen ve uygulayan hemen hemen kalmamış, Arap ağzı baştacı edilmiştir.

Taraftarlarının ters yöndeki iddialarına rağmen Geleneksel Türk Sanat Mûsikîsi denen müziğin devrini tamamladığını ve onunla bir yere gitmenin artık pek mümkün olamayacağı fikri yaygınlaşmaktadır. Bu müzik, geçmişe aittir ve ancak, geçmişin bir değeri olarak korunmaya ve sürdürülmeye lâyıktır. Tek sesli, makam esasına dayalı bir müzikten, bu özelliklerini yitirmeden çok sesli, çağdaş dinamiklere sahip bir müzik oluşturmak, imkânsız değilse bile, son derece zor bir iştir ve bu işi ancak çok üstün yaratıcı niteliklere sahip sanatçılar gerçekleştirebilirler. Bugüne kadar, bu yolda ortaya konmuş eserlerin pek çoğu, Geleneksel Müsikî'ye alışmış kulaklara sevimli gelmemekte, çağdaş çokseslilik meraklılarınca da ilgiye değer bulunmamaktadır. "Geleneksel Türk Sanat Müsikîsi"nin, son yirmi yılda, devletçe her türlü destek gösterildiği halde pek ilerleme gösteremediği tersine, yozlaşma yönünde yol alması düşündürücüdür.

Ülkemizde, yalnız müzik eğitiminin değil, tüm olarak eğitim sorununun, geçmişi bir daha yaşamanın mümkün olmadığı, olamayacağı bilinciyle ele alınıp, çağdaş, bilimsel ve akılcı bir yaklaşımla, yeniden irdelenmesi en doğru çözüm gibi görünmektedir.

KAYNAKÇA

Kültür ve Turizm Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü *1. Müzik Kongresi*, 14/18 Haziran, 1988, Ankara.

Kültür Bakanlığı İstanbul Türk Müziği Günleri, 1993, Ankara.

Orkestra Dergisi, s. 252, 1995, İstanbul.

Türkiye Bibliyografyası, 1981-1982-1987-1991, Ankara.

Müzik Bibliyografyası "Doç. Dr. M. Salih Ergan, 1994, Konya.

Mimar Sinan Üniversitesi Devlet Konservatuvarı *Sahne Sanatları ve Müzik*, 1992, İstanbul.

Türkiye'de Halk Müziği (1983-1995)

MELİH DUYGULU

Türkiye'de halk müziği, cumhuriyetin ilk yıllarından bugüne değin, kimi zaman çağdaş müzik dünyasına ulaşmada bir aracı, kimi zaman da, ulusal kimliğimizdeki güçlü bir yapı taşı olarak görülmüş, ama hiçbir zaman bilimsel yöntemlerle ele alınamamış bir müzik türü olarak karşımızda durmaktadır.

1980'li yılların ilk çeyreğinde askeri yönetimden sivil yönetime geçiş süreci içerisinde kısa bir durgunluk dönemi yaşayan halk müziği hareketlerinin, 1983'ten itibaren gelişerek ilerlediğini söyleyebiliriz. Son yıllardaki halk müziği çalışmalarının durumunu, eğitim derleme ve araştırma çalışmaları, uygulama toplulukları, çeşitli yayınlar ve yeni arayışlar başlıkları altında toplamak, böylesi geniş bir konunun sistemli olarak ele alınması bakımından yararlı olacaktır.

Eğitimde Halk Müziği

Türkiye'deki halk müziği eğitimini, ilk başta Ankara Radyosu'nda oluşturulan *Yurttan Sesler Topluluğu*'na ve –eski– Halkevleri'nin müzik şubelerindeki çalışmalara kadar götürebiliriz.

Müzik çevreleri yıllarca Türk müziği eğitimi verecek özgün bir eğitim kurumunun bulunmamasından yakınmışlar, bir konservatuvar özlemini sürekli dile getirmişlerdi. 1975 yılında kurulan *Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı* ile bu istek kısmen de olsa yerine gelmiş oldu. Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı'nın verdiği eğitim içersinde yer alan iki müzik türü bulunuyordu: Klasik Türk Müziği, Türk Halk Müziği. Bu müzik türlerinden halk müziği diye anılan bölümde ilk planda, solfej, repertuvar, çeşitli çalgıların eğitimi yer almıştır. 1984 yılında İzmir'de kurulan *Ege Üniversitesi Türk Müziği Devlet Konservatuvarı* ile Gaziantep'te kurulan *Gaziantep Üniversitesi Türk Müziği Devlet Konservatuvarı*'nda da temelde bu bölümlerde, bu dersler üzerine eğitim verilmektedir.

Konservatuvarlar öncelikle uygulamacı yetiştiren kurumlar olduğundan, buralarda araştırma ve inceleme çalışmaları çok az yapılmaktadır. Bu alandaki eksikleri gidermek üzere 1985-94 yılları arasında üniversitelerin müzikoloji bölümlerine bağlı *etnomüzikoloji* ana bilim dalları kurulmuştur. Türkiye'de henüz yeteri kadar ele alınmamış bir dal olan etnomüzikoloji, halk müziklerini daha çok sosyal-kültürel boyutu ile inceleyen bir bilimdir. Etnomüzikoloji bölümlerinde bazı çalgıların öğretimi yapılmakla birlikte, çeşitli kültürlerin müzikleri hakkında da bilgiler verilmektedir.

Konservatuvarların yanısıra, üniversitelerin Güzel Sanatlar Bölümleri kendi bünyelerinde halk müziği eğitimi vermektedirler. Müzik eğitimi fakültelerinin içinde de halk müziği öğretimine son yıllarda ağırlık verildiğini görüyoruz. Halk eğitimi merkezleri ve özel derneklerin halk müziği eğitimine yönelik çalışmalarını da burada belirtmekte yarar vardır. Özellikle halk eğitimi merkezlerinde yaygın eğitimin bir parçası olarak düşünülen müzik eğitiminin halk müziğinden başlayarak ya da halk müziği temelli yapıldığı bilinmektedir.

Halk eğitimi merkezlerinde uygulanan bu yöntemi oluşturan görüşler cumhuriyetin ilk dönemlerindeki müzik eğitim politikasında da vardı. O yıllarda yurtdışına gönderilip müzik eğitimi alması sağlanan gençler, yurda döndükten sonra, "Avrupa'nın müzik eğitimi içerisinde halk ezgilerinden yararlanıldığı" görüşünü yöneticilere benimsettiler. 1930'lardan sonra okullardaki müzik programları da bu esas üzerine kuruldu. Bu doğrultuda, 1980-95 yılları arasında çıkan ve okullarda ders kitabı olarak

İstanbul Teknik Üniversitesi Türk Müziği Devlet Konservatuarı Halk Müziği Korosu ve Saz Topluluğu. İTÜ Türk Müziği Devlet Konservatuarı öğrencilerinin 1981'de oluşturdukları koroya eşlik eden saz topluluğuna halk müziğinin önemli isimlerinden Nida Tüfekçi sazbaşı olarak katılıyordu.

okutulan müzik eğitimi kitaplarında halk müziğine önemli bir yer ayrılmıştır.

Derlemeler-Araştırmalar

Cumhuriyetin ilk yıllarından bu yana, yerli ve yabancı müzikçilerle bilim adamlarının ilgisini çeken Türkiye'deki halk müzikleri, son yıllarda bir bilim dalının inceleme konusu olarak görülmeye başlanmış ve bu konudaki pek çok çalışmaya alan olmuştur.

1926-1960 yılları arasında devletin çeşitli kuruluşları tarafından yapılan derlemelerde on bin civarında halk ezgisi toplanmıştı. 1960 ile 1980 yılları arasında ise devlet destekli çalışmaların azaldığı ve verimsiz hale geldiği söylenebilir.

1966 yılında Milli Folklor Enstitüsü adıyla kurulan ve dört kez isim değiştirdikten sonra 1991 yılında *Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü* (Hagem) haline getirilen kurumun, 1980'den sonra yapmış olduğu pek çok derleme-araştırma çalışmaları bulunmaktadır. Her yıl kadrosundaki araştırmacılarına birkaç ilde yaptırdıkları halk müziği derlemeleriyle arşivini zenginleştiren bu kurum, yayınladığı kitap, dergi ve yıllıklarda da halk müziğine yer vermeye çalışmaktadır. Hagem'in düzenlediği veya düzenlenmesine katkıda bulunduğu kongre, sempozyum, konferans, panel gibi toplantılar da vardır. Özellikle uluslararası düzeyde yapılan Türk folklor kongrelerinde halk müziği ve oyunlarıyla ilgili çeşitli çalışmalar sergilenmektedir.

Geçtiğimiz on yıl içersinde düzenlenen III. (23-29.06.1986) ve IV. (6-12.05.1991) *Milletlerarası Türk Folklor Kongreleri*'nin "Halk Müziği, Oyun, Tiyatro, Eğlence" seksiyonlarında halk müziği ile ilgili yerli ve yabancı bilim adamlarınca 30 adet tebliğ sunulmuştur.

Bunların yanısıra kişisel çabalarla sürdürülen bir kısım derleme çalışmalarının bu dönemde yoğunlaştığını görüyoruz. Kişisel derlemelerin içersinde yerli araştırmacılar kadar yabancı araştırmacıların da yapmış olduğu çalışmalar vardır. Geçtiğimiz on yılda Türkiye'deki halk müziklerini derlemek ve bunlar üzerine incelemeler yapmak üzere alan araştırması yapan yabancı bilim adamı ve uzmanlardan bazıları şunlardır: Ursula ve Kurt Reinhard, İrene Markoff, Gloria Clarke, Martin Stokes, Jozepf Pacholceyk.

Halk Müziği toplulukları

Halk müziğinin otantik yapısında pek sık rastlamadığımız koro uygulaması, 1940'lı yıllardan bugüne çeşitli biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. İlk başta devlet radyosunda oluşturulan korolar ve çalgı takımları zamanla, halkevlerine, derneklere ve okullara yayıldı. 1980 öncesinde, İstanbul, Ankara, İzmir ve Erzurum Radyolarının *Yurttan Sesler Topluluğu* (Karma), Kadınlar ve Erkekler Topluluklarının yanında, Çukurova, Diyarbakır, Gaziantep gibi bölgesel yayın yapan radyolarda da kendilerine özgü küçük korolar oluşturmuşlardı. Bölgesel koroların kaldırılmasından sonra, 1980-83 yıllarında İstanbul, Ankara, İzmir ve Erzurum Radyolarına yoğun bir eleman alımı başlamıştır. Çoğunluğu müzik eğitimi almamış olan bu elemanlar, radyolara yetiştirilmek üzere alınmışlardır.

Radyolardaki kadro şişkinliklerine karşın konservatuvarlardan mezun olan gençlerin istihdamı için devletin 1985 yılından itibaren yeni bir oluşuma gittiği anlaşılmaktadır. Kültür Bakanlığı'na bağlı, *Devlet Türk Halk Müziği Korosu* adıyla Ankara'da kurulan topluluk bu oluşumun ilk örneğidir. Aslında böyle bir topluluk ilk olarak 1980'de gündeme gelmiş ancak 12 Eylül 1980 askeri yönetimi bu topluluğun kadrosunu iptal etmiştir.

1 Eylül 1986'da Ankara'da çalışmaya başlayan Devlet Türk Halk Müziği Korosu, bugün yaklaşık 80 kişilik kadrosu ile (ses ve saz) yurtiçi ve yurtdışı konserlerini sürdürmektedir. Bu topluluk, halk müziğinin otantik verilerini icra etmenin yanında, çok sesli yeni denemelere de repertuvarında yer vermektedir. Ankara'daki halk müziği korosunun ardından, 1989 yılında *Şanlıurfa* ve *Sivas* illerinde yine Kültür Bakanlığı'na bağlı devlet koroları kurulmuştur. Bu korolar ise Gü-

Aşıklık geleneği gereğince Anadolu'nun çeşitli yörelerini dolaşan Muhlis Akarsu, gerek geleneksel, gerek kendi düzenlediği 400'e yakın eseri halk müziği repertuarına kazandıran önemli halk müziği sanatçılarından. Muhlis Akarsu'yu 2 Temmuz 1993'teki Sivas Katliamı'nda kaybetmiştik.

ney ve Doğu Anadolu'nun kültürel kalkınmasına katkıda bulunmak gibi bir amaç üzerine kurulmuşlardır.

Yukarıda adı geçen Türk halk müziği devlet korolarının ardından, halk müziğindeki yeni arayışları sergileyebilmek ve çağdaş icra kuralları içerisinde geleneksel müzikleri değerlendirebilmek için, 1992 yılında *Modern Folk Müzik Topluluğu* İstanbul'da kurulmuştur.

TRT ve Kültür Bakanlığı'na bağlı uygulama topluluklarının yanında, üniversitelere bağlı konservatuvarların ve müzik eğitim fakültelerinin gençlik korolarını da burada belirtmekte yarar vardır. Çeşitli illerde bulunan merkez ve ilçe halk eğitimi merkezlerinin kendi bünyelerinde oluşturdukları halk müziği toplulukları da hâlâ çalışmalarını sürdürmektedir. 1980'den sonra Milli Eğitim Bakanlığı çeşitli illerde düzenlediği halk müziği yarışmalarıyla gençliği geleneksel kültür değerlerine sahip çıkma yolunda yönlendirmiştir. Dernekler, Halk Eğitimi Merkezleri, lise ve dengi okullar arası düzenlenen bu yarışmalarda, dereceye giren iller şunlardır: İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Samsun, Kütahya, Sivas, Trabzon.

Sosyo-kültürel hizmetlerin üretimi için kurulan, özel dernek ve vakıfların da halk müziği çalışmaları yaptıkları ve uygulama toplulukları oluşturdukları bilinmektedir. Çalışmalarını sürdüren dernek ve vakıflardan bazıları şunlardır: *İstanbul Folklor Kurumu*,. *Anadolu Folklor Vakfı* (Ankara), *Çağdaş Düşünenler Derneği* (Silivri).

Yayınlar

1980'den sonra halk müziğinin özellikle sesli yayınlar açısından büyük bir pazar haline geldiği görülür. Kırsal kesimden göç ederek kente yerleşmiş insanların 1980'lere kadar gereksinimini karşılayan arabesk müzik, 80 sonrasındaki müzik pazarını halk müziği ile paylaşmıştır. Etnik ve dinsel grupların halk müziklerini, kaset, CD, bazen de video filmi olarak piyasaya süren pek çok firma bu dönemde ortaya çıkmıştır. 1986'dan sonra *Kürtçe* kasetlerin serbest bırakılmasıyla bu alanda büyük bir piyasa patlaması olmuştur. Ancak bu çalışmaların şimdilerde ölü bir sürece girdiği görülüyor.

1980 öncesinde Alevi-Bektaşi müziğinin sesli yayınlarını ancak yurtdışında yapabilen *Davut Sulari, Nesimi Çimen, Feyzullah Çınar* gibi halk ozanlarının 1980'li ve 90'h yıllarda, yurtiçinde de çalışmalar yaptığı olmuştur. Ancak, Alevi-Bektaşi müziğindeki büyük atılımı *Arif Sağ, Yavuz Top, Musa Eroğlu, Muhlis Akarsu* gibi Alevi kökenli sanatçılar gerçekleştirmiştir. *Muhabbet* adlı seri kasetleriyle Alevi-Bektaşi kesiminde beğeni ile karşılanan bu sanatçılar, kişisel çalışmalarını bugün de sürdürmektedirler. Adı geçen dörtlünün oluşturduğu bu ekolün ardından, saz yapımcıları üretimlerini artırmış, bağlama dersi veren özel dershaneler yaygınlaşmıştır.

Bu dönemde ortaya çıkan diğer halk müziği sanatçılarında popülist bir tutum ile sanat yapma, zirveyi zorlama ve bol para kazanma gibi kaygılar gözlenmektedir. Tüm bunlar, halk müziğinin köyden ya da kırsal kesimden koparılarak, büyük şehirlerin müzikhollerinde seslendirilmesinin sonucunda ortaya çıkan olaylardır.

1980-90 arasında popüler olmuş halk müziği sanatçılarının 1990'dan itibaren gelişen pop müziğin sanatçılarıyla liste yarışına girmeleri, ancak piyasa bulamamaları, müzik yapımcılarını halk müziğinden uzaklaştırmıştır. Bu dönemde, pop-folk türüne ağırlık verilmiş, bazı sanatçılar da eski usulü devam ettirerek çıkarttıkları albümlerin bir kısmını arabesk, bir kısmını da halk müziğine ayırmışlardır.

Musa Eroğlu, Silifke, Mut, Barak bölgesi ezgileri üzerine incelemeler yaparak halk müziği repertuarına yaklaşık 300 eser kazandıran önemli halk müziği sanatçıları arasında sayılıyor.

Arif Sağ 80 sonrasında Alevi-Bektaşi müziği alanındaki çalışmalarını sürdürdü. Sağ, bu dönemde SHP'den milletvekili olup Meclis'te de görev yaptı.

Tüm bu albüm çalışmalarının yörelere göre dağılımı incelendiğinde, Doğu ve Güneydoğu yörelerinin ezgilerini seslendiren sanatçıların büyük bir kesimi oluşturduğu görülür. Bu yörelerin ardından, İç Anadolu ve Karadeniz bölgelerinin ezgileri sıralanmaktadır. Trakya ve Ege'den bireysel çıkışlar varsa da bunlar ses getirici olmamıştır.

Sesli müzik yayıncılığında durum böyle iken, kitap ve dergi yayıncılığı 1983-1984 yılları arasında –halk müziği açısından– en kısır dönemini yaşamıştır. Kültür Bakanlığı'nın HAGEM adlı birimi tarafından konu desteklenmiş, ancak yine de özgün ve bilimsel yapıtlar ortaya çıkamamıştır. Türkiye'de zaten ulaşamayan müzik yayıncılığının, mevcutları içinde de halk müziği yayınları kısıtlı olarak yer almaktadır. Yayınları arasında halk müziğine yer veren yayınevlerinden bazıları şunlardır: *Ege Üniversitesi Yayınları, Pan Yayıncılık, Müzik Ansiklopedisi Yayınları.* Dergi yayıncılığında ise, *Folklora Doğru, Türk Halk Müziği ve Oyunları, Anadolu Folkloru* ve *Türk Folkloru Araştırmaları* adlı dergi ve yıllıklar, sayfaları arasında halk müziğine ağırlık veren yayınların başlıcalarındandır.

Yeni arayışlar

80'li yıllar, ekonomik yaşamın canlı olduğu, ticaretin her iş kolunda yoğun yaşandığı yıllar olmuştur. Bu yüzden müzik piyasası da her zamankinden daha çok iş yapabilmiştir. Halk müziğinin dinleyici kitlesi genellikle köy kökenli insanlardan oluştuğu için, müzik yapımcıları pazarı artırmak, gençleri de yönlendirebilmek için, halk müziklerinde yeni arayışlara girmişlerdir. Ancak bu yıllarda, halk müziğinin yerel özellikleri olan tavır ve üslubu bir yana bırakıp, günceli yakalama yolunda çalışılmıştır. Müzikal altyapının da, yine bu dönemde halk çalgılarından soyutlanarak, batı müziği enstrümanlarıyla desteklenmesi sözkonusudur. Bağlama, Kemane, Tulum, Zurna, Daire, Davul, Tar gibi akustik ve otantik sazlar, çalışmalarda yalnızca renk olarak kullanılmıştır. Altyapıyı, Cyty-Sizer, Org, Bas Gitar gibi aletlerle destekleme çabaları, seyircinin beğenisinin çekme ve pazar yaratma kaygılarıyla gerçekleştirilmiştir. Geleneksel müzikleri bir bütün olarak ele alan görüşün uzantısı olarak, Türkiye'deki halk ve sanat müziğinin bir sentezi dahi yapılmaya çalışılmaktadır. Hatta bu konu bir devlet kurumu olan *İstanbul Folk Müzik Topluluğu*'nda da uygulanmaktadır. Geçtiğimiz on yıl içerisinde müzik çalışmaları Türkiye'de müzik sektörünün özgür iradeyle hâlâ oluşturulamamasının sancılarıyla geçmiştir. Özel sektörün halk müziklerini, müzik pazarının bir parçası olarak görmesi, devletin ise bu pazardaki –ekonomik olmasa da psikolojik anlamda– yaptırımcı rolü, konunun açmazlarını oluşturmaktadır.

Halk müziğini diğer müzik türlerinden ayıran çeşitli özellikler vardır: Halk müzikleri, halk tarafından yaratılır, toplumsal olayları konu edinir, işlevini tamamlayınca –belki– yok olabilen yöresel müziklerdir. Halk müziklerinin bu özellikleri gözardı edilip, popülizme malzeme olarak kullanılırsa, kısa bir süre sonra yozlaşmanın başlaması da kaçınılmaz hale gelir.

Geçtiğimiz yıllar halk müziği açısından, devletin plansız ve yaptırımcı, özel sektörün de istismarcı tutumları yüzünden olumsuzluklarla geçmiştir.

KAYNAKÇA

Necati Gedikli (Derleyen), *1. Ulusal Halk Bilimleri Sempozyumu Bildirileri,* 7-9 Mayıs 1984, İzmir.

"Birinci Müzik Kongresi, Bildiriler," Ankara, 14-18 Haziran 1988 *Anadolu Folkloru,* "Türk Halk Müziği Üzerine Mehmet Özbek'le Söyleşi", *Anadolu Folkloru,* Ankara, Ekim-Aralık 1990.

TRT, Dünden Bugüne Radyo-Televizyon (1927-1990), Ajans Türk Mat. 1990.

Atınç Emnalar, *Türk Müziğinde Koro,* İzmir, 1992.

Salih Turhan, *Türk Halk Musikisinde Çeşitli Görüşler,* Ankara, 1992.

Aydın Arıcıoğlu, "Ne Oluyor Bu Türkülere", *Milliyet-Fiesta eki* S. 69, 13 Kasım 1994.

1980'lerde Türkiye'de klasik batı müziği

ESİN ULU

Türkiye'nin birçok alanında olduğu gibi klasik batı müziğinde de 1980'ler önemli değişimlere sahne oldu. Üç büyük kentin dışında Anadolu Üniversitesi, Trakya Üniversitesi, Çukurova Üniversitesi'nde olduğu gibi Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde Devlet Konservatuvarları öğrenime başladı, yeni konser salonları açıldı. İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'nın düzenlediği İstanbul Festivali bu dönemde geniş bir izleyici kitlesi ve uluslararası alanda kaydadeğer prestij kazandı. Yine bu dönemde çeşitli Türk sanatçıları uluslararası alanda önemli başarılara imza attılar. Ayrıca Güzel Sanatlar Fakültelerine bağlı Müzik Bilimleri Bölümlerinin ve Eğitim Fakülteleri Müzik Eğitimi Bölümlerinin yaygınlaşması yine 1980 sonrası döneme rastlar.

Opera ve bale

Türk operasının öncüleri olarak kabul edilen Ankara Devlet Konservatuvarı öğrencileri ilk gösterilerini 21 Haziran 1940'da Ankara Halkevi sahnesinde verdiler.

1941 yılında ilk mezunlarını veren Ankara Devlet Konservatuvarı'ndan yetişen ilk opera sanatçıları, sonraki yıllarda Tatbikat Sahnesi'nin elemanları olarak çalışmaya başladılar. Ankara Devlet Operası'na dönüştürülecek olan Tatbikat Sahnesi'nin yönetmenliğini 1947 yılına kadar Carl Ebert, 1948 yılından sonra ise Muhsin Ertuğrul üstlenmiştir. 1949 yılında Devlet Tiyatroları'nın kurulması ile Tatbikat Sahnesi tarihe karıştı ve opera etkinlikleri Devlet Tiyatroları Müdürlüğü'nce gerçekleştirildi. Genel Müdürleri Muhsin Ertuğrul ve Cevat Memduh Altar döneminde yurtdışından davet edilen sanatçılarla başarılı etkinlikler gerçekleştirildi.

1958'de yasal olmayan bir ayrılma ile Devlet Opera ve Balesi adını alan kurumun Genel Müdürlüğünü Necil Kazım Akses üstlenmiştir.

1970 yılında Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğü kuruluş kanunu ile resmen tiyatrodan ayrılıp bağımsız bir kurum haline getirildi. Kültür Bakanlığı'na bağlı Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğü'nün yönetiminde etkinliklerini sürdüren Türk operasını şu müdürler yönetmiştir: Muhsin Ertuğrul (2 kez), Cevat Memduh Altar ve Cüneyt Gökçer, Aydın Gün, Necil Kazım Akses, Mithat Fenmen, Ferit Tüzün, Gürer Aykal, İsmet Kurt, Yalçın Davran, Ulvi Yücelen, Erol Gömürgen ve görevi devam etmekte olan Rengim Gökmen.

Son on yıl içinde önemli etkinlikler arasında 1987 yılında sahnelenen Dostoyevski'nin aynı adlı romanından baleye uygulanan *Budala* ve G. Bizet'nin *Carmen* adlı operası sayılabilir.

Devlet Balesi 1990 yılına kadar gerek yurt dışından gelen, gerekse kendi yetiştirdiği koreograflarıyla klasik bale repertuvarındaki büyük yapıtların hemen hemen tümünü sahnelemiş, Modern Dans alanında önemli atılımlar gerçekleştirmiştir. Sistemli bir eğitim programı çerçevesinde çalışmalarını sürdüren Modern Dans Topluluğu 1994'te Tel Aviv'de düzenlenen Uluslararası Dans Festivaline davet edilmiştir.

1991 Yunus Emre ve Sevgi Yılı nedeniyle 3 Eylül 1991'de Vatikan'da, Castel Gandolfo Sarayı'nda, Hikmet Şimşek yönetiminde seslendirilen A. Adnan Saygun'un *Yunus Emre Oratoryosu* yurtdışı turnelerinin içinde en önemlileri arasındadır.

Brecht/Weill'in *Mahagonny Kentinin Yükselişi ve Düşüşü* (1993), Verdi'nin *Rigoletto Operası* (1993), Tevfik Akbaş'ın *Kutsal Sandık* (1993), K. Penderecki ve M. Stachowski'nin çocuk operası *Cesur Şövalye* (1993), Kara Karayev'nin *Yedi Güzeller Balesi*

İSTANBUL KÜLTÜR SANAT VAKFI ARŞİVİ

Güher ve Süher Pekinel uluslararası müzik çevrelerince de dünyanın en iyi piyano ikililerinden biri olarak nitelendirildi. Yurtdışındaki çeşitli müzik festivallerine de davet edilen sanatçılara dönemin Başbakanı Turgut Özal tarafından yurtdışında Türkiye'yi en iyi temsil eden 10 kişiden biri olarak ödül verilmişti.

(1994), A. Borodin'in *Prens Igor* (1993) operası Çaykovski'nin *Anna Karenina* (1993) balesi Ankara Devlet Opera ve Balesi'nin 1987-1994 yılları arasında ilk kez sahnelediği yapıtlardır.

XIX. yüzyıl müzik, tiyatro ve düşün dünyasını etkileyen Richard Wagner'in *Lohengrin* operası 1994 yılında Türkiye'de ilk kez sahnelenmiştir.

Ankara Devlet Opera ve Balesi elemanları ve Ankara'da bulunan bazı profesyonel müzisyenlerin katkısıyla oluşturulan Ankara Pop Grubu 1993 yılından başlayarak etkinliklerini sürdürmektedir.

Ankara Devlet Opera ve Balesi Türk bestecilerinin yapıtlarının CD haline dönüştürülmesi ile ilgili projeleri uygulamaya 1994 yılından başlayarak uygulamaya koymuştur. Selman Ada'nın *Ali Baba ve Kırk Haramiler* operası bu amaçla 1994 yılında sahnelenmiştir.

Opera ve bale sanatının geniş halk kitlelerine ulaştırılması ve uluslararası kültür iletişiminin sağlanması amacıyla I. Aspendos Opera ve Müzik Festivali 1994'de Antalya'da gerçekleştirilmiştir. Dünyaca ünlü opera sanatçıları Jose Carreras ve Monserrat Caballé'nin katıldığı etkinlikler üç binden fazla sanatsever tarafından izlenmiştir.

Mersin Devlet Opera ve Balesi: Türkiye'nin 4. Devlet Opera ve Balesi Mersin Devlet Opera ve Balesi 27 Ekim 1990'da kurulmuştur. Kuruluş çalışmaları 1980'li yıllarda başlatılan Mersin Devlet Opera ve Balesi 23 Kasım 1990'da *Resmî Gazete*'de yayınlanması ve Yaşar Engin'in Müdürlüğe atanması ile yaşama geçirilmiştir. Sanatsal etkinlikleri başlatacak olan ilk kadro Ankara, İstanbul, İzmir Opera ve Baleleri'nden seçilen sanatçılar ve teknik elemanlardan oluşturulmuştur. 1992 yılında Eski Halkevi'nde gerçekleştirilen açılış gösterisinde G. Puccini'nin *Madame Butterfly* operasını sahnelemiştir. 5 Ekim 1992'de yerleşik kadroya kavuşturulan Mersin Devlet Opera ve Balesi'nin sahnelediği ilk eser, besteci Firengiz Alizade ve koreograf Youri Papko'nun *Boş Beşik*'i 3 Ocak 1993'te sahnelenmiştir. Mersin Devlet Opera ve Balesi daha sonraki yıllarda *Arşın Mal Alan* (Ü. Hacıbeyov), *Hanım Olan Hizmetçi* (G.B. Pergolesi), *Bremen Mızıkacıları* (B.J. Brever), *Üç Bale, Bahçesaray Çeşmesi* (B. Asafiev), *La Boheme* (G. Puccini), *Sihirbaz Oz* (E. Thomas), *Opera Opera Dedikleri* (Murat Göksu), *Çardaş Prensesi* (E. Kalman), *Giselle* (A. Adam) adlı eserleri sahnelemiştir.

İzmir Devlet Opera ve Balesi: İzmir'de ilk özgün opera etkinlikleri Şehir Tiyatrosu'nun 1946 yılında kurulması ile gerçekleştirilir. Ankara Devlet Opera ve Balesi'nin İzmir'e düzenlediği turneler 1960 yılına kadar devam etmiştir. İzmir'de opera ve bale sanatının yaygınlık kazanmasında önemli rol oynayan bu gösteriler 1970'li yıllarda Elhamra Sineması'nın Kültür Bakanlığı tarafından kiralanıp onarılmasından sonra, farklı bir boyut kazanmıştır. Ankara ve İstanbul Devlet Opera ve Balelerinin gerçekleştirdikleri etkinlikler İzmir'de bir opera kurulması yolunda ilk adımların atılmasında önemli rol oynamıştır. 1970 yılında, Necdet Aydın gözetiminde başlayan, ön hazırlıkların tamamlanması ile İzmir Devlet Opera ve Balesi 27 Temmuz 1982 yılında kuruldu. 21 Ekim 1982'de Ferit Tüzün'ün *Çeşmebaşı* ve Carl Orff'un *Akıllı Kız*'ından uyarlanan *Meddah* adlı yapıtlarla perdelerini açan İzmir Devlet Opera ve Balesi son on yıl içinde dağarına yeni yapıtlar kazandırmıştır. Bunlar arasında *Gianni Schicchi* (1983), *Hanım Olan Hizmetçi*

(1983), *Şen Dul* (1984) ve Türkiye'de ilk kez sahnelenen A. Lortzing'in *Çar ve Dülger* (1984) 1982-1984 yılları arasında sahnelenmiştir.

2 Mart 1985'te ilk kez sahnelenen *La Traviata* (1985) İzmir Devlet Opera ve Balesi'nin 1985-1994 yıllarında gerçekleştirdiği önemli etkinlikler arasındadır.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi: İstanbul Devlet Opera ve Balesi, 19 Mart 1960 yılında kurulan İstanbul Belediyesi Şehir Operası'nın devamıdır. 14 Temmuz 1970 yılında yürürlüğe giren bir yasayla, opera ve bale topluluklarının, Devlet Tiyatrosu Genel Müdürlüğü'nden ayrılarak Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğü'ne bağlanması ile İstanbul Belediyesi Şehir Operası, İstanbul Devlet Opera ve Balesi adını almıştır.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi ilk gösterilerini 12 Nisan 1969'da 'Kültür Sarayı'nın açılış kutlamaları içinde gerçekleştirilmiştir. Kültür Sarayı'nın açılış gecesinde, Türkiye'de Devlet Balesi'nin kuruluşu ve gelişmesinde önemli rol oynayan İngiliz Kraliyet Balesi koreografı Dame Ninette de Valois'ın sahneye koyduğu Ferit Tüzün'ün *Çeşmebaşı* balesi ve İstanbul Belediyesi Şehir Operası'nın kurucularından Aydın Gün'ün sanat yönetmenliğini yaptığı Verdi'nin *Aida* operası sahnelenmiştir. Kültür Sarayı'nın 1970 yılında yanmasıyla buradaki etkinliklerine zorunlu olarak ara veren İstanbul Devlet Opera ve Balesi 1971-1978 yılları arasında geçen süre içinde gösterilerini Maksim Sahnesi ve Şan Tiyatrosu'nda sahnelemek zorunda kalmıştır.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi'nin kuruluşundan Kültür Sarayı'nın yanmasına kadar geçen dönem içinde sahnelediği operalardan bazıları şunlardır: Donizetti'nin *Lucia di Lammermoor*, Ferit Tüzün'ün *Midas'ın Kulakları*, Verdi'nin *Otello* ve *La Traviata* operaları. Aydın Gün tarafından sahneye konulan bu operaları Robert Wagner, Alan Abbott, Pino Trost ve Ferit Tüzün yönetmiş, koro şefliğini ise İstanbul Opera korosunun çekirdeğini oluşturan 'Şehir Korosu'nun kurucusu Muhiddin Sadak (1900-1982) üstlenmiştir. Aynı süre içinde İstanbul Belediyesi Şehir Operası koreograflarından Rezzan Abidinoğlu ve Tenasüp Onat'ın yönetiminde oluşturulan bale grubunun çalışmaları "opera baleleri" ile sınırlı kalmıştır. Bale çalışmalarının düzenlenmesi ve sürekliliğinin sağlanabilmesi için 1969'da yurtdışından davet edilen İngiliz Kraliyet Balesi öğretmenlerinden Alan Carter'ın opera içine de bale okulu kurma amacı ile başlattığı atılımlar Kültür Sarayı'nın yanmasından dolayı sanatçının ülkesine geri dönmesi ile sonuçsuz kalır.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi 1971'den 1978'e kadar geçen süre içinde Verdi'nin *Rigoletto*, *Aida*, Puccini'nin *Madame Butterfly* gibi klasik operaların yanında Ahmed Adnan Saygun'un *Yunus Emre Oratoryosu* ve 1973'te İstanbul Festivali etkinlikleri çerçevesinde İstanbul'da ilk kez sahnelenen *Köroğlu* operası gibi Türk bestecilerinin yapıtlarını da sahnelemiştir.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi onarımı tamamlanan Atatürk Kültür Merkezi'nin 1978'de gerçekleşen ikinci açılış gecesinde Aydın Gün'ün sahneye koyduğu, Pino Trost'un yönettiği G. Bizet'nin *Carmen* operasını sahneler.

Kuruluşunun 10. yıldönümünde I.D.O.B., İstanbul'un müzik yaşamı açısından önemli etkinlikler gerçekleştirir. Bunlardan ilki İstanbul'da ilk kez sahnelenen bir Türk opereti olması açısından önem taşıyan Cemal Reşit Rey'in *Deli Dolu* operetidir. Konuk koreograf Todd Bolender tarafından sahnelenen ve metni Ekrem Reşit Rey'e ait olan bu yapıt 1980'de Atatürk Kültür Merkezi'nde sahnelenmiştir. Bir başka sahnelenen yapıt da Okan Demiriş'in İstanbul'da dünya prömiyeri gerçekleştirilen *IV. Murat* operasıdır. Bu operayı Cüneyt Gökçer sahneye koymuştur.

Bir sonraki sezonda perdelerini C.R.Rey'in *Deli Dolu* opereti ile açan

İSTANBUL KÜLTÜR SANAT VAKFI ARŞİVİ

İstanbul Devlet Opera ve Balesi, Mozart'ın "Saraydan Kız Kaçırma" adlı operasını ilk kez 1973 yılında sahnelemişti. Eser sonraki yıllarda İstanbul Festivali'nin Topkapı Sarayı'nda her yıl sahnelediği vazgeçilmez etkinliklerinden biri haline geldi.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi, Mozart'ın *Figaro'nun Düğünü*, Puccini'nin *La Boheme*, G. Verdi'nin *Attila* operası gibi evrensel opera sanatının başyapıtları yanında Osmanlı tarihini, İstanbul'u ve Türk'leri konu edinen yapıtlara da yer vermiştir. Bunların içinde konusu 1916 yılının İstanbul'unda geçen Leo Fall'in *İstanbul Gülü* adlı opereti ilk defa 28 Ocak 1989'da Yekta Kara tarafından sahnelenmiştir.

W.A. Mozart'ın *Saraydan Kız Kaçırma* adlı operası Avrupa'lı besteciler tarafından yazılan 'Türk Operaları' içinde en ünlüsüdür. İ.D.O.B.'nın ilk kez 1973 yılında İstanbul'da sahnelediği Mozart'ın 'singspiel' (komik opera) türünde yazdığı bu opera İstanbul Festivali çerçevesinde Topkapı Sarayı'nda sahnelenmeye başlamıştır.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi'nin 1980-1992 yılları arasında oyun dağarına kazandırdığı yapıtlar arasında çağdaş Türk bestecilerinin ulusal ve evrensel nitelikli operaları göze çarpar. Bu operalar Okan Demiriş'in *Karyağdı Hatun* (1985), *Yusuf ile Züleyha* (1990) ve Büyük Opera türünde ilk Türk operası olarak kabul edilen A. Adnan Saygun'un *Kerem* (1991) operasıdır. Ayrıca İstanbul Devlet Opera ve Balesi tüm dünyada kutlanan 1991 Mozart Yılı etkinliklerine özel bir programla katılmış, çeşitli konser, sergi, video gösterileri ve paneller yanı sıra Mozart'ın *Sihirli Flüt* ve *Don Giovanni* operalarını sahnelemiştir.

1992 yılında perdelerini Donizetti'nin komik operası *Don Pasgale* ile açan İstanbul Devlet Opera ve Balesi 19 Aralık 1992'de evrensel opera sanatının başyapıtlarından biri olarak kabul edilen R. Wagner'in *Uçan Hollandalı* operasını İstanbul'da ilk kez sahneler.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi '1993 İstanbul Yılı' kutlama etkinliklerine Umberto Giordano'nun *Andrea Chenier* operası ile katılır. Yekta Kara'nın sahneye koyduğu operayı konuk şefler Renato Palumbo ve Niksa Bareza yönetmişlerdir.

Aynı yıl içinde İstanbul Devlet Opera ve Balesi Ç.F. Gounod'nun *Faust* adlı operasını sahnelemeye başlar. Alman yazarı Goethe'nin aynı adlı dramından yararlanılarak Jules Barbier ve Michel Carré tarafından oluşturulan opera 14 Kasım 1992'de İstanbul'da ilk kez sahnelenir. İ.D.O.B yönetmenlerinden Gürçil Çeliktaş'ın sahneye koyduğu bu operayı orkestra şefi İvan Angelo yönetir.

İstanbul'da ilk kez sahnelenen Leo Minkus'un *Don Kişot* adlı balesinin galası 13 Mart 1993'te yapılır. Koreografisini Minsk balesinin başkoreografı Valentin Yelizeriev'in yaptığı baleyi, orkestra şefi Elşad Bagirov yönetmiştir.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi 32 yıldan bu yana düzenli olarak gerçekleştirdiği opera, bale, operet ve çocuk müzikallerinin yanı sıra 1992 yılından başlayarak seyircisine kültürel ve sanatsal açıdan daha yoğun katkıda bulunabilmek amacıyla bir dizi yan etkinlik düzenlemeye başlamıştır.

Başta Atatürk Kültür Merkezi olmak üzere Cemal Reşid Rey Konser Salonu, Kadıköy Haldun Taner Sahnesi ve Bakırköy Yunus Emre Kültür Merkezi'nde gerçekleştirilen etkinlikler içinde 'Sanatçıya Saygı Geceleri'nin ilki Türk operasının oluşumuna büyük katkıda bulunmuş Leyla Gencer için tarihinde Atatürk Kültür Merkezi'nde yapılmıştır.

İstanbul Devlet Opera ve Balesi'nin ulusal-çağdaş doğrultuda gelişen bir kurum haline gelmesinde aşağıda yazılı olan kişilerin büyük rolü olmuştur.

Sabahattin Kudret Aksal, Daim Bağcılar, İstanbul Belediyesi Şehir Operası Müdürleri; Basri Dedeoğlu (1960-1963), Aydın Gün (1963-1965), Zihni Tiryakioğlu (1966-1967), Fikir Ünal (1968-1969), İstanbul Devlet Opera ve Balesi Müdürleri; Aydın Gün (1969-1978), Selahattin Evcil (Vekaleten 3 ay), Mükerrem Berk (1979-1980), Dr. Okan Demiriş (1979-1980), Mustafa İktu (1980-1982), Attila Manizade (1983-1984), Prof. Mükerrem Berk (1984-1986), Dr. Okan Demiriş (1986-1987), Prof. Mesut İktu (1987-1992) ve Yekta Kara (1992-).

İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası

İstanbul müzik yaşamının öncü kuruluşlarından olan ve kuruluşu besteci C. Reşit Rey yönetiminde 1934 yıllarına dayanan İstanbul Belediye Şehir Orkestrası, 1972'de Kültür Bakanlığı'na bağlanarak İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası adını almıştır. 1 Ağustos 1972'de Devlet Bakanı İsmail Arar ile Kültür Müsteşarı Mehmet Önder'in yardımlarıyla kurulan bu topluluğun ilk müdürü Mükerrem Berk, genel müzik yönetmeni Gotthold Efraim Lessing'dir. Daha sonra Anatol Fistoulari ve Mircea Basarab'm genel müzik yönetmenliğini yaptığı topluluğun Şef yardımcılığını Demirhan Altuğ üstlendi. Kısa tarihi içinde Aaron Copland, I. Ionescu-Galati, T. Strugala, A. Schwinck, E. Bergel, J. Perisson, C. Reşit Rey, H. Şimşek, G. Aykal, R. Gökmen, D. Altuğ ve birçok ünlü şefler yönetiminde, L. Pavarotti, I. Oistrach, A. Navarra, İ. Biret, S. Kan, L. Gencer gibi dünyaca ünlü solistlerle konserler verdi.

Solistleri, sanatçıları ve orkestra şefleri ile 105 kişiden oluşan İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası, Türk Sanat ve kültürünün dışa tanıtımı için son yıllarda İspanya, İtalya, Yugoslavya, Çekoslovakya, Avusturya ve Yunanistan'a konser turneleri gerçekleştirdi. 1990'da şef Alexander Schwink'in yönettiği ve Devlet sanat-

çısı Suna Kan'ın katıldığı İspanya turnesini 1993'te aynı ülkede gerçekleştirilen ve orkestranın sürekli solistlerinden Güher-Süher Pekinel'lerin konseri izledi.

İDSO 1992 Nisan ayında ABD'nin Memphis kentinde düzenlenen "Osmanlı Sultanlarının İhtişamı Sergisi"nin açılış konserlerini yapmak üzere ABD'ye davet edildi. 1993'te Almanya turnesi kapsamında Münih kentinde yapılan ve 32 Avrupa Ülkesi Senfoni Orkestralarının konser verdiği Europamusicale'de Türkiye'yi temsil etti.

İDSO, son on yıl içindeki etkinliklerinde Cengiz Tanç; *Doğaçlama* (1983-84), Bülent Tarcan; *Sakarya Senfonik Şiiri* (1986-87), Cengiz Tanç; *Viyola Konçertosu* (1987-88), İlhan Usmanbaş; *Arp ve Yaylı Çalgılar İçin Konser Aryası* (1990-91), Hasan Uçarsu; *Orkestra Çeşitlemeleri* (1991-92), İpek Tongur; *Prelüd* (1991-92), gibi Türk bestecilerin yapıtlarına yer verdi.

Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası: Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası, 1933'e kadar Riyaseticumhur Musiki Heyeti adı altında etkinliğini sürdürdü. Daha sonra Riyaseticumhur Filarmoni Orkestrası ve Riyaseticumhur Armoni Muzıkası olarak ikiye ayrıldı. Riyaseticumhur Orkestrası 1958'de çıkan bir kanunla Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası adını aldıktan sonra, uzun yıllar Hasan Ferit Alnar'ın yönetiminde etkinliklerini sürdürdü. Alnar'dan sonra Amerikalı şef Robert Lawrence (1958), Bruno Bogo (1961), Otto Masserath (1962) ve 1963'te Gotthald Ephraim Lessing orkestranın şefliğini üstlendi. 1972'de Jean Perrison, 1974'te de Tadeusz Strugala CSO'nun birinci şefliğine getirildi.

Uluslararası orkestra literatürünün önemli yapıtları ile, çoksesli Türk müziğini yurt içinde tanıtmayı amaç edinen CSO 1972-1980 yılları arasında gerçekleştirdiği bine yakın yurtiçi turnelerle evrensel müziğin yaygınlaştırılmasında öncülük etti. Bu yıllarda yurtdışı turnelerinde, dünyaca ünlü konser salonlarında, dış basında yankı uyandıran konserler verdi.

CSO 1980-1994 yılları arasında,

Bilkent Üniversitesi Müzik ve Sahne Sanatları Fakültesi

ERSİN ONAY

1986-1987 Akademik Yılı'nda öğretime açılan Müzik ve Sahne Sanatları Fakültesi, müzik ve sahne sanatlarında eğitim vermek üzere, ülkemizde fakülte düzeyinde kurulmuş ilk yükseköğretim kurumudur.

Müzik ve Tiyatro bölümlerinden oluşan Fakülte'nin, tüm enstrüman sanat dalları ile Koro-Şan-Opera sanat dallarında eğitim veren Müzik Bölümü, aynı tarihte kurulmuştur.

Ortaokul ve lise devrelerinden oluşan Müzik Hazırlık Okulu, Müzik ve Sahne Sanatları Fakültesi'nin hazırlayıcı birimi olarak aynı tarihte kurulmuştur.

Müzik Hazırlık Okulu'nda uygulanan "eğitim programları" Millî Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Kurulu'nca kabul edilmiştir.

Müzik Hazırlık Okulu, bu yönden Ortaokul ve Anadolu Liseleri ile eşdeğer kurumlardan sayılmaktadır.

Fakülte sanat kuruluşları ve etkinlikleri: Fakülte eğitimini desteklemek, ülkemizde nitelikli müzik beğenisini geliştirmek, toplumumuzun sanat yaşamına ve dünya sanat ortamına aktif bir biçimde katılmak amacıyla, Fakülte bünyesinde kurulan sanat kuruluşlarının en önemlileri, "Bilkent Uluslararası Gençlik Senfoni Orkestrası" (1993), "Bilkent Uluslararası Akademik Oda Orkestrası" (1993), "Bilkent Yaylı Çalgılar Topluluğu"dur (1993).

Bu kuruluşlar, "Bilkent Akademik Orkestralar Topluluğu" adı altında birleştirilmiştir (1993).

"Bilkent Uluslararası Müzik Yaz Okulu" (1988), "Bilkent Uluslararası Tiyatro Buluşması" (1993), 4-12 yaşları arasındaki çocuklara yönelik "Erken Müzik Eğitimi Programı" (1993) "Bilkent Uluslararası Anadolu Festivali" (1994) ve "Bilkent Akademik Konserler Dizisi" (1994), Fakülte'nin aynı amaç ve kapsamda oluşturduğu diğer sanat organizasyonları arasındadır.

Bilkent Uluslararası Müzik Yaz Okulu

Fakültenin ilk uluslararası sanat organizasyonu olarak 1988 yılında gerçekleştirdiği, özgün bir eğitim ve uygulama programıdır.

Her yıl Temmuz ayında gerçekleştirilen "Bilkent Uluslararası Müzik Yaz Okulu"nun amacı; müzik eğitimi veren kurumların sanatçı-öğrenci ve genç mezunlarına, genel öğretim ve uygulama dönemleri dışında yoğun ve üst düzeyde ek öğrenim ve uygulama alanları yaratmak; genç sanatçıları, alanlarında uluslararası başarı kazanmış yorumcuların birikimlerinden, bireysel kurs veya oda müziği, orkestra gibi toplu çalışmalar yoluyla yararlandırmak; sanatçı gençlerin

→

Ankara Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası Konser Salonunda verdiği "olağan" ve "olağanüstü" konserlerde çok sesli müzik literatürünün önemli yapıtları yanı sıra çağdaş Türk bestecilerinin yapıtlarını da seslendirdi. Bu dönemde İspanya (1985), Polonya (1986), SSCB (1987), İtalya (1988), Kıbrıs (1990), Çekoslovakya ve Almanya (1990), Almanya (1991) ve Uzakdoğu (1994) turneleri gerçekleştirdi.

CSO 1992'de Konser salonlarının dar olanaklarından sıyrılıp, geniş halk kitlelerine çoksesli evrensel müziği tanıtma amacı ile "Hipodrom"da açık hava konserleri vermeye başladı. 1992'de gerçekleştirilen ve 30.000 kişinin izlediği bu konserlerin birincisinde Beethoven'in *9. Senfoni*si seslendirildi. 1993'te daha geniş boyutlarda düzenlenen ve 50.000 kişinin izlediği konserde ise Carl Orff'un *Carmina Burana* adlı sahne kantatı seslendirilmiştir.

Radyo ve Televizyon kayıtları yaparak Türkiye'de müzik arşivinin oluşmasına katkıda bulunmayı amaç edinen CSO, ilk kez 1994'de dijital kayıt sistemi ile Ulvi Cemal Erkin'in *1. Senfoni*'si, Çaykovski'nin *2. Senfoni*'si ve L.V. Beethoven'ın *3.* ve *4. Piyano Konçertoları*'nın diskini yaptı.

İzmir Devlet Senfoni Orkestrası

İzmir Devlet Senfoni Orkestrası kuruluş çalışmalarına 1973'te Güzel Sanatlar Müdürü Mehmet Özel ve Hikmet Şimşek'in önderliğinde başlandı. 15 Eylül 1975'te İzmir Devlet Konservatuvarı Salonu'nda verilen ve Hikmet Şimşek yönetiminde ve Suna Kan'ın solist olarak katıldığı ilk konserle Türkiye'nin üçüncü büyük senfoni orkestrası olarak müzik yaşamına katıldı.

İlk çekirdek sanatçı kadrosu Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası ve İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası'nın elemanları ile karşılanan İzDS, İzmir Devlet Konservatuvarı'nın öğretim elemanlarının katılması ile konumunu güçlendirdi.

İzDS 1975 ve 1976'da, ilk konserlerinde, yabancı solist ve şefleri konuk etti ve uluslararası ilişkilere yöneldi. Kısa sürede "Özel Konser" se-

mesleki yeteneklerinin bilgi ve deneyimlerinin geliştirilmesine katkıda bulunmaktadır.

Bilkent Uluslararası Gençlik Senfoni Orkestrası: Her yıl Yaz Okulu'na katılan genç sanatçılar arasından seçilen 120 üyeden oluşturulan, "Bilkent Uluslararası Gençlik Senfoni Orkestrası" (BUGSO), 1988 yılından beri her yıl Ankara, İstanbul ve İzmir başta olmak üzere 5 ilde, uluslararası festivaller, önemli sanat merkezleri, şehir parkları, stad, hipodrom gibi geniş alanlar ile antik tiyatrolarda verdiği konserlerle, yüzbinleri aşkın bir dinleyici kitlesi kazanmış, Radyo-TV yayınları yoluyla daha geniş kitlelere ulaşmıştır.

Bilkent Uluslararası Akademik Senfoni Orkestrası: Bilkent Uluslararası Akademik Senfoni Orkestrası: Bilkent Üniversitesi Müzik ve Sahne Sanatları Fakültesi'nin ileri bir sanat projesi olarak Eylül 1993'te kuruldu.

Fakültenin aynı zamanda öğretim üyeleri ve mezuniyet sonrası stajiyerleri olmak üzere, 12 ülkeden 120 sanatçının yer aldığı Bilkent Uluslararası Akademik Senfoni Orkestrası ülkemizin ilk uluslararası, akademik ve özel sanat topluluğudur.

Kısa zamanda büyük bir repertuvar kazanan Bilkent Akademik Senfoni Orkestrası, konserlerinde bir yandan tanınmış şef ve solistlere, tanınmış eserlere öte yandan genç yeteneklere ve eserlerin ilk seslendirilmelerine yer vermektedir.

"Üniversite Konserleri Dizisi", "Türk Bestecileri Haftası", "Uluslararası Anadolu Festivali" gibi özgün temalardaki konser ve kayıt dizileriyle, sanat yaşamımıza geçmiş-gün-gelecek yönünden açılıkalıcı etkinlikler getirmek; yurtiçinde turne konserleri yoluyla, nitelikli müzik beğenisini yaygınlaştırmak; yurtdışında, uluslararası etkinliklerde bulunmak, bu tür etkinlikleri düzenlemek, kurum ve kuruluşlarla sanatçı değişimi yapmak; Fakülte eğitimine akademik kadrolaşmada kaynak sağlamak, diğer ülkelerle sanatsal iletişime köprü kurmak. Orkestranın temel çalışma ilkeleri arasındadır.

Bilkent Uluslararası Anadolu Festivali

Bilkent Uluslararası Anadolu Festivali; Fakülte'nin 1988'den beri "Bilkent Uluslararası Müzik Yaz Okulu" çerçevesinde, "Bilkent Uluslararası Gençlik Senfoni Orkestrası" (BUGSO) etkinlikleriyle, yurdun çeşitli yörelerinde bir "gençlik şöleni" olarak sürdürdüğü, "Uluslararası Tiyatro Buluşması" ile alanını genişlettiği, Akademik Orkestralar ile boyutlandırdığı, uluslararası kabul gören sanatsal organizasyonlarının yeni bir aşamasıdır.

Festival, "Bilkent Akademik Orkestraları"nın kuruluş amaçları doğrultusunda tanınmış sanatçılardan genç yeteneklere, ünlü eserlerden ilk seslendirmelere yer veren programlarıyla, her yıl Mart ayında Ankara'da başlatılacak ve bunu izleyen dört ayda Anadolu'nun sanat etkinliklerine doymayan yörelerine taşınacaktır.

rilerine başlayan İzDS, ilk etkinliğini "Beethoven Konseri" başlığı ile 19 Ocak 1976'da gerçekleştirdi.

İzmir Devlet Senfoni Orkestrası ilk yurtdışı turnesini 1977'de, Kıbrıs'a yaptı.

Uluslararası İstanbul Festivali'ne ilk kez 1979'da katılan İzDS, 1982'de ikinci kez katıldığı 10. Uluslararası İstanbul Festivali'nde Bülent Tarcan'ın *Piyano Konçertosu*'nun dünyada ilk kez çalınışını gerçekleştirdi. Piyanist Hülya Tarcan'ın katıldığı konseri Hikmet Şimşek yönetti.

İzDS 1983-1984 konser mevsimine Genel Müzik Direktörü Michel Rochat yönetiminde girdi. Orkestra müdürlüğünü Tuncay Olcay'ın üstlendiği bu sezonun önemli etkinlikleri "75. Doğum Yıldönümü Nedeniyle Necil Kazım Akses Konseri" (1984), "Genç Solistler Konseri" (1984), "Avrupa Müzik Yılı Gençlik Konseri", (1984), "Sanat Yaşantısının 30. Yılında Hikmet Şimşek" (1984) ve Amerikalı piyanist Martin Berkofsky'nin piyano resitalidir (1984).

İzDS 10. yılını 15-16 Mart tarihleri arasında gerçekleştirilen "10. Kuruluş Yıldönümü Kutlama Konseri" ile kutladı. Atatürk Kültür Merkezi'nde gerçekleştirilen konseri İzmir Filarmoni Derneği'nin bir dizi konserleri izledi.

1985-1986 yılları arasında gençlik konserlerine önem veren İzDS, 1985'te "Dünya Gençlik Yılında Hatay Unesco Haftası" ve "Avrupa Müzik Yılı Gençlik Konseri" düzenlemiştir. Bu yıllarda Michel Rochat ve Özcan Geker müdürlük yapmışlardır. İzDS, 1988-1990 yılları içinde geçen sürede şu etkinlikleri gerçekleştirdi; "Duygu Aykal"ın anısına ithaf edilen konser (1988), "Mimar Sinan'ın 400. Anma Yılı" konseri (1988), "Bahar Konseri" (1988), "1. Müzik Kongresi"nde Türk beşlerinin yapıtlarının seslendirildiği konser.

Orkestranın 15. yılının kutlandığı 1989-1990 konser mevsiminde, "Atatürk'ü Anma Konseri", 20 Ekim 1989 günü yaşamını yitiren Gültekin Oransay'a ithaf konseri ve 22 Aralık 1989'da "İzmir'den Selanik'e Kardeşlik Adımı" adı altında konserler düzenlendi. Aynı dönemde, İzDS Türkiye'de ilk defa İngilizce yazılan konser programlarını dünyanın önemli sanat merkezlerine göndererek diğer kuruluşlara önderlik etmiştir.

1991-1994 yılları arasında 105 kişiye ulaşan sanatçı kadrosuyla başarılı konserlerini sürdüren İzmir Devlet Senfoni Orkestrası, 1993'te İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'nın işbirliği ile Carreras ve Caballé gibi iki önemli sanatçıya Aspendos Antik Tiyatrosu'nda eşlik etmiştir.

Çukurova Devlet Senfoni Orkestrası: Çukurova Devlet Senfoni Orkestrası 5 Ocak 1992'de kuruldu. Genç bir kadroya sahip olan Çukurova Devlet Senfoni Orkestrası, haftalık olağan konserlerinde, evrensel çoksesli müzik sanatının önemli yapıtlarına yer verir. Alexander Schwinck, Carmina Carissi, Jean Bally gibi şefler ve İdil Biret, Victor Pikayzen, Paula Guillima gibi dünyaca ünlü solistlere eşlik eden orkestranın repertuvarı, yabancı ve Türk bestecilerin yapıtlarından oluşur. Evrensel çoksesli müziğin tanıtılması ve yaygınlaştırılmasını amaç edinen ve Türkiye'nin 4. büyük senfoni orkestrası olan Çukurova Devlet Senfoni Orkestrası kuruluşundan günümüze kadar çalışmalarını Orkestra Şefi ve Genel Sanat Sorumlusu Emin Güven Yaşlıçam yönetiminde sürdürmektedir.

Ankara-Büyükşehir Belediyesi'nin Uluslararası Yeni Müzik Festivalleri

Ankara-Büyükşehir Belediyesi'nin Uluslararası Yeni Müzik Festivalleri, Belediye Başkanı Murat Karayalçın döneminde, 1989, 1991 ve 1993 yıllarında düzenlenmiştir. Festival resmi toplumun tekelinde kalan müzik sanatına sivil toplumun ağırlığını koymasını amaçlayan projeler sunar.

Alışılmış türden "konser" anlayışından farklı bir anlayışla gerçekleştirilen etkinliklerde, sanatında yenilikler yapma cesaretini gösteren besteci ve müzisyenlere olanak tanıma amacıyla, her parçanın çalınışından önce ve sonra, her türlü yorumun özgürce yapılabildiği konuşmalar yer almakta, bestecinin kendisi, dinleyiciler, müzisyenler, festivali düzenleyenler, yapıtlarla ilgili bireysel görüşlerini dile getirmektedirler.

İlk kez 1991'de gerçekleştirilen festivalin ikincisi 26 Ekim - 7 Aralık 1993'te düzenlenmiştir.

CRR Konser Salonu'nun 1. Uluslararası Modern Müzik Festivali

Ankara'da gerçekleştirilen Yeni Müzik Festivallerinden sonra İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Etkinliklerde yirminci yüzyılın yapıtlarının yanı sıra "İstanbul'da yeni müzik" adlı konser de düzenlenmiştir.

Uluslararası İstanbul Festivali: Uluslararası İstanbul Festivali İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı tarafından ilk kez 1973'te 15 Haziran - 15 Temmuz tarihleri arasında gerçekleştirildi. Kuruluşundan 5 yıl sonra ve Avrupa Festivaller Birliği'ne (Association Europeenne des Festivals) kabul edildi.

Uluslararası İstanbul Festivali programlarında, çeşitli ulusların sanat yapıtlarına –müzik (orkestra konserleri, oda müziği, resitaller ve geleneksel müzik), klasik bale ve çağdaş dans, opera, folklor, caz, pop, tiyatro, seminer, konferans ve plastik sanatlar– yer vererek, uluslararası kültür ve sanat iletişimine katkıda bulunmayı amaç edinir. Etkinlikleri-

ni Aya İrini Müzesi, Topkapı Sarayı, Rumelihisarı, Süleymaniye Kültür Merkezi gibi tarihi mekanları konser salonu olarak kullanan ve her yıl ortalama 50 ayrı program gerçekleştiren festival, New York Filarmoni, Leningrad Filarmoni, The Royal Philharmonic, The Royal Ballet, Gidon Kremer, Jean Pierre Rampal, İtzhak Perlman gibi dünyaca ünlü topluluk ve sanatçıları konuk etmiştir.

Uluslararası Ankara Müzik Festivali: Türkiye'de çoksesli müziği tanıtmayı amaç edinen Uluslararası Ankara Müzik Festivali Sevda-Cenap And Müzik Vakfı tarafından düzenlenmektedir. Özel ve kamu kuruluşlarının desteği ile gerçekleştirilen festivallerde dinleyicilere yerli ve yabancı sanatçılar davet edilmektedir.

İlk kez 1983 yılında Cumhurbaşkanlığı himayesinde gerçekleştirilmiştir. Uluslararası Ankara Müzik Festivali, 1993 yılında, merkezi Cenevre'de bulunan Avrupa Festivaller Birliği'ne üye olmuştur. 1994 yılında gerçekleştirilen 11. Uluslararası Ankara Müzik Festivali ise Avrupa Festivaller Birliği üyesi olarak düzenlenen ilk festivaldir.

Uluslararası İzmir Festivali: Uluslararası İzmir Festivali ilk kez 1987 yılında İzmir Kültür Sanat ve Eğitim Vakfı tarafından düzenlenmiştir. Yurtiçi ve yurtdışından konuk sanatçıların katıldığı Uluslararası İzmir Festivali'ni, sekiz yıl içinde 300.000 kişi izleme olanağını bulmuştur.

Uluslararası İzmir Festivali kapsamında dünyaca ünlü sanatçı ve topluluklar antik mekanlarda konserler vermişler ve sanatseverlerle bütünleşme olanağı bulmuşlardır.

İSTANBUL KÜLTÜR SANAT VAKFI ARŞİVİ

Türkiye'nin senfonik müzik alanındaki en eski topluluğu olan Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası Gürer Aykal yönetimindeki bir konser bitiminde. 80 sonrasının klasik müzik alanındaki önemli isimlerinden olan Prof. Gürer Aykal yurtdışında da çok sayıda konser yönetti.

Hacettepe Üniversitesi Devlet Konservatuvarı

1934'te çıkan Devlet Konservatuvarı Yasası'ndan sonra 6 Mayıs 1936'da ilk sınavlar ile eğitime başlamış olan Ankara Devlet Konservatuvarı, 20 Mayıs 1940'da çıkarılan 3829 sayılı yeni bir yasayla Müzik Kısmı ve Temsil Kısmı olarak ikiye ayrıldı. İlk mezunlarını 3 Temmuz 1941'de veren Ankara Devlet Konservatuvarı daha sonraki yıllarda Devlet Opera ve Baleleri'nin, Devlet Tiyatroları'nın ve Devlet Senfoni Orkestraları'nın kurulmasına geliştirilmesine kaynak olmuştur. 1956'da İzmir'de, 1970'de de İstanbul'da kurulan Devlet Konservatuvarlarının çekirdek kadrolarını oluşturdu.

Türkiye'de Devlet Konservatuvarları 20 Temmuz 1982'de, Yükseköğretimde gerekli görülen köklü değişiklik sonucu, hazırlanan 2547 Sayılı Kanunla, Yükseköğretim kapsamına alınarak Güzel Sanatlar Fakültesi'ne bağlandı. Daha sonra 3 Aralık 1984'te doğrudan Hacettepe Üniversitesi Rektörlüğü'ne bağlı bir Fakülte konumuna yükseltilerek Üniversite Senatosu'nda temsil hakkı verildi.

Günümüzde konservatuvarda Kompozisyon ve Orkestra Şefliği, Yaylı Çalgılar, Üfleme ve Vurma Çalgılar, Piyano, Tiyatro, Opera ve Bale Anasanat Dallarının yanı sıra Müzikoloji Bölümleri bulunmaktadır. İki büyük orkestra, son sınıf öğrencileri ile araştırma görevlilerinden oluşan iki oda orkestrası, tiyatro ve bale toplulukları öğrenim kapsamında etkinlikleri sürdürmektedir.

Mimar Sinan Üniversitesi İstanbul Devlet Konservatuvarı: Mimar Sinan Üniversitesi İstanbul Devlet Konservatuvarı, 1971-1972 öğretim yılında "İstanbul Devlet Konservatuvarı" adıyla kurulmuştur. 1973-1982 yılları arasında sırasıyla Kültür Bakanlığı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı olarak Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü bünyesinde yer alan kurum 1982'de 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu ile Mimar Sinan Üniversitesi'ne bağlanmıştır.

Müzik, Sahne Sanatları ve Müzikoloji bölümleri olmak üzere üç bölümde yer alan anasanat ve anabilim dalları şunlardır:

Müzik bölümü; kompozisyon ve orkestra şefliği piyano-arp-gitar, yaylı, üflemeli, vurmalı çalgılar anasanat dalları, sahne sanatları bölümü; ope-

ra, tiyatro, bale anasanat dalları, müzikoloji bölümü; genel müzikoloji ve müzik tarihi, folklor ve etnomüzikoloji anabilim dallarından oluşur. Bu bölümlerde lisans eğitimi veren M.S.Ü. Devlet Konservatuvarı'nda ayrıca, tam ve yarı zamanlı, ortaeğitim düzeyinde programlar da bulunmaktadır. Yüksek Lisans ve doktora öğretimleri ise M.S.Ü.'ne bağlı Fen bilimleri ve Sosyal Bilimler Enstitüleri tarafından verilmektedir.

Müzik ve sahne sanatları alanlarında eğitim ve öğretim veren M.S.Ü. Devlet Konservatuvarı'nda, Fuat Turkay (1970-1972), Muzaffer Uz (1972-1973), Hamdi Bektaş (1974), İlhan Usmanbaş (1974-1976), Ersin Onay (1978-1980), Özer Sezgin (1980-1990) ve Erçivan Saydam (1988, 1990) müdürlük, Nuri İyiul yapmışlardır.

Dokuz Eylül Üniversitesi Devlet Konservatuvarı: Türkiye'nin ikinci konservatuvarı olan Dokuz Eylül Üniversitesi Devlet Konservatuvarı, 1954 yılında İzmir'de açılan müzik okulunun 1958 yılında konservatuvara dönüştürülmesi ile kurulmuştur. 1988 yılında 30. kuruluş yıldönümü kutlanan Dokuz Eylül Üniversitesi Devlet Konservatuvarı, 1982 yılına kadar sırasıyla Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı'na bağlı bir okul olarak hizmet verdikten sonra, 1982 yılında YÖK yasası ile yüksekokul olarak Dokuz Eylül Üniversitesi'ne bağlanmıştır. Bu değişiklikle konservatuvarda 2 olan bölüm sayısı 1986 yılında 7'ye çıkarılmıştır; Piyano, Orkestra Çalgıları, Opera ve Konser Şarkıcılığı ve Bale, Kompozisyon, Müzikoloji ve Tiyatro Bölümü. Piyano, arp ve bale bölümü ile orkestra çalgılar bölümünün yaylı çalgılar anasanat dalına ilkokuldan sonra üç aşamalı yetenek sınavı ile öğrenci alınarak toplam on yıl eğitim verilmektedir. Opera ve Konser Şarkıcılığı Bölümü'nde ise lise sonrası dört yıl eğitim verilmektedir.

İSTANBUL KÜLTÜR SANAT VAKFI ARŞİVİ

Bilkent Uluslararası Gençlik Senfoni Orkestrası. 120 kişiden oluşan orkestra 1988 yılında aynı üniversitenin Yaz Okulu uygulamasına geçmesiyle kuruldu. Özellikle 1988-89 ve 90 yıllarındaki Yaz Okulu etkinlikleri ilgi görmüş ve bu etkinliklere çeşitli ülkelerden 350 sanatçı-öğrenci katılmıştı.

Anadolu Üniversitesi Devlet Konservatuvarı: Türkiye'de üç kentin dışında Rektör Yılmaz Büyükerşen'in girişimleri sonucunda kurulan ilk konservatuvar olan Anadolu Üniversitesi Devlet Konservatuvarı, eğitim-öğretime 1989 yılında başladı. Orkestra Enstrümanları, Piyano Bölümü ile Tiyatro Bölümlerinde yer alan anasanat dallarında lisans ve yüksek lisans düzeyinde eğitim-öğretim verilmektedir. Bu eğitim programlarının yanı sıra Orkestra Enstrümanları ve Piyano Bölümü'nde yarı zamanlı hazırlık ve orta devre düzeyinde de eğitim verilmektedir. "Yaylı Çalgılar Oda Orkestrası" ve "Tiyatro Anadolu" adlı profesyonel topluluklarının bulunduğu Anadolu Üniversitesi Devlet Konservatuvarı 1993-1994 yılları arasında müdürleri Zühtü Altan ve Naci Güçhan tarafından yönetilmiştir.

Trakya Üniversitesi Devlet Konservatuvarı: Trakya Üniversitesi Devlet Konservatuvarı 1991-1992 eğitim-öğretim yılında açılmıştır. Piyano, keman, viyolonsel, flüt ve klarnet sanat dallarından oluşan müzik bölümünde orta ve lise düzeyinde eğitim verilmektedir. 1993-1994 yılında ilk mezunlarını veren konservatuvarda önlisans ve lisans eğitimlerinin de verilmesi amaçlanmıştır. Özel yetenek sınavı ile alınan öğrencilerden oluşan Trakya Üniversitesi Devlet Konservatuvarı Öğrenci Orkestrası ve Korosu düzenli konserler gerçekleştirmektedir.

Çukurova Üniversitesi Devlet Konservatuvarı: Çukurova Üniversitesi Devlet Konservatuvarı 1986'da kurulmuştur. Adana Devlet Senfoni Orkestrası'nın eleman ihtiyacını gidermek amacıyla kurulan konservatuvarda eğitime 1989-90 öğrenim yılında, hazırlık devresi ile başlanmış, piyano ve yaylı çalgılar sanat dallarına öğrenci alınmıştır. Lise düzeyinde verilen eğitimin yanı sıra, Fen Bilimleri Enstitüsü ile işbirliği içinde, piyano ve şan sanat dallarında lisansüstü programlarda da eğitime başlanmıştır.

İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı: İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı 1924'de kurulan Belediye Konservatuvarı'nın devamıdır.

Türkiye'nin en eski müzik kurumu olan Darülbedayi'nin (1914-1916) yerini alan Musiki Encümeni ve Darülelhan (1917-1923), kuruluşundan günümüze kadar geçen tarihsel süreç içinde, değişik adlarla işlevini sürdürmüş ve 1924 yılında Belediye Konservatuvarı adını almıştır.

1986 yılında İstanbul Üniversitesi'ne bağlanarak Lisans, Yüksek Lisans ve Doktora düzeyinde eğitim veren bir yükseköğretim kurumuna dönüştürülen konservatuvar, bu tarihten sonra İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı adını almıştır.

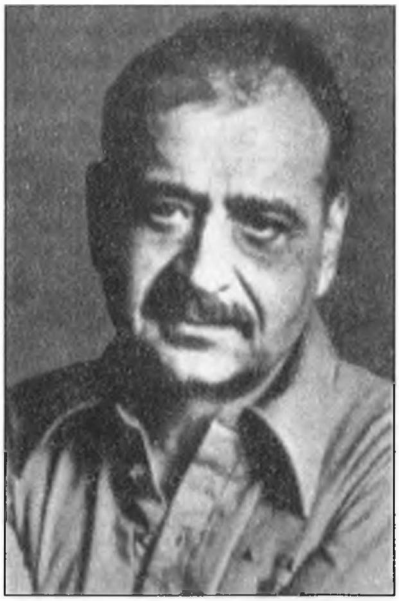
Müzik ve Sahne Sanatları alanlarında sanatçı yetiştiren bölümü İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı'nda Müzik Bölümü, Sahne Sanatları Bölümü ve Müzikoloji Bölümü olmak üzere üç bölümde öğretim yapılmaktadır. Müzik Bölümü; Kompozisyon Anasanat Dalı, Yaylı Çalgılar Anasanat Dalı, Üfleme ve Vurma Çalgılar Anasanat Dalı, Piyano Anasanat Dallarında, Sahne Sanatları; Tiyatro Anasanat Dalı, Opera Anasanat Dalı, Bale Anasanat Dallarında eğitim ve öğretim yapmaktadır.

Müzikoloji Bölümü'nde ise içinde bulunduğu koşullar nedeniyle eğitime yapılmamaktadır. Bu bölümlerden Müzik Bölümü, Yüksek Lisans ve Doktora eğitimlerini İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü'ne bağlı, Sahne Sanatları Bölümü ise Yüksek Lisans ve Doktora eğitimlerini Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak yürütmektedir.

Son on yıl içinde İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı'nın müdürlüğünü sırasıyla Nidem Otyam (1984-1985), Muammer Rubacı (1986), Ergen Korkmaz (1986-1989) üstlenmiştir. Ova Sünder bu görevi 1989 yılından günümüze kadar sürdürmektedir.

Güzel Sanatlar Fakülteleri Müzik Bilimleri Bölümleri

Türkiye'de üniversite bünyesinde kurulmuş "Güzel Sanatlar" alanında ilk kurulan fakülte Ege Üniversitesi'ne bağlı Güzel Sanatlar Fakültesi'dir. 20 Temmuz 1982'de, 41 sayılı kanun hükmünde kararname ile Dokuz Eylül Üniversitesi'ne bağlandı, iç yapısı da 2809 sayılı kanun ile yapılan düzenlemelerle değiştirildi. Bu düzenlemeye göre eğitimi, Ses ve Gösteri Sanatları, Biçimsel Sanatlar ve Çevre Tasarımı Bölümü olmak üzere örgütlenmiştir. 1976-77 öğretim yılında başlayan "Musiki Öğretimi" Ses ve Gösteri Sanatları Bölümünün bir parçası olarak başladı. Bu plana göre uzmanlık dalları seçimi ilk yıl alınan Tiyatro, Sinema, Televizyon ve Genel Sanat Kuramı üzerine verilen temel eğitimden sonra yapılırdı.

İLETİŞİM ARŞİVİ

İlhan Mimaroğlu elektronik müzik alanında dünya çapında tanınan isimlerden. New York'ta yaşayan ve İstanbul'da da konserler veren sanatçı konserlerini "Geleneksel, klasik bir elektronik müzik konseri" cümlesiyle tanımlamıştı.

1977'de Prof. Dr. Gültekin Oransay tarafından belirlenen ders programları, içerikleri ve işleyiş biçimi ile Müzik Bilimleri Bölümü'nün temeli atılmıştır.

1982 yılına kadar bölüm başkanlığını yapan Prof. Dr. Gültekin Oransay'ın 1402 sayılı kanun uyarınca görevinden alınmasından sonra sırasıyla Ahmet Borcaklı, Dr. Edip Günay, Özdemir Nutku ve Turgut Aldemir bölüm başkanlığına getirilmişlerdir.

Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi dışında Akdeniz Üniversitesi, Atatürk Üniversitesi, Erciyes Üniversitesi, Mersin Üniversitesi ve Süleyman Demirel Üniversitesi'nde bulunan Güzel Sanatlar Fakülteleri'nde henüz (1996) eğitime başlanmamıştır.

Eğitim Fakülteleri Müzik Eğitimi Bölümleri

Eğitim Fakülteleri Müzik Eğitimi Bölümleri, 1980'de Eğitim Enstitüleri, eğitim-öğretim süresinin dört yıla çıkarılarak Yüksek Öğretmen Okulu olarak öğretimlerini sürdürmüşlerdir.

Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Yüksek Öğretim Kurumları'nın YÖK çatısı altında toplanması sonucunda, 20 Temmuz 1982'den sonra, üniversitelere bağlanarak 4 yıllık lisans öğrenimi veren Müzik Eğitimi Bölümleri olarak işlevlerini sürdürmektedirler.

Müzik Eğitimi Bölümleri'nde; Müzik Kuramları Eğitimi, Ses Eğitimi, Çalgı Eğitimi olmak üzere üç Anasanat Dalı vardır.

Eğitim Fakülteleri Müzik Eğitimi Bölümlerinde, Lisans Öğretimi ile birlikte Fen Bilimleri Enstitüsü'ne bağlı olarak Lisansüstü-Yüksek Lisans ve Doktora-Öğretimi de yapılmaktadır.

Türkiye'de öğrenime devam etmekte olan Eğitim Fakülteleri Müzik Eğitimi Bölümleri şunlardır:

Gazi Üniversitesi Gazi Eğitimi Fakültesi Müzik Eğitimi Bölümü (Kuruluş: 1924, Ankara)

Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Müzik Eğitimi Bölümü (Kuruluş: 1969, İstanbul)

Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Müzik Eğitimi Bölümü (Kuruluş: 1973, İzmir)

Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Müzik Eğitimi Bölümü (Kuruluş: 1981, Bursa)

Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Müzik Eğitimi Bölümü (Kuruluş: 1989, Trabzon)

Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Müzik Eğitimi Bölümü (Kuruluş: 1987, Konya)

İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Müzik Eğitimi Bölümü (Kuruluş: 1989, Malatya)

Süleyman Demirel Üniversitesi Burdur Eğitim Fakültesi Müzik Eğitimi Bölümü (Kuruluş: 1993, Burdur)

Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Müzik Eğitimi Bölümü (Kuruluş: 1994, Bolu)

Atatürk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Müzik Eğitimi Bölümü (Kuruluş: 1992, Erzurum)

Van 100. yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Müzik Eğitimi Bölümü (Kuruluş: 1994, Van)

İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı

İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı'nın önderliğinde, on dört firma yöneticisinin de katılımıyla, 1973 yılında kuruldu. Vakfın kurucuları arasında Türkiye Turing Otomobil Kurumu, Burla Makine ve Ticaret ve Yatırım A.Ş., Eczacıbaşı Holding A.Ş., Osmanlı Bankası A.Ş., Fettah Aytaç, Afif Tektaş yer alır.

Vakfın ilk kültürel etkinliği, Uluslararası İstanbul Festivali, 1973'te 15 Haziran - 15 Temmuz arasında İstanbul'da gerçekleştirilmiştir.

İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'nın en önemli etkinlikleri, Uluslararası Caz Festivali, Uluslararası İstanbul Film Festivali, Uluslararası İstanbul Tiyatro Festivali'dir.

Uluslararası Caz Festivali, ilk defa 1986'da, Uluslararası İstanbul Festivali etkinlikleri çerçevesinde düzenlenmiştir. Chick Corea, Keith Jarrett, John Mclaughlin gibi dünyaca ünlü sanatçıları konuk eden festival, son yıllarda 100.000'i aşan geniş bir izleyici kitlesinden gördüğü ilgi nedeniyle Uluslararası İstanbul Festivali içinde bağımsız bir kimlik kazanmıştır. Bu nedenle 1994'ten sonra 1. Uluslararası Caz Festivali adıyla düzenlenmektedir.

İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'na Bakanlar Kurulu tarafından 19 Ocak 1983'te "uluslararası kurumlarla işbirliği yapma" izni verildi; 25 Aralık 1984'te yine Bakanlar Kurulu tarafından kamu yararına çalışan kuruluşlara verilen "vergi muafiyeti" tanındı.

İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı, Uluslararası İstanbul Festivali ve daha sonra da İstanbul Bienali ile birlikte tarihi mekanların konser salonu, gösteri salonu ve sergi alanı olarak kullanılması geleneğini başlattı. Bu mekanlardan Aya İrini Müzesi, Topkapı Sarayı-Rumelihisarı çeşitli etkinliklerin sahnelendiği mekanlar arasındadır.

Sevda-Cenap And Müzik Vakfı: Sevda-Cenap And Müzik Vakfı, 1950'li yılların Ankara'sında evrensel çoksesli müziğin tanınıp gelişmesi ve benimsenmesine yönelik çalışmalar yapan Ses ve Tel Birliği'nin dağılmasından sonra, 1965'te kurulan Sevda-Cenap And Tesisi'nin 1973'te vakfa dönüştürülmesi ile kurulmuştur. Vakfın temel amacı, ülkemizde evrensel çoksesli müziğin tanıtılmasına, benimsenmesine ve geliştirilmesine, her türlü olanakları ile hizmet etmektir. Bu amaca göre Sevda-Cenap And Müzik Vakfı'nın başlıca etkinlikleri şunlardır; Türk bestecilerin yapıtlarını tanıtma, plak bant ve CD yapımı, vakıf yayınları ve CD arşivi, müzikte yetenekli öğrencilere karşılıksız burslar, çeşitli yarışına ve ödüller, eğitici çalışmalar, yurtiçi ve yurtdışı konserler, bilimsel toplantılar ve Uluslararası Ankara Müzik Festivali. Vakıf, bütün bu etkinliklerini kendi özkaynakları ile gerçekleştirmekte, yalnız Uluslararası Ankara Müzik Festivali için sponsor kuruluşlardan destek almaktadır.

İzmir Sanat ve Kültür Sanat Vakfı

İzmir Sanat ve Kültür Sanat Vakfı, İKSEV, 5 Aralık 1985 yılında İzmir'de kurulmuştur. Kültür ve sanatın korunması ve kitlelere ulaştırılmasını amaç edinen İKSEV, 1987 yılından beri Uluslararası İzmir Festivali'ni düzenlemektedir. İKSEV Uluslararası İzmir Festivali'nin yanı sıra; arşiv kurmak, sergiler açmak, yayınlar yapmak, dinletiler, gösteriler, paneller, seminerler, sempozyumlar, kongreler düzenlemek, özgün yapıtların oluşumuna olanak sağlayacak yarışmalar düzenlemek, burs vermek vb. vakfın amaçları arasındadır.

İKSEV İzmir ve çevresinde ulusal ve uluslararası kültür ve sanat hareketlerini oluşturmaktaki öncü görevini kuruluşundan günümüze kadar sürdürmektedir. Kuruluş biçimi ve yapısıyla özgün bir nitelik taşıyan İKSEV, Uluslararası Festivaller Birliği'ne üye olma hazırlıkları içindedir.

1980'den günümüze Türkiye'de pop müzik

METİN SOLMAZ

'80'lere gelindiğinde pop müzikte Eurovision yarışmaları haricinde piyasayı canlı tutacak hiçbir şey kalmamıştı. Öncelikle plak yerini tamamen kasete bırakmıştı. Kaset maliyeti 45'lik plak maliyetinin kat kat üzerinde olduğu için kaset çıkarmak zorlaşmıştı. Ayrıca bütün müzik dükkanları "Bant kayıt stüdyosu" olmuştu. Türkiye'de sektörün merkezi olan Unkapanı korsan cennetine dönüşmüştü. Durum böyleyken devrin ünlülerine kaset yapmak zorlaşmıştı, yeni isim çıkması ise imkânsız gibi görünüyordu. Sadece bütün Türkiye'de toplumsal bir vaka haline gelen Eurovision yarışması bunun için bir fırsattı. Çünkü önce Türkiye'de, sonra da Avrupa'da kimin birinci olacağı konusu Türkiye kamuoyunu uzun süre oyalıyordu.

1980 yılında Eurosivison'u *Petrol* şarkısıyla kazanan Ajda Pekkan zaten ünlüydü, ancak hiçbir şarkısı *Petrol* kadar beğenilmemişti. Öyle ki henüz şarkının kaydı yayınlanmadan televizyondan mikrofonla kaydeden plakçılar o kötü kayıtlarla 60'lık kasetlerin iki yüzünü de bu şarkıyla doldurup, tuhaf yöntemlerle hazırladıkları korsan kaseti yok satıyorlardı. Bu yarışmalar Neco, Modern Folk Üçlüsü, Çetin Alp gibi isimleri tekrar gündeme getirirken "5 Yıl Önce 10 Yıl Sonra" ve "Klips ve Onlar" gibi birkaç tane de grup yarattı. Ancak bu Eurovision'ların Türk popuna birkaç aylık şarkı(cı)lar üretmek dışında bir etkisi olmadı.

'80'ler konser açısından da verimsizdi. Hemen hemen hiç pop müzik konseri düzenlen(e)miyordu. Arabesk '70'lere göre biraz dönüşmüş olsa da hâlâ halkın gözdesiydi. TRT ise arabeske yasak koyduğu için Çetin Alp, Erol Evgin, 5 Yıl Önce 10 Yıl Sonra, Neco gibi birçok isme ağırlık veriyor, ancak bu isimler sürekli TRT'ye çıkmalarına karşın kasetleri korsan piyasasında bile fazla ilgi görmüyordu. Ancak Barış Manço, Sezen Aksu, Ajda Pekkan gibi birkaç gerçek stardan söz edilebilirdi.

İşin ilginci bu kadar umutsuz bir

İLETİŞİM ARŞİVİ

Almanya'da üç grubun birleşmesinden oluşan Cartel, ağırlıkla ikinci kuşaktan üyeleriyle, "sert" sesi ve "rap"e yakın ritmiyle 1995 yazının hit grubu oldu. Cartel'in ırkçı mı yoksa ırk ayrımı karşıtı mı olduğu uzun süre tartışıldı. Ancak, sağlanan yüksek satış rakamlarına karşın, Cartel'in açtığı yola pek fazla "giriş" yapılmadı.

İLETİŞİM AKŞİVİ

Sezen Aksu, tartışmasız, 80'li yılların en parlak pop yıldızıydı. 90'larda, aralarında "Aksu'nun çocukları"nın da bulunduğu genç yıldızların dönemi başlarken, o, statüsünü korumayı başaranlardan biriydi.

tabloya karşın Türk popunun en iyi eserlerinin de bu yıllarda çıkmasıdır. Örneğin 1980'lerin hemen başında yayınlanan ve Ergüder Yoldaş bestelerinden oluşan Nur Yoldaş'ın *Sultaniyegah*'ı hem iyi satacak hem de Türk popunun yüz aklarından birisi olacaktı. Aynı şekilde '80'lerin iyi satan bir başka "iyi"si de Mazhar Fuat Özkan'ın *Ele Güne Karşı*'sıydı. Yaklaşık olarak 15 yıldır birarada olan grup 1984 yılında *Ele Güne Karşı* şarkısı ve albümüyle tam anlamıyla "patlamıştı". Bu albümün ardından yaptığı *Peki Peki Anladık*'la da aynı başarıyı sürdüren grubun hızı *Vak The Rock*'la biraz kesildi. 1987'de yaptıkları *No Problem* beklenen ilgiyi görmeyince bir suskunluk dönemine giren grup 1990'da *Geldiler* albümüyle döndü ve hâlâ başarılı.

'80'lerde "yeni" birşeylerin çıkması bu kadar zorken Türk popunun "yeni akım"ı olarak adlandırabileceğimiz birçok grup çıktı. Bu grupların bir çoğu doğallıkla sektörün merkezi olarak anılan Unkapanı'ndan çıkmadı. O zamanlar merkezi Ankara'da bulunan Ada Plak ve İstanbul'da Unkapanı dışında icraatta bulunan Piccatura, bu gruplara önayak olan şirketler oldu. 1983 tarihli *Akdeniz Akdeniz* isimli albümüyle ve sonrakilerle Yeni Türkü bu gruplar içerisinde adından en çok söz ettiren grup oldu. Bahadır Suda, Eftal Küçük, Tolga Çandar ve Erkan Oban'dan kurulu Çağdaş Türkü, *Bekle Beni* ve *Delikanlıya* isimli iki albüm kaydetti ve özellikle *Bekle Beni* ile epey adından söz ettirdi. Ancak ne yazık ki grup ikinci albümünden sonra dağıldı.

Bu "yeni akım" içerisinde batı müziğine daha yakın olan iki tanesi de Bulutsuzluk Özlemi ve Mozaik'tir. *Bulutsuzluk Özlemi* rock formlarında ama Türkçe müziğiyle Bulutsuzluk Özlemi isimli ilk albümüyle pek farkedilmedi ama ardından yaptığı *Uçtu Uçtu*'dan itibaren Türkiye'de popüler müziğin önemli bir yerine oturdu.

Kalabalık bir ekibe sahip olan Mozaik ise dönemin "deneysel" müziğine en iyi örnek olacaktır. Küçük konserlerle işe başlayan grup, ilk albümü *Ölümden Önce Bir Hayat Vardır*'da dünya folkundan seçme şarkıları orjinal dillerinde söyledi. Ancak tamamen Mozaik'e ait ilk kaset *Ardından*'da ve sonraki *Çook Alametler Belirdi*'de ilginç bir müzik çerçevesi vardı. Caz, rock, folk hatta klasik müziğin tuhaf ama kulağa batmayan bir harmanı söz konusuydu bu albümlerde.

"Eski"lerden Fikret Kızılok, Timur Selçuk ve Bülent Ortaçgil de (özellikle Kızılok-*Zaman Zaman*, Selçuk-*Dünden Bugüne* ve Ortaçgil-*Benimle Oynar Mısın'la)* dönemin önemli isimlerindendi. '80'lerin ortalarına doğru bir yandan Türk popçularında arabesk ve Türk sanat müziği şarkıları söyleme modası yayılırken bir yandan da arabesk ve Türk sanat müziğinden o zaman Türk hafif müziği tabir edilen Türk popuna yaklaşma girişimleri oldu. Arabesk, piyanist şantör tabir edilen ama piyano çalmakla ilgisi olmayan insanlarca tek bir klavyeden icraya başlandı ve adına taverna müziği dendi. Bu furyanın başını Ferdi Özbeğen çekti. Özbeğen haricindekiler hafif müziğe yaklaşamasalar da piyasayı uzun süre beslediler. Diğer yandan Yıldırım Gürses, Türk sanat müziğinin popüler olamamasından, teksesliliğinden ve "çağa ayak uyduramamasından" yakınarak yeni bir tür yaratmaya teşebbüs etti. Ancak düzenlemede ya da bestede herhangi bir yeniliğe gitmeksizin geleneksel müzik aletlerinin yanma batı enstrumanlarını yerleştirmekle yetindi. Bol TRT desteğiyle bu tür bir süre tutuldu.

Türk popunun yükselişi

'80'lerin ortalarında yasal düzenlemelerle kasetlere bandrol zorunluluğunun (*Vak The Rock* ilk bandrollü kaset, 1986) gelmesiyle müzik yapımcıları cesaretlendiler ve gittikçe artan

İLETİŞİM ARŞİVİ

Ozan Orhon, genç popçular döneminin ilk şöhretlerindendi. Ancak popülaritesini uzun döneme yayamadı ve istediği satış rakamlarına ulaşamadı.

bir hızla pop albümler kaset haline getirilmeye başlandı. 1990 yılına kadar yeni isme rastlamak zordu. '80'lerin ikinci yarısının en fazla ses getiren iki albümü Sezen Aksu'nun *Sezen Aksu Söylüyor* ve Nilüfer'in *Geceler*'iydi.

Pop müzikte '80'lerin ikinci yarısında bir canlanma olmuştu, ancak ne olduysa 1990 yılında oldu. Bu yıl içerisinde ardarda yayınlanan Türk popu kasetlerinin ulaştığı yüksek satış rakamlarının yanı sıra konserler de başlamıştı. Özellikle Rumelihisarı'nda ve Gülhane Parkı'nda bir yıl içerisinde düzenlenen konser sayısı geçen on yılın toplamını geride bırakmıştı.

1990 yılı içerisinde çıkan Nilüfer-*Sen Mühimsin* ve Aşkın Nur Yengi'nin *Sevgiliye* albümleri milyon duvarını geçti. Ayrıca yine aynı yıl yayınlanan Mazhar Fuat Özkan-*Geldiler,* Zerrin Özer-*İşte Ben,* Hakan Peker-*Camdan Cama,* Ajda Pekkan-*Ajda 1990,* Aylin-*Don't Go,* pop kasetler içerisinde iyi satanlar arasındaydı.

Bu çıkışın içerisinde yeni isimler,

İLETİŞİM ARŞİVİ

Mazhar-Fuat-Özkan üçlüsü, yılların emeğine ancak 80'lerin başında karşılık buldu ve 90'lardaki pop müzik dönemi, biraz da MFÖ'nün değerinin anlaşılmasına yaradı.

eş-dost arasından çıkmış olsa da vardı. Aşkın Nur Yengi, Sezen Aksu'nun vokalistiydi ve kasetin prodüktörü de Aksu'ydu. Zülfü Livaneli'nin kızı Aylin ise müziğinin babasıyla herhangi bir alakası olmasa da Livaneli destekliydi. Bu arada Aylin 125.000'de kalırken babası aynı yıl *Gökyüzü Herkesindir*'i 400.000 satacaktı. Bu eş-dost işi sonradan da bütün hızıyla devam edecek, Sezen Aksu; Harun Kolçak, Sertab Erener ve Levent Yüksel'i, Nilüfer; Asya'yı, Hakan Peker; Burak Kut'u, Mazhar Fuat Özkan'ın Özkan'ı Ahmet'i, Fuat'ı ise GMG adlı grubu ünlendirecekti.

1991 yılında Kayahan-*Yemin Ettim* ve Sezen Aksu-*Gülümse* kasetleri "milyonlarca" satınca müzik yapımcıları barlarda, konservatuvarlarda, sokakta şarkı söyleyebilen güzel kızlar ve yakışıklı delikanlılar aramaya başladılar. *Gülümse*'nin açılış şarkısı *Hadi Bakalım* büyük kentlerin varoşlarından pahalı diskolara kadar her yerde dinleniyordu. İlk defa bir Türk pop şarkısı dans müziği olarak diskolara kadar girmişti. Kayahan'ın durumu ise daha ilginçti. O yıllardır, tarzını hiç değiştir(e)memişti, ancak kader onun ancak 1991 yılında yüzüne gülmüştü. Aslında Nilüfer'in *Geceler* (1987) ve *Sen Mühimsin* (1990) albümlerinin mimarı oydu, ancak hiçbir zaman kendi sesiyle süperstar olamamıştı. Önceki birkaç yılda yayınladığı albümleri *Benim Şarkılarım* ve *Siyah Işıklar,* içerilerinde başkalarından ünlü olmuş birçok hit şarkıyı barındırmalarına rağmen fazla iş yapamamıştı. Ancak "çağdaş" görünümlü, arabeskini gitarla yapan ve sürekli sevgiden bahseden Kayahan, *Yemin Ettim*'le gerçek bir olay haline geldi. Üstelik *Yemin Ettim*'deki şarkıların çoğunun 10 yıllık bir geçmişi vardı.

Bu arada medyada da *Aktüel* dergisi Tarkan'ı, Mustafa Sandal'ı ve Mirkelam'ı kapak yaptı. Çoğalan özel kanal-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Yeşim Salkım ve Serdar Ortaç. Serdar Ortaç, gerek ulaştığı satış rakamları, gerekse medyada "Serdar Ortaç'ı sevenler-nefret edenler" gruplaşmasını yaratmasıyla uzun süre gündemde kaldı.

lar, aşırı hızla çekilen video klipleri buldukları boşluklara serpiştirdiler. Bütün Avrupa'da tek bir *MTV* varken Türkiye'de iki tane 24 saat müzik yayını yapan TV kanalı açıldı.

Bu arada piyasayı beslemek için Türk popu üzerinde zaten 30 yıla yakın bir zamandır hakimiyet kurmuş Onno Tunç, Garo Mafyan ve Aysel Gürel gibi isimlerden başka hazır pek kimse yoktu. Sonradan motorsiklet kazasında ölen Uzay Heparı ve İskender Paydaş gibi ancak birkaç tane genç isim vardı.

Bu yıllarda Türk popunun bu kadar ilgi görmesinin en önemli sebeplerinden birisi de Türkiye'de sektörün imaj konusunda epey yol katetmiş olmasıdır. Artık Türkiye'de modacılar bir çeşit "image maker" olarak çalışmaktadır. Popçuların imajı ne giyeceğinden nasıl davranacağına kadar önceden belirlenmeye başlamıştır. Küçük Emrah tek bir kasetle müziğinde belirgin bir değişiklik yapmamasına karşın bütün imajını değiştirdi. "Ağlayan" Emrah gitmiş, yerine popçu Emrah gelmişti. Onu Öz-

can Deniz, Mahsun Kırmızıgül gibi birkaç örnek izledi.

'90'lı yıllarda Yonca Evcimik, Mustafa Sandal, Burak Kut, Kenan Doğulu, Yıldız Tilbe gibi birçok "olay" star çıktı ama bu yılların asıl olayı Tarkan'dı. kısa boyluluğu dışında sektör açısından herhangi bir eksiği olmayan Tarkan, hem duygusal hem hızlı şarkılarıyla hem de Türkçe sözlü yabancı bestelerle, danslarıyla hatta bakışlarıyla büyük iş yaptı. Medya yaptığı herşeyle ilgilendi. Aylarca göklere çıkarıp, dönem dönem yerin dibine geçirdiler sonra tekrar göklere çıkardılar. Ama hep ondan söz ettiler. ABD'ye gidip uzun süre gelmeyince bile bu ilgi azalmadı, kısa süre için Türkiye'ye geldiğinde yine manşetlerdeydi. '90'larda atlanmadan geçilemeyecek bir başka olay da "Vitamin"dir. Mizahi pop'ta ilk ciddi çalışma olarak adlandırılabilecek Vitamin, 1991 yılında çıkışıyla birlikte hem yüksek satış rakamlarına ulaştı, hem de arkasından bir çılgınlık halinde benzerleri türedi. Aspirin, Protein vs. isimlere sahip onlarca kaset yayınlandı ve çoğu da sattı.

Son birkaç yılda yeni seslerin bir kısmının kendi şarkılarını bestelemeleri ve İskender Paydaş gibi genç ve verimli aranjörlerin çıkmasıyla birlikte Onno Tunç, Garo Mafyan ve Aysel Gürel üçlüsünün etkisi eskisi kadar kalmasa da aynı hamurdan gelen besteci ve aranjörler piyasaya hakim durumda. Ancak bu isimlerden bağımsız olarak ünlenenler de oldu. Örneğin Serdar Ortaç uzun süre DJ'lik yaptıktan ve şarkılarını kimseye beğendiremedikten sonra yaptığı *Aşk İçin* kasetiyle aşırı ünlendi ve milyonlarca sattı.

Türk popunda bu canlılık sürerken arabesk herhangi bir şekilde gerilemedi. Hatta satış rakamları karşılaştırıldığında Türkiye'nin hala en çok satanları İbrahim Tatlıses, Ahmet Kaya ve Kibariye gibi isimler.

İLETİŞİM ARŞİVİ

"Pop müzik patlaması" olarak adlandırılan olgu, sosyolojik bir bakışla, bir değil birçok toplumsal eğilimin üzerinde yükseliyordu ve döneme damga vuracak starların bu eğilimlere uygun bir "kolaj"ı yansıtmaları gerekiyordu. Müziği kadar özel hayatıyla da Elif Dağdeviren'le yaşadığı ilişkiyle de gündeme gelen Tarkan, bu "kolaj"ın en çarpıcı örneğiydi belki.

Çabuk üretilen ve tüketilen Türk popunun son vukuatı ise Mirkelam. Mirkelam, daha kaseti çıkmadan, tek bir şarkıyla Türkiye'nin gündemini oluşturdu. Hummalı bir şekilde beklenen kaseti yine beklendiği şekilde çıkar çıkmaz yüzbinlerce sattı.

Politik pop, Türk popunun politikası

12 Eylül 1980'le birlikte Türkiye'de politik pop yapan isimlerin çok önemli bir bölümü yurtdışında ya da hapisteydi. '80'lerin başında politik müzik adına dinlenenler ise el altında gezen Zülfü Livaneli ve Cem Karaca gibi "eskilerin" kasetleriydi. Ancak bu isimlerin neredeyse önemlice bir kısmının '80'den sonra solla alakası kalmadı. Zülfü Livaneli son başarılı albümü (politikadan uzak olsa da) *Ada*'yı 1984'de yayınladı. Cem Karaca 1987'de Türkiye'ye Turgut Özal tarafından getirildiğinde konserlerinde solcular tarafından yuhalandı, 95'lerde popa devam etse de hidayete erdiğini açıkladı.

1980'lerde politik olarak adlandırılacak pop Hasan Hüseyin Demirel'in Ahmet Kaya'yla *Ağlama Bebeğim*'i kaydetmesiyle başlar. Kaset yavaş yavaş satarken 1985'de ani bir çılgınlık olarak politik pop gündeme gelir. Ahmet Kaya Müziğinin arabeskten yaylı çalgıları azaltmak ve davul, bas gitar gibi batı enstrumanlarını çoğaltmaktan başka bir farklılığı yoktur, asıl fark söyleyiştedir. Uzun a'ları kısa okuyuşuyla ve tok, ciddi, feryat eden bozuk diksiyonuyla bu türün farkını belirlemiştir. Bu planlı programlı bir bozukluktur, çünkü Kaya konuşurken gayet normaldir.

Kaya'nın bu çıkışının ardından onlarca benzeri türer ve yeni bir tarz

olarak adı da konur: Özgün Müzik. '85-'88 yılları arasında altın yıllarını yaşayan özgün müzikte Ferhat Tunç, Arif Kemal ve Emre Saltık en tutulanlarıdır ve hepsinin prodüktörü Hasan Hüseyin Demirel'dir. Demirel, 1989'da ve '91'de kendisi de iki kaset yaptıysa da başarılı olamaz.

Ahmet Kaya *Ağlama Bebeğim*'den sonra yaptığı *Şafak Türküsü, Yorgun Demokrat, Adı Bahtiyar* gibi birçok albümle hep gündemde kaldı ve bugün de en çok satanlar arasındaydı.

90'ların ortalarında politik pop (kimilerine göre hâlâ özgün müzik) daha çok gruplar tarafından yapılmakta. Yorum, Kızılırmak, Baran ve Umuda Ezgi gibi gruplar ilgi görüyor. Özellikle Yorum ve Kızılırmak hem müzikleriyle hem de politik çizgileriyle diğerlerinden daha tutarlı oldukları için kült bir dinleyici kitlesine sahipler. Bulutsuzluk Özlemi ve Yaşar Kurt gibi birkaç örnek de rock yapan politik popçular. Ahmet Kaya müziğinin ya da özgün müziğin diksiyonu dışında bir özelliği olmadığı için icracıları politik bir imaja sahip olmasalar da oluyor. Buna en güzel örnek Fatih Kısaparmak. '90'ların başında Türkiye çapında ünlenen Kısaparmak, sürekli "Ben hümanistim" demesinin dışında herhangi bir politik icraatı olmamasına karşın hep bu müzik içinde değerlendirildi.

Ahmet Kaya müziğinin kolay satmasından dolayı sağ kesim de aynı tarzda kendi müzisyenlerini üretti. '90'lara kadar sağcıların Aşık Reyhani ya da Hilmi Şahballı gibi birkaç küçük örneğin dışında hiçbir zaman kendi popüler müzikleri olmamasına karşın sağda politik pop, ciddi bir sektör haline geldi.

Ülkücü politik pop'ta müziği Ahmet Kaya müziğinden ayırmaya olanak yok. Starları Ozan Arif, Hasan Sağındık ve Arif Nazım yüz binin üzerinde satış rakamlarına ulaşıyor.

İslami pop'un durumu ise çok az daha farklı. Onların müziklerinin de Ahmet Kaya müziğinden farkı yok ama diksiyonları daha bozuk. Bu bozukluk sayesinde özgün müzikle ülkücü özgün müzik'ten hemen ayrımsanıyor. Zaten üzerinde İslami medyada tartışması sürüyor olsa da yeni bir isim bulmuş durumdalar: Yeşil pop. Radyolarda ve kaset olarak epey ilgi gören yeşil popun starları da satış rakamları da ülkücülerden çok daha fazla. Asla para için değil, Allah için müzik yaptıklarını her fırsatta söyleyen yeşil popçuların starları ise Ömer Karaoğlu, Taner Yünoğlu, Erdoğan Alem, Aykut Kuşkaya ve Ender Doğan gibi birçok isimden oluşuyor. Yeşil popun da bir Hasan Hüseyin Demirel'i ise Ruhi Koca.

Günümüz Türk popunda bir politika olduğundan bahsetmek saflık olur. Ancak milliyetçilik modasına tam uyum göstermeleri sebebiyle bir politikaları olduğu söylenebilir elbette. Boynunda ay-yıldızlı kolye bulunmayan popçuya rastlanmazken konserlerin ortasında "Türkiye" diye tezahürat yaptırmak rutin hale geldi. Mustafa Sandal, en büyük hayalinin dev Türk bayraklarının arasında Anıtkabir'de konser vermek olduğunu söyleyip her fırsatta Türklüğüyle övünüp "bölücüleri" lanetledi. Ufuk ve Ercan *Ne Mutlu Türküm Diyene* isimli şarkı yazacak kadar ileri götürdü işi. Tarkan bir yandan Nükleer Karşıtı Platform'u desteklemek için düzenlenen rock festivalini sponse etti, bir yandan boynundaki kocaman ay-yıldızlı kolyeyle pozlar verdi.

Türk popunun milliyetçilik dışında bir başka ayıbı da cinsiyetçiliğidir. *"Kız hepsi senin mi", "Ye beni"* gibi şarkı sözleri milyonlar tarafından çılgınca sevildi. Üstelik bu milyonların çok büyük bir kısmını kadınlar oluşturdu. Medya ise bu cinsiyetçiliği tartışacağına müzikte hep olan ve olması gereken argoyu tartıştı.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Rafet El Roman, sürpriz çıkışıyla birdenbire "starlar" listesine giriverdi. Roman'ın parlamasında, hızlı ritmli şarkılara bile yansıyan romantizmi kadar, kliplerinin pazara uygun motifler içermesi de rol oynadı. Rafet El Roman da, Türkiye-Almanya-Türkiye hattının müzisyenlerinden biriydi.

Arabesk: Ulusal popüler müzik kültürü

FEZA TANSUĞ

Ulusal popüler müzik kültürü, 1960'lı yıllarda, Türkiye'de müzik üretiminin merkezi olan İstanbul'da ortaya çıktı. Müzik endüstrisinin ve kaset teknolojisinin gelişmesiyle Türkiye'nin her bölgesine yayıldı. Türk folk ve sanat müziklerinden yararlanarak Türkiye'de kent popüler kültür ürünü olarak kısa zamanda en çok dinlenilen müzik türleri arasına girdi. Anadolu'dan İstanbul'a iç göçün yarattığı toplumsal çalkantılarla anlam buldu. Gelişimini sürdürerek Türk popüler müziğini ulusal kimliğine kavuşturdu.

Arabesk müzisyenlerinin genellikle benimsemedikleri bir sözcük olan 'arabesk' 1960'ta Suat Sayın'ın şarkıları için ortaya atıldı. Arap etkisinde olan müzikler için kullanılmaya başlarken günümüzün popüler müzik gelenekleri arasına girerek gelişti.

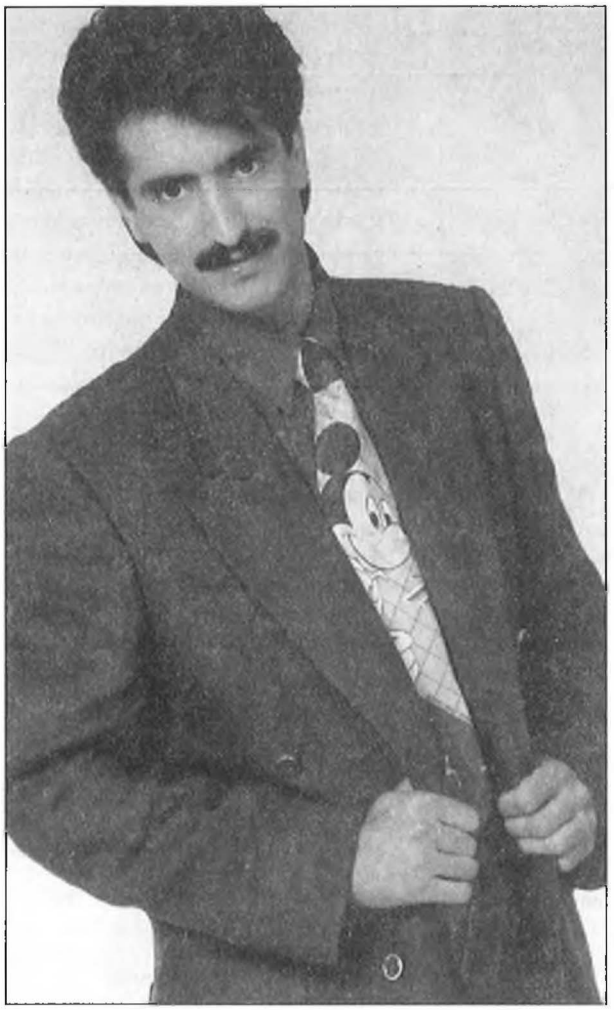
Arabesk'in ortaya çıkışı, Cumhuriyetin başlangıç yıllarından itibaren kültürel ve toplumsal gelişmelerle açıklanabilir. 1920 ve 30'lu yıllardan itibaren Mısır radyosunun yaydığı müzik Türkiye'de geniş kitlelerce benimsendi. Mısırlı sanatçı Muhammed Abdulvahab'ın şarkılarının çevirisi, özellikle Hafız Burhan Sesyılmaz tarafından okunan Aşkın Gözyaşları, bu dönemde en popüler şarkılardan biri oldu. Ayrıca, Saadettin Kaynak Mısır filmleri için şarkılar besteledi. 1948 yılında Mısır filmleri ve Arapça dilindeki Mısır film müziklerinin Türkiye'de yasaklanması, bunların Türkiye'de çevirisi ve taklidine dayanan bir endüstri yarattı. Bununla birlikte, yasaklamalarla bir yere varılamadığı gibi Türk müziği, Hint film müziklerinden ve Arap müziğindeki en yeni gelişmelerden bile etkilendi. Buna örnek olarak, Lübnanlı şarkıcı Ferit Ulatraşe'nin müziklerindeki güçlü dans ritimleri, solo sesin ön plana yerleşmesi ve çok sayıda kemanın orkestralarda çalınması gibi etkenler bugün Arabesk denilen kent popüler müziğinin genel biçemsel öğeleri halinde ortaya çıktı. Böylece, arabeskin yalnızca temsil ettikleri ile değil, aynı zamanda "yabancı bir kültürel yapıt" olarak Türk kültür yaşamında 'tehlike' oluşturduğu düşünüldü. Elitism bulutlarına uçan batı müzisyenleri, müzik eleştirmenleri ve diğer seçkinciler tarafından arabesk, hem Türk ve orta doğulu müzikal öğeleri barındırdığı, hem de popüler kültür ürünü olduğu için uzun süre hor görüldü ve yok sayıldı. Başlangıçta Arap müziğine benzetildiği için, Cumhuriyet döneminde Arap kültürüne olan tepkilere bir yenisi daha eklenerek aşağılandı. Yıllar boyunca sınıflararası bir tartışma konusu olarak gündemde kaldı. Bunun sonucu olarak, devlet sansürü arabeski resmi medya kanallarından dışladı. 1990'lı yıllarda özel radyo ve televizyon kanalların yaygınlaşmaya başlamasıyla arabesk de kendisine elektronik medyada kalıcı bir yer buldu.

İLETİŞİM ARŞİVİ

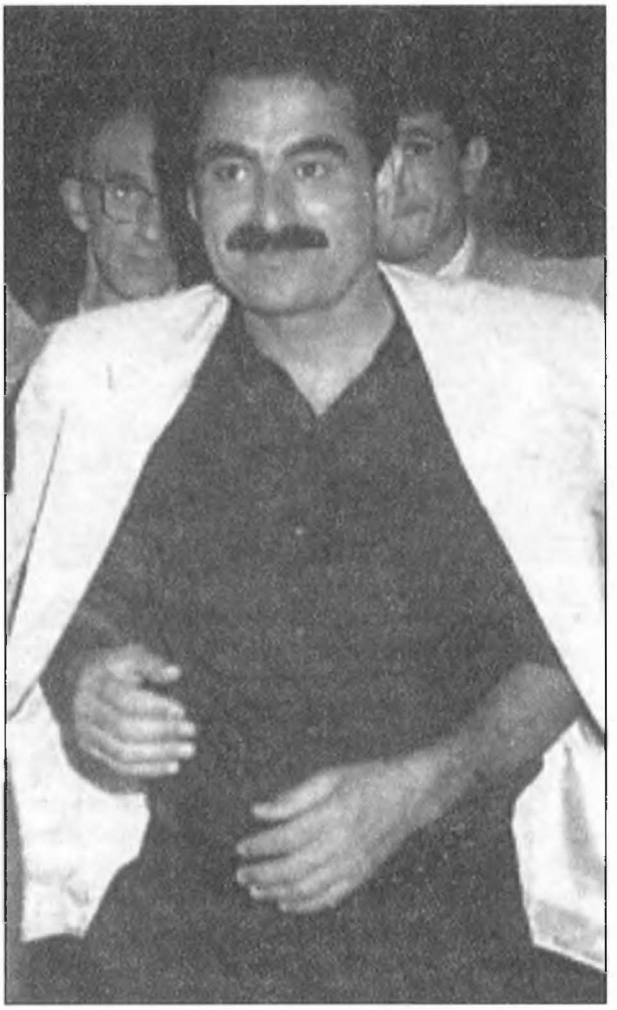
80'lerin arabesk yıldızı Küçük Emrah, 90'larda pop yıldızı Emrah olmayı denedi. Ancak aynı "kitlesel" başarıya ulaşamadı.

Arabesk'in önde gelen isimlerinden biri olan Orhan Gencebay, besteci, düzenlemeci ve icracı olarak Türk

İLETİŞİM ARŞİVİ

Mahsun Kırmızıgül, arabeskin 90'ların ilk yarısında çıkardığı az sayıdaki yıldız arasındandı. Kırmızıgül -"Kardeşlik Türküsü", "İnsan Hakları" gibi- toplumsal mesaj vermeye çalışan parçalarıyla da ilgi çekti.

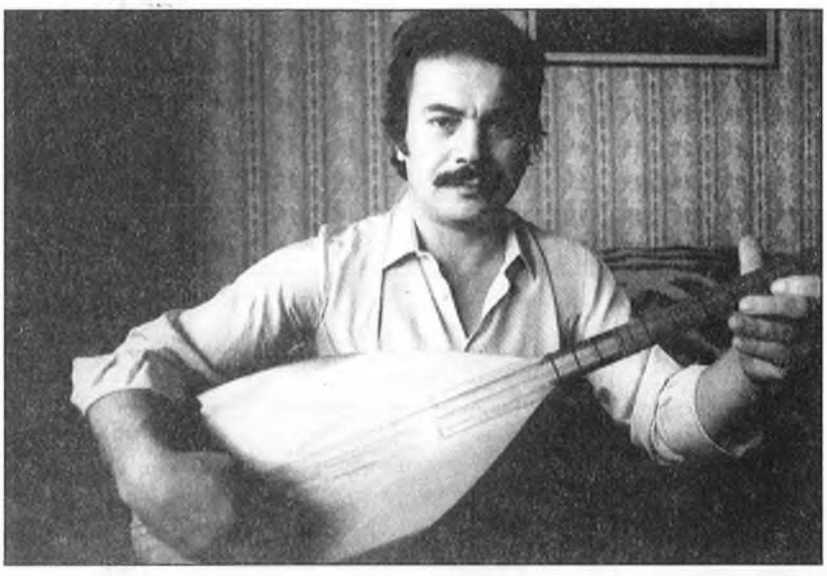

İLETİŞİM ARŞİVİ

Büyük satış rakamları, "hit" parçalar; servet, mafya ilişkileri, TV dizileri, "magazinel" özel hayat, hatta kan ve gözyaşı... İbrahim Tatlıses, dönemin hiç gündemden düşmeyen ve sürekli medyada boy gösteren isimlerinden biriydi.

folk ve sanat müziklerinden yararlanıp sinkretik bir tür olarak arabeskin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. 1968'de ilk yayımladığı 45'liği 45,000, ikinci diski ise 600,000 adet satmıştır. Kaset teknolojisinin gelişimiyle 1970'li yıllarda yaygınlaşmasını sürdüren bu tür en geniş kitlelerce beğenilip dinlenmeye başlanmıştır. Arabesk, başlangıcından günümüze değin biçimsel ve biçemsel birçok değişikliklerden geçerek çeşitli alt türlere ayrılmıştır. Bunlar arasında folk arabesk (İbrahim Tatlıses, Emrah, Ceylan); taverna arabesk (Ferdi Özbeğen, Ümit Besen, Coşkun Sabah); sanat müziği ağırlıklı arabesk (Bülent Ersoy, Ebru Gündeş, Hüner Coşkuner); devrimci veya sol arabesk (Ahmet Kaya) sayılabilir. Klasik arabesk ve oryantal arabesk gibi türlere de yer veren arabesk müziği, öteki popüler müzik geleneklerinden sanatçıları da etkilemiştir (Ajda Pekkan, Sezen Aksu, Kayahan). 1990'h yıllarda bunlara, aynı zamanda yeşil pop olarak bilinen İslami arabesk (Emirhan Ertürk, Ömer Karaoğlu, Taner Yüncüoğlu) ve ülkücü arabesk de katıldı.

Arabesk müziğinde ses ve saz ön plana çıkarken her türlü Türk müziği çalgıları kullanıldı. Bunlara özellikle keman olmak üzere yaylı çalgılar, vurmalılar, elektrosaz, elektrogitar gibi birçok çalgı ilave edildi. Ara-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Orhan Gencebay, 80'lerden 90'lara uzanan süreçte "arabeskin babası" ünvanını koruduu, arabeskin tartışıldığı panel masalarında aydınlarla birlikte oturdu, kaset satışlarını bir çizginin üzerinde tuttu ama "hit" parça çıkaramadı. 90'ların ortalarında, dönemin ruhuna ve eğilimlerine uygun arayışlara giren Gencebay, umduğu karşılığı bulamadı.

besk'in melodik ve ritmik yapısı, Türk folk ve sanat müziklerinden oluşturduğu sinkretik örgüdür. 1990'lı yıllarda, uluslararası müzik endüstrisi tarafından dünya popüler müzik geleneklerinin Türkiye'ye transplantasyonu ile Arabesk başkalaşım göstererek, gelişimini hem bölgesel hem de uluslararası biçim ve biçemlerle sürdürmektedir.

Arabesk, 1980'li yıllarda film müziklerinin de etkisiyle doruğa ulaştı. Bu dönemde öteki birçok popüler müzik türlerini de etkiledi. Arabeskin yaygınlaşmasını önlemek için devlet 80'li yılların sonuna doğru bir dizi önlem almaya başladı. Arabesk'in kaderci ve acılı yanına karşılık 'acısız arabesk' üretilmeye çalışıldı. Bu da başarısızlıkla sonuçlanınca, özel elektronik medyanın da yardımıyla yalnızca batı tekniğiyle yazılan popüler müziklere destek verilmeye başlandı. Aynı zamanda arabeskin gerilediği ve arabesk kabul edilmiyen popüler müziğin 'patladığı' savı öne sürüldüyse de 90'lı yılların ortalarından itibaren bu sav çürümeye başladı. Çünkü arabesk, gelişim döneminde öteki birçok popüler müzik türünü oldukça etkilemişti. Bu etkileşim azınlık müziklerinde bile görülmeye başlandı. Arabeskin önemli temsilcileri arasında başta Orhan Gencebay olmak üzere, İbrahim Tatlıses, Ferdi Tayfur ve Müslüm Gürses sayılabilir. Bütün arabesk sanatçılarının müzikleri, her türlü baskı ve yasaklamalara rağmen, 2000'li yıllara doğru en çok üretilen, yayılan ve tüketilen bir ulusal popüler müzik türü olarak varlığını sürdürmektedir.

Başlangıç yıllarında müzikologların pek ilgi göstermediği ve savsakladığı arabesk üzerine araştırmalar, sosyologların tek boyutlu çalışmaları ile sınırlı kalmış ve hakkında yüzlerce makale yayımlanmıştır. Yalnızca köyden kente göç olgusuyla irdelenmeye çalışılan bu tür hakkında müzikal değişim konusu işlenmemiştir. Arabesk üzerine araştırmalar seksenli yıllardan başlıyarak hız kazanmış, 1990'lı yıllarda yerli ve yabancı yazarların emik ve etik yaklaşımlarıyla dört kitap ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında Martin Stokes'un alan araştırmalarını değerlendirdiği *Arabesk Tartışması*, ve Meral Özbek'in arabeski popüler kültür ve modernleşme bağlamında irdelediği yayını, bu konuda müzikolojik ve antropolojik çalışmalara örnek niteliktedir.

KAYNAKÇA

Ertan Ertan, *Niçin Arabesk Değil*, İstanbul, 1984.

Nazife Güngör, *Sosyokültürel Açıdan Arabesk Müzik*, İstanbul, 1990.

Meral Özbek, *Popüler Kültür ve Orhan Gencebay Arabeski*, İstanbul, 1991.

Martin Stokes, "'Alaturka Fantasies': Deceit, The Voice and the Arabesk Stage in Turkey", *New Formations* 27 (Kış 1995-1996).

Martin Stokes, *Ethnicity, Identity and Music: The Musical Construction of Place*, Oxford, 1994.

Martin Stokes, "Turkish Arabesk and The City: Urban Popular Culture as Spatial Practice", *Islam Globalization and Postmodernity* içinde, s. 21-37, 1994.

Martin Stokes, "Local Arabesk, the Hatay and the Turkish Syrian Border", Border Approaches: Anthropological Perspectives on Frontiers içinde, s. 31-51, 1994.

Martin Stokes, *The Arabesk Debate: Music and Musicians in Modern Turkey*, Oxford, 1992.

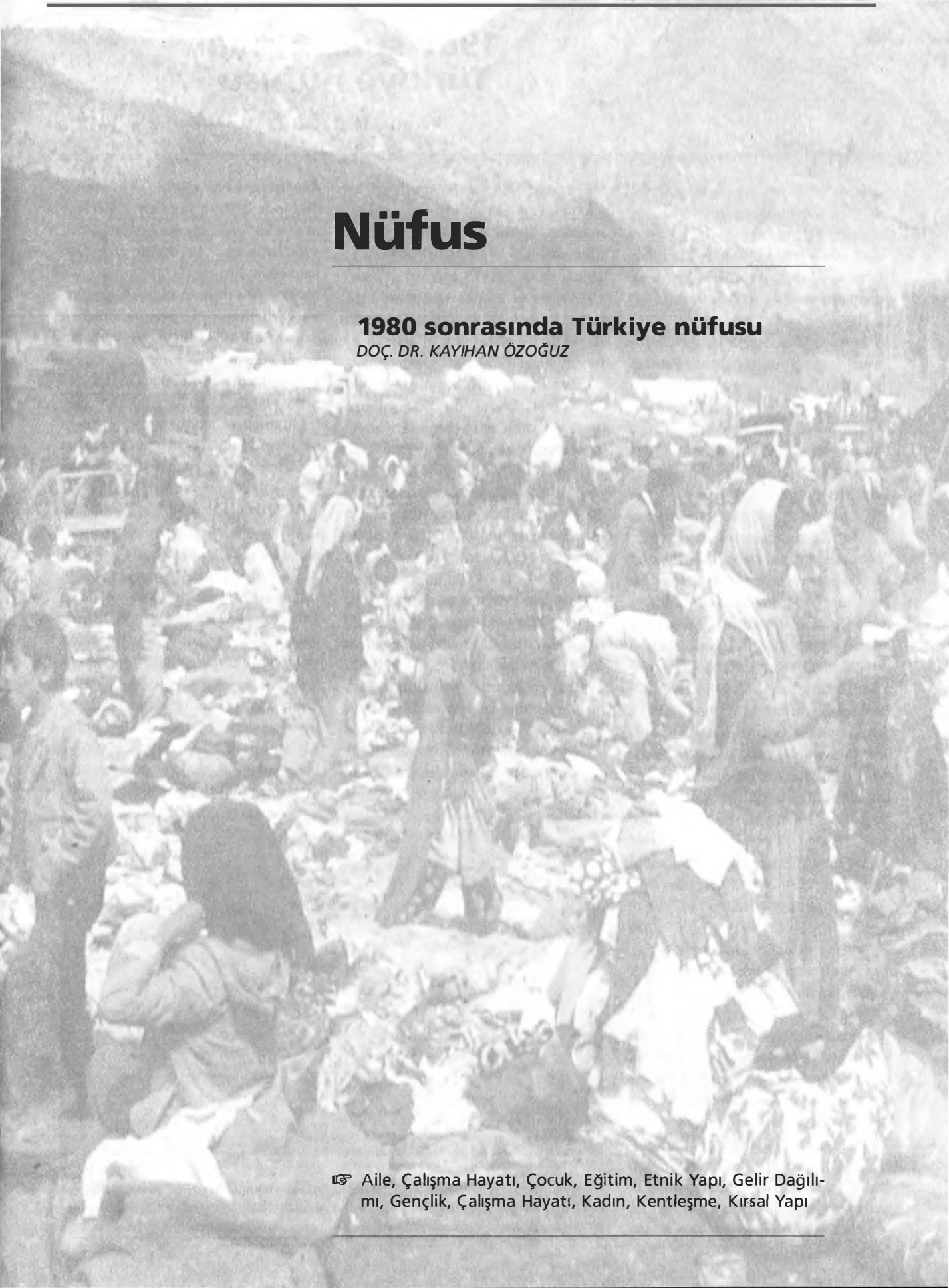
Martin Stokes, "The Media and Reform: The *Saz* and *Elektrosaz* in Urban Turkish Folk Music", *British Journal of Ethnomusicology*, 1/1, 1992.

Martin Stokes, "Islam, The Turkish State and Arabesk", *Popular Music*, 11/2, 1992.

Martin Stokes, "Music, Fate and State: Turkey's Arabesk Debate", *Middle East Report*, 160, (Eylül-Ekim 1989).

Feza Tansuğ, "Arabesk Üzerine", *Bilim ve Sanat Dergisi*, 22/1, 1980.

Necmi Yaşar ve Halil Atılgan, *Neden Arabesk*, Adana, 1993.

Nüfus

1980 sonrasında Türkiye nüfusu

DOÇ. DR. KAYIHAN ÖZOĞUZ

☞ Aile, Çalışma Hayatı, Çocuk, Eğitim, Etnik Yapı, Gelir Dağılımı, Gençlik, Çalışma Hayatı, Kadın, Kentleşme, Kırsal Yapı

1980 sonrasında Türkiye nüfusu

KAYIHAN ÖZOĞUZ

Türkiye Nüfusu, 1980 yılını izleyen onyılda da artışını sürdürmüştür. 1980'de 44.757 bin kişi olan ülke nüfusu 1985'de 50.664 bine, 1990'da ise, 56.473 bine ulaşmıştır. 1994'te bu sayının 61.183 bin olduğu tahmin ediliyor. 1980'lerin başında binde 20.65 olan yıllık ortalama nüfus artış hızı 1980-1985 arasında binde 24.28,1985-90 arasında binde 21.71 mertebesindedir. 80'li yılların ortalama yıllık nüfus artış hızı binde 22.95'tir. Böylece, Türkiye nüfusu, 1990'da 1927'ye oranla 4 katını aşmış, nüfus artışının önem kazandığı 1950'ye oranla ise, 3 katına yaklaşmıştır. Nitekim, 1927'de 18, 1950'de 27 kişi/km^2' olan nüfus yoğunluğu da 73 kişi/km^2 ulaşmış bulunmaktadır.

Bu gelişme Avrupa, hattâ Dünya ölçeğinde hâlâ çok önemli bir düzeyde olmakla birlikte, Türkiye'nin 1950'lerden bu yana, özellikle 1950-1960 arasında yaşadığı hızlı nüfus artış sürecinin giderek durakladığı söylenebilir. Nitekim, 1950'lerde binde 45, 1960'larda binde 40, 1970'lerde ise binde 36, dolayında olan Kaba Doğum Oranı, 1989 Türkiye Nüfus Araştırmasına göre, 1980'lerin sonunda binde 27.69'a inmiştir. Önceleri, örneğin 1950'lerde binde 16.8, 1960'larda 14.3, 1970'lerde 10.8 olan kaba ölüm hızı da 1980'lerin sonunda binde 7.79'a düşmüş olmakla birlikte, bu gerileme doğum hızındakinden daha az önemli olduğundan, nüfusun genel gelişme hızı yine de önemini korumaktadır. 1980-90 arasındaki ortalama binde 23.15'lik yıllık nüfus artış hızı, geçmiş dönemlere -örneğin bu hızın binde 27-28'lere tırmandığı 1950'lere göre gerilemiş olmakla birlikte- hâlâ önemli bir düzeydedir.

1990'da ulaşılan 56.5 milyonlu nüfusta en önemli payı büyük kentler almaktadır. 7.309 bin kişi ile İstanbul, 3.237 bin kişi ile Ankara, 2.695 bin kişi ile İzmir, 1.935 bin kişi ile Adana, 1.663 bin kişi ile Bursa, ülkenin en büyük ilk beş kentini oluşturmakta ve bu beş ilin nüfusu ülke toplam nüfusunun % 29.8'ini oluşturmaktadır. Yıllık ortalama nüfus artış hızı da bu illerde sırası ile binde 44.78, binde 21.28, binde 30.14, binde 22.86 ve binde 38.26 ile -Ankara dışında- ülke ortalamasının üzerinde bulunmakta,

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Güneydoğu'da yaşanan askerlerin deyimiyle "düşük yoğunluklu savaş" büyük şehirlere hayli ağır bir göç yükü de getirdi. İstanbul dışında özellikle İzmir, Adana, İçel gibi şehirler yoğun bir Kürt göçüne ve reaksiyoner/milliyetçi akımların serpilmesine sahne oldu.

TABLO 1

İktisadi Faaliyet Dalları	Faal Nüfus	% Dağılımı
Tarım-hayvancılık-balıkçılık	12.547.796	63.7
Madencilik ve taş ocakçılığı	130.823	0.6
İmalat sanayii	2.781.711	11.9
Elektrik, gaz ve su	80.324	0.3
İnşaat sanayii	1.184.242	5.1
Ticaret	1.854.306	7.9
Ulaştırma-haberleşme	775.427	3.3
Mali kurumlar	541.742	2.3
Toplum hizmetleri ve kişisel hizmetler	3.344.033	14.3
İyi tanımlanmamış faaliyetler	141.483	0.6
TOPLAM:	23.381.893	100-

hatta İstanbul'da bu ortalamanın iki katını aşmaktadır.

Bu olgu ülkenin "Kentleşme" konusunda 1950'lerden bu yana gösterdiği gelişmenin 1980'lerde de sürdüğünün bir göstergesidir.

Nitekim 1980'de 19.645 bin kişi ile ülke nüfusunun % 43.9'unu oluşturan kent nüfusu, 1990'da 33.326 bin'e, toplam nüfus içindeki payı ise % 58.8'e ulaşmıştır.

Rakamların da kentleşme hızı, diğer birçok gelişmeyi de belirleyen bir önemli öğedir. Örneğin nüfus artış hızının, özellikle kaba doğum oranının gerilemesinde, kentleşmeyle birlikte ortaya çıkan ve yerleşen yeni ekonomik koşulların, sosyo-kültürel değerlerin ve demografik eğilimlerin payı büyüktür. Kırdan kente göç, kadının çalışma yaşamına girmesi, geniş ailenin parçalanması sonucu çocuk bakımı güçleşir ve - örneğin eğitimin göreli öneminin artması gibi etmenlere bağlı olarak- "Maliyetini" yükseltirken, tarımda olduğu gibi küçük yaşlarda üretime katılması zorlaştığından "faydasının" azalması sonucunu doğurmakta, ayrıca ana babanın günlük yaşamda kent değerlerini giderek benimsemesi de demografik eğilimleri değiştirmektedir. Buna ek olarak kentsel alanı, doğum kontrol yöntemlerinden bilgilenme ve yararlanma açısından daha geniş olanaklar sunması da doğumların azaltılması yönündeki bu yeni eğilimin fiilen gerçekleşmesini sağlamaktadır.

Kuşkusuz, bu hızlı kentleşmenin etkisi yalnızca nüfus artış hızı üzerinde değildir. Ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda yarattığı sorunlar, tıkanıklıklar ve çatışmalar da sözkonusudur. Kentler üzerinde bu etki yanında, ayrıca kırsal alan için ekonomik, sosyal ve kültürel yönden aşınmak gibi bir diğer önemli etki de sözkonusudur. Göçlerle birlikte kırsal alan genç, girişimci ve -göç'e özellikle ilk aşamada erkek nüfus konu olduğundan- erkek nüfus varlığını yitirmektedir.

Nüfusun genel gelişimini kırdan kente göçün, doğumları sınırlayıcı etkisi nedeniyle duraklatması yanında, yurt dışına göç olgusunun izlediği seyir de belirlemektedir. 1960'larda başlayan dış ülkelere yönelik "İşçi göçü"nün son dönemlerde bu ülkelerdeki iş olanaklarının tıkanması ile önce yavaşlaması, son yıllarda ise evvelce başta Federal Almanya olmak üzere özellikle Batı Avrupa Ülkelerine göçmüş olan kişi ve ailelerin geri dönme durumunda kalmaları, 1960-1980 arasında dış göç'ün ülkemizdeki nüfus artışı üzerinde hissedilen olumsuz etkisini yitirmesine yol açmıştır.

Nüfusun yaş ve cinsiyet yapısına baktığımızda ise, 1990'da 1980'e oranla cinsiyet yapısında bir değişiklik olmadığını görmekteyiz. 1980'de % 50.7 ve % 49.3 oranı olan erkek ve kadın nüfus ile 103 olan ve 100 kadına düşen erkek sayısını ifade eden "cinsiyet oranı" 10 yılda değişmemiştir.

Bu olgu da doğurganlığın bu sürede belli bir ölçüde gerilediğini kanıtlamaktadır. Zira, doğumda cinsiyet oranı erkekler lehine yüksek olduğundan yüksek doğurganlığın egemen olduğu toplumlarda erkek oranının da artması beklenir. Tersi bir durum, ancak doğurganlığın gerilemesi ile olanaklıdır.

Yaş yapısı açısından ise, Türkiye "genç nüfus" olma özelliğini sürdürmektedir. 1990 verilerine göre ülkede ağırlıklı ortalama yaş 24.43, medyan yaş ise 22.21'dir. Ortalama yaşların erkeklerde kadınlardan düşük olması (Ağırlıklı ortalama yaş: Erkek= 26.02, Kadın= 26.86; Medyan yaş: Erkek= 21.88, Kadın= 22.55), ortalama ömür süresinin kadınlarda daha uzun olmasının bir sonucudur. Bu olgu, dünya geneli için de geçerli olup, Türkiye için özel bir hâl değildir. Ortalama yaşın kadınlar lehine yüksek oluşunun bir diğer nedeni de yüksek doğurganlıktır. Doğumlarda erkek çocuk oranının yüksek olması, küçük (Genç) yaşlarda erkekleri yoğunlaştırmaktadır.

Yaş yapısı doğurganlık açısından incelenmek istenildiğinde doğurgan çağdaki nüfusun belirlenmesi gerekir. Doğurgan çağ, genel olarak (15-49) yaş grubu olarak tanımlanmakta, ancak bu geniş grup içinde de yaş ilerledikçe doğurganlık giderek düşmektedir. Bir ülke nüfusunun yaş bölünüşünde doğurgan kuşağın (15-49 yaş grubunun) görevli ağırlığı o nüfustaki doğurganlığı ve bağlı olarak gelişme dinamiğinin bir göstergesi olarak kabul edilir. Türkiye'de 1980'de nüfusun % 48.4'ü bu yaş grubunda yer al-

makta idi. 1990 da ise, söz konusu oran % 50.8 mertebesindedir. Bu oran oldukça güçlü bir gelişme dinamiğini simgelemektedir. 1960-1980 arası gerileyen doğurgan kuşağın, 1980'den sonra az da olsa yükselmesi dış göçteki gelişmelerle açıklanabilir. Talebi yaratan sanayileşmiş ülkeler, yabancı iş gücünde, sanayi toplumunun koşullarına uyum sağlayabilme bakımından, genç, enerjik ve sağlıklı olma niteliklerine ağırlık verdiklerinden, (15-49) yaş grubu, bu grup içinde de özellikle (20-39), hatta (20-34) yaşlardaki nüfus önem kazanmaktadır. Buna karşılık, 1980 sonrasında dışa göç olanaklarının daralması ve giderek tıkanması, doğurgan kuşak üzerindeki bu olumsuz etkiyi kaldırdığından, kuşağın payı, bir ölçüde artmış bulunmaktadır.

Gerileme eğilimi gösterse de ülkede doğurganlığın hâlâ yüksek oluşu, nüfus içinde "Çocuk nüfusun" göreli önemini korumasını sağlamaktadır. Çocuk nüfusu oluşturan (0-14) yaş grubunun payı 1990'da % 34.96 idi. Bu payın % 40 dolayında olması güçlü bir gelişme dinamiğinin göstergesi sayılır. % 30 dolayında olması nüfusta durağan bir yapının, % 20 dolayına inmesi ise gerilemenin ya da nüfusun yaşlanma eğiliminin işaretidir. Ancak 1990'da % 34.96 olan oranın, 1980'de % 38.6 olduğu gözönüne alınırsa, doğurganlığın ve bağlı olarak gelişme dinamiğinin son 10 yılda gerilemiş olduğu burada da gözlemlenebilir. Doğurganlıktaki gerilemenin yaş yapısı üzerindeki etkisi, en net biçimde (0-4) yaş grubu üzerinde görülür. Sayım dönemlerindeki doğumları yansıtan bu grubun payı 1980'de % 13.1 iken 1990'da % 10.5'e düşmüştür. Bu pay örneğin 1970'te % 14.8 idi.

Nüfusun gelişme dinamiğinin belirlenmesi açısından yapılan bu gruplama, nüfusun ekonomik potansiyelinin ölçülmesi söz konusu olduğunda

1985-1990 YILLARI ARASI İLLERİN FİİLEN ALDIKLARI GÖÇÜN TOPLAM GÖÇ İÇİNDEKİ ORANI

küçük de olsa bir değişiklik göstermektedir. Doğurgan kuşağın (15-49) yaş grubu olarak tanımlanmasına karşılık, ekonomik açıdan faal olma yaşı (15-64) olarak kabul edilir. Bu bakımdan, nüfusun ekonomik etkinliği ve üretim potansiyeli ölçülmek istenildiğinde, yaş gurupları (0-14) (15-64) ve (65+) olarak saptanır. 1990'da sözkonusu üç ana yaş grubunun payları şöyle idi: (0-14) yaş grubu nüfusun % 34.9'unu, (15-64) % 60.8'ini, (65+) yaş gurubu ise % 4.3 oluşturuyordu. Ekonomik bakımdan etkin ve verimli kabul edilen (15-64) yaş grubun payı 1980'de % 56.6 idi.

Buna karşılık, (0-14) grubu, nüfusun % 38.6'sını oluşturuyordu. (15-64) yaş grubunun 10 yılda göreli olarak yükselmesi, esas olarak, bu yaş grubunu aşındıran dışa göç olgusunun etkinisini kaybetmesine bağlıdır. (0-14) yaş grubunun payındaki azalma ise doğurganlıktaki gerilemenin sonucudur.

Yaş yapısında ortaya çıkan bu değişme, 10 yıl içinde "Çalışma çağındaki her bin kişinin kendisi dışında bakmakla yükümlü olduğu kişi sayısı"nı veren "Bağımlılık Oranını"da farklılaştırmıştır. Bu oran 1980'de binde 763 idi. 1990'da ise, 647'ye düşmüştür. Böylece, çalışan her kişinin kendi dışında ekonomik sorumluluğunu ve yükünü aldığı kişi sayısında ciddi bir azalma söz konusudur ve Bağımlılık Oranı 1935'den bu yana en düşük düzeyine de inmiş bulunmaktadır. Ancak bu oran yine de günümüzdeki gelişmiş toplumlardakinin çok üzerindedir. Örneğin 1980'lerde Bağımlılık Oranı İngiltere'de binde 595, Fransa'da binde 597, Federal Almanya'da binde 565, A.B.D.'de binde 553 ve Japonya'da binde 475 idi.

Nüfusun "Eğitim düzeyi" açısından son on yıllardaki gelişmesine gelince, 1990'da 6 ve daha yukarı yaşlarda 49.163.110 kişilik nüfus içinde, okur yazar olmayanlar, 9.587.981 kişi ile % 19.5'lik paya sahiptir. Okur yazar olmayanlar içinde de kadınlar erkeklerin 2.5 katına ulaşmaktadır. Toplam erkekler için okur yazar olmayanların oranı % 11 iken, kadınlarda bu oran % 28'dir.

Türkiye benzeri ülkelerde nüfusa ilişkin bir diğer önemli ölçü de çocuk ve bebek ölüm hızlarıdır. DİE verilerine göre 1970'lerde sırasıyla binde 60 ve binde 150 olan çocuk ve bebek ölüm hızları 1980'de binde 47 ve binde 126'ya gerilemiştir. Bunu izleyen 10 yılda ise bu oranlarda çok daha önemli gerilemeler kaydedilmiştir.

1990'da sözkonusu oranlar sırasıyla binde 16 ve binde 67'ye inmiştir.

Nüfusun en önemli yapısal özelliklerinin başında "ekonomik nitelikleri" gelmektedir. Bir toplumda kişiler, yaşamlarını çeşitli biçimlerde sürdürebilirler. Kiminin bir mesleği vardır, yaşamını bu meslekte kazanır. Kimi akar (irad) sahibidir, çalışmaya gerek duymaz. Kimileri ise, "ev kadını" ya da "öğrenci"dir, etkinlikleri iş piyasasına girmediği ve dolayısıyla bir gelir sağlayamadığı için, geçimlerini bir başkasına (eş ya da ana-baba) bağlamak zorundadırlar. Nüfusun bir bölümü ise, çocuk, çalışamayacak derecede yaşlı-hasta-sakat olduğundan yaşamını sürdürmek için bir başkasının (ya da devletin) desteğine gereksinim duyar. Faaliyet açısından görülen bu çeşitliliğe karşın, bir ülke nüfusunu biri üretim etkinliklerine katılanlar, diğeri çalışmayıp yalnızca tüketici durumunda olanlar biçiminde iki büyük gruba ayırmak olanaklıdır. Bu gruplardan ilkine, yani üretim etkinliklerinde bulunanların oluşturduğu nüfus kitlesine "faal nüfus", tüketici durumunda olanlar grubuna ise "faal olmayan nüfus" diyoruz.

Tanımdan da anlaşılacağı üzere, faal olmanın ölçütü, ekonomik bir etkinlikte bulunmaktır. Bir etkinliğin ekonomik nitelikte olması için ise, iş piyasasına girmesi, yani, bir bedel karşılığı yapılması gerekir. Bir yardım derneğinde gönüllü çalışmalar ya da müzik, resim, spor alanındaki amatör etkinlikler ekonomik nitelikte sayılmaz ve bu etkinlikleri yürütenler faal nüfusa katılmaz. Ancak, çalışma karşılığı alınan bedelin doğrudan ve para biçiminde ödenmesi de gerekli değildir. Ödeme dolaylı ve aynî olabilir. Bu nedenle kendisine bakan yakınına, ekonomik etkinliğinde yardımcı olanlar da faal nüfusa katılmaktadır. Bu kişilere beslenme, barınma, giyinme gibi konularda kendisine bakan kişice yapılan giderler, dolaylı ve aynî bir ücret olarak kabul edilmektedir. Böylece, bir ailede, aile reisinin (ya da aileden herhangi birisinin) ekonomik etkinliğine ücretsiz yardımcı olanlar, onunla eşit ya da en az 1/3'ü kadar süre çalışmış olmak koşuluyla faal nüfusa katılırlar. "Yardımcı aile bireyleri" ya da "ücretsiz işgücü" olarak anılan bu grup, özellikle, küçük aile işletmeciliğinin egemen olduğu ekonomilerde önem kazanır.

Nüfusun "faal" ve "faal olmayan" biçimindeki ayrımında önemli bir grup da, işsizlerdir. Bir kişi, işsiz olmakla birlikte çalışacak durumda ve emeğini iş piyasasına arz ediyor (yani iş arıyor) ise faal sayılmaktadır. Önceden bir işi varken, işsiz kalmış kişilerle çalışma çağına yeni girmiş kişiler bu kapsama girer.

Çalışma çağına girmiş olmak da faal sayılmanın bir başka koşuludur. 1950'ye değin, Faal nüfusun saptanmasında alt yaş sınırı ülkeden ülkeye büyük değişiklikler gösteriyordu. Örneğin 1950'den önce, Türkiye'de (7) yaşın üstündeki nüfus çalışma çağında kabul edilirken bu sınır, Mısır'da (5) yaşa değin iniyordu. 1950'de Birleşmiş Milletler Nüfus Komisyonu, ülkeler arasında sağlıklı karşılaştırmalar yapılabilmesi (ayrıca, çalışma düzeniyle ilgili yasalara yol gösterici olması) amacıyla, çalışma çağı başlangıcını (15) yaş olarak saptadı. 1950-1970 arasında, tüm dünya ülkeleri gibi, bu alt sınırı uygulayan Türkiye, ülke gerçeklerine daha uygun olduğu gerekçesi ile, 1970'ten başlayarak çalışma çağının alt sınırını (12) yaşa indirdi. Günümüzde, Türkiye'de (12+) yaşlardaki faal nüfus saptanmakta ancak, hem zaman içinde hem de uluslararasında karşılaştırmaları olanaklı kılmak için (15+) yaşa göre faal nüfus sayıları da verilmektedir.

Türkiye'de 1980'de 19.027 bin kişi olan (12+) yaşlardaki faal nüfus, 1990'da 24.727 bin kişiye yükselmiştir. Faal nüfusun genel nüfus içindeki payını ifade eden Genel Katılma Oranı da 10 yıl içinde binde 425'ten binde 438'e çıkmıştır. Faal nüfusta ve Katılma Oranındaki bu yükselme, kuşkusuz öncelikle, evvelce yurtdışına yönelen faallerin son 10 yılda bu kanalın tıkanması ile emeklerini iç piyasaya arz etmelerinin bir sonucudur. Yurt dışına gidemeyen ya da yurt dışından kesin dönüş yapanlar bu rakkamı yükseltmektedirler. Nitekim, faal nüfus sayısı içinde işsiz olup iş arayan 1.345 bin kişi de vardır. Bu işsizleri evvelce büyük ölçüde yurt dışı talep etmekteyken, günümüzde ülke

içinde ve -tanım gereği- faal nüfus dahilinde yeralmaktadırlar.

Faal nüfusun cinsiyet olarak bölünüşü gözlendiğinde, faallerin % 65'inin erkek, % 35'inin ise kadın olduğu görülmektedir. Kadınların büyük çoğunluğu da (% 82'si) tarım kesimi çalışanıdır. Tarım kesiminde ise, kadın nüfusun istihdamı, "Ücretsiz aile işçisi" biçiminde olmaktadır. Nitekim, Türkiye'deki 8.408,400 faal kadının 6.286,900 (% 75) ücretsiz aile işçisi konumunda olup, bunun 6.207.007'si de (% 99) tarım kesiminde görülmektedir.

Faal nüfusun iktisadi faaliyet dallarına göre dağılımı ise aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Bu tabloda 1980'e göre önemli bir farklılaşma sözkonusudur. Öncelikle 1980'lere değin, faal nüfusun dağılımında egemen kesim olan tarımın payı, 1950-1980 arasında sürekli gerilemiş ve 1950'de % 77.4 1980'de % 53'e düşmüşken, son 10 yılda bu gerileme duraklamış, hattâ bu kesimin payında on binde 7 gibi küçük bir artış da görülmüştür. Bu durum, evvelce yoğun olan yurt dışına göçün tarım kesiminden kaynaklanmasının, ayrıca geri dönenlerin bir bölümünün de tarım kesiminde (kırsal alanda) konumlanmalarının bir sonucudur. Geniş anlamı ile sanayide çalışanların oranı ise, % 16.7'den % 17.9'a yükselmiştir.

Tablo geneli ile ele alındığında, sanayileşme ve özellikle hizmetler kesimini şişiren kentleşme olgularının etkisini yansıtmaktadır.

Faal nüfusun işteki konumuna göre dağılımında ise, ücretliler % 38.5'ini, işverenler % 1.4'ünü, kendi hesabına çalışanlar % 22.3'ünü, ücretsiz aile işçileri % 37.9'unu oluşturmaktadır. Bu oranlar, 1980'de sırasıyla: % 35.1, % 1, % 23.1 ve % 40.2 idi. En önemli değişiklik, payı % 35.1'den % 38.5'e artan ücretliler ile % 40.2'den % 37.9'a azalan ücretsiz aile işçileri için sözkonusudur. Sanayi ve hizmetlerin payındaki artış ücretliler oranındaki gelişmeyi izah ederken, ücretsiz aile işçisi oranındaki azalma bir ölçüde tarım kesiminin gerilemesine, bir ölçüde de tarım dışı kesimlerdeki ölçek büyümesi ve örgütlenmenin artmasına bağlıdır. Nitekim, ücretsiz aile işçilerinin sayısı ve oranı tarım dışı kesimlerde çok düşük bulunmakta, örneğin bu konumdakiler içinde en önemli paya sahip kadınlarda bu oran imalat sanayiinde binde 6 kalmaktadır. Yalnızca, tarım kesiminde ücretsiz aile işçiliği, özellikle kadınlar için önemini korumaktadır. 1990'da bu kesimde çalışan 12. 547. 796 kişinin 8.594.745 kişisi ücretsiz aile işçisi konumunda idi ve payları tarımda çalışanların % 68.5'ine ulaşıyordu. Kadınlar için ise, bu oran % 99'u bulmakta idi.

İş gücünün niteliğine ilişkin göstergeler ise faal nüfusun eğitim yapısı ve "esas meslek" olarak bölünüşüdür. 1990 verilerine göre, faal nüfusun % 82.2'si okur-yazar olup, bir okul bitirenler % 77.8'e ulaşmakta. Yüksekokul mezunları ise, binde 5 paya sahip bulunmaktadır. Bu tablo, eğitim düzeyi açısından çok da olumsuz olmayan bir yapıyı sergiler. Faal nüfusun esas mesleğe göre bölünüşünde de belirli bir eğitim isteyen ilmî ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve üst kademe yöneticileri meslekleri nin payı binde 6 gibi azımsanmayacak bir düzeydedir.

Faaliyet yapısı dışında ülke nüfusunu ve gelişme dinamiğini belirleyen bir diğer olgu da "kentleşme"dir. Türkiye'de 1950'lerde hız kazanan kırdan kente göç olayı dev boyutlara ulaşmış ve beraberinde ekonomik, sosyal ve kültürel birçok sorun ve çatışma getirmiştir. 1990'da nüfusun kentlerde yaşayan bölümü 33.326.351 kişi ile toplam nüfus içindeki payını % 59'a ulaştırmıştır.

Bu oran, % 43.9 olan 1980'e göre hem hayli yüksek, hem de kent nüfusunun kır nüfusunu aştığını göstermesi bakımından önemlidir. Payı zaman içinde düşse de 1927'den bu yana sürekli artmış bulunan kır nüfusu, 1980'den sonra mutlak olarak da gerilemeye başlamış, 1980'de 25.091.950 kişi iken 1985'te 23.798.701'e, 1990'da 23.146.684'e inmiştir. Bu durum kentleşmenin artık kır nüfusunun fazlasının çeker durumda olmayıp, varolan nüfus varlığını da eritmekte olduğunu göstermektedir.

Ülkemizde, nüfusu bir milyonu aşan il sayısı 1980'de 11 iken, 1990'da 15'e ulaşmıştır. Bu iller: İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Konya, Bursa, İçel, Sakarya, Gaziantep, Malatya, Antalya, Hatay, Diyarbakır, Van ve Trabzon'dur. Bu 15 ilin toplam nüfusu ülke nüfusunun % 50.8'ini oluşturmakta, başka bir deyişle Türkiye'deki her iki kişiden biri nüfusu bir milyonun üzerindeki kentlerde yaşamaktadır. Bu da kentleşme akımının büyük kentlere yönelik olduğunu göstermektedir.

Kentleşme hızına ilişkin bir diğer gösterge de nüfus artış hızlarıdır. 1980'de kentsel nüfus artış hızı binde 30,47 iken, 1990'da bu oran binde 43,10 ile kentleşmenin en yoğun ve hızlı olduğu 1950'lerdeki düzeyine yaklaşmıştır. Kırsal alan nüfusu ise, 1990'da yılda ortalama binde 5,56 bin azalma göstermektedir.

Bu rakamlar, Türkiye'nin artık kentsel yerleşmenin egemen olduğu bir ülke konumunu kazandığını, yerleşme biçimi yanında "kentsel değerler"in de kök salması ile önümüzdeki yıllarda kent uygarlığının egemen olduğu bir ülkeye dönüşeceğini göstermektedir.

Bu makalede yeralan haritalar Harald Schüler tarafından hazırlanmıştır.

Odalar

Toplumsal etkinlik açısından odalar
BÜLENT TANIK

Odalar Birliği
M. KEMAL ÖKE

Türkiye Ziraat Odaları Birliği
KEREM KALENDEROĞLU

Muhasebeci ve Mali Müşavir Odaları
UĞUR BÜYÜKBALKAN

Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu
İSMET ORAN

Türkiye Barolar Birliği
HALUK İNANICI

Türk Tabipler Birliği (TTB)
ATA SOYER

Türk Mimar ve Mühendis Odaları Birliği (TMMOB)
BÜLENT TANIK

Eczacı örgütlenmesi
ATİLLA UZGÖREN

Türk Dişhekimleri Birliği
SÜHA ALPAY

☞ Anayasa, Dernekler, Esnaf ve Zanaatkârlar, Gelir Dağılımı, Kırsal Yapı, Madencilik, Mimarlık, Oniki Eylül Darbesi ve Rejimi, Ormancılık, Sağlık, Sanayi, Tarım ve Hayvancılık, Teknoloji, Ticaret

1980 sonrası meslek kuruluşları ve etkinlik

BÜLENT TANIK

1980 sonrası Türkiye'de pek çok değerin değiştiği, satın alma, iktidar; erk gibi kavramların öne çıktığı bir dönem olarak göze çarpar: Bu atmosfer meslek kuruluşlarını da kuşatır. Onlar da artık nema dağıtımındaki işlevleri ile toplumsal kaynak ve gelir paylaşımında ne kadar söz sahibi olduklarına bağlı olarak değerlendirilir oldular. Üyelerine kazandırdıklarının nicel boyutları bu örgütlerin etkililiklerinin biricik ölçütü oldu. Meslek kuruluşları ve benzeri örgütlerin üyelerine sağladıkları kazançların anlamlı olduğu dönem ve konumlar da vardır. Ancak meslek kuruluşlarının her birine her zaman geçerli olacak "tek tip" etkinlik kriterleri bulunması sözkonusu değildir. Her örgütün kendi gelişim sürecinin farklı evrelerinde farklı etkililik kıstaslarının anlam kazandığı, bu örgütlerin tarihlerine yakından bakıldığında kolaylıkla görülecektir.

Cumhuriyet Dönemi Türkiyesi'nin kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları açısından 1980 sonrasının çok özel bir önemi var. Bu önem 1961 Anayasası'nın 122. maddesinde özerk kimliklerine kavuşan meslek kuruluşlarının, üyelerinin kimlikleri ve "iştigal" alanlarına göre devlet tarafından farklı kategorilerde değerlendirildikleri bir dönem olarak gözlenir. Bu dönem kendi öz emeği ile hizmeti ya da üretimi sağlayanlar ile meslek etkinliğinin sermaye ağırlıklı tanımlandığı dalların ayrıştığı bir dönemdir. Sermaye bileşeni arttıkça egemen yönetim erkinin gözdesi, emek yoğunluğu arttıkça da iktidardan uzaklaşan disiplinlerin kümelendiği bir süreç yaşanmıştır.

Para ve güç sahibi olmak 1980 sonrasında yaygın deyimle en hızla yükselen değerler haline geldi. Bu ortamda kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşlarına da bu anlamda erk kazandırma kaygısı ile yaklaşıldı. Verimlilik ve üretkenlik yerini kârlı olmaya; geniş perspektifler ve uzun erim, dar bölgecilik ve hemen şimdiciliğe; toplum ve evrensel ölçekler ise bireyciliğe bıraktı. Bu örgütlere bakarken misyonun yerine işlevin konması, işlev ile misyonun özdeşleştirilmesi moda oldu. Bu kıstaslar ise uzun soluklu genel toplumsal görevlerin, adanmışlıkların ve özverinin ötelenmesine; kimi yerde demokratikliğin de feda edilmesine yol açtı. Devletle bütünleşme, idarenin desteğini sağlama eğilimlerini öne çıkardı.

Kuşkusuz bu kanaldan sağlanan etkililik özerklik yitmesine, örgütlerin kendi doğal kaynaklarından sağlayacakları güç zemininin erimesine açık bir süreci de beraberinde getirdi.

1980 sonrası kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları toplumsal etkililik açısından teker teker şöyle değerlendirilebilir:

• Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB): TOBB, 1980 sonrasının en etkili meslek kuruluşlarından biri. 12 Eylül yönetiminin, 1961 Anayasası'nın 122. maddesi uyarınca kurulmuş kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının tamamını, (siyasal partilerin tamamının kapatılması gibi) kapatmamasının ardında ağırlıkla bu kuruluş yatıyor. TOBB ve TÜSİAD gibi kuruluşlar askerlerin iş dünyası ile ilişkilerini düzenlemede yerine başka bir şey koyamadıkları kuruluşlardı.

12 Eylül'den siyasal partili döneme geçişte ise 1982 Anayasası ve ilgili KHK'lere dayanılarak TOBB yönetiminde hükümet denetimli merkezîleşme düzenlemeleri görüldü. Orta ölçekli yaygın sanayici ve tüccar ağırlıklı TOBB, AP-DYP çizgisi ile hükümet arasında kaldı ama yine de devletin ekonomi politikalarının mihenk taşı olmaya devam etti. Politikalar ya orada biçimlendi, ya orada

FOTOĞRAF: CENGİZ KAHRAMAN

Odaların hükümetin özellikle iktisadi alandaki uygulamalarına "yorum" getirme işlemleri artarak sürdü. Özellikle de ticaretin "kalbi" İstanbul'da.

test edildi, ya da ora ile birlikte yeniden tasarlandı.

12 Eylül öncesi ekonomi politikaları ve yasama ağırlıklı TOBB etkisi 1990'ların ortalarında bu örgütün sosyal-siyasal propagandalara da uzanması ile yeni boyutlar kazandı (Güneydoğu sorununa ilişkin Prof. Doğu Ergil'e hazırlatılan rapor gibi).

Kısacası TOBB 12 Eylül sonrasının en etkili ve en paylaşılamayan meslek kuruluşudur.

• Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB): Türkiye Ziraat Odaları Birliği, büyük mülk sahibi çiftçi ağırlıklı ve çok yaygın bir örgüt olarak güçlü görünüyor. Örgütün kendini tanımladığı kaynaklarda birkaç milyonun üzerinde üye ve yüzbinlerce örgüt biriminden söz ediliyor. Gerçekten de TZOB, siyasal sistemin önemli örgütlerinden birisi. Ancak 1980 sonrasında tarımın ülke ekonomik dengeleri içinde yaşadığı güç kaybı bu örgütü de etkilemiş bulunuyor. Kırın kente karşı önemini yitirdiği bu süreçte TZOB de yönetim yapısındaki merkezci ve üst ilişkilere dayalı iş yapma geleneğinden ötürü "taban"ını kavrayıp yeterince biçimleyebilmiş, gidişata karşı etkili mücadele düzlemleri inşa edebilmiş görünmüyor. Daha çok merkezdeki belirleyici odağın öngördüğü paylaşım dengesini kendi üyelerine kabul ettirme aracı haline gelmiş bulunuyor. 12 Eylül sonrasında en çok güç kaybeden örgütlerden biri olan TZOB, yöneticilerini milletvekili seçtirme geleneğini/şansını bile yitirmekte.

• Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Konfederasyonu (TESK): Kasaba ve kent ağırlıklı toplumsal tabanı ve yaygın örgütlenme potansiyeli TESK'nin bu dönemde etkililiğini sürdürmesinin de kaynağını oluşturuyor. Sermayesiz-mülksüz kent çalışanlarının yamsıra sistemin dengeleyici ve koruyucu toplumsal tabanı olarak esnaf ve sanatkârlar üretim sürecindeki tekelleşme ve mekanik gelişmeye paralel toplumsal-siyasal-ekonomik koruyucu programların gözettiği bir kesim olma özelliğini korudu ve iyi değerlendirdi.

Bu dönemde esnaf ve sanatkârlar dernek adlı "zayıf" ve "güçsüz", üstelik sıradan örgütlerini oda adlı daha "kurumsal", daha "etkili" yapılara dönüştürebildiler. Bu adlanma sistem içinde daha güvenli ve hukuken tanınmış bir konum edinildiği duygusunu sağlamış olmalıdır.

TESK 1980 sonrasında daha örgütlü bir merkezî yapı görünümü edinmiş bulunuyor. Yaygın ekonomik destekleme programlarının yanısıra, örneğin teknisyenlere sağlanan mühendis diploması alma hakkı gibi kazanımlarla ve uluslararası örgütlerle ilişkileri ile etkililiği sürdürmeye çalışıyor. Radyo sahibi tek meslek kuruluşu olarak sesini duyuruyor.

• Türk Eczacıları Birliği: Türkiye'de eczacılık mesleği yüksek öğrenim sonrası kazanılan meslekî yetkilerden biri olmakla birlikte mesleğin uygulanması hemen tamama yakın bir çoğunlukla sadece alım satım işine dönüşmüş bulunuyor. Bu yüzden de bu meslek sahiplerinin örgütlenmesi, konum olarak sermaye-esnaf grubuna daha yakın görünüyor.

Eczacılar örgütünün 1980 sonrası en önemli etkililik göstergesi, ilaç fiyatlarındaki enflasyonist değişim sürecinde Bakanlıktan koparılan *"surcharge"*, yani dolaptaki ilaca yeni fiyat etiketi yapıştırma işini düzenleme yetkisi. Bu yetki eczacıların meslek örgütlerine bağımlılaşması ve örgütün zenginleşmesi sürecini hızlandırmış bulunuyor.

Yine bu dönemde ilaç dağıtım ve depolamada dayanışma örgütü olarak Ecza Koop'un öneminin arttığını da vurgulamak gerek.

• Türkiye Noterler Birliği: Türkiye Noterler Birliği, aynı yüksek öğrenim kökünden gelmek zorunda olmayanların oluşturduğu ve Adalet Bakanlığı'nca belirlenen kontenjanlarda sürdürülen, sahibinin meslekî eğitimine ve etkinliğine bire bir bağlı olmayan bir işletme türünün meslek örgütüdür. 1980 sonrasında önemli bir toplumsal etkililiği görülmemiştir.

• Türk Diş Hekimleri Birliği: 1985 yılında çıkarılan bir yasa ile, daha önce Türk Tabipler Birliği içinde örgütlenen diş hekimlerinin ayrı odalaşması sağlanmış oldu. 1980 sonrasında kanun çıkarılarak Oda kurması sağlanan üç toplumsal kesimden biri olarak bu hakkın kazanılmasının önemli bir etkinlik göstergesi olarak kabul edilmesi gerekir. Ancak örgüt bu izlenimi doğrulayacak bir etkinlik düzeyinde değildir. Türk Diş Hekimleri Birliği'nin adını medyadaki bir diş macunu reklamına vermesi, meslek ve odalar camiasında tartışma konusu olmuştur.

• Türk Veteriner Hekimleri Birliği: 1980 sonrasında Türkiye'nin hayvancılığında yaşanan gerileme süreci bu alandaki meslekî örgütlenme sürecine de benzer bir biçimde yansımış görünüyor. Veteriner örgütlenmesi, hayvancılıktaki sektörel gerilemeye karşı siyasal-toplumsal bir karşı koyuşu örgütleyip, bunu etkililiğe dönüştürecek gücü sergileyememiştir. Sağlık Kuruluşları Meslek Birliği içinde yeralış ve Demokrasi Platformu deneyimleri, örgüt üstyapısının bu etkisizliği aşma arayışlarının göstergesi olarak kabul edilmeli.

• Türk Tabipleri Birliği (TTB): 1980 sonrasında gerek üye kitlesinin duyarlılığı, gerekse yöneticilerinin siyasal perspektifleri nedeniyle toplumsal hareketliliği en yüksek kesimlerden biri olarak tabip örgütlenmesini sahneye getirdi.

TTB, 1982 Anayasası'na TMMOB önderliğinde başlatılan tartışma birlikteliğinde öne çıktığı gibi; sağlık kuruluşları meslek birliğine yaptığı önderlikle yeni boyutlar kazandırmış bir meslek kuruluşu.

Hekimlerin, Türkiye'nin sağlık politikaları karşısında bu dönemde gerçekleştirdiği beyaz yürüyüşler ağırlıklı etkinliklerdi.

• Türkiye Barolar Birliği (TBB):

İLETİŞİM ARŞİVİ

1990'larla yoğunlaşan hukuksuzluk ortamında Barolar Birliği'ne özellikle de İstanbul Barosu'na çok iş düştü.

1980 sonrasında Türkiye Barolar Birliği de kitlesel-siyasal etkililiğinde gerileme gözlenen örgütlerden biri olarak değerlendirilebilir.

1982 Anayasası'na bağlı KHK ile devlet protokolunda sıra verilen tek meslek örgütü olan TBB, CMUK kapsamında avukatlık mesleğinin icrasına yeni çerçeveler getirilmesinde etkili oldu. Ne var ki TBB, siyasal gücü zayıflayan, dolayısıyla hukuk düzeninin savunulmasında ve yargının gerçekleşmesinde fazla ağırlık koyamayan; devlet bürokrasisinin geriletme arzusunda olduğu kuruluşlardan biri olarak genelde etkinlik kaybı yaşadı.

• Muhasebeci ve Malî Müşavir Odaları (TMMO): Kendi emeğine dayalı üretim yapan bir başka kesim de muhasebeciler, malî müşavirler. 1980 sonrasında özel kanun çıkartılarak meslek odası biçiminde örgütlenme hakkı elde eden muhasebeci ve malî müşavirlerin örgütlenmesi biraz da vergi gelirlerini daha iyi denetleyebilmek amacındaki hükümetlerin isteğiydi. Bu dönemde TMMO hükümetler ve devletin sıkı desteği ile üyelerinin meslek alanını dışarıdan sızmalara karşı iyi destekleyen ve parasal kazanım limitlerini yukarı taşıyan bir örgüt görünümü vermektedir. Yerleşik ideolojinin egemen kıldığı, etkililiği "kazançla" ölçen anlayışa göre etkili örgütlerden biri. TMMO yönetimlerin sağladığı tüm olanaklara rağmen emeğe dayalı yapısı nedeniyle bağlaşıklığı çok kalıcı görünmeyen ve henüz kitlesel-siyasal konumu değerlendirilemeyecek kadar genç bir örgüt.

• Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB): TOBB, TZOB ve TESK'ndan sonra sayıca en büyük üye temsiliyeti ve yaygın örgütlülük TMMOB'de. Sermaye esaslı merkezî aktivite sürdüren mühendis ve mimarlar; TOBB gibi örgütlerde temsil edildikleri için TMMOB daha çok kamu ve özel sektör ücretlileri ile kendi emeğine dayalı olarak varlığını sürdüren serbest meslek sahibi konumundaki küçük girişimci, mühendis ve mimarların örgütü durumundadır.

1980 sonrasında özellikle küçük girişimci ideolojisinin biçimlediği mühendis ve mimarların etkili olduğu, örgütün yerel birimlerinin birbirlerine göre konumlanma arayışları ve disiplinlerarası içe dönük mücadelenin kızışması, örgütün genel etkililiğini azaltan en önemli nedenlerden biri olarak görünüyor.

Üretkenliğin de aranan bir özellik olmaktan çıkması, ülke ekonomisinde "istikrar" adına yatırım ve büyüme arayışlarının engellenmesi üstelik gerçekleşen işlerin de ağırlıkla dış kaynaklı teknik donanıma dayanmak zorunda bırakılması, mühendis ve mimarların ağırlıklarını gerileten bir etkendi.

Mühendis ve mimarların bilim ve üretimden aldıkları güç de, yaptıkları işin sığlaştırılması, daraltılması ve aldıkları eğitimin düzey kaybetmesi ile pekiştirildi.

Odalar Birliği

M. KEMAL ÖKE

Osmanlı toplumunda Oda fikri Batılılaşma hareketleri ile birlikte gündeme gelmiştir. 1856 tarihli Islahat Fermanı, tüccarların Oda kurarak buralarda örgütlenme gereğini ortaya atmıştır. Ferman gereği nizamnameler yayınlanıp Odalar kurulmaya başlanmıştır.

Her ne kadar bizzat yerliler tarafından kurulan ilk Oda 1879'da kurulan Tarsus Ticaret Sanayi Odası olarak bilinirse de, Ticaret ve Ziraat Bakanlığı'nın girişimiyle 1882'de resmen oluşturulan ilk Oda İstanbul Ticaret Odası'dır. Bunu 1885'te kurulan İzmir, 1886'da kurulan Antalya ve Mersin Odaları, 1887'de kurulan İnebolu Odası izlemiştir.

Parlamenter sistemin kuruluşu ve Cumhuriyetin ilanıyla özel girişimcilik daha da yaygınlaşmaya başlamış ve buna paralel olarak hür teşebbüsün örgütlenmesi de hızlanmış ve yaygınlaşmıştır. Oda fikrinin yaygınlaşması yolunda atılan adımlarla, Odaların statüsü yeniden belirlenmiş; 1925'te çıkarılan 655 sayılı yasa ile Odalar tüzel kişiliğe sahip mesleki kuruluşlar haline getirilmiştir. 1943'te çıkarılan 4355 sayılı yasa daha sonra bu yasanın yerini almış ve bu kez "Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları Yasası" ile Oda ve Borsalar Esnaf Odaları ile aynı çerçevede ele alınmış ve üst örgüt anlamında aynı çatı altında toplanmıştır. Bu durum 1949 yılına kadar devam etmiş ve 5373 sayılı yasa ile bu kez esnaflar bu çerçevenin dışına çıkarılmıştır. Bugünkü yapının çekirdeğini teşkil eden ve tüm Oda ve Borsaları tek çatı altında toplayan 5590 sayılı yasa 1950'de çıkarılmış ve halen yürürlükte bulunmaktadır. 5590 sayılı kanunun yayımlandığı 8 Mart 1950 tarihine kadar birbirinden tamamen ayrı ve habersiz faaliyet gösteren oda ve borsaların bir çatı altında toplanması ihtiyacı o tarihte mevcut 32 Ticaret ve Sanayi Odası, 8 Ticaret Odası, 1 Sanayi Odası ve 20 Ticaret Borsası temsilcilerini 6 Şubat 1952 tarihinde Ankara'da bir araya getirmiştir. İlk genel kurulunu yaparak organ seçimlerini tamamlayan TOBB; 7 Şubat 1952'den bu yana Oda ve Borsaların üst örgütü olarak görevini sürdürüyor.

Başlangıçta Ticaret ve Sanayi Odası kimliğinde kurulan odalar ülkede sanayinin yaygınlaşmasıyla sanayicileri tüccardan ayırmış ve sanayiciler kendi örgütleri olan Sanayi Odaları bünyesinde toplanmışlardır. Böylelikle sanayinin gelişmiş olduğu büyük illerde Sanayi Odaları, Ticaret Odaları ayrı ayrı örgütlenmiş; görece küçük illerde de Ticaret ve Sanayi Odaları faaliyetini sürdüregelmiştir. Bunlara deniz ticaretinin gelişmesiyle oluşturulan Deniz Ticaret Odalarını da eklemek gerekir.

Kısaca Türk özel sektörünün menfaatlerini korumak ve mesleki gelişmeyi sağlamak üzere kurulmuş olan ve aynı zamanda mevzuata, aynı statüye sahip kamusal hizmet gören odalar tüm ülke düzeyinde özel sektörün haklarının ve çıkarlarının korunmasında en önemli örgüt olarak rol oynamaktadır. 64 Ticaret Odası, 11 Sanayi Odası, 156 Ticaret ve Sanayi Odası, 80 Ticaret Borsası, 2 Deniz Ticaret Odası olmak üzere toplam 313 Odanın oluşturduğu Odalar Birliği sivil toplumun en büyük, en örgütlü ve en gelişmiş kuruluşlarından biridir.

Türk iş dünyasını temsil eden en büyük yasal kuruluş olarak TOBB, 700 bin işadamı ve sanayiciyi bünyesinde toplayan etkili bir baskı grubudur. Yasaya göre Odaların siyasetle uğraşmaları yasak olmasına rağmen TOBB oldum olası siyasetle iç içedir. Çünkü TOBB'yi oluşturan tüccar-sanayici-işadamı kendi yöresinde bir siyasal partinin de il başkanı, yani fiilen siyaset yapan insan. TOBB camiasının doğası gereği siyaset dışı kalması beklenemezdi. Nitekim bugüne kadar siyasete atılan birçok devlet adamının ilk basamağı TOBB olmuştur. Bunlar arasında Mehmet Yazar, Ersin Faralyalı, Necmettin Erbakan, Yılmaz Ergenekon, Ömer Barutçu, Orhan Kilercioğlu, Mehmet Batallı, Şadi Pehlivanoğlu, Haluk Müftüler, Mehmet Çebi, Feridun Alpat gibi isimler sayılabilir. TOBB'un genel eğiliminin merkez sağ partiler olduğu, bunlar arasında da DYP ağırlığı görülür ve kabul edilir. Her TOBB genel kurulunda başkanlığa aday olan insanların açıkça olmasa da "Beyefendi'den icazet alması" bu yapının yansımasıdır. Belirtmek gerekir ki; son yıllarda TÜSİAD gibi çok daha güçlü bir işveren lobisinin ortaya çıkması TOBB'un etkinliğini büyük ölçüde gölgelemiştir. Ancak kabul edilir ki; TÜSİAD İstanbul başta olmak üzere Marmara Bölgesi'nin büyük sermaye gruplarının örgütü, TOBB da Anadolu tüccar ve sanayicisinin yani küçük ve orta boy sanayicinin sözcüsüdür.

TOBB'nin 12 Eylül Harekatından sonra siyaset sahnesinde daha çok boy göstermesi; kuşkusuz diğer toplumsal örgütlerin kapatılması sonucunda meydanın TOBB, TÜSİAD gibi işveren örgütlerine kalma-

→

ABC ARŞİVİ

TOBB'nin merkez sağ siyasete özellikle de DYP'ye yakınlığı bilinmekle beraber; Yalım Erez'in başkanlığından sonra bu ilişki çok daha "alenî" olarak görülmeye başlandı. Erez, 95 seçimlerinde DYP'den parlamentoya girdi ve DYP'nin ortak olduğu hükümetlerde Sanayi ve Ticaret Bakanlığı yaptı.

sıyla yakından ilgilidir. Askeri Harekatın Süleyman Demirel'i tutuklamasına karşın TOBB geleneksel bağlılığından asla taviz vermemiş ve belki de askeri harekat nedeniyle politize olmuştur. Sözgelimi 12 Eylül Harekatından hemen sonraki Odalar Birliği Genel Kurulu Demokrat Parti'nin kuruluş tarihi olan 14 Mayıs'a denk getirilmiş ve 12 Eylül'den sonraki ilk TOBB Genel Kurulu 14 Mayıs 1981'de yapılmıştır.

1990'lı yılların başında bu tarihi misyon TOBB Başkanı Yalım Erez tarafından üstlenilmiş ve zamanın ANAP iktidarı erken seçime zorlanarak 21 Ekim 1991 erken genel seçimleri yapılmış ve bu seçim sonrasında DYP koalisyon yoluyla da olsa iktidara gelmiştir.

TOBB gerek ülkenin erken seçime götürülmesinde, gerekse DYP iktidarının oluşumunda çok aktif rol oynamıştır. O kadar ki TOBB Başkanı Yalım Erez siyasetin yasak olduğu bir meslek örgütünün başı olarak; düzenledikleri bir Karadeniz gezisinde Trabzon'da düzenlediği basın toplantısında açıkça erken seçim çağrısı yapmıştır. 11 Mart 1991 günü yapılan bu çağrı, takip eden günlerde düzenlenen gezi ve toplantılarla o kadar güçlü ve sık dile getirilmiştir ki, 25 Mayıs 1991'de yapılan TOBB Genel Kurulu'nda TOBB yöneticilerinin bu ısrarlı isteklerine karşı dönemin Başbakanı, çaresiz, isteklere boyun eğmiştir.

Bu seçimler esnasında TOBB'de görev yapan birçok yöneticinin DYP adayı olarak siyasette boy göstermeleri tesadüf değildir.

O kadar ki aynı Genel Başkan Yalım Erez 50. Cumhuriyet Hükümetinin kurulmasında bizzat rol oynamış ve adı basında "hükümeti kuran gizli güç" olarak anılmıştır.

TOBB siyaset ilişkisinin bir başka düzlemi yukarıda sayılan informel görüntü değil, formel görüntüdür. Bu yapılanmaya göre ekonomik yapının bir karar alma düzlemi yani bürokrasi; bir siyasi düzlemi, yani kabine ve parlamento bir de ekonomik ve ticari faaliyetlerin yani üretimin cereyan ettiği düzlemi vardır. Bu üçüncü kesimin en büyük sözcüsü de TOBB'dir. Ekonomik bir kararın alınmasında, yasallaşmasında ya da uygulanmasında bu düzlemler arasında yasal ya da kendiliğinden ilişkiler vardır. Bu ilişkilerin yasal zemininde sözgelimi TSE gibi birçok kamu kurumlarında TOBB temsilcilerinin Yönetim Kurulu üyesi olma gibi zorunluluklar vardır. Başka bir anlatımla kamusal örgütlerde, kamusal etkinliklerde bizatihi özel sektör temsilcisinin katılımı sözkonusudur. Bu özel sektör temsilcisini veren kuruluş da TOBB'dir.

Yasal zeminin dışında TOBB'nin bir baskı grubu olarak çeşitli ekonomik kararların alınmasında sözünün dinlenmesi, görüşünün alınması piyasa ekonomilerinde kurumlaşmış bir yapıdır.

Sonuç olarak; ekonomik faaliyetlerin yaşandığı evrende gerek bürokrasi-siyasetçi ilişkisinde, gerek siyasal düzen-üretim ilişkisinde yani her üç düzlemin kesişme noktalarında özel sektörün sözcüsü olarak TOBB vardır.

Ekonomik kararların alınmasında merkezi hükümetle bu kadar içli dışlı olan ve kamusal bir görev yaptığı kabul edilen TOBB'nin artık siyasal ya da lobicilik alanında fazla bir çaba göstermesine gerek kalmamaktadır. TOBB yöneticileri de bu fırsatı kendi sektörlerinin menfaatinin korunması açısından gerektiği zaman ve gerektiği ölçüde kullanmaktadır. Böylesine ekonomik ve ticari ilişkiler yumağının merkezinde yer alan ve bir kamu tüzel kişiliği olan TOBB'nin siyasal arenada neden anahtar örgüt olduğu kendiliğinden ortaya çıkıyor.

Türkiye Ziraat Odaları Birliği

KEREM KALENDEROĞLU

6964 sayılı yasayla kurulmuş olan Türkiye Ziraat Odaları Birliği, yurt sathında örgütlenmiş 450 Ziraat Odası'nın mesleki üst kuruluşudur. 1980 yılından sonra, ülkemizde uygulamaya konan serbest piyasa ekonomisi, 4 milyon üyesi bulunan Türkiye Ziraat Odaları Birliği'ni olumsuz yönde etkilemiştir. Altyapısı tamamlanmamış ve teşkilatlanmamış bir kesimi, serbest piyasa ekonomisi çarkının arasında kendi haline bırakma girişimleri, bu kesimin yoğun tepkisini çekmiştir. 12 Eylül harekatından sonra ilk seçimlerde işbaşına gelen Özal hükümetinin uyguladığı ekonomik politika, 1974 yılından tam 15 yıl sonra Cumhuriyet tarihimizin en büyük çiftçi mitinginin yapılmasına temel teşkil etmiştir.

1983 yılından 1989 yılına kadar dönemin TZOB Başkanı Osman Özbek; 4 kez Özal hükümeti ile zirve toplantısı yaptı. Bu süre içinde 50'ye yakın tarımsal rapor sundu. Ama olumlu bir sonuç alamadı. 7 Eylül 1989 yılına gelinceye kadar, yaklaşık 6 yıllık Özal hükümeti döneminde, tarımdaki olumsuz gelişmeler özetle şöyle sıralanabilir:

Hükümet, tarımdan ihracata kaynak aktarmak amacıyla destekleme alımlarını kaldırdı. Ürün bedelleri, sürekli olarak enflasyonun altında tespit edildi, girdi fiyatları arttı, dolayısıyla çiftçinin alım gücü azaldı.

TZOB'nin bütün ısrarlarına rağmen hükümet, tarım kesiminin meselelerini ciddiye almadı ve onları gözardı etti. Bunun üzerine TZOB yönetimi, çitfçilerin de ısrarlı baskıları sonucu 7 Eylül 1989 yılında Manisa'da "Çiftçinin Sesi" mitingini düzenledi.

Bu gelişmelerden sonra, tarımda kısmen iyileştirme yapılmışsa da tarımın altyapısının oluşturulması, teşkilatlandırılması ve eğitim konusunda ciddi adımlar atılmadı. Yüzeysel iyileştirme yapılmış ama tarım kesiminin milli gelirden aldığı pay devamlı azalarak 1983 yılında yüzde 33'e, çiftçi mitinginin yapıldığı dönem olan 1989 yılında yüzde 28'e, 1996'da ise yüzde 14'lere kadar gerilemiştir.

Ama bütün bunlara rağmen, genel olarak sağa oy vermiş kırsal kesimin temsilcisi durumundaki TZOB'nin, çağdaş bir yasaya kavuşturulması konusunda bugüne kadar sağ partiler gerekli yeşil ışığı yakmamışlardır. Çiftçi ve köylü partisi olarak bilinen DYP de, bu konuda çaba içinde olmamıştır.

Türkiye nüfusunun yaklaşık yüzde 45-50'sini oluşturan tarım kesiminin parlamentoda temsili yüzde 1-2 oranında. Bu oranla parlamentoda lobi oluşturulup, kesimin sorunlarını çözecek yasal düzenlemelerin yapılması mümkün görünmüyor. Artık sanayi kesimi, işçi kesimi sorunların TBMM'de çözüldüğünün bilincine varmış, temsilcilerini parlamentoya gönderme çabası içindedir.

1989 yılında İzmir'de yapılan CEFICO toplantısına ev sahipliği yapan TZOB'nin ve Türk tarımının bu etkinliği, uluslararası düzeyde ilk ve önemli bir sınavıydı.

Mayıs 1994 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen Uluslararası Tarım Üreticileri Konfederasyonu (IFAP)'ın 31. Genel Kurulu, TZOB'nin en büyük uluslararası başarısı olarak kabul edilebilir. Bu kongrede 57 ülkeden 250'den fazla delege TZOB Başkanı Dr. Erol Baraz, IFAP Yönetim Kurulu Üyeliği'ne seçildi.

TZOB, uluslararası etkinliklerine bir de uluslararası işbirliğini ekledi. 1987 yılında, tarım işletmelerinin kendi sorumluluğunda ve bağımsız gelişebilmelerine olanak sağlayan ortak destekli sivil bir organizasyon modelini, Alman Tarım Birliği (DLG) ile birlikte Tekirdağ'ın dört ilçesinde uygulamaya koydu. TZOB, halen Önder Çiftçi Projesi adlı kalkınma, yayımcılık ve tarım danışmanlığı projesinin Türkiye'nin diğer bazı yönerilerinde de uygulanabilmesi çalışmalarını sürdürüyor.

1980'li yılların başında Türkiye genelinde faaliyet gösteren 600 Ziraat Odası sayısının, bugün Odaların mali sıkıntısı nedeniyle 450'lere kadar inmesini ve Ziraat Odaları'nın faaliyetlerini yeterince sürdürememesini, Ziraat Odaları yasasının, Süleyman Demirel'in Başbakanlık yaptığı dönemlerde TBMM'den çıkarılmamasına bağlanıyor. Çiftçiler, son on yılda değişen dünya şartlarının etkisiyle, artık gözü kapalı üretim yaptığında zararlı çıkabileceğinin farkına varmış görünüyor.

Dönemin başbakanı Tansu Çiller, 1994 yılında gerçekleşen yüzde 156 enflasyona rağmen 1995 yılı için, kamu işçisine sıfır, sözleşmeli personele yüzde 10-15, memura ortalama yüzde 20 zam öngörürken, çiftçinin ürününe yüzde 80-120 arasında fiyat artışı vermek durumunda kalmıştır. Bunda 1994 yılında tarım girdilerinden gübre ve zirai ilaçlara yüzde 300'lere varan fiyat artışı karşısında, Ziraat Odaları'nın ve TZOB'nin koyduğu tepkinin neden olduğu düşünülebilir.

Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu

İSMET ORAN

1953'te kurulan Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu (TESK), 507 sayılı yasaya göre kurulmuş bulunan 10 federasyon ve 77 il oda birliğine bağlı 3700 odayı ve yaklaşık 4 milyon esnaf ve sanatkarı bünyesinde topluyor. Bu 10 federasyon şunlardır: Türkiye Şoförler ve Otomobilciler Federasyonu; Türkiye Bakkallar ve Bayiler Federasyonu; Türkiye Kahveciler-Kıraathaneciler-Büfeciler Federasyonu; Türkiye Ağaç İşleri Esnaf ve Sanatkarları Federasyonu; Türkiye Terziler Federasyonu; Türkiye Kebap-Köfteci-Tatlıcı-Pastacı- Lokantacılar Federasyonu; Türkiye Umum Ayakkabıcılar Federasyonu; Türkiye Berberler ve Kuaförler Federasyonu; Türkiye Elektrik-Elektronik ve Benzerleri Teknisyenleri Esnaf ve Sanatkarları Federasyonu. TESK'in ilk genel başkanlığını Abdullah Caner (1953-1960) yapmış; daha sonra Hasan Tez (1960-1967), Adalet Partisi'nden 4. ve 5. dönem milletvekilliği de yapan Hüsamettin Tiyenşan (1967-1990) genel başkan olmuşlardır. 1991'de bir trafik kazasıyla hayatını yitiren Kamil Kabakçı'nın üç aylık genel başkanlığının ardından 4 Aralık 1991'de Derviş Günday bu göreve geldi. Günday 1994'te genel başkanlığa yeniden seçilmiştir.

Esnaf ve sanatkarlara dönük finansman kurumu olan Halk Bankası'nın açtığı kooperatif kredilerini kullandırmak üzere oluşturulan Esnaf ve Sanatkarlar Kefalet Kooperatifleri de TESK'e paralel sayılabilecek bir örgütlenmedir. Türkiye'de bu nitelikte 843 kooperatif ve 26 bölge birliği, 800 bin civarında esnaf ve sanatkara kredi kullandırmaktadır.

TESK 1980 öncesi dönemde genellikle merkez sağ hükümetlere yakın bir lobi örgütü görüntüsü çizdi. Fazla etkili bir güç merkezi olamayan Konfederasyon, 1979'da Ecevit hükümetinin ekonomi politikasını protesto için "kontak kapama-kepenk indirme" kararı alarak ilk kez nispeten keskin bir siyasal çıkış yaptı. Ancak bu çıkış da simgesel siyasal anlamına denk bir kitlesel eylem boyutuna ulaşamadı. TESK bu dönemde Ziraat Odaları ve Odalar Birliği ile birlikte "Hür Teşebbüs Konseyi" girişiminde yeralarak, esnaf ve sanatkarlara "girişimci" ve "sermayedar" kimliği atfetmeyi hedefledi.

Böylelikle, gelişen işçi hareketinden tedirgin olan esnaf ve zanaatkar kitlesinin anti-komünist reaksiyona da yansıyan tepkisine tercüman oldu. Ancak bu politika tercihi, sanayileşme ve tekelleşme sürecinin tasfiyeye uğrattığı esnaf ve zanaatkar kesimlerinin huzursuzluğunu yansıtmakta yetersiz kaldı.

İLETİŞİM ARŞİVİ

AP'den milletvekili de olan Hüsamettin Tiyenşan uzun süre (1967-1990) TESK'in genel başkanı olmuştu.

12 Eylül 1980 darbesinden sonra bir ara faaliyetleri durdurulan TESK, gerek askeri yönetimle, gerekse ANAP hükümetleriyle uyumlu bir politika izledi.

80'lerdeki ekonomik gelişme sonucunda esnaf ve sanatkarların (özellikle bazı branşlarda) uzmanlaşma düzeyi arttı, daha sermayeyoğun ve bilgi-yoğun faaliyet zarureti kendini göstermeye başladı. Bu ihtiyaç, TESK'i daha profesyonel bir uzmanlık kuruluşu olma doğrultusunda yapılanmaya yöneltti. 1986'da konfederasyonca kurulan, meslek mensuplarının ekonomik ihtiyaçlarını temine dönük Samtaş şirketi; 1985'te mesleki eğitimin etkin yönlendirilmesi ve yaygınlaştırılması amacıyla kurulan Mesleki Eğitim ve Küçük Sanayii Destekleme Vakfı, bu arayışın sonuçlarıdır. Özellikle Derviş Günday'ın genel başkanlığı döneminde uzmanlaşma yönelimi belirginleşti. Bütün esnaf odalarının gelirlerinin yüzde 20'lik kısmı mesleki eğitime ayrılmaya başlandı. Konfederasyon yönetimi, "13. yüzyıldan gelen Ahilik geleneğiyle yapılan usta-çırak eğitim düzeninin yerine çağdaş meslek içi eğitim sistemini" oturtma çabasına girdi. Bu amaçla Ankara, Marmaris, Bayburt, Konya ve Kırşehir'de "İşletmeler üstü eğitim merkezleri" kuruldu. 1991'de küçük ve orta ölçekli işletmelerin kredi teminatı bulmakta karşılaştıkları güçlükleri aşmaya dönük olmak üzere "Kredi Garanti Fonu İşletme ve Araştırma Ticaret A.Ş." adıyla bir finans şirketi tesis edildi. TESK ayrıca iç ve dış fuarcılık ve girişimcilik eğitimine dönük Forum Fuarcılık ve Geliştirme A.Ş.'nin oluşumuna öncülük etti.

Muhasebeci ve Mali Müşavir Odaları

UĞUR BÜYÜKBALKAN

Ülkemizde Batılı anlamda ve ülke ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir meslek yasası, hukukçuların engellemeleriyle 1989 yılına kadar gerçekleşememiştir. Dernekler etrafında örgütlenen mali müşavir ve muhasebeciler 60 yıllık bir mücadele sonrası meslek yasalarına kavuşmuşlardır. 1932 yılından 1989 yılına kadar mesleğin düzenlenmesi amacıyla çeşitli tasarılar hazırlanmış, yasama organına sunulmuş, ancak kanunlaşamamıştır.

Muhasebe, işletmenin varlıkları ve kaynakları üzerinde değişme yaratan mali nitelikteki ve para ile ifade edilen işlemlere ait bilgileri kaydetmek özetlemek, analiz etmek ve yorumlamak suretiyle ilgili kişi ve kurumlara raporlar halinde sunan bilgi sistemidir.

Muhasebe uygulamalarının yürütülmesinde ve mali tabloların düzenlenmesi ve sunulmasında, belli kişi veya grupların değil tüm toplumun çıkarlarının gözetilmesi ve dolayısıyla bilgi üretiminde gerçeğe uygun, tarafsız ve dürüst davranılması gerekir. Yasal güvence altına alınanlar dışındaki muhasebe işlemlerinin ölçümlenmesi ve yorumlanması muhasebecinin şahsi muhakemesine kalmıştır. Bu sebeple muhasebe kayıtlarının gerçek durumu yansıtan ve usulüne uygun olarak düzenlenmiş belgelere dayandırılması ve muhasebe kayıtlarına esas alınacak yöntemlerin seçilmesinde tarafsız önyargısız davranılması gerekir.

3568 Sayılı Serbest Muhasebecilik, Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Meslek Yasası'na göre;

Muhasebeci ve mali müşavirler, gerçek ve tüzel kişilere ait teşebbüs ve işletmelerin genel kabul görmüş muhasebe prensipleri ve ilgili mevzuat hükümleri gereğince defter ve belgelerini tutmak, bilanço ve kâr-zarar tablosu ve beyannameleri ile diğer beyannameleri düzenlemek ve benzeri işleri yapmak olarak belirlenmiştir.

Ayrıca, gerçek ve tüzel kişilere ait teşebbüs ve işletmelerin muhasebe sistemlerinin kurulması ve geliştirilmesi, işletmecilik, muhasebe, mali mevzuat ve bunların uygulamaları ile ilgili işlerin düzenlenmesi ve bu konularda müşavirlik yapılması, belgelere dayanılarak inceleme, tahlil, denetim yapılması, mütalaaname verilmesi, rapor düzenlenmesi, tahkim, bilirkişilik ve benzeri işlerin yapılması hususları da muhasebecilik ve mali müşavirlik mesleğinin konuları arasında yer almıştır.

Mesleğin konusuna giren işleri bu işyerine bağlı olmaksızın yapanlar serbest muhasebeci ve serbest muhasebeci mali müşavir, bir işyerine hizmet akdi ile bağlı olarak yapanlar da muhasebeci ve mali müşavir olarak tanımlanmıştır.

Serbest muhasebeci mali müşavirler ve yeminli mali müşavirlerin odaları ayrı ayrı kurulur. Serbest muhasebeci mali müşavirler ve yeminli mali müşavirler odaları, 3568 sayılı meslek yasasında yazılı esaslar uyarınca meslek mensuplarının ihtiyaçlarını karşılamak, mesleki faaliyetlerini kolaylaştırmak, bu mesleklerin genel menfaatlere uygun olarak gelişmesini sağlamak, meslek mensuplarının birbirleriyle ve iş sahipleri ile olan ilişkilerinde dürüstlüğü ve güveni hakim kılmak üzere meslek disiplini ve ahlakını korumak maksadıyla kurulan, tüzelkişiliğe sahip, kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşlarıdır.

Yeminli mali müşavirler de, serbest muhasebecilik ve serbest muhasebeci mali müşavirlik mesleğinin konusuna giren işlerin yanı sıra mükelleflerin mali tablolarının doğruluğunu yönetmelikler çerçevesinde tasdik yetkisine sahiptirler. Ancak yeminli mali müşavirlerin defter tutmaları yasaklanmıştır.

4008 sayılı Kanunla, Vergi Usul Kanununa eklenen mükerrer 227. madde ile serbest muhasebeci ve serbest muhasebeci mali müşavirlere beyanname imza yetkisi verilerek, vergi dairelerine verilecek beyannamelerde 3568 sayılı yasaya göre yetki almış meslek mensuplarının imzalarının bulunma zorunluluğu getirilmiştir. Ayrıca yine bu düzenleme ile yeminli mali müşavirlere tam tasdik yetkisi verilmiştir.

3568 Sayılı, Serbest Muhasebecilik, Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Mali Müşavirlik Kanunu'nun 13 Haziran 1989 tarih ve 20194 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanması ile birlikte Türkiye genelinde 65 Serbest Muhasebeci Mali Müşavir ve 6 Yeminli Mali Müşavir odası ile bu odaların bağlı bulunduğu Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği (TÜRMOB) kurularak, 1995 yılına kadar 42 bin meslek mensubu ruhsatlarını almıştır.

Mesleği temsilde tek yetkili olan TÜRMOB yönetiminde;

Genel Başkan Mustafa Özyürek, Genel Başkan Yardımcısı Masum Türker, Genel Sekreter Uğur Büyükbalkan, Genel Sayman Prof. Dr. Yüksel Koç Yalkın ve Yönetim Kurulu üyesi olarak da, İbrahim Kara, Musa Pişkin, Enver Erciyes, Rıfat Nalbantoğlu, Ulvi Güleç görev yapmaktadır.

Türkiye Barolar Birliği

HALUK İNANICI

Baro tarihini 1876 Dava Vekilleri Nizamnamesi'ne hatta, 1870 Societe du Barreau de Constantinople'ye kadar götürmek mümkündür. Ancak ilk defa Cumhuriyet Türkiyesi'nin 1924 tarihli Muhammat Yasası'yla avukat ve baro kavramları yargı sistemine girmiştir. Tatbik talimatnamesi ve İstanbul Barosu İç Nizamnamesi ile birlikte bir bütün teşkil eden bu yasa pek kullanışlı olmamıştır.

Bu karışıklığa 1938 tarihli 3499 sayılı Avukatlık Kanunu ile son verilmiş fakat 1969 tarihli halen yürürlükte olan 1136 sayılı Avukatlık Yasası'na gelinceye kadar, "Adliye Vekili bütün avukatlarla idare meclisi ve baro reisliği üzerinde de nezaret hakkını haizdir" (3499 S.K. md. 81) anlayışı varlığını sürdürmüştür.

1136 sayılı kanunla birlikte ilk defa kendi kendisini yönetebilen denetleyebilen bir meslek kuruluşuna dönüşen barolar, yargı güvencesine de kavuşurlar. Baro yöneticilerinin yargı kararı olmadan görevden alınamamaları Anayasa tarafından güvence altına alınır (Md. 122). Ancak demokratik meslek anlayışına uygun olarak hazırlanan bu kanunda da "avukatlık mesleğini nezaret altında" tutma anlayışının izlerinin sürdüğünü görmek mümkündür.

12 Eylül Rüzgârı

Vatandaşın devlet karşısında "esas duruşa" geçirildiği, toplumun büyük bir kışlaya dönüştürüldüğü 12 Eylül döneminde, meslek birlikleri de esen bu rüzgârdan payını aldı. Meslek birliklerinin "zapt-ı rapt" altına alınması çok önemsenmiş olacak ki 1982 Anayasası'nın 132. maddesi tüm mesleklere ciddi faaliyet kısıtlamaları getirdi. Meslek Kurumları üzerindeki bu otoriter anlayış, birkaç başlıkla özetlenebilir: Meslek örgütlerinin siyaset yasağı, meslek birlikleri üzerinde Devletin mali ve idari denetimi, meslek birlikleri üzerinde yargı denetimi, idarenin meslek birliklerinin yöneticilerini görevden uzaklaştırabilmeleri.

Anayasanın bu sınırlayıcı düzenlemesinden sonra, 1983 yılında 54 ve 79 sayılı KHK'ler çıkartıldı. Bu kararnameler ile avukatlık kanununda yukarıda özetlediğimiz anlayışa uygun düzenlemeler yapılmıştır.

Sivilleşme Dönemi

Zaman zaman sivilleşme dönemi olarak anılan 12 Eylül sonrası ANAP iktidarı döneminde, aslında 12 Eylül Rejiminin anlayışı birçok alanda kurumsallaştırılmıştır. Nitekim yukarıda belirtilen KHK'lerin kanunlaşması 3003 sayılı yasa ile 1984 yılında olmuştur. Avukatlık mesleğinde ve meslek kurumlarında demokratik anlayışı temsil eden 1136 sayılı Avukatlık Kanunu budanmış, kanun tekniğine bile aykırı düzenlemelerle avukatlık mesleği yeniden "katı vesayet" sistemine sokulmuştur.

Bu anlayışın en tipik örneği İstanbul Barosu ile Adalet Bakanlığı arasında Av. Alp Selek'in Baro Levhasından silinmesi olayında yaşanmıştır.

Yaşanan hızlı toplumsal değişme, sonuçlarını avukatlık mesleğinde de göstermeye başladı. YÖK'ün her şehire bir üniversite yaklaşımı gitgide her üniversiteye bir Hukuk Fakültesi talebine dönüştü. Hukuk Fakültesi sayısı 10'u aştı. Hocasız hukuk fakülteleri hukuk eğitimindeki seviye düşüklüğü en büyük nedenlerinden birisi oldu. Hukuk Fakültesini bitiren her öğrencinin, niteliksiz bir staj döneminden sonra otomatik olarak avukat olabilmesi ile de bu seviye düşüklüğünü avukatlık ve yargıçlık mesleğine de taşındı. Açılan fakülteler nedeniyle avukat sayısındaki artış meslekteki seviyenin düşmesi eğilimi ile ironi teşkil etmeye başladı. Tüm bu sorunlar avukatlıkta staj, avukatlığa girişte sınav gibi sorunların yeniden gündeme gelmesine neden oldu.

Öte yandan AT'ye girme, Gümrük Birliği'ne girme eğilimi ile, reklam yasağı, şube açma yasağı, başka büro yasağı, şirket kurma yasağı gibi avukatlık mesleğinin klasik kuralları tartışmaya açıldı.

Tüm bu sorun/eğilimler nedeniyle Barolar ve TBB nezdinde 1969 tarihli 1136 sayılı Avukatlık Kanunu yeniden tartışılmaya başlandı. Adalet Bakanlığı'nın bu konudaki girişimleri 1991 tarihinde Oltan Sungurlu döneminde bir kanun tasarı taslağına dönüştü. Sungurlu Taslağı, avukatlığa kabulde sınav, avukatların şirketleşmesi gibi önemli konularda ilk kanun taslak çalışmasıdır. Tasarıda Bakanlığın TBB üzerindeki vesayet denetiminin bir nebze de olsa daraltılması önemli bir adımdır. Bu tasarıda en olumsuz yan; avukatlıkta şirketleşme gibi önemli bir konunun yeni sorunlar yaratacak hafiflikte ele alınmasıdır. Nitekim şirketleşme ile ilgili hükümler daha sonra taslaktan çıkartılmıştır. Ancak tasarı ilk defa meslekte şirketleşmeyi öngördüğü için, bu konudaki mesleki tartışmalar için bir başlangıç olmuştur.

Dönemin ikinci kanun tasarı taslağı Seyfi Oktay zamanında ha-

→

Av. Alp Selek TİP yönetiminde yer aldığı için 8 yıla mahkum olmuş bir avukattı. Adalet Bakanlığı Prof. Sulhi Tekinay başkanlığındaki İstanbul Barosu'na emir vererek; bu avukatın avukat olma vasfını yitirdiğini belirterek baro levhasından silinmesini istedi. Tekinay yönetimi, Av. Alp Selek'in düşünce suçu işlediğini belirterek, talebi reddetti. Av. Oltan Sungurlu yönetimindeki Adalet Bakanlığı İstanbul Cumhuriyet Savcılığı vasıtası ile talebin yerine getirilmemesi halinde Baro Başkanı ve Baro yönetiminin görevden alınacağını bildirdi. Böylece Selek Baro levhasından silinmiş oldu. Av. Alp Selek bu işlem aleyhine İdari Yargıya başvurdu. Dava devam ederken Selek tarafından Av. Turgut Kazan yönetimindeki İstanbul Barosu'na yapılan yeni başvuru ile Tekinay yönetiminin verdiği ilk kararın "kazanılmış hak" olduğu ifade edilerek, levhadan silmeye yönelik ikinci kararın kaldırılması istendi. Talep uygun görüldü ve Alp Selek mesleğe geri alındı.Bakanlık Cumhuriyet Savcılığı'ndan Baro Başkanı ve Yönetim Kurulunun görevden alınması için dava açılmasını istedi ve dava açıldı. Davaya İstanbul Barosu'nu savunmak için onlarca avukat katıldı. Dava devam ederken, baro yönetiminin doğal yönetim süresinin sona ermesi ile dava da sona erdi. İstanbul Barosu Genel Kurulu aynı yönetimi ibra etti ve yeniden seçti.

zırlandı. Oktay Taslağı, selefine göre biraz daha olgunlaşmış bir taslaktır. Taslak birçok yeni mesleki düzenleme getirmiştir. Avukatların sermaye şirketleri ve kooperatif yönetimlerinde çalışabilmeleri imkânı ortadan kaldırılmış, stajyer avukatlara kredi ve mali kaynak yaratılmış, avukat bürolarının mahkeme kararı ile aranabilmesi hükmü getirilmiş, Bakanlık vesayet denetimi daraltılmış, baroların ve TBB'nin yönetim organları sayısı, seçimi gibi konular yeniden düzenlenmiş, baroların adli büroları için mali kaynak yaratılması gibi düzenlemeler getirilmiştir.

Her iki taslağa getirilebilecek temel eleştiri mevcut kanunda da yer alan "ayrıntılı düzenleme", her şeyi kanuna yazma alışkanlığının devam etmesidir. Kıyafet konusunun bile kanunla düzenlenmesi ayrıntıda nereye kadar gidilebileceğinin tipik bir örneğidir.

Avukatların kurumlaşmasına, vergi sorunlarına, hizmetli olarak çalışan avukatların sendika sorununa, hukuki mesuliyet sigortasına, bazı konularda noterlik işlemlerinin yapılabilmesine, avukatın delil toplamasına ise her iki tasarıda hiç değinilmemiştir. Oktay kanun tasarısı, demokratikleşme paketi içinde TBMM'ye sunulmuştur.

Türkiye Barolar Birliği

1967 yılıyla birlikte yaşantımıza giren Türkiye Barolar Birliği (TBB) avukatların üst mesleki örgütü olarak ağırlıklı olarak mesleki sorunlarla uğraşmıştır. Ancak toplumun yaşadığı önemli bunalımlar nedeniyle TBB adını bir "baskı" aygıtı olarak duyurmuştur. TBB gerek 12 Eylül öncesi, gerekse sonrası dönemde, "hukukun üstünlüğünü" savunan, mevcut yasalara "demokratik" çerçeveden eleştiri geliştiren, bazı önemli toplumsal olaylarda doğrudan tavır alan, avukatlarda demokratik hassasiyeti canlı tutmaya çalışan niteliğini korumuştur.

TBB'nin hassasiyetle üzerinde durduğu en önemli konu idarenin vesayetinden kurtulmaya yönelik olarak TBB'ye yargı içinde yer verilmesi ve yargı içinde yüksek yargı organları ile eşit konumda yer almaktır. Bu konuda en önemli tartışma Önder Sav başkanlığındaki TBB ile İsmet Ocakçıoğlu başkanlığındaki Yargıtay arasında yaşanmıştır.

Yargıtay Başkanı İsmet Ocakçıoğlu 1990-1991 adli yılı açılış törenine katılacak TBB Başkanı Önder Sav'dan konuşma metnini törenden en az üç ay önce kendisinde hazır bulundurmasını istemiştir. Konuşma metninin gönderilmemesi üzerine TBB Başkanının konuşması gündemden çıkartılmıştır. Sansürcü anlayışın ilginç bir örneği olan ve üstelik yargının en üst kurumunun TBB'ye nasıl baktığını gösteren bu davranışa karşı TBB ve Barolar alternatif bir adli yıl açılışı düzenlediler. Bu uygulama Yargıtay Başkanı'nın süresinin dolması ile sona ermiştir.

Türk Tabipler Birliği (TTB)

ATA SOYER

1980-1984 Dönemi

Türk Tabipleri Birliği'nin (TTB) faaliyetleri 12 Eylül 1980 darbesiyle durduruldu. 29 Aralık 1980 tarihinde 1. Ordu ve İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nın yayınladığı bildiri ile, "... siyasal amaçlı toplantı yapmamak ve beyanda bulunmamak koşulu ile sadece muhasebe servisi kısmının üyelerinin ücretlerine ilişkin parasal sorunlarının halk ile üye kayıt işlemlerine" izin verildi. Birliğin etkinlikleri, bu süre zarfında asgari ücret, serbest çalışmaların vergilendirilmesi, özlük hakları vb. konularda sürdürülmüştür. Bu arada MGK Genel Sekreterliği, "Sağlık Sorunları" başlıklı bir programın görüşüleceğini belirtip, bu programla ilgili toplantılara TTB'yi davet etmiştir.

Daha sonra MGK, 6023 sayılı TTB Yasası'nın değiştirilmesini gündeme almış, bu amaçla Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın 26 Ağustos 1981 tarihinde yapmış olduğu toplantıya Dr. Erdal Atabek ve Dr. Şükrü Güner katılmıştır. Darbe sonrası ilk büyük TTB toplantısı 3 Eylül 1981'de yapılmıştır.

Türk Tabipleri Birliği'nin çalışmaları 1984 yılında yeniden serbest bırakılmış, Tabip Odaları seçimleri yapıldıktan sonra, TTB 32. Kongresi Ankara'da toplanmıştır. "Dr. Erdal Atabek Yasası" diye de bilinen bir değişiklikle daha önce İstanbul'da bulunan TTB Merkez Konseyi'nin Ankara'ya taşınması üzerine Ankara'da yapılan 32. Kongre, bir dönüm noktası olma özelliğine sahiptir.

TTB Başkanı Dr. Erdal Atabek'in Barış Derneği yöneticisi olduğu gerekçesi ile cezaevinde olduğu bir dönemde, Ankara'da yapılan TTB 32. Kongresi'nde, 5 kişi ile görev yapmak zorunda kaldı.

1984-1986 Dönemi:

25-26 Şubat 1984'teki TTB 32. Kongresi'nde yapılan ve yeni bir dönemin başlangıcı olan seçimlerde Prof. Dr. Nusret Fişek'in başkanı olduğu Merkez Konseyi yönetime seçilmiştir. 1984-86 döneminde TTB, darbe sonrası yeni yaşama uyum çabaları içinde ve oldukça büyük maddi sıkıntılarla, daha çok merkezi düzeyde etkinlikler göstermiştir.

Bu süre içinde TBMM'de, MGK döneminden beri sürdürülen meslek örgütlerini "disipline etme" çabaları iki yasal değişiklikle sonuçlanmıştır. 8 Ocak 1985 tarihli 3144 sayılı yasa ve 7 Haziran 1985 tarihli 3224 sayılı yasa ile 6023 sayılı TTB Yasası oldukça antidemokratik hale getirilmiştir. Dönemin TTB yönetiminin çabalarına karşın, Anayasa'nın 135. maddesindeki tüm kısıtlılıklar TTB yasasına aktarılmış, maddi gelir elde etme olanakları sınırlandırılmış, kamuda çalışan hekimlerin tabip odalarına üye olma zorunluluğu kaldırılmış, Sağlık Bakanlığı'nın ve Hükümetin TTB üzerindeki denetimi getirilmiştir. Bu arada, bir ilde, 200 hekimin varlığı, tabip odası açılabilme şartı olarak getirilmiştir. Bu dönemde en önemli olaylardan biri, 25 Haziran 1985 tarihinde Türk Diş Hekimleri Birliği Yasası çıkarılarak, diş hekimlerinin tabip odalarından ayrılması oldu..

1984-86 döneminde yeniden kurumsallaşma çabaları çerçevesinde hekimlerin özlük hakları ile ilgili anlamlı bir çalışma sayılabilecek olan "Memorandum" Kasım 1984'te yayınlanmıştır. Toplum ve sağlık alanındaki tek dergi olan *Toplum ve Hekim* 1980 yılındaki zorunlu aradan sonra (İstanbul Tabip Odası'nın katkısı ile) yeniden çıkarılmaya başlanmış, popüler bir dergi olarak da *TTB Haber Bülteni* yayınlanmıştır. Bu dönemde Tabip odası sayısı 37'ye çıkmıştır. Yayınlarında insan haklarına yer vermenin yanı sıra, 28 Eylül 1985 tarihinde yaptığı bir toplantıda TTB Merkez Konseyi idam cezalarını tartışarak, ölüm cezalarının Türk Ceza Yasası'ndan kaldırılması için TBMM'ye, Hükümet ve Cumhurbaşkanlığı'na başvurulmasına karar verilmiştir.

Bu girişim üzerine, TTB Merkez Konseyi üyeleri basın savcılığında ifade vermişler, kısa bir süre sonra da 3. Asliye Hukuk Mahkemesi'nde "göreve son verilmesi" istemi ile dava açılmış beraatle sonuçlanmıştır.

Bu dönemin en önemli gelişmelerinden biri de, Türk Tabipleri Birliği'nin Türk Dişhekimleri Birliği, Türk Eczacıları Birliği ve Türk Veteriner Hekimler Birliği ile bir federasyon oluşturulması için ilk girişimlerin yapılmış olmasıdır.

1986-1988 Dönemi:

1986 yılında Ankara'da biraraya gelen bir grup hekim, "Çağdaş Hekim Grubu"nu oluşturmuş ve Ankara Tabip Odası seçimlerine bir programla hazırlanmışlardır. Bu program 1980 sonrası giderek biriken hekim ve sağlık sorunlarına karşı emeğiyle çalışan bütün hekimlerin biraraya gelme gerekliliğini ve bütün yönetim süreçlerine üyelerin de etkin katılımının sağlanmasını vurgulamıştır.

Bu ortamda, 28-29 Haziran 1986 tarihinde yapılan TTB 34. Kongresi'nde yine Prof. Dr. Nusret Fişek başkanlığında bir yönetim göreve gelmiştir.

→

Sağlık politikalarına ilişkin tartışmalarda sorunun özelleştirme bağlamında ele alınması, fon tartışmaları, sözleşmeli personele ilişkin hazırlıklar, bu dönemde TTB'nin katkıları arasında sıralanabilir.

Dönemin en önemli iki olayı, TTB'nin 35. Kongresi'nde kabul edilen Tıp Meslek Ahlakı Tüzüğü tasarısının Sağlık Bakanlığı'na iletilmesi ve işkenceye adı karıştığı gerekçesi ile ilk kez bir hekime ceza verilmesi (Ankara Tabip Odası tarafından) olmuştur.

1986-88 döneminde TTB etkinliklerini, önemli bölümü bu dönem başlatılan İşçi Sağlığı Kolu etkinlikleri oluşturmuştur. İlki, 1980 öncesinde yapılan İşçi Sağlığı Kongresi'nin ikincisi 4-7 Nisan 1988 tarihinde TTB tarafından yapılmıştır.

1988-1990 Dönemi:

Bu dönemde son 15 yılın en yoğun hekim hareketliliği yaşanmıştır. 1988 yılı 4 Eylül'ünde toplanan TTB Temsilciler Meclisi, Çalışma Bakanı İmren Aykut'un "doktorlar paraya doymuyor" sözüne tepki gösteren Tabip Odası temsilcilerinin biraraya gelerek tepkilerini organize olmasını sağladı.

Bu çerçevede, 1980 sonrasının ilk kamu çalışanı mitingi Ankara'da yapıldı. Bu mitingden sonra, İzmir Tabip Odası 27 Kasım 1988, İstanbul Tabip Odası 11 Aralık 1988 tarihinde miting düzenledi.

Ankaralı hekimler bir dizi toplu nöbet eylemi yanısıra, 1 Haziran 1989 tarihinde Hükümeti protesto etmek için beyaz önlüklerini Sağlık Bakanlığı önüne bırakmışlardır. Bu arada İstanbul'da da toplu nöbet eylemleri yapıldı. "Hastalara yeterli süre ayırma" denilen ve hekimlerle hastaların çıkarlarını ortaklaştırmakta en somut eylem sayılan uygulama da, bir süre denendi.

Beyaz eylemler sonrası TTB ve Tabip Odası temsilcilerinin Sağlık Bakanı ile görüşmesi, sağlık personeli arasında sendikalaşma yolundaki çabaları hareketlendirmiştir. Ankara'da oluşturulan sağlık personeli sendikalaşma grubu, merkezileşerek her meslek grubunun temsilcisinin katıldığı Sendikalaşma Eşgüdüm Komitesi'ne dönüşmüştür.

Bu arada TTB, Türk Diş Hekimleri Birliği, Türk Eczacılar Birliği ve Türk Veteriner Hekimler Birliği, Sağlık Meslek Birlikleri Danışma Kurulu'nu oluşturarak, önemli bir güç odağı oluşturmuşlardır.

Ayrıca İçişleri Bakanlığı nezdinde girişimde bulunularak mahkum muayenesi sırasında güvenlik görevlisi bulunmamasına ilişkin genelge çıkarılması sağlanmış; işkence görenlere tıbbi hizmet vermesi amacı ile kurulan Türkiye İnsan Hakları Vakfı'nın kurulmasına katkıda bulunulmuştur.

1990-1995 Dönemi:

Beyaz eylemler ve bu eylemlerde takınılan tutumlar, TTB içinde iki farklı eğilimin ayrışmasına yol açtı. Hekim ve sağlık personeli haklarının ancak mücadele ile elde edilebileceğini ve TTB'nin demokratik bir kitle örgütü olması gerektiğini savunan hekimler, üç büyük tabip odasının yönetimine geldiler, bu değişim Anadolu'daki birçok tabip odasına da yansıdı. Sonuçta, 1990'da TTB'de "Etkin-Demokratik Bir TTB İçin Çalışma Grubu"nun ağırlıklı olduğu, Selim Ölçer başkanlığında bir yönetim oluştu. Aynı çizgi 1994 Haziran'ındaki genel kurulda konumunu koruyacaktı.

TTB Sağlık Bakanlığı ile bir protokol imzalayarak Kürt sığınmacılara sağlık hizmetlerinin götürülmesi için bir organizasyona gitmiştir.

1992 sonrası Güneydoğu'da yoğunlaşan çatışma ortamı, hekimleri ve sağlık personelini de etkilemiş, bugüne kadar 20 kadar sağlık personeli faili meçhul cinayete kurban gitmiştir. Ayrıca bölgedeki çatışma ortamında sağlık hizmeti vermeye çalışan çok sayıda sağlık personeli tutuklanmış, sürgüne gönderilmiştir. Bu amaçla 1994 yılında hazırlanan Güneydoğu Sağlık Raporu, tüm bu etkinliklerin bir ürünüdür.

TTB'nin diğer sağlık meslek örgütleri ve sağlık işkolundaki sendikalarla birlikte yer aldığı Sağlık Platformu, Ekim 1994 - Ocak 1995 arasında özlük haklarına ilişkin bir dizi etkinlik yapmıştır. Bunların en sonuncusu 21 Ocak 1995'te yaygın bir katılımla gerçekleştirilmiştir.

Bu dönemde Tabip Odalarının eylemliliğinin gerilediği, özlük haklarına ilişkin mücadelenin sendikalarda yoğunlaştığı görülmüştür.

Söz konusu dönemde sağlık politikalarının kamuoyu önünde en geniş olarak tartışıldığı kesit, Mart 1992'de Sağlık Bakanlığı'nın düzenlediği 1. Ulusal Sağlık Kongresi ile başlamıştır. Bu süreçte TTB'nin ürettiği "Sağlıkta Gündem: Herkese Eşit Fırsat mı, Serbest Piyasa Egemenliği mi?" başlıklı çalışma, ülkemizde sağlık politikaları konusunda temel alınacak niteliktedir. 1992 ile başlayan süreç, Sağlık Bakanlığı'nın çabalarıyla, TTB'nin öncülüğünü yaptığı tepkilerin karşı karşıya geldiği ve giderek özelleştirme çabalarının sağlık hizmetleri alanında da yavaş yavaş egemen hale geldiği bir dönem olmuştur.

1990-95 dönemi, giderek üç büyük il dışındaki tabip odalarının da TTB düzeyinde söz sahibi olmaya başladığı, tabip odası sayısının 50'yi aştığı bir dönem olmuştur. Hekim sayısının giderek artması, kamuda çalışan hekim oranının yüzde 85'lere ulaşması, pratisyen hekimlerin hekimler içinde ağırlık kazanması, tabip odalarına yarısendikal işlevler yüklenmesine yol açmıştır.

Türk Mimar ve Mühendis Odaları Birliği (TMMOB)

BÜLENT TANIK

Yönetsel tercihlerin kapitalist ekonomik modelden yana netleşmesi ve ülke çapında pazar bütünleşmesi, 1950'lerde başlayan yoğun kent büyümelerini ve hızla yaygınlaşan inşaat faaliyetlerini ülke gündeminin ilk sıralarında taşır.

Doğru yapılmadığında düzeltilmesi büyük ekonomik kayıplara yol açacak bu imar sürecinin sağlıklı olabilmesi "ehil ellerle" gerçekleşmesine sıkıca bağlı görülür. Oysa o günlerde yetkili yetkisiz herkes inşaat yapabiliyordu. Mevcut dernekler ise bunlarla mücadelede etkili olamıyorlardı.

Bu durum 1954'te 6235 sayılı yasanın çıkarılmasında TBMM'de yapılan tartışmalar ve yasanın gerekçesinde ifadesini bulduğu biçimiyle "kamu gücünü" kullanabilen özel kanunla kazanılmış ve sınırları böylece tanımlanmış bir örgütün yani TMMOB'nin aranmasına yol açar.

Kamu kurumu niteliğinde bir meslek kuruluşu olmak, özel kanunla kurularak derneklerden ayrıca tarif edilmiş yetkilerle donatılmak kurucuları tarafından TMMOB'den beklenen hizmetlerin yerine getirilebilmesi ve beklenen etkinliğin sağlanması için önemle gerekli görülüyordu...

Ancak o amaçlanan işleri gerçekleştirmek ve hedeflenen noktalara ulaşmak için daha pek çok koşul ve oluşum gerekiyordu. Nitekim uzun uğraş'ar sonucu ulaşılan 1954 tarihli yasaya dayalı TMMOB'nin yapısına ilişkin tartışmalar. DTCF salonlarında yapılan üç günlük kurucu Genel Kurulda da geniş ve yoğun bir yer tutar.

TMMOB tarihi değişik beklentilere yanıt olabilecek farklı etkililik türlerine göre çeşitli dönemlere ayrılabilir. İlk on yıl yani yaklaşık 1955-1965 arası seçkinci (elitist) etkililik dönemi; 1965-1980 arası kitleselleşme ve kitlesel politizasyona dayalı etkililik, 1980-1995 arası küçük girişimci ideolojisinin etkililiği dönemleri olarak tanımlanabilir.

Daha ayrıntılı bir bakışla örneğin 1960, 1971 ve 1980 askeri darbe dönemleri bir etkililik döneminden diğerine geçişte, olgunlaşma ve çözülme süreçlerinin dengede olduğu durumları ayrı etaplar olarak tariflemek olasıdır.

Kuruluştan 1960'ların ikinci yarısına kadar yaşanan dönemde mühendis ve mimarların yani bizatihi TMMOB üyelerinin kendileri toplumda dar ve seçkinci bir konumdadır. Bu dönem mühendis ve mimarların bilgi ve teknik beceri düzeyleri onlara toplumu yöneten, ülkeyi planlayan kesimler arasında yer almalarına yetecek uzman kimlikleri kazandırıyordu. Topluluğun önderleri, örgütün kurucu ve yöneticileri hemen hepsi ülkenin de yöneticileri arasında yer alıyor, parlamentoda önemli bir güç oluşturuyorlardı. Mühendis ve mimarların ellerinde bulundurdukları bu seçkinci güç örgütün yani TMMOB'nin devlet içinde yukarıdan aşağı etkili olabilmesini sağlıyordu. O yıllarda cumhurbaşkanları, başbakanlar, bakanlar ve üst düzey ülke yöneticilerinin TMMOB toplantılarına katılmaları sık rastlanan olaylardandı. Bu konum 1955-1965 arasındaki etkililik türü olan seçkinci/elitist biçiminde TMMOB'nin kendinden beklenenleri karşıladığı ve örgütsel varlığını yeniden üretebildiği bir etkililik dönemini tanımlamaktadır.

Bu dönemde mühendislik ve mimarlık mesleklerini tanıtmak, tanımlamak ve alanı korumak yönündeki işlerin hayata geçirilmesi büyük ölçüde yukarıdan aşağı yönelişi içerir. Bu dönemin ilk günlerinden başlayan, hükümetlerden özerk bir konumlanma arayışı, Halkevleri gibi genel bütçeden pay alma yerine kanunla tanımlanmış kaynaklar ve üye ödentisine yaslanan "bağımsız" bir konum edinme isteği bile bu yukarıdan aşağı seçkinci etkililik konumunu ortadan kaldırmamaktadır.

1965'lerden itibaren ve özel yüksek okullar ile mühendis-mimar yetiştirme döneminde mühendis ve mimar sayısında olağanüstü bir artış gözlenir. Daha sonraları neredeyse devlet politikası olarak bütün yönetimlerce ve YÖK tarafından da sürdürülen kolay okul, kolay diploma uygulaması bu artışı daha da kışkırtır. Üstelik bu artış ülke ekonomisinde paralel bir büyüme ile desteklenemez. Çarpık sanayi ve teknoloji politikaları mesleksel pratiğin sığlaşmasına yol açar. Eğitimin yanısıra uygulamada da mesleki gereklerin sığlaşması mühendislik ve mimarlık faaliyetlerine atfedilen seçkin olma özelliğini aşındırır. Mühendislik ve mimarlık hızla kitle mesleği konumuna girer.

1965-1980 arasında örgüt dışı faktörler açısından 1968'li yılların toplumsal politik hareketliliğinden etkileniş özel önem taşır.

Sayıca çoğalma ve mesleki derinliğin yitirilmesi kitleselleşmeyi, ekonomik durgunluk ise politik yükselişi hızlandırmış; her ikisi de TMMOB'yi etkilemiştir. Sonuçta örgüt, kendine erk taşıyan kitlenin niteliği ve yönelişi çerçevesinde "etkili" olur.

Kitleselleşme ve politikleşmeye dayalı olarak yükselen ve de politikleşmiş kitleler açısından anlamlı

→

İLETİŞİM ARŞİVİ

12 Eylül öncesinin hayli etkin örgütü TMMOB'nin, darbe sonrasında üyelerinin de biraz "kimlik" değiştirmesiyle darbe öncesindeki etkinliği aranır oldu.

görülen bu "etkililik", 1980'lere yaklaşıldığında yerini nisbi bir gerileme ve 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ile açığa çıkan bir boşluğa bırakmıştır.

1982 Anayasası kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşlarını ve de TMMOB'yi yeniden tanımlamaya çalışmıştır. Örgüt küçük girişimciler örgütü haline getirilmek istenmiştir. Bu yasal çerçeve içinde "küçük-mülk anarko-liberalizminin", örgütü "libere-likide" etme eğilimi ile mühendis ve mimar topluluğunun bütünlüğü için yeniden toparlanma eğilimleri arasındaki mücadele dönemi olarak değerlendirilebilir.

1970'ler 1950'lerde ortaya çıkan göreceli kapitalist gelişmenin iyice tıkandığı bir dönemdir. Bu ortam içinde TMMOB; 1950-1970 yılları arasında yaşanan mühendislik birikiminin, üretilen bilgilerin üzerine, genç kuşağın kitlesel politizasyonunu kaynaştırabilmiştir. Bu bileşenler TMMOB'nin 70'li yılların ilk dönemlerindeki hem bilimsel, hem de siyasal alandaki üstün performansının kaynağını oluşturuyordu. Ancak Türkiye'deki kapitalist gelişme 1968'ler sonrasında sürekli bir tıkanma ve bunalım pratiğini üzerinden atamamıştır. Kapitalist düzendeki bu kısır yapı mühendislik-mimarlık mesleki pratiklerine ve mühendis-mimar kitlesine de yansımakta gecikmedi. Bu durumun TMMOB'ye yansıması da uzun süre engellenmemiştir.

1970'lerin başındaki kitlesel politik yükseliş, burjuvazinin bunalım ve tıkanmasını gölgelemiş TMMOB'deki canlılığın da kaynağı olmaya devam etmiştir. Ancak bir yandan politik etkililik canlılığını korur görünürken, öte yandan örgütsel tıkanma büyümüştür. Sonuçta 12 Eylül Askeri Döneminin gerici baskı uygulamaları içsel dağılma sürecini hızlandırmış, boşluğu açığa çıkarmıştır.

Önceleri, birbirleriyle mesleki çıkar açısından sürtüşmeyen, teknik elemanların ücretli çalışanlarını ön plana çıkararak onların kitlesel gücünü yönlendiren, böylece TMMOB'yi Türkiye'de siyasal erki yüksek bir örgüte dönüştüren siyasal önderler ve kadrolar vardı. 80 darbesiyle bu kadrolar işten çıkarıldı, sürüldü, baskı altına alındı, en azından toplumsal ve siyasal pratikten izole edilmeye çalışıldı. Aynı zamanda kamu kesimi ücretlilerin üyeliğinin yasada ihtiyari bırakılması, uygulamada ise polisten Bakanlar Kurulu'na kadar her türlü resmi makamca örgüt sakıncalı gösterilerek yasaklamaya dönüştürülünce örgütler etkilendi. Özellikle kamu çalışanlarının izole edilmesinin TMMOB üzerinde uzun soluklu bir etkisi olduğu ortadadır.

Daha önceleri birleştirici ve yönlendirici etkileri büyük olan önder topluluğunun bulunmayışına, bütünleştirici etkisi büyük olan kamu çalışanlarının yokluğunun eklenmesi önemli sonuçlar doğurdu. Örgütün tabanında daha önce kendisini ön plana çıkarıp, kendi güdüleri doğrultusunda örgüt programında etkili olamayan küçük girişimci topluluklar öne çıkma fırsatı buldular. Bugün TMMOB üyelerinin % 20-25 civarında bir bölümü küçük girişimci konumunda görünüyorsa da bu nitelikte olma potansiyeli daha büyüktür. Küçük girişimcilik-küçük projecilik ülke çapında örgütlülüğü kaldıramamakta, ulusal düzeyde birleştiriciliğe karşı, yerel siyasal erkliliği öne çıkararak bütüncül bir güç birikimini baltalayan tork'lar oluşturmaktadır.

Küçük girişimcilerin 12 Eylül öncesinde de TMMOB üye varlığı içinde yaklaşık aynı oranlarda bulunuyor olması da dikkate değer bir başka nokta. Daha önce de var olan küçük girişimciler ya da küçük girişimci ideolojisi bu dönemde öne çıkmıştır. Bu özellik sürecin geri dönüşümlü olabileceğini gösterir.

Eczacı örgütlenmesi

ATİLLA UZGÖREN

6643 sayılı kanun ile 1956 yılında kurulmuş olan Türk Eczacıları Birliği, 1996'ya gelindiğinde 35 eczacı odası ile onyedi binden fazla eczacıyı bünyesinde toplamıştır.

Kuruluş yıllarında sadece eczacıların birbirleri ile olan ilişkileri düzenlemek ve az sayıda firma tarafından yapılan ilaçların fiyatlarını tespit ve onaylamak şeklinde bir çalışma sözkonusu idi. Genç kadrolar, 1975'ten sonra mesleğin giderek artan sorunlarına yeterli çözüm önerileri getirmeyen, oda yönetimlerine karşı; alternatif politikalar getirerek oda yönetimlerinde tabanla birlikte söz ve karar sahibi olmaya başlamışlardır.

Eczacılık meslek örgütlerindeki yenilikçi kadrolar, Eczacı Kooperatifleri adı altında örgütlenmelerini 1979'dan sonra oluşturmuştur.

Bağımsız örgütlenmeler olarak gelişen Eczacı Kooperatifleri, 1989 yılında tüm yurt çapında 12 kooperatifin güçlerini birleştirmesi ile üst birlik kuruluşunu gerçekleştirmiştir.

1995 yılına gelindiğinde tüm yurt çapında her üç eczaneden birini çatısı altında toplayabilen, ilaç piyasasında % 25'lik pazar payına ulaşabilen eczacı işletmeleri olarak yerlerini almışlardır. 1984'te Türk Eczacılar Birliği merkezini İstanbul'dan Ankara'ya nakletmiştir.

Bu dönemin ekonomik anlayışları gereği ilaçta "serbest fiyat", patent ve reklam serbestliğine karşı uzun yıllar süren mücadele edilmiştir. Yine bu dönemde enflasyonist baskılara karşı eczanelerin sürşarj hakkı sağlanabilmiş, kamu kuruluşları ile tek tip ilaç sözleşmeleri yapılabilmiştir. Eczacı odalarının çalışmaları arasında; meslek içi eğitim programları, ilkyardım, ishale karşı çalışmalar; aile planlaması, aşılama kampanyaları sayılabilir. Türk Eczacıları Birliği'nin Türk Tabipler, Türk Dişhekimleri, Türk Veteriner Hekimleri Birlikleri ile ortaklaşa oluşturdukları "Sağlık Meslek Birlikleri Danışma Kurulu" "I. Ulusal Sağlık Kurultayı'nı" gerçekleştirmiştir.

Bu çabaların birlik düzeyinde sürdürülebilmesi; demokratik temsiliyet sağlamayan delege ve temsil sisteminin Anayasa Mahkemesince iptal edilmesi ve 1995 yılında nispeten odaların üye sayılarına uygun olabilecek temsiliyet sistemini getiren yeni yasa mümkün olmuştur.

Türk Dişhekimleri Birliği

SÜHA ALPAY

Dişhekimleri 1953-1985 yılları arasında Türk Tabipleri Birliği Üyesi idiler. TTB yasası gereği, Odalarda 1, TTB Merkez Konseyi'nde 2 dişhekimi ile yönetim kurullarında temsil edildiler. Dişhekimlerinin bilinen ilk örgütlenmesi 18 Mart 1914'te tescili yapılmış olan "Darülfunun-u Osmani Tıp Fakültesi Dişçilik Mezunin ve Talebe Cemiyeti"dir. 1922'de "Müslüman Diştabipleri Mezunin ve Talebe Cemiyeti"ne dönüşmüştür. 1925'te yapılan genel kurulda derneğin adı "Türk Diştabipleri Cemiyeti" olarak değişmiştir.

Dernek 1968 genel kurulunda şubeler açma kararı almış, 10'dan fazla şubesi kurulmuştur. Ancak 1985'te TDB'nin kuruluşu ile etkinliği azalmış ve birçok şubesi fesh edilmiştir. Türk Dişhekimleri Birliği, 3224 sayılı ve 7 Haziran 1985 tarihli Yasa gereğince kurulmuş, ilk kongresini 1986 yılında yapmıştır. Merkezi Ankara'dadır.

Dişhekimi odaları bölgesinde en az 100 dişhekimi olan illerde kurulmaktadır. Kuruluş yasası gereği, az sayıda dişhekimi olan iller birleştirilerek Odalar kurulmaktadır. 1996'da TDB'ne bağlı 26 Oda merkezi vardır. Türkiye'de dişhekimi dağılımında belirgin bir dengesizlik sözkonusudur. Örneğin İstanbul'da ülkedeki 12.000 dişhekiminin yaklaşık 1/3'ü çalışmaktadır. Buna karşılık Diyarbakır, Mardin, Siirt, Hakkari, Batman, Şırnak, Bitlis, Van, Muş illerinde toplam 200 dişhekimi bulunmaktadır. Serbest çalışan dişhekimlerinin Oda'ya üye olma zorunluluğu olmasına karşın, diğer çalışan dişhekimleri için böyle bir zorunluluk yoktur. Genel olarak dişhekimlerinin yaklaşık % 85'i serbest çalışmaktadır.

TDB her yıl muayenehanelerde ve diğer özel kuruluşlarda uygulanan asgari ücret tarifesini belirler ve bu tarife Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girer. TDB İzmir'de ve İstanbul'da iki uluslararası kongre ve dişhekimliği fuarı düzenlemiştir. 22 Kasım Dişhekimliği Günü ve kapsayan hafta içinde topluma ve okul çocuklarına dönük kampanyalar yapılmakta, eğitici çalışmalar desteklenmektedir.

TDB Başkanları

1986-1992 : Yılmaz Bilgin
1992-1994 : Eser Cilasun
1994- : Celal Korkut Yıldırım

Oniki Eylül Darbesi ve Rejimi

12 Eylül rejimi

DOÇ. DR. M. SEMİH GEMALMAZ

Ç E R Ç E V E Y A Z I

Türkiye'nin 1980 dönemeci

DOÇ. DR. FİKRET BAŞKAYA

☞ Anayasa, Aydınlar, Basın, Bürokrasi, Cumhurbaşkanlığı, Çalışma Hayatı, Dernekler, Dış Politika, Dil, Din, Eğitim, Gelir Dağılımı, Günlük Hayat, Hukuk Düzeni ve Yargı, Hükümetler ve Yürütme, İktisat Politikaları ve Sorunları, İnsan Hakları ve Sorunları, Kemalizm/Atatürkçülük, Kültür, Kürt Sorunu, Ordu ve Jandarma, Parlamento ve Yasama, Polis, Sıkıyönetim ve Olağanüstü Hal, Sistemdışı Muhalefet, Siyasal Partiler, Yerel Yönetimler

12 Eylül rejimi

MEHMET SEMİH GEMALMAZ

12 Eylül 1980 müdahalesinin, hazırlanması, icrası ve sonuçlarıyla açık bir "coup d'etat" olduğu hususu artık netleşmiştir. Bu darbe, Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) tarafından, sadece topyekün ve sistemli bir askeri müdahale, yönetime el koyma biçiminde icra edilmedi, ama aynı zamanda, planlı, programlı, uzun süreli ve ayrıntılı yapılmış hazırlık çalışmalarının sonucu olarak açığa çıktı.

TSK, darbenin yasal dayanağı olarak, 4 Ocak 1961 tarih ve 211 sayılı "Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Yasası" (md. 35) hükmünü ileri sürdü. Bu yasa, 1960 darbesi sonrasında Milli Birlik Komitesi'nce çıkartılmıştı ve aslında 10 Haziran 1935 tarih ve 2771 sayılı olup uzun yıllardır yürürlükte bulunan yasada değişiklik yapıyordu. Oysa 35. madde hükmü, orduya, yönetime el koyma yetkisi vermemekteydi.

TSK, darbeyi meşrulaştırmak için ise, Milli Güvenlik Konseyi (MGK) [bu, "de facto" (fiili) birim, 1961 ve 1982 Anayasaları evresinde varlığını sürdüren Milli Güvenlik Kurulu ile karıştırılmamalıdır] adıyla kurulan ve dönemin Genelkurmay Başkanı (Org. Kenan Evren) ve Kara (Org. Nurettin Ersin), Hava (Org. Tahsin. Şahinkaya), Deniz (Oramiral Nejat Tümer) ve Jandarma (Org. Sedat Celasun) Kuvvet Komutanları ile MGK Genel Sekreterliği'ne atanan (Org. Haydar Saltık)'tan oluşan cuntanın ve Başkanının açıklamalarıyla bu müdahalenin "aslında, tarih kitaplarında tanımlanan darbe olmadığı", "emir-komuta zinciri içinde yapıldığı", "ulusun isteklerine uygun olduğu", "TSK'nin defaatle yaptığı tüm uyarıların cevapsız kalması üzerine son çare olarak bu görevin ifa edildiği", vb. gerekçeleri ileri sürüldü.

Darbeyi yasallaştırma ve meşrulaştırma gerekçelerinin tümü geçersiz, yasadışı ve Anayasa dışıdır ve darbe, yarattığı bütün sonuçlarıyla birlikte gayrimeşrudur. Bunun zorunlu hukuksal sonucu, coup d'etat (darbe, hükümet darbesi) erkinin yaptığı bütün tasarrufların "yok hükmünde" sayılmasını gerektirecek "sakatlık ve hukuka aykırılıkla malül olduğu"dur. Bu zorunlu hukuksal sonucu, coup d'etat erkinin de facto tasarruflarını belirlemek yoluyla gerekçelendirmek gerekli ve olanaklıdır. Darbe ile birlikte, coup d'etat erki tarafından "devlet yönetimine el konmuş"; "yasama ve yürütme yetkileri(nin) MGK tarafından kullanılacağı" açıklanmış; "kısa zamanda bakanlar kurulu kurularak, yürütme sorumluluğunun bu kurula bırakılacağı" belirtilmiş; "her türlü siyasi faaliyet her kademede durdurulmuş"; "parti başkanları şimdilik can güvenliklerinin sağlanması amacı ile Silahlı Kuvvetler'in koruma ve gözetiminde belirli yerlerde ikâmete tâbi tutulmuşlar"; "parlamento ve hükümet feshedilmiş"; "yurt dışına çıkışlar yasaklanmış"; "ikinci bir emre kadar sokağa çıkma yasağı konmuş"; "Türk Silahlı Kuvvetleri'ne ve yeni yönetime karşı yapılacak her türlü direniş, gösteri ve tutum(un) anında en sert şekilde kırılarak cezalandırılaca(ğı)" ve "yurtta kan dökülmemesi için bütün vatandaşların yayınlanacak bildiriler doğrultusunda hareket etmeleri" tehdidi yapılmıştı.

Hemen bunu izleyerek, 13 sıkıyönetim bölgesi tayin ve tespit edilerek, buralara 13 general sıkıyönetim komutanı olarak MGK tarafından atanıyordu. Siyasi parti faaliyetlerinin yasaklandığı; Türk Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kızılay hariç, diğer bütün derneklerin faaliyetlerinin durdurulduğu da duyuruluyordu.

Darbe erkinin ilk yaptığı açıklamalar arasında ikisi özel bir anlam taşıyordu. Bunların birincisi, 12 Eylül günlü "Türk Milletine Açıklama"day-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Darbenin liderleri gittikleri kentlerde darbenin gerekçelerini anlatırken, bilhassa Kenan Evren'in kurduğu mantık zincirleri dikkat çekici idi.Konuşmalarından birinde insan hakları konusundaki iç ve dış eleştirileri şöyle yorumlamıştı: "... Bu insan hakları bir türlü bitmedi. İnsanın bir de milletine, ailesine karşı görevleri, ödevleri var. Onu kimse sormuyor:. Yalnız insan hakkından bahsediyor."

dı. Buna göre, "Türkiye Cumhuriyeti, NATO dahil tüm ittifak ve anlaşmalara bağlı kalacak"tı. İkincisi ise, önce MGK'nin 5 sayılı kararı ile, ardından da bu duyuru ile yetinmeyerek bir kez daha aynı hususu vurgulama gereksinimi duyan MGK'nin 16 Numaralı Bildirisi ile, "ülkemizin ekonomik durumunu düzenlemek ve daha iyiye götürmek maksadiyle yürürlüğe konulan ekonomik program ile yapılan anlaşmaların ve protokollerin uygulanmasına devam edilecektir" duyurusunun yapılmasıydı.

Bu ikinci duyurunun arkasındaki öneri kaynaklarından birisi Turgut Özal'dı. Başbakanlık Müsteşarı Özal, darbenin hemen ardından MGK tarafından göreve çağrıldıktan sonra, MGK'ye, 12 Eylül 1980 tarihli ve kendi imzasını taşıyan "Türkiye'nin Son Ekonomik Durumu ve 12 Eylül Harekâtı Sonrası Alınacak Tedbirler" başlıklı bir rapor sunuyordu. Bu raporda Özal, darbe nedeniyle "bankalardan para çekilmesi, mal ve maddeler için gereksiz stok eğilimi, fiyat artışları ve karaborsanın hortlatılması şeklinde menfi tesirlerin olabileceğini" hatırlatıyor ve "halkın güveni sağlanana kadar paranın ve malın arzının kısıtlanmaması" ve "icabında ithalat yapılarak buna dayanmak lazım" geldiğini ve "uzun süredir ideolojik maksatla ve zorbalıkla devam ettirilen grevlerin çözülmesi" ile "geçen devre parlamentoya sunulan başarılı olunamayan vergi reformlarının bir an evvel neticelendirilmesi" önerilerini ulusal düzlem için sunuyordu. Özal, aynı raporda uluslararası düzlem için ise, "İlişki kurduğumuz milletlerarası finansman müesseseleri bugün Türkiye'nin yeni idare altında nasıl bir ekonomik program uygulayacağını mes'ele edeceklerdir ve 25 Ocak 1980'den beri tatbik edilen yeni ekonomik program dış mali çevrelerde büyük destek görmüştür; bu programın uygulanmasına devam edileceğine dair güven verilmesi fevkalade önemlidir" biçiminde ifade ettiği önerisini MGK'ye arzedecekti.

Nitekim, ilk duyurudaki NATO'ya ilişkin referansla, Batı ittifakının başta ABD ve askeri kanadı olmak üzere ilgili çevrelerine; ekonomik programın yürütüleceği sözverimi ile ise, uluslararası sermaye çevreleriyle, özellikle Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası, vb. birimler de dahil olmak üzere büyük sermaye odaklarına bağlılık mesajı iletiliyordu. İkinci duyuruda sözü edilen ekonomik programın, 24 Ocak 1980 operasyonu ve Mayıs 1980'de ek önlemlerle genişletilen yeni ekonomik program olduğunu hatırlamak gerekir.

Devlete her düzeyde el koyma ve sistemi bütünüyle militaristleştirme, MGK'nin ilk etap işlemlerinin belirgin niteliği idi. Bu yaklaşım, doğal olarak kendisini, tipik bir "sivil yetkililer/idare" antipatisi ya da güvensizliği biçiminde günyüzüne çıkartıyordu. Örneğin, bu siyasanın bir uygulanma alanı olarak, merkezi idarenin taşra örgütü ile yerel yönetimler için sözde "yansız idare" formülü ardında, özellikle yerel yönetim organlarının özerkliğini kurutma siyasası izlendi. Öncelikle merkezin taşra örgütü yöneticileri ve yerel yönetimlerdeki seçilmişler tasfiye edildiler.

MGK'nin çıkardığı ilk yasalarla belediye meclisleri feshedildi ve belediye başkanları görevden alındı. Yine çıkartılan yeni yasa ve mevcut yasalara eklenen geçici maddelerle mevcut il genel meclisleri de feshedildi. İl Özel İdaresi Kanunu'na eklenen bir geçici madde ile ise, "yeni il genel meclis üyeleri seçilinceye kadar il genel meclisleri ile il daimi encümenlerinin görevleri valiler tarafından, il idare şube

başkanları tarafından seçilecek dört üyeden oluşan, vali başkanlığındaki bir kurul tarafından yürütülür"dü.

Seçilmişler ya da önceki sivil idarece atanmışlar böylece ayıklandıktan sonra, bu görevlere MGK'ye yakın kamu görevlileri ya da özellikleri ordudan emekli olmuş "muteber" kişiler atandılar. Nitekim, bu görevlere atanmak üzere "... emekli kamu görevlileri" bilhassa belirtilmişti. Aynı maddeye göre, belediye başkanlıklarına, "Sıkıyönetim Komutanları'nın istemlerine uygun olarak il merkezlerinde İçişleri Bakanlığı'nca, il merkezi olmayan yerlerde valilerce atama yapılır ve gerektiğinde aynı usullerle değiştirilebilir"di. Oysa MGK, kendi çıkardığı yasayı bile dikkate almayacak kadar keyfi ve tek egemen erk olarak örneğin, Ankara Belediye Başkanlığı'na, emekli Tuğgeneral S Önder'i, doğrudan doğruya atıyordu. Belediye başkanlıklarına atananlar halen çalışan kamu görevlileri ise, bunlar "asıl hizmetlerinden izinli sayılıyor"; hizmet bitiminde "asli göreve dönmeleri" sağlama bağlanıyor ve hem kamu görevlisi, hem de "asker ve sivil emeklisi ya da serbest meslek sahibi" olanlardan bu göreve atananlar için "1980 mali yılı belediye bütçesi ile kabul edilen ödeneğin 1/2'si kadar ödenek almaları" ile kamu görevlilerinin "halen bağlı oldukları birimden almakta oldukları maaş ve diğer mali hakları almaya devam etmeleri" hüküm altına alınıyordu. Bu yöntemle, coup d'etat erki sadece makamları "ulufe" gibi dağıtmakla kalmıyor; ama devlete el koymanın ekonomik rantı da, herhalde askeri hiyerarşinin gereklerine uygun oranda paylaştırılarak, darbeye bir destek zemin oluşturuluyordu.

Yerel yönetimlerde değişiklik yapan iki yasanın bir diğer dikkati çeken yönü de, madde 2'ye göre, sözü geçen yasalar, 12 Eylül 1980 tarihinden geçerli olmak üzere; yani *Resmi Gazete*'de yayımlandığı 29 Eylül 1980'den itibaren değil de geçmişe etkili olarak yürürlüğe girecekti. Cunta, "de facto" tasarruflarını geçmişe dönük yasalar çıkartarak yasallaştırmaya, bu yolla seçilmiş ya da atanmışların statülerinin gaspını kamufle etmeye çalışıyordu.

Yine aynı bağlamda, darbenin hemen ardından, 17 Ekim 1980'de, ülkede o zamanki sayısıyla toplam 67 ilden 27'sinin valileri değiştiriliyor; asker kökenliler ya da orduya yakın olanlar bu görevlere atanıyordu. Sivil idarenin (İçişleri Bakanlığı'nın) bir birimi olan Emniyet Genel Müdürlüğü, tüm teşkilatı ile birlikte Jandarma Genel Komutanlığı'nın emir ve kuruluşuna veriliyordu. İşte bu çerçevede, sivil bir makam olan Emniyet Genel Müdürlüğü'ne de yayınlanan bir bildiri ve MGK kararı ile Jandarma Korgeneral Hulusi Tulunay, asli görevi uhdesinde kalarak atanıyordu. Bu operasyonla, Emniyet Genel Müdürlüğü üç ay içinde bütünüyle denetim altına alındıktan sonra, MGK, bildirisini yürürlükten kaldırıyor ve bu birimin hizmetini, "12 Eylül 1980 tarihinden önceki emir komuta ilişkileri ile İçişleri Bakanlığı bünyesindeki kuruluş düzeni içinde sürdüreceğini" duyuruyordu.

Coup d'etat erkinin sivil yöneticilerden kuşkulanma paranoyası o dereceye vardırılmış ve biçimlendirilmeye başlanan yeni hukuksal-siyasal düzende askeri ağırlığın kalıcılığını sağlama bağlama öylesine hesaplanmıştı ki, MGK'nin bizzat atadığı bir "askeri hükümet" bulunmasına ve bu nedenle bir sivil otoritenin mevcudiyetinden söz edilemeyecek olmasına karşın, tüm ülkede uygulanan sıkıyönetimi, hem cuntaya bağlı (emir-komuta içinde), hem de askeri hiyerarşik yapıdaki statü ve kişisel ağırlıklarına bağlı olarak görece özerk ve keyfi biçimde yürüten sıkıyönetim komutanlarının, 13 Mayıs 1971 tarih ve 1402 sayılı "Sıkıyönetim Kanunu" (md. 6) uyarınca "Başbakana karşı sorumlu olmasını" düzenleyen hüküm yeniden biçimlendiriliyor ve sorumlulu-

İLETİŞİM ARŞİVİ

12 Eylül dönemi gerçekten de Türkiye'nin gördüğü en karanlık dönemlerden biri hatta en karanlığıydı. 12 Eylül 1980-1984 yılları arasında Türkiye İnsan Hakları Vakfı verilerine göre 208 kişi gözaltında ve ya cezaevinde öldü, öldürüldü; 3 kişi işkence sonucu, 1 kişi işkence sonucu hastalanarak öldü; 11 kişi açlık grevlerinde hayatını kaybetti.

ğun adresi "Genelkurmay Başkam" olarak yenileniyordu.

Esasen, MGK'nin toplum üzerinde yürüttüğü baskıcı ve yoğun devlet terörü siyasasının, en etkin enstrümanı sıkıyönetim idi. Bu yüzden, 12 Eylül'den önce sivil idare tarafından ülkenin belli bölgeleri için ilan edilip yürürlüğe konan sıkıyönetimi, MGK, bütün ülkeye yaygınlaştırmıştı. Bu çerçevede olmak üzere, yukarıda belirtildiği gibi, "MGK'nin İki Numaralı Bildirisi" ile önce 13 sıkıyönetim bölgesi belirlenip, buralara "13" sıkıyönetim komutanı atanıyordu. Ardından, toplam "67" general ve amiralin, 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası (md. 5) yasal dayanak gösterilerek ve bunlardan "65"inin "asli görevi uhdesinde kalmak" koşuluyla, sıkıyönetim komutanlıklarına ve yardımcılıklarına ve sıkıyönetim kurmay başkanlıklarına atamaları yapılıyordu. Oysa, ülkenin bütününe askeri düzenin baskısını yaymaya yönelik bu tasarrufun asıl dayanağı, MGK'nin 14 Eylül 1980 tarih ve 4 Nolu Kararı (md. 1/c) hükmü idi. Zira, bu hükme göre, "sıkıyönetim ile ilgili olarak yapılan tüm general ve amiral atamaları, MGK üyelerinin imzalayacağı, MGK Başkanı'nın onaylayacağı kararname ile yapılır"dı. Görüldüğü üzere, atama işlemleri 12 Eylül 1980 tarihinde yapılıyor, ama nasıl olacağı 2 gün sonra 14 Eylül 1980'de karara bağlanıyordu; bir kez daha, önce eylem, sonra yasal kılıf bulma çabası geliyordu. Yukarıda belirtilen "67" general ve amiralin "13"ü sıkıyönetim komutanlıklarına atandıklarından, geriye kalan "54" general ve amirale, bu yolla, darbe gereklerinin icrasında, askeri statüleriyle oranlı biçimde görev ve sorumluluk dağıtılıyordu. Bu rakamın, doğrudan MGK içindeki ve yakın çevresindeki general ve amiral sayısıyla birlikte ulaştığı toplamın, o dönemde TSK'nın toplam general/amiral sayısının hemen tamamına karşılık geldiğine dikkat çekmek gerekir. Bu veri ise, TSK'nin, topyekün ve yekpare bir harekâtla ülke yönetimine el koyduğunu kanıtlamaktadır.

Askeri hükümetin oluşturulması: 12 Eylül tarihli "Türk Milletine Açıklama"da sözü edilen bakanlar kurulunun teşkilini MGK, sözverdiği gibi "kısa sürede" gerçekleştirdi ama, sözveriminin tersine "yürütme sorumluluğunu bu kurula" gerçekte devretmedi. Başka deyişle, bu hükümetin varlığı ne aslında MGK'nin "de facto" iktidarını bir başka unsurla gerçekte paylaştığını, ne de "yürütme organı" içinde gerçek bir bölümlenmenin, kanatların varolduğunu gösteriyordu.

Çünkü, bu kez, bu hükümeti, biçimsel olarak atamaktan ötede, gerçekte MGK kurmuştu/kurdurmuştu. Cunta Başkanı Kenan Evren, 20 Eylül 1980 tarihli yazısıyla "Bakanlar Kurulu'nun teşkili için Emekli Oramiral Bülent Ulusu'yu Başbakan olarak görevlendirdiğini" açıklıyor; Başbakan hemen o gün görevini ifa edip, "Devlet Başkanlığı Yüce Katına", "yüksek teveccüh ve güvenin izin eseri olarak kurulması ile görevlendirildiği" kabineyi "adları yazılı zatların bakanlıklara atanmaları hususunu takdirlerinize arz ederim" diyerek onaya sunuyordu. Ve ertesi gün T.C. Devlet Başkanlığı'nın Başbakanlığa hitaplı yazısıyla "Bakanlar Kurulu listesinde gösterilen bakanlıklara seçilmiş olan bakanların atanmış" olduğu belirtilerek hükümet kabul edilip onaylanıyordu. Böylece, cuntanın icraatlarının hızına, işlemlerin *Resmi Gazete*'de yayımlanmasının hızı yetişemiyordu ve bu tür gerekler ya arkadan yerine getiriliyor, ya da hiç yapılmıyordu. Bülent Ulusu hükümeti, Cumhuriyet tarihinde, kabinenin onayı ve atanması *Resmi Gazete*'de yayımlanmaksızın kurulan bir örnek olduğu gibi, herhalde en seri/hızlı olarak kurulan hükümetti. Bu olgu, coup d'etat'nın ve onu izleyen "de facto" rejim altında yapılan tasarrufların, ne denli planlı çalışmalara ve önceden yapılmış hazırlıklara dayandığını gösteren bir başka veridir.

Başbakan ve 26 bakandan oluşan toplam 27 kişilik kabine, kompozisyonu bakımından bir askeri hükümetti. Başbakan, Emekli Oramiral Bülent Ulusu, darbeyi hazırlayan kuvvet komutanlarından (Deniz Kuvvetleri Komutanı) birisi olup, darbeden çok kısa bir süre önce (Ağustos 1980 sonu), olağan prosedürle emekli olmuştu. Beş temel bakanlığa atanan kişiler ise doğrudan ordu mensuplarıydı: İçişleri Bakanı, Em. Korgeneral Selahattin Çetiner; Milli Eğitim Bakanı, Em. Korgeneral Hasan Sağlam; Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı, Em. Tümgeneral Prof. Dr. N. Ayanoğlu; Gümrük ve Tekel Bakanı Em. Korgeneral Recai Baturalp; Gençlik ve Spor Bakanı, Em. Korgeneral Vecdi Gönül. Sivil kökenli gözükenler ise, kuşkusuz, Danışma Meclisi üyeleri gibi, MGK'nin itimadını kazanan kişilerdi. Bu bakanlardan 8'i, 1971-1973 Ara Rejim (12 Mart) evresinde, sözde "partiler üstü" kabinede görev alınış figürlerdi. Bakanlardan 3'ü ise, ülkenin büyük sermaye çevrelerine danışmanlık yapmış "uzmanlar"dı. Bunlardan Devlet Bakanı-Başbakan Yardımcısı olarak atanan Turgut Özal, daha sonra Anavatan Partisi'ni (ANAP) MGK'nin icazeti ile kuracaktı. Şahap Kocatopçu (Bayındırlık Bakanı) İşverenler Konfederasyonu Başkanlığı'nı yapmıştı. T. Önalp, Karayolları Genel Müdürlüğü görevinden sonra özel sektörde hizmet görmüştü. Ulusu Kabinesi'nde yer alan Sosyal Güvenlik Bakanı Sadık Şide, ülkenin, büyük ve darbe ile kapatılmayan tek işçi konfederasyonu olan Türk-İş'in Genel Sekreteri idi. Bu yolla cunta, geniş bir işçi kesimini, gönüllü bir yandaş kılamasa bile, hiç olmazsa doğrudan karşısına

almaktan sakınmayı kurguluyordu. Askeri hükümetteki 26 bakandan 5'i ise, "Prof. Dr." unvanlı akademik kökenli figürlerdi. Ve nihayet, bu kabinedekilerden daha önce bakanlık yapmış olanların toplam sayısı ise 11 idi.

Ulusu Kabinesi'nde 12 Eylül 1981-12 Eylül 1982 döneminde 9 bakan görevlerinden çeşitli nedenlerle ayrılıyor ve yerlerine yeni isimler atanıyordu. Ayrılan bakanlar şunlardı: Cihat Baban (Kültür Bakanı),Recai Baturalp (Gümrük ve Tekel Bakanı), Prof. Dr. Necmi Ayanoğlu (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı), Şahap Kocatopçu (Sanayi ve Teknoloji Bakanı), Selahattin Bingöl (Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı), Necmi Özgür (Ulaştırma Bakanı), Turgut Özal (Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı). Ulusu Hükümeti'nde 12 Eylül 1982-12 Eylül 1983 döneminde ise 3 Bakan görevlerinden ayrılmıştır. Bunlar: Cevdet Menteş (Adalet Bakanı), Rıfat Bayazıt (Adalet Bakanı), Prof. Dr. Ali Bozer (Gümrük ve Tekel Bakanı).

27 Ekim 1980 tarih ve 2324 sayılı "Anayasa Düzeni Hakkında Kanun" Devlet (MGK ve Genelkurmay) Başkanı'nın, hükümet karşısında baskın ve üstün konumunu kurumsallaştırıyordu. (md. 2).

Hükümet, MGK'nin kontrolü altında idi. MGK'nin 25 Eylül 1980 tarihli 1 No'lu Kararı ile belirlediği "Türkiye Cumhuriyeti Milli Güvenlik Konseyi İçtüzüğü", güvenoylaması ve başbakan ve bakanların MGK'ce her zaman denetlenebilir olması gibi düzenlemeleri ile, hükümeti denetim altında tutabilmenin önkoşullarını daha başından sağlama alıyordu. Bu arada eklenmeli ki, MGK'nin 10 No'lu Kararı'na konu olan MGK İçtüzüğü Değişikliği, "MGK Genel Sekreterliğinin", dolayısıyla Genel Sekreterin, Konsey içinde giderek ağırlıklı bir konumu, arka planda kalmakla birlikte kazandığının, bu çerçevede de hükümetten zaten daha üstün olan statüsünü pekiştirdiğinin ipuçlarını vermektedir. Genel Sekreterliğin görevlerine ilişkin çıkarılacağı belirtilen yönetmelikten vazgeçilmesi de ve MGK Genel Sekreteri Org. Haydar Saltık'ın, MGK'nin aldığı bir kararla, bu görevinin yanısıra, aynı zamanda "Devlet Başkanı Genel Sekreteri" olarak (bu işlemle Kara Tuğg. Hasan Sağlam da, Devlet Başkanı Genel Sekreter Yardımcılığı'na getiriliyordu) atanması da, kazanılan ağırlıklı konumunun işaretleridir. Kaldı ki, 1980'de (md. 6) MGK gündemini, MGK Başkanı adına hazırlamakla münhasıran MGK Genel Sekreteri yetkili kılınıyordu. Aynı maddede MGK üyelerinin istemi üzerine gündemin, Konsey üyelerinin salt çoğunluğunun kararıyla değiştirilebileceği hükmü, "İçtüzük 1981"den bütünüyle çıkarılarak, MGK gündeminin belirlenmesi ve yönlendirilmesinde de MGK Genel Sekreteri'nin baskın konumunu kurumsallaştırıyordu. Esasen, MGK'nin kompozisyonunu açıkça belirtildiği MGK'nin Dört Numa-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Geçiş döneminin aktörleri birarada: Darbeciler Kasım 83 seçimlerinde Erdal İnönü'yü "veto" etmişler, Turgut Özal'ın liderliğindeki ANAP'ın karşısında ise açıkça Turgut Sunalp'in MDP'sini desteklemişlerdi.

"MGK İçtüzüğü 1980" ile "MGK İçtüzüğü 1981" (md. 9) hükmüne göre, her ne kadar yasa teklif etmeye sadece "MGK üyeleri ve Bakanlar Kurulu yetkili" kılınmışsa bile, her iki İçtüzüğe (md. 13) göre, yasa tasarı ve tekliflerinde "maddenin reddi, değiştirilmesi ya da metne madde eklenmesi" hususunda MGK Genel Sekreteri; MGK üyeleri, Başbakan ve ilgili bakanın yanısıra öneri sunmakla yetkilendirilmişti. Dahası, İçtüzük

ralı Bildirisi'nde de adı geçtiği üzere, Orgeneral Haydar Saltık, darbenin en baştan beri asli unsuru olarak bu sürecin içinde bulunuyordu. Org. Saltık, 25 Ağustos 1981'de, Birinci Ordu ve Sıkıyönetim Komutanlığı'na (İstanbul ve çevresi) getirilecek; o tarihe dek bu görevi yürüten Org. Necdet Üruğ ise, Devlet Başkanlığı ve MGK Genel Sekreterliği'ne atanacaktı. Org. Saltık, daha sonra, 3 Aralık 1983'te Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nı tö-

renle üstlenecekti. Org. Üruğ ise, aynı evrede Genelkurmay Başkanı olacaktı.

Hükümet Programı 21 Eylül 1980'de son biçimi verilerek MGK'ye "tasvip için arzedildi". Böylece, Bülent Ulusu, olağanüstü hızla bakanlarını belirlemekle kalmıyor, ama hükümet programını da aynı hızla biçimlendiren başbakan oluyordu. Hükümet Programı, 27 Eylül 1980 günü, Başbakan tarafından, MGK'de okundu ve resmi belgelere göre de MGK'nin 30 Eylül 1980 tarihli 5. Birleşimi'nde onaylandı. Programın bu kadar kısa sürede biçimlendirilmesi ve onaylanması, sadece, bu konuda önceden hazırlıklı oluşa dayanmıyordu. Bunun yanısıra, Hükümet Programı belirlediği hedefler, saptadığı sorunlar, önerdiği çözümler ve öngördüğü faaliyetler bakımından, aslında MGK'nin bildiri ve kararlarındaki görüş ve istenç doğrultusunu yineliyordu.

Hukuk tekniğine ilişkin biçimsel açıdan da, MGK'nin dayatmalarıyla hükümet çerçevelenmişti. Örneğin, MGK'de görüşülmesi sonuçlandığında "güven oylaması" yapılacağı belirtiliyor ve MGK'nin aldığı bir kararda "Başbakan Bülend Ulusu başkanlığındaki Bakanlar Kurulu'na, MGK'nin 30 Eylül 1980 tarihli 5'inci Birleşimi'nde oybirliği ile güvenilmiştir" deniyordu. Ancak, "MGK İçtüzüğü 1981"de yapılan değişiklikten sonra, bir önceki metindeki ifade tarzı bırakılıyor, yerine "hükümet programının onaylanması" kenar başlığı altında MGK'de programın görüşülmesinin ardından "hükümete güven bildirilir" ifadesi getiriliyor ve "Bakanlar Kurulu'nun düşürülmesi" ibaresi ise tümden çıkarılıyordu. Hükümetin tasarruflarından ötürü sorumlu tutulması, özellikle de bu tasarruflardan etkilenenlerin, bu sorumluluğun gereği olarak denetim mekanizmalarını çalıştırması olanağı bütünüyle ortadan kaldırılmıştı. Bu iki yolla yapıldı. İlki, 27 Ekim 1980 tarih ve 2324 sayılı "Anayasa Düzeni Hakkında Kanun"a göre, "12 Eylül 1980 tarihinden sonra çıkarılan ve çıkarılacak olan Bakanlar Kurulu kararnamelerinin ve üçlü kararnamelerin yürütülmesinin durdurulması ve iptali istemi ileri sürülemez"di. Böylece, Bakanlar Kurulu kararnameleri aleyhine iptal başvurusu yolu tamamen kapatılıyordu. Aynı yasaya göre, "12 Eylül 1980 tarihinden sonra, Bakanlar ile bakanların yetki verdiği görevlilerce kamu personeli hakkında uygulanan ve uygulanacak olan işlemlerin ve alınan kararların yürütülmesinin durdurulması istemi ileri sürülemez"di. Bununla da, "yürütmenin durdurulması" istemi olanağı bertaraf ediliyordu. 2324 sayılı yasa da, o dönemin çok sayıdaki yasası gibi, yayımlandığı tarihten itibaren değil, yaklaşık iki ay öncesinden başlayarak etkisini doğuruyordu; yani geçmişe yürürlü idi.

Geçiş süreci formülü ile sunulan Kurucu Meclis'in oluşturulması: MGK, bu ilk etap işlemlerin ardından, "demokrasiye ya da olağan rejime geçiş süreci" formülü ile sunarak, oluşturduğu "de facto" rejimi kurumsallaştırmak üzere, bir Kurucu Meclis kurdu. 29 Haziran 1981 tarih ve 2485 sayılı "Kurucu Meclis Hakkında Kanun"a göre bu organ, "MGK" ve "Danışma Meclisi" olmak üzere iki bölümlüydü.

Danışma Meclisi'nin oluşumu ve kompozisyonu

Danışma Meclisi, MGK tarafından sıkı bir incelemeye ve elemeye tâbi tutarak belirlenen ve ideolojik açıdan itimat kazanan "memur"lardan oluşuyordu. 2485 sayılı yasa uyarınca, Danışma Meclisi'nin 40 üyesi doğrudan MGK tarafından atandı; geri kalan 120 üye ise, başvuru yaptığı açıklanan toplam 11.640 aday arasından yine MGK'ce belirlendi. Bu meclise üye olmak isteyen adaylarda aranan temel vasıf "11 Eylül 1980 tarihinde herhangi bir siyasi partinin üyesi olmamak"tı. MGK'nin doğrudan atayacağı üyeler için ise "yüksek öğrenim"li olmak koşulu aranmıyordu.

MGK aldığı bir kararla valiliklere yapılan başvuruların, valiliklerce, adalet, güvenlik ve çeşitli kuruluş ve meslek mensupları ile yapılan temaslar sonunda ve adayların "bölgede tanınan ve sevilen kişiler" olması dikkate alınarak belirlenmesini ve o ile ait temsilci sayısının üç katı adayın MGK'ye bildirilmesini de hükme bağlıyordu. Bu yolla MGK, Danışma Meclisi üyelerinin demokratik temsil niteliğe sahip bulunmadıkları gerçeğini, kâğıt üzerinde, adayların "sevilen ve tanınan" kişiler olması koşuluyla örtmeye çalışıyordu.

MGK'nin adaylık için çağrılarına ve çok sayıda başvurunun yapıldığı propagandasına karşın, başvuru süresinin bitimine bir hafta kala MGK, yeni bir duyuru yapıyordu. Bu duyuruda, MGK, başvurulardaki tereddütleri gidermek üzere açıklamalar getiriyor; "son hafta"ya girildiği ve postada gecikme olabileceği için, ilgililerin dilekçelerini "bulundukları ilin Valiliklerine vererek, adaylığa talip oldukları ilin valiliklerine göndermelerini isteyebilecekleri", son gün olan 15 Ağustos 1981 günü Valiliklerin ve MGK Genel Sekreterliği'nin "mesai yaparak adayların müracaatlarını kabul edecekleri"; adaylık için öngörülen koşulları haiz olanların 'birden fazla İl'in valiliğine ve MGK Genel Sekreterliği'ne" başvurabilecekleri; adaylarda 11 Eylül 1980 tarihinde herhangi bir siyasal partiye üye olmadıklarını kanıtlamak üzere "ayrı bir belge aranmayacağı, bu konuda başvuru sahibinin beyanının, aksi sabit oluncaya kadar, yeterli kabul edilece-

ği" ve nihayet "MGK Genel Sekreterliği ve valiliklerce adayların kimlikleri kamuoyuna açıklanmayacak, başvuruların gizliliğine özen gösterileceği" özellikle belirtiliyordu. Anlaşılacağı üzere, MGK'nin, bu duyurusu o dönemdeki 50 milyon civarındaki toplam nüfus dikkate alındığında ve adaylık için MGK'nin aradığı koşullarla potansiyel aday kitlesinin, seçmen sayısı bir ölçü olarak alınacak olursa, yaklaşık 19 milyona indiği ve nihayet MGK'nin kamuoyuna resmen açıkladığı üzere, "... toplam 160 Danışma Meclisi üyesi(nin) 11.640 aday arasından seçilmiş" olduğu verileri değerlendirildiğinde, yapılan propagandaların tersine, kamuoyunun MGK ile işbirliği yapmak konusunda büyük bir istek duyduğu ve gayret gösterdiği sonucuna ulaşmak olanaksızdır. Mesleki dağılım bakımından Danışma Meclisi, 30'u hukukçu/avukat-hâkim-savcı, 28'i mühendis, 27'si akademisyen, 20'si ordudan emekli subay, 14'ü eski parlamenter, 11'i ekonomist, 1'i sendikacı ve diğerleri de değişik meslek gruplarından gelen üyelerden oluşuyordu. Danışma Meclisi üyelerinden Prof. Dr. Doğan Karan ile Prof. Dr. Kemal Karhan, Yükseköğretim Yasası uyarınca Yükseköğretim Kurulu üyeliği ile görevlendirildikleri için Danışma Meclisi üyeliğinden istifaları üzerine, MGK boşalan bu iki üyeliğe, tarihsiz ve 63 sayılı kararı ile Ulusu Kabinesi'nde yer alan Em. Korgeneral Gümrük ve Tekel eski Bakanı Recai Baturalp ile Em. Korgeneral Adnan Oral'ı, 2485 sayılı yasa yarınca doğrudan seçerek atıyordu. Böylece, yönetsel makamlara emekli subayların getirilmesi tasarruflarına bir yeni halka ekleniyordu. Ardından, Danışma Meclisi üyesi Prof. Dr. Mustafa Aysan'ın Ulaştırma Bakanlığı'na atanması üzerine, yine MGK boşalan Danışma Meclisi üyeliğini, Ulaştırma eski Bakanı Necmi Özgür'ü, doğrudan seçip atayarak dolduruyordu.

Danışma Meclisi'nin kompozisyonunu irdeleyen bir çalışmada ise şu saptamalar yapılmıştır: Harp Okulu mezunlarının Danışma Meclisi'de temsil oranı % 11.72'dir. Danışma Meclisi üyelerinden iki fakülte mezunu olup, bunlardan Harp Okulu mezunları da bu gruba eklendiğinde, askeri okul kökenlilerin oranı % 14.81'e çıkmaktadır. Öte yanda, memur kökenlilerin oranı % 28.98'dir. Devletten maaş alanlar memur biçiminde tanımlandığında, Danışma Meclisi'ndeki memur kökenlilerin % 78.94 oranında temsil bulduğu görülmektedir. Danışma Meclisi oluşturulurken, temsilci olma niteliğini öne çıkartmak yerine, devletle uzlaştığı varsayılan bir kesime ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. Önceki "de facto" ve "de jure" (hukuki) meclislerdeki avukatların yüzdesine (örneğin, Temsilciler Meclisi'nde % 26.84 idi) göre, Danışma Meclisi'nde bu oran % 5.55'te kalmıştır. Asker ve asker kökenlilerin toplam yüzdesi % 19.11'e ulaşmaktadır, (Asker kökenli üyelerin, ileride "Anayasa'nın Hazırlanması" bahsinde gösterileceği üzere, özel bir misyon üstlendikleri saptanacaktı). Danışma Meclisi üyeleri arasında işçi yoktur; doğrudan MGK'nin dördünü atadığı toplam 5 sendikacı vardır. Bunlardan 2'si işveren sendikası temsilcisidir ve temsil oranı % 1.23'tür. Sendikacılardan 3'ü ise, işçi sendikası temsilcisi olmakla birlikte, -ki oranı % 1.85'tir- bunların 2'si MGK tarafından kapatılmayan Türk-İş Konfederasyonu'na, geri kalan 1'i de askeri hizmetlerde çalışanların sendikası olan Harb-İş Sendikası'na bağlıydılar. Basın temsilcileri % 1.23'te kalmıştır. Nihayet, sanatçı (rejisör) kökenli olanlar ise bir kişi olup, % 0.61 oranında temsil edilmiştir. Böylece, basın, sanat, işçi, avukat gibi potansiyel muhalif olabilecek çevreler, MGK tarafından Danışma Meclisi oluşumunun dışında bırakılmıştır. Danışma Meclisi kompozisyonuna cinsiyet açısından bakıldığında ise sadece 5 kadın üyenin bulunduğu ve kadınların ancak % 3.08 oranında temsil edildiği saptanmaktadır. Bu oran, çok partili siyasal yaşama geçildikten sonraki meclislerle karşılaştırıldığında daha yüksek bir yüzde olmakla birlikte, toplam nüfusu oluşturanların yarısının kadınlar olduğu verisi karşısında çok düşük bir sayıdır, (çok partili siyasal yaşam öncesinde, 1935 tarihli mecliste, kadın milletvekili sayısı 17, temsil oranı ise % 4 idi). Danışma Meclisi kompozisyonu üyelerin yaşlarına göre irdelendiğinde, ortalama yaşın 53.9 olduğu görülmektedir, (doğrudan MGK'nin atadığı 40 üye esas alınırsa, ortalama yaş daha da yüksek olup 58.4'tür). Toplam nüfusun yarısından çoğunun gençler olduğu bir ülkede, MGK'nin, gençleri de devre dışı bıraktığı anlaşılmaktadır. Prof. Sadi Irmak, Danışma Meclisi Başkanlığı'na (ki bu görevi 27 Ekim 1981-6 Aralık 1983 tarihleri arasında yürütecekti), oylamaya katılan 158 Danışma Meclisi üyesinden 67'sinin oyunu alarak 27 Ekim 1981 tarihinde seçiliyordu; Prof. Irmak, Danışma Meclisi Başkanı sıfatıyla verdiği demeçte, "bizim demokrasimiz kendimize mahsus olacak" diyecekti.

Danışma Meclisi'nin yetkileri ve etkinlikleri

Danışma Meclisi'nin yetkileri sınırlıydı. Bir kez, bu organda görüşülen bütün yasa tasarı ve teklifleri için nihai onay makamı MGK idi. O kadar ki, Danışma Meclisi Genel Kurulu'nda görüşülen yasa tasarı ve tekliflerinden sadece "aynen ya da değiştirilerek kabul edilenler" değil, ama aynı zamanda "reddedilenler" dahi MGK'ya gönderilecekti. İkincisi,

MGK Başkanı'nın, Danışma Meclisi'nin açılış oturumunda belirttiği ve 2485 sayılı yasada da açıkça düzenlendiği üzere, bu yasada yer almayan hususlar hakkında MGK, 2324 sayılı "Anayasa Düzeni Hakkında Kanun"la üstlendiği işlevleri yerine getirmeyi ve yasama iktidarını kullanmayı sürdürecekti. Üçüncüsü, kaldı ki, Danışma Meclisi Başkanlık Divanı seçilip göreve başladıktan sonra bile, MGK, gündeminde bulunan yasa tasarı ve tekliflerini görüşerek neticelendirme erkini elinde tutuyordu.

Nitekim Danışma Meclisi'nin eylemli olarak çalışmaya başladığı 23 Ekim 1981'den sonra da, bu organın varlığına karşın, çok sayıda temel yasa, tıpkı bu organ daha kurulmadan önce de yapıldığı gibi, doğrudan MGK tarafından hazırlandı ve yürürlüğe kondu. Bu yasalardan bir bölümünün hazırlanmasında ise, yukarıda değinilen, askeri hükümet kimliğindeki kabine de katkı yapmıştı. Örneğin, çalışma yaşamına, ekonomik yaşama, olağanüstü yönetim usullerinden özellikle sıkıyönetime ilişkin yasa tasarıları, hükümetçe hazırlanarak, MGK'ye, Danışma Meclisi daha çalışmaya başlamadan önce sunulmuştu. Öte yanda, Danışma Meclisi'nin kurulması yetmiyordu. Feshedilen yasama organı yerine kurulan bu birimin işlemesi için, onun idari kuruluşlarının ve buradaki memurların durumunu da belirlemek gerekiyordu. Bu amaçla, MGK, aldığı bir kararla bu organları ve görevlilerini, MGK Genel Sekreterliği'ne bağlıyordu. Aynı husus, "MGK 1980 İçtüzüğü"ne geçirilerek teyid ediliyordu.

Danışma Meclisi'nin temel işlevi, Anayasa'yı, Anayasa'nın Halk Oyuna Sunulması Hakkında Yasa'yı, Siyasal Partiler ve Seçim Yasaları'nı hazırlamaktı.

2485 sayılı yasa, yapılacak Anayasanın ideolojisini, kapsamını ve doğrultusunu belirliyordu. Bu yasanın ilginç bir özelliği de, genellikle yasa yapma ya da yazma tekniği içinde pek mutad olmayan biçimde, maddelere öngelen bir "Başlangıç" bölümünün eklenmiş olmasıdır. Coup d'etat erki bu olağan olmayan yazım yöntemine çıkardığı iki yasada yer vermiştir; bunlar, 2324 sayılı Yasa ile yukarıda adı geçen 2485 sayılı yasadır. Esasen, daha MGK'nin 12 Eylül 1980 tarihli "Türk Milletine Açıklama"sı ile "Bir Numaralı Bildirisi"nden başlayarak yapılan pek çok açıklamalarında ve bunlara koşut "Hükümet Programında", 1961 Anayasası'ndan duyulan rahatsızlık vurgulanmak yoluyla, yeni anayasal düzenin doğrultusu ve çerçevesi belirlenmişti.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Diyarbakır Askeri Cezaevi, 12 Eylül sonrasının "uygulamaları" ve direnişleriyle konuşulan cezaevlerinden biriydi. Darbenin toplumu tekrar "birarada tutmak" için seçtiği ideolojik tercih ise Kemalizm bombardımanı şeklinde oldu. Sürekli tutuklulara İstiklal Marşı söyletilmesi sonraki yıllarda bazı milliyetçiler tarafından bile eleştirildi.

Bu arada, darbeyle birlikte faaliyetleri yasaklanan ve 27 Ekim 1980 tarih ve 2325 sayılı "Faaliyetleri Durdurulan Siyasi Parti, Dernek, Federasyon ve Konfederasyonlara Kayyım Tayini Hakkında Kanun" ile, "mallarının idaresi ve mal varlıklarına ilişkin menfaatlerinin korunması", "Sıkıyönetim Komutanı'nın gözetim ve talimatı altında" çalışacak olup, uyarınca "valilik ya da kaymakamlıkların yapacakları inceleme ve kayyıma lüzum olduğu kanaati sonucunda, mahalli sulh mahkemelerince atanacak bir veya üç kayyıma" bırakılan siyasal partiler 16 Ekim 1981 tarih ve 2533 sayılı "Siyasi Partilerin Feshine Dair Kanun" ile tümden "feshedildi" ve "para dahil, taşınır ve taşınmaz bütün malvarlıkları Hazine'ye devredildi". Aynı yasayla da, 13 Temmuz 1965 tarih ve 648 sayılı "Siyasi Partiler Kanunu", ek ve değişiklikleriyle yürürlükten kaldırıldı.

Böylece, bu süreçte yürürlükte tutulan siyasal faaliyet ve görüş açıklama yasakları ve sıkıyönetim rejiminin baskıcı siyasası altında, Danışma Meclisi çalışmaları da, olası siyasal etki ve yönlendirmelerden daha korunaklı hale getirilmiş oldu. Nitekim, MGK lideri, 15 Ekim 1981 günü siyasal partilerin kapatılması dolayısıyla

Türkiye'nin 1980 dönemeci

FİKRET BAŞKAYA

İkinci Dünya Savaşı'nın sonu, kapitalizmin 1910'u yıllardan beri sürüp gelen 'yapısal krizinin' de sonu olmuştu ve kapitalist sistem tarihinde pek görülmemiş 'kesintisiz' ve yüksek oranlı bir büyüme dönemine girmişti. Söz konusu dönemde sanayileşmiş ülkelerde faşizmin yenilgisi üzerinde yükselen 'refah devleti', ya da 'sosyal devlet', Üçüncü Dünya'da kurtuluş savaşları temeli üzerinde yükselen 'ulusal kalkınmacı devlet', "sosyalist" denilen ülkelerde de merkezi planlamaya dayalı 'Sovyetizm' geçerliydi.

Dünyanın iki hasım kampa ayrıldığı soğuk savaş döneminde hegemonik güç olan ABD, söz konusu koşullarda "çevreleme liberalizmi" denilen bir strateji izledi. Bu stratejinin temel amacı, komünizmin güçlenip yayılmasını engellemekti. Bu çerçevede Üçüncü Dünya'da yoksulluğun ve sefaletin daha da derinleşmesini önleyici politikalara 'yeşil ışık' yakıldı. Bu ülkelerin kapitalist dünya sistemi içinde kalmak koşuluyla 'ulusal kalkınmacı' bir strateji izlemelerine ses çıkarılmadı.

Hegemonik gücün bu yaklaşımı, kapitalizmin 'yükselmesi' devam ederken bir sorun yaratmıyordu. Fakat, 1960'ların sonunda Amerikan ekonomisi güç kaybetmeye başladı ve 1974-75'te resesyon tüm kapitalist ülkeleri etkisi altına aldı. Söz konusu olan bir konjonktürel krizdi ama, 'yapısal krizi' haber veren bir konjonktürel krizdi. Kapitalizmin yüksek oranlı büyüme süreci sona ererken Üçüncü Dünya hükümetleri de taleplerini yükseltiyorlardı. Petrol karteli OPEC, bu enerji kaynağının fiyatını yükseltmeyi başarmıştı. Diğer hammadde ürünleri için de benzer kartellerin oluşturulabileceği umudu doğmuştu. Aynı şekilde Üçüncü Dünya ülkeleri 'Bağlantısızlar', '77'ler Grubu' v.b. gibi örgütlenmelerle BM içinde önemli bir güç haline gelmişler ve dünya kaynaklarının daha 'adil' dağıtılması yönünde baskı yapmaya başlamışlardı. 'Yeni bir Uluslararası Ekonomik Düzen' talebi o dönemde gündeme getirilmişti. Her ne kadar Üçüncü Dünya hükümetlerinin ileri sürdükleri talepler emperyalist sistemi sarsıcı bir nitelik taşımasa da, bir çeşit Keynescilin uluslararası planda uygulanması anlamına gelse de, ABD özellikle de Washington'daki Cumhuriyetçi kanat bu tür gelişmelerden rahatsızdı. Zira, Amerikan sağı, 'çevreleme liberalizmi' stratejisinin Üçüncü Dünya yöneticilerini şımarttığını düşünüyordu. Üstelik söz konusu strateji'nin komünizmi çökertmede başarısız olduğu görüşündeydiler. İşte Reagan'ın Beyaz Saray'a taşınmasıyla Üçüncü Dünya'ya saldırı emri de verilmiş oluyordu.

Öte yandan sayıları ve etkinlikleri hızla artan Çokuluslu Şirketler devlet müdahalelerinden, korumacılıktan, kısıtlamalardan, bürokratik engellerden rahatsızdılar ve bu tür engellerden kurtulmanın yollarını arıyorlardı. Bu alanda neo-liberal tezler sermayenin imdadına yetişmek için hazır durumdaydı.

Elbette bu strateji değişikliği sadece Üçüncü Dünya'ya yönelik değildi. Dolayısıyla, sadece Üçüncü Dünya'da geçerli 'kalkınmacı devleti' değil, sanayileşmiş ülkelerdeki 'refah' devleti'ni de çökertmeyi amaçlıyordu. Zaten Üçüncü Dünya'daki 'ulusal kalkınmacı devleti' çökertmek için uygun bir zemin de mevcuttu. Petrol fiyatlarının yükselmesiyle, petrol faturaları iyice kabaran bu ülkeler bir taraftan petrol faturasını ödemek, diğer yandan da sanayileşmiş ülkelerden yaptıkları teçhizat ithalini finanse etmek için çokuluslu özel bankalara borçlanmışlardı. İşte tam bu koşullarda IMF ve Dünya Bankası geleneksel işlevlerinin dışına çıkarak, Üçüncü Dünya ülkelerinin ekonomik politikalarını sıkı bir denetim altına aldılar. Artık bu "ikizlerin" onayı olmadan hiçbir Üçüncü Dünya ülkesinin ne özel ticari bankalardan, ne de hükümetlerden kredi alması mümkün değildi.

IMF ve Dünya Bankası'nın müdahalesinin amacı bu ülkelerin borçlarının düzenli ödenmesini sağlayarak çokuluslu ticari bankaları, dolayısıyla dünya finans sistemini kurtarmaktı. Zira bazı büyük borçluların ödeyemezliğe düşmeleri durumunda bankaların iflası kaçınılmaz görünüyordu. Görünen amaç, borçların ödenmesini güvence altına alan politikalar önermek olsa da, asıl amaç ulusal kalkınmacı devleti tasfiye etmekti. Boğazlarına kadar borca batmış, borçlanırken de geri ödemeyi pek akıllarından geçirmemiş Üçüncü Dünya hükümetleri IMF ve Dünya Bankası tarafından önerilen 'istikrar' ve 'yapısal uyum' programlarına boyun eğmek zorunda kaldılar. Retoriğe rağmen, sözkonusu programlar aslında 'istikrarsızlık' ve 'yapısal uyumsuzluk' programlarıydı. Uygulandıkları her yerde ekonomik ve sosyal sorunları daha da ağırlaştırdılar.

Başta ABD, Batıların IMF ve Dünya Bankası aracılığıyla Üçüncü Dünya'ya empoze ettikleri istikrar ve yapısal uyum programları Üçüncü Dünya'dan kaynak transferini hızlandırdı. "Dışa açılma" stratejisi hem borç ödemelerini güvence altına aldı, hem de zaten çok düşük olan hammadde fiyatlarını çökert-

→

ti. Zira, aynı malları üreten ülkeler daralan Batı pazarından daha fazla şey alabilmek için birbirleriyle kıyasıya rekabete girdiler. Bilindiği gibi, artık bu ülkeler için parola: "Ya ihracat ya ölüm"dü... Daha da önemlisi, bu ülkelerin kapılarının çokuluslu şirketlere sonuna kadar açılmasıydı.

Türkiye 1980 öncesinde Üçüncü Dünya'nın öteki ülkeleri gibi 'ulusal kalkınmacı' bir strateji izlemişti. Dünya kapitalizminin krize girdiği dönemde Türkiye'de geçerli büyüme modeli olan ithal ikameci model de krize girmişti. Ödemeler dengesinin tıkanması ve dış borç ödemelerinin problemli hale gelmesi, IMF'nin müdahalesine uygun bir zemin de yaratmıştı. 1970'lerin ikinci yarısında krizden çıkış için gündeme getirilen arayışlar sonuç vermedi ve Türkiye 'dışa açılma' retoriği ve görüntüsü altında ulusal kalkınmacı stratejiyi terkedip, yeniden kompradorlaşma tercihi yaptı.

Elbette böyle bir strateji değişikliğini sadece dış baskıların, IMF, Dünya Bankası v.b. gibi beynelmilel sermayenin çıkarlarını gözeten kuruluşların dayatmasının bir sonucu olarak görmemek gerekir. Önerilen politikalar egemen sınıflar için bir 'can simidi' niteliği taşıyordu. Dolayısıyla 24 Ocak kararları olarak bilinen uygulamaların göründüğünden çok daha derin anlamı vardır. Sadece ekonomik sonuçları bakımından değil, sosyal ve siyasal sonuçları bakımından da bir dönüm noktası olarak görülmelidir.

24 Ocak'a asıl rengini veren 12 Eylül Cuntası'nın misyonu, anarşiyi önlemek görüntüsü altında tam bir restorasyondu. Yeni bir devlet ve toplum anlayışının dayatılması demekti. Yeni strateji üç düzeyde önceki dönemde geçerli dengeleri değiştiriyordu. Birincisi: Emek-sermaye ilişkisini sermaye lehine iyice bozuyordu. İkincisi: Sermaye içi dengeyi üretici sermaye aleyhine, finans ve rantiye sermayesi lehine değiştiriyordu. Üçüncüsü de: Devlet-sermaye ilişkisi değişime uğruyor, devletin 'göreli özerkliği' de ortadan kaldırılıyordu.

Uygulanan ekonomik politikaların kısa dönemli amacı elbette borçların düzenli ödenmesini sağlamaktı ve bu politikalar dar anlamda: "çok kazan, az harca, borç öde" demeye gelse de, uzun dönem hedefleri beynelmilel sermayenin hareketine ayak bağı olan 'engellerin' tasfiye edilmesiydi.

İşte bu amaçla 'liberalizasyon', 'deregülasyon' ve özelleştirmeler gündeme getirildi. Üstelik ülkeyi kalkınma hedeflerinden uzaklaştırıp transnasyonal firmaların hareketine uygun koşulların yaratılması "devrim" olarak sunuldu.

Pazarın, 'görünmez elin', bütün sorunları çözeceği nerdeyse kutsal bir hakikat mertebesine yükseltildi. Her türlü planlama düşüncesi de kafalardan silinmek istendi.

Strateji değişikliğinden bu yana geçen 15 yılda yeniden kompradorlaştırıcı politikalar büyük ölçüde hedeflerine ulaşmış durumdadır. Devlet sosyal amaçlardan önemli ölçüde uzaklaşmış, emekçi kesimlere yönelik "kayırıcı" uygulamalar güdükleştirilmiştir. Kamu hizmetleri açık ya da gizli özelleştirilmektedir. Dünyadaki genel eğilime uygun olarak, hem emek-sermaye ilişkisi sermaye lehine bozulmuş, hem de üretici sermaye aleyhine, finans ve rantiye sermayesi lehine bir ortam yaratılmıştır. Bunun anlamı üretimsizliktir. İşsizliğin daha da artması, gelir dağılımının daha da bozulması demektir. 1989-90 eylemleriyle kayıplarının bir kısmını geri almayı başaran işçi sınıfının örgütlü kesimi yüksek enflasyon ve 5 Nisan 1994 kararlarıyla kazandıklarını kaybettiler. 1991'de ücretin milli gelir içindeki payı % 34.6 iken, 1995'te % 25.1'e gerilemiş durumda. Aynı dönemde rant, faiz ve kâr'ın milli gelir içindeki payı % 65.4'den % 74.9'a yükseldi.

Bugün Türkiye ekonomisi birbirini sürekli olarak yeniden üretip besleyen bir aşırı iç ve dış borç, üretimsizlik ve yüksek oranlı enflasyon sarmalına kapılmış durumda. Özelleştirme ısrarla bir kurtarıcı gibi sunuluyor. Oysa özelleştirme son analizde kurulu üretici kapasitenin el değiştirmesi demektir. İleri sürülen gerekçelere rağmen, asıl amaç satışlardan sağlanacak kaynakla iç ve dış borçları ödemektir.

Yerli ve yabancı sermayenin yağmasına uygun koşullar yaratmayı amaçlayan yeniden kompradorlaşma tercihi değişmedikçe ekonominin dengelerini yeniden tesis etmek mümkün değildir. Bu süreç, işsizliğin artması, gelir dağılımının daha da bozulması, gıda bağımlılığının da gündeme gelmesi, sefaletin derinleşmesi demektir ve sonuç olarak toplumsal dokunun aşınmasını hızlandıracaktır. Özellikle 1990'lı yıllarda ekonomik dengeleri bozan bir önemli öge daha eklenmiş durumdadır. Yaklaşık on yıldır devam eden 'kirli savaşa' ayrılan kaynak artarak devam etmekte ve verimli alanlara gitmesi gereken kıt kaynaklar telef edilmektedir. Bazı tahminlere göre her yıl savaşa 7 milyar dolar civarında kaynak tahsis edilmektedir. Elbette savaş öncelikle ortaya çıkardığı toplumsal çürüme nedeniyle acilen durdurulmalıdır. Bir yandan 'Gazino ekonomisi', diğer yandan savaşın finansmanı ve borç ödemeleri üretimi nerdeyse gündemden çıkarmış bir durumdadır. Aslolanın üretimsizlik olduğu bir 'rantiyeler cennetinde' hâlâ pazar ekonomisi safsatasına bel bağlamak, şimdilik rantiyeleri memnun edebilir ama, toplumsal dokunun hızla aşınması pahasına...

yaptığı radyo-TV konuşmasında, "... milletin de isteği doğrultusunda mevcut partileri feshetme kararı aldık"larını belirttikten sonra, açıkça "Danışma Meclisi'nin her türlü etkiden masun olarak rahat ve huzurlu çalışabilmesi için de bu yola başvurulmasına zaruret duyduk" diyecekti. Bu adım, MGK'nin, son sözü belirleme tekelini elinde tutmasına ve ister doğrudan, isterse de başvuran adaylar arasından eleyerek atama yoluyla olsun, bizzat kompozisyonunu belirlemesine karşın, Danışma Meclisi'ni bile, bir tür paranoid (kuşkucu) yaklaşımla değerlendirdiğini gösteriyordu. Bir de, MGK figürlerinin daha sonra yapacakları açıklamalarda belirttikleri "partileri, mecbur kaldıklarından, istemeyerek kapattıkları" şeklindeki argümanın gerçeği yansıtmadığını sergiliyordu. Çünkü, MGK, sadece siyasetten arındırılmış bir toplum modeli kurgulamakla kalmıyor, ama bunun uzantısı olarak ve kendi içinde paradoksal biçimde "siyaset yapmayacak siyasal partilerin oluşturulmasını" ve partiler çokluğu yerine, "iki partili" siyasal sistem biçimlendirmeyi de hedefliyordu. Danışma Meclisi salt MGK istenci ile oluşturulmasına karşın, istisnai olmakla birlikte oldukça hassas sayılabilecek konularda Danışma Meclisi'nde yer yer aykırı görüşler dile getirilebiliyordu. Örneğin, birinci dönemde, Danışma Meclisi üyesi Ertuğrul Alatlı, ölüm cezasının ömürboyu hapis cezasına dönüştürülerek infaz edilmesi şeklinde hukuk tekniği bakımından biraz zorlamalı, ancak dönemin koşulları içinde cesur bir öneri getiriyor; ancak bu destek bulmuyordu. Aynı sorun, ikinci dönemde, 20 Aralık 1982'de, bu kez Fikri Devrimsel ve 15 diğer üyenin önerisi şeklinde yine gündeme getirilecekti.

Tartışmalar sırasında, hükümet öneriye karşı çıktı. Aralarında hukuk profesörleri bulunan (örneğin, Prof. Hamza Eroğlu) birçok Danışma Meclisi üyesi de karşı çıkmasına rağmen, bu öneri Genel Kurul'da oylanıp kabul ediliyordu. Ne var ki, Danışma Meclisi'nde kabul edilmesine karşın bu öneri hiçbir şekilde yasalaşmayacaktı. Zira, Danışma Meclisi tasarrufları üzerinde son karar mercii olan MGK, ölüm cezasından yana idi.

Kurucu Meclis öncesinde çıkartılan yasalar

MGK'nin 19 Eylül 1980 ile 25 Aralık 1981 arasındaki evrede, gerek doğrudan, gerekse askeri nitelikli hükümetin işbirliğinden yararlanarak ürettiği yasaların toplam sayısı 268'dir. Bir yılı biraz aşan bir süreye, 268 yasanın çıkartılması sığdırılmıştı.

Burada anılan ve MGK tarafından çıkartılan 268 yasa, MGK iktidarının aslında sürdüğü 6 Aralık 1983 tarihine dek çıkartılan yasaların tümü değildir. Yukarıda "Kurucu Meclis"/"Danışma Meclisi" bahsinde ayrıntılarıyla gösterildiği üzere, 25 Aralık 1981'den 6 Aralık 1983'e kadar olan evrede, bu 268 yasaya eklenmesi gereken 401 yasa daha çıkartılacaktı.

MGK'nin çıkardığı 268 yasa irdelendiğinde şu görülmektedir:

• Sözkonusu yasaların numarası, 2301'den başlamakta ve 2568'de sona ermektedir.

• Bunlardan 10'u, toplam 13 kişi için çıkartılmış olan ölüm cezasının yerine getirilmesi hakkındaki yasalardır.

• Bunlardan 10'u, 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası'nda değişiklik yapan yasalardır.

• Bunlardan 96'sı, bütçe, vergi, tahsilat ve diğer mali alan ve konulara ilişkin yasalardır.

• Yine bu yasalardan 19'u, ikili ya da çok taraflı uluslararası antlaşmaların onaylanmasının uygun bulunduğuna dair yasalardır.

• Bunlardan 3'ü, devlet aygıtının yapılanması ve işleyişinde önemli sayılabilecek temel nitelikteki kurum ve konuları düzenlemektedir.

• Bunlardan 25'i, yukarıdaki kategori içerisinde sayılanlar hariç, askeriyeye, güvenlik konularına, vb. konulara ilişkindir.

• Yine bu yasalardan biri (Yasa no: 2324), Anayasa Düzeni Hakkındaki Kanun'dur; bir diğeri ise (Yasa no: 2485), Kurucu Meclis Hakkında Kanun'dur.

• Diğerleri de çeşitli konuları düzenlemektedir.

Kurucu meclis evresinde çıkartılan yasalar

MGK ve Danışma Meclisi'nden oluşan Kurucu Meclis evresinde, (ki bu evre 1. Danışma Meclisi dönemi 23 Ekim 1981-23 Eylül 1982 ve 2. Danışma Meclisi dönemi 5 Ekim 1982-1 Aralık 1983 olmak üzere toplam iki yılı biraz aşan -2 yıl, 1 ay ve 7 gün- bir süreye karşılık gelmekteydi), toplam 401 yasa çıkartılıyordu.

Bu 401 yasanın 30 Aralık 1981-28 Aralık 1982 tarihleri arasına denk gelen sürede çıkartılan ilk 202'sine bakıldığında şu tablo gözükmektedir:

• Sözkonusu yasaların numarası 2569'dan başlamakta ve 2770'de bitmektedir.

• Bu 202 yasadan 13'ü, toplam 16 kişi için çıkartılmış olan, ölüm cezasının yerine getirilmesi hakkındaki yasalardır.

• Bunlardan ikisi (2707 ve 2709 sayılı Yasalar), Anayasa'nın Halkoyuna Sunulması ve Halkoyu ile Kabul Edilen TC Anayasası hakkındaki yasalardır.

• Sözkonusu 202 yasadan 96'sı ise bütçe, vergi ve diğer mali alan ve konulara ilişkin yasalardır.

• Bu yasalardan 26'sı, ikili ya da taraflı uluslararası andlaşmaların onaylanmasının uygun bulunduğuna dair yasalardır.

• Bu yasalardan 4'ü (2632, 2651, 2682 ve 2766 sayılı yasalar), 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası'nda değişiklik yapan yasalardır.

• Yine bu yasalardan 10'u, yukarıda ayrıca belirtilen Anayasa'nın Kabulü Hakkındaki 2709 sayılı yasa hariç, devlet aygıtının yapılanması ve işleyişinde önemli sayılabilecek nitelikteki kurum ve konuları düzenlemektedir.

• Bu yasalardan 17'si ise, yukarıdaki tasnifte sayılanlar hariç olmak üzere, askeriyeye, güvenlik konularına, askeri ve sivil yargı ve yargılama usullerine, vb. konulara ilişkindir.

• Nihayet, bu yasalardan 1'i, İzmir'de Aliağa, Urfa'da ise Ceylanpınar isimli iki yeni ilçe kurulması hakkındadır.

• Diğer yasalar ise çeşitli konulara dağılmaktadır.

30 Aralık 1982-6 Aralık 1983 tarihleri arasında çıkartılan toplam 199 yasa incelendiğinde şu veriler açığa çıkmaktadır:

• Sözkonusu yasaların numarası 2771'den başlamakta ve 2969'da bitmektedir.

• Bu 199 yasadan 18'i, toplam 24 kişi için çıkartılmış olan, ölüm cezasının yerine getirilmesi hakkındaki yasalardır.

• Bunlardan 34'ü, bütçe, vergi, sigorta, mali alan gibi konulara ilişkindir.

• Bu yasalardan 20'si, askeriyeye, güvenlik konularına, askeri ve sivil yargı ve yargılama usullerine vb. ilişkindir.

• Sözkonusu yasalardan 3'ü, andlaşmaların onaylanmasının uygun bulunduğuna dair yasalardır.

• Bu yasalardan 1'i, 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası'nda değişiklik yapan bir yasadır.

• Devlet aygıtının yapılandırılması ve işleyişinde önemli ve temel nitelikli sayılabilecek yasaların sayısı ise 53'tür.

• Yine bu yasalardan 1'i, ki bunların sonuncusudur, 2969 sayılı yasa olup, "12 Eylül 1980 Öncesi Siyasi Çekişme ve Çatışma Ortamına Benzer Bir Durumun Önlenmesi Hakkında Kanun" ismini taşımaktadır.

Vurgulamak gerekir ki, yukarıda dökümü verilen ve Danışma Meclisi faaliyet dönemi içerisinde çıkartılmış bulunan toplam 401 yasa, 12 Eylül 1980 coup d'etat'sı ile iktidara el koyan MGK'nin 19 Eylül 1980-23 Ekim 1981 (daha doğrusu, Danışma Meclisi'nin eylemli olarak yasa çıkarmaya başladığı tarih olan 25 Aralık 1981) tarihleri arasında doğrudan yasama iktidarını kullanarak üretmiş bulunduğu toplam 268 yasanın üstüne ilave edilmelidir. Başka bir hesaplamayla, MGK'nin ister tek başına, isterse de askeri hükümet ve Danışma Meclisi eşliğinde eylemli ve doğrudan iktidarı elinde bulundurduğu 12 Eylül 1980-6 Aralık 1983 tarihleri arasında çıkartılan toplam yasa sayısı 669'dur. Bunun anlamı, yani toplam 669 yasa çıkartılması, Cumhuriyet tarihinde, bu kadar kısa bir süreye sığdırılmış yoğun bir yasa üretimi etkinliğinin gerçekleştirildiğidir. Danışma Meclisi faaliyet dönemindeyken üretilen 401 yasadan toplam 260'ı, 1982 Anayasası'nın kabulüne ilişkin 2709 sayılı yasanın sonrasında çıkartılmıştır. Ve teorik olarak, bu 260 yasanın, Anayasaya uygun olması gerekir.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Cezaevlerindeki "adam etme" zihniyetinin bir ayağını da dinî mesajlar oluşturuyordu. Katı Kemalist mesajların yanında vurgulanan Müslümanlık belki de darbecilerin sadece içerde değil "dışarda" da arzuladığı vatandaş türünü simgeliyordu.

Buna karşılık, yine Danışma Meclisi faaliyette iken 2709 sayılı yasanın çıkartılmasına öngelen dönemde çıkartılan yasa sayısı 140'dır. 12 Eylül 1980 coup d'etat'sı başlangıç alınacak olursa, bu 140 toplam yasa sayısına, Danışma Meclisi faaliyete geçene dek doğrudan MGK tarafından üretilen toplam 268 yasayı da eklemek gerekir. Bu veriye göre, 1982 Anayasası biçimlendirilene dek MGK iktidarının ürettiği toplam yasa sayısı 408'e ulaşmaktadır. Bu 408 yasa içerisinde, T.C. Devleti'nin politiko-juridik yapı ve sistemini belirleyecek kapsamda temel nitelikli pek çok yasanın yer aldığı düşünüldüğünde, birçok yorumcunun isabetle saptadığı gibi, 1982 Anayasası'nın aynı zamanda, kendisine öngelen MGK yasalarıyla belirlenen bir belge olduğu da kanıtlanmaktadır.

Kaldı ki, burada MGK/Danışma Meclisi dönemi bütünü için sözkonusu edilen toplam 669 yasa, üretilen mevzuatın tümüne de karşılık gelmemektedir. Çünkü bu evrede, doğrudan yine MGK tarafından üretilen "MGK Kararları/Bildirileri/İçtüzük" gibi çok sayıda tasarruf bulunduktan sonra, yukarıda değinilen 2324 sayılı "Anayasa Düzeni Hakkında Kanun"da da açıkça belirtilen "12 Eylül 1980 tarihinden sonra çıkartılan ve çıkarılacak olan Bakanlar Kurulu Kararnameleri ve Üçlü Kararnameler" de gündemdedir. Dolayısıyla, üretilen mevzuatın çeşitli formlar altında da olsa, yukarıda anılan toplam 669 ya-

sanın çok üstünde bir sayıya, bir saptamaya göre 838'e ulaşmaktadır. Nitekim, Anayasa Mahkemesi'nin E. 1992/1 (siyasi parti kapatma), K. 1993/1 sayılı ve 14 Temmuz 1993 tarihli HEP'nin (Halkın Emek Partisi) kapatılmasını hükme bağladığı kararına "karşı oy" yazısı yazan Yılmaz Aliefendioğlu, 12 Eylül 1980-6 Aralık 1983 tarihleri arasında, "669 yasa, 90 adet KHK ve 2324 sayılı yasa uyarınca 76 adet MGK kararı ve 3 adet MGK bildirisi olmak üzere toplam 838 yasama işlemi çıkarılmıştır" şeklinde bir saptama yaparak, darbeden onüç yıl sonra Anayasa Mahkemesi'nin 1982 Anayasası'nın Geçici 15. maddesini aşamama ayıbını, aynı doğrultuda ancak ayrı bir "karşı oy" gerekçesi yazan Anayasa Mahkemesi üyesi Mustafa Gönül ile birlikte günyüzüne çıkaracaktı. Hatırlatalım ki, MGK kararlarının sayısı, 76'nın çok daha üstünde bir rakamdır.

1982 T.C. Anayasası ve oluşturulması

1982 Anayasası, birbirini izleyen ve tamamlayan üç aşama değerlendirilerek nitelendirilebilir. Bunlar, Anayasayı hazırlayan erkin belirlenmesi ve nitelendirilmesi, Anayasa'nın hazırlanması ve yürürlüğe konması süreci ve koşulları ve Anayasa'nın kapsamıdır.

Anayasayı hazırlayan erkin kimlenmesi: Danışma Meclisi ve onun içinden çıkan Anayasa Komisyonu, MGK'nin belirlediği kişilerdi. Kaldı ki, Anayasa Komisyonu'nun üyelerine bakıldığında da bu birimin Anayasa Hukuku uzmanlarından oluştuğu ileri sürülemez. Komisyon Başkanlığı'na getirilen İÜ Hukuk Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı dışındaki üyelerden akademik formasyonlu olanlar, hukukun başka disiplinlerinde çalışmaları odaklaşmış kişilerdi. Sonuç olarak Danışma Meclisi, yalnızca bir taslak anayasa metni hazırlamakla yetkilendirilmiş ve görevlendirilmişti. Son sözü söyleme erki, MGK'deydi. Nitekim 24 Kasım 1981'de Anayasa Komisyonu Başkanlığı'na seçilen Prof. Aldıkaçtı, Anayasa'nın yürürlüğe girmesinden sonra giderek artan bir yoğunlukla aldığı somut eleştirileri, önceleri daha büyük cesaretle savunurken, zamanla üslup değiştiriyor ve yürürlükteki metnin, Komisyonun hazırlandığı metin olmaktan çok, MGK'ce "ciddi biçimde değiştirilerek" deforme edilmiş metin olduğunu ileri sürmeye başlıyordu; ancak bu arada, Anayasa Komisyonu tarafından hazırlandığı ve MGK'ce değiştirildiği ileri sürülen metin, aradan on yılı aşkın bir süre geçmesine karşın, Prof. Aldıkaçtı tarafından ısrarla bir bütün olarak ortaya konamıyordu. Oluşturulmakta olan düzenin yasal çerçevesini, gerçekte, darbe'yı yapan "de facto iktidar" çiziyordu. Kaldı ki, yürürlükteki Anayasa ile, Anayasa Komisyonu ve Danışma Meclisi'nce hazırlanan taslak Anayasa metinleri karşılaştırıldığında, arada ciddi ve esasa etkin bir farkın bulunmadığı görülecekti.

15 kişiden oluşan Anayasa Komisyonu'nda şu üyeler yer alıyordu: Başkan, Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı (İÜHF öğretim üyesi-hukukçu) (İstanbul); Başkan vekili, Prof. Dr. Feyyaz Gölcüklü (AÜSBF öğretim üyesi-hukukçu) MGK kontenjanı); Turgut Tan (AÜSBF öğretim üyesi) (Zonguldak); sözcü, Prof. Dr. Şener Akyol (İÜHF öğretim üyesi-hukukçu) (Samsun); sözcü, Tevfik Fikret Alpaslan (Em. Korgeneral) (Eskişehir); Prof. Hikmet Altuğ (Tıp) (MGK kontenjanı); Prof. Dr. Kemal Dal (Hukukçu) (Adana); Prof. Dr. Feridun Ergin (İktisatçı) (İstanbul); Prof. Dr. Mehmet Feyzi Feyzioğlu (İÜHF öğretim üyesi-hukukçu) (Kayseri); İhsan Göksel (Em. Korgeneral) (MGK kontenjanı); Rafet İbrahimoğlu (İdareci) (Ankara), A. Mümin Kavalalı (Yargıtay üyesi) (MGK kontenjanı); Recep Meriç (Yüksek Ziraat Mühendisi) (MGK kontenjanı); Teoman Özalp (İnşaat mühendisi) (MGK kontenjanı) ve Muammer Yazar (Anayasa Mahkemesi üyesi) (Artvin).

Anayasa'nın hazırlanması süreci ve koşulları: Gerek hazırlık çalışmaları, gerekse ortaya çıkan metnin kamuoyuna sunulması sürecinde uygulanmakta olan "de facto sıkıyönetim" aracı ve bu süreçte üretilen ilintili MGK Kararlarıyla biçimlendirilen Anayasa metninin bilimsel açıdan da eleştirilmesi ve Anayasayı oylayacak olan kamuoyunun bu eleştiriler doğrultusunda objektif bir yargıya ulaşması olanağı engelleniyor ve ortadan kaldırılıyordu.

MGK Kararları'ndan 52 sayılı olanı, 12 Eylül öncesinin siyasal partilerinin yöneticisi ve üyelerinin "Türkiye'nin geçmiş veya gelecek siyasi veya hukuki yapısıyla ilgili olarak kendi anlayışları doğrultusunda sözlü veya yazılı beyanda bulunmaları veya makale yazmaları ve bu amaçla toplantı yapmaları"nı; ayrıca genel olarak "Sıkıyönetim Komutanlıkları'nın koyduğu yasakların ve aldığı Kararların herhangi bir şekilde tartışılması"nı; haklarında soruşturma ve kovuşturma yapılan her türlü örgütle ilgili olarak "kamuoyunu yanıltıcı ve ilgilileri etkileyici yazı yazma(yı), sözlü veya yazılı beyanda bulunma(yı), yorumlar yapma(yı)", ayrıca yasaklıyordu. MGK'nin 52 sayılı kararında dikkati çeken bir husus da, karar metninde aynen "2324 Sayılı Temel Hukuk Düzeni Hakkındaki Kanun'la açıklandığı gibi..." ifadesine yer verilmesiydi. Oysa MGK'nin bizzat biçimlendirip yürürlüğe koyduğu 27 Ekim 1980 tarih ve 2324 sayılı yasanın ismi "Anayasa Düzeni Hakkındaki Kanun" idi. MGK'nin keyfi tasarrufları o denli sınır tanımıyordu

ve kendi tasarruflarını sözde "yasallaştırması" o denli eğreti ve "gayri sahihti" ki, ürettiği kararında belirttiği isimle yer almayan bir yasaya gönderme yapabiliyordu.

MGK'nin 65 sayılı kararıyla, biçimlendirilen Anayasa taslak metni eksenindeki tartışmalar için sözde ve görece bir serbesti getiriliyordu. Ancak, feshedilen siyasal partilerin yönetim makamlarında bulunanlar için Anayasa metnine ilişkin görüş açıklamaları yasağı saklı tutulduktan başka, mesleki kurum ve kuruluşların bu konuda, herhangi bir "siyasal partiye atıf yapmadan kişisel görüş açıklamaları" da Sıkıyönetim Komutanlıkları'nın "iznine bağlı" kılınıyordu. Ayrıca "ilgili kamu ve mesleki kurum ve kuruluşlar" dışında kalan ve her türlü siyasi faaliyette bulunmaları yasak olan dernekler, tüzel kişiler ve topluluklar(ın) hiçbir şekilde yeni Anayasa düzeni hakkında görüş açıklayama(yacakları) ve bildiri yayınlaya(mayacakları)" da hükme bağlanıyordu.

MGK'nin 70 sayılı kararıyla, önceki 52 ve 65 sayılı kararların kaldırıldığı belirtilmiş olmasına karşın, aslında adı geçen kararlarda yer alan görüş açıklama yasakları sürdürüldüğü gibi, yapılacak açıklamalarda da "Münhasıran Anayasa taslağının geliştirilmesi maksadı içinde kalınması, Anayasa'nın halk oylamasında, halkın vereceği reyin nasıl olması gerekeceği hususunda etki yapacak herhangi bir telkinde bulunulma(ması) ve yasaların suç saydığı diğer haller(in) dikkate alın(ması)" talimatı kamuoyuna duyuruluyordu.

Bu yasakların asıl hedefi, ülkenin demokratik çevrelerinin Anayasa'nın hazırlanması sürecine olası etkilerini engellemekti. Buna karşılık, coup d'etat'yı büyük bir hoşnutlukla karşılayan sermaye ve iş çevreleri, Anayasa'nın biçimlendirilmesi sürecinde, beklentilerini yetkililere iletmede sıkıntıya düşmeyeceklerdi. Örneğin, Anayasa Komisyonu'nda da yer alan Rafet İbrahimoğlu, ki Anayasa'nın çalışma yaşamını düzenleyen hükümlerinin biçimlendirilmesinde belirleyici rol oynamıştı, Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu TİSK'in Genel Sekreteri idi.

Bu bağlamda eklenmelidir ki, TİSK'in yanısıra iş çevreleri arasında bulunan Odalar Birliği (OB) ve Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB) tarafından biçimlendirilmekte olan yeni Anayasaya ilişkin olarak hazırlanan raporlarda da, başta düşünce/ifade özgürlüğünün kayıtlı ve yasak alanlı düzenlemesi ile tüm özgürlükler için geçerli olacak bir "genel sınırlama"nın saklı tutulması şeklindeki önerileri olmak üzere, özgürlükçü düzen karşıtı istem ve beklentiler belirgindi.

Öte yanda, bu dönemde çeşitli üniversiteler tarafından sunulan Anayasa taslakları ya da raporlarından da söz etmek gerekir. Bunlar arasında, AÜSBF-AÜHF tarafından hazırlanan *Gerekçeli Anayasa Önerisi* (ki bu derleme içinde ayrı ayrı olmak üzere, AÜSBF, AHÜF ve AÜSBFBYYO'nun Anayasa hakkındaki görüşleri içeren raporlar da bulunmaktadır); yine AİTİA ve ODTÜ ile İstanbul'dan İÜHF ve İÜSBF eliyle üretilen raporlar irdelendiğinde, AİTİA ve ODTÜ önerileri hariç, diğerlerinde anti-liberal eğilimli önerilerin belirgin olduğu saptanmaktaydı. Bunlar arasında İÜHF tarafından hazırlanan raporun, özellikle sermaye ve iş çevrelerinin beklenti ve önerileri ile büyük ölçüde koşut düştüğü görülmekteydi. Yine aynı evrede, üniversiteler dışında yargı yerlerince hazırlanan önerilerde de, örneğin, en yüksek yargı yeri olan Anayasa Mahkemesi'nce biçimlendirilen raporda da anti-özgürlükçü, sınırlı ve güdümlü "demokrasi" arayışına karşılık gelen öneriler açıkça ifade edilmekteydi.

1982 Anayasa metnine bakıldığında çeşitli çevrelerce üretilen bu antidemokratik özdeki Anayasa önerilerinin, Anayasa Komisyonu, Danışma Meclisi ve nihayet MGK nezdinde büyük ölçüde kabul bulduğu görülecekti.

Anayasa'nın hazırlanması sürecinde bir başka ilginç veri de, özellikle Danışma Meclisi'nin asker kökenli üyeleri aracılığı ile, MGK'nin Danışma Meclisi üyelerini, bu üyelerin elinde bulunan ve Anayasa Komisyonu'nun hazırladığından başka bir "anayasa taslağı"ndan hareket ederek sundukları öneriler doğrultusunda yönlendirmesiydi. Bu olgu, sadece MGK'nin Danışma Meclisi üzerindeki yönlendirmesine yine bir örnek değil, ama aynı zamanda MGK'nin yine biçimlendirilecek Anayasa konusunda hazırlıklı olduğunu da gösteren bir diğer veri idi. Kaldı ki, o dönemde özellikle yabancı basın izlendiğinde, despotik bir rejim örneği olan Güney Kore ve Tayvan Anayasaları gibi bazı Anayasaların, bu süreç üzerinde etkin olan kimi kişilerin elinde bulunduğu haber ve söylentileri saptanabilmekteydi. Yine aynı kaynaklara göre, Washington D.C.'deki (ABD) Georgetown Üniversitesi bünyesinde bulunan "Stratejik ve Uluslararası Çalışmalar Merkezi"nden (Center for Strategic and International Studies) uzman hukukçular, o dönemdeki ABD yönetiminin bilgisi altında, Ankara'ya danışman sıfatıyla katkıda/telkinde bulunmak üzere gönderiliyordu.

Taslak metne son biçimi MGK tarafından verildikten ve metin, MGK'nin aldığı bir kararda belirtildiği üzere, Resmi Gazete'de yayımlandıktan sonra da MGK erkince Anayasa'nın "devlet adına resmen tanıtılması faaliyetleri sırasında açıklanan görüşlerin hiçbir surette eleştirileme(yeceği)" ve "bunlara karşı yazılı veya

sözlü beyanda bulunulamayacağı" hükme bağlanıyor ve bunun sonucunda kaçınılmaz olarak, Anayasanın Geçici Maddelerinin sorgulanmasının önü de (özellikle, coup d'etat erki ve onun organ ve memurlarının tasarruflarının yargısal denetime ve tasarruflardan ötürü ilgililerin haklarında cezai, mali ya da hukuki sorumluluk iddiası ileri sürülmesine getirilen yasaklamalar) Anayasa Geçici Madde 15 hükmü ile de peşinen kapatılmak isteniyordu.

Bu dönemde MGK, devlet tekelindeki radyo-TV'den ve baskı altındaki basından da en geniş biçimde yararlanmak yoluyla, ülke sathında "Anayasaya Evet" kampanyasını yürütüyor ve sistemli olarak 1961 Anayasası'nı kötüleyerek, 1982 Anayasası'nın kabulü için zemin oluşturuyordu. MGK lideri, örneğin, 29 Ağustos1982 günü Afyon'da halka hitaben yaptığı konuşmada şunu söylüyordu: " 'Bu Anayasalar bizi 1961 Anayasasından daha geri götürüyor' diyenlere şunu belirtmek isterim ki, ben hiçbir yer ve hiçbir zamanda hazırlanacak yeni Anayasa, 1961 Anayasasından daha ileri özgürlükler getirecek demedim. Tam tersine, 'O Anayasa bize bol geldi, içinde oynamaya başladık, oynaya oynaya 12 Eylül'e geldik' dedim. Ve yine ilave ettim: 'Toplumun güvenliği, toplumun huzuru için kişi hak ve menfaatlerinden bazı fedakarlıkta bulunmak zorundayız' dedim".

Anayasa'nın halka onaylattırılması ve yürürlüğe girişi: Anti-demokratik usul ve dayatmalarla hazırlanan Anayasa'nın sözde referanduma, aslında ise plesibist niteliğindeki bir oylamaya sunulmuş olması, 7 Kasım 1983'de yapılan "evet-hayır" oylamasının açıklanan resmi sonuçlarına göre bu Anayasanın kabul edilmesi, bu belgeye halkın istencini katarak bir meşruluk gücü kazandırdığını göstermemektedir.

Çünkü oylamada, halkın özgür istencinin açığa çıkmasına elverebilecek hiçbir koşul ya da öğe bulunmuyordu. O kadar ki, sözde "hayır" seçeneğinin yeğlenmesi demek, MGK cuntasının ve de facto rejimin sürmesi; bilahare yapılacağı söylenen seçimlerin belirsiz süreyle ertelenmesi; plebisit sonucu Cumhurbaşkanlığı sıfatını elde etmesi planlanan MGK Başkanı'nın kurgulanan statüsüne getirilmemesinin bir yeni devlet terörü dalgasına yol açacağı kuşku ve endişesini pekiştirmek anlamına geliyordu. Dahası, oylama şekli bakımından da, bizzat oy verecekler üzerinde sonuç doğuran ağır baskı yöntemleriyle bezenmişti. Örneğin, oylamaya katılma "zorunlu" kılınmış idi; oy pusulasının içine yerleştirileceği zarflar, kasıtlı biçimde koyu renkte (mavi) belirlenen "hayır" oy pusulasını belli edecek şekilde ince ve saydam tutulmuş; "evet" oy pusulasının rengi ise beyaz olarak belirlenmişti.

Ayrıca, oylamanın güvenliği gerekçe gösterilerek, oy kullanılan binaların sadece önünde değil, içinde de silahlı güvenlik güçleri nöbet tutmaktaydı.

Sonuçta, hem hazırlatılma, hem de onaylatılması bakımından anti-demokratik usule dayanan bu belge, 7 Kasım 1982 tarih ve 2709 sayılı "7 Kasım 1982 Tarihinde Halkoyu ile Kabul Edilen Türkiye Cumhuriyeti Anayasası" adı altında bir "de facto" rejim Anayasası olarak kabul ettirilmiş oldu.

Anayasa'nın yürürlüğe girişi, bu anlama gelmek üzere etkilerini doğurması da aşamalı gerçekleşti. Bir kez, Anayasa Resmi Gazete'de yayımlanınca yürürlüğe giriyordu. Ne ki, bunun istisnaları vardı. Anayasa, İkinci Kısım, II, ve III. Bölümleri'ndeki hükümler, ya o alana ilişkin yeni yasalar çıkarılınca yahut mevcut yasalarda değişiklik yapılıncaya ya da en geç TBMM göreve başlayınca yürürlük kazanacaktı. Anayasa'nın Üçüncü Kısım'ındaki yasama faaliyetine ilişkin hükümler ise, ilk milletvekili genel seçimlerinin sonuçları alındığında yürürlüğe girecek olmakla birlikte, MGK, TBMM faaliyete geçinceye dek 2485 sayılı yasa ile üstlendiği işlevi sürdürecekti. Aynı biçimde, Cumhurbaşkanına ve Bakanlar Kurulu'na ilişkin hükümlerin yürürlüğe girmesi de, TBMM'nin faaliyete geçmesine bağlanıyordu. Ayrıca, Anayasa'nın geçici maddelerine göre, MGK Başkanı, TBMM Başkanlık Divanı oluşana dek, MGK Başkanlığı statüsünü koruyor, TBMM Başkanlık Divanı oluşuncaya kadar 2324 ve 2485 sayılı yasalar uyarınca görevini sürdürüyor, 2324, 2356 ve 2485 sayılı yasaların yürürlüğü ve MGK ile Danışma Meclisi'nin hukuksal varlıkları, yine ancak TBMM Başkanlık Divanı oluşumuyla sona erme koşuluna bağlanıyordu. Aynı kural, Bakanlar Kurulu (askeri hükümet) için de geçerliydi.

Bütün bu hükümler, ilk milletvekili genel seçimi yapılıp TBMM Başkanlık Divanı teşkiline ve MGK'nin hukuksal varlığının biçimsel de olsa sona erdiği 6 Aralık 1983 tarihine kadar olan "evrede" de, MGK'nin çok sayıda yasa çıkarması olanağını getirmişti.

Anayasa'nın kapsamı ve niteliği: Nihayet, Anayasa'nın kapsamı irdelendiğinde, bir bütün olarak bu temel belgenin, onu hazırlatan erkin ve hazırlanma sürecinin antidemokratik niteliğinin metne doğrudan yansıtılması yoluyla, yasalı, ama hukuksuz bir düzeni kurumsallaştırdığı görülür.

1982 Anayasası, yapısal bakımdan özgürlükler rejimini ve devlet cihazını biçimlendiren iki ana kolonlu bir normatif yapı şeklinde kavranarak düşünüldüğünde, sözü edilen her iki

İLETİŞİM ARŞİVİ

Tutuklu yakınlarının çilesi belki de 12 Eylül'ün en kalıcı uygulamalarındandı. Darbeden 16 yıl sonra, 1996'da tutuklu yakınlarının çektikleri 12 Eylül koşullarında çektiklerinden hiç de aşağı kalmıyordu.

bölümüyle bu belgenin demokratik düzenin antitezi olduğu saptanır.

Özgürlükler rejimi açısından 1982 Anayasası, birey karşısında devleti yücelten ve öne alan; birey hak ve özgürlüklerini hem "genel" (bütün hakları etkileyen), hem de "özel" (her bir spesifik hak için geçerli olan) sınırlama rejimine tâbi tutan; sınırlama ölçütlerini hem nitelik, hem de nicelik olarak artıran, yoğunlaştıran ve belirsizleştiren; sınırlamalardan ötede, geniş bir "yasaklamalar" düzeni öngören; hak ve özgürlüklere ilişkin 1961 Anayasası evresinde hem normatif, hem de jurisprüdansiyel (içtihadi) düzlemde geliştirilmiş birikim ve standartları ya deforme eden ya da tamamen dışarıda bırakan; olağan ve olağanüstü rejim düalizmini kurumsallaştırarak, istisnai rejimde hak ve özgürlüklerin bütünüyle durdurulmasını ve sapma rejimine geçerek aykırı önlemler alınmasını düzenleyen bir belgedir.

Yine özgürlükler rejimi bakımından dikkati çeken bir özellik, Anayasa yapıcının 1982 Anayasası'nın kaynakları arasında gösterdiği Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) standartlarını da, zaman zaman ve yer yer yollama yapmakla birlikte, ciddi biçimde deforme ederek, kullanmayı yeğlediğidir.

1982 Anayasası'nın ve bu belge ile kurulan ve 1990'lara sarkan juridik düzenin gerçek normatif dayanağı, gerek Anayasa'nın biçimlenmesine öngelen, gerekse TBMM Başkanlık Divanı oluşana dek geçen süreçte doğrudan MGK tarafından biçimlendirilen "yasalar" olduğundan, bu metinde özgürlükler rejimi gibi, devlet cihazının yapılaştırılış biçimine de damgasını vuran temel zihniyet ve normatif formülleştirmeler, darbe erkinin anti-demokratik ideolojisidir. Bu anlamda, 1982 Anayasası, MGK yasalarının ve Karar, Bildiri, vb. diğer yasama işlemlerinin anayasal düzleme taşındığı bir belgedir.

1982 Anayasası'ndaki özgürlükler rejimini düşünürken, hukuk tekniğine, dil bilgisi kurallarına ilişkin sapma ve bozukluklar bir yana, siyasal teoriye ilişkin tutarsızlıklar, mantık bozuklukları, ulusallaştırıcı tamponların kullanılması türünden sapkınlıkları da dikkate almak gerekir. Bu niteliği ile, 1982 Anayasası, bir faşist zihniyeti yansıtır ve demokratik teori ile uzlaştırılması mümkün olmayan bir öze sahip olduğunu ifade eder.

Devlet aygıtının kurumsallaştırılması kolonu açısından bu belge düşünüldüğünde de, özgürlükler rejimi kolonuna egemen olan zihniyet ve normatif dokulaştırmanın bu bölüme yansıtıldığı; bu bağlamda, adı geçen hukuk belgesinin kendi içinde antidemokrasiyi kurumsallaştıran bir bütünü oluşturduğu görülmektedir. Bu saptamanın önemi, Anayasa'yı kısmen ıslah etmeyi önerenlerin çoğalması ve bu yaklaşımın taraftar bulması olgusunun yarattığı 1990'lar Türkiye'si demokrasi açmazı ekseninde anlam taşımasıdır.

Bir kez, yürütme organı, yetki ve görev olarak biçimlendirilmiştir. Bilindiği üzere, yürütme, özellikle idare eliyle yapılan tasarruflar, insan hakları alanında doğrudan etkilerini doğurabilmesi bakımından özel bir önem taşır. Kolluk gücü ya da erki bakımından düşünüldüğünde, özellikle kişi güvenliği ve özgürlüğü hakkı, kısaca ve basitçe "habeas corpus" hakkı ekseninde evrensel standartlara aykırı çok sayıda hükmün Anayasa'da yer aldığı gözlenmektedir. Önemli bir hukuksal kategori "gecikmesinde sakınca bulunan haller"dir. Bu eksende, idareye üstün yetkilerin tanındığı saptanmaktadır. Olağanüstü rejim ekseninde, yani istisnai yönetim usulleri bağlamında ise, idareye tanınan "takdir yetkisi" marjının yarattığı sorunlara hemen işaret edilebilir. İdarenin her türlü eylem ve işleminin, demokratik hukuk düzenlerinin en yalın ilkesi olan "yargısal denetime bağlı olması" kuralına getirilen istisnalar, 12 Eylül Anayasası'nın temel karakteristiğidir. Ayrıca, yasaklama, durdurma, izin, engelleme gibi idareye tanınan yetkilere de dikkat çekilebilir. Yürütme organına tanınan Kanun Hükmünde Kararname (KHK)

çıkarma yetkisini bu bağlamda özellikle zikretmek yanlış olmayacaktır.

Öte yanda, yürütmenin Cumhurbaşkanı kanadı için, klasik parlamenter rejimde bu kurum için öngörülen çerçevenin zorlanmasına dayanan ve dolayısıyla, gerek yürütme organı kanatları ve gerekse yürütme ile yasama organı arasındaki ilişkileri deforme eden düzenlemelerin yapılması, 1980'lerin ikinci yarısı ile 1990'larda yaşanan siyasi-hukuki pratiklerde de görüldüğü ve somutlaştığı üzere, ciddi bir sorun öbeğinin sisteme şırınga edildiğini kanıtlar.

Anayasa'nın sistematiği içinde "Yürütme" başlığı altında düzenlenen, Milli Güvenlik Kurulu'nun kompozisyonu ve aşağıdaki bahislerde verilecek bazı örnek tasarruflarla da gösterileceği üzere, sistemdeki ağırlığı; aynı bölümde "İdare" başlığı ekseninde yer verilen, memurlara, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarına getirilen kayıtlamalar, bunun özgürlükler bahsindeki yansıması olan siyaset yasakları, örgütlenme özgürlüğü önündeki engelleri; Yükseköğretim Kurulu'na (YÖK) ilişkin düzenlemeler; Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu teşkili gibi düzenlemelerin niteliği dikkate alındığında, 1982 belgesinin anti-demokratik özünü belirlemek, bu bağlamda da olanaklıdır.

Yargı organı düzenlemesinde de, demokratik prensiplere aykırılıklar ve kayıtlamalar belirgindir. Bir kez, sistem, askeri yargı-sivil yargı düalizmini tanımıştır. Olağanüstü yargı kurumları ve yargılama da, gerek Sıkıyönetim Mahkemeleri, gerekse Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin yapılaştırılması yoluyla kurumsallaştırılmıştır. Bu kurumların doğrudan sabote ettiği hak, bilindiği üzere özü bakımından aynı temel ilkeyi anlatımlayan ve fakat "doğal yargıç", "doğal yargı yolu", "adil yargılama", "usulüne uygun yargılama", "bağımsız ve tarafsız ve yasayla kurulmuş mahkeme" gibi çeşitli biçimlerde normlaştırılan temel insan hakkıdır.

Sözde sivil rejime geçiş süreci

Başkancı **model için normatif zemin oluşturulması**: 12 Eylül Rejimine biçimini veren Anayasa'nın ve diğer temel yasaların MGK istenci ile oluşturulmasının ardından, resmî siyasanın siyasetçi, bürokrat ya da sözde sivil fakat 12 Eylül Rejimi yandaşı sözcüleri ile, bunların sistemsiz argümanlarını rasyonelleştirme işlevi yüklenen akademik figürlerin ürettiği söylemle, "demokrasiye geçiş süreci" formülü kamuoyuna sunuluyordu. Gerçekte olan ise demokratikleşme yerine, 12 Eylül Rejimini kurumsallaştırmak, kalıcı ve sağlam kılmak için politiko-juridik manipülasyonların uygulamaya konmasıydı.

MGK, 1983'ün başına gelindiğinde, coup d'etat tarihinden başlayarak kurgulanmış bulunan yeni politiko-juridik düzenin yasal çerçevesini, başta Anayasa olmak üzere büyük ölçüde tamamlamıştı.

Siyasal rejimin öngörülen kurumları ve normatif düzlemde belirlenen o kurumlar arasındaki ilişkiler sistemi dikkate alındığında, kurgulanan modelin iki unsuru belirginleşiyordu. Bunlardan ilki, özellikle sözde demokrasiye geçiş süreci içerisinde siyasal sözcülüğünü ANAP ile teorik temellendirilmesini ona yakın akademik çevrelerin yürüteceği "Başkanlık" sistemi idi. Temel argüman, bu modelin, Türkiye'nin tarihsel gerçeklerine daha uygun düşeceği biçimindeydi. Argümanı gerekçelendirmek için ileri sürülen teknik hukuksal ve siyasal temellendirmeler bir yana, önerilen modelin özü, "tek adam" yönetiminin Türkiye için uygun olduğu düşüncesiydi. Nitekim, 1980'lerin özellikle ikinci yarısından başlayarak, 1990'lı yıllara dek sarkan ve bilhassa ANAP'ın o evredeki lideri T. Özal tarafından gündemde tutulan bu tartışmalarla hedeflenenin, aslında, klasik Batı demokrasilerinin bazılarında işletilen "Başkanlık" rejiminden çok, coup d'etat pratiklerinin yoğun biçimde yaşandığı Latin Amerika devletlerinin bazılarında gözlenen "Başkancı" model olduğu açığa çıkacaktı.

Kurgulanan modelin belirgin ikinci unsuru ise, gerçek bir siyasal partiler plüralizmi yerine, özellikle merkez sağ ve merkez sol siyasal yelpazede odaklaşacak ve "yasallık" sınırları içerisinde kendi sağı ve solundaki siyasal unsurları da bu merkez örgütlerde eritecek, iki partili siyasal modeli yaratmaktı. Nitekim, siyasal pratikte, kolların havaya kaldırılıp sağ ve sol ellerin havada birleşmesi biçiminde sembolleştirilen "ANAP selamı" ve ANAP sözcülerinin sürekli biçimde "dört akımı" içlerinde barındırdıkları şeklindeki siyasal mesajları, böyle bir kurgunun somut siyasal tezahürleriydi.

Kurgulanan bu iki modelin kamuoyuna sunulduğu ana fikir, "siyasal yaşamda istikrar" gerektiği gibi. Bu fikir, kitlesel temel bulabilmesi için, "istikrarsızlık, darbelerin nedeni oluyor" alt argümanıyla ilişkilendiriliyor, içerisine "tehdit" öğesi yerleştirilerek dayatılıyordu. Gerçekte aranan istikrar ise, 12 Eylül Rejiminin kalıcı kılınması; olası karşı çıkış ve eleştirilerden korunaklı hale getirilmesiydi.

12 Eylül Rejiminin 1980'ler ve 1990'lar Türkiyesi'ne miras bıraktığı "siyasal sistem kilitlenmesi"nin temel nedeni olan 22 Nisan 1983 tarih ve 2820 sayılı "Siyasi Partiler Kanunu" darbe erkince, iki partili sistemi öngörerek biçimlendiriliyordu. Buna bitişik dikkate alınması gereken bir diğer temel yasa ise, 10 Haziran 1983 tarih ve 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu idi. Daha önce yürürlüğe sokulan 1982 Anayasası kurgulanan

siyasal yaşamın zaten genel çerçevesini çizmiş ve gerçek bir siyasal çoğulculuğun ve demokrasinin önünü kapayacak temel kuralları belirlemişti. Bu süreçte, yeni Anayasa'nın yürürlüğe girmesinden sonra bir de, 13 Ekim 1983 tarih ve 2919 sayılı "Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Sekreterliği Teşkilat Kanunu" çıkarılarak, yasama organının, 12 Eylül Rejimini kurumsallaştırma sürecinde işlev görmesi için bir adım daha atılıyordu. Söz konusu 2820, 2919 sayılı yasalar çıkarılmasına karşın, ne MGK erki ve ne de 1994 yılı sonuna dek sözde sivil rejimin parlamentoda temsil edilen partileri ve bu parlamentodan çıkan hükümetler, bir yükümlülük olan, yeni Anayasa'ya uygun yeni "Meclis İç Tüzüğü" biçimlendiremiyorlardı.

Parlamentonun etkisizleşmesine, işlevsizleşmesine ve parlamento çalışmalarında zaman zaman gözlenen kilitlenmelere yol açan bu olgu, 1990'lı yıllar Türkiyesi'nde, 12 Eylül Rejimini aşma siyasal istencinin parlamentoya gerçekte yansımadığını gösteren verilerden birisiydi. Meclis İç Tüzüğü, bir siyasal sistemin işletilmesinde, tali/ikincil değil, öncül ve temel nitelikli belgeler arasındadır. Dolayısıyla, bu nitelikteki bir belgenin, yeni Anayasa'nın yürürlüğe girmesinden, hem de on yılı aşan bir süre geçmesine karşın çıkarılamaması, sadece parlamento içinde bu konudaki bir siyasal uzlaşma yoksunluğuna bağlanarak açıklanamaz; belgenin önemiyle orantılı daha temelli gerekçeler bulmak gerekir. Bu noktada meselenin özü, büyük ölçüde, parlamentoyu biçimsel bir kurum ve işlev aracı olarak görüp, bu organı, ülkenin sorunlarının gerçek çözüm üretim odağı saymayan bir siyasal model anlayışının başat olmasında yatmaktadır. 1990'lar Türkiyesi'nde kamuoyunda yerleşik ve yaygın bir kanaat haline gelen, parlamentonun "o ya da bu siyasal partiye mensup parlamenterlerin birbirleriyle siyaseten itişip-kakıştığı platform olduğu" düşüncesi, aslında, vatandaşların sadece sağduyusuyla değil, ama günlük siyaset pratiklerini gözlemesiyle ürettiği ve mesnedi bulunan bir değerlendirmenin sonucudur. Bu arada eklenebilir ki, 1991'in sonundan bu yana (1995 başı) Meclis Başkanlığı'nı yapan Hüsamettin Cindoruk'un, parlamentonun saygınlığını yeniden üretmek için pek çok demecinde yer verdiği "yasama dönemlerinde şu kadar yasa çıkarıldığı" biçimindeki argümanlar, güçlü ve inandırıcı olmaktan uzaktır. Zira, parlamentoların saygınlığı, ürettiği yasaların niceliği ile değil, demokratikleşme gereksinimini yoğun biçimde duyumsayan bir ülkede, nitelikleriyle belirlenebilir.

2820 sayılı Siyasal Partiler Yasası, gerçek bir siyasal atılıma elvermeyen bir dizi kayıtlama ile yüklüdür. Bir kere, daha siyasal parti kurma hakkından başlayan ve esasen 1982 Anayasa (md. 68)'de düzenlenen kayıtlamalara koşut olarak yasada düzenlenen "9" ölçütle sınırlanmıştır. Ardından, kurulan siyasal partilerin, "kendi siyasetlerini yürütmek ya da güçlendirmek amacıyla dernekler, sendikalar, vakıflar, kooperatifler ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve bunların üst kuruluşları ile siyasi ilişki ve işbirliği içinde bulunmaları" da ayrıca yasaklanmıştır. Bu yasaklara, kadın kolu, gençlik kolu, vb. gibi yan kuruluşlar ile vakıf kurma ve yurtdışında örgütlenme ve faaliyette bulunma yasaları da eklenmiştir. Siyasal partilere üye olabilmek için belirlenen yaş sınırı ise 21'dir. Buna bir de, öğrencilerin partilere üye olmasını yasaklayan kayıtlama ilave edildiğinde gençliğin büyük bölümünün siyasal yaşamdan dışlandığı saptanmaktadır. Bütün bunlardan başka, partiler, "Temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmaması" kenar başlıklı ve niteliği itibariyle böyle bir hükmün genellikle varolması amacı dışına taşarak hak ve özgürlükler için yeni sınırlamalar getiren düzenlemesiyle, ek kayıtlamalara da tâbi tutulmuştur. Ayrıca, partilere, "12 Eylül 1980 Harekatı'na ve MGK'nin karar, bildiri ve icraatına karşı herhangi bir tutum, beyan ve davranış içinde bulunamayacakları" yasağı da getirilmiştir. Bu hüküm aslında, Anayasa'nın, geçici 15. maddesi ile MGK, hükümet ve idari ajanların 12 Eylül 1980 ile TBMM Başkanlık Divanı'nın Kasım 1983 seçimleri sonucu oluşturulmasına dek geçen evrede yaptıkları tasarruflardan ötürü cezai, malî ya da hukuki sorumlulukları olmayacağını düzenleyen hükmün, bir bakıma yansısı niteliğindedir. Kuşkusuz ki bu yasak ve sınırlamalar, Anayasa'yla düzenlenen bir genel sınırlama rejiminin de ayrıca şemsiyesi altındadır.

Öte yanda, seçme ve seçilme yaşına ilişkin belirlemeler de, etkin bir siyasal katılımı engeller niteliktedir. Buna göre, seçilme yaşı "30"dur. Seçme yaşı ise, Anayasa'nın ilk haldeki düzenlemesine göre "21" idi; daha sonra çıkartılan bir yasayla Anayasa'nın bu hükmü, seçme yaşını "20" olarak belirleyerek, değiştirilmiştir. Bu konuda demokratik rejimlerde genel olarak kabul bulan standartlar ise, seçme yaşı için "18"; seçilme yaşı için ise "25"dir. Bu çelişki, Türkiye'nin genç bir nüfus yoğunlaşmasına sahip olduğu gerçeği ışığından daha çarpıcı hale gelmektedir. Bir de buna, 1980-1984 evresinde, aralarında suç işlediklerinde 18 yaşını doldurduğu çok kuşkulu olanları da dahil bulunan onlarca gencin ölüm cezalarının infaz edildiği gerçeği eklendiğinde, çelişki, daha trajik kimlik kazanmaktadır; siyasal yaşama katılmaya yeterli görülmeyen gençler, ölüm cezasına çarptırılmak konusunda yeterince yetişkin sayılmıştır.

1983 Seçiminin ve sonuçlarının MGK tarafından yönlendirilmesi: Mayıs 1983'te, MGK tarafından siyasal partilerin oluşturulmasına izin veriliyordu. 2820 sayılı yeni Siyasal Partiler Yasası'na göre, bir parti otuz kurucu üye ile kurulabilirdi; ama MGK, kurguladığı siyasal modeli yaşama geçirmek üzere, bu ilk etapta kurulacak partiler için, önerilen kurucu üyelerin MGK tarafından onaylanacağı hükmünü de aynı yasaya yerleştiriyordu.

MGK, siyasal partilerin kompozisyonunu belirleme erkini, sadece 2820 sayılı yasanın hükmüne dayandırmıyor, bunu üretmeyi sürdürdüğü kararlarıyla da pekiştiriyordu. Bunun en somut göstergelerinden birisi, MGK'nin 26 Haziran 1983 tarih ve 99 sayılı kararıydı. MGK'nin 99 sayılı Kararı *Resmi Gazete*'de yayımlanmıyor; ancak bu karardan, basında çıkan haberlerden ötede, resmi belge düzleminde, 26 Ağustos 1983 tarih ve 18147 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanan 265 sayılı Yüksek Seçim Kurulu'nun kararı içerisinde yapılan yollama ile haberdar olunuyordu. Buna göre, kurucu üyeleri için MGK'nin onayını alamayan siyasal partiler, MGK liderinin Nisan 1983'te yaptığı kamuoyu açıklaması ve ardından da 10 Haziran 1983 tarih ve 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Yasası ile belirlenen 6 Kasım 1983 tarihinde yapılacak olan milletvekili seçimine katılamayacaklardı.

MGK, yalnızca yeni kurulan partilerin kurucu üyelerini belirlemekle de kalmıyor, seçime girecek milletvekili adaylarını da belirleme yetkisini de elinde tutuyordu. Ayrıca, yeni kurulan partilere mensup olmaksızın milletvekili seçimi için bağımsız aday olacaklar için de, bunların seçime katılıp katılmamaları hakkındaki karar verme yetkisini saklı tutuyordu. Gerek partilere mensup, gerekse bağımsız milletvekillerinin seçime girmeleri konusunda MGK'nin verdiği kararlar "kesin"di ve itiraz ya da bir başka başvuru yolu tanınmıyordu.

Böylece MGK, 1983 seçimleriyle oluşan parlamentonun kompozisyonunu peşinen biçimlendiriyordu. İşte bu nedenle, 1983 seçimi ve yarattığı sonuç, sözde "demokrasiye geçişin" biçimsel bir göstergesi bile değil, tersine, 12 Eylül Rejimini kurumsallaştırmanın ve sürekli kılmanın aracı ve unsuru oluyordu. 1983 seçimi sonucunda biçimlenen parlamentonun gerçek bir "temsilcilik" niteliğine sahip olamamasını belirleyen bir diğer etken ise, darbe, parlamentonun kapatılması, siyasal partilerin kapatılması, ardından temelli feshi gibi yukarıda değinilen tasarruflarla siyasal yaşamın kesintiye uğratılmasına koşut olarak, 12 Eylül 1980 öncesinin sadece siyasal kurumlarının değil, ama geniş bir siyasal aktörler grubunun da, 12 Eylül Rejiminin kurguladığı yeni siyasal oluşum sürecinde, "yasaklılık" hallerinin sürdürülmesiydi. Bu yasaklılıklar, MGK kararları yanısıra, bu bahiste adı geçen siyasal yaşama ilişkin yasalarla da normatif dayanağa kavuşturuluyordu. Örnek olsun, 2820 sayılı yasaya göre, "temelli kapatılan siyasi partilerin kapatılma tarihinde üyeliği devam eden; kurucuları, genel başkanı, merkez karar ve yönetim kurulu ile her kademedeki yönetim ve disiplin kurulu üyeleri ve TBMM siyasi parti grubu üyeleri başka bir siyasi partinin kurucusu, yöneticisi ve denetçisi olamazlar(dı). Bunlardan fiilleriyle siyasi partinin kapatılmasına neden olanlar on yıl süreyle başka bir siyasi partiye alınamazlar ve milletvekilliği için aday olamazlar"dı. Aynı yasaya göre, "Kapatılmış bir siyasi partinin mensuplarının üye çoğunluğunu teşkil edeceği yeni bir siyasi parti de kurulamaz"dı. 2820 sayılı Siyasal Partiler Yasası'nın yayımlandığı gün 24 Nisan 1983 MGK'nin bir kararı da yayımlanıyordu. Bu kararda, MGK'nin siyasal parti faaliyetinde bulunmayı yasaklayan kararı güya yürürlükten kaldırılıyor; ama yeniden hatırlatılan bir dizi "yasak" arasında yer alan "Anayasa'nın Geçici 4'üncü maddesinin (a) bendi ile kendilerine özel yasak getirilen kişilerce, Türkiye'nin geçmiş veya gelecek siyasi ve hukuki durumuyla ilgili olarak sözlü veya yazılı beyanda bulunulması yasaktır" hükmü ile, feshedilmiş siyasi partilerin eski mensuplarının, partilerini ya da kendilerini savunma amaçlı da olsa görüş açıklamaları ve yeni partilerin ve mensuplarının da, kuruluş ve ilk seçim sırasında, feshedilmiş siyasi partilere ve mensuplarına ilişkin olarak beyanda bulunmalarını yasaklayan hükümler dikkati çekiyordu.

İLETİŞİM ARŞİVİ

12 Eylül Darbesi'nin lider kadrosundan olan Şahinkaya, araştırılmayan yolsuzluk söylentileriyle malûl, T.C. Ordusu'nun "en zengin paşası" ünvanıyla mâtuftur.

Seçime girecek partilerin MGK tarafından belirlenmesi: 1980 öncesinin en büyük ve güçlü merkez sağ partisi olan AP çevrelerince yürütülen çalışmalar çerçevesinde Em. Org. Bedrettin Demirel (ki, emekliliğinin ardından Evren tarafından Cumhurbaşkanı Danışmanlığına atanıyordu) ve Em. Org. Turgut Sunalp (ki, MGK'nin teşvikiyle MDP'yi kuracaktı) isimleri üzerindeki arayışların olumlu sonuçlanmamasından sonra Em. Org. Ali Fethi Esener'in Genel Başkanlığa getirildiği (1960 darbesiyle kapatılan DP yerine kurulan AP, o dönemde de Em. General Ragıp Gümüşpala'yı AP'nin başına getirmişti) Büyük Türkiye Partisi (BTP), 21 Mayıs 1983'de, ANAP ve HP ile birlikte, siyasal yaşama adım atıyordu. 22 Mayıs 1983'de ise, 1980 öncesi AP'nin önde gelen siyasal aktörü İhsan Çağlayangil –ki, uzun yıllar Dışişleri Bakanlığı, Meclis Başkanlığı ve Cumhurbaşkanlığı Vekilliği yapmıştı– ve 143 eski parlamenter BTP'ye katılıyordu. BTP, değil1983 seçimlerine sokulmamak, MGK'nin kararı ile (MGK'nin bu 79 sayılı kararı *Resmi Gazete*'de yayımlanmamıştır) tümden feshediliyordu. MGK'nin gerekçesi, bu partinin, feshedilmiş bir partinin (referansı yapılan parti, Adalet Partisi idi) varlığını ve felsefesini canlandırmaya kalkıştığı şeklindeydi. BTP'nin feshinden sonra, aynı siyasal çevrelerin oluşturduğu Doğru Yol Partisi'nin (DYP) 30 kurucu üyesi birden, MGK tarafından veto edilecekti.

İkincisi, Haziran 1983'de kurulan "Sosyal Demokrasi Partisi"nin Erdal İnönü dahil otuz kurucu üyesinden 23'ü, MGK tarafından 22 Haziran 1983'te veto edildi. Bu vetolar üzerine Cezmi Kartay, SODEP Başkanlığı'na getirildi. Ardından, 9 Temmuz 1983'te, SODEP'e, MGK tarafından 13 veto daha gelecekti. Sonuçta, SODEP'in 6 Kasım 1983 seçimlerine girmesi engelleniyordu. MGK Başkanı, on yılı aşkın bir süre sonra 1994'de yapacağı bir açıklamada, HP Genel Başkanı Necdet Calp'in 1983 seçiminden önce kendisine gelerek, "Erdal İnönü'nün adaylığa kabulü halinde solun bölüneceğini söylediğini; kendisini haklı bulduğunu, İnönü'yü oybirliğiyle veto ettikleri"ni belirterek hem sorumluluğuna ortak bulmaya ve solu bölmeme kaygısını taşıdıkları kanısını uyandırmaya çalışacak, hem de aslında iki partili sistemi kurguladıklarını itiraf edecekti.

MGK, ayrıca, o dönemde kurulması girişimleri yapılan Yeni Doğuş Partisi'nin (YDP) 38 kurucu üyesini 9 Temmuz 1983'te; Mehmet Pamak (Danışma Meclisi üyesi) öncülüğündeki Muhafazakar Parti'nin (MP), Pamak dahil 25 kurucu üyesini ve Bizim Parti (BP) adı altında kurulan partinin de 26 kurucu üyesini 27 Temmuz 1983'te; YDP'nin ilk veto üzerine önerdiği yeni isimlerden 15 kurucu üyeyi (ikinci veto olarak) 11 Ağustos 1983'te veto ediyordu.

Seçime girmesine izin verilen adayların MGK tarafından belirlenmesi: Seçime katılmasına olur verilen siyasal partilerin milletvekili adayları üzerinde MGK'nın yoğun bir eleme tasarrufu gözleniyordu. 21 Eylül 1983'te, MGK'nin ilk vetoları açıklanıyordu. Buna göre, MDP'den 74, HP'den 89 ve ANAP'dan 81 aday veto ediliyordu. Partiler bakımından dengeli sayılabilecek bu vetolarla MGK, halk nazarında seçime girmesine izin verdiği partilere eşit derecede uzak olduğu görüntüsünü vermeye çalışacaktı. Vetolar ayrıca, adaylarını belirlerken arka yüzde açık MGK empozesine maruz kalan MDP'ye, MGK ve ordu üst yönetimi içindeki kilit çekişmeleri nedeniyle, verilen desteğin parçalandığını gösterecekti. MGK aynı zaman diliminde, aldığı bir kararla ve seçime az bir süre kala, 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Yasası'nda değişiklik de yapıyordu. Buna göre, ilk incelemede haklarında olumsuz karar alınması nedeniyle siyasal parti aday listelerinden çıkartılan milletvekili adayları yerine, ilgili siyasal partiler, iki gün içinde yeni adaylarını birer yedeği ile birlikte, YSK Başkanlığı aracılığıyla MGK'ye bildirebilecekler; MGK, bu adaylar üzerinde incelemesini yedi gün içinde tamamlayacak ve adaylıkları olumlu görülenlerin adları YSK Başkanlığı'na bildirilecekti. Bu tasarruf, bir yasanın MGK kararıyla değiştirilmesi örneği olmasından başka, MGK'nin siyasal partilerin belirlediği milletvekili aday listeleri üzerinde de ne denli yoğun biçimde ve son ana kadar belirleyici bir rol oynadığını kanıtlamaktaydı. Sonuçta, üç partinin adaylarının % 20'si MGK tarafından veto edilmişti. Bu veto edilme oranı, bağımsız adaylarda ise çok yüksek olup, % 90'ı buluyordu. Toplam 1.683 adaydan 672'sinin, Kasım 1983 seçimlerine katılması engellenmişti.

Aslında, MGK daha seçim sürecinin başında bir önlem olarak, seçime sokacağı siyasal partilerin milletvekili adaylarının da kendisi bakımından muteber kişiler olmasını temin için bir karar çıkartmıştı. Bu kararla 1983 seçiminde aday olabilecek kişilerin görevlerinden çekilmeleri gereken süre 1 Ağustos 1983 tarihine dek uzatılıyordu. Kararın önemi, olası adayların gelebileceğinin öngörüldüğü kurumlardı. Buna göre, yargıçlar ve savcılar, yüksek yargı organları üyeleri, yüksek öğretim kurumlarındaki öğretim elemanları, YÖK üyeleri, memur statüsündeki görevliler, işçi niteliği taşımayan diğer kamu görevlileri ve en önemlisi subaylar ve astsubaylar için bu olanak getirilmişti. Bu kişilerin mensubu olabilecekleri kurumlar arasında ordu, YÖK, yüksek yargı yerleri dikkati çekmekteydi. Bu or-

ganların kompozisyonu ise, coup d'etat erkince, üç yılı aşan süreyle büyük ölçüde doğrudan müdahale yapılarak belirlenmişti. İşte bu unsurlar, MGK'nin kurguladığı sözde sivil siyasal yaşama katılmaya teşvik ediliyorlardı.

Seçim kampanyası sürecinin MGK tarafından yönlendirilmesi: Seçim kampanyası süresi sadece üç hafta idi ve süregiden askeri rejimin ve sıkıyönetimin keyfî ve baskıcı yönlendirmesi, siyasal yarışmanın iklimini belirleyen temel öğe niteliğindeydi. Örneğin, bu süreçte de, 12 Eylül 1980'den başlayarak o tarihe dek ve o tarihten sonra da, MGK'nin karar, bildiri ve icraatı ile Cumhurbaşkanının (MGK'nin, 29 Haziran 1983 tarih ve 87 sayılı Kararı ile, cuntanın başı Org. K. Evren'in, MGK Başkanlığı ile Cumhurbaşkanlığını elinde tutmakla birlikte, Genelkurmay Başkanlığını, cuntanın diğer üyesi olan Org. Nuretin Ersin'e, 1 Temmuz 1983'den itibaren yürürlüğe girecek şekilde devretmesi karara bağlanıyordu) halkı aydınlatmak için yaptığı ve yapacağı beyanlar ile Sıkıyönetim Komutanları'nın koydukları yasaklar ve aldıkları kararlar ve beyanların tartışma ve eleştiri konusu yapılması yasaklanmıştı.

Bu bağlamda dikkati çeken bir tasarruf da, MGK'nin 17 Ağustos 1983 tarih ve 118 sayılı kararıydı. Bu karara göre, Cumhurbaşkanı ve MGK üyelerinin faaliyet, gezi ve konuşmalarının; 12 Eylül harekatı ile ilgili hazırlanan programların; TSK'ye ilişkin haber ve faaliyetlerin; yetkili makamların adli işlemlere yönelik faaliyetlerinin, 298 sayılı yasada yeralan "yasaklar kapsamına dahil olmadığı" kamuoyuna duyuruluyordu. 118 sayılı MGK kararının yarattığı "ayrıcalık alan" ile yetinmeyen MGK kısa süre sonra yeni bir karar çıkartacaktı. MGK'nin 28 Ağustos 1983 tarih ve sayılı kararı, ki o dönemde mutad olmayan biçimde yayımlanması biraz geciktirilmişti, bu kez, "Bakanlar Kurulu üyelerinin hiçbir siyasi partiye mensup olmamaları(nın) da gözönünde bulundurulduğunu" ileri sürerek, Bakanlar Kurulu üyelerinin, Cumhurbaşkanı ve MGK üyelerinin gezi, faaliyet ve iştirak ettiği toplantılara katılmalarının ve yine Bakanlar Kurulu üyelerinin, seçim ve siyasi propaganda niteliğindeki gezileri hariç, resmî taşıtların kullanılmasının yasaklar kapsamına girmediğini ilan ediyordu. Bu kararda ayrıca, işçi ve işveren sendikalarının yapacakları delege seçimleri ile genel kurul toplantıları da yasak dışında bırakılıyordu. MGK'nin gerek 118, gerekse 124 sayılı kararları, kısa süre sonra yapılacak seçimde MGK'nin siyasal tercihini kamuoyuna dayatması olanağını veriyor ve seçimin "adil ve objektif siyasal yarışına koşulları içinde gerçekleşmesi" gereğini açıkça ihlal ediyordu. Kaldı ki, 124 sayılı kararda bir de açık bir itiraf vardı: Bakanlar Kurulu üyelerinin resmi taşıtları kullanması, "seçim ve siyasi propaganda niteliğindeki geziler hariç" seçim yasakları kapsamı dışındaydı. Bu hükmün karşıt anlamından açıkça, Bakanlar Kurulu üyelerinin siyasi propaganda yapabileceği çıkmaktaydı. Devlete el koyan coup d'etat erki, sözde siyasal yarışma sürecini yönlendirmekte de bir sakınca görmüyordu. Eklenmeli ki, MGK'nin kurdurduğu askeri hükümetin başı olan emekli Oramiral Bülend Ulusu ismi, bu evrede uzunca bir süre, kamuoyunda "askerlerin istediği parti" olarak bilinen MDP'nin başına geçirilmek üzere yapılan arayışlarda zikredilecekti. Ulusu, 1983 seçiminde MDP'den parlamentoya girecekti.

MGK'nin 30 Eylül 1983 tarihli bir kararıyla tümü MGK tarafından feshedilmiş bulunan 1980 öncesi siyasal partilerine mensup toplam "16" siyasetçinin, yine MGK kararıyla Çanakkale'de "Sıkıyönetim Komutanının nezaretinde" zorunlu ikamete tabi tutulmasına güya son veriliyor, ama bunlar hakkında getirilmiş olan yasakların devam ettiği de hükme bağlanıyordu. Kapatılan AP ve CHP'ye mensup bu 16 siyaset adamının, yeni siyasal oluşumda görüşlerine yakın bulabilecekleri yeni kurulan siyasal partilerden DYP (Doğru Yol Partisi) ile SODEP'in de zaten, MGK tarafından Kasım 1983 seçimine girmeleri engellenmiş bulunuyordu. 16 siyaset adamının 1983 seçiminden kısa süre önce iç sürgüne gönderilmeleri, bir yandan, sözde sivil rejime geçildikten sonra uzun erimde MGK figürlerine hesap sorulabilmesi olasılığından kaynaklanan ve MGK'ye egemen olan tedirginliğe bir işaret ve buna karşı bir tür önlem alma gayretiydi; öte yandan da, MGK'nin tercihi olarak gözüken MDP'ye halk nazarında bu işin fatura edilmesine yol açarak, MDP'nin seçimden ancak üçüncü parti olarak çıkmasına yolaçan etkenlerden birisi olacaktı.

MGK'nin Türk siyasal yaşamını yapay biçimde yeniden yapılandırma çabasının boşunalığını, MGK'nin kararına konu olan "16" siyaset adamının 1980'lerin ikinci yarısı ve 1990'lardaki siyasal kariyerleri açıkça sergileyecekti. Bu kişilerden, örneğin, Süleyman Demirel, kurulacak olan DYP'nin Genel Başkanlığı'na geçecek, 1991 seçiminden sonra kurulan DYP-SHP koalisyon hükümetinin Başbakanlığını yapacak ve nihayet Mayıs 1993'te Cumhurbaşkanı olacaktı. Yine bu isimlerden Hüsamettin Cindoruk, DYP'nin bir süre Genel Başkanlığı'nı yürütecek ve daha sonra 16 Kasım 1991'de TBMM Başkanlığı'na seçilecekti. Ekrem Ceyhun, Nahit Menteşe, Mehmet Gölhan, DYP-SHP koalisyon hükümetlerinde bakanlıklara getirile-

ceklerdi. Deniz Baykal, bilahare yeniden açılacak olan CHP'nin başına geçecekti, ki 1987 seçimlerinde SHP milletvekili olarak Meclise daha önceden girmişti. Celal Doğan ve Yüksel Çakmur ise, SHP'den belediye başkanlıklarına seçileceklerdi. Bu örnekler, siyasal yaşamda zora dayalı yapay kurguların işlemeyeceğini göstermenin yanısıra bir de, somut Türkiye deneyimi çerçevesinde, burada anılan siyasal figürlerin sivil olmayan ve fakat Türk siyasal yaşamında ağırlığı hissedilen güç odaklarıyla gerçekleş-

MGK'nin ve askeri rejimin biçimlendirdiği 12 Eylül Rejiminin ürettiği yapay siyasal yaşamın unsurları niteliğindeydi. 1983 seçimine girmek üzere ilk başvuruyu yapan parti olan merkez sağdaki MDP Başkanı, emekli general Turgut Sunalp idi; ANAP'ın lideri Turgut Özal, askeri hükümetin Ekonomiden Sorumlu Bakanı ve Başbakan Yardımcısıydı ve nihayet, merkez solu temsil ettiği şeklinde takdim edilen HP'nin Başkanı Necdet Calp ise, askeri hükümette Başbakanlık Müsteşarlığı yapmıştı.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Terörün nasıl olup da bir günde kesiliverdiği ancak darbeden yıllar sonra tartışılabildi. Siyaset yapması yasaklanan liderlerden -daha sonra cumhurbaşkanı olan- Süleyman Demirel'in de dile getirdiği "11 Eylül günü önlenemeyen terör, 13 Eylül'de nasıl önlendi?" sorusu düşündürücüydü.

tirdikleri bir tür uzlaşmanın işaretlerini verecekti; ki bu da, 1990'lar Türkiyesi'nin yaşayacağı siyasal tıkanıklık ve demokratikleşmeyi gerçekleştirememe kıskacının nedenleri arasında yer alacaktı.

MGK'nin icazeti ile 1983 milletvekili seçimine katılmasına olur verilen yeni kurulmuş üç siyasal parti olan MDP, ANAP ve HP hakkında, Yüksek Seçim Kurulu'nca bu seçime girmek için aranan koşulları yerine getirdikleri ilan ediliyordu. Ancak, bu partiler ve siyasal figürleri, bütünüyle

MGK bir yandan da, siyasal yelpazenin sağ kanadında yer alan kesimlerle ilişkilerini bütünüyle koparmamak ve Türk siyasal yaşamı pratiklerinde genellikle sol kesime göre çoğunluğu elde tutan sağcı çevrelere hoş görünmek için, aldığı bir kararla 27 Mayıs 1960 darbesine yol açan 1950'li yılların Demokrat Parti çevrelerinin, seçimlere katılmalarının önünü, "Bu kimselerin mahkûmiyetlerini belirleyen kararlarda hükümlülüğe neden olan suç saiki, anarşik ve ideolojik bir amaca bağlanmadığı" şeklindeki bir gerekçeyle açıyordu. Bu tasarruf, MGK'nin ideolojik açıdan sağ görüşe yatkınlığını gösterdikten başka, DP'nin devamı olduğunu 1960-1980 arasındaki yirmi yıl boyunca dile getiren AP'li siyasal figürlere yönelttiği kayıtlama ve yasaklamaların, hem devlet terörü ekseninde görece yumuşaklığını ve hem de MGK'nin siyasal pragmatizmini günyüzüne çıkartan bir örnekti. 2839 sayılı Milletvekili Seçimi Yasası'na göre, "Genel seçimlerde ülke genelinde, ara seçimlerde seçim yapılan çevrelerin tümünde, geçerli oyların % 10'unu geçmeyen partiler milletvekili çıkaramazlar" hükmü getirilmişti. Ülke çapında belirlenen bu yüksek oy barajı ile, siyasal istencin somut biçimde parlamentoya yansıtılması engelleniyordu. Seçim sistemindeki adaletsizlik, seçime katılmasına MGK tarafından icazet verilen partilerin aldıkları oy ile orantılı ve dengeli biçimde olmaksızın parlamentoda sandalye kazanmalarına yol açan "geçerli oyların milletvekili sayısına dönüştürülmesi"ne ilişkin hesaplama yöntemleriyle pekiştiriliyordu. Aynı eksende, bu yasada, seçim çevreleri ve bunların çıkaracağı milletvekili sayısının belirlenmesinde de, adil seçim ilkesini gözetmek yerine, aslında iki parti arasında yapılması kurgulanan göstermelik bir siyasal yarışma ile tek bir partinin Meclis'te baskın çoğunluğunu oluşturmaya yönelen bir yaklaşım benimseniyordu. Nihayet, MGK Başkanı, seçimden bir gün önce yaptığı radyo/TV konuşmasıyla, açıkça MDP için milletten oy istiyordu. Evren, bu konuşmasında, "MGK icraatını sürdürecek bir yönetimi seçeceğinize inanıyorum" diyordu. MGK, kendi kurdurduğu, kompozisyonunu ve seçime katılacak olanları doğrudan belirlediği bir göstermelik seçimde bile, seçime girenlerin eşit siyasal yarışmasına tahammül edemiyor ve halkın siyasal istencine

ipotek koyma pervasızlığında bir sakınca görmüyordu.

1983 Seçiminin sonuçları ve parlamentonun kompozisyonu: 1983 seçimleri sonucunda oluşan parlamentoda yer alan milletvekillerinin mesleklere göre dağılımı şöyleydi: Kamu kesimi % 33.4 (133 milletvekili); serbest kesim % 28.8 (115 milletvekili). Ekonomik grup ise % 37.5 (149 milletvekili) oranında temsil ediliyordu. Bu oranlar önceki parlamento evrelerindeki kompozisyonla karşılaştırıldığında ise, (sivil, asker, eğitim, vb.) kamu kesiminde bir azalma; (doktor, avukat, mühendis, vb.) serbest kesimde eski oranları tutturma ve nihayet (ticaret, tarım, müteahhit, bankacı, sanayici) ekonomik grupta ise kayda değer bir artış (örneğin, 1973 döneminde bu oran % 23.6; 1977 döneminde % 25.6; 1983 döneminde % 37.5) görülmekteydi. Bu veri, 1983 seçimi sonrasında burjuvazinin parlamentoda kendisini etkin biçimde temsil ettirmeyi başardığını sergiliyordu. Adı geçen veri, aynı zamanda yukarıda gösterildiği üzere, MGK'nin üstün istenci ile biçimlendirilen Danışma Meclisi kompozisyonunda da burjuva kesiminin belirgin bir ağırlık elde etmiş olması bilgisiyle ilintilendirildiğinde, 12 Eylül Rejiminin gerçekte tasfiyesine maruz kalan grubun, emekçi kesim olduğunu kanıtlamaktaydı.

1983 Parlamentosu kompozisyonu için yapılabilecek bir diğer gözlem, bu seçim sonucu parlamentoya ilk kez girmeyi başaran milletvekili sayısının 343 olduğudur. Bu rakamın toplam sayıdaki oranı % 85.75'dir. Buna karşılık, daha önceden parlamenter deneyimi olan milletvekili sayısı 57'de kalmıştır ki, bunun oranı % 14.25'tir. Daha önceki dönemlerde görev yapan söz konusu 57 üyenin dağılımı şöyleydi: Milletvekili olanlar 21, Cumhuriyet Senatosu üyesi olanlar 14, Temsilciler Meclisi üyesi olanlar 3, Danışma Meclisi üyesi olanlar 18 ve Milli Birlik Komitesi üyesi olanlar 1. Bu veriler iki sonucu çıkarmaya elveriyordu: İlki 1980 coup d'etat'sı sonrası biçimlendirilen Danışma Meclisi'nde yer alan 18 üyenin 1983 Parlamentosu'nda da temsil edildiği idi. Bu aynı zamanda, MGK icazeti ile 1983 seçimine giren siyasal partilerin milletvekili adayları arasında, coup d'etat erkinin muteber siyasal figürlerine yer verdiklerini gösteriyordu. Daha önce Danışma Meclisi'nde görev yapan ve 1983 Parlamentosu'nda yer alan bu 18 milletvekilinin siyasal partilere dağılımı, HP 8, MDP 10 şeklindedir. Bunlardan 4'ü (2'si MDP ve 2'si HP olmak üzere), Danışma Meclisi'nin doğrudan MGK tarafından atanan 40 kişilik grubuna dahildi; 1'i Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu'nda da yer almıştı.

Bu çerçevede dikkati çeken bir başka yön şudur: Bu 18 milletvekilinin 10'u MGK'nin gözdesi ve seçimi kazanması kurgulanan MDP'nin mensubu idi, ki bu aynı zamanda, MDP'nin milletvekili adaylarını belirlerken, arka planda MGK'nin yönlendirmesine ne denli açık olduğunu da göstermekteydi. Askeri hükümetin önde gelen diğer isimlerinden Devlet Bakanı Prof. Dr. İlhan Öztrak da, İstanbul 2 No'lu Seçim Bölgesinde, Ulusu'nun ardında ikinci sırada MDP adayı olarak gösteriliyor; ancak o bölgede MDP sadece bir milletvekili çıkardığı gibi seçimi kazanamıyordu. Bir başka örnek ise, MDP'nden milletvekili seçilen Rıfat Bayazıt, sadece Danışma Meclisi'nin bir üyesi değil ama aynı zamanda, Ulusu hükümetinde Adalet Bakanlığı da yapmıştı. Aynı biçimde, yine Ulusu hükümetinin Bakanlarından, Ali Bozer MDP Ankara, Ümit Haluk Bayülken MDP Antalya ve Cafer Tayyar Sadıklar MDP Çanakkale milletvekili olarak 1983 Parlamentosu'na giriyorlardı.

Bir diğer ilginç sonuç ise, seçimi kazanamayacağı öngörülen ve sözde merkez sol muhalefetin temsilcisi olması planlanan HP'nin de, MGK nez-

İLETİŞİM ARŞİVİ

12 Eylül'ün mantığı aslında ülkücüleri "bile" kapsam dışı bırakmadı denebilir. Darbe öncesinde devletin en büyük "yardımcısı" olan ülkücü mahkûmların cezaevlerinde yaşadıkları koşullar; yakınlarını açlık grevi yapmaya mecbur etmişti.

dinde muteber kişilere kendi milletvekili adayları arasında yer vermeye özel bir itina gösterdiği idi. Buna karşılık, 1983 Parlamentosu'nda ANAP milletvekilleri arasında hiçbir Danışma Meclisi üyesinin bulunmaması, bu partinin seçim öncesinde öne çıkardığı adaylar arasında coup d'etat erkinin siyasal gölgesini üzerinde taşıyan aktörlere yer vermeyerek, kamuoyuna sivilleşme mesajını iletmeye yönelen bir seçim stratejisi izlediğini sergilemekteydi. "MGK'ye uzaklık" şeklindeki bu yüzeysel görüntü, ANAP'ın 1983 seçim zaferinde rol oynayan etkenlerden birisi olacaktı. Oysa gerçekte, ANAP'm kurucusu ve lideri Turgut Özal başta olmak üzere, MGK dönemi ekonomi siyasasının teknokratları içinde yer alan, örneğin, dönemin Maliye Bakanı Kaya Erdem gibi isimler dahil olmak üzere bazı ANAP'lılar, MGK nezdinde muteber siyasal figürlerdi.

Çıkartılabilecek ikinci sonuç ise şudur: Daha önceki parlamento dönemlerinde Meclis'te yer alan milletvekillerinden parlamento deneyimli olanlar, 1983 Parlamentosu'na göre çok daha yüksekti. Ayrıca, seçimler sonrası parlamentoda deneyimli milletvekillerinin yer alması pratiği, 1983'ü izleyen seçimlerin sonuçlarına göre de, yeniden 1980 öncesinde mutad oranlara dönecekti. Bunun başat nedeni, hiç kuşkusuz coup d'etat erkinin ülkenin siyasal gelişim sürecini yapay biçimde kesintiye uğratması ve 1980 öncesinin siyasal figürlerini siyasal yaşamın dışında tutmaya çalışarak, kurduğu 12 Eylül Rejiminin siyasal geleceğini sağlama bağlamak istemesiydi. Fakat, asıl önemlisi, bu tasarrufun yarattığı ve 1990'lı yıllarda da tüm çarpıcılığı ile varlığını sürdürecek olan parlamentonun etkisizleşmesiydi. Nitekim, 1983 Parlamentosu, yürütme organının belirgin biçimde ağırlığını ve yönlendirmesini kendi üzerinde duyumsayacaktı.

12 Eylül Rejiminin temellerini sağlamlaştırıp kalıcı kılmanın bir aşaması daha böylece tamamlanıyordu. Bu rejimin asli unsurlarının, şimdi artık, ulusal ve uluslararası düzlemde, "Türkiye'de sivil rejime geçildi" argümanlarını dayatması için ellerinde daha fazla bahaneleri olacaktı. 6 Kasım 1983 seçimlerinin en önemli sonucu, MGK'nin halk katında bulduğunu sürekli olarak, kendisini meşrulaştırmak üzere, ileri sürdüğü yüksek desteğin, aslında var olmadığı idi. MGK, Anayasa Oylaması'nda çıkan % 90'ı aşkın evet oyunu, kendi meşruiyetinin dayanağı görüyor ve bu sonuçtan kaynaklandığı düşünülebilecek bir güvenle deviniyordu. Oysa, Kasım 1983 seçiminde, MGK tarafından doğrudan ve açıkça desteklenen MDP'nin halk nazarında bulduğu destek % 25'e bile çıkmıyordu.

12 Eylül rejiminin kurumsallaştırılması

ANAP Hükümeti - MGK ve diğer "Devlet Politikası" üretim odakları arasında işbölümü: ANAP'ın Meclis'te baskın çoğunluğa sahip olduğu ve lideri T. Özal'ın hükümet başkanlığını yürüttüğü 1983 sonu ile 1987 sonu arasındaki dört yıllık evrede de, militarist etkenlerin üretilen siyasa üzerindeki ağırlığı belirgindi. Bir kez de facto rejimin askeri figürlerinin siyasete müdahalesinin bütün kanalları açıktı. Bunların başında, MGK şefinin, sözde sivil rejimde, Anayasa'nın kabulüyle birlikte, Cumhurbaşkanlığı makamına gelmiş olması yer alıyordu. Cumhurbaşkanı, 1961 Anayasası'nın öngördüğü ve klasik parlamenter sistem ile Türkiye deneyimlerine uygun sembolik konumundan çıkartılmış ve kapsamlı ve üstün yetkiler ve görevlerle donatılmıştı. Ayrıca, yorumcuların genellikle dikkatini pek çekmeyen ve "Cumhurbaşkanı Genel Sekreterliği" birimi ise, askeri rejimin asker kökenli figürlerinin yerleştirildiği ve Cumhurbaşkanlığı katında üretilen "Devlet siyasası"nın arka plandaki odakları arasında yer alan bir makamdı.

Öte yandan, 1982 Anayasası, Cumhurbaşkanının eline bir de önceki Anayasa'da yer almayan, Devlet Denetleme Kurulu enstrümanını veriyordu. Doğrudan Cumhurbaşkanının atayacağı kişilerden oluşan Devlet Denetleme Kurulu, Cumhurbaşkanına tanınan "Devlet organlarının çalışmalarını gözetme" temel misyonunun başlıca araçlarından birisi olarak kurgulanmıştı.

Bir diğer güçlü odak, bizzat MGK idi. 82 Anayasası'na göre, 1983 seçimlerinin ardından TBMM toplanıp göreve başladıktan sonra, "MGK altı yıllık bir süre için, Cumhurbaşkanlığı Konseyi haline dönüş(ecek) ve MGK üyeleri, Cumhurbaşkanlığı Konseyi üyesi sıfatını ala(caklardı)". Aynı hükümde, bunların "dokunulmazlıkları" saklı tutuluyor ve 18 Eylül1980 tarihinde içtikleri and yürürlükte kalıyordu. Dolayısıyla, MGK'nin hukuksal varlığının sona erdiğini ileri sürmek kaba bir yanıltmadan başka bir anlama gelmiyordu; MGK, devlet aygıtının en tepesinde, dokunulmazlık zırhı ile donatılmış olarak ve sadece isim değiştirerek varlığını sürdürecekti.

MGK, Cumhurbaşkanı ve Cumhurbaşkanlığı Konseyi formuna dönüşmeden ve Kasım 1983 seçimleri sonucunda sözde sivil parlamento oluşup faaliyete başlamadan önce, yasama iktidarını da son ana kadar elinde tutuyordu. Seçimden hemen kısa süre önce MGK kararıyla, 2485 sayılı Kurucu Meclis Hakkında Yasa'ya eklenen hükme göre, "Danışma Meclisi tatilde olduğu süre içinde veya gerekli görülen hallerde yasama görevini Milli Güvenlik Konseyi doğrudan yürü-

tür"dü. Nitekim MGK, seçim yapılıp TBMM Başkanlık Divanı oluşturulana dek geçen kısa süre içerisinde de, aslında Anayasa başta olmak üzere rejime çerçeve çizen hemen bütün temel yasaları, önceden ve salt kendi istenciyle biçimlendirmiş olmasına karşın, son rötuş sayılabilecek bir dizi yasayı çıkartacaktı.

ANAP hükümeti ve parlamento çoğunluğuna biçilen misyon, sistem tıkandıkça 1990'lı yıllarda daha yüksek sesle kamuoyu tarafından dile getirilecek olan "güvenlik işleri-ekonomik işler" düalizmi çerçevesinde, ekonomik siyasayı üretmesi ve yeniden üretmesiydi. Bu ikicilik, aslında, "devlet politikası-parti politikası" biçiminde formülleştirilen bir başka yapay kategorileştirmenin bir tezahürü idi. "Devlet politikası", bir bakıma partilerüstü politika anlamına geliyordu ve bu eksende, değil köklü aykırı görüş, muhalefet, biçimsel eleştiri bile hoşgörü ile karşılanmazdı ve bu devlet politikalarını, devlet cihazının görünürdeki ya da görünürde bulunmayan güç odakları biçimlendirirdi. Örneğin, Cumhurbaşkanı ve Cumhurbaşkanlığı Konseyi, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, Milli Güvenlik Kurulu, Özel Harp Dairesi, MİT, Emniyet, Dışişleri bürokrasisi, vb. gibi unsurlar katında ve eliyle üretilen "devlet politikası", bu politikanın yandaşları sözde sivil siyasetçiler aracılığı ile siyaset kanalları ile, parlamento ve hükümete empoze edilecekti. Milli Güvenlik Kurulu, sadece Anayasa ve yasasında öngörülen çerçevede politika üretmiyordu. I. ve II. ANAP dönemlerinde (1983-1991) de, daha sonra da, usa gelmesi zor ayrıntıları içeren konular bile, Milli Güvenlik Kurulu'nun ilgi ve siyasa üretme alanına girecekti. Örneğin, Milli Güvenlik Kurulu, Erzurum Atatürk Üniversitesi bahçesine dikilecek ağaçlardan, TRT'nin yayın saatleri ve programlarının kapsamına; ülkenin doğu ve güneydoğu bölgesinde özel bir yer tutan hayvancılık ve hayvan ihracatı konusunda politika üretmekten,1994'te bir yangın sonucu tahrip olan Çanakkale/Gelibolu orman sahasında ağaçlandırma çalışmaları için hükümete yasa çıkarma önerisinde bulunmaya kadar hemen her konuda politika üretmede kendisini yetkili görecekti.

Bunlarla dahi ilgili bulunan bir "devlet politikası" üretme aygıtının, "terör", "demokratikleşme" vb. meselelerde, gerek teşhiste, gerekse çözümün biçiminde, öncelikle yönlendirici ve belirleyici olacağı aşikardı. Nitekim, örnek olsun, 1984-1995 döneminde gerek ilan edilen, gerekse süresi uzatılan tüm sıkıyönetim ve olağanüstü hal uygulamalarında, Milli Güvenlik Kurulu'nun Bakanlar Kurulu'na ilettiği "tavsiye kararları", sadece hükümet nezdinde değil, ama bu tasarruflara karşı yargısal denetim yolunun kapalı olduğu dikkate alındığında önemi daha da belirginleşen, biricik ve siyasal denetim organı olan parlamento nezdinde de mutlak bir itaatle kabul bulacaktı. Hattâ, 1994'te açığa çıkan bir haberle alenileştiği üzere, DYP-SHP Koalisyon Hükümeti'nin Başbakanı Tansu Çiller, siyasal sözü olan "demokratikleşme paketi"nin çerçevesini, ne hükümet, ne parlamento ve ne de kendi partisi içinde değil, dönemin Genelkurmay Başkanı Org. Doğan Güreş ile belirleme durumunda olacaktı. İşte bu örnekler 1980-1994 dönemi ile sınırlı bir değerlendirme çerçevesinde de, 12 Eylül Rejiminin karakteristiği olan rejimin işleyişinde sadece militarist ideolojinin değil, ama pratikte istencin de belirleyici olması ve "devlet politikası" şeklinde isimlendirilen alanın askeri bürokrasi eliyle biçimlendirilmesi ve sözde sivil siyasal unsurlara dikte ettirilmesi pratiğinin, 1983-1987 arasındaki 1. ANAP hükümeti evresinden başlayarak siyasal yaşam pratiklerine şırınga edildiğini kanıtlamaktaydı.

Esasen 9 Kasım 1983 tarih ve 2945 sayılı "Milli Güvenlik Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Kanunu" ve bu kurumu düzenleyen hükümleri ve ideolojisi ve öngördüğü sistemiyle 1982 Anayasası birlikte okunduğunda, bu organ eliyle üretilecek güvenliğe ilişkin devlet politikası alanının genişletildiği saptanmaktaydı. Gerçekten de, "ulusal güvenlik" kavramının, sadece "dış" değil, ama aynı zamanda "iç" savunma ve güvenlik meselelerini kapsar hale getirilmesi, MGK'nin görünürdeki bu normatif "yetki alanı"nın da, aslında kayda değer biçimde esnetilerek, daha geniş bir politika üretme serbestisi olanağına kapıları açmaktaydı.

KAYNAKÇA

Aynur Soydan, "Danışma Meclisi'nde Üye Kompozisyonu", *Edip Çelik'e Armağan/ Değişen Dünyada İnsan, Hukuk, Devlet*, Engin Yay., İst., 1995

Bülent Tanör, *İki Anayasa*, Beta Yay., İst., 1991

Bülent Tanör, "Danışma Meclisi'ne Sunulan Anayasa Raporlarında Antiliberal Eğilimler", *Edip Çelik'e Armağan*, İst., 1995

Kanunlar Dergisi, cilt: 66

M. Semih Gemalmaz, *Olağanüstü Rejim Standartları*, Beta Yay., İst. 1994

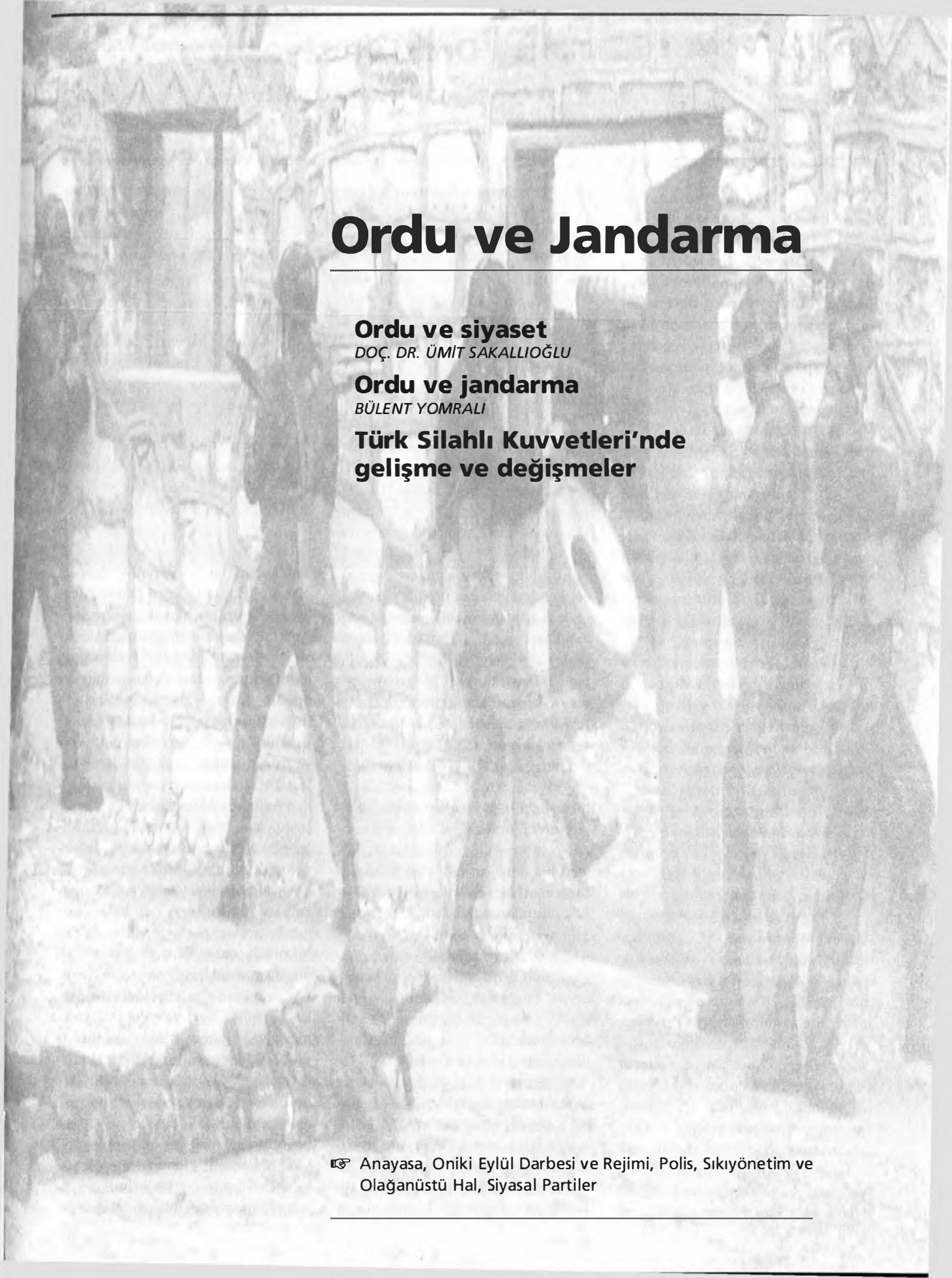
Mehmet Ali Birand, *12 Eylül- Saat 04:00*, Karacan Yay., İst., 1984

Muammer Yaşar, *Paşalar Politikası*, Tekin Yay., İst., 1990

Orgeneral Kenan Evren'in Söylev ve Demeçleri: 12 Eylül 1980- 12 Eylül 1981, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1981

Resmi Gazete, s: 17103, 17105,17107, 17110,17113, 17119,17161, 17204, 17268,17361, 17397, 17423, 17486, 17493, 17567, 17604, 17660, 17773, 17823, 17844, 17845, 17863, 18027, 18076, 18098, 18139, 18159, 18168, 18169, 18178, 18185, 18218,18243, 19464, 19471, 21672

Yalçın Doğan, *Dar Sokakta Siyaset: 1980-1983*, Tekin yay., İst., 1985

Ordu ve Jandarma

Ordu ve siyaset
DOÇ. DR. ÜMİT SAKALLIOĞLU

Ordu ve jandarma
BÜLENT YOMRALI

Türk Silahlı Kuvvetleri'nde gelişme ve değişmeler

☞ Anayasa, Oniki Eylül Darbesi ve Rejimi, Polis, Sıkıyönetim ve Olağanüstü Hal, Siyasal Partiler

Ordu ve siyaset

ÜMİT SAKALLIOĞLU

1990'lı yılları yarıladığımız şu günlerde Türk demokrasisinin en temel çelişkisi tarihsel bir "ortodoks paradoks"un aşılamamasıdır: sivil irade, tarihsel olarak siyasal bir özerkliğe ve müdahale gücüne sahip olagelmiş askerî bürokrasi üzerinde sivil denetimi oluşturamamaktadır. Bu durum, 1980 sonrasında köklü bir değişime uğrayan iç ve dış ekonomi politiğin "liberal" yönelimi ile bağdaşmamaktadır. Ne Türk siyasetinde retorikle eylem arasındaki derin farklılık, ne liberal bir iktisadi ve siyasal düzene doğru ilerleme çabalarının neden olduğu yapısal ve konjonktürel çelişkiler, ne de Kürt milliyetçiliğinin devletin bekası üzerinde oluşturduğu tehdit algılaması geçmişin kendini yeniden üretme yeteneğini tam olarak açıklayamamaktadır. Yapılması gereken, TSK'nin (Türk Silahlı Kuvvetleri) siyasal özerkliğinin kaynaklarını tarihsel bir perspektiften ve benzer bazı ülkelerle karşılaştırmalı çözümlemelere başvurarak incelemek olmalıdır.

Askerî özerklik biri kurumsal, diğeri siyasal olmak üzere iki düzeyde incelenebilir. Bunlardan birincisi, literatürde, profesyonel işlevlerin yerine getirilmesinde kurum dışı ve profesyonel olmayan müdahalelere karşı savunmacı bir içerik ve bir üslüp olarak tanımlanmaktadır. İkincisi ise, askeriyenin daha aşkın bir çerçevede, üzerinde oluşturulmak istenen anayasal sivil denetimden "hoşnutsuzluğunu" ve "karşı koyuşunu" içeren aktif ve ideolojik bir strateji olarak belirtilmektedir. Bu ikinci düzey, Batılı olmayan siyasal sistemin tipik bir özelliğini oluşturur. Bu bağlamlarda, askeri kesim, siyasal konularda siyasal toplumu oluşturan örgütlü gruplardan farklı olarak iktidarlara uyarıda bulunma, politika önerme ya da oluşturulan politikaları veto etme ayrıcalığına sahiptir. Bir kurum olarak askeriyenin varlık nedeni kendi birlik, bütünlük ve modern savaş gücünü korumaktır. Kurumsal özerklik başlığı altında toplanabilecek olan bu genel hedef, kurumun kendi personelinin atama, tayin, terfi ve cezalandırmalarında, 'kuvvetler'in (kara, hava, deniz, jandarma) dengelendirilmesinde, eğitim, reform ve modernizasyonunda, yani iç işleyişinde özerk kararlar alabilmesi ile sağlanabilir. Bu konulardan en tartışmalı olanı literatürde İkinci Dünya Savaşı'nın öncesi ve sonrasına izafeten kullanılan "eski" ve "yeni" profesyonelizmin askeri bürokrasilerin siyasal rol ve nüfuzunu ne ölçüde etkilediğidir. Bir grup yazara göre Soğuk Savaş yıllarında Komünizmi bir "iç güvenlik" tehdidi olarak algılayan Üçüncü Dünya ülkelerinin orduları, Amerika'nın mali yardımı ve eğitim programları ile artan profesyonelliklerini, siyasal güçlerini arttırma amacı ile kullanmışlardır. Bugünün değişen koşullarında Komünizm bir tehdit olmaktan uzaklaşsa da onun yerini mikro milliyetçi ya da din temelli ayaklanma "tehditleri" almıştır. Dolayısıyla, Silahlı Kuvvetler, bu kalkışmalarla uğraştıkları ölçüde, kendi kurumsal özerkliklerini koruma adı altında profesyonelliklerini sivil iktidarların siyasal karar alma yeteneklerini kısma doğrultusunda kullanmaktadırlar. Bununla birlikte, profesyonelizm de dahil olmak üzere kurumsal otonominin diğer alanlarını koruma kıskançlığı, orduların siyasal rolünü tek başlarına tayin edecek koşulları sağlayamaz, çünkü birçok durumda kurumsal özerklik siyasal özerkliğin bir türevi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durumda TSK'nin siyasal etkinliğini oluşturan tarihsel, kültürel ve yapısal boyutlara eğilmek gerekmekte.

TSK'ni Batılı olmayan birçok ülkelerin Silahlı Kuvvetlerinden ayıran en önemli özellik demokrasinin

İLETİŞİM ARŞİVİ

Güneydoğu bölgesinde 1984'ten beri sürdürülen sürekli çatışma hali 90'lardan itibaren terörle mücadeleye harcanan kaynak açısından ve bölgede görev yapan askerlerin verdikleri ağır kayıplar açısından da tartışıldı. Kamuoyu bu yıllarda PKK'nın ve askerlerin ölümleri belli bir rakamın üzerine çıkmadıkça neredeyse normal karşıladı.

ve sivil yönetimlerin meşruluğunu kabul etmiş olmasıdır. Ancak TSK, demokrasinin temellerini yıkmaya yönelik pratoryen bir özerklik kavramına sahip çıkmamakla birlikte sivil iradenin anayasal denetimi dışında kalarak sistemdeki siyasal girişimleri yapılandırma ve veto etme anlamında daha incelikli bir özerklik alanını koruyagelmiştir. Hükümet ve bürokraside görev alan ve bazı yazarlarca "siyasal bir makine" olarak nitelendirilen Güney Doğu Asya ülkelerinin ordularının tersine TSK, siyasal etkinliğini yeniden üretirken asker-sivil faaliyet alanlarını birbirinden ayıran sınırı yıkıp sivil alana sızma yolunu seçmemektedir. Sivil-asker sınırlarının geçirgen olmamasının siyasal özerklik anlamında iki bellibaşlı sonucu vardır. Birincisi, askeri kesim sivil rejimlerin iktidarlarının meşruiyetini soyutlama düzeyinde kabul ettiğinden, kendi siyasal ağırlığını daha az dikkat ve eleştiri çekecek bir yöntemle, yasal ve anayasal çerçevelerin içinde kullanmaktadır. 1982 Anayasası askerî kesime siyasal sistem içinde istisnai bir rol ve etkinlik sağlamış olduğundan bu yöntemi pekiştirmekte ve siyasal yaşama darbeler yoluyla doğrudan müdahaleyi adeta gereksiz kılmaktadır.

TSK'nin siyasal özerkliğinin tarihsel olarak perde gerisinde oynanan bir rol modeline uygun düşmesinin ikinci sonucu olarak askerî bürokrasi ulus ve siyaset üstü bir görünüm içinde olagelmiştir. Bu nitelik en anlamlı ifadesini ulusal çıkar ve birliğin bekçiliği işlerinde bulmaktadır. Bu nedenle TSK'nin siyasal özerkliğinin ulusal birliği güçlendireceği ya da sarsabileceği varsayılan toplumsal bölünmelerle ilişkisi de gündeme gelmektedir. Bu ilişkinin açıklanması ordunun siyasal rolüne arka çıkan sivil güçlerin kimliğinin de belirlenmesine yardımcı olacağından bu temelden hareket eden bazı yazarlar TSK'nin orta sınıf çıkarlarının ve piyasa ekonomisinin koruyucusu olduğunu ifade ederler. Ancak TSK'nin siyasal özerkliği kendisini sınıf ve çıkarlar üstü görerek çeşitli dönemlerde farklı ittifaklar oluşturma özgürlüğünü de içermektedir. 1960 müdahalesi öncesi ve sonrasında laik ve devletçi bir parti (CHP) ve aydınlarla, 1971'de sayıca azalan bir grup devletçi teknokrat ile, 1980'de ise serbest piyasa yönelimli, ancak otoriter bir siyasal biçimlenmeden yana sivil güçlerle güç birliği yapmıştır.

Askeriyenin siyasal özerkliğini siyasal toplumdan belirli bir mesafe içinde kalarak yeniden üretebilmesinin başlıca üç nedeni bulunmaktadır. Birincisi, ulus-devletin inşasını ve kurucu unsurlarını İslâm dışı Batıcı ilkeler üzerine oturtan Kemalist devlet ve demokrasi anlayışı ve dayandığı kadroların askerî niteliğidir. TSK, bu anlayışın "çağdaşlaşma" tanımını oluşturan Batıcı ve ilerlemeci pozitivist ideallerin taşıyıcısı ve bekçisi olmuştur. Askeriyenin siyasetten ayrıştırılması süreci öncelikli amaç olarak A.B.D. ve Avrupa örneklerinde olduğu gibi sivil siyasal iradenin mutlak üstünlüğünü gerçekleştirmekten çok cumhuriyetin dayandığı ulus-devletin ve mevcut statükonun tartışılmazlığı temeline dayandırılmıştır.

İkincisi, TSK'nin kendi rol ve işlevini sınıflar ve çıkarlar üstü algılaması onun tarihsel olarak toplumdan kopuk konumunun da bir türevidir. Askerî bürokrasinin yönetici sınıf olarak toplumla bağları Osmanlı İmparatorluğu'nda özel devşirme ve örgütlenme yöntemleriyle gevşek tutulmuştur. Cumhuriyetle birlikte bu yalıtılmış konum yeniden üretilmiştir. Bu noktada bir yabancı yazarın (James Brown) TSK'nin subay adayı devşirme yönteminin genellikle devlet görevlilerinin çocuklarına yönelik

olduğuna ilişkin bulgusunu hatırlamakta yarar var.

Üçüncü olarak, asker kesimin toplumdan uzak ve devletten yana konumu Türk siyasal yaşamını nitelendiren ve tarihsel sürekliliği olan bir bölünme ile açıklanmaktadır: sivil ve asker bürokrasinin oluşturduğu bir "merkez" ve onun seçkinleri ile devlete saygılı ancak laik ve Batıcı ilkelere sadakati daha gevşek gelenekçi kitleleri içeren "çevre". Askerî müdahalelerin çevreyi temsil eden siyasal seçkinlerin liderliğindeki partiler olan Demokrat Parti ve Adalet Partisi'nin iktidarları dönemlerinde yapılması bu bölünmenin yansıttığı çatışma ve siyasal amaç ayrılığı ile açıklanmaktadır. Ancak, çevreyi temsil eden merkez-sağ partiler siyasal söylem ve eylemlerini devletle barışık bir muhafazakâr popülizme ve bürokratik kontrole dayandırageldikleri ölçüde merkez-çevre bölünmesi radikal ve keskin bir ayrışmayı yansıtmamaktadır. Merkez ve çevre, çok partili dönem boyunca egemen devletçi ideolojinin toplumsal bütünleşme yöntemleri olarak popülizm, bürokratik kontroller ve millî iradenin tecelli ettiği hür ve demokratik seçimler konusunda uzlaşma içinde olmuşlardır. Sivil siyasal kadrolar siyasal dengeyi bozmamak yolunda askeriyenin mevcut gücünü bir veri olarak almış ve sivil siyasal iradenin mutlak belirleyiciliği ve üstünlüğünü sağlamak yolunda ciddi bir adım atmamışlardır. Onun yerine çift söylemli bir strateji ile bir yandan Silahlı Kuvvetleri övüp göklere çıkarmış, diğer yandan tek demokratik meşruiyet kanalı olarak gördükleri millî irade kavramını kullanarak askeriyenin sivil siyasal yaşama müdahalelerini kınamışlardır. İktidarda iken ikinci, muhalefette iken birinci stratejiyi kullanmışlar, kendi içlerinde "orducu" hiziplerin türemesine göz yummuşlar, askeriyeyi diğer siyasal partiler aleyhine kışkırtmışlardır.

Sonuç olarak askeriyenin siyasal sistem içinde oynadığı rolün, tarihsel olarak sistem içinde işgal ettiği stratejik konumdan kaynaklandığını söylemek mümkün. 1980 sonrasında, Silahlı Kuvvetler, siyasal özerkliğini, anayasal/yasal kurumlar aracılığıyla arttırarak sürdürmektedir. Bu durum, yasal oluşu nedeniyle bazılarınca sivil ve askerî kesimler arasında, karar alma konusunda daha uyumlu bir işbölümünün oluşmuş olduğuna ilişkin bir kanıt olarak sunulmaktadır. Ancak sivil toplum kurumları göreli olarak çeşitlenmelerine ve güçlenmelerine rağmen devraldıkları geleneksel çift söylemli stratejiyi terkedememişlerdir.

1980 sonrası ordunun siyasal özerkliğinin endeksleri

Millî Güvenlik Kurulu (MGK): Son yirmi yıl içerisinde, askeriye sadece sivil aktörler karşısında güç kazanmakla kalmamış, aynı zamanda sivil otoritenin karar alma süreçlerine de katılarak, geleneksel olarak sivillerin otoritesi dahilinde olan alanlarda da söz sahibi olmaya başlamıştır. Bu durum anayasal ve yasal kanallar vasıtası ile oluştuğundan, askerler ve siviller arasında 1980 öncesindekinden daha uyumlu bir işbirliğine yol açacak iyimser bir sorumluluk bölüşümü olarak yorumlanmıştır. Ancak, bugün öyle görünüyor ki, bu işbölümü askeriyenin siyasî hegemonyasının iyice derinleşmesi ve hiç sorgulanmaması anlamına gelmektedir. Bu anlayış dönüşümünü billurlaştıran ve onun mızrakbaşı durumuna gelen kurum MGK'dir. İlk defa 1961 Anayasası ile kurulan ve bürokrasinin seçilmiş parlamento karşısında üstünlüğünü yansıtan bu kurum görünüşte ordunun milli güvenlik ile ilgili konularda sesini duyurabileceği bir platform olarak tasarlanmıştır. 1960'ların nispeten daha liberal bakış açısının bir yansıması olarak, bu kurulun sivil üyelerinin sayısı asker üyelerin sayısını aşmıştır. 1973'te yapılan düzenlemelerle, MGK'nin esas işlevi hükümete tavsiyelerde bulunmayı da kapsamıştır. Son olarak, 1982 Anayasası ile bu kurulun konumu "Bakanlar Kurulu'nun öncelikle ele alması gereken 'tavsiyeler' yapmaya" yükseltilmiştir. Ayrıca, bu kurula katılan üst düzey komutanların hem sayısı, hem de ağırlığı artınış, sivil üyelerinki ise azalmıştır.

ABC ARŞİVİ

Dönemin Başbakanı T. Çiller'in gayet iyi anlaştığı Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş'in görev süresini uzatmasıyla, teamüllere göre sırası gelen Muhittin Fisunoğlu emekliye ayrılmıştı.

Son yirmi yıl içinde MGK'de tartışılan ve şekillenen kararların içeriği ve kapsamı, diğer ayağını Bakanlar Kurulu'nun oluşturduğu yürütme organının ikili karar alma sürecinde MGK'nin belirleyici ayak olduğunu göstermektedir. MGK'nin aldığı somut kararlar bugüne kadar görülmemiş bir alanı kapsamaktadır: Okulların müfredatının belirlenmesi, TV is-

tasyonlarının yayın saatlerinin belirlenmesi, DEP milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılması, bazı hapishanelerin ve TV istasyonlarının kapatılması, Bayındırlık Bakanlığı'nın Güneydoğu'daki bürokrat atamalarının yapılması, terhis olacak askerlerin askerlik süresinin uzatılması vb.

Cumhurbaşkanlığı: 1982 Anayasası ile ordunun iki öngörüsüne dayanılarak Cumhurbaşkanının yetkileri artırılmıştır: Cumhurbaşkanları ya cumhuriyetçi gelenekle uyumlu olarak eski generallerden seçilecekti, ya da eğer siviller seçilirse orduya olan köklü sadakati aşmalarına izin verilmeyecekti. 1989'da Turgut Özal'ın ikinci, 1993'te de Süleyman Demirel'in üçüncü sivil Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonraki gelişmeler bu öngörülerin doğruluğunu kanıtlamıştır. Özal'ın askeriyenin siyasî gücüne karşı çıkan şişirilmiş imajına ve 1987'de Genelkurmay Başkanı'nın atanmasında sivil hükümetin tercihini askeriyeye empoze ettiğine ilişkin kanıya rağmen; arkasında eski bir general ve darbe lideri Kenan Evren'in desteği olmaksızın aynı şekilde davranamadığını söylemek yeterli olacaktır. Dahası, Özal askeriyeyi sivillerin kontrolü altına almak için kurumsal bir öngereklilik olan, millî savunma örgütlenmesinin yasal çerçevesini değiştirmeye yönelik hiçbir girişimde bulunmamıştır. Körfez Krizi sırasında istifa eden Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay'ın anılarında, dönemin devlet başkanı Turgut Özal'ın politikasının, ordunun yüksek kademesinin sivil otoriteye tabi olması özel amacına dayalı olmaktan çok kendisinden başka, sivil dahil, herhangi bir güce aldırmazlığına dayandığı vurgulanmaktadır.

Şimdiki ve üçüncü sivil Cumhurbaşkanı olan Süleyman Demirel de, 1964'ten bu yana kendi iktidarları

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

Çiller'in başbakanlığı Doğan Güreş'in de Genelkurmay Başkanı olduğu dönemle çakıştı. Çiller'le müthiş bir "uyum" içinde çalışan Güreş'in görevinin uzatılma girişimleri, araç telefonundan yapıldığı iddia edilen görüşmelerinin basına yansımasıyla farklı bir boyut kazandı.

döneminde iki müdahaleye ve siyasî yasaklara maruz kalmıştır. Demirel'in stratejik tavizlere kendisinden önce gelen herhangi bir muhafazakâr politikacıdan daha yatkın olduğunu söylemek doğru olacaktır. Zaten, Süleyman Demirel'in bütün kariyeri olağanüstü "yetenekli" bir siyasi denge ve statüko yönetimine dayanmıştır.

Savunma Bakanlığı: Askeriyenin Türk siyasi sistemine egemen etkisi aynı zamanda hükümet ile arasındaki ilişkilerin organizasyonunda da görülmektedir. Uluslararası düzeyde incelendiğinde, Savunma Bakanlığı'nın tipik yapısında sivil yürütme ile kendisi ve subaylar arasında bürokratik katmanların olmasını tercih ettiği gözlemlenmektedir.

Genelkurmay Başkanlığı'nın (GKB) konumu, bugüne değin üç aşamadan geçmiştir: 1924'te Başbakan'ın, 1943'te Savunma Bakanlığı'nın, 1961'de tekrar Başbakan'ın sorumluluğu altında bir statüye kavuşturulmuştur. GKB'nin bu pozisyonunun Savunma Bakanı ve diğer seçilmiş yetkililerinkinden yüksek olduğu, generallerin atama şekillerinden ve görevlerinden bellidir. GKB Bakanlar Kurulu'nun tavsiyesi ile Cumhurbaşkanı tarafından atanır. GKB, 1982 Anayasası'na göre, savaş zamanında Cumhurbaşkanı adına Başkomutanlık görevlerini yapar. 1970 yılında Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı'nın görevlerini belirleyen iki ayrı yasayla GKB savunma politikasının, ordu bütçesinin, gelecekteki silah sistemlerinin, silah tedariki ve üretiminin, iç güvenlik politikalarının ve terfilerin belirlenmesinde ve istihbarat toplama konusunda özerklik kazanmıştır.

1986'da yabancı bir gazeteci ile yapılan röportajda o zamanın Savunma Bakanı, GKB'ğının yüksek pozisyonunu ve gücünü çok net olarak doğrulamıştır: "Türk GKB'lığı öncelikleri belirler ve ihtiyaçların ve gerekliliklerin neler olduğunu sunar." Böylece "Savunma Bakanlığı, GKB tarafından belirlenen prensiplere, önceliklere ve bellibaşlı programlara göre görevlerini yerine getirir." Türkiye'de GKB'nın sivil bürokrasiyi yönlendirebilmesi için uygun olan bu genel durum, askerî konularda uzmanlaşmış sivil bürokratların yokluğu nedeniyle daha da kolaylaşmaktadır.

Askeri Bütçe: Eğer savunmaya toplam merkezî hükümet harcamalarının bir yüzdesi olarak ayrılan paylar askeriyenin özerkliğinin bir göstergesi ise, yukarıdaki incelemenin ışığında TSK'nın bütçeden almak istediği savunma paylarına yönelik taleplerini koşulsuz elde edecek bir durumda olduğunu söyleyebiliriz. Batı

demokrasilerinde orduların bütçelerini nasıl harcamaları gerektiğini gösteren detaylı reçeteleri içeren parlamenter mikro-yönetim ilkesinin tersine, Türkiye'de savunma bütçesi hiçbir zaman parlamenter bir tartışma konusu olmamıştır. Basında da tartışılmamış ve hiçbir zaman eleştirilmemiştir. Siviller her zaman "ordu ile niye uğraşayım, onları memnun ederim" demeyi tercih etmişlerdir. PKK'ya karşı savaşla birlikte bu gizliliğin arttığı ve kamu denetiminin azaldığı söylenebilir. Özetle, ordunun kendi inisiyatifinden kaynaklanmadıkça ne savunma harcamalarında, ne de Silahlı Kuvvetler'in büyüklüğünde bir azalma olması yakın bir ihtimal değildir.

Silah üretimi, tedariki ve askeri modernizasyon

Savunma sanayiinin Silahlı Kuvvetler'in içinde olduğu, ordunun istediği silahları rahatça tedarik ettiği ve sivillerin reform sürecini etkileyemediği durumlarda ordu daha özerk demektir. Özal döneminde Savunma Sanayi Müsteşarlığı'nın kurulmasındaki amaç, silah ve teknoloji sağlamada Türkiye'nin müttefiklerine olan bağımlılığını azaltmak idi. Askeriyeye ait bir alan olarak algılanan silah üretimi ve tedariki prensipleri GKB'nin hazırladığı öncelik listesine uygun olmak zorundadır. Türk ordu-sanayi kompleksi Silahlı Kuvvetler bünyesinde kurulan bir fon tarafından desteklenmekte ve Savunma Bakanlığı bünyesindeki bir sivil müsteşar tarafından yönetilmektedir. Silah üretimine ek olarak, Müsteşarlığın başka bir görevi de Askeri Modernizasyonu sağlamaktır. Basında genellikle 'Profesyonel Ordu' yanlış ismi ile anılan, kuvvetlerin muharebe tekniklerini iyileştirmek/geliştirmek için yapılan bu modernizasyon programı GKB tarafından, PKK'ya karşı elde edilen bariz başarısızlıktan sonra hızlandırılmıştır. 1970'lerden bu yana devam etmekte olmasına rağmen, bu modernizasyon projesine ancak 1980'lerde ordunun güvenilirliğini, meşruiyetini artırmak ve özerkliğini güçlendirmek için Silahlı Kuvvetler'in üst hiyerarşisi tarafından daha fazla önem verilmiştir.

İstihbarat: Gelişmekte olan birçok ülkede olduğu gibi, Türk ordusu da dış güvenliği iç güvenlik fonksiyonuyla birleştirir. Bu işlev, Cumhuriyet dönemi boyunca Komünizm, günümüzde PKK ve daha az yoğun bir biçimde de olsa, radikal İslâm gibi "yıkıcı" faaliyetlerin bastırılması doğrultusunda kullanılmıştır. İç Hizmetler Yasası'nın iç düşmanlar kavramını içeren 35. maddesi, tarihsel olarak, ordunun siyasete müdahale temelini kolaylaştıran bir etki yapmıştır.

Millî İstihbarat Teşkilatı (MİT) Başbakanlığa bağlı bir sivil teşkilat olarak görünür. Ancak, bu sivil görünüşe rağmen MİT'in yüksek ve kilit kadroları daima emekli veya fiilen görevli subay ve generallerden oluşur. Özerkliği, örneğin devlet içinde devlet olan Brezilya'daki güvenlik organizasyonlarındaki kadar olmasa da, belki de konunun hassasiyetinden, MİT'in politikaları ve operasyonları üzerinde seçilmiş yöneticilerin ve parlamentonun etkin bir kontrolü yoktur. İlk olarak 1992'de bir sivil kişi (bir diplomat) MİT başkanlığına atanmıştır.

Üst düzey terfiler: Askeriyenin üst düzey terfilerdeki kurumsal özerkliğini azaltmaya yönelik çabalar, kısmen orduyu Anayasal otoriteye tabi kılma çerçevesi içinde düşünülmektedir.

Bu nedenle, ordu komutanlarının ve GKB atanmasının ek bir önemi vardır. Daha önce de belirtildiği gibi, GKB'nın atanmasında resmî olarak Cumhurbaşkanının son sözü söyleme yetkisi bulunmaktadır. Ne var ki, emekli olan GKB'nın üst düzey komutanlara danışarak kendi varisini seçtiği ve bu ismi Cumhurbaşkanına aday olarak önermesi için Başbakana ilettiği bilinen bir gerçektir. Başbakan muğlak bir şekilde tanımlanmış üstlük prensibine dayanarak bu "öneriyi" Cumhurbaşkanına iletmektedir. Ordu komutanlarının atanmasında ise son söz Savunma Bakanlığı'nın değil, GKB'nindir.

1970'lerde üst düzey terfilerin ordunun kendi işi olarak algılanmasını kıracak üç deneme yapılmıştır. Birincisi, 1973'te ordu içindeki yoğun bir politizasyon döneminde partiler arası mutabakat ile çabukça emekli edilmiş bir GKB'nin Cumhurbaşkanı seçilmesinin başarılı bir şekilde önlenmesi girişimidir. Ayrıca, 1976 ve 1977'de o zamanın Başbakanı Süleyman Demirel, ordu komutanının tayininde askeriyenin tekelini kırmak istemiştir. Birinci denemesi Askeri Yüksek İdare Mahkemesi tarafından iptal edilmiş, ikincisi ise, eski bir amiral olan Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmamıştır.

1987'de, Özal'ın ordunun adayı yerine Necip Torumtay'ı GKB olarak atamasının bu geleneği görünüşte kırdığından yukarıda bahsedilmişti. Fakat, Özal'ın kendisi ve partisi zaten bir darbenin ürünleriydi ve Cumhurbaşkanının desteği olmaksızın aynı başarıyı gösteremeyecekleri açıktı. Gerçekten de, benzeri bir durum 1993'te ortaya çıktığında henüz taze bir Başbakan olan T. Çiller herhangi bir inisiyatif almaktan çekinmiş ve emeklilik süreci gelmiş olan GKB'nın görev süresinin uzatılması istemini kabul etmiştir.

Çiller izleyen dönemde de kendi siyasal gücünü sağlamlaştırmak için askerî hiyerarşi ile fazlasıyla uyumlu bir işbirliği içinde olmayı tercih etmiştir.

Ordu ve jandarma

BÜLENT YOMRALI

Türk Silahlı Kuvvetleri 1980 sonrasında özellikle yeniden yapılanma açısından önceki yıllara göre kaydadeğer gelişmelere sahne oldu. Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanlıklarının yanısıra Jandarma Genel Komutanlığı'nda da dönemin koşullarına bağlı olarak ciddi bir "modernizasyon" süreci yaşanmıştır.

Kara Kuvvetleri Komutanlığı

Kara Kuvvetleri Komutanlığı (KKK) gerek personel sayısı gerekse askeri harcamalardan aldığı pay itibarıyla Silahlı Kuvvetlerin öndegelen koludur. KKK bünyesinde dört ordu komutanlığı, bir bağımsız kolordu komutanlığı, Kara Kuvvetleri Lojistik Komutanlığı ve Kara Kuvvetleri Eğitim Komutanlığı bulunmaktadır. KK Karargâhı Ankara'dadır. Doğrudan doğruya KKK'na bağlı olan 4. Kolordu'nun karargâhı da Ankara'dadır.

1. Ordu Komutanlığı İstanbul'da olup bağlı 2. Kolordu Gelibolu'da, 3. Kolordu İstanbul'da, 5. Kolordu Çorlu'da, 15. Kolordu İzmit'tedir. 1980'den sonra Karargâhı Konya'dan Malatya'ya taşınan 2. Ordu'ya bağlı 6. Kolordu Adana'da, 7.Kolordu Diyarbakır'dadır. 3. Ordu Karargâhı da 1980'den sonra Erzurum'dan Erzincan'a taşınmıştır. Bağlı 8. Kolordu Elazığ'da, 9. Kolordu Erzurum'dadır. Karargâhı İzmir'de olan Ege Ordusu, kuruluş tarihi en yeni olan ordu komutanlığıdır.

Kara Kuvvetleri Eğitim Komutanlığı, "okul, eğitim merkezi ve kıta gibi kuruluşları entegre ve Kara Kuvvetleri'nin eğitim yönetimini sistematize etmek, doktrinin, teçhizat ve malzemesi ile gerektiği takdirde teşkilatını günün koşullarına göre yetiştirmek amacıyla" 17 Ağustos 1986 tarihinde kurulmuştur. Bu Komutanlık 1994 yılında Eğitim ve Doktrin Komutanlığı'na (EDOK) dönüştürülmüştür. Kuruluşu 1986 yılında tamamlanan Kara Kuvvetleri Lojistik Komutanlığı'nın amacı "lojistik faaliyetlerini modern harbin gereklerine uygun olarak daha rasyonel ve etkili bir şekilde yürütmek" olarak tespit edilmiştir.

Kara Kuvvetleri, 1980 sonrasında, "RE-MO 2" Projesi çerçevesinde örgütlenme ve teknoloji düzeyinde radikal değişimlerden geçmiştir. Kuvvet yapısında en önemli değişiklik, tümen-alay örgütlenme esasından tugay-tabur örgütlenme esasına gidilmesidir. Tümenlerin büyük bir kısmı lâğvedilmiştir. Bunda amaç "geleceğin muharebe ortamına uyum sağlayabilecek, harekât ve ateş gücü yüksek, düşmanı derinlikten başlayarak tespit, teşhis ve tanıma imkânına sahip, sevk ve idaresi kolay, personel tasarrufuna imkân veren, mobilitesi yüksek bir kuvvet yapısına erişmek" diye belirlenmiştir.

Yeniden yapılanmanın önemli bir halkası da kamuoyunda "profesyonel ordu" olarak anılan uzman erbaşlık düzenlemesidir. Sadece Kara Kuvvetleri'ne özgü olmamakla birlikte uzman erbaş alımı, sayısal büyüklükteki ağırlığından dolayı Kara Kuvvetleri için özel önem arzetmektedir. 8 Kasım 1991'de çıkartılan Kanun Hükmünde Kararname ile daha cazip hale getirilen ve alım ölçütleri de değiştirilen erbaşlık henüz nitel ve nicel olarak hedeflenen düzeye erişmemiştir. Uzman erbaşlığın yanısıra, Silahlı Kuvvetler'in küçük rütbeli subay ihtiyacını karşılamak amacıyla sözleşmeli subay projesi oluşturulmuştur. Buna bağlı olarak astsubaylıktan subaylığa geçişin özendirilmesi gündeme gelmiştir. Kara Kuvvetleri'nin insangücü kaynağını oluşturan Kara Harp Okulu günün gereklerine uygun eğitim vermek amacıyla 1991-92 öğretim yılından itibaren sistem mühendisliği akademik programına geçmiştir. Ekim 1995'ten itibaren Lider-

lik Geliştirme ve Değerlendirme (LAGDEM) programı uygulamaya konmuştur.

KKK modernleşmeye dönük olarak katettiği gelişmeyi iki kaynak aracılığıyla sağlamıştır: Dış kaynaklı yardımlar ve yurtiçinde ortak üretim veya modernizasyon projeleri. Dış kaynaklı yardımlar 1980-1995 arasında esasen NATO Güney Kanat yardımı, AKKA indirimleri ve Körfez Krizi sırasında yardımlardır.

Modernizasyon projeleri içinde önde gelenlerden birisi Tank Modernizasyon Projesidir. Bu dönüşüm sayesinde tanklar hareket halinde atış, gece görüş, lazer mesafe bulucu, balistik bilgisayar gibi kabiliyetler kazanmışlardır. Bir diğer önemli modernizasyon projesi topçu modernizasyonudur.

Modernizasyon çerçevesinde yurtiçinde de tank topu, obüs, uçaksavar ve piyade destek topu gibi birtakım üretim projelerine girişilmiştir.

Ankara Gölbaşı'nda 37.500 metrekare arazi üzerinde 6000 metrekare kapalı alanda 150 personelli Marconi Komünikasyon AŞ. Muharebe ve Elektronik Cihazlar Tesisi'nde, frekans atlamalı, kriptolu, elektronik harbe dayanıklı sırt-araç-sabit merkez tipinde HF/ISSB telsiz sistemleri üretimi gerçekleştirilmektedir. Projenin maliyeti yaklaşık 163 milyon dolardır.

1980 sonrasında büyük gelişme gösteren en önemli askeri sanayi kuruluşlarından biri ise Aselsan'dır. 1976 yılında kurulan Aselsan elektronik alanındaki ciddi çalışmalarıyla dikkati çekmektedir. Aselsan ürünleri arasında şunlar sayılabilir: PRC-4620 VHF/FM sırt telsizi, 9600 VVF/FM frekans atlamalı askeri telsiz, VRC-4600 serisi VHF/FM araç telsizleri, PRC-5620 VHF/FM preset kanallı sahra telefonu, gece görüş cihazları (gözlükler, dürbünler, silah dürbünleri), portatif termal kamera sistemi, LH 7800 lazer mesafe ölçme cihazı, kara gözetleme radarı, batarya atış idare bilgisayar sistemi, M28C gündüz görüş periskobu ve 7210 mayın dedektörü. 1988 yılında kurulan Transvaro AŞ de gece görüş ve lazerli hedef noktalayıcı sistem ve aksesuarları üretmektedir.

Silah dışalımlarında önemli bir girişim, Amerikan Loral Vought firmasına sipariş edilen 12 adet MLRS çok namlulu topçu roketi sisteminin teslimatının 1989-1992 yıllarında tamamlanmasıdır. Kara havacılığı, helikopter vb. havacılığa dönük girişimleriyle 1986'da sınıf statüsü elde etmiştir. 8 Aralık 1992'de Amerikan Sikorsky firmasıyla imzalanan 1.1 milyar dolarlık anlaşma doğrultusunda 45'i doğrudan alım ve 50'si Türkiye'de üretilmek üzere 95 adet Black Hawk genel maksatlı helikopter tedariki hedeflenmiştir. Ancak bu projenin ortak üretim aşaması gerçekleştirilememiştir. ABD'nin Bell firmasından 10 adet AH-1W Super Cobra taarruz helikopteri satın alınmıştır. En yeni model Stinger füzeleri olan Stinger-RMP'nin üretimine ilişkin ilk anlaşma 1988 yılında imzalanmıştır.

Diğer bir önemli girişim, Ankara-Gölbaşı'nda kurulu tesislerde yürütülen FMC/Nurol projesidir. Bu proje çerçevesinde üretilen zırhlı muharebe araçları ve geliştirilmiş zırhlı personel taşıyıcılarının ilk teslimatı 1991 yılında gerçekleşti. 1992 yılında bu modeller motor ve transmisyon birimleri geliştirilmiş modellerle değiştirildi.

Hava Kuvvetleri Komutanlığı

Karargâhı Ankara'da bulunan Hava Kuvvetleri Komutanlığı (HKK) 4 ana üst komutanlıktan oluşmaktadır. Türkiye'nin Batısını sorumluluk sahası olarak alan 1. Taktik Hava Kuvvet Komutanlığı Karargâhı Eskişehir'dedir. Bağlı 1. Ana Jet Üssü Eski-

1980-1995 Döneminde Genelkurmay Başkanları

Kenan Evren (1980-1983)
Nurettin Ersin (1983-1984)
Necdet Üruğ (1984-1987)
Necip Torumtay (1987-1990)
Doğan Güreş (1990-1994)
İsmail Hakkı Karadayı (1994-...)

1980-1995 Döneminde Kara Kuvvetleri Komutanları

Nurettin Ersin (1980-1983)
Necdet Üruğ (1983-1984)
Haydar Saltık (1984-1985)
Necdet Öztorun (1985-1987)
Necip Torumtay (15 Temmuz-30 Ağustos 1987)
Kemal Yamak (1987-1989)
Doğan Güreş (1989-1990)
Muhittin Fisunoğlu (1990-1993)
İsmail Hakkı Karadayı (1993-1994)
Hikmet Bayar (1994-...)

1980-1995 Döneminde Hava Kuvvetleri Komutanları

Tahsin Şahinkaya (1980-1983)
Halil Sözer (1983-1985)
Cemil Çuha (1985-1988)
Safter Necioğlu (1988-1990)
Siyami Taştan (1990-1992)
Halis Burhan (1992-1995)
Ahmet Çörekçi (1995-...)

1980-1995 Döneminde Deniz Kuvvetleri Komutanları

Nejat Tümer (1980-1983)
Zahit Atatan (1983-1986)
Emin Göksan (1986-1988)
Orhan Karabulut (1988-1990)
İrfan Tınaz (1990-1992)
Vural Bayazıt (1992-1995)
Güven Erkaya (1995-...)

1980-1995 Döneminde Jandarma Genel Komutanları

Sedat Celasun (1980-1983)
Mehmet Buyruk (1983-1985)
Adnan Doğu (1985-1988)
Burhanettin Bigalı (1988-1990)
Eşref Bitlis (1990-1993)
Aydın İlter (1993-1995)
Teoman Koman (1995-...)

ABC ARŞİVİ

Somali'de Türk ordusu. 90 sonrasının Bosna'yla beraber "yurtdışına silahlı birlik gönderme" örneklerinden olan Somali harekatı, basına "Müslüman oldukları için Somali'de seviliyorlar" yönüyle de aktarıldı.

şehir'de, 4. Ana Jet Üssü Ankara'da, 6. Ana Jet Üssü Bandırma'da, 9. Ana Jet Üssü Balıkesir'de, 15. Füze Üssü İstanbul Alemdağ'da, 6. Destek Üssü ise Eskişehir'dedir. Sorumluluk sahası Türkiye'nin Doğusu olan 2. Taktik Hava Kuvvet Komutanlığı Karargâhı Diyarbakır'dadır. Bağlı 5. Ana Jet Üssü Merzifon, 7. Ana Jet Üssü Malatya, 8. Ana Jet Üssü ile 2. Destek Üssü Diyarbakır'dadır. Hava Eğitim Komutanlığı Karargâhı İzmir'dedir. Buraya bağlı 2. Ana Jet Üssü İzmir Çiğli, 3. Ana Jet Üssü Konya, Hava Harp Okulu İstanbul Yeşilköy, Hava Teknik Okullar Komutanlığı İzmir Gaziemir, Hava Piyade Er Eğitim Tugay Komutanlığı Kütahya'dadır. Hava Kuvvetleri'nin 2. ana ast komutanlığı olan Hava Lojistik Komutanlığı 3 Nisan 1989'da Etimesgut'ta faaliyete geçmiştir. Bağlı birlikleri 1. Hava İkmal Bakım Komutanlığı Eskişehir, 2. Hava İkmal Bakım Komutanlığı Kayseri, 3. Hava İkmal Bakım Komutanlığı Ankara, Hava Oto Bölge Bakım Terminal Komutanlığı İstanbul'dadır. 12 Hava Ulaşım Üssü (Kayseri) ve Hava Ulaşım Genel Komutanlığı (Etimesgut) doğrudan HKK Karargâhı'na bağlıdır.

1980'den sonra hızla modernizasyon faaliyetlerine giren HKK önce Hollanda, Norveç, Almanya'nın yardımıyla edindiği F1046 ve İtalya'nın yardımıyla edindiği F1045 uçaklarıyla filosunu yenilemiştir. 1986-1988 yılları arasında Kanada'dan 50 adet CE104 uçağı, 1989 yılında da Hollanda'dan 60 adet NF5A/B uçağını yardım yoluyla teslim almıştır. Ayrıca Almanya'dan 40 adet RF-4 Phantom uçağı yardımı alınmıştır.

Hava Kuvvetleri'nin en önemli alımı ise F-16 projesidir. Bu proje üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci proje olan Öncel 1 (diğer adıyla Peace Onyx1), 152 adet F-16 imalatını hedeflemiş ve bu hedef gerçekleşmiştir. Öncel 2 (Peace Onyx 2) projesi ise 80 adet F-16'nın üretimini hedeflemektedir. Bu proje Ankara yakınlarındaki Mürted'de TAI (Turkish Aerospace Industry) tesislerinde yürütülmektedir. İlk 8 F-16 uçağı ABD'de üretilerek Ekim 1987'de Hava Kuvvetleri'ne envanterine girmiştir. TAI'de üretilen Türk-ABD ortam yapımı ilk F-16 uçağı ise Ocak 1988'de Hava Kuvvetleri'ne teslim edilmiştir. Üretim programına uygun olarak orta ve arka gövde ve kanatlar TAI'de, motorlar Eskişehir'de kurulu Türk Motor Sanayii'nde, seyrüsefer sistemleri Aselsan'da, roket atarları, yakıt tankları, bomba salanları İkmal Bakım Komutanlığı tarafından üretilmektedir. F-16 uçağının gövdesinin % 70'inin üretildiği TAI tesislerinde imal edilen F-16'lardan 16'sı "sıfır hatalı", 3 adedi de "mükemmel uçak" niteliğine sahiptir. Dünyada üretilmiş toplam 3000 adedin üzerindeki F-16'dan ancak 9'unun bu kategoride "mükemmel uçak" niteliğini kazandığı gözönüne alınırsa TAI'nin üretim kalitesi hakkında fikir sahibi olunabilir.

İlk F-16 filosu Ankara Mürted'deki 4. Ana Jet Üssü'ne bağlı Öncel Filo oldu. 1991 yılında Bandırma 6. Ana Jet Üssü'nde de bir F-16 filosu oluştu. 8 Nisan 1993'de 192. Filo'nun, 23 Eylül 1994'de 191. Filo'nun, 5 Ekim 1994'de 181. Filo'nun aktivasyonu gerçekleştirildi.

TAI sadece F-16 projesiyle sınırlı kalan bir üretimin ötesine geçerek Agusta SF-260D ve Casa CN-235 uçaklarının üretimini de üstlenmiştir. İtalyan Agusta firmasıyla beraber 17 milyon dolar maliyetle 34 adet SF-260D başlangıç eğitim uçağının ortam üretimini; İspanyol Casa firmasıyla da 550 milyon dolar maliyetle 50 adet CN-235 (M) hafif nakliye uçağının üretimini gerçekleştirmiştir. Bunların yanında TAI Türk ve ABD hükümetleri arasında imzalanmış olan "dolaysız ofset" anlaşması uyarınca ABD Hava Kuvvetleri için F-16 ön ve arka gövdesi ile kanat üretmiş; Mısır Hava Kuvvetleri için de 1993-

1995 yılları arasında F-16 uçağı üretip ihraç etmiştir.

1993 yılında Ankara Akyurt'ta Mikesim tesislerinin hizmete girmesiyle F-16 Elektronik Harp Sistemi AN/ALQ-178UC31 sisteminin üretimine geçilmiştir. Bu sistem F-16 uçaklarının savunması için geliştirilmiş bulunan dahili, tam entegre ve otomatik bir elektronik harp sistemidir.

Hava Kuvvetleri'nin yine Ankara Akyurt'ta yürüttüğü bir başka önemli proje hava erken uyarı ve hava sahası kontrol donanımı kullanım alanına sahip 3 boyutlu uzun menzil Hava Arama Radarı TRS 22XX'in ortak üretimidir.

Hava Kuvvetleri bünyesinde bulunan İkmal Bakım Komutanlıkları, yenileme ve üretim faaliyetlerine önemli katkı sağlamaktadırlar. Eskişehir'de kurulu tesislerinde 190 mühendis, toplam 3200 personel istihdam eden 1. Hava İkmal Bakım Komutanlığı uçak bakımında % 7'lik, motor yenilemesinde ise % 17'lik artış sağlamıştır. Eskişehir, Kayseri ve Ankara'daki üç Hava İkmal Bakım Komutanlığı'nı bünyesinde toplayan Hava Lojistik Komutanlığı kuruluşuyla Hava Kuvvetleri'nin toplam 147.000 uçuş saatinden 180.000 saate yükselmesine katkıda bulunmuştur.

Hava Kuvvetleri 2000'li yıllara F-16 ve F-4 filolarıyla girmeyi planlamaktadır. Buna göre F-4'lerin modernizasyonu gündemdedir. Ayrıca F-5'lerin modernizasyonu da proje aşamasındadır. Teknolojik yenilenmede hızlı adımlar atan HKK, gerçekleştirdiği projeler yanında hedeflediği projelerin büyüklüğüyle bölgede önemli bir hava gücü olma yolundadır.

Deniz Kuvvetleri Komutanlığı

Karargâhı Ankara'da bulunan Deniz Kuvvetleri Komutanlığı 4 ana ast komutanlıktan kuruludur. Bunlar sırasıyla Deniz Kuvvetleri'nin vurucu gücünü oluşturan Donanma Komutanlığı, Kuzey Deniz Saha Komutanlığı, Güney Deniz Saha Komutanlığı ve Deniz Eğitim Komutanlığı'dır. Donanma Komutanlığı karargâhı Gölcük'tedir. Bağlı birlikleri, Harp Filosu, Mayın Filosu, Hücumbot Filosu, Denizaltı Filosu, Deniz Hava Üssü Komutanlığı, Gölcük ve Ansak-Karaağaç ana üsleridir. Kuzey Deniz Saha Komutanlığı karargâhı İstanbul'dadır. Bağlı birlikleri arasında İstanbul Boğaz Komutanlığı, Çanakkale Boğaz Komutanlığı, Karadeniz Bölge Komutanlığı bulunmaktadır. Güney Deniz Saha Komutanlığı karargâhı İzmir'dedir. Bağlı birlikleri, Ege Bölge Komutanlığı, Akdeniz Bölge Komutanlığı vardır. Deniz Eğitim Komutanlığı'nın karargâhı ise Karamürsel'dedir.

Deniz Kuvvetleri 1980'den sonra da yurtdışından gemi alımı yanında Gölcük, Taşkızak, İzmir tersanelerinde gemi inşasına devam etti. 1980'de ABD'den TCG Kılıç Ali Paşa,TCG Piyale Paşa muhripleri, 1981'de TCG Anıttepe muhribi Deniz Kuvvetlerine katıldı. 1982 yılında Alçıtepe muhribi, TCG Sokullu Mehmet Paşa okul gemisi, TCG Derya onarım gemisi Deniz Kuvvetleri envanterine girdi. TCG Yücetepe muhribi ve Almanya'dan da Gemlik ve Gelibolu fırkateynleri 1983'de donanmaya katıldı. 1983 yılında Mareşal Fevzi Çakmak ve Gayret gemileri SAM güdümlü mermileriyle donatıldı. 1985-1990 arası Harpoon güdümlü mermili Rüzgâr, Poyraz, Gurbet, Fırtına, Yıldız, Karayel hücumbotları hizmete girdi. 1977'de Almanya'da inşa ettirilen hücumbot serisinden 1978'de Martı, 1979'da Tayfun, 1980'de Volkan hizmete girdi. Denizaltı Filosu Almanya'dan 1976'da alınan Atılay, 1977'de alınan Saldıray, 1978'de alınan Batıray; ABD'den 1980 yılında alınan Piri Reis ve 1983'de alınan Hızır Reis denizaltılarıyla mevcudunu genişletti. 1981'de Yıldıray, 1985'de Doğanay ve 1989'da Dolunay Türkiye'deki tersanelerde üretildiler. 1989'da inşa-

ABC ARŞİVİ

Skorsky helikopterleri. Ordunun özellikle 80'lerin sonlarından itibaren PKK'yla şiddetlenen çatışmalara da paralel olarak silah modernizasyonu girişimleri ve bu alımların bütçede kapsadığı pay, Kürt Sorunu'nda barış yanlılarını bir de bu harcamalar sebebiyle artan enflasyona dikkat çektirecek düzeydeydi.

sına başlanan Preveze 1994'de, 1990'da inşasına başlanan Sakarya ise 1995'de hizmete girmiştir. 1980'den sonraki 15 yıl içinde 10 adet LCT tipi, 11 adet süratli LCM tibi çıkarma gemisi Deniz Kuvvetleri'ne katılmıştır. Bunların yanında 1983'de LSM tibi Çakabey, 1985'de Sarıcabey, 1987'de Karamürsel Bey, 1994'de Osmanbey tank çıkarma gemileri hizmete girmiştir.

Donanmanın suüstü vurucu gücünün en önemli kısmını oluşturan harp filosunun yenilenmesi de 1980'den sonra hız kazanmıştır. Track 1, Track 2A ve Track 2B projeleri harp filosunu yüksek teknoloji ürünü firkateynlerden oluşur hale getirmeyi hedeflemektedir. Track 1 projesiyle TCG Yavuz (F-240), TCG Turgut Reis (F-241), TCG Fatih (F-242), TCG Yıldırım (F-243); Track 2A projesiyle TCG Barbaros (F-244) Donanmaya katılmıştır. TCG Oruç Reis (F-245) denize indirilmiştir. Track 2B projesiyle de iki adet daha Meko 220T tipi firkateyn tedariki hedeflenmiştir. Track projesinin önemli bir özelliği Alman Blohmt Voss, Howaldtswerke-Deutschewerft, Thyssen, Rheinstahl firmaları ile Gölcük Tersanesinin firkateyn inşasını birlikte yürütmesidir. Amerikan yardımı olarak gelen Knox sınıfı TCG Muavenet (F-250), TCG Adatepe (F-251), TCG Kocatepe (F-252), TCG Zafer (F-253), TCG Trakya (F-254), TCG Karadeniz (F-255), TCG Ege (F-256), TCG Akdeniz (F-257) firkateynlerinin harp filosuna katılması Donanmayı gemi platformu açısından gençleştirmiştir. Bunlara ek olarak ABD'den Perry sınıfı firkateynlerin 1990'ların ikinci yarısında Donanmaya katılması çalışmaları sürmektedir.

Türkiye'deki tersanelerde üretilen TCG Akar tanker gemisi 1987'de hizmete girmiştir. Aynı sınıftan Yüzbaşı Kudret Güngör de hizmete girmek üzeredir.

Deniz Hava Üs Komutanlığı bünyesinde 1971 yılında kurulan 301. Deniz Hava Filosu Komutanlığı ile 1972'de kurulan 351. Deniz Helikopter Filo Komutanlığı da önemli değişimlerden geçme aşamasındadır. Kuruluş tarihinden 1988 yılına kadar 6 helikopterle görev yapan 351. Deniz Helikopter Filosu 1988 yılında İtalya'dan alınan 12 AB-212 deniz helikopteri ile güçlendirilmiştir. 301. Deniz Hava Filosu Komutanlığı S-2E (Tracker) tipi deniz kontrol uçaklarıyla görevini yürütmektedir.

Sahil Güvenlik Komutanlığı

9 Temmuz 1982 tarihli 2692 sayısı yasayla kurulan Sahil Güvenlik Komutanlığı'nın faaliyet amacı belirlenirken geniş bir denetim çerçevesi çizilmiştir: Kaçakçılığın takibi, su ürünleri avcılığının denetlenmesi, liman dışında sağlık hizmetlerinin kontrolü, liman dışında denizde gemi ve teknelerin can ve mal emniyeti bakımından denetlenmesi, kabotaj haklarının korunması, ticaret, gümrük, telsiz, bayrak ve pasaport yasalarında öngörülen denetimlerin yürütülmesi, arama-kurtarma faaliyetleri, yat turizminin denetimi. Karargâhı Ankara'da bulunan Sahip Güvenlik Komutanlığı'na bağlı birimler, Samsun'da Karadeniz Bölge Komutanlığı, İstanbul'da Marmara ve Boğazlar Bölge Komutanlığı, İzmir'de Ege Denizi Bölge Komutanlığı, Mersin'de Akdeniz Bölge Komutanlığı, Kocaeli'de Deniz Hava Grup Komutanlığı'dır. Karadeniz Bölge Komutanlığı'na bağlı olarak Trabzon'da; Marmara ve Boğazlar Bölge Komutanlığı'na bağlı olarak Çanakkale'de; İzmir Bölge Komutanlığı'na bağlı olarak Marmaris'te; Akdeniz Bölge Komutanlığı'na bağlı olarak ise Antalya ve İskenderun'da grup komutanlıkları kuruludur.

Jandarma Genel Komutanlığı

Silahlı Kuvvetler bünyesinde yeralıp İçişleri Bakanlığı'na bağlı olan Jandarma Genel Komutanlığı, 1980 sonrasında Güneydoğu'daki gelişmelere bağlı olarak kapsamlı Re-Mo (Reorganizasyon-Modernizasyon) faaliyetlerine girişmiştir. En önemli örgütlenme değişimi 1987 yılında Jandarma Asayiş Komutanlığı'nın kurulmasıdır. Jandarma Asayiş Komutanlığı'nı üstlenen Korgeneral Hulusi Sayın'ın (30 Ocak 1991) Korgeneral İsmail Selen (23 Mayıs 1991) ve suikaste uğrayarak hayatlarını kaybetmişlerdir. Bu dönemde Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Eşref Bitlis de aydınlatılamamış bir uçak kazasında ölmüştür. Adana Jandarma Bölge Komutanı Tuğgeneral Temel Cingöz görevi başında uğradığı silahlı saldırıda hayatını kaybetmiştir. Bu ölüm olayları, Jandarma'nın Güneydoğu'daki olaylarda en yoğun ve sıcak çatışmalara taraf olan, dolayısıyla en "riskli" kuvvet unsuru olduğunun çarpıcı göstergesi sayılmalıdır.

Güneydoğu olayları Jandarma Genel Komutanlığı'nı harekât kabiliyeti ve atış gücünü yükselten önlemler almaya da itmiştir. Çağdışı kalan donanımın yenilenmesine yönelindi. 7.62 mm.'lik G-3 piyade tüfekleri yanında 5.56'lık G-41 piyade tüfeği, HK-23 hafif makineli, M-16 piyade tüfeği, LMGK Kaleşnikof piyade tüfeği, SMGK Kaleşnikof ağır makineli tüfeği, M-87 keskin nişancı tüfekleri, HK-69 ve HK-79 bombaları, RPG-7 roketatarları donanıma katıldı. Hareket yeteneğini de artıran Jandarma kuvveti, envanterinde bulunan AB-205, AB-206'lara ek olarak S-70 Sikorsky helikopterlerinin tedariki ve Rusya Federasyonu'ndan MI-17 helikopterlerinin teminiyle önemli bir hava gücüne kavuştu.

Türk Silahlı Kuvvetleri'nde gelişme ve değişmeler

1980 askerî darbesinden sonra, üç yıl süren fiilî ve hukukî askerî rejim 1983 genel seçimleriyle kısmen de olsa sona erdiğinde, 2000 yılına kadar sürdürülecek bir emir komuta hiyerarşisi genel hatlarıyla planlanmıştı. Kenan Evren'den boşalan Genelkurmay Başkanlığı'na önce Orgeneral Nurettin Ersin, ardından Orgeneral Necdet Üruğ atandılar. Necdet Üruğ'un "2000 yılı planı" olarak anılan planına göre, Üruğ'un ardından Genelkurmay Başkanlığı'na, sırasıyla, Necdet Öztorun, Sabri Yirmibeşoğlu, Nazif Oka ve Cemil Mete geçeceklerdi. Böylelikle 12 Eylül rejiminin kadrosu, 2000 yılına kadar sivil yönetime göz kulak olabilecek ve 12 Eylül rejimi olarak anılan çerçeve korunacaktı. Ancak Orgeneral Üruğ emekli olunca, Başbakan Turgut Özal Orgeneral Öztorun'un yerine Orgeneral Necip Torumtay'ın atanmasını sağlayarak bu planı bozdu. Ancak Orgeneral Torumtay, Körfez Savaşı sırasında, Özal'ın cumhurbaşkanı sıfatıyla belirlemeye çalıştığı "aktif" askerî politikaya karşı çıkarak istifa etti. Torumtay'ın istifası, TSK tarihinde ilk Genelkurmay Başkanı istifasıdır. Aynı dönemde Doğu bölgesindeki tümenlerden ikisinin komutanı olan iki tümgeneralin sağlık nedenlerini öne sürerek emekliliklerini istemeleri de dikkat çekicidir. Bu kriz devresi, K.K.K. Orgeneral Doğan Güreş'in Genelkurmay Başkanlığı'na atanmasıyla geçirilmiş ve Güreş'in şahsında Özallı Türkiye, Amerika'nın bölgedeki planlarına daha yatkın bir Genelkurmay Başkanı edinmiştir. Burada Güreş'in, Güneydoğu'ya ilişkin ordu tezlerini sivil otoriteye itirazsız kabul ettirmesinin karşılığında, Özalizmin dış politikasında merkezî yeri olan, ordunun Türkiye'nin stratejik ilgi alanını oluşturan bölgede daha esnek hareketi ve bu esnekliğe uygun Amerikan doktrininin benimsenmesini sağladığı göze çarpmaktadır. Bu dönemde (1990-1994) Güneydoğu'ya ilişkin olarak daha sivil çözümleri vaad ederek işbaşına gelmiş olan bütün sivil yöneticiler (Özal, Demirel ve Çiller), Güreş'in şahsında ordu üst kademesinin "şahin" tavrı karşısında hep geri adım atarken (bunlar arasında "Kuzey Irak Operasyonları", köy boşaltmalar ve DEP'li milletvekillerin tutuklanarak yargılanmaları hatırlanabilir), Amerika'nın bölge politikasında mihveri oluşturan İran ve Suriye ile gerginliğin tırmanması, Çekiç Güç'le işbirliği gibi tercihler (ordunun geleneksel Kemalist "bağımsızlık" doktrininin aksine) Amerika'ya yakın siviller (bilhassa Özal ve Çiller) tarafından, Güreş aracılığıyla orduya dikte ettirilebilmiştir. Bu arada TSK'nin örgütlenmesi de bu dönemde Amerikan doktrinine tamamen uygun hale getirilmiştir. (Tümenlerin tugay, alayların tabur haline getirilmesi, Amerikan özel savaş uygulamasında taktik unsurlar olan A ve B tipi tim örgütlenmesinin Güneydoğu'da geçerlilik kazanması) Bu yeni uygulamanın en önemli yankısı yine TSK içinde olmuş; tümenlerin ve onlara bağlı alayların lağvıyla birlikte çok sayıda Tümgeneral ve Albay kadrosu kadük olmuştur. Ortaya çıkan bu şişkinliği gidermek için 1993 Ağustos'unda 1962 mezunu Albayların toplu halde emekliye sevkedildi. TSK tarihinde ender görülen olaylardan biri olarak, 30 Ağustos Emeklilik Töreni çoğu Albay tarafından boykot edilerek, bu durumun BM'ye ve insan hakları mercilerine götürüleceğine dair tepkiler dile getirilmiştir.

12 Eylül sonrasında askerî rejimin bütün sivil kurumları emekli askerler eliyle yönetme uygulaması, Özal'ın Cumhurbaşkanı olduğu 1989 yılına kadar gittikçe azalmakla birlikte sürdü. Özellikle doğu illerinin valileri emekli generaller arasından atanmak-

taydı. Jandarma Asayiş Bölge Komutanlığı'nın tesisinden sonra, jandarmanın mülkî idarenin kontrolünden tamamen çıkarılması ile bu asker valilerin işlevi de sona ermiş oldu ve uygulama terkedildi. 1985'de yaşanan ve orduyu yeniden gündeme getiren ilginç bir başka olay da DYP üst yönetimini ve özellikle Demirel'i hedef alan, "Atatürkçü Subaylar" imzalı bildiridir. Demirel'in 12 Eylül rejimine karşı savaş açtığı döneme rastlayan bu bildiride, DYP üst yönetiminde bulunan İsmet Sezgin, Yiğit Köker, Turgut Toker, Necmettin Cevheri gibi Kürt kökenliler "bölücü ve kavmiyetçi" olarak nitelendiriliyor ve Demirel'in bu kişileri yönetimde tutması hıyanetine delil olarak sunuluyor ve dikkati çekiliyordu.

Doğan Güreş'e Genelkurmay Başkanlığı yolunu açan olay, aslında Orgeneral Kemal Yamak'ın K.K.K. iken erken emeklilik isteyerek yaş haddinden emekli olmasıdır. Bu durumda Güreş K.K.K. olabilmiş ve Genelkurmay'a giden yol önünde açılmıştır. Yamak, emekliliğinin ardından Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri ve Özal'ın askerî danışmanı olmuştur. Yamak, hem 12 Eylül kariyeri, hem de kendinden kıdemsizler üzerindeki saygınlığı bakımından, Özal'la TSK yönetim kademeleri arasında ilişki ve iletişim kurabilecek en uygun isimlerden biriydi. Üruğ planını devreden çıkaran "Özal planı", Özal'ın 1993'teki ölümüyle kısmen akamete uğramıştır. Bu plan, Özal'ın Cumhurbaşkanlığı'nın normal süresi olan 1996'ya kadar sürmesi halinde Amerikan kaynaklı manipülasyonların darbe almadan orduya intikalini hedefleyen bir plandı. Bu planda önemli bir işlevi olabilecek olan Güreş'in başkanlığındaki TSK içinde önemli sürtüşmelerin ve kaydırmaların vuku bulduğu, basına yansıyan olaylardan anlaşılmaktadır. Alman doktrinini

İLETİŞİM ARŞİVİ

Necdet Üruğ (solda) bir tatbikat esnasında. Üruğ, Özal'ın Genelkurmay başkanlığını kimilerine göre sivilleştirme, kimilerine göre denetiminde tutma planında Necdet Öztorun ve Necip Torumtay'la beraber yeralan aktörlerdendi.

temsil ettiği söylenen Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Eşref Bitlis'in ve kadrosundaki önemli isimlerin kuşkulu ölümleri bunlar arasındadır. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Güreş'in görev süresinin teamüllere aykırı olarak Başbakan Tansu Çiller tarafından uzatılması da bir başka huzursuzluk kaynağı olmuş, Genelkurmay Başkanlığı'na atanmayı bekleyen ve sırası gelmiş olan Orgeneral Muhittin Fisunoğlu bu uzatmaya bağlı olarak emekliye ayrılmak zorunda kalmış ve hoşnutsuzluğunu daha önce pek rastlanmadık biçimde basına yansıtmıştır. Orgeneral Güreş'in bir başka özelliği, muharip sınıftan ve Harekât Gen. Kur. Harekât Başkanlığı'ndan gelmeyen bir Genelkurmay Başkanı olmasıdır. Güreş'ten sonra 1994'te Genelkurmay Başkanlığı'na atanan Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı da Harekât Başkanlığı yapmamıştır. Oysa TSK'da Genelkurmay Başkanlarının Harekât Başkanlığı yapanlardan olması neredeyse gelenek halini almıştı. Bunun önceki bir istisnası Orgeneral Nurettin Ersin'di. Onun Genelkurmay Başkanlığı ise 12 Eylül askerî rejiminin sonrasındaki geçişe denk gelen kısa bir süreyi kapsamaktadır.

1990 sonrasında ortaya çıkan doktrin değişikliğinin önemli bir göstergesi, Kore'den sonra ilk kez uluslararası kuvvetler içinde Somali (1993) ve Bosna'da (1994) sınırötesi kuvvet bulundurulması; konsept değişikliğinin göstergesi de, Kıbrıs Harekâtı'ndan beri ilk kez T.C. sınırları dışına, Irak'a, sınırötesi harekâtlar düzenlenmesidir. Bu yeni konseptin hasım güç değerlendirmesi içinde, geleneksel düşmanların (SSCB, sonra Rusya ve Yunanistan'ın) yanında, muhtemel ve müstakbel çatışma alanları olarak Ermenistan, İran, Kuzey Irak ve Suriye (ve hatta Lübnan) yer almaktadır. Bu değerlendirme çerçevesinde, Türkiye-Azerbaycan ve öncelikle hava kuvvetleri düzeyinde olmak üzere, Türkiye-İsrail askerî işbirliği başlamıştır. Balkanlar'da da Arnavutluk, Bosna-Hersek, Makedonya, Bulgaristan ve Romanya ile yakın askerî ilişkilerin geliştirildiği göze çarpmaktadır. Bu bölgedeki hasım güçler konfigürasyonunu, propaganda ve psikolojik savaş düzleminde "Ortodoks İttifakı" olarak anılan ülkeleri: Yunanistan, Yeni Yugoslavya (Sırbistan ve Karadağ) ve Rusya teşkil etmektedir. Güneydoğu'da da Jandarma-Kara Kuvvetleri ayrılığı ortadan kaldırılarak, bütün kuvvetler tek elde (Asayiş Bölge Komutanlığı emrinde) toplanmış; dağınık jandarma gücünü oluşturan karakol düzeni terkedilerek ve sadece sınır ve stratejik nokta karakolları bırakılarak kuvvetler belirli merkezlere, çekilmiş; daha önce Vietnam'daki Amerikan taktiği uygulaması içinde denenmiş olduğu üzere

bölgedeki Ordu ve Kolorduların emrindeki Hava alay ve taburlarının mevcudundaki helikopterler marifetiyle piyadeye önemli ölçüde hava desteği sağlanmış; sınırlı kuvvetle takip, pusu ve çevirme harekâtları bırakılarak (neredeyse Kolordu gücünde) büyük kuvvetlerle sarma ve sıkıştırma taktiğine geçilmiştir. TSK, bölgede uygulanan özel savaşta klasik savaş taktiğinin en önemli öğesi olan "ağırlık merkezi" ilkesinin bu savaş durumunda uygulanamamasından sıkıntılıdır. Gerilla gücü, bu ilkeyi tamamen geçersiz kılacak biçimde parçalı, dağınık ve mevzi çatışmaları zorlamakta; buna yanıt vermek üzere kurulan askerî ve özel tim merkezli savaş aygıtı birçok durumda inisiyatifi ele geçirememektedir. Bu nedenle yeniden büyük kuvvetle yüklenme taktiğinin denenmesine geçilmiş ama büyük kuvvetle beraber yürümesi gereken "ağırlık merkezi" ilkesi, savaşın özel koşulları nedeniyle uygulanamamıştır. Jandarma savaş tarzıyla piyade savaşı arasında bir senteze gidilmesi ve ordunun genel olarak sınır dahilisınırötesi müdahale ayrımını terketmek zorunda kalması, Jandarma kuvvetinin önemini arttırmış; buna bağlı olarak uzun yıllar sonra Jandarma sınıfı içinden bir Tümgeneral, (Yalçın Erten) Korgeneralliğe terfi etmiştir.

Bu dönemde Güneydoğu'daki çatışmalar sırasında bazı komutanların yıldızı parlamıştır. Bunların başında Korgeneral Altay Tokat gelmektedir. Bölgedeki kariyerine Hakkâri Dağ Komando Tugay Komutanı olarak başlayan Tokat, KKK Harekât Başkanlığı yapmış, ardından Asayiş Bölge Komutanı olmuştur. Tokat, kendi yöntemleriyle iş görebilse terörü hemen bitireceğini söylemiş ve Tugay Komutanı iken söylediği "bize kalsa burada ot bitmez" sözleriyle açıkladığı "yöntemi" basında oldukça ilgi görmüştü. Bir diğer 'ünlenen' komutan Şırnak Tugay Komutanı iken 23 Ağustos 1992'de oldukça kuşkulu görülen bir "gerilla baskını"nı gerekçe göstererek Şırnak'ı top ve ağır silah atışına tutan Tuğgeneral Mete Sayar'dır. Bu olayın epey yankı yapması sonucunda Sayar, bölgedeki "kariyerini" fazlaca sürdüreınemiş ve Moskova askerî ataşeliğine gönderilmişti. Bölgede yaşanan bir diğer ilçe bombalama olayı, Lice'de (1993) vuku buldu. Yine "kuşkulu" bir baskın sonrasında Lice, neredeyse tamamen oturulmaz hale getirilmişti. Olaydan sonra, ilçe halkının büyük kısmı Lice'yi terketti. Bu olay sırasında Orgeneral Eşref Bitlis'in ekibinden olan Diyarbakır Jandarma Bölge Komutanı Tuğgeneral Bahtiyar Aydın, uzun namlulu bir suikast silahı ile öldürüldü. Bu olay o dönem kuşkuyla karşılanmıştı.

1990-1995 döneminde TSK-istihbarat örgütleri ilişkisi de belirgin bir değişim geçirdi. 1992 yılında MİT Müsteşarı Korgeneral Teoman Koman ile MİT Müsteşar yardımcısı Tümgeneral Ömer Uruk'un ayrılmalarıyla MİT üst düzeyinde askerlerin varlığı sona ermiş oldu. Bu durum MİT'nın sivilleştiği görüntüsünü yaratmakla birlikte, MİT'in yönetim kadrosu 1995 yılına gelindiğinde önemli ölçüde askerlerden oluşmaktaydı. Teoman Koman, müsteşarlıktan ayrıldıktan bir süre sonra Orgeneralliğe terfi ederek önce 3. Ordu Komutanı oldu, ardından 1995'te Jandarma Genel Komutanlığı'na getirildi. TSK'da Özel Harp Dairesi'nde görev yapan ve istihbaratçı general ve amirallerin daima kilit noktalarında bulunduğu gözlenmektedir. Atama, uzatma ve terfilerde, bu tür görevlerden geçmiş üst rütbeli subayların durumlarının gözetildiği dikkat çekmektedir. Bu konumdaki en flaş isimler arasında Kemal Yamak ve Teoman Koman'ı sayabiliriz. Ordunun istihbarat kadrosunun önemli isimlerinden Koramiral Atilla Tuzman'ın görev süresi de, alışılmadık biçimde üç kez uzatılmış, daha sonra Genelkurmay İstihbarat Başkanlığı'ndan emekli olmuştu. Bu görevini sürdürürken, emekli edileceği ve MİT Müsteşarı yapılacağı söylentisi çıkmıştı.

1990'dan itibaren bazı Silahlı Kuvvetler mensupları suikastlara uğradılar. Emekli Yarbay Ata Burcu 9 Ocak 1990'da, resmen Jandarına Asayiş Bölge Komutanlığı olarak anılan Jandarma Asayiş Kolordusu'nun ilk komutanı Emekli Korgeneral Hulusi Sayın 30 Ocak 1991'de Ankara'da, Emekli Tümgeneral Memduh Ünlütürk 7 Nisan 1991'de, yine Jandarma Asayiş Bölge komutanlarından Emekli Korgeneral İsmail Selen 23 Mayıs 1991'de, Emekli Orgeneral Adnan Ersöz 13 Ekim 1991'de, Emekli Oramiral Kemal Kayacan da 29 Temmuz 1992'de uğradıkları silahlı saldırılar sonucunda öldüler. Bu olaylar arasında, Adana Jandarma Bölge Komutanı Tuğgeneral Temel Cingöz'ün görev başındayken Adana'da öldürülmesi ise TSK'da kaygı yarattı. Tuğgeneral Cingöz ve Tuğgeneral Bahtiyar Aydın, görev başındayken öldürülen en yüksek rütbeli subaylardı. TSK'yı sarsan bir diğer olay, 1995'de bir çatışma sırasında öldürülen Mardin Jandarma Alay Komutanı Albay Rıdvan Özden'in, güneydoğudaki savaşla ilgili olarak basına yansıyan ve ordunun temel yaklaşımına aykırı olan görüşleriydi. Albay'ın tavrı, ölümünü izleyen günlerde eşi Tomris Özden tarafından sürdürüldü. Tomris Özden'in cenazede Devlet Töreni yapılmamasını istediği ve eşinin şehitliğini reddettiği basına yansıyınca, ordu kademeleri özellikle Albayın silah arkadaşları aracılığıyla bu tutumu yalanladılar. Albayın eşiyle ilgili birçok dedikodu basına sızdırıldı.

Ormancılık

Ekosistem, orman, ormancılık

PROF. DR. UÇKUN GERAY

☞ Doğal Afetler, Tarım ve Hayvancılık

Ekosistem, orman, ormancılık

UÇKUN GERAY

Dünyamızı en çok etkileyen ve üstelik sosyoekonomik değeri de büyük olan ekosistemlerden bir tanesi olan orman kaynakları sahip olduğu biyokütle düzeyi, enerji ve madde oluşturma ve bunları depolama gücü ile ulaştığı organizasyon düzeyi yönlerinden küremizin en başat elemanlarıdır. Bugün artık orman kaynakları, diğer sektörlerle bağıntıları, sosyal etkileme gücü, ekonomik değeri, çok yönlü ve başka yolla ikame edilmesi mümkün olmayan hizmetleri açısından stratejik kaynak haline gelmiş bulunmaktadır. Orman ekosisteminin sözü edilen çok boyutluluğu çerçevesinde FAO'ya göre "Orman her boyuttaki ağaçların egemen olduğu, vejetasyon örtüsü taşıyan, işletilsin veya işletilmesin, odun veya diğer orman ürünleri üreten, iklim ve su rejimi üzerinde etkisi bulunan veya evcil ya da yabanıl hayvanlara barınak sağlayan bütün alanlardır." Yasal yönden orman tanımı ise bir ülkenin ormandan ve ormancılıktan beklentilerine, ormancılık politikasının amaçlarına, doğal ve sosyoekonomik kısıtlara bağlı olarak değişiklik göstermekte ve biyolojik yaklaşımdan kısmen farklı olabilmektedir. Bu tanım değişiklikleri ülkemiz için de geçerli olmuştur ve örneğin 3116 (1937), 4785 (1945), 5653 (1950), 6831 (1956) sayılı yasalarda farklı orman tanımları getirilmiştir. Yürürlükte olan 6831 Sayılı Orman Kanununda "Tabii olarak yetişen veya emekle yetiştirilen ağaç, ağaççık topluluları yerleri ile birlikte orman sayılır" denilmektedir. Aslında yasalardaki orman tanımları, ormancılık etkinliklerinin yürütüleceği ve orman rejiminin uygulanacağı alanı belirlemektedir. Yani bu tanımlardaki temel ormancılık sektörüne ayrılan alandır ve üzerinde vejetasyon bulunsa da bulunmasa da uygulanacak arazi kullanım rejimi hedeflenmektedir. Diğer yandan belirtilmelidir ki son yıllarda "orman" teriminden çok "orman kaynakları" terimi kullanılır olmuştur. Sadece ağaç topluluğunu değil otu, balığı, çalısıyla tüm florayı ve faunayı ve dolayısıyla da çok yönlü etkinlikleri çağrıştıran, geniş kapsamlı bu terim daha doğru olan bir terimdir.

Kanadalı bilim adamı Peter Pearse kısaca ormancılığı "ağaçları ve araziyi yönetmek" olarak algılamaktadır. Bize göre de ormancılık, orman kaynaklarının toplum refahı doğrultusunda planlı olarak yönetilmesidir. Ancak Spediel'in de belirttiği gibi, son yıllarda ormancılık anlayışında önemli kapsam farklılıkları ortaya çıkmış ve geçmişte ormancılık daha çok biyolojik ve teknik işlerle sınırlanmışken son 20 yılda ekonomik,

TABLO 1
TÜRKİYE'DE ARAZİ KULLANIM BİÇİMİ

Arazi ve Kültür Çeşitleri	Alan (1000 ha.)	Türkiye Alanına Oranı (%)
Tarım alanı	28.059	36.1
Çayır ve meralar	21.506	27.6
Ormanlar	20.200	26.0
Yerleşim alanları	569	0.7
Diğer araziler (sazlık, baltalık, fundalık...)	6.303	8.1
Su yüzeyleri	1.159	1.5
Toplam	**77.796**	**100.0**

Kaynak: DSİ Gn. Mdl. 1993 haritalı İstatistik Bülteni'nden uyarlanmıştır.

ABC ARŞİVİ

80'lerde yaygınlaşan "çevre bilinci" daha çok etrafı temiz tutma, yeşili koruma gibi alanlarda faaliyet gösterdi ve bu sloganlarda ifadesini buldu. Bu faaliyetlerle eşzamanlı olarak son dönemlerde sık sık ağaç dikme kampanyalarına tanık olundu ancak "hayırlı bir faaliyet" olan bu girişimler medyanın sunumuyla biraz sulandırıldı.

sosyal, yönetsel ve taktik içeriği öncelik almıştır. Bu gelişmeye bakarak denilebilir ki ülkemiz ormancılığı henüz klasik kapsamlı bir ormancılık olarak sürmektedir. Diğer yandan ormancılığımıza, ormancılık tipleri açısından baktığımızda Koruma Ormancılığı, Endüstriyel Ormancılık ve Toplumsal Ormancılık tiplerinin sözkonusu olduğu görülmektedir.

Genel anlamda ormancılık, bu doğal kaynağın ve çıktılarının çeşitliliği ve karmaşıklığı nedeniyle, çok boyutlu, sistem bilincini gerektiren bir kaynak yönetim biçimidir. Ayrıca etkinliklerinin zaman ve mekân boyutu çok önemli olan bir sektördür. Bunun yanında ormancılıkta çıktıların elde edilmesi için gerekli süre çok uzundur. Bunun paralelinde ölçme, gözlemleme ve deneme etkinlikleri uzun süreleri ve karmaşık yöntemleri zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla ürün ve onu oluşturan sermayenin birbirinden ayrılması önemli darboğazlar yaratmakta ve özel bir dikkati gerekli kılmaktadır. Ülkemiz için bu nitelikler üzerine eklenebilecek ormancılık nitelikleri ise şöyle sıralanabilir: Türkiye'de orman kaynaklarının mülkiyeti, işletilmesi ve yönetilmesi % 99 oranında devlete aittir. Ayrıca orman varlığımız ve orman ürünleri üretimimiz, giderek, hızla artan mal ve hizmet taleplerine cevap verememektedir. Dolayısıyla ormancılığımız asıl olarak iç tüketime dönük çalışan ve ihracat için yönlendirilmeyecek sektörlerdendir. Ormancılığımız gelir farklılıklarını dengeleme, işlendirme ve kırsal kalkınma aracı olarak büyük bir öneme sahiptir. Öte yandan önemli bir bölümüyle tahrip edilmiş olan orman kaynaklarımız nedeniyle, üretim işlevi yanısıra koruma ve geliştirme işlevi de büyük olan bir ormancılık sözkonusudur.

Orman varlığımız

Ormancılığımızın hangi koşullarda yapıldığını görebilmek üzere ülkemizdeki arazi kullanımına ve ormanlarımızın envanterine ilişkin bazı bilgilere sahip olunması gerekir. Ülkemizdeki arazi kullanımı *Tablo 1*'de özetlenmiştir. Tablodan görüldüğü gibi ormanlarımızın alanı ve sahip olduğu pay küçük sayılmaz. Bu pay Fransa'da % 25, Avusturya'da % 45, Yunanistan'da % 44 ve Portekiz'de % 34'dür. Ancak ülkemiz ormanlarının büyük bölümü bozuk orman niteliğindedir. Üstelik içerdiği yaklaşık 17.500 köy ile hayli parçalanmış bir durumdadır.

Orman varlığımızın coğrafi bölgelerimiz içerisinde payları ise *Tablo 2*'de görülmektedir.

Bölgelerin orman varlıklarına ilişkin payların farklılığı yetişme ortamı koşullarından ve sosyal baskı düzeyinden ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla ormanları geliştirerek ve ağaçlandırmaları yaygınlaştırarak farklılıkları dengeleme olanağı mevcuttur.

İşletme biçimine ve niteliklerine göre orman kaynaklarımızın dökümü ise *Tablo 3*'de görülmektedir.

Bozuk nitelikli ormanların ve baltalıkların payının yüksek oluşu orman kaynaklarımızın karşı karşıya kaldığı baskıların, süregelen yıkımların ve temelde hangi amaçlarla kullanılageldiğinin işaretidir. Orman kaynakları zengin, ormancılığı ileri olan ve ekonomisi gelişmiş bulunan ülkelerde bu tablonun tamamen tersine gerçekleştiği, yani koru ormanları ile verimli ormanların çok daha büyük paylara sahip olduğu görülmektedir.

Bir ülke ormancılığının ağaç türlerine bağlı olarak da yapılandığı açıktır. Bu nedenle koru ormanlarımızın iğne yapraklı türler ve yapraklı türler itibariyle alanları ve etaları (Eta, devamlılık ilkesi çerçevesinde bir ormanda belli dönemlerde yapılabilecek kesim (hasat) düzeyi anlamında, sektöre özgü bir terimdir, Tablo 4'te özetlenmiştir.

Orman kaynaklarımıza ilişkin daha başka saptamalar yapmak da

mümkündür. Örneğin ülkemiz ormancılığının pek az ülkede görülebilen bir özelliği de orman - nüfus ve orman - orman köylüsü ilişkileridir. Örneğin ülkemizde, kişi başına düşen orman alanı 0.32 ha.; orman köylüsü başına düşen orman alanı ise 2.24 ha. kadardır. Kişi başına düşen orman alanı yönünden ülkemiz dünya ortalamasının (1.2 ha.) altında yeralmaktadır. Bu değer Norveç'te 2.3 ha., ABD'de 1.3 ha., Avusturya'da 7.2 ha., Kanada'da 18.7 ha., İsveç'te 2.9 ha., Finlandiya'da 4.7 ha. düzeyindedir. Buna karşılık Yunanistan, Fransa, Romanya ve Polonya'da 0.2 - 0.3 ha. dolayındadır.

Türkiye ormancılığının niteliklerini belirleyen unsurlardan bir tanesi de ormanlardaki ağaç serveti ve bunun yoğunluğudur. Türkiye Orman Envanteri'ne göre ormanlarımızdaki dikili gövde hacmi, kabuklu olarak 976 milyon m^3'tür.. Buna göre koru ormanlarında hektarda 74 m^3, baltalık ormanlarda ise hektarda 12 m^3 servet bulunmaktadır. Genel ortalama ise 46 m^3/ha.dır. Bu ortalama değerler İskandinav ve Avrupa ülkelerine göre hayli düşüktür. Servet düşüklüğü aynı zamanda ormanlardaki hacim artımının da düşük olması anlamına gelmektedir. Nitekim koru ormanlarında 2.0 m^3/ha. ve baltalık ormanlarda 0.6 m^3/ha. yıllık artım elde edilmektedir. Bu değer de doğal olarak Avrupa ve İskandinav ülkelerine göre hayli düşüktür.

Mal ve hizmet üretimi

Ormancılık sektörünün çıktıları yani ürünleri, a) Orman Ana Ürünleri, b) Orman Yan Ürünleri ve c) Orman Hizmetleri olarak gruplandırılmaktadır. Ana ürünler de kendi içerisinde Yapacak Odun ve Yakacak Odun olarak ikiye ayrılmaktadır. Odun hammaddesi dışında kalan ve reçine, palamut, defne yaprağı, sığla yağı, mazı, çam fıstığı, av hayvanı, ıhlamur çiçeği şeklinde örneklendirilebilecek ürünlere orman yan ürünleri adı verilmektedir (Amaca göre bu ürünlere de ana ürün denilebilir). Orman kaynaklarından elde edilen hizmetler ise toprak koruma, su rejimini düzenleme toplum sağlığı, yurt savunması, turizm, rekreasyon, avcılık, gen kaynağı, görsel güzellik gibi çok çeşitli alanlarda sağlanan faydalar olarak örneklendirilebilir. Ana ve yan ürünlerinin genelde piyasası oluştuğundan bunların ekonomik büyüklüklerini tahmin etmek olanak içindedir. Buna karşılık sözü edilen hizmetlerin birçoğunun ölçülmesi, fiyatlarının belirlenmesi ve ekonomik hayata yaptığı katkıların sayısallaştırılması büyük güçlükler arzetmektedir. Ülkemiz ormancılığında yukarıda sayılan malların ve hizmetlerin hepsi gerçekleşmektedir. Orman yan ürünleri ya halkın faydalanması, ya bazı sektörlere girdi oluşturması, yahut da ihraç konusu olmasıyla değer kazanmaktadır. Orman ana ürünleri yani yapacak ve yakacak odun üretimi 1937'den 1970'e hızla artış kaydetmiştir. Üretimdeki bu artışın bazı açıklayıcı nedenleri bulunmaktadır. Örneğin orman yolları ağının genişletilmesiyle ulaşılamayan bazı kaynaklar ulaşılabilir hale gelmiştir. Öte yandan orman ürünlerine olan talebin artışı ve bunun baskısı da üretim artışını getirmiştir. Ayrıca ormanlara mali bir kaynak gözüyle bakıldığından eta'nın üzerinde kesim (hasat) yapılabilmiştir. Kırsal yoksulluk ve nüfus artışı ile ortaya çıkan yasadışı faydalanmaları da gizli tüketim adı altında bunlara eklemek gerekir. Bütün bu nedenler sonucu gerçekleştirilen aşırı kesimlerle ormanlarımızda bir servet ve nitelik düşüşü yaşanmıştır. 1980'li yılların başlarından itibaren ülkemiz odun hammaddesi ithal etme durumunda kalmıştır. Böylece ormanlarımızı dinlendirme ve yasadışı faydalanmaları kısmen de olsa sınırlama olanağı doğmuştur. Bunun paralelinde kesim düzeyi azaltılarak, 1971-1982 dönemindeki yıllık ortalama 21.000.000 m^3 kesim düzeyi (yapacak ve yakacak odun hammaddesi toplamı), 1983-1989 döneminde 17.000.000 m^3 düzeyine çekilmiştir. Ancak bu sayılar yasadışı faydalanmaları içermemektedir. Örneğin bir araştırmaya göre resmî yollardan piyasaya verilen yakacak odun 1984'te 12.009.000 ster (8.406.300

TABLO 2
COĞRAFİ BÖLGELERE GÖRE ORMAN ALANLARININ ORANLARI

Bölgeler	Orman Oranı (%)
Karadeniz	24.90
Akdeniz	24.18
Ege	16.75
Marmara	12.76
Doğu Anadolu	10.83
İç Anadolu	7.54
Güneydoğu Anadolu	3.04

Kaynak: Orman Bakanlığı Çalışmaları 1980.

TABLO 3
ORMANLARIN İŞLETME BİÇİMİ VE NİTELİKLERİNE GÖRE DURUMU

Nitelikler	Koru (ha.)	Baltalık (ha.)	Toplam (ha.)	Toplama Oranı (%)	Türkiye Alanına Oranı (%)
İyi (verimli)	6.177.000	2.680.000	8.857.000	44	11.4
Bozuk (verimsiz)	4.758.000	6.585.000	11.343.000	56	14.5
Toplam	**10.935.000**	**9.265.000**	**20.200.000**	**100**	**26**

m^3) iken, gerçekteki tüketim 24.443.187 ster (17.110.231 m^3) olmuştur. Buna göre yakacak odunda resmî üretim kadar yasadışı faydalanma vardır.

1994 yılına kadar, Orman Genel Müdürlüğü'nün (OGM), yapacak odun olarak ortalama yılda 7 milyon m^3 ve yakacak olarak da 9 milyon m^3 üretimi sözkonusudur. Orman rejimi dışındaki alanlarda ise, tarımsal ormancılık yahut çiftlik ormancılığı olarak adlandırılan üretim etkinliklerinden, çok büyük payı kavak odununa ait olmak üzere yaklaşık yılda 2.5 milyon m^3 yapacak odun elde edilmektedir. Bunun yanısıra özel kesimin yakacak odun üretimi yılda 1.3 milyon m^3'dür.

İthal yoluyla sağlanan yıllık 1.7 milyon m^3 yapacak odun da dikkate alındığında toplam yurt içi yapacak odun arzı yaklaşık yılda 11.2 milyon m^3'e ve toplam arz ise 21.3 milyon m^3'e ulaşmaktadır. Buna karşılık OGM tarafından yapılan analizlere göre OGM ve özel kesim yapacak odun arzı adım adım artarak, yaklaşık 10 milyon m^3/yıl'dan 13 milyon m^3/yıl'a varacaktır. Buna karşılık toplam yapacak odun talebi 2000 yılı için 17.6 milyon m^3 tahmin edilmektedir. Aradaki 4.6 milyon m^3'lük açık ithal ve/veya yasadışı faydalanma yollarından karşılanma durumundadır. Yapılan hesaplar bu açığın 2010 yılında 6.6 milyon m^3'e ulaşacağını göstermektedir. Ormanlar üzerindeki yasadışı yollardan yakacak odun faydalanmasından doğan baskı 2000 yılından itibaren hafiflemeye başlayacaktır. Ancak şu da bellidir ki odun hammaddesi ithali için gerekecek döviz dış ödemeler bilançosunu en çok zorlayan kalemler arasına girecektir (Tablo 5 ve 6).

Ülkemizin yapacak odun ihracatı çok küçük rakamlarla ifade edilebilir (5.3 milyon dolar). 1992 yılı itibariyle 71.5 milyon dolara varan yan ürün ihracatı ise gelişmeye açıktır ve kararlılık arzetmektedir.

Hiçbir zorlamaya gidilmese bile orman ekosistemleriyle kaplı alanların, hemen tüm işlevleri esasen yerine getirdiği açıktır. Ancak bu hizmetlerin düzeyini ve niteliklerini arttırmak üzere orman kaynaklarımızın bir bölümünün bu işlevlere özellikle tahsis edildiği görülmektedir. Bu tahsis şu başlıklar altında yapılmıştır: a) Ulusal Parklar, b) Orman İçi Dinlenme Yerleri, c) Doğayı Koruma Alanları, d) Doğa Parkları, e) Doğa Anıtları, f) Av Üretme ve Koruma Alanları, g) Balık Üretme Tesisleri, h) Koruma Ormanları, ı) Üretim Ormanları.

Ulusal parklar bilimsel ve estetik bakımdan ulusal ve uluslararası ender bulunan doğal ve kültürel kaynak değerleriyle öne çıkan koruma, dinlenme ve turizm alanlarına sahip doğa parçalarıdır. Halen toplam 566.372 hektara ulaşan 29 ulusal parkımız bulunmaktadır. Orman kaynaklarından farklı rekreasyonel amaçlarla yararlanmak isteyenlere hizmet sunmak üzere de yaklaşık 15.907 ha. orman alanına varan 428 orman içi dinlenme yeri ayrılmış ve donatılmıştır. Bunlardan 44 adedi kamping hizmetlerinin de verildiği A tipi alan olarak düzenlenmiştir. Diğer yandan bilim ve eğitim bakımından önem taşıyan, ender, tehlikeye açık veya kaybolmaya yüz tutmuş ekosistemleri, türleri ve doğal olayların meydana getirdiği seçkin örnekleri içeren, mutlak koruma altına alınması gereken, salt bilim ve eğitim amacına dönük olarak 82.023 hektarı bulan 32 doğayı koruma alanı ayrılmış bulunmaktadır. Doğa parkı olarak ise 46.872 hektara ulaşan bir alan düzenlenmiştir. Bunların dışında 73.8 hektarlık 54 doğa anıtı ve 106 adet yaban hayatı koruma alanı ile 51 adet balık üretme tesisi ayrılmak suretiyle de bilimsel, kültürel, ekonomik, moral, turistik yönlerden orman kaynaklarından fayda elde edilmektedir.

TABLO 4
KORU ORMANLARININ TÜRLERE DAĞILIMI VE ETALARI

İbreliler	Koru Alanı (ha.)	Eta (m^3)
Kızılçam	3.096.064	3.883.583
Karaçam	2.204.381	3.574.873
Sarıçam	738.192	1.976.688
Göknar	183.880	1.561.252
Ladin	135.959	744.629
Sedir	99.325	265.675
Ardıç	925.822	93.960
Diğerleri	1.131.549	14.718
Toplam	**8.515.172**	**12.115.378**
Yapraklılar		
Kayın	614.615	3.333.872
Meşe	380.118	168.054
Gürgen	3.528	159.625
Kızılağaç	36.189	110.457
Kavak	7.111	90.170
Kestane	11.199	44.756
Dışbudak	3.512	17.185
Diğerleri	448.248	180.381
Toplam	**1.504.521**	**4.704.500**

Kaynak: Kuruluşunun 150. Yılında Ormancılığımız, *Orman Genel Müdürlüğü Yayını 1989.*

Bu hizmet üretim etkinliklerinin paralelinde, ormanların toprak koruma ve su rejimini düzenleme bakımından vazgeçilmez hizmetleri iddiasıyla, ormancılık mevzuatının getirdiği olanaklar kullanılarak yaklaşık 400.000 hektara varan 46 adet koruma ormanı ayrılmış bulunmaktadır. Bunlar Belgrat Ormanı (İstanbul), Sultandağı (Afyon), Elmalı Bendi (İstanbul), Terkoz Gölü (Çatalca), Yalova Kaplıcaları (İstanbul), Beynam (Ankara) ... şeklinde örneklendirilebilir.

Orman-Köy ilişkileri

Ülkemizde, yaklaşık sayılarla 17.500 orman köyünde 9.1 milyon

orman köylüsü yaşamaktadır. İşsizlik, arazi kıtlığı, altyapı eksikliği, gelir düşüklüğü ve hızlı nüfus artışı yaşayan ve kısacası kırsal yoksulluğu en ağır biçimde yaşayan orman köylüsünün ormanlar üzerinde ister istemez bir baskı yarattığı bilinmektedir. Ormancılık çalışmalarının bu sosyal baskı altında istenilen hızda ve istenilen biçimde yürütülmesi olası değildir. Orman köylüsünün diğer kırsal kesimden ayrı bir sosyoekonomik yapı olduğu ve bu kesimin kalkındırılmasının zorunlu bulunduğu, yoğunlukla 1956'dan başlayarak gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda Anayasalarda ve diğer yasalarda düzenleme yapılarak ve asıl olarak da 1970'de bu işleve dönük bir örgütlenmeye gidilerek (Orman Köy İlişkileri Genel Müdürlüğü: ORKÖY) çare geliştirilmeye çalışılmıştır. Finansman sağlama doğrultusunda da Orman Köylüleri Kalkınma Fonu oluşturulmuştur. Bu köylerde kredi kullandırılarak ve temelde kooperatifçilik yoluyla gelir artırıcı projeler yürütülmüştür. Bu sırada başta finansman olanakları olmak üzere birçok engelle karşılaşılmıştır. Ancak en önemli darboğaz 1980 yılında bu genel müdürlüğün indirgenmesi ve daha sonra da kaldırılmasıyla yaşanmıştır. Orman Bakanlığı'nın ikinci kez kuruluşundan sonra ORKÖY yeniden oluşturulmuştur (1991). Ne var ki bilgi, beceri ve deneyim kaybının olumsuz sonuçları da büyük olmuştur. 1992 yılı itibariyle ülkemizdeki 3602 kalkınma kooperatifinin 1593'ü orman köylerine ilişkindir. Bu kooperatiflerin bir bölümü ormancılıktaki üretim aşamalarında, bir bölümü de öteki üretim alanlarında ve ürünlerin değerlendirilmesi konularında etkinlik göstermektedir. ORKÖY'ün kooperatiflere, ailelere, şahıslara ve köy tüzel kişiliklerine birçok biçimde, aynî veya parasal destek verdiği görülmektedir.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Neredeyse her yıl büyük çapta bir orman yangınının yaşandığı 80'ler, ilave olarak büyük kentlerde arazi mafyasının ortaya çıkışına ve kent etrafındaki ormanların "kemirilerek" küçük şehirler haline getirilmesine de tanık oldu.

Bu destekler ilçe kalkınma planlarına göre, pazarla bütünleşebilen, gelir artırıcı ve asıl olarak da tarla tarımına dönük olmayan tip projeler çerçevesinde verilmektedir. Son yıllarda "Sosyal Ormancılık" disiplini çerçevesinde ORKÖY kırsal kalkınma çabalarını güçlendirmeye ve kullanılan kalkınma yöntemlerini çeşitlendirmeye çalışmaktadır.

Geliştirme-Ağaçlandırma

Ülkemiz ormancılığının önemli boyutlarından bir tanesi orman kaynaklarımızın geliştirilmesidir. Bu işlev içerisine kısaca ağaçlandırma, erozyon kontrolü, mera ıslahı, ormanların gençleştirilmesi ve bakımı, enerji ormanı kurma, kavakçılığı geliştirme gibi etkinlikler girmektedir. Bu etkinlikleri gerçekleştirmek üzere Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Genel Müdürlüğü (AGM) örgütlenmiştir (1969 ve daha sonra 1992). 20.2 milyon hektara ulaşan orman alanlarımızın büyük bölümü verimsiz ve bozuk olduğuna ve yılda 500 milyon m^3 toprak taşındığına yani erozyona uğranıldığına göre geliştirme ve ağaçlandırma işlerinin önemi yaşamsal düzeydedir. 1955 yılına kadar düşük düzeyde gerçekleştirilen ağaçlandırma çalışmaları, 1956 yılında çıkarılan 6831 sayılı yasa, 1963 yı-

lından itibaren başlayan planlı dönem ve 1969 yılında Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Genel Müdürlüğü'nün kuruluşu ile 1990'lı yıllara kadar artarak sürmüştür. Gerçekleştirilen bazı ağaçlandırmalardan artık bugün hammadde sağlanabildiği için yeni bazı işletme şeflikleri dahi açılmıştır. 1992 yılı sonuna kadar yapılan ağaçlandırmalar yaklaşık 2 milyon hektara varmıştır. Bir ara yılda 120.000 hektara ulaşan (1980'li yılların sonu) ağaçlandırma düzeyi 1995 yılında kaynak yetersizliği dolayısıyla 15.000 hektara kadar düşmüştür.

AGM'nin en önemli görevlerinden biri de erozyon kontrolü ve mera ıslahı görevleridir. Erozyon, özetle, en değerli kaynağımız olan toprağı yerinde tutan bitki örtüsünün insan tarafından tahribedilmesi sonucu hız kazanmış olan toprak aşınması ve taşınmasıdır. Temel erozyon nedenlerinden bir tanesi arazinin yanlış kullanımı yani uygun olmayan üretim konularına tahsisidir. Orman ve mera alanları da aşırı otlatma, yangın ve usulsüz faydalanma nedeniyle erozyon konusu olmaktadır.

Tarıma elverişli olmadığı halde tarım yapılan topraklar 6 milyon hektarı aşmaktadır. Toplam olarak 3.850.000 ha. alanda ivedi antierozyonel önlemler gereklidir. Bunun yanında 3.500.000 ha. orman üstü ve orman içi mera potansiyelinin 1.500.000 hektarı da ivedi iyileştirme beklemektedir. Ancak bu dev soruna karşın finans ve örgüt darboğazı nedeniyle yılda sadece yaklaşık 35.000 ha. erozyon kontrolü ve 8.000 ha. mera ıslahı programlanabilmektedir. Bu darboğazı aşmak ve özel kesimi ağaçlandırma ve erozyon kontrolü çalışmalarına katmak üzere bir Ağaçlandırma Fonu olanağı yaratılmıştır. Bu olanak 1995'de yürürlüğe giren Milli Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Seferberlik Kanunu ile ileri ölçüde genişlemektedir.

Ormancılığın ekonomik ve sosyal etkileri

Milli gelir hesapları, izlenen mantık gereği fiyatı olan mal ve hizmetler dikkate alınarak yapılmaktadır. Bu dar çerçevede kalınarak bir analiz yapıldığında ormancılık sektörünün milli gelir içerisindeki payı % 0.5 düzeyinde görünmektedir. Ancak gerçek paya ulaşmak üzere, Devlet İstatistik Enstitüsü hesaplarına yansıtılmayan olguları da dikkate alarak bir hesap yapmak mümkündür. Dolayısıyla gizli tüketim, özel sektör üretimi ve ormancılık kuruluşlarından talep edilen, orman köylüsüne ve SEKA, TKİ, TEK, PTT, ORÜS... gibi devlet kuruluşlarına yapılmak zorunda kalınan sübvansiyonlar dikkate alındığında sektörün payı % 1,7 dolayına ulaşmaktadır.

Öte yandan 1990 yılı input-output tablosu ve katsayılar matrisi yardımıyla yapılan bir analizle de sektörün ekonomik ve asıl olarak parasal etkileri ortaya konulmuştur. Bu araştırmaya göre sektörün ülke üretimi içerisindeki payı % 0.5 ve GSMH içerisindeki payı da % 0.8 düzeyindedir. Bu değerlerde de gizli tüketim ve subvansiyonlar etkili değildir. İnput-output tablosundan çıkan önemli bir sonuç da ormancılığın diğer sektörlere verdiği girdilerin, yani ara talebin toplam sektör arzı içindeki payının hayli büyük oluşudur (% 80). Dolayısıyla ormancılık sektörünün en önemli özelliği ileri bağıntılarının büyük oluşu ve uyarıcı rol oynamasıdır. Ayrıca işlendirme yaratma etkisi toplam 64 sektör içerisinde hayli ileri bir noktadadır (17. sırada).

Bu etkilerin dışında yan ürünler, bölgeler arası gelişme farklılığını azaltıcı rolü, ödemeler dengesine katkısı ve enerji tüketimindeki payı da oldukça büyük ölçülerdedir.

Ağaçlandırma, orman ürünleri üretimi, yol yapımı ve onarımı, koruma, fidan üretimi, erozyon kontrolü vb. ormancılık temel işlevleri emekyoğun çalışmalardır. Orman Bakanlığı olarak 1993 yılında sağlanan toplam işlendirme olanağı 14.629.000 adam/gün'dür. Yılda 240 iş günü üzerinden bu yaklaşık 61.000 işçinin iş-

TABLO 5
1988-1992 YILLARI TÜRKİYE'NİN YAPACAK ODUN İTHALATI

Ürün	Birim	1989	1990	1991	1992
Toplam Yapacak Odun	m^3	477.519	834.525	1.094.632	1.093.557
	$	61.568.182	117.131.354	131.341.182	136.849.928

Kaynak: Orman Bakanlığı verileri.

TABLO 6
1988-1992 YILLARINDA YURTİÇİ TÜKETİMİ (1000 M^3)

Ürünler	Birim	1988	1989	1990	1991	1992
Yapacak Odun	m^3	11.157	11.239	10.145	10.934	10.461
Yakacak Odun	m^3	22.814	22.237	22.136	22.026	21.571
Toplam	**m^3**	**33.971**	**33.476**	**32.281**	**32.960**	**32.032**

Kaynak: Orman Bakanlığı verileri. (Yasa dışı faydalanma dahil)

lendirilmesi anlamına gelmektedir. Meydana çıkan bu olanak genellikle az gelişmiş yöreler ve vasıfsız işçi kitlesi için sözkonusu olduğundan, geri kalmış yörelerin ve düşük gelirlerin geliştirilmesi bakımından büyük önem arzetmektedir.

Enerji kullanımı açısından bakıldığında da, yasal ve öteki yollardan sağlanan yakacak odunun, özellikle kırsal yaşantıda önemli bir enerji kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Birincil enerji kaynakları arasında, yakacak odunun ülkemiz enerji bilançosundaki payı % 10 dolayındadır.

Örgüt yapısı

Orman Bakanlığı, Orman Ürünleri Sanayii Kurumu dışında Orman Genel Müdürlüğü (OGM), Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Genel Müdürlüğü (AGM), Orman Köy İlişkileri Genel Müdürlüğü (ORKÖY) ve Milli Parklar ve Av-Yaban Hayatı Genel Müdürlüğü (MP) olmak üzere dört genel müdürlükten oluşmaktadır. Bu genel müdürlüklerin merkez teşkilâtı olduğu gibi taşra teşkilatı da bulunmaktadır. OGM temelde tüm orman ürünlerini üreten ve pazarlayan, tekel durumda olan ve asıl olarak döner sermayesi güçlü olan bir büyük işletmeye benzemektedir. Diğer üç genel müdürlük ise asıl olarak hizmet sağlayan örgütler olarak kabul edilmektedir.

OGM'nin başlıca görevleri, ormanların geliştirilmesi, korunması, denetiminin sağlanması, ormanların yönetilmesi ve işletilmesi, orman ürünlerinin üretimi ve pazarlanması, ormancılıkla ilgili araçların sağlanması, ormanların ıslahı ve bakımı ve ormanların gençleştirilmesi şeklinde özetlenebilir. OGM'nin ülke yüzeyindeki temel kuruluşları ise Devlet Orman işletmeleridir (243 adet). Bu işletmeler Orman Bölge Müdürlükleri halinde, koordinasyon ve denetimle

TABLO 7
1990-2010 YILLARI YAPACAK ODUN CİNSLERİNE GÖRE TALEP TAHMİNLERİ

Yıllar	Miktar (m^3)
1990	13.112.492
1991	13.505.454
1992	13.927.888
1993	14.361.819
1994	14.811.327
1995	15.289.796
1996	15.777.182
1987	16.286.419
1998	16.701.222
1999	17.178.086
2000	17.665.362
2001	18.163.346
2002	18.672.411
2003	19.190.896
2004	19.725.163
2005	20.369.606
2006	20.826.661
2007	21.396.575
2008	21.979.920
2009	22.577.074
2010	23.188.449

görevli üst kuruluşlara kavuşturulmuştur. Ülkemiz 28 adet Orman Bölge Müdürlüğü'ne ayrılmıştır.

OGM dışındaki üç genel müdürlüğün, yani ana hizmet birimlerinin, birarada işlev görmek üzere 9 Bakanlık Bölge Müdürlüğü şeklinde ülke çapında örgütlendiği görülmektedir. Ayrıca fidanlık ve milli park müdürlükleri de bunlara bağlıdır.

AGM'nin görevi, bozuk ve verimli orman alanlarında ağaçlandırma, erozyon kontrolü, mera ıslahı yapmak veya yaptırmak; orman rejimine alınacak alanlarda orman kurmak ve doğal dengeyi sağlamak; tohum ve fidan üretmek ve bunları ıslah etmek şeklinde özetlenebilir.

ORKÖY'ün görevleri içerisinde temelde, orman köylülerinin sosyoekonomik gelişimini sağlamak üzere etüd yapmak, plan hazırlayıp uygulamak; kredi ve destek kaynaklarını bu amaçlara yöneltmek; fon kaynaklarını yönlendirmek yer almaktadır.

MP'nin görevleri ise, ulusal parkları, doğa anıtlarını, doğayı koruma alanlarını, dinlenme yerlerini ayırmak, korumak, planlamak, düzenlemek ve işletmek; yaban hayatını ve kara av kaynaklarını, su kaynaklarını, sulak alanları... korumak, geliştirmek; av kaynaklarını işletmek, kara avcılığını düzenlemek ve bu konularla ilgili envanter, planlama, denetim işlerini yürütmek şeklinde özetlenebilir.

KAYNAKÇA

Çağlar, Y. 1992. *Türkiye Ormanları ve Ormancılık.* İletişim Yayınları, Cep Üniversitesi. İstanbul.

Çakır, M. 1984. *Ormancılık Sektörünün Milli Gelir İçindeki Yeri.* Orman Mühendisleri Odası Yayın No: 9 Ankara.

Çepel, N. 1978. *Orman Ekolojisi.* İ.Ü. Orman Fakültesi Yayın No: 257. İstanbul

DPT. 1990. *Ormancılık.* VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı Ö.İ.K. Raporu. Ankara.

Geray, A.U. 1989. "Ormancılığın Çağdaş Çerçevesi." *İ.Ü. Orman Fakültesi Dergisi,* Seri B, Cilt 39, Sayı 4, pp. 17-27. İstanbul.

Orman Bakanlığı, 1993, 1. Ormancılık Şurası: Cilt 1, 2, 3. O.B. Yayın No: 006, Ankara.

Orman Bakanlığı, 1995, *Orman Bakanlığı'nda Yeni Yapılanma.* O.B. Yayın No: 15. Ankara.

OGM. 1973. *Cumhuriyetimizin 50. Yılında Ormancılığımız.* OGM Yayını Seri No: 145. Ankara.

OGM. 1986. *Türkiye'de Orman Köylüleri Tarafından Tüketilen Yakacak Odun Anketi ve Sonuçları.* OGM, APK Dairesi Yayın No: 1. Ankara.

OGM. 1988. *Ormancılık Ana Planı 1990-2009.* OGM, APK Dairesi Başkanlığı, Yayın No: 3. Ankara.

OGM. 1989. *Kuruluşunun 150. Yılında Ormancılığımız.* OGM Yayın No: 673. Ankara.

Özdönmez, M ve diğerleri. 1989. *Ormancılık Politikası.* İ.Ü. Orman Fakültesi Yayın No: 401. İstanbul.

Parlamento ve Yasama

Türkiye Büyük Millet Meclisi

ALPER SEDAT ASLANDAŞ

1987-1994 yılları arasındaki milletvekilleri listesi

☞ Anayasa, Hükümetler ve Yürütme, Kürt Sorunu, Oniki Eylül Darbesi ve Rejimi, Seçim, Sıkıyönetim ve Olağanüstü Hal, Siyasal Partiler

Türkiye Büyük Millet Meclisi

ALPER SEDAT ASLANDAŞ

1982 Anayasası, yasama organını tekrar tek meclisli yapmıştır. 1961 Anayasası iktidarı sınırlandırmaya katkı sağlayacağı düşüncesiyle, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu'ndan oluşan çift meclisli bir yasama organı kurmuştu. Hareket noktası "yürütmenin güçlendirilmesi" olan 1982 Anayasası, ikinci meclis olan Cumhuriyet Senatosu'nu kaldırdı. Aslında iki Meclisli sistemin yasama faaliyetinin iyileştirilmesi, nitelikli hale getirilmesi gibi kendisinden beklenen asıl faydaları sağlayamadığı da genel kabul görmüştür.

Anayasa, bundan başka milletvekili sayısını 450'den 400'e indirmiş, seçim dönemini dört yıldan beş yıla çıkarmıştı. Milletvekili sayısı 1987 yılında yapılan Anayasa değişikliğiyle tekrar 450'ye 1995'te yapılan değişiklikle de 550'ye çıkarıldı. 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle kapatılan TBMM, 6 Kasım 1983'te yapılan milletvekili genel seçimleri ardından 24 Kasım'da toplandı. Yeniden açılan TBMM 6 Aralık 1983'te Başkanlık Divanı'nm oluşmasıyla, yeni Anayasa'da düzenlenen yetkilerini kullanmaya başladı. Bu tarihte, yasama yetkisini kullanan Milli Güvenlik Konseyi ve Danışma Meclisi'nin hukukî varlıkları sona erdi.

Görev ve yetkileri açısından TBMM'nin pratiği

1982 Anayasası, parlamentoların temel yetkileri arasında kabul edilen kanun yapma, hükümeti denetleme ve devlet bütçesini kabul etme yetkilerini TBMM'ye vermiştir. Bunların yanısıra Meclis'e, sembolik öneme sahip (para basma gibi) ya da devletin dış ilişkileriyle ilgili bazı yetkiler de verilmiştir.

Kanun yapma

Meclis'in en temel yetkisi, "kanun koymak, değiştirmek ve kaldırmak"tır. Bakanlar Kurulu ve milletvekilleri Meclis'e kanun teklif edebilirler. Bakanlar Kurulu tarafından verilen kanun tekliflerine "tasarı", milletvekilleri tarafından verilenlere "teklif" denmektedir. Kanun tasarı ve tekliflerinin görüşme usul ve esasları Meclis İçtüzüğü'nde belirtilmiştir. Tasarı ve teklifler ilgili komisyonlardan geçtikten sonra Genel Kurul'da görüşülür. Bir yasama döneminde sonuçlandırılmayan tasarı ve teklifler hükümsüz sayılır, buna parlamento jargonunda "kadük olma" denir. TBMM'de reddedilen kanun teklif ve tasarıları, bir yıl geçmeden aynı yasama yılında yeniden verilemez.

1983-1995 yılları arasında üç yasama döneminde kanun teklifleri, kanun tasarılarından daha fazladır. Hükümetin bir konuyu kanun tasarısı olarak Meclis'e getirmesi için izlenmesi gereken prosedür; bu tasarılarla hükümet programı arasındaki uyumun gözetilmesi, Meclis'e sevk edilen kanun tasarılarının sayısının daha az olmasını açıklayabilir. Kanun teklifleri bir tek milletvekilinin imzasıyla verilebildiği için sayıları tasarılara nazaran daha fazla olmaktadır. Bir seçim çevresinden, değişik partilere mensup milletvekillerinin seçmenlerin isteklerini Meclis'e yansıtmakta rekabet halinde bulunmaları da kanun teklifi akışını artırır.

Gündemdeki bir konuyla ilgili hemen her partiye mensup milletvekillerince kanun teklifi sunulması da fazlalığın nedenleri arasındadır.

Kanunlaşan tasarı ve tekliflere baktığımızda, kanunlaşma oranının giderek azaldığı görülmektedir. 17. yasama döneminde verilen kanun tasarı ve tekliflerinin kanunlaşma oranı % 48.4 iken, bu oran 18. dönemde % 37.5'e, 19. dönemde % 20.5'e düşmüştür. Kabul edilen kanun sayılarına bakıldığında, Meclis'in hemen her yasama döneminde yaklaşık üçyüz

İLETİŞİM ARŞİVİ

Meşhur "Meclis Kulisleri". Parlamentonun ülke gündeminde ağırlığı olduğu dönemlerde "Kulislerden sızan haberler"Ankara'da neler olup bittiğini az da olsa yansıtırken, 90'larda köşe yazarlarının "Dün gece telefonda başbakanla.." diye başlayan yazıları gözdeydi.

kanun kabul ettiği anlaşılmaktadır. Tablonun ortaya koyduğu bir başka sonuç da, Hükümetin Meclis çoğunluğuna sahip olmasının ve "parti disiplini"nin doğal sonucu olarak kanun tasarılarının kanun tekliflerine nazaran daha fazla kanunlaştığıdır.

19. dönem verilerine göre, tasarıların kanunlaşma oranı önceki dönemlere göre düşmüştür. Düşüş, farklı parti programlarına, seçmen kitlesine ve eğilimlere sahip olan iki partinin (DYP-SHP sonrasında DYP-CHP) oluşturduğu hükümetlerin partilere mensup milletvekillerine tümüyle hakim olamamaları, bir başka ifadeyle parti disiplinini işletememeleriyle açıklanabilir. Tablodan çıkan ilginç bir sonuç da, Anayasa ve İçtüzük hükümleri çerçevesinde Meclis'te görüşülüp reddedilen kanun tasarı ve tekliflerinin azlığıdır. Tasarı ve tekliflerden reddedilenler, dönem içinde görüşülmeyecek "kadük" olanlardan daha azdır. 17. yasama döneminde, 3'ü tasarı, 48'i teklif olmak üzere toplam 51 kanun teklifi reddedilirken, aynı dönemde "kadük" olanlar 44'ü tasarı 276'sı teklif olmak üzere toplam 320'dir. 17. ve 18. dönemlerde verilen kanun tasarı ve tekliflerinin yaklaşık % 58'i, 19. dönemde verilen tasarı ve tekliflerin % 75'i kadük olmuştur.

Rakamlara bakıldığında, Meclis'in yasama işlevini yerine getirmede yetersiz kaldığı düşünülebilirse de, gerçekte mevcut Anayasa ve İçtüzük düzenlemesine göre Meclis'in çok daha fazla sayıda öneriyi görüşüp, sonuçlandırması oldukça zordur. Meclis'in 82 Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden bu yana yeni İçtüzük hazırlamadığı da dikkate alındığında, kanun yapma sürecinin ağır işlemesi daha iyi anlaşılabilir. (Millet Meclisi içtüzüğü 20. Dönem başında 16 Mayıs 1996 tarih ve 424 sayılı TBMM Kararı ile değiştirilmiştir.)

İktidar ve muhalefet partileri arasında mutabakat aranması yasama sürecinde çok sık karşılaşılmayan bir durumdur. Ortak verilen önergelerden, 17. yasama döneminde, 7 önergeden 6'sı; 18. dönemde 8 önergeden 6'sı; 19. dönemde 19. önergeden 10'u kanunlanmıştır. Verilen ortak kanun teklifleri, ele alınan dönem içinde verilen toplam tasarı ve tekliflerin % 1'ini dahi oluşturmamaktadır (Tablo 2).

Tablodan çıkan bir başka sonuç, iktidar partisi/partilerine mensup

milletvekillerinin, muhalefet milletvekillerine nazaran daha az kanun teklifi verdikleri, fakat bunların kanunlaşma oranlarının daha yüksek olduğudur. (Bu değerlendirme 19. dönem verilerinde CHP'nin SHP ile birleşme öncesi muhalefette iken verdiği tekliflerin iktidar partilerine dahil edilmesi durumunda da değişmemektedir) 17. dönemde, iktidar partisine mensup milletvekillerince verilen kanun teklifleri, toplam tekliflerin % 40'ını oluştururken, kanunlaşan teklifler içerisinde bunların oranı % 63.2 olarak gerçekleşmiştir. Bu oranlar 18. dönemde % 43'e % 65, 19. dönemde % 54'e % 66'dır. Görece düşük olsa da, muhalefet partilerine ait kanun tekliflerinin de azımsanmayacak bir oranda kanunlaştığı kabul edilebilir.

6 Aralık 1983 - 24 Aralık 1996 tarihleri arasında TBMM'nin Anayasa ve İçtüzükle belirlenen usul ve esaslar dahilinde, "kanun koymak, değiştirmek ve kaldırmak" yetkisinin kullanılmasına bakıldığında Tablo 3'teki rakamlar görülmektedir. Verilen toplam kanun tasarı ve tekliflerinin yaklaşık % 30'u TBMM tarafından kanunlaştırılmıştır. Bu sayının hepsi, bir konuyu yeniden düzenleyen kanunlar olmayıp, büyük bir çoğunluğu mevcut kanunlarda, hatta bu kanunların oldukça sınırlı maddelerinde değişiklikleri içermektedir. İncelenen dönem boyunca, çıkarılan "yeni" kanun sayısı yaklaşık 150 adettir.

TBMM'nin kabul ettiği kanunlardan 51 tanesi Cumhurbaşkanı tarafından "bir daha görüşülmek üzere" TBMM'ye geri gönderilmiştir. Kanunlar hakkında Anayasa Mahkemesi'ne açılan 87 iptal davasında 64 kanunla ilgili iptal kararı (36'sı kısmen) verilmiştir. (İki kez birleştirilerek karar verilmiştir) Bunlardan 8'i yetki kanunudur.

Kabul edilen kanunlara konuları itibarıyla bakıldığında hemen her dönemde ilk sıraları; Devlet memurları ve emeklilik - Silahlı Kuvvetler (askeri alan) - eğitim, öğretim - vergi - asayiş, terör, ceza - para, banka - seçim konularındaki değişiklikler almaktadır.

Bu sıralama içerisinde, Silahlı Kuvvetler'le ilgili olanların sürekli ilk iki sırada yer alması dikkat çeken bir durumdur. Mecliste hangi siyasi çoğunluk bulunursa bulunsun, bu alana ilişkin kanun düzenlemelerinin sayısında azalma olmamaktadır.

Devlet memurları, emeklilik, sigorta, vergi, para, banka konularının ilk sıralarda yer alması hükümetin program ve bütçesini gerçekleştirmeyle ilgili olmaları itibarıyla normaldir.

Eğitim, öğretim, asayiş, terör, ceza ile ilgili kanun düzenlemelerinin çokluğu, hükümetlerin öncelik verdiği konulara referans oluşturur. Sözedilen sıralamada dikkat çeken bir başka nokta da, seçim kanunlarında yapılan değişikliklerdir. Seçimlerle ilgili üç yasada toplam 35 kez değişiklik yapılmıştır. Bu değişiklikler, iktidar partilerinin kendilerine avantaj sağlayacak düzenlemeyle seçimlere gitme yolundaki ısrarlı tutumlarını sergilemektedir.

Meclis'in "kanun yapma" yetkisini kullanmasını tüm yönleriyle değerlendirdiğimizde aşağıdaki belirlemeler yapılabilir:

12 Eylül 1980 askeri darbesinden üç yıl sonra yeniden açılan TBMM, yasama yetkisini, olağanüstü rejim döneminde yürürlüğe sokulan yasaklayıcı, baskıcı ve demokratik olmayan pek çok kanunu değiştirme yönünde kullanmamıştır. "Kurucu iktidar" sıfatına bürünerek, demokratik ve sivil yöntemlerle yeni bir anayasa yapma yoluna gidilmemiştir.

Askerî yönetimin son bulmasıyla başlayan 17. dönemin Meclis'i adeta askerî yönetimin gölgesi altında çalışmıştır. 12 Eylül darbesini yapan beş generalden biri Cumhurbaşkanı, diğer dördü Cumhurbaşkanlığı Konseyi üyeleri olarak devlet yönetimin-

TABLO 1

DÖNEMLER İTİBARIYLA VERİLEN KANUN TASARI VE TEKLİFLERİ

	17. YASAMA DÖNEMİ			18. YASAMA DÖNEMİ			19. YASAMA DÖNEMİ		
	Kanun Tasarısı	Kanun Teklifi	Toplam	Kanun Tasarısı	Kanun Teklifi	Toplam	Kanun Tasarısı	Kanun Teklifi	Toplam
Gelen	320	485	805	369	590	959	601	1591	2192
Geri Alınan	14	31	45	13	22	35	24	41	65
Red	3	48	51	1	19	20	–	7	7
Kanunlaşan	259(255)*	130(68)*	389	259(258)*	100(53)*	359	294(290)*	156(57)*	450
Kadük	44	276	320	96	449	545	268	1386	1654
Bekleyen	–	–	–	–	–	–	15		15

* Tekabül eden kanun adedi
** Cumhurbaşkanınca geri gönderilen ve hükümsüz sayılmayanlar

TABLO 2

KANUN TEKLİFLERİNİ VEREN MİLLETVEKİLLERİNİN MENSUP OLDUĞU PARTİ

	17. YASAMA DÖNEMİ				18. YASAMA DÖNEMİ				19. YASAMA DÖNEMİ			
	İktidar Partisi/leri	Muhalefet Part. ve Bağ.	Ortak	Toplam	İktidar Partisi/leri	Muhalefet Part. ve Bağ.	Ortak	Toplam	İktidar Partisi/leri	Muhalefet Part. ve Bağ.	Ortak	Toplam
Gelen	196	282	7	485	252	330	8	590	789	783	19	1591
Geri Alınan	19	12	–	31	17	5	–	22	20	21	–	41
Red	4	44	–	48	–	19	–	19	4	4	–	8
Kanunlaşan	82	42	6	130	65	29	6	100	102	44	10	154
Kadük	91	184	1	276	170	277	2	449	663	714	9	1386

* CHP milletvekillerince SHP ile birleşme öncesi verilen teklifler, gelen, kanunlaşan ve kadük hanelerinde muhalefet partisi bölümünde değerlendirilmiştir.

de yer almışlardır. Bu dönemde Anayasa'nın değiştirilmesi Anayasa'nın Geçici 9. maddesiyle zorlaştırılırken, değiştirilmesine izin verilmeyeceğine ilişkin açıklamalar da özellikle Cumhurbaşkanlığı katından sık sık yinelenmiştir.

Bu dönemde iktidarda bulunan ANAP çoğunluğunun demokratikleşme doğrultusunda kanun değişikliklerine gitmekte ısrarlı olduğu da söylenemez. Başbakan Özal "12 Eylül yönetimi(nin) yasaları geçmiş beş yılın deneyimi ile hazırlandı(ğını), bu yasaları(n) denemek zorunda" olduğunu vurgulamıştır. Bu dönemde, olağanüstü hali sürekli kılacak kanun düzenlemeleri yapılmış, polise verilen yetkiler artırılmış, basına dönük yeni cezalar getirilmiş, sansür uygulamasını aratmayacak düzenlemelere gidilmiştir. "Pişmanlık Yasası" olarak adlandırılan kanunla muhbirlik ödüllendirilen hukuki bir kurum haline getirilmiştir. Geçici köy koruculuğu adı altında Doğu ve Güneydoğu'da bazı aşiretlere bağlı kişiler silahlandırılıp maaşa bağlanmıştır.

Bu tür düzenlemeler yapılırken Meclis'ten kanun tasarılarının hızla geçirilmesi yöntemi de yasama sürecini etkiledi. Dönemin Başbakanı Turgut Özal'ın "işbitiricilik" sayarak övündüğü bu yöntemde kanun tasarıları muhalefetin inceleme ve hazırlık yapmasına fırsat bırakılmadan "baskın" yöntemiyle komisyonlardan ve Genel Kurul'dan geçirildi. Yeni bir içtüzüğün yapılmamış olması iktidar çoğunluğunun bu uygulamasına uygun bir zemin yarattı. Yine aynı dönemde yasama sürecinde tespit edilen bir başka nokta da, görüşülen bir kanun önerisine kanun yapma tekniğine aykırı bir biçimde, konuyla ilgisiz başka hükümler eklenerek "korsan" ya da "montajlı" kanuni düzenlemelere gidilmesidir. Bu yöntemle muhalefetin kamuoyunu harekete geçirmesi ya da içtüzüğü kullanarak engelleme yapması imkanı ortadan kaldırılmıştır. (16 Mayıs 1996 tarihinde yapılan içtüzük değişiklikleri içinde, "görüşülmekte olan tasarı veya teklifin konusu olmayan sair kanunlarda ek ve değişiklik getiren yeni bir kanun teklifi niteliğindeki değişiklik önergeleri işleme konmaz" hükmü yer almıştır.)

Demokratikleşme konusunda muhalefet partilerinin ve uluslararası kuruluşların baskıları Meclis'teki iktidar çoğunluğunun ciddi adımlar atmasını sağlayamadı. İşkenceye ceza artırımını öngören kanun teklifleri reddedildi, çalışma yaşamını düzenleyen kanunlarda, Pasaport Kanunu'nda göstermelik değişiklikler yapıldı. Türk Ceza Kanunu'nun en çok tartışılan maddeleri 141, 142 ve 163 kaldırılırken, daha ağır düzenlemeleri içeren Terörle Mücadele Kanunu kabul edildi. 20 Ekim 1991 Genel Seçimiyle oluşan 19. Dönem Meclisi'nin de demokratikleşmeye dönük beklentileri karşıladığı söylenemez. Başlangıçta, seçim vaadlerinin gerçekleştirilmesine dönük bazı kanunlar çıkarılmıştır. Bunlar arasında vergi affı, bazı çiftçilerin Ziraat Bankası'na olan borçlarının silinmesi, emeklilik yaşının düşürülmesine ilişkin kanunlar sayılabilir.

19. dönem iktidar çoğunluğunun iki partiden (DYP-SHP, Birleşme sonrası DYP-CHP) oluşması, koalisyonu kuran partilerin farklı ideolojilere sahip olması hükümet ile Meclis çoğunluğu arasındaki uyumu bozmuştur. Hükümet Programı ve Koalisyon Protokolü'nde öngörülen pek çok kanun düzenlemesi milletvekillerinin direnişiyle karşılaşmıştır. Özellikle DYP milletvekilleri (Ceza Muhakemeleri Usul Kanunu gibi) birçok konuda Meclis'teki diğer sağ partilere mensup milletvekilleriyle ortak tavır almışlar, bazı kanunlar kapsamı epey

TABLO 3

	Verilen	Kanunlaşan
Kanun Teklifi	2666	386
Kanun Tasarısı	1290	812
Dönem Toplamı	3958	1198

daraltılarak çıkarılmıştır. CHP Genel Başkanlığına Deniz Baykal'ın seçilmesi ardından bozulan koalisyonun, başarısız DYP azınlık hükümeti denemesinden sonra yeniden kurulması ön şart olarak Terörle Mücadele Kanunu 8. maddesi ve seçim kanunlarında yapılan kısmi değişiklikler demokratikleşme yönünde atılan adımlar arasında yer almıştır.

İncelenen dönemde çıkarılan kanunlar arasında özellikle belirtilmesi gereken bir grup, milletvekillerinin ödenek ve yolluklarının artırılması, yaş kaydı aranmaksızın emekli olma hakkı tanınması ile ilgili olanlardır. Meclis çoğunluğunun büyük bir uyum içerisinde hareket ettiği ender kanun konularından başlıcası budur. Daha önce çıkarılan aynı içerikli kanunların Cumhurbaşkanı tarafından birçok defa yeniden görüşülmek üzere Meclis'e geri gönderilmesi ve Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi de bu hususiaki ısrarı ortadan kaldıramamıştır.

TABLO 4
HÜKÜMETLER İTİBARIYLA TBMM'NE SEVK EDİLEN KANUN HÜKMÜNDE KARARNAMELER

	Gelen	Çıkan	Komisyonlarda ve Gündemde
17. Dönemde		45 Kanun (17.Dön.)	
Turgut Özal (105)	105	12 Kanun (18. Dön.)	42
14.12.83-21.9.87		6 Kanun (19. Dön.)	
18. Dönemde			
Turgut Özal (81)		20 Kanun (18. Dön.)	
Yıldırım Akbulut (40)		14 Kanun (19. Dön.)	
16.2.90-12.4.90	146		111
Mesut Yılmaz (25)		1 İşlemden Kaldırıldı	
8.7.91-15.11.91			
19. Dönemde			
Süleyman Demirel (14)		9 Kanun (19. Dön.)	
24.19.91-8.6.93	89	25 İşlemden Kaldırıldı	55
Tansu Çiller (75)			
13.7.93-23.9.1995			
TOPLAM	340	132	208*

*KHK'ler dönem bitince hükümsüz sayılmadığından 20. Dönemde yeniden komisyonlara havale edilmiştir.

Kanun Hükmünde Kararname çıkarma yetkisi verilmesi

Meclis'in kanun yapma yetkisiyle ilgili olarak incelenmesi gereken bir konu da Kanun Hükmünde Kararname (KHK) düzenlemesidir. TBMM, belli konularda Bakanlar Kurulu'na Kanun Hükmünde Kararname çıkarma yetkisi vermektedir. Hukuk sistemimize 12 Mart 1971 sonrası yapılan Anayasa değişikliğiyle giren KHK düzenlemesinin, günümüz devlet yönetimi ve hukuk devleti gerekleri çerçevesinde yararlı olacağı kabul edilebilir. Acele işlerde, teknik, köklü değişiklikler getirmeyen ekonomik konularda Bakanlar Kurulu'na böyle bir yetki verilebilir. Ne var ki, yasama yetkisinin devredilmezliği kuralının mahiyeti, TBMM'nin bu yola sık sık başvurmamasını gerektirir. Çünkü, tersi durumda yasama işlevinin hükümete kaydırılması sözkonusu olacaktır.

En çok KHK, Turgut Özal hükümetleri döneminde Meclis'e gönderilmiştir. (Tablo 4) Bütün ANAP hükümetleri döneminde Meclis'e 251 adet KHK sevkedilmiştir. ANAP Hükümetlerinin yönetim ilkesi, istediği düzenlemeleri mümkün olduğunca kararnamelerle gerçekleştirmek olmuştur.

DYP-SHP, DYP-CHP koalisyon hükümetleri döneminde sonuçlandırılan KHK sayısı oldukça düşüktür. 1971'den 12 Eylül 1980'e kadar çıkarılan toplam KHK sayısı 34 iken, 12 Eylül 1980'den Ekim 1995 tarihine kadar hükümetler tarafından çıkarılan toplam KHK 465 adettir. İncelenen dönemde 340 adet KHK Meclis'e gönderilmiştir. Aynı dönemde TBMM'de kabul edilen kanunların adedi ise 1169'dur. Hükümete KHK çıkarma yetkisi verilmesi hususunda TBMM tutarlı bir gelenek oluşturamamıştır. İncelenen dönem boyunca hükümete KHK çıkarma yetkisi veren 15 "yetki kanunu" çıkarılmıştır. Bunlardan 8'i (6'sı tümüyle, 2'sinin bazı maddeleri) Anayasa Mahkemesi tarafından Anayasa'ya aykırı bulunarak iptal edilmiştir. Ayrıca Anayasa Mahkemesi KHK'ler hakkında açılan 44 davadan 39'unda (5'i kısmen) iptal kararı vermiştir (1'i belli değildir).

Anayasa değişikliği

Anayasa'nın değiştirilmesini teklif ve kabul etme TBMM'nin yetkisindedir. Anayasa'nın değiştirilmesinde ve değişikliğin kabulünde nitelikli çoğunluk aranır. Meclis'in kabul ettiği Anayasa değişikliklerinin yürürlüğe girmesi ayrıca Cumhurbaşkanının ve halkın onayına bağlanmıştır. Cumhurbaşkanı Meclis'e geri gönderdiği Anayasa değişikliğine ilişkin kanunun, Meclis'in üçte iki çoğunluğuyla aynen kabul edilmesi durumunda bu kanunu halkoyuna sunabilir.

Cumhurbaşkanı, bu yetkisini Meclis'in üçte iki çoğunluğuyla kabul ettiği Anayasa değişiklikleri hakkında, bir daha geri görüşülmek üzere gön-

dermeden de kullanabilir. Meclis üye tam sayısının beşte üçü ile veya üçte ikisinden az oyla kabul edilen Anayasa değişiklikleri Cumhurbaşkanı tarafından Meclis'e iade edilmediği takdirde halkoyuna sunulur. Bu düzenlemeden hareketle Anayasa'nın değiştirilmesine dönük "tali kurucu iktidar"ın, TBMM, Cumhurbaşkanı ve seçmen arasında paylaşıldığı söylenebilir.

TBMM, 1982 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra dört kez Anayasa değişikliği hakkında kanun çıkarmıştır. Bunlardan ilkinde Anayasa'nın geçici 4. maddesindeki yasakların kaldırılması, Anayasa'nın değiştirilmesini düzenleyen 175., seçme yaşını düzenleyen 67 ve milletvekili sayısını düzenleyen 75. maddelerinin değiştirilmesiyle birlikte değerlendirildi. Bu değişikliklerden yalnızca geçici 4. madde ile ilgili değişiklik halk oylaması sonucunda yürürlüğe girdi.

İktidar çoğunluğu 26 Mart 1989'da yapılması gereken yerel seçimleri erkene alan kanunun Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi üzerine, sorunu Anayasa değişikliği ile çözmek istedi. Değişiklikle ilgili yapılan halk oylamasında katılanların % 65'i "hayır" dediği için Anayasa değiştirilemedi.

1993 yılında Anayasa'nın radyo ve televizyon yayınlarında devlet tekelini öngören 133. maddesi TBMM tarafından değiştirilerek özel radyo ve televizyon yayıncılığı serbest bırakıldı. 19. dönemde TBMM Başkanı Hüsamettin Cindoruk'un başlattığı Anayasa değişikliği girişimlerinden de sonuç alınamamıştır. Meclis yüklendiği demokratikleşme ve 12 Eylül hukukunu tasfiye etmeye dönük misyonunu yerine getirme bakımından, üçüncü yasama yılı sonuna kadar bir ilerleme kaydedilmemiştir. Dördüncü yasama yılı sonunda anayasanın başlangıç kısmı ve 14. maddesinde (33, 52, 53, 67, 68, 69, 75, 84, 85, 93, 127, 135, 149, 171) değişiklik yapılabilmiştir. Bu değişiklikle, dernekler, meslek kuruluşları ve kooperatiflere getirilen siyaset yasakları, sendikal faaliyete getirilen ek sınırlamalar kaldırıldı; kamu görevlilerine sendika kurma, toplu görüşme yapma hakkı verildi; seçme ve siyasi partiye girme yaşı 18'e indirildi; tutukluların seçme hakkını kullanmaları, siyasi partilerin kadın, gençlik kolları ile yurt dışı teşkilat kurması sağlandı, milletvekili sayısı 550'ye çıkarıldı, siyasi partilerin kapatılması ve milletvekillerinin üyeliklerinin düşmesi yeniden düzenlendi; Meclis'in açılma ayı Ekim oldu; yerel seçimlerin ertelenebilmesi ya da öne alınması olanaklı kılındı.

ABC ARŞİVİ

Meclis'ten mutad bir "kavga" görüntüsü. Demokrasi kültürümüzün "yeterince" gelişmediği, tahammül gösterme özelliğimizin olmadığı gibi eleştiriler 80 sonrasında yoğunlaşarak sürerken yine aynı dönemde "uzlaşma" ve "hoşgörü", medyada boy gösteren bütün siyasilerin "hassas" oldukları konulardı.

Uluslararası andlaşmaların uygun bulunması

Anayasa'nın 90. maddesinde belirtilen Cumhurbaşkanınca onaylanarak yürürlüğe girenler dışında; Türkiye Cumhuriyeti adına yabancı devletlerle ve milletlerarası kuruluşlarla yapılacak andlaşmaların yürütme organınca onaylanabilmesi TBMM'nin onaylamayı bir kanunla uygun bulması şartına bağlıdır.

TBMM incelenen dönemde toplam 270 uluslararası andlaşmanın onaylanmasını uygun bulmuştur. Bunların 39'u 17. yasama döneminde, 98'i 18. yasama döneminde, 133'ü 19. yasama döneminde uygun bulunmuştur.

Uygun bulunan andlaşmalar genel olarak çifte vergilendirmenin ve vergi kaçakçılığının önlenmesi, ulaşım, haberleşme, suçluların iadesi, mahkeme kararlarının tanınması ve uygulanması, yatırımların teşviki ve korunması, eğitim, kültürel işbirliği, turizm, çevre, nükleer enerji, insan hakları konularındadır.

İncelenen dönemde, temel hak ve özgürlükler, insan hakları ve demokratikleşmeye dönük olarak yalnızca birkaç uluslararası andlaşmanın onaylanması uygun bulunmuştur. Bunlar arasında, işkenceye ve diğer zalimane, gayri insani veya küçültücü muamele ve cezaya karşı Birleşmiş

TABLO 5
VERİLEN TOPLAM SORU ÖNERGELERİ

	17. dönem	18. Dönem	19. dönem
Yazılı soru	2232	2202	7550
Sözlü soru	1081	1255	1824
TOPLAM	3313	3457	9374

TABLO 6
DÖNEMLER İTİBARIYLA SÖZLÜ SORU ÖNERGELERİ VE SONUÇLARI

	17. Dönem	18. Dönem	19. Dönem*
Gelen	1081	1255	1824
Cevaplanan	660	98	276
Düşen	78	159	264
Yazılıya çevrilen	33	8	–
Geri alınan	139	210	268
İade edilen	1	1	–
Gündemden çıkarılan	–	11	21
Hükümsüz kalan (gündemde)	170	768	995
TOPLAM	1081	1255	1824

Milletler Sözleşmesi, Türkiye'nin 28 yıl önce imzaladığı Avrupa Sosyal Şartı, Avrupa İnsan Hakları ve Ana Hürriyetleri Koruma Sözleşmesi ek 4 ve ek 8 protokolü, ILO Sözleşmeleri, Çocuk Haklarına Dair Sözleşme, Roma Sözleşmesi, Patent İşbirliği Antlaşması sayılabilir. Ancak TBMM'de onaylanırken andlaşmaların çoğunun uygulama alanını daraltan çekinceler konmuştur.

Bütçe kanunu ve kesin hesap kanunlarının kabulü

Hukuken bir kanun olmakla birlikte görüşülmesi diğer kanunlardan ayrı özel düzenlemeye tabi olan Bütçe ve Kesin Hesap Kanunlarıyla, Meclis bütçenin uygulanması üzerindeki denetimini gerçekleştirir. Bu bakımdan 19. yasama döneminde birçok KİT'in ve Fon'un geçmiş yıllara ait hesaplarının ibra edilmemesi ilginç bir uygulama olmuştur. Bu yolla DYP-SHP çoğunluğu, "ANAP iktidarı dönemine ilişkin yolsuzlukların hesabını sorma" vaadlerinin gerçekleşmesini sağlamaya çalışmıştır.

Ölüm cezalarının yerine getirilmesiyle ilgili karar yetkisi

TBMM'nin genel bir uygulama olarak, kesinleşen idam cezalarının yerine getirilmesine karar vermeyerek dosyaları bekletme yolunu tuttuğu söylenebilir. 12 Mart sonrası 1972 yılında üç devrimci gencin idam kararlarının onaylanmasından sonra, 12 Eylül 1980 askeri darbesi yapılana kadar TBMM idam kararı vermedi. Bu dönemde Yargıtay tarafından onaylanmış olan, 9'u siyasi, 1'i adli suçtan verilmiş idam kararlarına ait dosyalar TBMM'de görüşülmedi. 12 Eylül Darbesi ardından yasama yetkisini de eline alan Milli Güvenlik Konseyi idamların yerine getirilmesine karar verdi. 16'sı sol, 8'i sağ görüşlü, 23'ü adli suçlu, 1'i Ermeni asıllı toplam 48 kişi idam edildi. Kasım 1983'te yeniden açılan Meclis, 1984 yılında iki idam kararının yerine getirilmesine karar verdi. Devrimci Yol davalarından yargılanıp Askeri Mahkemelerce idam cezasına mahkum edilen İlyas Has ve Hıdır Aslan'ın idamları aynı ay içinde infaz edildi.

TBMM 26 Ekim 1984'ten sonra başka bir idam cezasının yerine getirilmesine karar vermedi. Fakat idamlar ve idam cezası gündemden hiç düşmedi. 1987 yılında Başbakan Turgut Özal, idam edilenlerin *oranının düşük* olabileceği ama bir kısmının *yapılma mecburiyeti*'nin doğabileceğini belirtti. 1990 yılında ANAP hükümeti Devlet Bakanı Mehmet Keçeciler, "teröristlerin sahip oldukları çetelere ait idam cezalarının Meclis'te tasdiki meselesini hükümetin kararlaştırdığını" açıkladı. 1992 yılında yapılan "liderler zirvesi"nde de, Cumhurbaşkanı Turgut Özal Meclis'te bekleyen idam dosyalarından bazılarının onaylanması isteğini gündeme getirdi.

İdamların infazının gündeme getirildiği dönemde, Meclis'te 287 idam dosyası beklemekteydi (157 sol, 18 sağ görüşlü, 81 adli suçlu, 36 PKK'lı, 4 Filistinli eylemci). Terörle Mücadele Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ve Türk Ceza Kanunu'nda yapılan değişiklikler nedeniyle bazı idam dosyaları işlemden kaldırıldı.

19. Dönem sonunda Meclis'e gelen 8 idam cezası tezkeresinden 1 tanesi hükümet tarafından geri alınmış, 6'sı komisyonda, 1'i ise genel kurulda bulunmaktaydı. Bu tezkereler dönem bitmesi nedeniyle hükümsüz sayılmadığından 20. Dönemde yeniden komisyonlara havale edilmiştir.

Genel ve özel af ilanı

12 Eylül döneminde askeri mahkemelerde olağanüstü koşullarda yapılan soruşturma ve yargılamalar sonucunda binlerce kişinin mahkûm edil-

mesi, yeniden çok partili yaşama geçildikten sonra "af" çağrılarının haklı bir gerekçesi oldu. Uluslararası kuruluşlar, muhalefet ve hükümlü yakınları haksızlıkların ortadan kaldırılması için, geniş kapsamlı bir affın çıkartılması doğrultusunda TBMM'ye çağrıda bulundular. ANAP iktidarı, "1974 Affı"yla "anarşistler"in salıverilmesinin ülkeye çok zarar verdiği gerekçesiyle bu talepleri geri çevirdi. Kenan Evren de Cumhurbaşkanlığı süresince, af taleplerini "terane" ve "dış güçler"in tertibi olarak niteleyerek affa karşı çıktı.

12 Eylül'den yaklaşık onbir yıl sonra, af yerine "şartlı salıverme" yoluna gidilerek şartlı ve kısmi bir genel af uygulandı. Terörle Mücadele Kanunu'yla getirilen bu düzenleme TCK'nın 125. ve 146. maddelerinden mahkûm olanları kapsam dışı bıraktığından PKK'lı ve bazı sol görüşlü tutuklu ve hükümlüler cezaevinde bırakıldı. Siyasi iktidar ve Meclis çoğunluğu suçlular arasında bir ayrımcılık yapmıştı. Anayasa Mahkemesi itirazları haklı bularak, 146. maddenin kapsam dışı bırakılmasının eşitlik ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle düzenlemeyi iptal etti. Bununla birlikte TCK'nın 125. maddesinden mahkûm olanlar için eşitlik ilkesi gözönüne alınmadı.

Savaş hali ilanı ve silahlı kuvvet kullanılmasına izin verilmesi

TBMM, 1983-1994 yılları arasında toplam beş kez Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yabancı ülkelere gönderilmesine veya yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunmasına izin verme konusunda hükümeti yetkilendirdi. Meclis'in Anayasa'nın 117. maddesinden gelen bu yetkisi ilk olarak Irak'ın Kuveyt'i işgal ve ilhak etmesi üzerine çıkan Körfez Sorunu sırasında önem kazandı. 12 Ağustos 1990 tarihinde, TBMM Hükümete, Türkiye'ye tecavüz durumunda buna derhal karşılık verilmesi için kullanılmak üzere, savaş hali ilanı, asker gönderme ve yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunması konularında izin verdi. 5 Eylül 1990 tarihinde TBMM bu kez, "lüzum hudut ve şümulü Hükümetçe takdir ve tayin olunacak" şekilde, hükümete asker gönderme ve yabancı silahlı kuvvetlerin Türkiye'de bulunması konularında biraz daha genişletilmiş yetki verdi. 17 Ocak 1991'de, 678 sayılı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin aynı sorun nedeniyle verdiği kararı destekleme çerçevesinde aynı yetkiler üçüncü kez verildi.

Bu kararlar sonrasında Çekiç Güç Türkiye'de konuşlandırıldı. İncirlik Üssü'nden kalkan uçaklar Irak topraklarını bombaladı. Varlığı sürekli tartışılan bu uluslararası gücün görev süresi incelenen dönem içinde 8 kez uzatılmıştır.

8 Aralık 1991 tarihinde, Hükümete 794 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararını desteklemek üzere, Somali'ye asker gönderme, yine BM'in Bosna Hersek'e gönderdiği Barış Gücü'ne ya da olası güç kullanma kararlarına katılmak üzere TBMM yetki verdi. Bu kararlar neticesinde Somali'ye ve Bosna Hersek'e asker gönderildi.

Sıkıyönetim ve Olağanüstü Hal ile İlgili Kararlar

Maraş katliamının ardından 1978 yılında 13 ilde ilan edilen sıkıyönetim, 1980 başında 21 ilde, 12 Eylül Darbesiyle tüm yurtta uygulanmaya başlanmıştı. TBMM yeniden açıldıktan sonra kademeli olarak sıkıyönetim kaldırılan illerde, sıkıyönetimi pek de aratmayan olağanüstü hal uygulamasına son verilmesi için ANAP iktidarının hızlı davrandığı söylenemez.

Ancak 19 Temmuz 1987 tarihinde-

TABLO 7
DÖNEMLER İTİBARIYLA YAZILI SORU ÖNERGELERİ VE SONUÇLARI

	17. Dönem	18. Dönem	19. Dönem
Gelen	2232	2202	7550
Cevaplanan	1737	1358	6619
Sözlüye çevrilen	228	742	634
Geri alınan	3	6	27
İade edilen	4	–	
İşlemden kaldırılan	–	–	38
Hükümsüz kalan	260	96	232
TOPLAM	2232	2202	7550

TABLO 8
DÖNEMLER İTİBARIYLA GENEL GÖRÜŞME ÖNERGELERİ VE SONUÇLARI

	17. Dönem	18. Dönem	19. Dönem
Gelen	23	46	69
Kabul edilip genel görüşmesi tamamlanan	6	1	41
Reddedilen	16	27	3
İşlemden kaldırılanlar	–	2	–
Hükümsüz kalan	1	16	25
TOPLAM	23	46	69

dir ki, 8 yıl 6 ay 22 gün sonra, sıkıyönetim uygulanan il kalmadı. Ne var ki aynı tarihte Hakkari, Van, Diyarbakır, Siirt, Mardin, Bingöl, Tunceli, Elazığ'da yürürlüğe konan Olağanüstü Hal, il olduktan sonra Batman ve Şırnak'a da teşmil edildi.

Cumhurbaşkanı seçimi

İncelenen dönemde TBMM'de iki Cumhurbaşkanı seçimi yapılmıştır. 1982 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra, Devlet Başkanı, MGK Başkanı Orgeneral Kenan Evren, Anayasa'nın geçici 1. maddesi gereğince Cumhurbaşkanı sıfatını kazandı. Anayasa'nın Cumhurbaşkanlığı seçimine ilişkin mekanizması ilk kez Ekim 1990'da Turgut Özal'ın seçiminde işletildi. Muhalefet partileri SHP ve DYP'nin protesto ederek katılmadıkları seçimin salt çoğunluğu yeterli sayan üçüncü turunda, ANAP Genel Başkanı ve Başbakan Turgut Özal ANAP'lı çoğunluğun oylarıyla Cumhurbaşkanı seçildi (31 Ekim 1989).

Turgut Özal'ın ölümü üzerine TBMM bir kez daha Cumhurbaşkanı seçti. 16 Mayıs 1993'te DYP Genel Başkanı ve Başbakan Süleyman Demirel üçüncü turda gerekli oyu sağlayarak 9. Cumhurbaşkanı seçildi.

Süleyman Demirel'e bazı muhalefet partilerine mensup milletvekilleri de oy verdi. Sonuçları tartışmalı olan bu seçimlerin en önemli sonucunun, Meclis'in otuziki yıl sonra ilk kez asker kökenli olmayan cumhurbaşkanlarını seçmiş olduğu söylenebilir.

TBMM'nin hükümet denetleme pratiği

Soru önergeleri: Hükümet adına sözlü veya yazılı olarak cevaplandırılmak üzere Başbakan veya Bakanlardan bilgi istemekten ibaret bulunan, sadece bir milletvekili tarafından kısa, gerekçesiz ve şahsi mütalaa ileri sürülmeksizin verilebilen; cevap sonrasında herhangi bir oylama yapılmadığından etkinliği sınırlı bir denetim yolu olan soru önergelerinin incelenen dönemdeki dökümü Tablo 5'te görülebilir.

Milletvekillerinin yazılı soruya, sözlü sorudan daha çok başvurduklarını görülmektedir.

Sözlü sorular ayrı ele alındığında incelenen dönem içinde toplam 4160 sözlü soru önergesi verildiği görülmektedir (Tablo 6). 18. dönemde sözlü soruların cevaplanma oranı en düşük olmuştur. Verilen sözlü soru önergelerinin sadece % 13'ü cevaplandırılmıştır. Bu oran 17. dönemde % 61, 19. dönemde % 15'dir.

ABC ARŞİVİ

Meclis'ten kanun tasarılarının (özellikle ANAP iktidarı döneminde) hızla geçirilmesi yöntemi, yasama sürecini zedeleyen uygulamaların başında sayılabilir. Yine aynı dönemde kanun önerisine konuyla ilgisiz başka hükümler de eklendi ve zaman zaman Özal'ın deyimiyle "gece yarısı muhalefete muhteşem bir gol atıldı."

Sözlü soru, sahibinin iki cevap gününde hazır bulunmaması durumunda "düşmüş" sayılır. Dolayısıyla, "düşmüş" sayılan sözlü soru önergesi sayıları milletvekillerinin önergelerini takip etme ölçüleri hakkında fikir vericidir.

Bütün rakamlar birlikte değerlendirildiğinde, 18. ve 19. yasama dönemlerinde hükümetlerin sözlü sorulara cevap verme konusunda pek istekli olmadıkları söylenebilir. 18. dönemde hükümsüz kalan ve düşen sözlü soru önergesi sayıları, sözlü soru mekanizmasının işlemesine nerede ise hiç müsaade edilmediğini göstermektedir.

Yazılı soru önergelerine gelince, ele alınan dönemde toplam 11.984 yazılı soru önergesi verilmiştir (Tablo 7). Yazılı sorulara karşı hükümetin daha ilgili davrandığı cevaplandırılma oranlarından kolayca anlaşılmaktadır.

19. dönem en çok yazılı soru yoluna başvurulan dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu dönemde Meclis'te temsil edilen muhalefet partilerinin çeşitliliği ve çokluğu önergelerin fazlalığında etkili olmuştur.

Tablodan çıkan ilginç bir sonuç da son dönemde Anayasa ve İçtüzük hükümlerine uygun bulunmayarak iade edilen önerge sayılarındaki fazlalıktır.

Genel görüşme: Görüşmeler so-

nunda oylamaya gidilmemesi itibarıyla hükümetin siyasi sorumluluğu sözkonusu olmasa da, TBMM Genel Kurulu'nda hükümet, siyasi parti grupları ve önerge sahiplerinden bir milletvekilinin söz aldığı bir görüşmeye olanak veren genel görüşme önergesi, incelenen dönemde toplam 138 adet verilmiştir (Tablo 8). Bu dönemde gelen önergelerin % 51'i reddedilmiş, % 35'i hükümsüz kalmış, sadece biri kabul edilmiştir. Sonuçta hükümetin siyasi sorumluluğuna yol açmayan, genel görüşme talepleri karşısında iktidar çoğunluğunun bu derece katı yaklaşımı, Meclis'i dışlamanın ve muhalefete tahammülsüzlüğün işareti sayılabilir.

Kabul edilen önergelere baktığımızda (Tablo 9) muhalefete ait önergelerin 17. ve 19. dönemde daha büyük oranda kabul edildiği görülmektedir. Çoğu kez aynı konuda iktidar partilerine mensup milletvekillerince de önerge verildiği hesaba katılmalıdır. Yine de özellikle 19. dönemde genel görüşme yolu mahiyetine uygun bir şekilde işletilmiştir. Bunun öncelikle muhalefetin bilgi edinme ve denetime dönük girişimlerine en az olanak tanınan 18. dönemdeki uygulamaya bir tepkiden kaynaklandığı kestirilebilir. 18. dönemde iktidar çoğunluğunun açılmasına müsaade ettiği tek genel görüşme, üç partinin ortak önergesiyle verilmiştir.

Açılan genel görüşmelerin konuları, Meclis'in duyarlı olduğu ve partiler arasında mutabakatın oluştuğu sorunları yansıtması bakımından önemlidir. 17. yasama döneminde muhalefetin verdiği önergeler sonucu hükümetin dış politikası, ekonomi politikası, Bulgaristan'daki Türkler'in sorunları ve Güneydoğu'da meydana gelen olaylarla ilgili genel görüşme yapılmıştır. Güneydoğu'daki olaylar ve Bulgaristan'daki Türkler'in sorunları hakkında, aynı zamanda iktidar partisi tarafından da genel görüşme açılması istenmiştir. İktidar çoğunluğunun istediği üçüncü genel görüşme ise Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Irak'ta yürüttüğü operasyonla ilgiliydi. 19. dönemde kabul edilen genel görüşme önergelerinde muhalefet partilerine ait olanlar öğretmen sorunları, Türki Cumhuriyetleriyle ilişkiler, toplumda çöküntü ve aile yapısı, Bosna-Hersek, Kıbrıs, Çeçenistan, yurtdışındaki işçilerin sorunları, Azeri-Ermeni çatışması, Gümrük Birliği Antlaşması'nın Türkiye ekonomisine etkileri konularını içeriyordu. Bosna-Hersek, Kıbrıs, Azerbaycan meselesiyle ilgili olarak iktidar partisi/partilerinin de önergeleri mevcuttu. İç güvenlikle ilgili genel görüşme ise iktidar ve muhalefetin ortak önergesiyle açılmıştır.

Meclis araştırması

Meclis araştırması, milletvekilleri arasından seçilen, kamu kurum ve kuruluşlarından meslek odalarından ve kamu yararına çalışan derneklerden bilgi istemek ve buralarda inceleme yapmak, ilgililerini çağırıp bilgi almak yetkisine sahip bir araştırma komisyonu tarafından yürütülür. Meclis araştırma komisyonunun Meclis'e sunduğu raporun Genel Kurul'da görüşülmesi sonunda da oylama yapılması ve hükümetin siyasi sorumluluğu sözkonusu değildir.

Genel görüşmede olduğu gibi hükümet, siyasi parti grupları veya en az on milletvekili tarafından verilecek önergeyle istenebilen Meclis araştırma önergelerine baktığımızda örneğin (Tablo 10) 19. dönemde rekor sayıda araştırma önergesi verilirken bunlardan kabul edilenlerin oranı % 21'dir. Oran düşük görünse de kabul edilen araştırma önergesi sayısının 52 ve bunlar için kurulan komisyon adedinin 24 olduğu hesaba katıldığında Meclis Araştırması yolunun işlerlikten uzak olmadığı söylenebilir. Öte yandan Komisyon üyeliklerinin esas olarak Meclis'te grubu bulunan partiler arasında dağıtıldığı da düşünülürse, bir milletvekilinin birden çok komisyonda üye olma olasılığı yükselmektedir. Dolayısıyla fazla sayıda Meclis araştırması açılması, araştırmanın hızla ve layıkıyla yapılmasını engelleyebildiği gibi, milletvekillerinin yasama faaliyetine dönük çalışmalarını aksatabilmektedir.

Meclis araştırma önergelerini önerge sahipleri açısından değerlendirmeye aldığımızda (Tablo 11); 17. yasama döneminde iktidar çoğunluğu ne iktidar partisi, ne de muhalefet partileri milletvekillerinin verdiği önergeleri kabul etmiştir. İktidar çoğunluğuna mensup milletvekillerinin verdikleri önergelerin takipçisi ya da hükümet veya parti grubunun baskısı nedeniyle ısrarlı olamadıkları söylenebilir. 18. dönemde kabul edilen önergelerin ikisi iktidar, yedisi ise muhalefet tarafından verilmiştir. Ne var ki, dönem içinde yalnızca iki araştırma sonuçlandırılmıştır. Komisyon çalışmalarının tamamlanmamasının sorumluluğu öncelikle Komisyonlardaki iktidar partisi çoğunluğuna aittir.

İki tablo (10 ve 11) birlikte ele alındığında 17. ve 18. dönemde iktidar çoğunluğunun Meclis Araştırması mekanizmasının işlemesini engellediği ortaya çıkmaktadır.

Araştırma önergelerinin konuları iktidar çoğunluğunu hangi konularda Meclis'in bilgilenmesine, inceleme yapmasına tahammül ettiği veya etmediğini ortaya çıkarmaktadır.

İktidar çoğunluğu 17. dönemde yolsuzluklar, tarım sorunları, yüksek öğretim, hayali ihracat, banka kredileri, eski Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya'nın mal varlığı, TRT, Güneydoğu olayları, trafik kazaları, sanayi, belediyelerin sorunları, laiklik karşıtı hareketler, memur sendikaları, spor, dış politika, Çerno-

bil'deki nükleer patlamanın Türkiye'de yol açtığı tehlikeler, terör olayları, kamu kesiminde savurganlığın önlenmesi hakkında;

18. yasama döneminde GAP Projesi, dış borçlar, enflasyon, tarım ve çiftçi sorunları, sigara ithali, madencilik, turizm, 1402'likler, İstanbul'un sorunları, spor, cezaevleri, tutuklu ve hükümlülerin sorunları, TRT, Milli Eğitim, hayali ihracat, tüketici sorunları, Güneydoğu'da meydana gelen olaylar, trafik kazaları, dış politika, kontrgerilla, özel televizyonlar, bankalar hakkında;

19. yasama döneminde, bürokratik yapılanma, emekliler, Özel Harp Dairesi'nin faaliyetleri, kontrgerilla, NATO tatbikatı, para piyasası, Merkez Bankası, Turban, Emlak Bankası, Çekiç Güç'ün faaliyetleri Türk Hava Kuvvetleri'nin uçak ihaleleri, Başbakan Tansu Çiller'in eşi ve yakınlarının mal varlığı, özelleştirme konularında Meclis'in araştırma, inceleme yapmasını ve bilgi edinmesini "gereksiz" görerek engellemiştir.

İktidar çoğunluğu;

18. dönemde konut, belediyeler, para kredi piyasası, Emlak Bankası'nın dolandırılması, hava kirliliği, tıp fakültelerinin, pamuk üreticilerinin sorunları ve çevre;

19. dönemde ise, tüketici, çiftçi, trafik kazaları, Çernobil'deki nükleer kaza sonrası hükümetin takındığı tutum, hayali ihracat, özel televizyonlar, madencilik, Güneydoğu olayları, (bunlar ANAP iktidarları döneminde engellenen araştırma konularıdır) öğretmenlerin, özürlülerin sorunları, Sivas olayı, İSKİ'deki yolsuzluklar, Erzincan depremi, Bosna-Hersek, Bayındırlık Bakanlığı ihaleleri, Van Gölü'nde su yükselmesi, Sait Halim Paşa Yalısı yangını ve siyasi parti genel başkanlarının ve yakınlarının mal varlıkları konularında Meclis'in araştırma yapmasına olanak sağlamıştır. (Bu konu 24 Aralık 1995 genel seçimleri sürecinde ve ANAP, DYP azınlık koalisyonu hükümeti kurulması sonrasında hep gündemde kalmıştır)

19. dönemde iktidar çoğunluğu ile muhalefet partilerinin araştırma yapılmasını istedikleri konuların önemli ölçüde kesiştiklerini belirtmek gerekir. 19. dönemde Başbakan Tansu Çiller'in mal varlığı hakkında muhalefet tarafından verilen Meclis araştırma önergesi siyasi sıkıntılara yol açmış, iktidar çoğunluğu karşı bir atakla 1983 sonrasında Meclis'te grup kurmuş bulunan partilerin genel başkanları ve yakınlarının mal varlıklarının araştırılması önergesini gündeme getirip kabul ettirmiştir. Böylece Başbakan'ın özellikle Devlet Bakanı olduktan sonraki dönemde mal varlığında görülen hızlı artış ve ABD'deki taşınmazlarına ilişkin gerçeklerin ortaya çıkması zorlaştırılmıştır.

TABLO 9
VERİLEN VE KABUL EDİLEN GENEL GÖRÜŞME ÖNERGELERİNİN SAHİPLERİ

	VERİLEN			KABUL EDİLEN		
Önerge sahipleri	**17. Dön.**	**18. Dön.**	**19. Dön.**	**17. Dön.**	**18. Dön.**	**19. Dön.**
Hükümet veya iktidar partisi	3	–	8	3	–	7
Muhalefet partisi ve bağımsız milletvekilleri	20	46	41	4	–	31
Ortak	–	1	1	–	1	1
TOPLAM	23	47	69	7	1	39

TABLO 10
MECLİS ARAŞTIRMA ÖNERGELERİ VE SONUÇLARI

	17. Dönem	**18. Dönem**	**19. Dönem**
Gelen	68	151	247
Kabul edilen	–	9	52 (24 adet kom. kur.)
Kom.kur.raporu görüşülen	–	2	11
Reddedilen	61	84	15
Gen.gör.çevrilen	–	–	2
Geri alınan	–	–	2
İşlemden kaldırılan	–	8	Toplam Hükümsüz: 209
Hükümsüz	7	57	176
TOPLAM	68	151	247

Meclis soruşturması

Başbakan veya Bakanların görevleriyle ilgili cezai sorumluluğu gerektiren bir durum olup olmadığının araştırılmasını sağlayan Meclis Soruşturması, açılması TBMM üye tam sayısının en az onda birinin vereceği önerge ile istenebilir. Meclis soruşturma açılmasına karar verirse seçilecek Soruşturma Komisyonu'nun en fazla dört ay içinde sunacağı raporun Genel Kurul'da görüşülmesi sonucunda ilgilinin Yüce Divan'a sevk edilmesine karar verilebilir. Yüce Divan'a sevk edilen bakan ise bakanlıktan düşer. Başbakan Yüce Divan'a sevk edildiğinde hükümet düşer. 1983-1995 döneminde verilen toplam Meclis Soruşturma önergesi 36 adettir. (Tablo 12) Bunlar içinde açılan soruşturma

TABLO 11

ÖNERGE SAHİPLERİ BAKIMINDAN MECLİS ARAŞTIRMA ÖNERGELERİ VE SONUÇLARI

	VERİLENLER				KABUL EDİLEN			
Yasama Dönemi	İktidar Partisi / leri	Muhalefet Parti. ve Bağ.	Ortak	Toplam	İktidar Partisi / leri	Muhalefet Parti. ve Bağ.	Ortak	Toplam
17. Dönem	4	63	1	68	–	–	–	–
18. dönem	6	145	–	151	2	7	–	9
19. Dönem	29	214	4	247	13	35	4	52

sonucunda üç kişi Yüce Divan'a sevk edilmiştir.

17. dönemde Devlet eski Bakanı İsmail Özdağlar, rüşvet alma ve görevi kötüye kullanmak iddiasıyla Yüce Divan'a sevk edilmiştir. Bu olayın ilginç yönü, Özdağlar'ın Yüce Divan'a sevkine yol açan süreci iktidar partisinin başlatmış ve sonuçlandırmış olmasıdır. 18. dönemde muhalefetçe verilen 4 önerge reddedilmiştir. 19. dönemde verilen 25 soruşturma önergesinin muhalefet tarafından verilen 16'sı reddedilirken; iktidar partisi/partileri tarafından verilen 7'si kabul edilmiştir. Açılan soruşturmalar sonucunda eski Devlet Bakanlarından (ANAP Hükümeti) Cengiz Altınkaya ve Sefa Giray, Yüce Divan'a sevk edilmiştir. Yapılan yargılama beraatle sonuçlanmıştır. Bu dönemde iktidar partileri tarafından verilen ve Meclis soruşturması açılan konular koalisyon hükümetini oluşturan DYP ve SHP'nin (SHP, CHP birleşmesinden sonraki dönemde soruşturma önergesi kabul edilmediği için DYP-SHP koalisyonu ifadesi kullanılmıştır) önceki dönemdeki ANAP iktidarlarına karşı ileri sürüp bir sonuç alamadıkları yolsuzluk iddialarıyla ilgilidir. Bu partiler gerek seçim öncesi, gerekse koalisyon kurulduktan sonra "yolsuzlukların hesabının sorulacağı" yönünde yaptıkları vaadi tutmak için Meclis içi denetim yollarını harekete geçirmişlerdir. Ancak seçim vaadleri nedeniyle yolsuzluk dosyalarında sayıca kabarıklık oluştuğunu, içerik ve hukukiliğin geri planda kaldığını belirtmek yanlış olmayacaktır. Geçmiş hükümetlere yönelik benzer bir denetleme 12 Eylül askeri darbesi sonrasında Milli Güvenlik Konseyi döneminde gerçekleştirilmişti. Milli Güvenlik Konseyi döneminde açılan soruşturmalardan dördünde Yüce Divan'a sevk kararı verilmişti. Yapılan yargılama sonucunda eski Bakanlardan Hilmi İşgüzar, Tuncay Mataracı, Şerafettin Elçi hapse mahkum olurken, Selahattin Kılıç beraat etti. 1960-1980 yılları arasında TBMM Yüce Divan'a sevk kararı vermemiştir.

İncelenen dönem boyunca Meclis soruşturma mekanizmasının işletilmesinde muhalefetin başarı sağlayamadığı, bu denetim yolunun iktidar tarafından ya kendini aklama, ya da geçmiş hükümetleri mahkum ettirmeye dönük kullanıldığı söylenebilir.

Gensoru

Hükümetin ya da bir bakanın siyasi sorumluluğuna yol açabilen tek hükümeti denetleme aracı gensorudur. Siyasi parti grupları veya en az yirmi milletvekilince verilebilen gensorunun gündeme alınması kabul edildiğinde, yapılan gensoru görüşmeler tamamlandıktan bir tam gün sonra oylanır. Oylama sonucunda hükümetin veya bir bakanın düşürülmesi için, TBMM üye tam sayısının salt çoğunluğunun güvensizlik oyu vermesi gerekir.

İncelenen dönem içerisinde en çok gensoru önergesi 19. dönemde verilmiştir (Tablo 13). Bu dönemde iktidarın koalisyon hükümeti olmasının ve muhalefet partilerinin çeşitliliğinin, sayının fazlalığına etki ettiği ileri sürülebilir.

Üç dönem boyunca da gensorunun kabul edilmesi suretiyle hükümetin ya da bir bakanın düşürülmesi sözkonusu olmamıştır. Meclis çoğunluğunun iktidar partisi/partilerine ait olması ve parti disiplini muhalefetin gensoru mekanizmasından sonuç almasını güçleştirmektedir.

Türkiye'de 1960-1994 yılları arasında sadece 16. dönemde iki gensoru kabul edilmiştir. Bunlardan ilki Demirel Hükümeti hakkında 1978 yılında verilmiş ve hükümet düşürülmüştür. İkincisi 1980 yılında Demirel Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'in düşürülmesiyle sonuçlanmıştır.

Bir milletvekili tarafından işletilebilen, kısa metinli ve istenilen her konuda işletilebilecek olan soru önergeleri en çok tercih edilebilen denetim mekanizmasıdır. Bunu, on milletvekili tarafından verilebilen ve konu bulmakta pek zorlanılmayan Meclis araştırması ve genel görüşme önergeleri izlemektedir. Yirmi milletvekili tarafından gidilebilen gensoru yoluna, üye tam sayısının en az onda biriyle (45 imza) verilebilen Meclis soruşturmasından daha çok başvurulmuştur. Muhalefetin, iktidar çoğunluğuna

rağmen hükümeti denetleme mekanizmalarından sonuç almaları (soruya cevap verilmesi, görüşme açılması, araştırma komisyonu kurulması, soruşturma açılması, hükümetin veya bakanın düşmesi) başvurulan yolun etkisiyle doğru orantılı gözükmektedir. En zayıf etkiye sahip olan soru mekanizmasından en yüksek oranda sonuç alınmıştır. Soru önergelerine verilen cevap oranı ortalama % 66'dır. Yalnızca bir konunun Genel Kurul'da görüşülmesi sonucunu doğuran genel görüşme önergeleri sonuç alınması bakımından ikinci sırayı almaktadır. Açılan genel görüşme sayısı, verilen genel görüşme önergelerinin % 34'ünü oluşturmaktadır. Yapılacak araştırma sonucunda hükümetin uygulamalarına ilişkin bazı kusurların tespit edileceği meclis araştırmasının açılma oranı % 13'tür. Başbakan veya bakanlar hakkında cezai sorumluluğa yol açabilen Meclis soruşturması önergelerinden alınan sonuç ise % 15'dir. Açılan soruşturma sonucunda yalnızca iki kez Yüce Divan'a sevk kararı verilmiştir. Mahkûmiyet yoktur. Gensoru önergelerinden ise hiç sonuç alınamamıştır. Hükümeti denetleme mekanizmalarının elde edilebilecek nihai sonuç yerine gündeme alınma, muhalefetin hükümete dönük eleştirilerini açıklama fırsatı sunma ve hükümetin konuyla ilgili izahatta bulunma mecburiyetinde kalma bakımından değerlendirdiğimizde, bu mekanizmaların daha yüksek oranlarda işlemiş olduğu ortaya çıkar. Örneğin genel görüşme önergelerinden % 68'i, Meclis araştırma önergelerinin % 48'i, Meclis soruşturma önergelerinin % 90'ı, gensoru önergelerinin ise hepsi Genel Kurul'da görüşülmüştür.

TBMM üyeleri

Anayasa'ya göre, milletvekilleri seçildikleri bölgeyi veya kendilerini seçenleri değil, bütün milleti temsil ederler. Diğer bir deyişle "Türkiye milletvekilliği" kabul edilmiştir.

1982 Anayasası, 1961 Anayasası'na nazaran milletvekili seçilme şartlarını ağırlaştırmıştır. "Otuz yaşını dolduran her Türk" milletvekili seçilebilir. Ancak, en az ilkokul mezunu olmayanlar, kısıtlılar, yükümlü olduğu askerlik hizmetini yapmayanlar, taksirli suçlar hariç toplam bir yıl veya daha fazla hapis ile hüküm giymiş olanlar ile Anayasa'nın 76. maddesinde sayılı suçlardan birinden hüküm giymiş olanlar affa uğramış olsalar bile milletvekili seçilemezler.

Dokunulmazlık

Dokunulmazlık, Anayasa'nın milletvekillerine tanıdığı bazı ayrıcalıklardır. Bu ayrıcalıklar, yasama organı üyelerinin yürütmeye karşı bağımsızlıklarını koruma ve yasama görevini lâyıkıyla yerine getirebilmelerini sağlamayı amaçlamaktadır. Öncelikle, milletvekilleri Meclis çalışmalarındaki oy ve sözlerinden, Meclis'te ileri sürdükleri düşüncelerden ve bunları Meclis dışında tekrarlamak ve açığa vurmaktan sorumlu tutulamazlar. "Yasama sorumsuzluğu" olarak adlandırılan bu ayrıcalık, milletvekillerine hukuki ve cezai kovuşturmalara karşı sürekli bir koruma sağlar. İkinci olarak, milletvekilleri ağır cezayı gerektiren suçüstü hali ve seçimden önce soruşturmasına başlanılmış olmak kaydıyla (Anayasa'nın 14. maddesindeki durumlar dışında), Meclis kararı olmadıkça sorguya çekilemez, tutuklanamaz ve yargılanamaz. "Yasama dokunulmazlığı" olarak bilinen bu koruma milletvekilliği süresince geçerlidir.

Anayasa'da yeralmış olsa da, "kürsü masuniyeti"nin siyaset pratiğinde tam anlamıyla idrak edildiği söylenemez. Meclis kürsüsünden aykırı dü-

TABLO 12
VERİLEN MECLİS SORUŞTURMA ÖNERGELERİ VE SONUÇLARI

	17. Dönem	18. Dönem	19. Dönem
Gelen	7	4	25
Soruşturma açılmasına gerek görülmeyen (reddedilen)	6	4	16
Soruşturma açılıp Yüce Divan'a sevk olmayan	–	–	(kabul edilen görüşülemediği için 20. dön. devir)
Yüce Divan'a sevke karar verilen	1	–	1
İşlemden kaldırılan	–	–	2
TOPLAM	7	4	25

TABLO 13
GENSORU ÖNERGELERİ VE SONUÇLARI

	17. Dönem	18. Dönem	19. Dönem
Gelen	3	28	42
Kabul edilen	–	–	–
Reddedilen	3	28	37
İşlemden kaldırılan	–	–	2
İşlemde olan	–	–	3
TOPLAM	3	28	42

şüncelerin dile getirilmesi sırasında milletvekillerinin tepkilerini kürsüye yürüyerek göstermeleri sonucu, "kürsü masuniyeti" fiilen de ortadan kaldırılabilmektedir!

1980 öncesinde Meclis'te "komünizme" karşı tezahür eden hoşgörüsüzlük, incelenen dönemde "sol düşünce" ve "Kürt sorunu" konularında tekrarlandı. 17. Yasama döneminde, SHP Genel Başkanı Aydın Güven Gürkan'ın "1 Mayıs emeğin bayramıdır" sözlerine iktidar partisi (ANAP) milletvekillerinin tepkisi kavgaya dönüştü. 19. Dönemde kürsü dokunulmazlığına yönelik bu saldırganlık vakasını unutturan, provokatif bir iklim Meclis'e hakim oldu.

18. Dönemde SHP listelerinden seçilen HEP milletvekillerine karşı iktidar odaklarınca körüklenerek yaygınlaşan "hainler" önyargısı Meclis'e de yansıdı. 6 Kasım 1991'de yapılan yemin töreninde, Diyarbakır milletvekili Leyla Zana'nın, yemininin ardından Kürtçe "Türk ve Kürt halklarının kardeşliğini" ifade eden sözleri, Diyarbakır milletvekili Hatip Dicle'nin yeminini "Anayasa baskısı altında" yaptığını söylemesi Meclis Genel Kurulu'nu karıştırdı. Dicle, kürsüde tartaklandı. Bu milletvekillerinin özellikle Kürt sorunu, Doğu ve Güneydoğu'da meydana gelen olaylar hakkında yapacakları konuşmalar hoşgörüyle karşılanamadı. Örneğin Kars Milletvekili Mahmut Alınak, henüz SHP'deyken, Grup Başkanvekili sıfatıyla terör ve iç güvenlik konusundaki genel görüşme sırasında söylediği bazı sözler nedeniyle kürsüde tartaklandı ve konuşturulmadı. Alınak'ın kürsü dokunulmazlığının fiilen yok edilmesine yol açan, "geçenlerde Digor'da iki kardeşimiz öldü. Biri asker, biri PKK'lı..." diye başlayan ve devamı duyulmayan cümlesiydi. TBMM Başkanı Hüsamettin Cindoruk'un "ayrılıkçılık savunulamaz ama buna rağmen kürsüye dokunulamaz" sözleri, "PKK'nın Meclis'ten kovulması" kampanyası karşısında etkisiz kaldı. Böyle bir atmosferde, Ankara DGM, HEP kökenli milletvekillerinin dokunulmazlığının kalkması istemiyle TBMM'ye fezleke gönderdi. DGM başsavcısına göre "dağdaki eşkıya Meclis'e inmişti". Meclis Başkanı Cindoruk, kürsü masuniyeti ve Meclis'in özgürlüğünü savunarak fezlekeyi işleme koymadı. HEP milletvekilleri, Anayasa Mahkemesi'nde kapatma davası açılması gündeme gelince, milletvekilliklerinin düşmesini engellemek için partilerinden ayrılarak Demokrasi Partisi'ni kurdular.

ABC ARŞİVİ

Hatip Dicle'nin Meclis'te yemin töreni sırasında "Bu metni anayasa baskısı altında okuyorum" demesi ortalığı karıştırdı, bazı milletvekilleri Dicle'yi zorla kürsüden indirdiler. Meclis aynı gün Leyla Zana'nın da kürsüde Kürtçe konuşmasıyla iyice karıştı. Kimileri kürsünün dokunulmazlığını hatırlatırken, kimileri bu çıkışları "zamansız" buldu.

HEP/DEP milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılması talebi, bir sonuca varmaksızın aylarca gündemde kaldı. Mart 1994'teki yerel seçimler öncesinde, ülkedeki PKK karşıtı kampanyadan ve milliyetçi dalgadan yararlanma saikiyle harekete geçen Hükümetin DYP kanadı Meclis'teki diğer siyasi partilerin desteğini de alarak bazı DEP (eski HEP) milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılması için girişimde bulundu. (Aynı dönemde DEP hakkında Anayasa Mahkemesine kapatma davası açılmıştı ve HEP'in kapatılması emsali düşünüldüğünde DEP'in kapatılacağı kesin görünüyordu.) Dokunulmazlıkların kaldırılmasına ilişkin dosyaları dönem sonuna bırakma geleneğine sahip TBMM, 2 Mart 1994 günü başlayan görüşmelerde eski HEP'lilerden Orhan Doğan, Sırrı Sakık, Hatip Dicle, Leyla Zana, Selim Sadak (hakkındaki karar sonra Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildi), Bağımsız (eski HEP'li) Mahmut Alınak ve o günlerde Atatürk'e dönük karalayıcı konuşmaları yayımlanan RP İstanbul Milletvekili Hasan Mezarcı'nın dokunulmazlıklarının kaldırılmasına karar verdi. Dokunulmazlıkları kaldırılan milletvekillerini derhal gözaltına almak için polis Meclis'i "ablukaya" aldı. Dokunulmazlıkları kalkmış olmasına karşın halen milletvekili statüleri devam eden bu kişilerden bazıları tartaklanarak gözaltına alındı. Diğer milletvekilleri doğrudan DGM'ne teslim olmak istedikleri için, TBMM binasını terketmediler. İstekleri kabul edilen HEP/DEP milletvekilleri, gözaltında sorgulandıktan sonra tutuklandılar. Haklarında idam istemiyle dava açıldı.

Dokunulmazlıklarla ilgili gelişmelere genel olarak bakıldığında, "yasama sorumsuzluğu"nun sadece hukuki ve cezai kovuşturmalara karşı koruma sağladığı fakat milletvekilleri için siyasi bir güvence teşkil etmediği söylenebilir. Aykırı düşünceleri dile

getirenler kürsüden yaka paça indirilebilmiştir.

Yasama dokunulmazlığı ise, bir anlamda muhalif milletvekillerine karşı bir silah olarak kullanıldı.

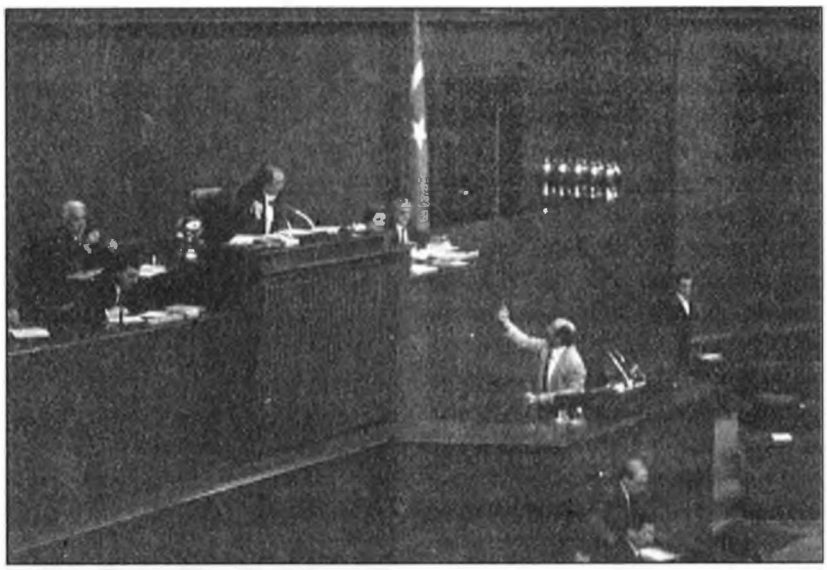
Üyeliğin düşmesi

İncelenen dönemde üyeliğin düşmesi, en çok partisinden istifa ederek başka bir partiye girme konusunda tartışılmıştır. Parti değiştirmek isteyen milletvekilleri, milletvekili "transferini" yasaklayan Anayasa'nın 84. maddesi engelini aşmak için mensup oldukları partiyi feshetme, partilerinden ihraç edilme ve yeni bir parti kurarak "hülle partisi"yle geçilmek istenen partiyle birleşme yollarını kullanmışlardır.

6 Kasım 1983 seçimlerinde DYP ve SODEP'in seçimlere girdirilmemesinin yarattığı siyasi sıkıntılar, Meclis'e giren partilerde dağılma sürecini başlattı. HP ile SODEP, SHP adıyla yeni bir parti kurarak birleştiler. MDP kendini feshetti. HP'den ayrılan bazı milletvekilleri kurucu olarak, bazıları hülle partisi kurarak DSP'ye geçtiler. Bazı bağımsız milletvekilleri DYP'ye geçti. Böylece, her iki parti de Meclis'e girerek grup kurdu.

17. Yasama Dönemi'nde 84. madde kapsamına giren bazı parti değiştirmeler için Meclis çoğunluğunun (ANAP) harekete geçmemesi doğal olarak tartışmalara yol açtı.

1991 genel seçimlerinde HEP, SHP ile seçim işbirliğine girerken, üyeliklerinin düşmesini engellemek için milletvekillerini partiden anlaşmalı olarak ihraç etti. HEP kontenjanından SHP listelerinden milletvekili seçilenlerden bazıları seçimlerden bir süre sonra SHP'den istifa edip hülle partisi (ÖZEP) kurma yoluyla HEP'e geçtiler. İncelenen dönem boyunca, parti değiştirme gerekçesiyle "üyeliğin düşürülmesi" yaptırımı hiç uygulanmadı.

ABC ARŞİVİ

Kars milletvekili Mahmut Alınak "Geçenlerde Digor'da iki kardeşimiz öldü, biri asker biri PKK'lı" diye başlayan cümlesini bitiremedi. 91 seçimlerinden sonra oluşan parlamento, iç barışa yönelik her çıkışı "vatanın bölünmez bütünlüğü" mantığıyla -çoğu zaman da kaba kuvvetle- susturdu.

"İstifa" suretiyle milletvekilliğinin düşmesinin iki örneği vardır. 17. yasama döneminde ANAP Manisa Milletvekili İsmail Özdağlar, milletvekilliğinden istifa etti. İstifası kabul edilerek üyeliği düşen Özdağlar, Yüce Divan'da yargılanmış ve mahkum olmuştu. İkinci örnek, 18. Yasama Döneminde DYP Hatay Milletvekili Murat Sökmenoğlu'nun milletvekilliğinin düşmesidir. Sökmenoğlu, daha önce yaptığı açıklamaya uygun olarak, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanlığına seçilmesini protesto için istifa etmişti.

18. dönemde ANAP Genel Başkanı Başbakan Turgut Özal (Malatya), 19. dönemde DYP Genel Başkanı ve Başbakan Süleyman Demirel (Isparta) Cumhurbaşkanı seçildikleri için üyelikleri düştü.

İncelenen dönemde, üyelikle bağdaşmayan bir hizmet kabul ettiği ve Meclis çalışmalarına özürsüz olarak bir ay içinde toplam beş birleşim günü katılmadığı gerekçesiyle milletvekilliği düşürülmedi.

Anayasa Mahkemesi'nin parti kapatma kararı nedeniyle toplam ondört milletvekilinin üyelikleri düştü. 1993 yılında Mahkeme'nin HEP'i kapatması üzerine, partinin kapatılmasına eylem ve sözleriyle neden olan HEP eski Genel Başkanı, SHP Diyarbakır Milletvekili Fehmi Işıklar'ın milletvekilliği düştü. Diğer HEP milletvekilleri dava açılmadan önce partilerinden ayrıldıkları için 84. madde yaptırımından kurtuldular. Daha sonra HEP'i kuran bu milletvekillerinin üyelikleri, bu partinin Anayasa Mahkemesi tarafından 1994 yılında kapatılması üzerine düştü. Bu milletvekilleri şunlardır: Ahmet Türk, Ali Yiğit, Sırrı Sakık, Leyla Zana, Hatip Dicle, Sedat Yurtdaş, Selim Sadak, Orhan Doğan, Zübeyir Aydar, Naif Güneş, Mahmut Kılıç, Remzi Kartal, Nizamettin Toğuç. Yargıtay Başsavcılığı, DEP milletvekillerinin partiden istifa ederek yaptırımdan kurtulamamaları için DEP'in kapatılmasına ilişkin da-

vayı büyük bir gizlilik içinde açtı. Böyle bir davanın açıldığı sonradan öğrenildi.

1983 sonrası meclislerin anatomisi

Bu bölümde milletvekilleri, meslekleri, öğrenim durumları, yeniden seçilme durumlarına göre tasnif edilerek 1983-1994 Meclis'lerinin anatomisinin çıkarılmasına çalışılmıştır. Bu tasniften çıkan sonuçlar Meclis'in kurumlaşmasını, profesyonelleşmesini ve toplumsal kesimlerin ne ölçüde Meclis'te temsil edildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Eğitimin yaygınlaşması, Meclis'teki eğitim düzeyinin kompozisyonunu da değiştirmekte, alt sınıf kökenlilerin Meclis'te temsil edilmelerine katkı sağlamaktadır. Sosyo ekonomik değişmelerle birlikte, siyasi kadroların geldikleri kesimler de farklılaşmaktadır.

Milletvekillerinin meslek gruplarına göre dağılımı

Dönemler itibarıyla meslek gruplarına baktığımızda, ilk üç sırada yer alan meslek grupları hep aynı olmaktadır: serbest, kamu kesimi, hukukçular. Milletvekilleri on ana meslek grubuna göre tasniflenmiştir.

İlk sırada yer alan serbest meslek grubu ağırlıkla, ücret karşılığı değil, kendi hesabına çalışan kesimlerden oluşmaktadır. Bunların istisnasını mahalli idarelerde görev alanlar (belediyeciler) oluşturur. Tanım gereği bu grup içinde yer alabilecek olan avukatların, hukukçular meslek grubu içerisinde değerlendirildiğini hatırlatmak gerekir. Serbest meslek grubu, fiilen, tüccar, sanayici, müteahhit, doktor, eczacı, müşavir, çiftçi, sigortacı gibi alt meslek gruplarından teşekkül etmektedir. Yerel düzeyde ekonomik güç sahibi olmanın yanısıra toplumsal statü bakımından yaygınlık bu gruba dahil olan alt meslek gruplarının dikkat çeken özellikleridir. Serbest meslek grubu, 1980 öncesi dönemde olduğu gibi 1983 sonrası dönemlerde de Meclis'te en çok paya sahip olan gruptur. 17. dönemde % 28.7, 18. dönemde % 34, 19. dönemde % 36 ile ilk sırada yer almıştır. Serbest grup içerisinde tüccarlar, inşaat müteahhitleri, belediyeciler ve çiftçiler (çoğunluğu büyük toprak sahibidir) ağırlıkları olan alt gruplardır.

Siyasi çalışmanın ve siyasi yaşamda yönetici kademelere gelmenin artan miktarda parasal gücü gerektirmesi, bu güce sahip olan kesimlerin siyasi kadrolar içine hızla dahil olmasını kolaylaştırmıştır. Bu kesimler siyasi rekabette ve propagandada avantajlı durumdadırlar. Parti teşkilatlarında görev alanlar arasında müteahhitler ve tüccarlar gibi ekonomik güç odaklarının daha fazla yer almaya başlaması, gözlenen bir başka olgudur. Milletvekilleri arasında belediyelerin oranı da ilgi çeken bir düzeydedir. 17, 18. ve 19. dönemlerde Meclis'teki belediyeci kökenli milletvekillerinin oranı sırasıyla % 7, % 9 ve % 10'dur. İncelenen dönemde, belediyelerin hukuki ve idari yapısının değiştirilmesi, mali olanaklarının artırılması belediyeleri eskisinden daha fazla siyasi alana itmiştir. Siyasette en çok talip olunan konumlar arasına yerel yönetimler de (belediye başkanlığı, belediye meclisi, il genel meclisi üyeliği gibi) girmiştir. Parti teşkilatları, yerel yönetimler ve milletvekilliği karşılıklı geçişlerin doğallaştığı profesyonel mevkiler haline gelmiştir. Kamu kesimine baktığımızda, bu grubun oranının, bürokratların egemen toplumsal ve politik güçler arasındaki konumunun geçirdiği dönüşüme bağlı olarak değiştiği görülmektedir. Askerlerle birlikte ele alındığında, sivil-asker bürokrat kesimin

TABLO 14
YASAMA DÖNEMLERİ İTİBARIYLA MESLEK GRUPLARI SIRALAMASI

17. DÖNEMİ	%	18. Y. DÖNEMİ	%	19. Y. DÖNEMİ	%
1. Serbest	28.7	1. Serbest	34.4	1. Serbest	36
2. Kamu	21.7	2. Kamu	21.3	2. Kamu	25.3
3. Hukukçu	17.5	3. Hukukçu	20	3. Hukukçu	16
4. Özel sektör	12.2	4. Teknik eleman	10.4	4. Teknik eleman	10
5. Teknik eleman	9	5. Özel sektör	9	5. Özel sektör	8.2
6. Asker	6	6. Asker	1.5	6. Asker	1.3
7. İşçi-Sendikacı	2.7	7. İşçi-Sendikacı	1.5	7. Gazeteci	1.3
8. Gazeteci	2.2	8. Gazeteci	1.1	8. İşçi-Sendikacı	1.1
9. Sanatçı	0	9. Sanatçı	0	9. Sanatçı	0
10. Sporcu	0	10. Sporcu	0	10. Sporcu	0

TABLO 15
ÖĞRENİM DURUMLARINA GÖRE MİLLETVEKİLLERİNİN SAYISAL DAĞILIMI

Öğrenim Durumu	17. Dönem		18. Dönem		19. Dönem	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
İlk	15	4	17	4	16	4
Orta	9	2	20	4	16	4
Lise	32	8	28	6	39	9
Yüksek	343	86	383	85	373	84
TOPLAM	399		448		444	

TABLO 16

MECLİS'TE TEMSİL EDİLEN SİYASİ PARTİLERE MENSUP MİLLETVEKİLLERİNİN ÖĞRENİM DURUMLARI

	İLK	ORTA	LİSE	ÜNİVERSİTE
ANAVATAN PARTİSİ 17-18-19. dönem/toplam	25	19	55	583
DOĞRUYOL PARTİSİ 17-18-19. dönem/MDP ve HP'den gelen dahil	18	12	30	243
HALKÇI PARTİ 17. dönem	6	5	11	95
MİLLİYETÇİ DEMOKRASİ PARTİSİ 17. dönem	1	2	6	58
SOSYAL DEMOKRAT HALKÇI PARTİ 17. D/18. HEP-SBP/19. D. HEP-CHP dahil	4	8	16	161
DEMOKRATİK SOL PARTİ 17. D.HP'den gelen/18. D. ayrılan dahil	0	3	5	32
HÜR DEMOKRAT PARTİ 17. dönem MDP'den ayrılanlar	0	0	1	21
VATAN PARTİSİ 17. dönem ANAP'tan ayrılanlar	0	0	0	2
HALKIN EMEK PARTİSİ 17. ve 18. dönem SHP'den ayrılanlar	2	0	7	19
SOSYALİST BİRLİK PARTİSİ 17. dönem SHP'den ayrılanlar	0	0	0	4
DEMOKRATİK MERKEZ PARTİSİ 18. dönem ANAP'tan ayrılanlar	0	0	0	2
ANADOLU PARTİSİ 18. dönem DYP'den ayrılanlar	0	0	0	2
REFAH PARTİSİ 19. dönem	1	1	1	37
MİLLİYETÇİ HAREKET PARTİSİ (es.ad.MÇP) 17. dönem 1 kişi/19. dönem RP'den ayrılanlar	0	0	0	12
BÜYÜK BİRLİK PARTİSİ 19. dönem MHP ve RP'den ayrılanlar	0	0	0	8
CUMHURİYET HALK PARTİSİ 19. dönem SHP ve DSP'den ayrılanlar SHP birleşmesi öncesi.	0	1	1	19
YENİ PARTİ 19. dönem ANAP'tan ayrılanlar	0	0	0	3
MİLLET PARTİSİ (Eski adı IDP) 19. dönem RP'den ayrılanlar	0	0	0	2
YENİ DEMOKRASİ HAREKETİ 19. Dönem ANAP'tan ve Bağımsızların katılımıyla	0	0	0	3

* Parti değiştiren milletvekilleri hem ilk partilerde, hem de daha sonra girdikleri partilerde sayılmıştır.

** "Hülle Partileri"ne tabloda yer verilmemiştir.

*** 24 Aralık 1995 genel seçimleri öncesi aday tesbitlerine tepki olarak parti değiştiren milletvekillerine YDH dışında yer verilmemiştir.

Meclis'te temsili, 1983 sonrası hiç de azımsanmayacak düzeydedir. 12 Eylül yönetimini izleyen 17. yasama döneminde askerler ile birlikte kamu görevlisi grubunun payının yüksekliği ilgi çekmektedir. Toplam % 27.7 olan bu pay, milletvekili adaylarını tek tek inceleyip vetoya tabi tutan, kimlerin siyaset yapacağına karar veren tek organ olarak Milli Güvenlik Konseyi'nin kendi oluşturduğu rejimin geleceği açısından en uygun siyasetçilerin askerler ve kamu görevlileri arasından çıkacağı doğrultusundaki varsayımını yansıtıyor olsa gerekir. Oranlara bakarak, başlayan yeni süreçte bürokratların yönetici sınıf içerisinde önemli bir yer tutmayı sürdürdükleri söylenebilir. Kamu kesimi, tüm meslek grupları arasında üç dönem boyunca da ikinci sırayı almıştır. Üç dönem boyunca görülen aynı oran, kamu görevlilerinin temsilinin dengede olduğunu ifade etmektedir.

Asker grubunun payı, 17. yasama döneminde diğer yasama dönemlerine göre oldukça yüksek bir orandadır. Askerler, 17. dönemde % 6 paya sahipken, bu oran 18. dönemde % 1.5'e, 19. dönemde % 1.3'e düşmüştür. 17. dönemdeki asker oranının yüksekliği, bu dönem Meclis'in, 12 Eylül sonrası yapılan ilk genel seçimle oluşmasıyla açıklanabilir. 6 Kasım 1993 genel seçimleri öncesinde Milli Güvenlik Konseyi'nin "veto müessesesi" nedeniyle siyasi partiler geri çevrilmeyecek adaylar bulmaya çalışırken, asker kökenli kişiler tercih nedeni olmuştur. Bizzat askerler tarafından emekli bir generale kurdurulan MDP'nin listesinden 12 Eylül yönetiminin Başbakanı emekli Oramiral (eski Deniz Kuvvetleri Komutanı) Bülent Ulusu da milletvekili seçilmiştir. Sonraki dönemlerde askerlerin siyaset sahnesindeki doğrudan etkisi azaldıkça, Meclis'teki payları da düşmüştür. 18. ve 19. dönemdeki asker kökenli milletvekilleri arasında 12 Mart ve 12 Eylül döneminin sıkıyönetim yetkilileri, askeri savcı ve hakimleri dikkat çekmektedir. Bunlar arasında Baki Tuğ, Recep Ergun, Orhan Kilercioğlu sayılabilir.

Hukukçular en yüksek oranda 18. dönemde temsil edilirken, en düşük 19. dönemde temsil edilmişlerdir. Her dönem Meclis'te önemli oranlar-

da temsil edilen hukukçular grubu ağırlıklı olarak avukatlardan oluşmakta, hakim ve savcılar grup içerisinde oldukça düşük oranda bulunmaktadırlar.

Avukatlar, siyasi yaşam içerisinde kendilerine rahatlıkla yer bulabilmektedirler. Siyasi partilerin il, ilçe ve genel merkez organlarında da önemli sayıda avukat görev almaktadır. Serbest çalışma koşulları, toplumsal statü ve hitabet gibi formasyon avantajları, siyasi olaylarla sürekli ilişkide olma ve rahat zaman ayırabilme, hukukçuların yüksek oranda temsiline etki eden faktörlerdir. Seçmenlerin, Meclis çalışmalarının öncelikle hukukla ilgili olduğu, dolayısıyla hukukçuların varlığının bu süreci olumlu etkileyeceği düşüncesiyle hareket ettikleri de söylenebilir.

Özel sektör grubu üç dönem boyunca azalan oranda temsil edilmiştir. 17. dönemde % 12 olan oran, 18. dönemde % 9 olmuş, son dönemde ise % 8'e düşmüştür. Özel sektör grubu, diğer meslek grupları içerisinde 17. dönemde 4. sırada yer alırken, 18. ve 19. dönemlerde 5. sırada yer almıştır. Özel sektör yöneticilerinin, işletmecilerin 1983 sonrasında politikaya daha fazla ilgi gösterdikleri ileri sürülebilir. 18. ve 19. dönemlerde "serbest meslek grubunun temsil oranındaki yükselmede statüdeki veya statü beyanındaki bu değişimin payı vardır. İnşaat, haberleşme, elektrik, elektronik gibi hızla büyüyen sektörler teknik elemanlara ihtiyacı çoğaltırken, teknik elemanların ücret karşılığı çalışmanın ötesinde yönetici konumlarda iktisadi alana girmeleri toplumsal ve ekonomik güçlerini artırmıştır. İktisadi alandaki değişiklikler ve teknolojinin yaygınlaşmasının teknik elemanları daha önemli kılmasına rağmen bu grup Meclis'te 1980 öncesi dönemlerle aynı oranda temsil edilmiştir. Teknik elemanlarının temsil oranları 17. ve 18. dönemlerde % 9 iken, 19. dönemde küçük bir artışla % 10 olmuştur. Ne var ki serbest grup içerisinde yer alan müteahhitlerin çoğunlukla mühendislerden oluştuğu ve teknik eleman formasyonlu birçok milletvekilinin kamu ve serbest meslek grupları içinde göründüğü hesaba katıldığında, bu kesimin Meclis'te daha büyük ölçüde temsil edildiği düşünülebilir.

İşçi ve sendikacılar, 17. dönemde % 27'yle en yüksek temsil oranına kavuşurken, 18. ve 19. dönemlerde bu oran % 1.5 ve 1.3'e düşmüştür. Oranlardan da anlaşıldığı gibi, bu kesim toplumsal ağırlıklarıyla orantılı bir biçimde Meclis'te temsil edilmemektedir. Önemli bir nokta, bu gruba dahil olan milletvekilleri arasında sadece sendika yöneticilerinin bulunması, doğrudan işçi olan milletvekillerinin bulunmamasıdır. Sendikacı grup içerisinde, işveren sendikaları yöneticilerinin de bulunduğunu belirtmek gerekir.

Gazeteci-yazar grubu tüm meslek grupları içerisinde geri sıralarda yer almaktadır. Gazeteciliğin sermaye gruplarının eline geçmesinin, bu gücün kullanılarak siyasi alana müdahale edilebilmesinin ve bu yolla temsil edilen çıkarların korunabilmesinin, Meclis'te belli bir temsil gücü oluşturmayı gereksiz kıldığı ileri sürülebilir.

Sanatçı ve sporcu grupları Meclis'te hiç temsil edilmemektedir. Bunun ilk bakışta bu grupların siyasete ilgisiz kalmalarından kaynaklandığı düşünülebilirse de, özellikle 1985 sonrasında bu grubu dahil meslekler den pek çok kişinin politikaya, siyasi partilere ilgi gösterdiği bilinmektedir. Bu gruptan kişiler belediye başkanlığı, meclis üyeliği ve milletvekilliğine aday olmuşlar, siyasi partiler ve liderler de bunların popülaritelerinden yararlanmak istemişlerdir. Sanatçılar belediye başkanlıkları ve belediye meclis üyeliklerine seçilmelerine karşın, milletvekili seçilememişlerdir. Bunun tek istisnası, 18. dönemde milletvekili seçilen Arif Sağ'dır. (Sağ, konservatuvardaki görevi nedeniyle öğretim üyesi olarak değerlendiril-

ABC ARŞİVİ

Meclis'te sıraların dolu olduğu ender günlerden biri. 80'lerin sonlarında milletvekillerinin devamsızlığı tartışıldı. Ancak çok önemli bir oturum olmadıkça oturumlara katılmamayı ilke edinen vekillere ceza verilip verilmeyeceği bir türlü karara bağlanamadı.

TABLO 18
HÜLLE PARTİLERİ

	Yasama Dönemi	Ayrılınan Parti	Akıbeti	Tarih
Halk Partisi	17	H.P.	DSP'ye katıldı	28.12.1986
Demokratik Mücadele Partisi (DMP)	18	ANAP	DYP'ye kat.	7.12.1990
Yeşil Türkiye Partisi	19	DYP	ANAP'a kat.	19.7.1991
Demokratik Hareket Partisi (DHP)	19	RP	MÇP'ye kat.	29.12.1991
Birlik ve Barış Partisi (Bi.B.P.)*	19	RP	MP (IDP)'ye	05.6.1992
Bütünleşme Partisi (BÜP)	19	SHP-DSP	CHP'ye kat.	29.9.1992
Özgürlük ve Eşitlik Partisi (ÖZEP)	19	SHP	HEP'e kat.	9.7.1992
Demokratik Katılım Partisi (DKP)	19	ANAP-DSP	SHP'ye kat.	15.3.1993
Yeni Ufuk Partisi (YUP)	19	ANAP	DYP'ye kat.	17.9.1993
Türkiye İçin Yeniden Birlik Partisi (TYBP)	19	DYP	ANAP'a kat.	12.1.1994
Sosyal Demokrasi Partisi (SDP)	19	CHP	SHP'ye kat.	22.3.1994
Demokratik Hedef Partisi (DHEP)	19	ANAP	MHP'ye kat.	15.6.1994
Solda Katılım Partisi (SKP)	19	CHP-SHP	DSP'ye kat.	28.9.1994
Birliğe Çağrı Partisi (BÇP)	19	ANAP	DSP'ye kat.	4.10.1994
Genç Demokrat Parti (GDP)	19	ANAP	MHP'ye kat.	5.10.1994
Milli İrade Partisi (MİP)	19	SHP-ANAP	DYP'ye kat.	8.10.1994
Anavatan İçin Bütünleşme Partisi (ABP)	19	DYP	ANAP'a kat.	4.11.1994
Söz Milletindir Partisi (SMP)	19	ANAP-SHP	DYP'ye kat.	15.11.1994
Solda Birlik ve Bütünleşme Partisi (SBBP)	19	CHP	DSP'ye kat.	29.11.1994
Yükselen Ülkü Partisi (YÜP)	19	SHP-ANAP	DYP'ye kat.	8.10.1994
İkinci Değişim Partisi (İDP)	19	ANAP	YP'ye kat.	5.1.1995
Öz Adalet Partisi (ÖAP)	19	SHP	DYP'ye kat.	5.1.1995
Demokratik Sosyalist Parti	19	BAĞ.	SHP'ye kat.	17.2.1995

*Pekçok kaynağın aksine, Birlik ve Barış Partisi, RP ile seçim ittifakı sonucu milletvekili seçilen IDP'lilerin, partilerine geri dönmesini sağlamak amacıyla kurulup, daha sonra söz konusu partiler ile Bayrak Partisi'nin, yeni partinin adını Millet Partisi (MP) olarak değiştirerek birleşmeleri suretiyle bu geçiş sağlandığı için "Hülle Partisi" olarak kabul edilmiştir.

miştir ve sanatçı grubu içinde görünmemektedir.)

Öğrenim durumları itibarıyla milletvekilleri

Milletvekillerinin öğrenim durumlarına baktığımızda (Tablo 15) üç dönem boyunca yüksek öğrenim mezunlarının sayısının en yüksek olduğu görülmektedir.

Bu oranlar eğitim düzeyi bakımından 1960 sonrası Meclislerle benzer bir tabloyu ortaya koymaktadır.

Genel olarak eğitim yaygınlaştıkça, Meclis'in eğitim düzeyi de buna paralel olarak yükselmeye devam etmiştir. Milletvekili seçilmede, meslek ve öğrenim bir avantaj olmaktadır.

Milletvekillerinin öğrenim durumlarına mensup oldukları siyasi partiler açısından yaklaşıldığında (Tablo 16) üç dönem boyunca Meclis'te temsil edilen tüm siyasi partilerde yüksek öğrenim görmüş milletvekilleri birinci sırayı almaktadır. Öğrenim durumu bakımından en çok çeşitliliğe sahip partiler, program olarak birbirine yakın olan ANAP ve DYP'dir.

Sol partilerin elit kadrolarından oluştuğuna ilişkin genel kanıyı, üç döneme ilişkin rakamlar ilk bakışta teyit etmektedir. Sol partilerdeki yüksek öğrenim görmüş milletvekillerinin oranı, SHP % 80, DSP % 75, CHP % 90, HEP (DEP) % 51, SBP % 100'dür. CHP ve DSP'de ilkokul mezunu olan milletvekili hiç olmamıştır. (Bu değerlendirme 19. Dönem 3. yasama yılı sonu itibarıyla yapılmıştır. CHP, SHP birleşmesi ve dönem sonunda gerçekleşen parti değiştirmeler değerlendirmeye alınmamıştır.) Fakat, Tablo 15'teki veriler incelendiğinde bu kanının tam tersine, sağdaki ideolojik partilerin yüksek öğrenim görmüş milletvekillerine daha yüksek oranlarda sahip olduklarıdır. Bu partilerin, siyasi kadrolarını tespitinde elitçiliğin daha etkin olduğu açıktır. 17., 18. ve 19. dönemlerde Meclis'te temsil edilen bu tür partilerden, RP'nin

milletvekillerinin % 97'si yüksek öğrenim görmüşken, MÇP (MHP), BBP, IDP (MP), YDH'nin tüm milletvekilleri üniversite mezunudur.

Parlamenterlik süreleri bakımından milletvekilleri

Genel olarak, parlamenterlerin hizmet süreleri, Meclis'in "kurumlaşması" ve "profesyonelleşmesi"nin ölçütü olarak kabul edilmektedir. Nitekim halk dilinde de, "politikacı" bir mesleği işaret etmektedir.

17. Dönem milletvekilleri içerisinde daha önce parlamento üyeliği yapan milletvekillerinin sayısı, Cumhuriyet dönemi boyunca görülen en düşük orandır (Tablo 17). Milletvekillerinin sadece % 15'i eski parlamenterdir. Sözkonusu düşüklüğün açık nedeni, 12 Eylül askeri yönetimince hazırlanan Anayasa ve Seçim Kanunlarında getirilen yasaklamalardır. Bu yasağın yanısıra, 6 Kasım 1983 milletvekili seçimlerinde, Milli Güvenlik Konseyi'ne milletvekili adaylarını "veto" etme yetkisi verildi. Haliyle, bu şartlarla yapılan seçimle oluşan Meclis'te eski parlamenterlerin sayısı düşük kalmıştır.

Nitekim yasakların 1987 yılında yapılan halkoylamasıyla kaldırılmasından sonra yapılan genel milletvekili seçimlerinde, seçilen milletvekillerinin % 44.5'i eski parlamenterdir. Bu oran 19. dönemde % 41'e düşmesine rağmen yine yüksek bir seviyededir.

12 Eylül 1980 sonrası ilk kez parlamenter sıfatı kazanan kişilerin büyük oranda yeniden seçildikleri de görülmektedir. 17. dönem milletvekillerinden 162'si 18. dönemde yeniden seçilmişlerdir. 19. dönem milletvekillerinden 51'i 17. dönemde de; 132'si 18. dönemde de milletvekiliydiler. Milli Güvenlik Konseyi'nce tespit edilen ve 1981-1983 arasında görev yapan Danışma Meclisi (DM) üyelerinden milletvekili seçilenlerin sayıları giderek azalmıştır. DM üyelerinden, 17. dönemde 20 kişi milletvekili seçilirken, bu sayı 18. dönemde 9'a, 19. dönemde ise 5'e düşmüştür. Azalma, siyasi hayatın kendine özgü kuralları ve mekanizmaları içerisinden çıkmayan politikacıların, yasaksız ve serbest koşullarda seçmenler tarafından benimsenmediğinin göstergesi sayılabilir.

Meclis üyelerinin hizmet süreleri, Türkiye'de Meclis'in kurumsallaştığını "istikrarlı" bir üye profilinin varlığını ve yüksek oranda profesyonelleşmeyi göstermektedir.

Siyasi partiler ve meclis

Anayasa sistemi içerisinde siyasi partiler "demokratik siyasal hayatın vazgeçilmez unsurları" kabul edilirler. Siyasi partiler Meclis çalışmalarına "Meclis Grubu" aracılığıyla katılırlar. Anayasa bir siyasi partinin grup kurabilmesi için en az yirmi milletvekiline sahip olması şartını koymuştur. Bu düzenlemeyle "grup kurma" şartları İçtüzük hükümlerine bırakılmayarak, yasama organının kendi çalışma usül ve esaslarını özerk olarak belirleme yetkisi çiğnenmiştir.

Siyasi parti grupları siyasi partiden bağımsız kuruluşlar olmayıp siyasi partilerin Meclis'teki uzantısıdırlar. Siyasi parti grup genel kurulu, grup üyesi milletvekillerini Meclis'te yapılan oylamalarda bağlayıcı karar alabilir. Burada sözkonusu olan "parti disiplini"dir. Anayasa parti disiplininin işlemesini engellemek için bazı konuların grupta görüşülmesine ve karar alınmasına yasak koymuştur. Örneğin siyasi parti gruplarının, Meclis soruşturması ile ilgili görüşme yapması ve karar alması, Meclis Başkanlığı seçiminde aday göstermeleri Anayasa'da yasaklanmıştır. Yine Anayasa siyasi parti gruplarının Meclis'in bütün faaliyetlerine üye sayısı oranında katılmalarına sağlanması esasını getirmiştir.

Anayasa ve Meclis İçtüzüğü parti gruplarına bazı ayrıcalıklar tanımıştır. Meclis Başkanlık Divanı, sürekli komisyonlar ve araştırma komisyonlarında üyelikler siyasi partiler arasında üye sayılarıyla doğru orantılı dağıtılmaktadır. Genel Kurul'da söz hakkı bakımından da parti gruplarına öncelik tanınmıştır. İktidar ve ana muhalefet partisi Meclis gruplarının Anayasa Mahkemesi'ne iptal davası açma hakkı vardır. Seçim dönemlerinde yazılı ve propaganda olanakları partilerin Meclis'te grupları olup olmamalarına göre değişmekte, devlet televizyonuna çıkma olanakları kısıtlanabilmektedir.

Seçim Yasası'nın barajlı sistemi benimsemesi ve grup kurmaya yetecek milletvekili sayısının artırılması Meclis'te grubu bulunan siyasi parti sayısını azaltmıştır. 1983-1995 yılları arasında toplam 9 siyasi parti Meclis'te grup kurmuştur. Bunlardan 3 tanesi (DSP, HDP [17. yasama dönemi]; CHP ve DSP [19. yasama dönemi]), Meclis gruplarını seçim sonucunda değil, başka partilerden ayrılan milletvekilleri sayesinde kurmuşlardır. DYP ve SHP'nin 17. dönem Meclis'inde grup kurmaları da aynı şekilde olmuştur. Bu iki parti daha sonraki dönemlerde seçimler sonucunda Meclis'te grup kurmayı başarmışlardır.

Buna karşılık sözkonusu dönemde parlamentoda 44 siyasi parti temsil edilmiştir. Bu partilerden ANAP, MDP, HP, SHP, DYP, RP, DSP seçimler sonucu Meclis'te temsil edilirken HEP (DEP), MÇP (MHP) ve IDP (MP) başka bir partiyle yaptıkları seçim ittifakıyla Meclis'e girmişlerdir. (HEP, SHP'yle, MÇP ve IDP, RP'yle). Seçim ittifakları dışında Meclis'te temsil edilen mevcut partilerden ayrılan milletvekilleri tarafından kurulan ya da

TABLO 17
DÖNEMLER İTİBARIYLA MİLLETVEKİLLERİNİN HİZMET SÜRELERİ

1983 öncesinde	17. Dönem	18. Dönem	19. Dönem
Milletvekili	19	206	172
Milli Birlik Kurulu Üyesi	2	–	1
Temsilciler Meclisi Üyesi	3	2	3
Cumhuriyet Senatosu Üyesi	15	6	5
Danışma Meclisi Üyesi	20	9	5
TOPLAM	59	223	186

bunların katılımıyla Meclis'te temsil edilen parti sayısı 33'dür.

Anayasa ve Seçim Kanunu'nun engellerine rağmen Meclis'te temsil edilen siyasi partilerin sayısının fazla olmasının nedenleri arasında; 1981 yılında askeri yönetimce feshedilen partilerin 1991 yılında yeniden açılması, partilerin içinde çıkan anlaşmazlıklar sonucu bazı milletvekillerinin istifa ederek ayrı bir parti kurmaları (siyasi partilere yapılan hazine yardımı ve siyasi pazarlık gücü elde etme önemli rol oynamaktadır) ve parti değiştirmek isteyen milletvekillerinin, üyeliklerinin düşmesini engellemek için "hülle partisi" kurmaları sayılabilir. Parti değiştirmek isteyen milletvekilleri yeni bir parti kurduktan sonra bu partiyi feshedip geçmek istedikleri partiyle birleşme kararı alarak Anayasa'nın yaptırımıyla karşılaşmaktan kurtuldular. Bu amaçla kurulan partiler "hülle partileri" olarak adlandırıldı. İncelenen dönemde kurulan hülle partisi sayısı 23'dür (Tablo 18). Ayrıca bu dönemde hülle amaçlı olmayan Meclis'te temsil edilen 6 siyasi parti başka partilerle birleşmiştir. Hülleye ilk olarak, 17. dönemde Halkçı Parti'den istifa eden bazı milletvekillerinin DSP'ye geçmek için "Halk Partisi" adıyla kurdukları partiyle başvuruldu.

Hülle partisi uygulaması 18. ve 19. dönemde de sürdürüldü. 18. dönemde bir hülle partisi kurulurken, en çok hülle partisi 19. dönemde kurulmuştur. Seçimlerde bir başka partiyle seçim ittifakı yapan partilere mensup milletvekilleri, partilerine dönebilmek için mecburen hülle yolunu seçtiler. CHP'nin yeniden açılması ve sosyal demokrat partiler arasındaki milletvekili geçişlerindeki hareketlilik yeni bir hülle partileri dizisini ortaya çıkarmıştır.

Milletvekilleri incelenen dönemde 370 kez bulundukları partiden istifa ettiler. İstifa edenlerin 91'i parti değiştirmek için "hülle partisi" kurdular. Bunların dışında istifa eden milletvekillerinin bir kısmı yeni bir parti (BBP, YP) kurarken, diğerleri bağımsız kaldı veya eski partisine geri döndüler.

Askeri yönetimin koyduğu yasakların ipoteğinde yapılan 6 Kasım 1983 Genel Seçimleriyle oluşturulan 17. dönemde milletvekilleri 80 kez partilerinden istifa ettiler. Başlangıçta Meclis'te temsil edilen parti sayısı üç iken, dönem boyunca istifa eden milletvekillerinin başka partilere geçmesi ya da yeni parti kurmaları sonucunda yediye çıkmıştır. 18. dönem en az istifanın (32 kez) gerçekleştiği dönem oldu. 19. dönemde (7 Aralık 1995'e kadar) rekor sayıda istifa olmuştur. Milletvekilleri 264 kez partilerinden istifa ederken en çok istifa birleşme öncesi SHP'de yaşanmıştır. Bu partideki istifaların fazlalığı, partinin genel seçimlerde işbirliğine gittiği HEP kökenli milletvekillerinin partilerine geçmesi, CHP'nin yeniden açılması ve üç sosyal demokrat partinin varlığıyla açıklanabilir. Sosyal demokrat parti sayısını ikiye indiren CHP-SHP birleşmesi öncesi her iki partiden yeni istifalar oldu. 24 Aralık 1995 milletvekili genel seçimleri öncesi aday belirlemelere gösterilen tepki nedeniyle CHP'den bazı milletvekilleri istifa etti. İstifa eden milletvekillerinin çoğunluğu DSP'ye geçerken, sağ partilere de geçenler olmuştur. Benzer gerekçelerle, genel seçim öncesi DYP ve ANAP'tan da bazı milletvekilleri istifa etmiştir. Ayrıca 19. dönem seçimleri öncesi RP ile seçim ittifakına giren MÇP ve IDP kökenli milletvekillerinin partilerine geçmesi, MÇP'nin parti içi anlaşmazlık sonucu bölünmesi, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın kurdurmaya çalıştığı partide yer almak için ANAP'tan istifalar, BBP'nin 1995 genel seçimlerinde ANAP'la seçim ittifakı yapması nedeniyle milletvekillerinin istifa etmeleri de 19. dönemdeki fazla sayıda istifanın nedenleri arasındadır.

Tüm bu hareketlilik neticesinde 19. dönem sonunda siyasi partilerin milletvekili sayıları şöyleydi:

DYP	ANAP	CHP	RP	MHP	BBP	DSP	YP	MP	YDH	BAĞIMSIZ	BOŞ
162	109	43	38	17	1	20	3	3	3	29	22

TOPLAM: 450

1987-1994 YILLARI (XVIII-XIX. DÖNEMLER) ARASINDAKİ MİLLETVEKİLLERİ LİSTESİ (Soyadlarına göre alfabetik sırayla)

ABBASOĞLU Behiç Sadi (ANAP) İstanbul XVIII, Yük. Tic. ve Eko., Yönetici, Bel. Es. Bşk.

AFŞAR Hasan (DYP) Konya XIX, Hukuk Fak., Avukat.

AĞAGİL Erol (HP) Kırklareli XVII, (SHP) Ankara XVIII, Harp Ok., E. Subay, Ticaret.

AĞAOĞLU Arif (ANAP) Adıyaman XVII, XVIII, Orman Fak., Orman Müh., Bel.Es. Bşk.

AKAR İrfettin (DYP) Muğla XIX, Müh. Bil. Fak., İnş. Bl. İnş. Müh.

AKARCA Mehmet (ANAP) Samsun XVIII, Mim. Fak. ,Y.Müh. Mim., Bürokrat.

AKBULUT Yıldırım (ANAP) Erzincan XVII, XVIII, XIX, Hukuk Fak., Avukat, Eski Bakan, TBMM Başkanı, Eski Başbakan, ANAP Eski Gn. Bşk.

AKÇALI Cevdet (ANAP) İstanbul XVIII, Adana III, V, Hukuk Fak., Hukukçu, DPT Uzmanı, Öğr. Görevlisi, Gazeteci.

AKÇALI Rıza (DYP) Manisa XIX, İnş. Fak., İnş. Y. Müh., Oda Başk. Belediyeci.

AKDEMİR Mehmet (ANAP) Gaziantep XVIII, Tıp Fak., Doktor.

AKIN Adnan (DYP) Zonguldak XIX, Ortaokul, Ticaret.

AKINCI Necati (ANAP) Urfa XVIII, Hukuk Fak., Hukukçu, Çiftçi.

AKKAN Avni (ANAP) Trabzon XVIII, İnş. Fak., İnş. Y. Müh.,

AKKAŞ Ali Sami (ANAP) Balıkesir XVIII, Orta, Ticaret.

AKKAYA Kemal (ANAP) Samsun XVIII, SBF, Hukuk Fak., Bankacı, Kaymakam.

AKKAYA Ünal (ANAP) Çorum XVII, XVIII, İkt. Fak., Mali Müşavir.

AKKOÇ Fethi (DYP) Bursa XIX, Gazetecilik Y. Ok., Gazeteci.

AKSOY Hüseyin (ANAP) Eskişehir XIX, Makine Fak., Mak. Müh., Bürokrat.

AKSOY İbrahim (SHP) Malatya XVIII, Mim. Fak. (Hamburg), Y. Mimar,

AKSOY Veli (SHP-CHP) İzmir XVIII, XIX, Müh. Yük. Ok., İnş. Müh.

AKSÖZ Aksöz (DYP) Adana XIX, Hukuk Fak., Avukat.

AKSU Abdülkadir (ANAP) Diyarbakır XVIII; SBF, Emniyet Mensubu, Vali, Bel.Es.Bşk.

AKSU Nevzat (ANAP) Çorum XVIII, Tek. Ok. Mak. Bl., Mak. Y. Müh.

ATAŞ İlyas (ANAP) Samsun XVII, XVIII, (DYP) XIX, Tıp Fak., Avukat, Hakim.

AKTUNA Yıldırım (DYP) İstanbul XIX, Tıp Fak., Doktor, Bel. Bşk. Bakan.

AKÜZÜM İlhan (ANAP) Kars XVIII, İTİA, Ticaret.

AKYOL Avni (ANAP) İstanbul XVIII, Bolu V, XIX, Eğt. Fak., Yönetim ve Planlama, Eski Bakan.

AKYOL Hasan (DSP-CHP) Bartın XIX, Hukuk Fak., Avukat.

AKYOL P. Türkan (SHP) İzmir XVIII, Tıp Fak., Prof. Dr., Öğr. Üyesi, Rektör, Eski Bakan.

AKYÜREK B. Doğancan (ANAP) İstanbul XVII, XVIII, (DYP) XIX, Lise, Nakliyat Müşaviri, Eski Bakan.

ALAGÖZ Bahattin (SHP) Gaziantep XIX, Hukuk Fak., Avukat.

ALBAYRAK Abdülbaki (ANAP) İstanbul XVIII, Orta, Turizm ve Ulaştırma.

ALBAYRAK Ahmet Akgün (ANAP) Adana XVII, XVIII., Lise, Yönetici.

ALBAYRAK Yaşar (ANAP) İstanbul XVII, XVIII, DMMA, Ticaret.

ALİŞAN Cemal (DYP) Samsun XVIII, İTİA, Eczacılık Y. Ok., Eczacı, Bel. Es. Bşk.

ALP Mehmet (SHP) Kars XIX, Ziraat Fak., Ziraat Y. Müh., Çiftçi

ALPASLAN H. Fecri (ANAP) Ağrı XVII, XVIII, XIX,Hukuk Fak., Hukukçu, Eğitim ve Bankacılık.

ALPTEMOÇİN Ahmet Kurtcebe (ANAP) Bursa XVII, XVIII, Makine Fak., Makine Y. Müh., Eski Bakan, Yönetici.

ALTINER Şinasi (DYP) Zonguldak XVIII, XIX, Elekt. Fak., Elekt. Y. Müh., Yönetici.

ALTINKAYA Cengiz (ANAP) Aydın XVIII, XIX, İnş. Müh. Bl., İnş. Y. Müh., Bel. Es. Bşk. Eski Bakan.

ALTINTAŞ Ahmet (ANAP) Muğla XVII, XVIII. Orman Fak., Orman Yük. Müh., Bürokrat.

ALTUĞ Yılmaz (MDP-BBP) Sivas XVII, (ANAP) XVIII, Hukuk Fak., Prof., Öğr. Üyesi, Eski Dekan.

ALTUN Faik (SHP) Antalya XIX, Orta, Kooperatifçi, Eksper

ALTUN Vedat (SHP) Kars XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

AMASYALI İsmail Hakkı (DYP) Kocaeli XIX, Y. Makine Tekniker Ok., Sanayici.

AMİKLİOĞLU Mustafa ATEŞ (ANAP) Çorum XIX, İTİA, Bürokrat.

ANADOL K. KEMAL (SHP) Zonguldak IV, V, İzmir XVIII, Hukuk Fak., Hukukçu.

ARAL Hüseyin Cahit (ANAP) Ankara XVII, Elazığ XVIII, Mak. Fak., Mak. Mühendisi, Yönetici, Eski Bakan.

ARAS Abdülhalim (ANAP) Kayseri I, Siirt II, Kocaeli XVII, XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

ARAS Sabri (ANAP) Kars XVII, XVIII, Veteriner Fak., Veteriner, Bel. Es. Bşk.

ARAS Sebahattin (ANAP) Erzurum III, XVII, XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

ARICI Muzaffer (ANAP) Denizli XVII, XVIII, XIX, Elektrik Fak., Elektrik Y. Mühendisi, Eski Bakan.

ARICI Y. Fevzi (DYP) İçel V, XIX, Ank. İTİA, Ticaret.

ARIKAN İdris (ANAP) Siirt IV, Senatör, XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

ARIKAN Mehmet (RP) Sivas XIX, Üniv. (Kahire), Müşavir.

ARIKAN Muzaffer (SHP) Mardin XIX, Eczacılık Fak., Eczacı.

ARISOY İbrahim (DYP) Niğde XIX, İTİA, Eczacılık Y. Ok., Eczacı.

ARİFAĞAOĞLU Ayhan (SHP) Artvin XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

ARSLAN Refik (ANAP) Kastamonu XIX, İTİA, Ticaret.

ARTVİNLİ Halil İbrahim (DYP) Kocaeli XIX, Lise, Sanayici.

ARVASİ Hüseyin Aydın (ANAP) Van XVII, XVIII, Lise, Memur.

ASİLTÜRK Oğuzhan (RP) Ankara IV, V. Malatya XIX, İnş. Fak., İnş. Müh.

ASLAN Y. Zeynal (ANAP) Adıyaman XVIII, Fen Fak., Jeofizik Yük. Müh. Bl., Müh., Eski Bakan.

AŞÇIOĞLU Pertev (ANAP) Zonguldak XVII, XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

AŞIK Eyüp (ANAP) Trabzon XVII, XVIII, XIX, Mak. Fak., Makina Müh.

AŞKIN İlhan (ANAP) Bursa XVII, XVIII, İkt. Fak., İktisat, Ticaret.

ATAÇ Abdülbaki (DYP) Balıkesir XIX, Hukuk Fak., Avukat.

ATALAY Fuat (SHP) Diyarbakır XVIII, İnş. Y. Müh. Fak., Ulaş. Y. Müh., Bürokrat.

ATAOĞLU Kazım (RP) Bingöl XIX, Eğt. Ens., Öğretmen.

ATASAYAN Bülent (ANAP) Kocaeli XVIII, XIX, Lise, Ticaret, Bel. Es. Bşk.

ATASEVER Ali Rıfkı (ANAP) Tekirdağ XVII, XVIII, Mimar, Serbest Ticaret.

ATASOY Veysel (ANAP) Zonguldak XVII, XVIII, XIX, Antalya SBF., Bürokrat, Kaymakamlık, Bakan.

ATEŞ Abdülkadir (SHP) Gaziantep XVIII, XIX, SBF., Prof., Bakan.

ATEŞOĞULLARI Kamil (SHP) Ankara XVIII, Hukuk Fak., TODAİE, Avukat.

ATILGAN Muzaffer (ANAP) Ankara XVIII, Lise, Yönetici, Bel. Es. Bşk.

ATTİLA İsmet (DYP) Afyon XIX, Sos. Hiz. Ak., Bürokrat.

AVCI Ahmet (ANAP) Uşak XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

AVCI Esat Yıldırım (DYP) Denizli (DM) XVIII, İzmir XIX, Tıp Fak. Doktor, DYP Eski Gen. Bşk.

AVUNDUKLUOĞLU Muhammet Sadık (DYP) Kırıkkale XIX, Hukuk Fak. Avukat, Sendikacı.

AYAZ Nevzat (DYP) Çankırı XIX, Hukuk Fak. Emniyetçi, Vali, Bakan.

AYDAR Zübeyir (SHP-DEP-HEP) Siirt XIX, Hukuk Fak. Avukat *(milletvekilliği düşürüldü, Haziran 94)*

AYDEMİR Mikail (DYP) Ağrı V, XIX, Orta, Ticaret.

AYDIN Adil (DYP) Antalya XVIII, XIX, Orman Fak., Orman Y. Müh., Bürokrat.

AYDIN Koray (MÇP-MHP) Trabzon XIX, Mak. Fak., Müh. Müteahhit.

AYDIN Mehmet (ANAP) Samsun XVII, XVIII, İkt.Fak., İktisatçı, Bürokrat.

AYHAN Cevat (RP) Sakarya XIX, Mak. Fak., Makine Y. Müh.

AYHAN Süleyman (DYP) Çanakkale XIX, Eğt. Ens., Öğretmen.

AYKUT İmren (MDP) İstanbul DM, XVII, (ANAP) XVIII, XIX, İkt. Fak., İktisatçı Sendikacı, Eski Bakan.

BABAOĞLU Ali (ANAP) Nevşehir XVII, XVIII, İlk, Ticaret, Bel. Es. Bşk.

BAHÇECİ Zekeriya (DYP) Afhtalya XVIII, Lise, Çiftçi.

BALAK Mithat (ANAP) Çorum XVIII, Mim. Fak., Mimar, Sanayici.

BALCILAR Mustafa (ANAP) Eskişehir XVII, XVIII, XIX, Ecz. Fak., Eczacı.

BALIBEY Metin (ANAP) Afyon XVII, XVIII, Maden Fak., Mermer İşletmeciliği.

BALYALI Hüseyin (DYP) Balıkesir XIX, İTİA, Bürokrat.

BARAN Doğan (DYP) Niğde XVIII, XIX, Tıp Fak., Doktor.

BARLAS Ledin (ANAP) Adana XVII, XVIII, Huk. Fak., Avukat, Yönetici

BARUT M. Gazi (ANAP) Malatya XIX, Üniv. (Hannover), İnş. Y. Müh., Bürokrat.

BARUTÇU Ömer (DYP) Zonguldak V, XVIII, XIX, İTİA, TOB Daire Başk., Eski Bakan.

BAŞ Mustafa (RP) Istanbul XIX, Y. Islam Ens., Yönetici.

BAŞARAN Ali Kemal (ANAP) Trabzon XIX, Tıp Fak., Doktor.

BAŞEĞMEZ Mukadder (RP) Istanbul XIX, Edebiyat Fak., Ticaret.

BAŞESGİOĞLU Murat (ANAP) Kastamonu XVIII, XIX, Hukuk Fak., Avukat.

BAŞOL Halil (DYP) Tekirdağ II, IV, V, XIX, Y. Eko. ve Tic. Ok., Çiftçi, Kooperatifçi, Eski Bakan.

BAŞTÜRK Abdullah (SHP) Yozgat III, Istanbul IV, XVIII, İlk, Sendikacı.

BAŞYAZICIOĞLU M. İrfan (ANAP) Kayseri XVIII, Lise, Ticaret.

BATALLI Mehmet (DYP) Gaziantep XIX, DMMA Kimya Müh. Y. Ok., Kimya Müh. Sanayici, Eski Bakan.

BATUR Murat (ANAP) Urfa XVIII, İktisat Fak.

BAYAZIT M. Turan (HP) Kahramanmaraş XVII, (SHP) İzmir XVIII, SBF ve Hukuk Fak., Avukat, Vali.

BAYDAR Beşer (SHP) Ankara XVIII, DMMA Kimya Müh. Y.O., Kimya Müh., Yönetici.

BAYKAL Deniz (SHP) Antalya IV, V, XVIII, XIX, Hukuk Fak., Siy. Bil.,Doç. Dr., Eski Bakan, CHP Genel Başk.

BAYLAZ Haydar (DYP) Bingöl XVIII, XIX, İlk, Müteahhit.

BAYRAK Şaban (RP) Kayseri XIX, İlk, Sanayici.

BEDİRHANOĞLU İhsan (ANAP) Van I, IV, V, XVIII, İlk, Bel. Es. Başk.

BEDİRHANOĞLU Şerif (ANAP) Van XIX, Tıp Fak., Doktor.

BEYAZIT Adil Erdem (ANAP) Kahramanmaraş XVIII, DTCF, Kütüphanecilik, Yayımcılık.

BİÇENTÜRK Hikmet (ANAP) İçel XVII, XVIII, Ziraat Fak., Bürokrat, Öğr. Görevlisi, Kooperatifçi.

BİÇER Hilmi (MDP) Sinop III, XVII, (ANAP) XVIII,Hukuk Fak., Avukat, Bürokrat.

BİLGET Tunç (DYP) Aydın XIX, SBF, Bürokrat.

BİLİCİ Mehmet Ali (ANAP) Adana XVIII, AİTİA, Sanayici.

BİLYELİ Ahmet (DYP) İçel XIX, İlk, Müteahhit.

BİNİCİ İlhami (SHP) Bingöl XVIII, Lise

BİRLİK Kemal (ANAP) Siirt XVIII, Fen Fak., Jeofizik Müh., Maden İşletmecisi.

BORA Ferit (DYP) Diyarbakır XVIII, Orta, Bel. Es. Başk., Müteahhit.

BOZER Ali (MDP) Ankara XVII, İçel XVIII, Huk. Fak., Hukuk Profesörü, Eski Bakan.

BOZKIR Abdurrahman (ANAP) Konya XVII, XVIII, İTİA., Bürokrat, Serbest Ticaret.

BOZKURT Kadir (DYP) Sinop XIX, Lise, Memur.

BOZKURT Mustafa (ANAP) Aydın XVIII, Lise, Ticaret, Çiftçi.

BOZKURT Onural Şeref (HP) Çanakkale XVII, (ANAP) Ankara XVIII, Hukuk Fak., ,Avukat.

BOZKURT Yasin (ANAP) Kars IV, XVIII, Orman Fak.,Hukuk Fak., Orman Y. Müh., Hukukçu.

BÖLÜKOĞLU Kudret (ANAP) Balıkesir XVIII, İlkokul

BUCAK Sedat Edip (DYP) Urfa XIX, Orta, Çiftçi.

BUDAK Mehmet (ANAP) Kırşehir XVII, Ankara XIX, İTİA Mal. Muh. Bl., Sendikacı.

BULUT Cengiz (ANAP) İzmir XIX, Makine Müh. Fak., Mak. Müh., Bel. Başk., Futbol Hakemi.

BULUT Evren (DYP) Edirne XIX, İlk, Çiftçi.

BÜTÜN Esat (MÇP-BBP) Kahramanmaraş XIX, DTCF, Ticaret.

CAN Mehmet (SHP), Adana IV, V, XVIII, SBF, Eski Bakan.

CANAN Esat (ANAP) Hakkari XIX, Hukuk Fak., Avukat.

CANKURTARAN Etem (SHP) İçel XVIII, Orta, Sendikacı.

CANUYAR Ümit (DYP) Manisa XVII, XVIII, XIX, Lise, Çiftçi, Ticaret.

CANVER İbrahim Cüneyt (HP), Adana XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

CEM İsmail (SHP-CHP) İstanbul XVIII, XIX, Üniv. (Lozan), Yazar, Sendikacı, TRT Gen. Müd.

CENKÇİLER Abdülkadir (DYP) Bursa XVIII, İTİA, Muhasebeci, Ticaret.

CEVHERİ Necmettin (DYP) Urfa II, III, IV, V, XIX, Hukuk Fak. Avukat, Çiftçi, Bakan.

CEYHUN E. Ekrem (DYP) İstanbul V, Balıkesir XIX, Inş. Fak., Inş. Y. Müh., Öğr. Görevlisi, Bürokrat, Bakan.

CEYLAN Mehmet Abdürrezak (MDP) Siirt XVII, (DYP) XVIII, Ziraat Meslek Ok., Ziraat Teknisyeni, Ticaret.

CEYLAN Osman (ANAP-MHP) Istanbul XIX, Edeb. Fak, Öğ. Gör., Belediyeci.

CİNDORUK A. Hüsamettin (DYP) Samsun XVII, Eskişehir XIX, Hukuk Fak., Avukat, DYP Eski Gen. Bşk., TBMM Başkanı.

COŞAR İsmail (RP) Çankırı XIX, İlahiyat Fak., Din Görevlisi.

COŞKUN Kadir Ramazan (ANAP) İstanbul XIX, ADMMA Elektrik Fak., Elk. Müh., Ticaret.

COŞKUN Ömer Lütfi (DYP) Balıkesir XIX, Erkek Sanat Ens., Belediyeci, Serbest Ticaret.

COŞKUNOĞLU T. Kamil (ANAP) Senatör (Uşak), Manisa VIII, Ankara XVII, XVIII, Hukuk Fak., Y. Yargıç.

ÇAĞAN Nami (DSP) İstanbul XIX, Hukuk Fak., Prof. Dr., Öğr. Üyesi.

ÇAĞLAR Cavit (DYP) Bursa XVIII, XIX, Lise, Sanayici, Bakan.

ÇAĞLAR Ömer Okan (ANAP) Aydın XVIII, SBF, Mali Müşavir.

ÇAĞLAYAN Kazım (ANAP) Kırşehir XVIII, Orta, Belediyeci, Sanayici.

ÇAKIR Hasan (ANAP) Antalya XVIII, XIX, SBF., Kaymakam, Vali, Yönetici.

ÇAKIR Mustafa (SHP) Giresun XVIII, Kimya Müh. Bl., Kimya Müh., Ticaret.

ÇAKIROĞLU Mehmet (DYP) Trabzon DMMA Inş. Müh. Bl., Inş. Müh., Müteahhit.

ÇAKIROĞULLARI Aycan (ANAP) Denizli XVII, XVIII, Makine Fak., Makina Y. Mühendisi.

ÇALOĞLU Bahattin (ANAP) Artvin XVIII, Eczacılık Fak., Eczacı.

ÇAPAROĞLU Mehmet Bülent (ANAP) Malatya XVIII, İnş. Fak., İnş. Müh., Ticaret.

ÇAY Fuat (SHP-CHP) Hatay XIX, Hukuk Fak., Avukat.

ÇEBİ İbrahim (ANAP) Trabzon XVIII, İTİA Ecz. Yük. O., Eczacı.

ÇEBİ Mehmet (DYP) Samsun XIX, Sanat Ens., Sanayici, Belediyeci.

ÇELEBİ Işın (ANAP) İzmir XVIII, XIX, Müh. Fak., Metalurji Bl., Metalurji Yük. Müh., Bürokrat, Eski Bakan.

ÇELEBİ Mustafa Hikmet (ANAP) Gaziantep XVIII, Yük. Ok., Serbest Ticaret.

ÇELEBİ Süleyman (MDP) Mardin XVII, (DYP) XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

ÇELEBİCAN Gürhan (ANAP) İstanbul XIX, Inş. Fak., Yönetici.

ÇELEBİOĞLU Beşir (ANAP) Mardin XVII, XVIII, İlkokul, Çiftçi.

ÇELİK Halil İbrahim (RP) Urfa XIX, Edeb. Fak., Bel. Başk.

ÇELİK Reşit (ANAP) Van XVIII, İlk, Kooperatifçi.

ÇELİKBAŞ Fethi (ANAP) Burdur, Senatör, I, II, IX, X, XI, XVII, XVIII, Hukuk Fak., Eski Bakan, Prof.

ÇELİKER Zeki (DYP) Siirt III, V, XVIII, Orman Fak., Orman Y. Müh., Ticaret.

ÇENGEL Yüksel (SHP) Istanbul XVIII, İTİA, Bel. Es. Başk.

ÇETİN Hikmet (SHP) Istanbul V, Diyarbakır XVIII, Gaziantep XIX, SBF, İktisat ve Planlama, Bakan.

ÇEVİK Mehmet (ANAP) Ankara XVIII, XIX, Endüstri Bil. Fak., Kimya Müh. B., Kimya Müh., Eski Bakan.

ÇİÇEK Cemil (ANAP) Yozgat XVIII, Hukuk Fak., Hukukçu, Bel. Es. Başk.

ÇİFTÇİ Ömer (SHP) Ankara XVIII, DMMA Mak. Müh. Bl., Mak. Müh., Sendikacı.

ÇİLLER Tansu (DYP) Istanbul XIX, Ekonomi, Prof. Dr., Öğr. Üyesi, Eski Bakan, Eski Başbakan.

ÇİLOĞLU Mustafa (DYP) Burdur XIX, İTİA, Bankacı, Ticaret, Çiftçi.

ÇİLOĞLU Nazmi (DYP) Bolu XIX, Müh. ve Mim. Y. Ok., İnş. Müh., Müteahhit.

ÇOBANOĞLU Nevzat (DYP) Izmir XIX, Harp Ak, E. Subay, Bel. Başk.

ÇORAPÇIOĞLU Mustafa (MDP) Balıkesir XVII, (DYP) XVIII, Huk. Fak., Avukat.

ÇULHAOĞLU Halil (SHP) İzmir XVIII, XIX, Eczacılık Yük. Ok., Eczacı.

DAÇE Bekir Sami (DYP) Adana DM (Gaziantep), XIX, Hukuk Fak., Avukat, Savcı, Bakan.

DAĞCI Mustafa (MÇP-MHP) Kayseri XIX, Tic. Tur. Y. Öğr. Ok., Öğretmen, Müteahhit.

DAĞLI Mehmet Halit (DYP), Adana V, XVIII, XIX, Lise, Serbest Ticaret.

DAĞYAR A. Cengiz (ANAP) Antalya XVII, XVIII, Hukuk Fak., Yönetici.

DALAN Bedrettin (DYP) İstanbul XIX, Elk. Fak., Elektrik Müh., Sanayici, Yönetici, Bel.Es. Bşk.

DALDAL Raşit (ANAP) Niğde XVIII, Hukuk Fak.,Avukat, Bel.Es.Bşk.

DALKIRAN Seyit Ahmet (ANAP) Yozgat XVIII, Bürokrat.

DAYI İsmail (ANAP) Balıkesir XVII, XVIII, Lise, Yayımcı,

DEDELEK İbrahim Yaşar (DYP) Eskişehir XIX, İDGSA, Mimar, Öğr. Görevlisi.

DELİCEOĞLU Mehmet (ANAP) Adıyaman XVII, XVIII, DGSA Mim. Yük. Ok.,Mimar

DEMİR Halil (DYP) Aksaray XIX, İTİA, Muhasebe Uzmanı.

DEMİR İbrahim (DYP) Antalya XVIII, Gazetecilik Ens., Hukuk Fak., DPT Uzmanı.

DEMİR Mustafa (ANAP) Urfa XVII, XVIII, Meslek Y. Ok., İnş. BI., İnş. Teknikeri

DEMİR Muzaffer (SHP-HEP-BAĞ) Muş XIX, Tıp Fak., Doktor.

DEMİR Timur (ANAP) İzmir XIX, Müh. Fak. Mim. Müh. Y. Ok., İnş. Müh., Ticaret.

DEMİRALP İrfan (DYP) Samsun XVIII, XIX, Fen Ed. Fak., Yönetici.

DEMİRCİ Musa (RP) Sivas XIX, Ziraat Fak., Ziraat Müh., Bürokrat.

DEMİREL Galip (ANAP) Malatya XVIII, SBF., Kaymakam, Vali, Bürokrat.

DEMİREL Süleyman (DYP) Isparta, II, III, IV, V, XVIII, XIX, İnş. Fak., AP Gen. Bşk.lığı, Eski Başbakan, DYP Eski Gen. Bşk., Cumhurbaşkanı.

DEMİRTAŞ Orhan (ANAP) İstanbul XVIII, Y. Tic. ve Eko. Ok., Ekonomi.

DERİN Ahmet (RP) Kütahya XIX, Y. İslam Ens., İTİA, Mali Müşavir.

DEVELİOĞLU Osman (MÇP-MHP) Kayseri XIX, Eczacılık Fak., Eczacı

DİCLE M. Hatip (SHP-HEP-DEP) Diyarbakır XIX, İnş. Fak., İnş. Müh. *(milletvekilliği düştü, Haziran 94).*

DİKER Rıfat (ANAP) Ankara XVIII, İnş. Fak., İnş. Müh.

DİKER Tevfik (DYP) Manisa XIX, Harp Ok., E. Subay.

DİKİCİ Hasan (RP) Kahramanmaraş XIX, İlköğretmen Ok., İlahiyat Fak., Öğretmen, Sivil Sav. Uzmanı.

DİKMEN Ekin (SHP) İçel XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

DİLEK Nurettin (ANAP) Diyarbakır XVIII, Ziraat Fak., Ziraat Y. Müh., Bel. Es. Bşk.

DİNÇ Mehmet Kazım (DYP) Kocaeli XIX, Eczacılık Fak. Eczacı, Belediyeci, Bakan.

DİNÇER Ali (SHP-CHP) Ankara XIX, Müh. Fak., Endüstri Müh., Müşavir, Bel. Bşk.

DİNÇERLER M. Vehbi (ANAP) İstanbul XVII, Hatay XVIII, Ankara XIX, Müh. Fak. Bürokrat, İnş. ve Sanayi Müh., Eski Bakan.

DİNEK Mustafa (ANAP) Konya XVIII, İTİA, İktisatçı, Yönetici.

DİZDAROĞLU A. Vahap (ANAP) Mardin I, XI, XVIII, Tıp Fak., Doktor.

DOĞAN A. Sedat (SHP) XVIII, Müh. Y.Ok., İnşaat Mühendisi.

DOĞAN Abdullah Aykon (DYP) Isparta XVIII, XIX, SBF, Bürokrat, Bakan.

DOĞAN H. Hüsnü (ANAP) İstanbul XVIII, İstanbul XIX, İnş. Fak., İnş. Y. Müh., Bürokrat, Eski Bakan.

DOĞAN Hayri (DYP) Antalya XIX, Lise, Ziraatçi, Turizmci, Kooperatifçi.

DOĞAN Lütfü (RP) Gümüşhane, Senatör (Erzurum), XIX, İlahiyat Fak., Din Görevlisi, Diyanet İşl. Bşk.

DOĞAN Mustafa (SHP-CHP) Gaziantep XIX, Müh. Mim. Fak., Elk. Müh., Belediyeci.

DOĞAN Orhan (SHP-HEP-DEP) Şırnak XIX, Hukuk Fak. Avukat *(milletvekilliği düşürüldü, Haziran 94).*

DOĞRU Abdülkerim (DYP) Kars IV, V, XIX, Mak. Fak., Mak. Y. Müh., Bürokrat, Eski Bakan.

DOĞU Hüseyin Barlas (ANAP) Ankara XVII, XVIII, DGSA, Y. Mimar, Yönetici.

DOĞU Tufan (SHP) Muğla XVIII, Orta, Gazeteci.

DOĞUŞLU Mehmet Ali (ANAP) Bingöl XVII, XVIII, İlköğretmen Ok., Emekli Öğretmen, Ticaret.

DÖKÜLMEZ Ahmet (RP) Kahramanmaraş XIX, Hukuk Fak., Avukat, Belediyeci.

DÖNEN Mehmet (SHP) Hatay XVIII, XIX, Eğt. Ens., Ticaret.

DUDUOĞLU M. Kemal (SHP) Hatay XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

DUMANKAYA Halit (ANAP) İstanbul XIX, Lise, Sanayici.

DURAK Veli Andaç (DYP) Adana XIX, İkt. ve Tic. Bil. Y. Ok, İktisatçı.

DURMAZ Baki (DYP) Afyon XVIII, XIX, Yük. Öğretmen Ok., Bürokrat.

DURUKAN Nevzat (ANAP) Bolu XVIII, Orman Fak., Orman Y. Müh., Bürokrat.

DURUTÜRK Ertekin (DYP) Isparta XVIII, XIX, IDMMA, İnş. Müh., Müteahhit, Bel. Es. Bşk.

ECEVİT Bülent (DSP) Ankara I, XI, Zonguldak II, III, IV, V, XIX, Kolej, Gazeteci, CHP Eski Gen. Bşk. Eski Bakan, Eski Başbakan, DSP Gen. Bşk.

EDİBALİ Aykut (RP-BAĞ-IDP, MP) Kayseri XIX, Hukuk Fak., Hukukçu, Gazeteci, IDP Eski Gen. Bşk., MP Gen. Başk.

EKİNCİ Hasan (DYP) Artvin V, XVIII, XIX, Orman Fak., Orman Y. Müh., Eski Bakan.

EKİNCİ Ömer (RP) Ankara XIX, Y. İslam Ens., Diyanet İşl. Başk.

EKİNCİ Sait (ANAP) Burdur XVII, XVIII, Öğretmen Okulu, Eczacılık Y. Ok., Eczacı.

EKMEN M. Adnan (SHP) Mardin XVIII, XIX, İkt. Tic. Bil. İşletme İdaresi, Bel.Es.Bşk.

EKŞİ Kemal Naci (ANAP) İstanbul XIX, Tıp Fak., Doktor, Bel. Es. Bşk.

ELÇİ Bahattin (RP) Bayburt XIX, Hukuk Fakültesi, Avukat.

ELDEM M. Necat (ANAP) Mardin XVII, İstanbul XVIII, SBF., Vali, Kaymakam, Eski Bakan.

ELER Hasan Basri (DSP-CHP) Edirne XIX, Harp Ok., E. Subay.

ELKALMIŞ Mehmet (RP) Nevşehir XIX, Hukuk Fak., Avukat.

ELMAS Alaattin (ANAP) İstanbul XIX, Orta, Yönetici.

ELMAS Hayrettin (ANAP) İstanbul XVII, XVIII, DMMA İnş. ve Maden Müh. BI., Maden Müh., Müteahhit, İdareci.

EMİROĞLU Metin (ANAP) Malatya XVII, XVIII, XIX, Hukuk Fak., Bürokrat, Avukat, Eski Bakan.

ENER Mustafa Uğur (ANAP) Kütahya XVII, XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

ENSARİOĞLU Mehmet Selim (DYP) Diyarbakır XIX, Orta, Müteahhit.

ER Ali (ANAP) İçel XVIII, XIX, Orta, Çiftçi.

ERARICI Musa (MÇP-BBP) Konya XIX, DMMA, İnş. Müh., Müteahhit.

ERAT Cezmi (ANAP) Ağrı XVIII, İTİA, İşletmeci, Müteahhit.

ERBAKAN Necmettin (RP) Konya III, IV, V, XIX, Mak. Fak., Mak. Y. Müh., Prof. Dr., TOBB Başk., Eski Bakan ve Başbakan Eski Yard. Milli Nizam Partisi ve Milli Selamet Partisi Eski Gen. Bşk., Refah Partisi Gen. Bşk.

ERBAŞ Fethullah (RP) Van XIX, Fen Fak., Bel. Bşk.

ERBAZ Yaşar (MÇP-MHP) Yozgat XIX, Fen Fak., Bel. Bşk.

ERCAN Nevzat (DYP) Sakarya XIX, Hukuk Fak., Avukat.

ERCAN Şerif (DYP) Edirne XIX, Hukuk Fak., Avukat, Öğr. Görevlisi, Bürokrat.

ERCAN Ziya (ANAP) Konya XVII, XVIII, Y. İslam Enst., Ticaret, Ziraatçi, Din Uzmanı.

ERÇETİN Mehmet Fuat (SHP) Edirne XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

ERDAL Hüseyin (RP) Yozgat V, XIX, Mim. Fak., Mimar.

ERDEM Ahmet Şeref (DYP) Burdur XIX, Lise, Makine Teknisyeni.

ERDEM Eşref (SHP) Ankara XVIII, Harp Ok., Gazeteci, Bürokrat.

ERDEM Kaya İsmet (ANAP) İzmir XVIII, XIX, İTİA, Bürokrat, Eski Bakan.

ERDEM Şükrü (DYP) Bursa XIX, Eczacılık Fak., Eczacı, Müteahhit, Bakan.

ERDEMİR Hüseyin Cavit (DYP) Kütahya IV, V, XVIII, XIX, Hukuk Fak., Avukat, Eski Bakan.

ERDOĞAN Ali Haydar (SHP) İstanbul XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

EREK Ali Şevki (DYP) Tokat IV, V, XIX, Hukuk Fak., Avukat, Bakan.

EREN M. Ali (SHP) İstanbul XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

ERGENEKON Gökberk (DYP) Antalya XIX, SBF, Eski Bakan.

ERGEZEN Zeki (RP) Bitlis XIX, DMMA, Mim. BI., Mimar.

ERGİN Ali Şakir (ANAP) Yozgat XVIII, DTCF, Öğr. Üyesi.

ERGÜDER Halil Orhan (ANAP) İstanbul XVII, XVIII, XIX, Hukuk Fak., Avukat, Belediyeci.

ERGUN Recep Orhan (ANAP) Kayseri XVIII, Harp Ok., E. General.

ERGÜN Salih (ANAP) İstanbul XIX, Y. Eko. ve Tic. Ok., Kooperatifçi.

ERHAN Cemil (DYP) Ağrı IV, XIX, Hukuk Fak., Bürokrat.

ERİŞ Hamdi (ANAP) Ankara XIX, İlk, Sanayici, Çiftçi.

ERSİN Ahmet (SHP) Izmir XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

ERSİN Gürcan (SHP) Kırklareli XVIII, Eczacılık Fak., Eczacı.

ERSÜMER Mustafa Cumhur (ANAP) Çanakkale XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

ERTEKİN M. Rauf (ANAP) Kütahya XVIII, XIX, Eczacılık Y. Ok., Eczacı.

ERTÜRK Tevfik (ANAP) Ankara XVIII, Lise, Bürokrat.

ERTÜZÜN Tevfik (DYP) Zonguldak XVIII, İktisat Fak., Gazeteci, Yazar, Öğr. Üyesi.

ERYILMAZ Yaşar (ANAP) Ağrı XVIII, XIX, Tıp Fak., Doktor, Öğr. Üyesi, Eski Bakan.

ESENGÜN Lütfü (RP) Erzurum XIX, Hukuk Fak., Avukat.

ESER Ali (DYP) Samsun XVIII, XIX, Mak. Fak., Mak. Yük. Müh., Yönetici, Eski Bakan.

EYYÜPOĞLU Seyit (ANAP) Urfa XIX, İlk, Ticaret, Çiftçi.

FARALYALI M. Ersin (DYP) Izmir XIX, İkt. Fak., Yönetici, Eski Bakan.

FIRAT Abdullah (RP) Erzurum XIX, Lise, Ticaret.

FIRAT Abdülmelik (DYP) Erzurum XI, XIX, Lise, KİT Yöneticisi.

FIRAT Alaattin (ANAP) Muş XVII, XVIII, İktisat Fak., Öğr. Görevlisi, Sigortacı.

FIRAT S. Fevzi (MDP) Zonguldak I, II, III, IV, XVII, Lise, Bel.Es.Bşk.

FIRAT Seçkin (ANAP) Bolu XVII, XVIII, Yük. Ok., Ticaret.

FİLİZ Hacı (DYP) Kırıkkale XIX, Eczacılık Y. Ok., Eczacı.

GAYDALI Edip Safder (ANAP) Bitlis XIX, İkt. Tic. İl. Y. Ok., Ticaret.

GAZİOĞLU B. Mehmet (DYP) Bursa XVIII, XIX, Hukuk Fak., Avukat, Eski Bakan.

GEDİK Mehmet (ANAP) Bursa XVIII, XIX, DMMA, İnş. Müh., Müteahhit.

GEMALMAZ Togay (ANAP) Erzurum XVII, XVIII, Elektrik Mühendisi.

GENÇ Kamer (SHP) Tunceli DM, XVIII, XIX, İTİA, Hakim, Savcı, Mali Müşavir.

GENÇOĞLU Kamer (ANAP) Bursa XIX, Ortaokul,

GENLİK Ilker (ANAP) Çanakkale XVIII, Orta, Bankacı.

GEYLANİ Naim (ANAP) Hakkari XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

GİRAY Ismail Safa (ANAP) Istanbul XVII, XVIII, XIX, İnş. Fak., İnş. Müh., Yönetici, Eski Bakan.

GÖĞÜSGER Şevki (ANAP) Kırşehir XVIII, Hukuk Fak., Bürokrat.

GÖKALP Coşkun (SHP-CHP) Kırşehir XIX, Hukuk Fak., Avukat.

GÖKALP Nuri (ANAP) Istanbul XVIII, Lise, Turizmci, Ticaret.

GÖBEL Musa (SHP) Muğla XVIII, Lise, Turizmci, Ticaret.

GÖKÇEK İ. Melih (RP) Ankara XIX, İTİA Gazetecilik Y. Ok., Bürokrat, Bel. Bşk.

GÖKDEMİR Ayvaz (DYP) Gaziantep XIX, DTCF, Öğretmen.

GÖKTAŞ Kemalettin (RP) Trabzon XIX, İTİA Eczacılık Y. Ok., Eczacı.

GÖLHAN Mehmet (DYP) Sakarya XVIII, XIX, İnş. Fak., Bürokrat, Eski Bakan.

GÖNEN Akın (ANAP) Niğde XVII, Izmir XVIII, XIX, Hukuk Fak., Bürokrat, Vali, Eski Bakan.

GÖNÜL Ali Rıza (DYP) Aydın XIX, Hukuk Fak., Avukat.

GÖRENTAŞ Muhsin (ANAP) Van I, II, IV, V, X, XVIII, Ortaokul

GÖZLÜKAYA Mehmet (DYP) Denizli XIX, Hukuk Fak., Avukat.

GÜÇLÜ Kadri (DYP) Bursa XIX, Orta, Belediyeci, Ticaret.

GÜL Abdullah (RP) Kayseri XIX, İktisat Fak., Doç. Dr., İktisat Uzmanı.

GÜLCEGÜN Mehmet (SHP) Mardin XIX, İkt. ve Işl. Y. Ok., Ticaret.

GÜLER Mümtaz (ANAP) Uşak XVII, XVIII, İnş. Fak., İnş. Müh., Belediyeci.

GÜLEZ Turgut Yaşar (MDP) Bolu Senatör, XVII, (DYP) XVIII, Üniv. (ABD), Petrol Yük. Müh., Eski Bakan, Öğr. Görevlisi.

GÜLPINAR Eyyüp Cenap (ANAP) Urfa XVIII, XIX, Hukuk Fak., Hukukçu, Çiftçi, Eski Bakan.

GÜNAYDIN Ali (DYP) Konya XIX, Hukuk Fak., Avukat.

GÜN BULUT Ömer (ANAP) Sivas XVIII, Tıp Fak., Doktor, Belediyeci.

GÜNDOĞDU Temel (ANAP) Istanbul XVIII, XIX, İlahiyat Fak., Öğretmen, Yönetici

GÜNDÜZ Burhan Cahit (ANAP) Izmir XVII, XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

GÜNDÜZ Fahri (SHP) Uşak XIX, Tıp Fak., Doktor.

GÜNEBAKAN Ahmet (ANAP) Gaziantep XVIII, Eğt. Ens., Öğretmen.

GÜNER Engin (ANAP) Istanbul XIX, İdari İl. Fak., Öğr. Görevlisi, Bürokrat.

GÜNER M. Sabri (DYP) Kars XIX, İTİA, Kamu Yön. Bl., Yönetici.

GÜNEŞ Hasan Fehmi (SHP) Istanbul, Senatör (Sakarya) XVIII, Hukuk Fak., Hukukçu, Eski Bakan.

GÜNEŞ Kerem (ANAP) Kars XVIII, Köy Ens.

GÜNEŞ Naif (SHP-HEP-DEP) Siirt XIX, Lise, Memur *(milletvekilliği düşürüldü, Haziran 94)*

GÜNEY Ülkü Gökalp (ANAP) Gümüşhane XVIII, Bayburt XIX, Tıp Fak., Doktor, Öğr. Üyesi.

GÜNGÖR Bilal (DYP) Ankara XIX, Kimya Müh. Bl., Kimya Müh., Ticaret

GÜNGÖR Erol (SHP) Izmir XVIII, İTİA, Kooperatifçi.

GÜR İsmet (MÇP-BBP) Aksaray XIX, Veteriner Fak., Veteriner.

GÜRBÜZ Cemalettin (SHP) Amasya XIX, Hukuk Fak., Avukat.

GÜRBÜZ Özer (HP) Sinop DM, XVII, (SHP) XVIII, Hukuk Fak., Savcı.

GÜRDAL Ibrahim (DYP) Isparta XVIII, Bursa XIX, DMMA, Mimar, Yönetici.

GÜRDERE Metin (ANAP) Tokat XVII, XVIII, Inş. Müh. Bl., İnş. Müh., Sendikacı.

GÜRKAN Aydın Güven (HP) Antalya XVII, (SHP) Içel XIX, SBF, İktisatçı, Öğr. Üyesi, SHP Eski Gen. Bşk.

GÜRKAN H. Uluç (SHP-CHP) Ankara XIX, SBF, Gazeteci.

GÜRPINAR İrfan (SHF CHP) Kırklareli XVIII, XIX, Hukuk Fak., Avukat.

GÜRSELER Güneş (SHP) Tekirdağ XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

GÜRSOY Ibrahim (SHP) Istanbul XIX, DMMA Y. Ok., İnş. Müh. Bl. Inş. Müh., Belediyeci.

GÜZEL Hasan Celal (ANAP) Gaziantep XVII, XVIII, SBF, Bürokrat, Eski Bakan.

HACALOĞLU Algan (SHP-CHP) Istanbul XIX, Üniv. (ABD),Inş. Y.Müh., Bürokrat.

HACIPAŞAOĞLU A. Servet (ANAP) Kayseri X, XI, XVIII, Eğt. Ens., Öğr. Üyesi, Yönetici

HALİS Ziya (SHP) Sivas XIX, İnş. Fak., Inş. Y. Müh., Müteahhit.

HAMİDİ Kudbettin (ANAP) Siirt XVIII, Orta, Din Görevlisi.

HASEFE Melike Tugay (ANAP) Istanbul XIX, Lise, Belediyeci.

HATİBOĞLU Yasin (RP) Çorum IV, XIX, Hukuk Fak., Avukat.

HATİNOĞLU Süleyman (ANAP) Artvin XIX, Y. Islam Ens., Bürokrat.

HATİP Ahmet Remzi (RP) Konya Senatör, XIX, Hukuk ve SBF, Hukukçu, Kaymakam, Bürokrat.

HIRFANOĞLU Turhan (SHP) Hatay XVIII, Hukuk Fak., Avukat, Çiftçi.

HOCAOGLU Yılmaz (MDP) Adana IV, XVII, (ANAP) XVIII, XIX, İTİA, Bürokrat.

HOŞVER Necmi (DYP) Bolu XIX, DTCF, Tüccar, Yönetici

HUN Atilla (SHP) Kars XIX, ADMMA Kimya Müh. Bl., SBF Maliye ve İkt. Bl., Kimya Müh., İktisatçı.

ILIMAN Rıza (SHP) Çorum XVIII, Eğt. Ens., Gazeteci.

IŞIK Mehdin (ANAP) Muş XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

IŞIKLAR Ahmet Fehmi (SHP) Bursa XVIII, Diyarbakır XIX, Mak. Tekniker Ok., Sendikacı, HEP Eski Gen. Bşk. *(milletvekilliği düştü)*

İÇÖZ Talat (ANAP) Istanbul XVIII, İd.II.Işl. Fak., Yönetici

İLERİ Güler (SHP) Tokat XIX, Eczacılık Y. Ok., Eczacı, Eski Bakan.

İLHAN Muzaffer (MDP) Muğla XVII, (DYP) XIX, Yük. Tekniker Ok., Inş. Teknisyeni, Bürokrat.

İLTER Ömer Ferruh (ANAP) Istanbul XVII, XVIII, Hukuk Fak., Hukukçu, Bürokrat.

İMAMOĞLU Atilla (DYP) Kahramanmaraş III, XVIII, İTİA, Kamu Yönetimi.

İNAN Kamran (MDP), Bitlis Senatör, XVII, (ANAP) XVIII, XIX, Hukuk, SBF (Cenevre), Büyükelçi, Eski Bakan.

İNCEAYAN Abbas (ANAP) Bolu XIX, İTİA Eczacılık Y. Ok., Eczacı.

İNCEÖZ Ahmet Feyzi (RP) Tokat XIX, Tıp Fak., Doktor.

İNÖNÜ Erdal (SHP) Izmir XVII, XVIII, Fen Fak., Fizik Bl., Prof., Öğr. Üyesi, Rektör, SHP Eski Genel Başkanı, Eski Bakan ve Başbakan Yard.

İSLAMOĞLU Ali Münif (DYP) Kastamonu XI, Senatör, XIX, Tıp Fak., Doktor, Eski Bakan.

İSLİMYELİ Fenni (MDP) Balıkesir I, II, (DM), XVII, (ANAP) XVIII, SBO., İşletme, Bankacılık, Kooperatifçilik, Eski Bakan.

İŞBAŞARAN Feyzi (ANAP) Istanbul XIX, Mesleki Eğt. Fak., Turizm İşl. Bl., Turizmci, Bürokrat.

İŞLETEN Şener (ANAP) Edirne XVIII, Ticaret Lisesi, Bel.Es.Başk., Kooperatifçi.

KABİL Ahmet (ANAP) Rize XIX, Inş. Fak. Inş. Müh. Müteahhit, Belediyeci.

KAÇMAZ Mustafa (DYP) Van XIX, Inş. Fak., Inş. Müh.

KAHRAMAN Mehmet (ANAP) Erzurum XVIII, Hukuk Fak., Kaymakam.

KAHRAMAN Mehmet (SHP) Diyarbakır XVIII, XIX, Hukuk Fak., Avukat, Bakan.

KAHRAMAN Mümin (ANAP) Çanakkale XVIII, Yapı Ens., Bel.Es.Bşk.

KAHVECİ Adnan (ANAP) İstanbul XVIII, XIX, Üniv. (ABD), Biyomedikal Müh. Bürokrat, Eski Bakan. (Vefat etti)

KALAYCIOĞLU Göksel (ANAP) Ankara XVII, XVIII, Kolej (ABD), Yönetici

KALELİ Asım (DYP) İçel XIX, Ziraat Fak., Ziraat Y. Müh., Yönetici

KALEMLİ Mustafa (ANAP) Kütahya XVII, XVIII, XIX, Tıp Fak., Doç. Doktor, Eski Bakan.

KALKAN Erdal (SHP) Edirne XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

KALKANDELEN İsmail (DYP) Kocaeli XIX, İlk, Inş. Müteahhiti.

KANGAL Ekrem (SHP) Sivas III, IV, XVIII, Ziraat Fak., TODAİE, Ziraat Y. Müh.

KAPUSUZ Salih (RP) Kayseri XIX, İşl. Fak., Serbest Ticaret.

KARA Burhan (ANAP) Giresun XVII, XVIII, XIX, Tıp Fak., Doktor.

KARABULUT Mahmut (ANAP) Sivas XVII, XVIII, İTİA, İşletmeci, Mali Müşavir.

KARADEMİR Selahattin (DYP) Kahramanmaraş XIX, Tıp Fak., Doktor.

KARADUMAN Necmettin (ANAP) Trabzon XVII, XVIII, SBF, Kaymakam, Vali, Yönetici, TBMM Eski Başk.

KARAEVLİ Ahmet (ANAP) Tekirdağ XVII, XVIII, Müh. Fak., Metalurji Müh., Eski Bakan.

KARAGÜL Enver (SHP) Uşak XIX, Tıp Fak., Doktor.

KARAKAŞ M. Ercan (ANAP) İstanbul XIX, Mak. Y. Müh., Yazar.

KARAKEÇİLİ Bahri (MDP) Urfa III, XVII, (ANAP) XVIII, Hukuk Fak., Avukat, Bürokrat.

KARAKUYU İsmail (DYP) Kütahya XIX, Fen Fak., Doç.Dr., Öğretim Üyesi, Dekan Yard.

KARAMAN Abdurrahman (ANAP) Adıyaman XVIII, İlk, Mahalli İdareci.

KARAMAN Kamran (ANAP) Hatay XVII, XVIII, Elektrik Yük. Müh., Öğr. Görevlisi.

KARAMAN Muhittin (ANAP) Gümüşhane XVIII, Orta, Bel.Es.Bşk.

KARATAŞ Ali (DYP) Antalya XIX, DMMA Müh. Y. Ok.,Inş. Müh.

KARHAN M. Kemal (ANAP) İzmir DM, XVIII, Mak. Fak., Gemi Inş. Bl., Prof. Dr. Öğr. Üyesi, Dekan, Rektör Yard.

KARTAL Nadir (DYP) Van XIX, Eczacılık Fak., Eczacı.

KARTAL Remzi (SHP-HEP-DEP) Van XIX, Diş Hekimliği Fak. Diş Hekimi *(milletvekilliği düşürüldü, Haziran 94).*

KAŞIKÇI Nuh Mehmet (ANAP) Kayseri XVII, XVIII, Eczacılık Okulu, Eczacı, Yönetici

KAVAK Altan (ANAP) İstanbul XVII, XVIII, Hukuk Fak., Hukukçu, Serbest Ticaret.

KAVAK Mehmet Cavit (ANAP) İstanbul XVIII, XIX, Hukuk Fak., Üniv. (ABD), Hukukçu, İşletmeci, Bankacı.

KAYA İlhan (ANAP) İzmir XIX, Orta, Belediyeci.

KAYA Salman (SHP) Ankara XIX, Fen Fak. Matematik Bl., Öğretmen, Serbest Ticaret.

KAYALAR Lütfullah (ANAP) Yozgat XVII, XVIII, XIX, Hukuk Fak., Avukat, Eski Bakan.

KAYMAK Muhammet (SHP) Ankara XIX, Lise, Müteahhit.

KAZAN Şevket (RP) Kocaeli IV, XIX, Hukuk Fak., Avukat, Eski Bakan.

KAZOKOĞLU A. Şami (ANAP) Bolu XVII, XVIII, İktisat Fak., KİT Yöneticisi.

KEÇECİLER Mehmet (ANAP) Konya XVIII, XIX, Y. Islam Ens., SBF, Kaymakam, Bel.Es.Bşk., Eski Bakan.

KEÇELİ Mahmut (SHP), Adana XVIII, İTİA, Müh. Y. Ok. ,Inş. Bl., Müteahhit.

KELEKÇİ Etem (DYP) Afyon XIX, Ikt. Fak., İktisatçı, Bel. Bşk.

KELEŞ Birgen (SHP) İzmir XVIII, SBF, Bürokrat.

KEMALOĞLU Erkan (ANAP) Muş XVIII, İTİA, İktisatçı.

KEPOLU Mahmut (ANAP) Diyarbakır IV, V, XVIII, İlkokul, (Vefat etti)

KERİMOĞLU Mehmet (SHP) Ankara XIX, Lise, Sendikacı, Serbest Ticaret.

KESEBİR Erdal (DSP) Edirne XIX, Eğt. Ens, Öğretmen.

KESEROĞLU Cafer Sadık (DYP) Sinop XIX, Hukuk Fak., Avukat.

KESKİN Adnan (SHP-CHP) Denizli V, XVIII, XIX, Hukuk Fak., Avukat.

KESKİN Cumhur (SHP) Hakkari XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

KESKİN H. Sabri (MDP) Kastamonu I, II, III, IV, XVII, (ANAP) XVIII, Hukuk Fak., Çiftçi, Bürokrat.

KILCI Fuat (DYP) İzmir XVIII, Mim. Fak., Mimar, Bel.Es.Bşk., Serbest Ticaret.

KILIÇ Hasan (DYP) Ordu XIX, Dev. Müh. ve Mim. Fak., Inş. Müh., Müteahhit.

KILIÇ M. Selahattin (DYP) Samsun II, Adana III, IV, V, XVIII, XIX, Inş. Fak., Eski Bakan.

KILIÇASLAN Mustafa (ANAP) Sakarya XVII, XIX, Eczacılık Y. Ok., Eczacı.

KILINÇ Mahmut (SHP-HEP-DEP) Adıyaman XIX, Orman Fak., Orman Y. Müh., Müteahhit *(milletvekilliği düşürüldü, Haziran 94).*

KINALI Abdullah (DYP) Hatay XIX, İlkokul, Serbest Ticaret.

KIRATLIOĞLU Esat (DYP) Nevşehir IV, V, XVIII, XIX, Jeoloji Fak. (Avusturya), Jeoloji Müh., Eski Bakan, Bel.Es.Bşk.

KIRCA Ali Coşkun (DYP) İstanbul I, II, XIX, Hukuk Fak., Hukukçu, Diplomat, Gazeteci.

KIRIŞ Recep (RP-BAĞ-BBP) Kahramanmaraş XIX, İTİA, Gazeteci, Yazar, Yönetici

KIRLI İsmet Önder (SHP) Balıkesir XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

KIVRAK Abit (RP) Konya XIX, Eczacılık Y. Ok., Eczacı, Belediyeci.

KIZILOĞLU Mustafa (ANAP) Afyon XVIII, GEE-Pedagoji, Bürokrat.

KİBAR Mustafa Bahri (ANAP) Ordu XVIII, XIX, DTCF, Serbest Ticaret, Çiftçi.

KİLERCİOĞLU Orhan (DYP) Ankara XIX, Harp Ak., E. General, Eski Bakan.

KİTAPÇI Nihat (ANAP) Erzurum XVIII, Ziraat Fak., Ziraat Y. Müh., Bürokrat.

KOÇAK Ersin (ANAP) Adana XVIII, Eczacılık Yük. Ok., Eczacı.

KOÇAK Tevfik (SHP) Ankara XVIII, DTCF, Filolog, Pedagog.

KOÇAK Yalçın (ANAP) Sakarya XVIII, Müh. Y. Ok., Inş. Müh., Müteahhit, Turizm İşletmecisi.

KONUKMAN Recep Ercüment (ANAP) İstanbul XVII, XVIII, XIX, Diş Hek. Fak., Diş Hekimi, Profesör, Eski Bakan.

KORKMAZ Mehmet (DYP) Kütahya XVIII, Orta, Muhasebe ve Sigortacı.

KORKMAZCAN Hasan (ANAP) Denizli III, IV, XIX, Hukuk Fak., Avukat.

KORKUTATA Hüsamettin (RP) Bingöl XIX, Gazetecilik Y. Ok., Yönetici

KOTİL Aytekin (SHP) İstanbul XVIII, Hukuk Fak., Hukukçu, Bel.Es.Bşk.

KOYUNCU Haydar (MDP) Konya XVII, XVIII, Hukuk Fak., Avukat, Bankacılık.

KOYUNCU M. Erdal (SHP) Siirt XIX, Kolej, Serbest Ticaret.

KOZLU M. Cem (ANAP) İstanbul XIX, Üniv. (ABD), Öğr. Görevlisi, THY Gen. Md.

KÖKLÜ Ural (SHP) Uşak XIX, DTCF Felsefe Bl., Öğretmen, TÖB-Der Başk.

KÖKSALAN İrfan (DYP) Ankara XIX, Ekonomi ve Tic. Ok., Bankacı, Serbest Ticaret.

KÖSE Erol (SHP) Kocaeli XVIII, Lise, Bel.Es.Bşk.

KÖSE İsmail (DYP) Erzurum XVIII, XIX, Hukuk Fak., Kaymakam, Emniyet Mensubu, Serbest Ticaret.

KÖSE Mehmet Tahir (SHP) Amasya XVIII, XIX, Mak. Fak., Mak. Yük. Müh., Bakan.

KÖSEOĞLU Leyla Yeniay (ANAP) İstanbul XVII, XVIII, XIX, Lise, Serbest Ticaret.

KÖSTEPEN Mehmet (DYP) İzmir XIX, Ikt. Tic. Bil. Fak., Serbest Ticaret.

KÖYLÜOĞLU Azimet (SHP) Sivas V, XIX, Inş. Y. Müh., Öğr. Görevlisi.

KÖYMEN Yavuz (ANAP) Giresun XVII, XVIII, XIX, İTİA, İktisatçı, Müteahhit.

KUL Emin (ANAP) İstanbul XIX, Orta, Sendikacı.

KUL Mustafa (SHP) Erzincan XVIII, XIX, Kamu Yön. Bl., Kamu Yönetimi.

KUMAŞ İbrahim (RP-BAĞ-IDP-MP) Tokat XIX, Öğretmen Ok., Öğretmen, Serbest Ticaret.

KUMBARACIBAŞI Onur (SHP) Kocaeli XVIII, XIX, SBF (Viyana), Serbest Danışman, Bakan.

KURBETLİ Hayrettin (ANAP) Trabzon XVIII, İTİA, Yönetici

KURT Ahmet Rüştü (SHP) Giresun XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

KURT Alaettin (DYP) Kocaeli XVIII, XIX, Inş. Fak., Inş. Y. Müh., Müteahhit.

KURT Fahrettin (ANAP) Trabzon XVII, XVIII, XIX, Mim. Fak., İnş. Bl., Inş. Yük. Müh., Müteahhit, Eski Bakan.

KURT Nafiz (DYP) Samsun III, IV, XVIII, XIX, Lise, Serbest Ticaret, Bakan.

KUTAY Hazım (ANAP) Ankara XVII, XVIII,İktisat Fak., İşletme, Maliye, Belediyeci.

KÜÇÜK Adil (ANAP) Konya XVIII, Y. Islam Ens., Serbest Ticaret.

KÜÇÜKEL Ahmet (DYP) Elazığ XVIII, XIX, Tıp Fak., Doktor, Öğr. Üyesi.

KÜPELİ Mustafa (DYP) Adana XIX, Lise, Müteahhit.

KÜRKOGLU Celal (SHP) Adıyaman XIX, İTİA Yön. Bil. Fak., Ticaret, Kooperatifçi.

MACUN Ömer Faruk (ANAP) Zonguldak XVIII, AİTİA Dış Tic. Bl., Turizmci.

MAHRAMLI Muhtar (DYP) Tekirdağ XIX, Kolej, Çiftçi, Tüccar.

MARAŞ Gökhan (ANAP) Kırşehir XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

MARUFLU Z. Selçuk (ANAP) İstanbul XIX, SBF, İktisatçı, DPT Uzmanı, Yönetici

MATKAP Nihat (SHP) Hatay XIX, İTİA, Serbest Muhasebeci, Mali Müşavir.

MELEN Ferit (MDP) Van (Senatör), IX, XI, XVII, SBF, Bürokrat Eski Bakan, Eski Başbakan.

MENTEŞE Nahit (DYP) Aydın II, III, IV, V, XIX, Hukuk Fak., Avukat, Eski Bakan.

MEZARCI Hasan (RP) İstanbul XIX, İlahiyat Fak., Müftü.

MİMAROĞLU Sait Kemal (DYP) Ankara XIX,SBF ve Hukuk Fak., Bankacılık, Prof. Dr., Öğr. Üyesi.

MİRKELAM Ferit Aydın (DYP) Urfa XIX, İlk, Ziraatçı, Belediyeci.

MİSKİ Öner (SHP) Hatay V, XVIII, Eczacılık Fak., Eczacı.

MOĞULTAY Mehmet (SHP) İstanbul XVIII, XIX,Hukuk Fak., Avukat, Bakan.

MÜFTÜLER M. Haluk (DYP) Denizli XIX, Ikt. ve Tic. Bil. Fak., Serbest Ticaret.

MÜFTÜOĞLU Güneş (DYP) Zonguldak XVIII, XIX, Hukuk Fak., Avukat.

MÜFTÜOGLU Rıza (MÇP-MHP) Erzurum XIX, İşl. Fak., İktisatçı, Gazeteci, Yönetici

MUMCUOĞLU Selahattin (ANAP) Van XVIII, Yük. Mak. Teknikeri, Serbest İnş. Müt.

MUTLU Muhyettin (ANAP) Bitlis IV, V, XVIII, İlkokul,

MUTMAN Atilla (SHP) Izmir XIX, Kimya Müh. Fak. Kimya Müh., Serbest Ticaret, Yönetici

NACİTARHAN Zeki (SHP) Kars XIX, İşl. Fak., Serbest Ticaret.

NAMAL Hasan (DYP) Antalya XVIII, XIX,Hukuk Fak., Avukat.

NAMLI Mustafa (ANAP) Çorum XVIII,Eczacılık Fak., Serbest Eczacı.

NAMOĞLU Yusuf (ANAP) İstanbul XIX, İnş. Müh. Fak., İnş. Müh., Futbol Hakemi.

NAZİKOĞLU Mustafa (ANAP) Rize XVIII, Ziraat Fak., Ziraat Y. Müh.

NEİDİM Ahmet (DYP) Sakarya XVIII, XIX,Hukuk Fak., Avukat.

OĞUZ Ali (RP) İstanbul Senatör, XIX, Hukuk Fak., Avukat.

OKÇUOĞLU Hüsnü (SHP) İstanbul XVIII, İşl. Fak., Yönetici

OKSAY Kazım (ANAP) Bolu XVII, XVIII, Yük. Eko. ve Tic. Ok., Bürokrat, Eski Bakan.

OKTAY İsmet (ANAP) Eskişehir XVII, XVIII, Kimya Müh. Fak., Kimya Mühendisi.

OKTAY M. Seyfi (HP) Ankara XVII, (SHP) XIX, Huk. Fak., Serbest Avukat, Bakan.

ONUR Mehmet (ANAP) Kahramanmaraş XVII, XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

OPAN Kaya (ANAP) Sivas XVIII, Meslek Y. Ok. İnş. Bl., Bürokrat.

ORAL A. Hüdai (SHP) Denizli I, II, III, IV, XVIII, Hukukçu, Eski Bakan.

ORAL Sümer (DYP) Manisa V, XVII, XVIII, XIX, Ikt. Fak., Bürokrat, Eski Bakan.

ORHON Mahmut (ANAP) Yozgat XVII, XVIII, XIX, Tıp Fak., Doktor.

OVALI Yılmaz (DYP) Bursa XIX, Hukuk Fak., Avukat.

OYMAK Haydar (SHP-CHP) Amasya XIX, SBF, Bürokrat, Yönetici

ÖĞÜTCAN Ali Yalçın (DYP) Adana XIX, Hukuk Fak., Avukat.

ÖRÜÇ Hüsamettin (ANAP) Bursa XVIII, XIX, İnş. Fak., İnş. Y. Müh.

ÖLMEZTOPRAK Münir Doğan (ANAP) Malatya XIX, İTİA İşletme Yön. Bl., Serbest Ticaret, İşletmeci.

ÖNAL İsmail Hakkı (SHP) İstanbul XVIII, Hukuk Fak., Avukat, Sendikacı.

ÖNCEL A. Bülent (MDP) Urfa XVII, (ANAP) XVIII, İTİA, Çiftçi, Dış Tic. Uzmanı.

ÖZAL Turgut (ANAP) İstanbul XVII, XVIII,Elk. Müh. Bl., Yük. Elk. Müh., Bürokrat, ANAP Gen. Başk., Eski Bakan, Eski Başbakan Yard., Eski Başbakan, Cumhurbaşkanı.

ÖZAL Yusuf Bozkurt (ANAP) Malatya XVIII, XIX, Üniv. (Liverpool),Bürokrat, Öğr. Görevlisi, Eski Bakan, Yönetici

ÖZALP Haydar (ANAP) Niğde I, II, III, IV, XVII, XVIII, Ziraat Fak., Ziraat Yük. Müh. Eski Bakan, Bel.Es.Bşk.

ÖZALP Hüseyin (DYP) Samsun I, III, IV, V, XVIII, XIX, Orman Fak., Orman Y. Müh., Eski Bakan.

ÖZALP Mehmet (ANAP) Aydın XVII, XVIII, Eczacılık Fak., Eczacı, Çiftçi.

ÖZARSLAN İsmet (ANAP) Amasya XVII, XVIII, Eğt. Ens., Bürokrat.

ÖZBEK Ahmet Sezai (DYP) Kırklareli XIX, Diş Hekimliği Y. Ok., Diş Hekimi, Bel. Bşk.

ÖZBEK Osman Nuri (DYP) Konya XIX, Ikt. ve Tic. Ok., İktisatçı, Çiftçi, Bel. Bşk. Oda Başk.

ÖZBİLEN Cemal (ANAP) Kırklareli XVII, XVIII, XIX, Hukuk Fak., Avukat.

ÖZDAĞLAR İsmail (ANAP) Manisa XVII, Makina Fak., Mak. ve İşletme Yük. Müh., Yönetici, Eski Bakan.

ÖZDEMİR Ahmet (MÇP-BBP) Tokat XIX, Öğr. Ok., Öğretmen, Tüccar, Belediyeci.

ÖZDEMİR Ali Talip (ANAP) Konya XVIII, ADMMA Mak. Müh. Bl., Bel. Es. Bşk.

ÖZDEMİR Ergun (ANAP) Giresun XIX,Tıp Fak., Doktor, Bürokrat.

ÖZDEMİR Ertuğrul (ANAP) Ordu XVIII, Elektrik Bl. Elek. Tek., Kooperatifçi, Ticaret.

ÖZDEMİR İbrahim (ANAP) İstanbul XVII, XVIII, XIX, DGSA Mimarlık Y. Okulu, Serbest Mimar ve Müteahhit, Eski Bakan.

ÖZDİŞ İbrahim (SHP-CHP) Adana XIX, AİTİA Müh. Y. Ok., İnş. Müh. Bl., İnş. Müh., Yönetici, Belediyeci.

ÖZDOĞAN Nizamettin (ANAP) Elazığ XVIII, Tıp Fak., Doktor.

ÖZEL İbrahim (ANAP) Burdur XVIII, İlkokul, Sanayici ve Turizm İşletmecisi.

ÖZEN M. Hilmi (ANAP) İstanbul XVIII, Diş Hekimliği Fak., Diş Hekimi.

ÖZER Nevşat (ANAP) Muğla XIX, Orman Fak., Orman Müh., Bürokrat.

ÖZER Rahmi (DYP) Çanakkale XIX, İlk, Ticaret.

ÖZEV Kazım (SHP) Tokat XVIII, Eczacılık Fak., Eczacı.

ÖZKAN Hasan Hüsamettin (DSP) İstanbul XIX, Ikt. ve İşl. Y. Ok., Yönetici

ÖZKAN Mehmet (DYP) İzmir XIX, Orta, Ticaret, Belediyeci.

ÖZKAYA Mehmet (DYP) Gaziantep IV, V, XIX, Orta, Ticaret, Bel. Bşk.

ÖZKÖK Mümtaz (ANAP) Sakarya XVII, XVIII, Lise, Ticaret, Turizmci.

ÖZSOY Halil İbrahim (ANAP) Afyon XIX, Tıp Fak., Doktor.

ÖZSOY Hamdi (ANAP) Afyon XVII, XVIII, Eczacılık Yük. Ok., Eczacı.

ÖZSOY S. Halil (ANAP) Kayseri XVIII, Diş Hek. Fak., Diş Hekimi.

ÖZTAYLAN Mehmet Cemal (DYP) Balıkesir XIX, İşletmecilik Y. Ok., Tüccar.

ÖZTÜRK İbrahim (ANAP) Adana, XVIII, İTİA, Sendikacı.

ÖZTÜRK Mahmut (DYP) Niğde XVIII, Aksaray XIX, AİTİA, Bankacı, Uzman.

ÖZTÜRK Oktay (MÇP-MHP) Erzurum XIX, Öğretmen Ok., Hukuk Fak., Avukat.

ÖZTÜRK Sabri (ANAP) İstanbul XIX, DMMA Müh. Mim. Y. Ok., İnş. Müh. Bel. Bşk.,

ÖZÜBERK Hannan (DYP) Gaziantep XIX, İlk, Bel. Bşk.

ÖZVER Fethiye (DYP) Tekirdağ XIX, Ikt. Fak., Ekonomi Danışmanı.

PAKDEMİRLİ Ekrem (ANAP) Manisa XVIII, XIX, Mak. Müh. Bl., Prof. Dr., Bürokrat, Büyükelçi, Eski Bakan ve Başbakan Eski Yard.

PAMUK Yusuf (ANAP) İstanbul XIX, DMMA Müh. Y. Ok., İnş. Müh. Bl., Müteahhit.

PAPUÇCUOĞLU Melih (DYP) Balıkesir XIX, Hukuk Fak., Avukat.

PARLAK Mustafa (ANAP) Rize XVIII, XIX, Ziraat Fak., Ziraat Müh.

PEHLİVAN Feridun (ANAP) Bursa XIX, Lise, Belediyeci, Ticaret.

PEHLİVANLI Alpaslan (ANAP) Ankara XVII, XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

PEHLİVANOĞLU Cavit Şadi (ANAP) Ordu I, II, XIX, Hukuk Fak., Hukukçu, Bankacı.

PEKER Hasan (DYP) Tekirdağ XIX, Ikt. Fak., İktisat ve İşletmeci, Yönetici

PEKUSLU Mehmet Sezai (ANAP) Ankara XVII, XVIII, DTCF, Hukuk Fak., Öğretmen, Avukat.

PERÇİN Mehmet (ANAP) Adana XVIII, AİTİA Banka İşl. Bl., Bürokrat, Kooperatifçi.

PINARBAŞI Ali (ANAP) Konya XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

POSTACI Hilmi Ziya (SHP) Aydın XVIII, Eczacılık Fak., Eczacı.

POYRAZ Nabi (ANAP) Ordu XVII, XVIII, XIX, İTİA, Ticaret.

PÜRDELOĞLU Mehmet (ANAP) Hatay XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

SABUNCU Nabi (ANAP) Aydın XVIII, (DYP) Denizli XIX, Ikt. Tic. İlimler Yük. Ok., Ticaret.

SABUNİŞ Fahir (ANAP) Bursa XVII, XVIII, Makine Fak., Makina Mühendisi.

SADAK Selim (SHP-HEP-DEP) Şırnak XIX, Eğt. Ens., Matematik Bl., Ticaret *(milletvekilliği düşürüldü, Haziran 94).*

SAĞ Arif (SHP) Ankara XVIII, İlkokul, TRT, Devlet Konservatuvarı Öğr. Görevlisi.

SAĞDIÇ Mehmet (ANAP) Ankara XVII, XVIII, XIX, Y. Islam Enst., Yönetici

SAĞLAR Durmuş Fikri (HP) İçel XVII, (SHP) XVIII, XIX, İşletme Fak., İşletmeci, Yönetici, Ziraatçı, Bakan.

SAKALLIOĞLU Ayhan (MDP) Sakarya XVII, (ANAP) XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

SAKICI Latif (DYP) Muğla XVIII, XIX, İlkokul, Müteahhit.

SAKIK Sırrı (SHP-HEP-DEP) Muş XIX, Turizm Tic. Son Sınıf, Turizm İşetmecisi *(milletvekilliği düşürüldü, Haziran 94)*

SANCAK Ismail (ANAP) İstanbul XIX, Eğt. Ens., Belediyeci.

SANİOĞLU Yılmaz (ANAP) Ordu XVIII, Lise, Tüccar.

SARAÇLAR İhsan (DYP) Samsun XIX, Hukuk Fak., Avukat, Yönetici

SARGIN Talat (ANAP) Tokat XVII, XVIII, Harp Ok., Bürokrat.

SARIGÜL Mustafa (SHP) İstanbul XVIII, Eğitim Fak., Belediyeci, Yönetici

SAVAŞ Timurçin (SHP) Adana XIX, Eczacılık Y. Ok., Eczacı.

SAYDAM Faruk (ANAP) Manisa XIX, Erkek Sanat Ens., Hava Tek. Ok., Belediyeci.

SAYGIN Işılay (MDP) Izmir XVII, (ANAP) XVIII, XIX, Mim. Fak., Mimar, Bel.Es.Bşk.

SAYIN Ahmet (DYP) Burdur V, XIX, Mim. Fak., Mimar, Müteahhit.

SEÇKİNER Yücel (ANAP) Ankara XIX, Harp Ok., Eğt. Ens. Beden Eğt. Bl., Köln Spor Akademisi, Bürokrat.

SELVİ M. Cevdet (SHP) Eskişehir XVIII, Tekniker Ok., Mak. Bl. Sendikacı.

SEPTİOĞLU Ali Rıza (DYP) Elazığ III, V, XVIII, XIX, Orta, Eski Bakan, Serbest Ticaret, Bel. Es. Bşk.

SERDAROĞLU Rıfat (DYP) Izmir XIX, Ikt. Tic. İl. Y. Ok., Ticaret, Bel.Bşk., Bakan.

SERT Saffet (ANAP) Konya XVII, XVIII, Müh. Mim. Fak., Inş. Müh., Müteahhit.

SEVEN Mehmet (ANAP) Bilecik XVIII, XIX, Inş. Fak., Inş. Müh., Bel.Es.Bşk.

SEVER M. Emin (SHP-HEP-BAĞ) Muş XIX, Tıp Fak., Doktor.

SEVİGEN Mehmet (DSP-CHP) İstanbul XIX, Lise, Ticaret.

SEVİMLİ Seyit Osman (MÇP-MHP) Karaman XIX, DMMO Mak. Müh., Yönetici.

SEVİNÇ Ramiz (ANAP) Izmir XVIII, Hukuk Fak. ve Gazetecilik Y. Ok., Gazeteci, Öğr. Görevlisi

SEYDAGİL Mehmet Emin (ANAP) Muş V, XVIII, İlk, Ticaret.

SEYFİ Osman (DYP) Nevşehir XIX, Hukuk Fak., Avukat.

SEYMEN Cemal (SHP) Nevşehir XVIII, Eczacılık ve Hukuk Fak., Avukat, Eczacı.

SEZGİN İsmet (DYP) Aydın I, II, III, IV, V, XIX, Ekonomi ve Tic. Ok.,Iktisatçı, Bel.Es.Bşk., Eski Bakan.

SİNCAR Mehmet (SHP-HEP-DEP) Mardin XIX, Tek. Eğt. Fak., Mak. Bl., Öğretmen, Ticaret *(öldürüldü)*

SİRMEN Ali Rıza (SHP) Kocaeli XVIII, Ortaokul, Bel.Es.Bşk., Ticaret.

SU Ali (DYP) İçel XIX, Tıp Fak., Doktor.

SUNGURLU Mahmut Oltan (ANAP) Gümüşhane XVII, XVIII, XIX, Hukuk Fak., Avukat, Eski Bakan.

SÜMER Salih (SHP) Diyarbakır XVIII, XIX, Ortaokul

SÜZER Kenan (SHP) Tokat XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

SOYLU Gürol (ANAP) Istanbul XIX, Müh. Fak., Inş. Müh. Bl., Inş. Müh

SOYSAL Mümtaz (SHP) Ankara XIX, SBF, Anayasa Hukuku Prof. Dr., Öğr. Üyesi.

SÖKMENOĞLU Mustafa Murat (MDP) Hatay XVII, (DYP) XVIII, Ist. İTİA, Ziraatçı, İşletmeci.

SÖNMEZ Birsel (ANAP) Niğde XVII, XVIII, Elektrik Fak., Elektrik Yük. Müh., Müteahhit.

SÖNMEZ Yusuf Kenan (SHP) Istanbul XVIII, İTİA, İşletme ve Muhasebeci

SÖYLEMEZOĞLU Ülkü (MDP) Kahramanmaraş XVII (ANAP) XVIII, Iktisat Fak., Bürokrat, MDP Gen. Başkanlığı.

SÖZAT Sami (DYP) Balıkesir XIX, Ziraat Fak., Ziraat Müh.

ŞAHİN Ali (SHP) Kahramanmaraş XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

ŞAHİN Cemal (SHP) Çorum XVIII, XIX, Hukuk Fak., Avukat.

ŞAHİN Erman (SHP) Muğla XIX, Lise, Gazeteci, Bel. Bşk, Bakan.

ŞAHİN Mustafa (ANAP) Kayseri XVII, XVIII, Ziraat Fak., Ziraat Yük. Müh., Sanayici, Yönetici.

ŞAHİN Nevfel (DYP) Çanakkale XIX, Inş. Fak., Inş. Y. Müh., Müteahhit.

ŞAHİN Refaiddin (DYP) Ordu XIX, İTİA, Bürokrat.

ŞAHİN Seyfi (MÇP-MHP) Kayseri XIX, Tıp Fak., Doktor, Oda Başk.

ŞAKAR Önol (DYP) Manisa II, III, IV, V, XVIII, Hukuk Fak., Hukukçu, Eski Bakan.

ŞAKRANLI Gürbüz (ANAP) Manisa XVII, XVIII, Müh. Bl., Metalurji Yük. Müh., Yönetici.

ŞANAL Ahmet (DYP) Adana XIX, Eğt. Ens., Ticaret, Milli Eğt. Müdürü.

ŞAŞMAZ Mehmet Tahir (DYP) Elazığ XVIII, Y. Islam Ens., Öğretmen, İlahiyatçı.

ŞEKER Bahattin (DYP) Bilecik XIX, Lise, Tüccar.

ŞEKER Ömer (DYP) Konya XI, XVIII, XIX, Ticaret, Çiftçi.

ŞEKER Şakir (ANAP) Sivas XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

ŞEKERCİOĞLU Tuncay (MÇP-MHP) Elazığ XIX, Mim. Müh. Fak., Mimar, Müteahhit.

ŞEMSEK Muharrem (MÇP-MHP) Çorum XIX, Y. Öğretmen Ok., Fen Fak., Öğretmen

ŞENBAŞ Erkut (DYP) Izmir XIX, İTİA, Nakliyatçı.

ŞENDAĞ Orhan (DYP) Adana XVIII, XIX, İTİA Maliye Bl., Müteahhit, Yönetici.

ŞENDİLLER Ökkeş (MÇP-BBP) Kahramanmaraş XIX, Eğt. Ens., Öğretmen, Ticaret.

ŞENER Abdüllatif (RP) Sivas XIX, SBF, Doç. Dr.,, Öğr. Üyesi.

ŞENGÜN İsmail (MDP) Denizli DM, XVII, (ANAP) XVIII, SBF, Bankacı.

ŞEYHOĞLU A. Necmettin (ANAP) Çankırı XVIII,Tıp Fak., Doktor, Bel.Es.Bşk.

ŞIHANLIOĞLU M. Fevzi (DYP) Urfa XIX, Lise, Çiftçi.

ŞIVGIN Halil (ANAP) Ankara XVII, XVIII, XIX, Hukuk Fak., Avukat, Eski Bakan.

ŞİMŞEK Mehmet (ANAP) Konya XVIII, İlahiyat Fak., Doç. Dr., Öğr. Üyesi.

ŞİMŞEK Rıza (ANAP) Erzurum XVIII, Orta, Serbest Ticaret.

TABAK Kemal (SHP-CHP) Adıyaman IV, V, XIX, Tıp Fak., Doktor.

TALAY Mustafa Istemihan (SHP-CHP) İçel XVIII, XIX, SBF, İdareci, Kaymakam.

TANER Güneş (ANAP-BAĞ) Istanbul XVIII, XIX, Müh. Fak., Bankacılık, Eski Bakan.

TANIK Suha (ANAP) Izmir XVII, XIX, İTİYO, Yönetici, İşletmeci.

TANIR Vefa (DYP) Konya I, II, III, IV, XVIII, XIX, Tıp Fak., Doktor, Bakan.

TANRIÖVER Hasan (ANAP) Gaziantep XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

TANRIVERDİ Abuzer (SHP) Adıyaman XIX, İlk, Çiftçi.

TANRIYAR Ali (ANAP) İstanbul XVIII, Tıp Fak., Doktor, Eski Bakan.

TARANOĞLU Ersin (ANAP) Sakarya XVIII, XIX, DMMA Inş. Müh. Bl., Inş. Müh., Yönetici,

TARIMCIOĞLU Faik (MDP) Bitlis XVII, (ANAP) XVIII, Hukuk Fak., Askeri Savcı, Yargıç

TAŞAR Mustafa Rüştü (ANAP) Gaziantep XVII, Ankara XVIII, İTİA, İşletme, Bürokrat.

TAVGAÇ İsmet (MDP) Bursa XVII, (ANAP) XVIII, Harp Ok., E. Subay, Bel. Es. Bşk.

TAYAN Turhan (DYP) Bursa XIX, Hukuk Fak., Avukat, Gazeteci.

TEKE Bestami (DYP) Hatay XIX, Hukuk Fak., Avukat.

TEKİN Turgut (DYP) Adana XIX, Inş. Müh. Fak., Inş. Müh., İşletmeci

TEKİNEL Nurhan (ANAP) Kastamonu XVIII, (DYP) XIX, Endüstri Müh. Fak., Endüstri Müh., Bakan.

TENEKECİ Abdullah (ANAP) Konya XVII, XVIII, Harp Ok., Harp Ak., E. General, Eski Bakan.

TERCAN Cemal (ANAP) Izmir IV, V, XIX, Makine Tekniker Ok., Mak. Teknisyeni, Oda Başk.

TEZ İbrahim (SHP) Ankara XVIII, XIX, Basın Yayın ve H. İliş. Y. Ok. Belediyeci, Bakan.

TİMİSİ Mustafa (SHP) Sivas III, IV, İstanbul XVIII, AİTİA, Müfettiş.

TİTİZ Mustafa Tınaz (ANAP) Istanbul XVII, Zonguldak XVIII, Ankara XIX, Müh. Mim. Fak., Mimar, Eski Bakan, Yönetici.

TOĞUÇ Nizamettin (SHP-HEP-DEP) Batman XIX, İlkokul, Ticaret.

TOSKAY Tunca (ANAP) İstanbul XIX, Ikt. Fak., Prof. Dr., TRT Gn. Md., Bürokrat.

TOKDEMİR Nurettin (DYP) Hatay XIX, Edeb.Fak., Öğretmen.

TOPAÇ Mehmet (ANAP) Uşak XVII, XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

TOPAKTAŞ Saffet (MÇP-BBP) Kahramanmaraş XIX, Eğt. Fak. Öğretmen.

TOPÇU Yaşar (DYP) Sinop XVII, XIX, Hukuk Fak., Avukat, Eski Bakan.

TOPÇUOĞLU Ali (ANAP) Kahramanmaraş XVII, XVIII, Ikt. Fak., Ticaret

TOPKAYA İhsan Nuri (ANAP) Ordu XVII, XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

TOPTAN Koksal (DYP) Zonguldak V, XVII, XVIII, XIX, Hukuk Fak., Avukat, Belediyeci, Eski Bakan.

TOPUZ Ali (SHP) İstanbul iV, V, XVIII, Mim. Fak., Şehircilik, Eski Bakan.

TUĞ A. Baki (DYP) Ankara XIX, Hukuk Fak., Hukukçu, Hakim Albay.

TUNÇ Ahmet (RP) Elazığ XIX, Y. İslam Ens., Öğretmen.

TUNCAY İlker (ANAP) Çankırı XVII, XVIII, XIX, Harp Ok. E. Subay, Eski Bakan.

TUNCER Cengiz (ANAP) Kayseri XVII, Antalya XVIII, SBF İkt. ve Maliye Bl., İşletmeci, Yönetici.

TUNÇSİPER Necat (ANAP) Balıkesir XVII, XVIII, SBF, Hukuk Fak., Avukat, Belediyeci.

TURGUT Servet (MÇP-MHP) Konya XIX, İşl.Fak., Maliye Bl., Ticaret.

TUTKUN Hasan Adnan (ANAP) Amasya XVII, XVIII, İnşaat Mühendisi.

TUTU Ali İbrahim (SHP) Erzincan XIX, Eğt. Y. Ok., Ticaret.

TUZCU Şadan (ANAP) Rize DM, XVIII, İstanbul XIX, Mak. Fak.,Mak. Müh.

TÜREL Sudi (ANAP) Antalya XVII, İstanbul XVIII, Harita Kadastro Mühendisi, Eski Bakan.

TÜRESİN Tevfik (DYP) Bolu XIX, Ziraat Ok., Yönetici.

TÜRK Ahmet (SHP-HEP-DEP) Mardin IV, V, XVIII, XIX, Lise, Çiftçi.

TÜRKÇAKAL Ömer (SHP) Kocaeli XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

TÜRKCAN Neccar (SHP) İzmir IV, V, XVIII, Orta, Ticaret.

TÜRKER Nihat (ANAP) Afyon XVII, XVIII, İTİA, Mali Müşavir.

TÜRKEŞ Alparslan (MÇP-MHP) Ankara II, Adana III, IV, V, Yozgat XIX, Harp Ok., Harp Ak. (ABD), E. Subay, Eski Bakan, Başbakan Eski Yard., MHP Gen. Bşk.

TÜRKOĞLU Arslan Adnan (DYP) Çorum XIX, DMMA Mim. Bl., Mimar, Yönetici.

TÜTÜNCÜ Enis (SHP) Tekirdağ XVIII, İkt. Fak., Ekonomi Danışmanı, Yönetici.

UĞUR A. Edip (ANAP) Balıkesir XVIII, DMMA Kimya Müh. Bl., Kimya Müh.

ULUSOY Kazım (SHP) Amasya II, III, XVIII, Orta, Ticaret.

ULUSOY Şahin (SHP) Tokat XIX, Arkeoloji Bl., Arkeolog, Yönetici.

ULUTÜRK Abdullah (DYP) Afyon XVIII, XIX, Hukuk Fak., Avukat.

UNCU Ahmet (DYP) Kahramanmaraş XVIII, Eczacılık Yük. Ok., Eczacı, Bel.Es.Bşk.

USLU Yahya (DYP) Manisa V, XIX, İlk, Bel. Bşk.

UYANIK Mahmut (SHP-HEP-BAĞ) Diyarbakır IV, XIX, Hukuk Fak., Avukat.

UYAR Ali (SHP) Hatay XVIII, XIX, Tıp Fak., Doktor, Öğr. Üyesi.

UYSAL Ayhan (ANAP) Çanakkale XVII, XVIII, İnş. Fak., İnşaat Müh. Müteahhit.

UZUN Ali (DYP) Zonguldak XIX, DMMA Müh. Y. Ok., İnş. Müh., Bel. Bşk.

UZUN Mehmet Zeki (ANAP) Tokat XVII, XVIII, Hukuk Fak., Y. İslam Enst., Avukat, Hakim.

ÜÇPINARLAR Ahmet Hamdi (DYP) Çanakkale XIX, Devlet Müh. Mim. Fak., Makine Bl., Mak. Müh.

ÜĞDÜL İsmail (ANAP) Edirne XVII, XVIII, Tic. İl. Yük. Ok., Mali Müşavir, Çiftçi.

ÜLKER Reşit (HP) İstanbul I, II, III, IV, XVII, (ANAP) XVIII, Hukuk Fak.,Edeb. Fak., Hukukçu.

ÜN Tayfun (SHP) Bilecik XVIII, Lise, Gazeteci.

ÜNAL Zeki (RP) Karaman XIX, Ziraat Fak., Ziraat Y. Müh., Bürokrat.

ÜNAL Zeki (SHP) Eskişehir XVIII, İTİA, İşletmeci.

ÜNALDI Mustafa (RP) Konya XIX, Tıp Fak., Doktor, Prof.

ÜNLÜ Abdurrahman (DYP) Kırıkkale XIX, Tekniker Ok., Sendikacı.

ÜNLÜ Mustafa Ertuğrul (ANAP) Bursa XVII, XVIII, Diş Hekimliği Fak., Diş Hekimi.

ÜRETMEN Cengiz (DYP) Manisa XIX, Kimya Müh. Y. Ok., Kimya Müh., Çiftçi.

VURALHAN Ercan (ANAP) Ankara XVIII, SBF, Diplomat, Eski Büyükelçi

YAĞAN Abdülmecit (ANAP) Kayseri XVIII, Hukuk Fak., Avukat, Çiftçi.

YAKIN Gaffar (ANAP) Afyon XIX, Tıp Fak., Doktor.

YALÇIN Muammer Fevzi (DYP) Eskişehir XIX, Kimya Fak., Kimya Müh., Çiftçi.

YALOVA Yüksel (ANAP) Aydın XIX, Hukuk Fak., Avukat.

YAMAN Metin (ANAP) Erzincan XVII, XVIII, İTİA, Mali Müşavir, İktisatçı.

YANGIN Mustafa Dursun (DYP) Ankara XIX, Lise, Müteahhit, Belediyeci.

YAŞAR Memet (MDP) Ağrı XVII, (ANAP) XVIII, Ortaokul, Ticaret.

YAŞAR Ünal (ANAP) Gaziantep XVII, Hukuk Fak., Avukat.

YAVUZ Abdürrezak (DYP) Urfa XIX, Y. Tek. Ok., Bel. Bşk.

YAVUZ Mehmet Ali (DYP) Konya XIX, Fen Fak. Jeoloji Bl., Jeoloji Müh.

YAVUZ Sabri (SHP) Kırşehir XIX, Hukuk Fak., Avukat.

YAVUZ Şinasi (RP) Erzurum XIX, Orta, Ticaret.

YAVUZTÜRK Zeki (ANAP) Elazığ XVII, Ankara XVIII, Üniv. (ABD), Maden Mühendisi, Eski Bakan, Yönetici.

YAYLALI Mustafa Rıfkı (ANAP) Erzurum XVII, XVIII,DMMA, İnş. Müh.

YAZAR Mehmet (ANAP) Kayseri XVIII, Mak. Fak., Mak. Y. Müh., Sanayici.

YAZICI F. Münir (ANAP) Manisa XVII, XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

YAZICI Necdet (DYP) Zonguldak XIX, İlk, Ticaret, Belediyeci.

YAZICIOĞLU Muhsin (MÇP-BBP) Sivas XIX, Veteriner Fak., Veteriner, BBP Gen. Bşk.

YENİŞEHİRLİOĞLU Mehmet (ANAP) Manisa XVIII, İkt. Tic. İl. Y. Ok., Ziraatçı, Yönetici.

YERLİKAYA Vahdet Sinan (SHP) Tunceli XIX, Hukuk Fak., Avukat.

YETENÇ M. Erdoğan (SHP) Manisa XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

YILDIRIM Orhan Veli (SHP) Tunceli XVIII, Hukuk Fak., Avukat.

YILDIRIR Feyzullah (MDP) Gaziantep XVII, Hukuk Fak., Avukat.

YILDIZ Adem (ANAP) Samsun XIX, İHO, Sanayici.

YILDIZ Adnan (ANAP) İstanbul XVIII, İlkokul, Ticaret, Müteahhit.

YILMAZ A. Mesut (ANAP) Rize XVII, XVIII, XIX, SBF., Üniv (Köln), İktisatçı, Eski Bakan, Eski Başbakan.

YILMAZ Ali Rıza (ANAP) İçel XVIII, İlk, Ticaret.

YILMAZ Gürbüz (ANAP) Ordu, İnş. Müh. Bl., İnş. Müh., Müteahhit.

YILMAZ Mehmet Ali (DYP) Trabzon XIX, İnş. Fak., İnş. Müh., Bankacı, Yönetici.

YILMAZ Mustafa (DSP) Gaziantep XVIII, XIX, İnş. Bl., İnş. Y. Müh.

YILMAZ Mustafa (SHP) Malatya XIX, Hukuk Fak., Avukat.

YILMAZ Nurettin (ANAP) Mardin IV, V, XVIII, Hukuk Fak., Avukat, Hakim.

YILMAZ Rıza (SHP) Ankara XVIII, İlköğretmen Okulu, Eğitim, Ticaret.

YILMAZ Yaşar (SHP) Ankara XVIII, Eczacılık Yük. Ok., Eczacı.

YİĞİT Mehmet Ali (SHP-HEP-DEP) Mardin XIX, Lise, Ticaret *(milletvekilliği düşürüldü, Haziran 94)*

YURTTAŞ Sedat (SHP-HEP-DEP) Diyarbakır XIX, Hukuk Fak., Avukat *(milletvekilliği düşürüldü, Haziran 94)*

YÜCEL Mehmet Bahattin (ANAP) İstanbul XIX, Ed. Fak., Yönetici.

YÜCELEN Rüştü Kazım (ANAP) İçel XVII, XVIII, XIX, İkt. Fak., Ticaret

YÜKSEL Erkan (ANAP) Tokat XVIII, İTİA, Ticaret.

YÜKSELEN Hilmi (SHP) Kırşehir XIX, Tıp Fak., Doktor.

YÜRÜR Şükrü (ANAP) Ordu XVII, XVIII, XIX, İTİA Maliye Bl., İktisatçı, Bürokrat, Eski Bakan.

YÜZBAŞIOĞLU Rıfat (DYP) Niğde XIX, Eğt. Ens., Öğretmen, Müfettiş.

YÜZÜGÜLER Mehmet (ANAP) Aydın XVIII, Müh. Bil. Fak.,İnş. Müh. Bl., İnş. Müh., Bel.Es.Bşk.

ZAİMOĞLU Rasim (ANAP) Giresun XIX, Y. İkt. ve Tic. Ok., İktisatçı, Yönetici.

ZANA Leyla (BAĞ) Diyarbakır XIX, Lise, Gazeteci *(milletvekilliği düşürüldü, Haziran 94)*

ZENGİN Hasan (SHP) Manisa IV, V, XVIII, İnş. Fak., İnş. Y. Müh., Müteahhit.

ZENGİN Talat (ANAP) Malatya XVII, XVIII, Diş Hek. Fak., Diş Hekimi.

ZEYBEK Namık Kemal (ANAP) İstanbul XVIII, Hukuk Fak., Kaymakam, Bürokrat, Yönetici.

ZEYBEK Süleyman Şükrü (ANAP) Muğla XVIII, DMMA İnş. Müh. Bl., İnş. Müh.

ZEYDAN Mustafa (DYP) Hakkari XIX, Orta, Bel. Bşk.

ZEYTİNOĞLU Erol (ANAP) Eskişehir XVIII, İTİA, İktisat, Prof., Dekan.

ZİLAN Abdülkerim (SHP) Siirt IV, V, Batman XIX, Hukuk Fak., Avukat, Eski Bakan.

Verilerin toplanmasında katkısı için Şule Aslandaş'a teşekkürler. A.S.A.

Planlama

Türkiye'de ülkesel planlama: 1980-1994

DOÇ. DR. OKTAR TÜREL

☞ Anayasa, İktisadi Yapı, İktisat Politikaları ve Sorunları, Sanayi

Türkiye'de ülkesel planlama (1980 - 1994)

OKTAR TÜREL

Türkiye'de planlı ekonomik yönetim (1960-1980) ve sonrası üzerine gözlem ve değerlendirmeler

1980 sonrasında Türkiye'de ülkesel planlamanın geçirdiği dönüşümü açıklamak ve yorumlayabilmek için Türkiye'nin 1960'lı ve 1970'li yıllardaki planlı ekonomik yönetim modelinin kaynak tahsisi ve ekonomik kararların koordinasyonu açılarından nasıl işlediğini ve bu modelin 1980 sonrasında ne tür bir çözülmeye uğradığını incelemek gereklidir. Bu amaçla Şema 1 ve Şema 2'den yararlanılacaktır.

Şema 1 ve 2'de kamu yönetimi alanı, siyasal alan ve üretim alanı Y,S,Ü simgeleriyle gösterilmiş; basitlik sağlamak üzere Y alanında kamu yönetiminin tüm kuruluşlarına değil, sadece ekonominin yönetiminde sorumluluk taşıyan merkezi bürokrasiye yer verilmiş, yerel yönetim ilişkileri Y ve S alanlarına dahil edilmemiş, üretim sınai üretim bağlamında ele alınmıştır. Ülke planlaması ekonominin yanında toplumsal ve kültürel boyutlar da içermekle birlikte Şema 1 ve 2 ile bunların çevresindeki analiz esas itibariyle ekonomik düzlemle sınırlı tutulmuştur.

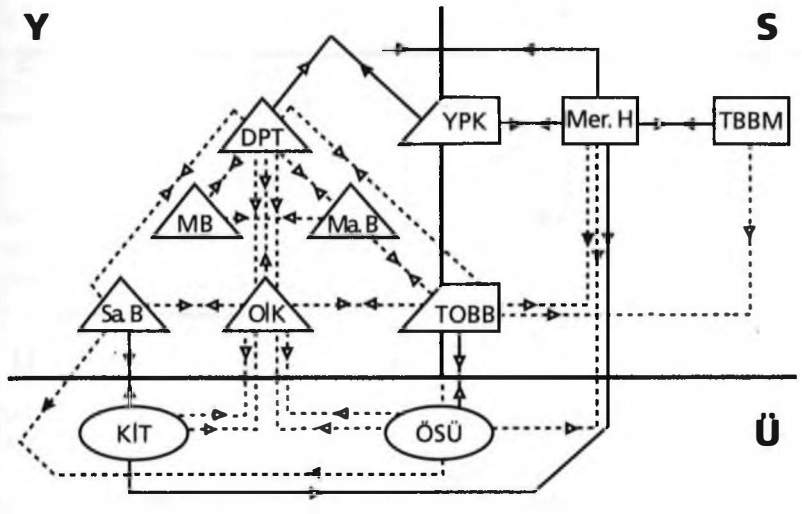
1960-1980 döneminde Türkiye'nin benimsediği gelişme modeli, Keyder (1984, 1989) ve Türel (1991)'in işaret ettikleri gibi Keynesçi ekonomik düzenlemenin çevre ekonomilerindeki bir türevi sayılabilir. Modelin iki karakteristik özelliği, (i) *kıt üretim faktörlerinin* (özellikle döviz ve sermayenin) *siyasallaşmış* ve esas itibariyle sanayi burjuvazisini kayıran ve kollayan bir mekanizma ile *tahsisi* ve (ii) hem ürün piyasalarındaki talebin genişletilerek sürdürülmesini, hem de toplumsal barışın ve çalışma barışının korunmasını sağlayan *bölüşüm politikaları*'dır. Öte yandan reel hasıla artışlarının büyük ölçüde sanayileşme ve yapısal değişme (başka bir deyişle, kaynakların kişi başına daha çok katma değer yaratan alanlara yönlendirilmesi) yoluyla sağlanmasını zorunlu kılan ekonomik gelişme aşaması, kaynak tahsisinde merkezi bürokrasinin kurumsallaşmış teknik desteği ve gözetimine duyulan ihtiyacı artırmıştır. Keynesçi ekonomik düzenlemenin pi-

ABC ARŞİVİ

Meclis Plan ve Bütçe Komisyonu görüşmeleri bilhassa 90'lardan sonra iyice formalite haline geldi. Partilerin hassas oldukları konularda yaşanan tartışmalar dışında komisyonun ismine yakışır pek bir faaliyetin dışarıdan gözlenmediği sık sık yazıldı, çizildi.

ŞEMA 1
TÜRKİYE'DE EKONOMİNİN "PLANLI" YÖNETİMİ, 1960-1980

Simgeler:
Bilgi akım ilişkisi
Hiyerarşik ilişki (İdari buyruklar. v.b.)
Düzenleyici ilişki

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi, **Mer.H:** Merkezi Hükümet, **YPK:** Yüksek Planlama Kurulu, **DPT:** Devlet Planlama Teşkilatı, **Ma.B:** Maliye Bakanlığı, **MB:** Merkez Bankası, **Sa.B:** Sanayi Bakanlığı, **ÖİK:** Özel İhtisas Komisyonları, **TOBB:** Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, **KİT:** Kamu İktisadi Teşebbüsleri, **ÖSÜ:** Özel Sektördeki Üretim Birimleri.

yasaların kaynakları en iyi kullanım alanlarına kendiliğinden yöneltebileceği düşüncesine kuşku ile bakışı yanında Türkiye'deki kamu kesiminin yönetim gelenekleri ve deneyimi de söz konusu oluşuma katkıda bulunmuştur.

Fiyat sisteminin bilgi iletimi ve özendirici/caydırıcı göstergeler sağlama işlevlerini ortadan kaldırmayan, fakat fiyat sistemine müdahaleden de kaçınmayan bir teknik destek ve gözetim, Y alanında köşelerinde Devlet Planlama Teşkilâtı Müsteşarlığı (DPTM), Sanayi Bakanlığı (Sa.B) ve Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB)'nin yer aldığı bir büyük üçgenin işbirliği ile sağlanmakta, anılan üçlü özellikle ithalat ve ihracat rejimlerini, kotaları, liberasyon listelerini ve koruma oranlarını, teşvik tedbirlerini ve teşvike konu olacak faaliyet alanlarını belirleyerek üretim desenini biçimlendirmektedir (Şema 1). Adı geçen kuruluşlar, sermayenin ve özellikle para sermayesinin doğrudan yönlendirilmesinde etkili olabilecek araçlardan genellikle yoksun bulunduklarından, kaynak tahsisini etkilemenin dış ticaret rejimi dışındaki araçları esas itibariyle vergi yüklerinin indirilmesi, katlı kur ve prim uygulamaları ve faiz haddi farklılaştırmaları olmuştur. Kamu kesimi için emredici olan planın KİT sisteminde öngördüğü yatırımlar ise yıllık yatırım programlarına alınmıştır.

DPTM ile diğer kuruluşlar ve birimler arasında sosyalist ekonomik modeldeki gibi hiyerarşik ilişkiler bulunmadığından, DPTM'nin üretici birimlere üretim ve/veya fiyat buyrukları göndermesi bu modelde söz konusu olamaz: Kamu üretici kesimi için direktifler, özel kesim için üretim faaliyetlerini çerçeveleyen mevzuat ve kurallar ancak Hükümetin kararı ile empoze edilebilmektedir. Benzer biçimde DPTM, Sa.B ve TOBB arasındaki ilişkiler de hiyerarşik değil, işbirliği ilişkileridir; dolayısıyla iktisat politikası formülasyonu ve uygulanmasındaki başarı, söz konusu kuruluşların işbirliğine açık ve yatkın olmaları yanında siyasal organın ahenkli çalışabilmesine ve ekonomi bürokrasisini siyasal hedef, amaç ve kısıtlarına uyumlu olacak biçimde yönetebilmesine bağlıdır. Türkiye'nin 1960-1980 dönemindeki siyasal istikrar yıllarında bu şartların az çok geçerli olduğu söylenebilir.

Kaynak tahsisinde temel sorumluluk taşıyan üçlünün özel kesim ve kamu kesimindeki üreticilerle birlikte oluşturdukları iletişim ağının hem ekonominin istikrarına, hem de plan ve program hedeflerine yaklaşılmasına yardımcı olduğu söylenebilir. Özellikle ilk iki plan döneminde yıllık programlarda yer alan makro ve sektörel (sanayi kesimindeki) hedefler ile gerçekleşmeler arasında çok büyük aykırılıklar izlenmemektedir. Öte yandan, DPT kuruluş mevzuatında sürekli olarak yer almasına rağmen, DPTM'nin kalıcı veya geçici Özel İhtisas Komisyonları(ÖİK)nı işbirliği ve uzlaşı yaratmak amacı ile verimli olarak kullanabildiği söylenemez. Bu eksikliğin temel nedenleri ekonomi bürokrasisinin işbirliğinden çok hiyerarşiyi öne çıkaran geleneklerinde ve siyasi iktidarın iradesini ekonomi bürokrasisine empoze etmekteki zaaflarında aranabilir.

Şema 1'de siyasal ve yönetsel işlevlerin örtüştüğü iki kuruluş Yüksek Planlama Kurulu (YPK) ve TOBB'dir. YPK yaptırım gücüne sahip olmayan DPTM'nin teknik tavsiye ve tasarıları-

nı olgunlaştırarak Bakanlar Kurulu ve/veya TBMM kararlarına dönüştüren siyasal ve bürokratik kadroların bilgi alışverişini sağlayan bir ortam olarak hizmet görmektedir. TOBB ise özelde üretim ile ilgili Bakanlıklar ve genelde siyasal alan ile üreticiler arasındaki iletişim kanallarını sağlamakta, yaygın temsili tabanı dolayısıyla bölüşüm taleplerini de dile getirebilmektedir. Dolayısıyla kaynak tahsisindeki pazarlıklar, piyasalardan siyasal düzleme yansımaktadır.

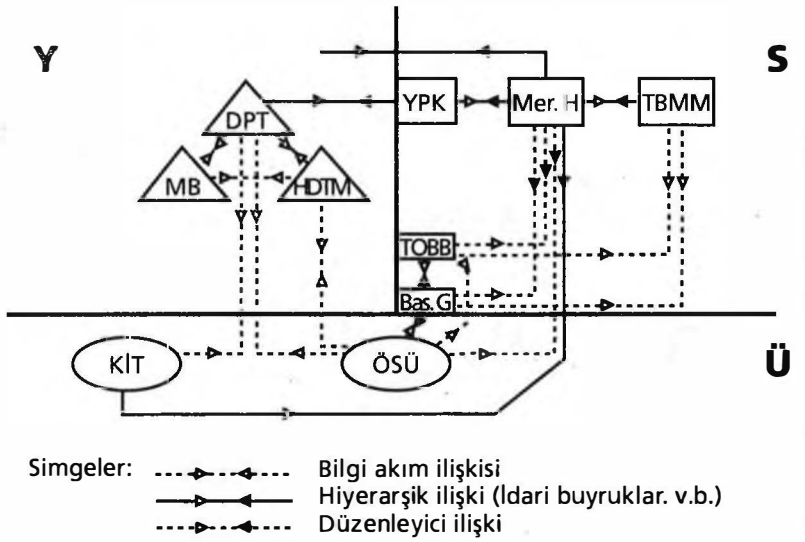
Örgütlü emek, kırsal üreticiler, esnaf ve küçük sanatkarlar (birikim temposu kesintiye uğramadığı sürece) bölüşüm politikaları ile kollanmalarına rağmen, bu kaynak tahsisi modeline aktif bir biçimde katılmamaktadırlar. Modelin işlemesi için örtük desteğine ihtiyaç duyulan örgütlü emeğin gerek Y, gerek S düzleminde etkili olamayışının nedenleri emekçi sınıf hareketinin görece yeniliği ve azgelişmişliğinde ve bunun sonucu olarak siyasal düzlemde yeterince ağırlık kazanmamasında yatmaktadır.

Köşelerinde DPTM, Maliye Bakanlığı (Ma.B) ve Merkez Bankası (MB) kadrolarının yer aldığı ikinci üçlü para ve maliye politikalarının tasarım ve uygulamasında görev almakta, yıllık program ve bütçe hazırlıkları ile döviz kuru ve ticaret rejimi, faiz hadleri ve kamu kesimince etkilenebilen tarımsal ve sınai ürün fiyatlarının saptanması çalışmaları bu üçlünün işbirliğine açık ortamlar yaratmaktadır. Bu fırsatların değerlendirilebilmesi, yukarıda da değinildiği gibi siyasal iradenin gücüne ve kamu yönetimi anlayışına bağlıdır.

Şema 1'de tasvir edilen planlı ekonomik yönetim anlayışı, bu anlayışın temelinde yatan birikim rejiminin işlerliğini yitirmesiyle çözülmeye başlamıştır. Bu çözülme son onbeş yılda ekonomik yönetime aşağıdaki gibi yansımaktadır (Şema 2):

ŞEMA 2

TÜRKİYE'DE "PLANLI" EKONOMİK YÖNETİMİN ÇÖZÜLÜŞÜ, 1980 - ...

HDTM: Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlıkları, Bas.G: Baskı Grupları (Özel Sermaye) Diğer kısaltmalar, şekil 1'de açıklanmıştır.

1. Şema 1'in planlı dönemin kaynak tahsisi anlayışını yansıtan üçlü işbirliği ağı işlevini yitirmiştir. Her ne kadar DPTM, 1980 öncesi kalıpları andıran plan ve programları hazırlamaya devam ediyorsa da, kıt üretim faktörlerinin kullanımına kamu kesimi eliyle müdahale ederek kaynak tahsisini yönlendirmenin nesnel şartları ortadan kalkmış, plan ve programların üretici birimleri zorlayıcı ya da onlara yol gösterici özelliği yitirilmiştir. Giderek daha da etkisizleşen ÖİK, biçimsel olarak var olsa bile, işlevini yitirmiş; bu nedenle Şema 2'de gösterilmemiştir.

2. Y ve S arakesitinde yer alan ve yarı siyasal, yarı teknik kimlik taşıyan kuruluşlar, örgüt yapısı ve/veya işlev olarak S alanına kaymış, TOBB'ne ek olarak özel sermayenin güdümündeki çeşitli baskı grupları merkezi hükümet ve TBMM üzerinde etkilerini yoğunlaştırmışlardır. Bu olgu, planlı dönemde kıt üretim kaynağı tahsisleri ile korumadan kaynaklanan ve ayrıntılı dağılımı Y alanındaki kuruluşlar eliyle biçimlendirilen rantların artık hemen tümüyle S düzlemindeki kararlar sonucunda paylaşılması, dolayısıyle ekonomik kararlarda siyasallaşmanın azalması şöyle dursun, egemen söylemin aksine, artması sonucunu doğurmuştur.

3. Ekonominin kısa dönemde yönetim ve koordinasyonu Şema 1'dekine benzer biçimde DPT, MB ve (Maliye Bakanlığı'nın başlıca görevlerini devralan) Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'na tevdi edilmiş, bu organların teknik işbirliğini sağlamak üzere artık siyasal bir kimlik kazanan YPK dışındaki platformları (örneğin Para-Kredi ve Koordinasyon Yüksek Kurulu) kullanmak gerekmiştir. Maliye Bakanlığı Genel ve Katma Bütçe'nin hazırlanması ile vergi idaresindeki sorumluluklarını sürdürmesine rağmen, ekonominin yönetiminde etkili bir odak olmaktan çıkmıştır.

4. DPT'nin kaynak kullanımını yönlendirici işlevi zaafa uğradığı için DPT ve özel üreticiler arasında çoğunlukla teşvik politikaları aracılığı ile kurulan iletişim bağı giderek anlamını yitirmiş ve teşvik politikalarını uygulayan birimler HDTM'na bağlanmıştır.

5. KİT'lerin pek çoğu Devlet Bakanlıkları'nın, özelleştirilecek olanlar ise Başbakanlığa bağlı Kamu Ortaklığı ve/veya Özelleştirme İdarelerinin etki alanına girdiklerinden ve esasen sanayi sektöründe çalışan KİT'lerin çoğu "yapısal uyum" politikaları gereği yatırım ödeneklerinden yoksun bırakıldıklarından KİT sistemi ile DPT arasındaki iletişim de zayıflamıştır.

1980 sonrasına egemen olan "yapısal uyum" anlayışının merkezi planlamayı giderek işlevsizleştirdiği böyle bir süreçte DPTM'nin kaynak tahsisindeki rolünü yitirmesi ve giderek ekonomik üst yönetimin konjonktürel politikalarını tasarlayan ve uygulayan odaklarından biri durumuna indirgenmesi beklenebilir. Oysa, İkinci Bölüm'de değinileceği gibi, DPTM'nin görevleri ve örgüt yapısı 1980 sonunda daha da karmaşıklaşmış, kadroları ise sayıca genişlemiştir. Bu paradoksu açıklamak için bir kurum olarak DPTM'nin geçirdiği dönüşümü ayrıntılarıyla incelemek gereklidir.

1980 sonrasında DPT'nin görevleri ve örgüt yapısı

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT): DPT'nin KHK/540 (Haziran 1994), Md. 2'de sıralanan 11 fıkra ile belirlenmiş görevleri Tablo 1'e çıkarılmıştır. Tablo 1'de sayılan görevlerin önemli bir bölümü (a,b,c,e.f ve h fıkraları) Eylül 1960 tarihli ve 91 sayılı Kanun'dan bazı redaksiyon değişiklikleriyle aktarılmış olup, 1980 sonrasında yapılan eklemelerin biri ekonominin ve özel kesimin genel yönlendirmesi (fıkra d), biri kısa dönemli iktisat politikalarının koordinasyonu (fıkra g), ikisi bölgesel ve/veya sektörel gelişme program ve tedbirleri (i ve k fıkraları), biri de uluslararası ilişkilerin yürütülmesi ve geliştirilmesi ile ilgilidir (fıkra j). Özetle, DPT'nin Haziran 1994 tarihli son görev listesinde 1980 öncesinden süregelen görevler korunurken, buna ekonominin yönetimi, bölgesel/sektörel gelişme ve dış ekonomik ilişkiler alanında yenileri eklenmiştir.

Yüksek Planlama Kurulu (YPK): 91 Sayılı Kanun, YPK'nun asli görevini plan ve programlardaki hedef, strateji ve politikaların belirlenmesinde Bakanlar Kurulu'na yardımcı olmak biçiminde tanımlamış ise de, Kurul 1960'lı ve 1970'li yıllarda giderek ülke ekonomisi ile ilgili tüm temel kararların alındığı bir platforma dönüşmüştür. 1980'li yıllardaki düzenlemelerde bu özelliğin korunmak istendiği görülmektedir (Tablo 2). 1984-94 döneminde Kurul'un ilgi alanı önce Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi'nin, sonra bu idarenin bölünmesiyle ortaya çıkan Kamu Ortaklığı İdaresi ve Toplu Konut İdaresi'nin bütçeleme ve diğer uygulamaları içerecek biçimde genişlemiştir.

Öte yandan, 91 Sayılı Kanun'da ifadesini bulan siyasal sorumlular ile teknokratların aynı ağırlıkta olmasa bile eşit sayılarda temsili yaklaşımı, 1980 sonrasında ortadan kalkmış, YPK yarı siyasal, yarı teknik bir tartışma platformu olma özelliğini yitirerek bir iç kabine niteliğini kazanmıştır. Halen geçerli olan KHK/540'a göre, YPK'nın tek teknokrat üyesi DPT Müsteşarı'dır (Tablo 3). YPK üyesi olmayan bakanlar ve DPT üst düzey görevlileri de dahil olmak üzere kamu görevlileri Kurul'a görüşülmekte olan konunun nitelik ve özelliği gerektirdiğinde çağrılabilmektedir (KHK/540, Md. 4).

Biçimsel hükümler bir yana, YPK'nın "iletişim ve karar alma platformu" özelliğini 1980'den bu yana büyük ölçüde yitirdiği söylenebilir. 1980 öncesinde YPK kritik önem taşıyan kararların alınması için fiilen toplanmakta, YPK kararı gerektiren sıradan program değişiklikleri ise karar taslaklarının imzaya açılması yolu ile gerçekleştirilmekte idi. DPT Müsteşarı Necati Özfırat'ın "YPK... olsun, diğer kurullar olsun, 80'lerin başından bu yana toplanmıyor. Bu platformlarda alınacak kararlar, dosyaların dolandırılması yolu ile alınıyor" (*Cumhuriyet,* 21 Aralık 1994) deyişinden de anlaşılacağı gibi YPK'nun söz konusu özelliği son onbeş yılda önemli ölçüde zaafa uğramıştır. KHK/540 ile YPK'na katılacak Bakanların Başbakan tarafından seçilmesi bu zaafiyeti artıran yeni bir gelişme sayılmalıdır. Başbakan'ın manevra alanını genişleten bu son düzenleme, Başbakan'ın seçtiği ve (kendisine bağlı) DPT Müsteşarlığı'nca teknik ayrıntıları geliştirilen bir gündem maddesinin yine Başbakan'ın uygun gördüğü Bakanlarla kotarılıp karara bağlanmasına fırsat vermekte, YPK'nun iletişim sağlayıcı bir ortam olma özelliği ikinci plana düşmektedir. Son birkaç yılda Başbakan, Başbakan Yardımcısı, ekonomiden sorumlu Devlet Bakanı, Maliye Bakanı ve ekonomi bürokrasisinin üst düzey sorumlularından oluşan ve "Teknik Komite" veya benzeri adlarla anılan informel kurulların ortaya çıkması aynı doğrultuda bir gelişmedir. Bu informel kurullarda bazı kararların alındığı ve direktiflerin verildiği anlaşılmaktadır.

Para-Kredi ve Koordinasyon Kurulu (PKvKK): YPK'nun siyasal kimliğinin güçlenmesi, güncel iktisat politikası kararlarının oluşturulması ve uygulanması ve koordinasyonunda siyaset adamlarının ve teknokratların görüş alışverişinde bulunacakları bir ortama duyulan ihtiyacı ortadan kaldır-

mamıştır. KHK/540 bu ihtiyaca DPT'nin bağlı olduğu Bakan'ın başkanlığında, Başbakan'ın belirleyeceği bakanlar; Maliye Bakanlığı, DPT, Hazine, Dış Ticaret Müsteşarları ile TC Merkez Bankası Başkanı'ndan oluşan Para-Kredi ve Koordinasyon Kurulu (PKvKK) ile cevap vermeye çalışmaktadır. Bu kurulun esas görevi "ülkenin yurtiçi ve yurtdışı ekonomi, para, kredi ve maliye politikalarını tespit ederek uygulanmasında koordinasyon sağlamak ve bununla ilgili gerekli tedbirleri ve kararları almak"tır (KHK/540, Md. 6b). 1967'den beri çeşitli kuruluş biçimleriyle ve genelde teknokratik kimliği ağır basan bir yapı ile varlığını sürdüren Para ve Kredi Kurulu, ilk defa KHK/540 ile DPT'nin örgüt şeması içinde yer almakta, yürürlükten kaldırılan 91 Sayılı Kanun'un YPK için öngördüğü siyaset adamı - teknokrat karışımı bu kez PKvKK'nda daha sınırlı bir ilgi alanı (finansal ve mali konular) için yinelenmektedir. KHK/540'ın 5 ve 6'ncı maddelerinin YPK ve PKvKK arasında görev ikilemlerine açık tanımlar getirdiğine de işaret edilmelidir.

Devlet Planlama Teşkilâtı: Türkiye'nin 1960'lı ve 1970'li yıllarda benimsediği gelişme modelinin ve bu modelin DPT'yi işlevsel kılan kaynak tahsisi anlayışının 1970'lerin sonunda önemli bir sarsıntı geçirdiğine ve hükümetlerin 1980'den bu yana neoklasik-liberal ortodoksluğun izinde "yapısal uyum"a angaje olduklarına yukarıda değinmiştik. Ulusal planlama felsefesini ilke olarak reddetmelerine ve piyasa mekanizmasını her vesile ile yüceltmelerine rağmen, 1980 sonrası hükümetler ulusal planlama aygıtını ortadan kaldırmak yerine, ona "yapısal uyum" amacına uygun işlevler yüklemeyi tercih etmişlerdir. 1980'li yıllarda DPT Müsteşarlığı görevinde bulunmuş olan Yıldırım Aktürk, *Euromoney* dergisinde yayınlanan bir röportajda şunları söylemektedir: "Halen yıllık programları biçimsel olarak tasarlamaya devam ediyoruz; ancak 1980'in başından beri temel amacımız istikrar paketi olarak adlandırdığımız bir programı uygulamak olmuştur. Türk ekonomisinin yaşayabilirliğini sağlamak üzere bu programın 4-5 yıl sürdürüleceğini düşünüyoruz... Dördüncü Plan'da saptadığımız hedeflerle istikrar programı arasında bir uyuş-

TABLO 1

DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI'NIN GÖREVLERİ
(19 Haziran 1994 tarih ve 540 sayılı KHK, Md. 2'ye göre)

*	a)	Ülkenin doğal, beşeri ve iktisadi her türlü kaynak ve imkanlarını tespit ederek, takip edilecek iktisadi, sosyal ve kültürel politika ve hedeflerin belirlenmesinde Hükümete müşavirlik yapmak,
*	b)	Hükümetçe belirlenen sonuçlar doğrultusunda kalkınma planları ile yıllık programları hazırlamak,
*	c)	Bakanlıkların ve kamu kurum ve kuruluşlarının iktisadi, sosyal ve kültürel politikayı ilgilendiren faaliyetlerinde koordinasyonu sağlamak, uygulamayı etkin bir biçimde yönlendirmek ve bu konularda Hükümete müşavirlik yapmak,
****	d)	Uluslararası kuruluşlarla iletişim içerisinde çalışarak ileriye dönük stratejiler geliştirmek ve topluma perspektif sağlayan politika önerilerini katılımcı bir yaklaşımla belirleyerek özel kesim için orta ve uzun dönemde belirsizlikleri giderici genel bir yönlendirme görevini yerine getirmek,
*	e)	Kalkınma planlarının ve yıllık programların başarı ile uygulanabilmesi için ilgili kurum ve kuruluşların ve mahalli idarelerin kuruluş ve işleyişlerinin iyileştirilmesi konusunda görüş ve tekliflerde bulunmak,
*	f)	Kalkınma planlarının ve yıllık programların uygulanmasını izlemek ve koordine etmek, değerlendirmek ve gerektiğinde kalkınma planlarında ve yıllık programlarda usulüne uygun değişiklikler yapmak,
****	g)	Maliye, para, dış ticaret ve kambiyo politikalarının kalkınma planı ve yıllık programların hedefleriyle uyum içinde uygulanması konusunda Hükümete müşavirlik yapmak,
*	h)	Özel sektör ve yabancı sermaye faaliyetlerinin plan hedef ve amaçlarına uygun bir şekilde yürütülmesini düzenleyecek teşvik ve yönlendirme politikalarının genel çerçevesini hazırlamak ve Hükümete teklif etmek,
**	ı)	Kalkınmada öncelikli yörelerin daha hızlı bir şekilde gelişmesini sağlayacak tedbirleri tespit ve teklif etmek, uygulamayı izlemek ve koordine etmek,
**	j)	Kalkınma planı ve yıllık programlardaki ilke ve hedeflere uygun olarak, uluslararası ekonomik kuruluşlarla ilişkilerin geliştirilmesinde, temas ve müzakerelerin yürütülmesinde gerekli görüş ve tekliflerde bulunmak,
***	k)	Bölgesel veya sektörel bazda gelişme programları hazırlamak.

Not: * işaretli fıkralar küçük değişikliklerle 91 Sayılı Kanun'dan, ** işaretli fıkralar KHK/223'den, *** işaretli fıkralar 3701 Sayılı Kanun'dan, **** işaretli fıkralar KHK/511'den aynen veya küçük değişikliklerle aktarılmıştır.

mazlık çıkarsa önceliği istikrar programına vereceğiz." (*Euromoney*, Türkiye Özel Sayısı (Şubat 1982), s. 16).

Başka bir deyişle yapılmasına çalışılan şey, merkezi planlama anlayışını merkezi planlama örgütü eliyle tasfiye etmektir. Kaynak tahsisi politikasında hâlâ eski plancı-müdahaleci anlayışın izlerini taşıyan ve sektörel öncelikler koymaya çalışan Beşinci Plan (1985-89) ile Altıncı Plan (1990-94)'ün karşılaştırılması, bu doğrultuda epey yol alındığını ve DPTM'nın neoklasik-liberal ortodoksluğu tümüyle benimsediğini göstermektedir. Son yirmi yılda az gelişmiş ülkelere empoze edildiği biçimiyle "yapısal uyum"un bir evrim çizgisi sonunda ortaya çıkmadığı, tam tersine "yukarıdan" zorlandığı hatırlanırsa, bu olguyu şaşırtıcı saymamak gerekir.

1980-82'de Maliye Bakanlığı görevinde bulunan Kaya Erdem, *Euromoney*'deki açıklamaları ile dönemin Başbakan Yardımcısı Özal'ın ekonomik kararlar zirvesindeki "orkestra şefi" olduğuna işaret ettikten sonra şunları ekliyor: "Yeni bir politika hazırlandığında önce Bay Özal, ilgili Bakan (örneğin Ticaret Bakanı) ve ben - üç veya dört kişi– oturur konuşuruz. Ticaret Bakanı gerekirse kendi görüşünü savunur, bir uzlaşıya varırız. Sonra fikir Para ve Kredi Kurulu'na götürülür. Bu aşamada Para ve Kredi Kurulu'ndaki tüm üst düzey bürokratlara danışılır, böylece herkes kararın nasıl ve niye uygulanacağını öğrenir" (*Euromoney*, Türkiye Özel Sayısı (Şubat 1982), s. 11).

Podyumda görünmeyen orkestra şeflerinin ise IMF ve Türkiye'nin yapısal uyum programını bir dizi yapısal uyum kredisi ile destekleyen Dünya Bankası olduğuna hiç kuşku yoktur. Planlama kadrolarındaki anlayış değişikliğinin kısa sürede gerçekleşemeyeceğinden kaygılanan Dünya Bankası, niyet mektuplarındaki taahhütlerle yetinmeyerek SAL IV, SAL V-2 ve Mali Sektör İntibak Kredisi anlaşmalarına sırasıyla 1984, 1987 ve 1988 yıllık programlarının "Yapısal Uyum Programı"na uygun olarak dü-

TABLO 2

YÜKSEK PLANLAMA KURULU - GÖREV TANIMI DEĞİŞİKLİKLERİ, 1984-1994

Mevzuat Düzenlemesi	Görev Tanımı Değişiklikleri
8.6.1984 KHK/223	İktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı planlamada Bakanlar Kurulu'na yardımcı olmak ("politika hedeflerinin tayininde Bakanlar Kurulu'nda yardımcı olmak"a eklendi).
28.12.1987 KHK/304	Ülke ekonomisi ile ilgili konularda üst düzeyde kararlar almak; KİT'i ilişkilendiren kararları almak; ithalat/ihracat rejimlerinin esaslarını saptamak, dış ekonomik ilişkileri koordine etmek, Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı Kurulu (TKKOK)'nun görevlerini devralmak, Bakanlar Kurulu veya YPK Başkan veya üyelerinin görüşülmesini istediği konuları karara bağlamak (eklendi)
9.4.1990 KHK/414	Kamu Ortaklığı İdaresi (KOİ) ve Toplu Konut İdaresi (TOKİ)'nin programlarını ve bunların uygulamasını izlemek ve değerlendirmek (eklendi); TKKOK'nın KOİ'ye ilişkin görevleri KOİ Başkanlığına bırakıldı.
6.3.1991 3701 Sayılı Kanun	KİT'lerle ilgili kararların "kalkınma planı ve yıllık programlar çerçevesinde" olması öngörüldü.
17.7.1991 KHK/437	Gelir ortaklığı senetleri, hisse senetleri ve menkul kıymetlerin ihracı, satışı ve satınalınması, işletme hakkı verilmesi ve devri, gelir payı dağıtımı ve alt yapı tarifeleri ile ilgili temel kararları almak; Kamu Ortaklığı Fonu (KOF) Başkanlığı bütçelerini karara bağlamak; kalkınmada öncelikli yöreler için öngörülen finansman ve istihdamı artırıcı proje desteklerinin esaslarını saptamak.
20.12.1991 KHK/470	KHK/437 ile getirilen ayrıntılı görevlendirmeler listeden çıkarıldı, bunun yerine "kanunlarla ve diğer mevzuatla getirilen işleri karara bağlamak" gibi genel bir görev tanımı eklendi.
10.8.1993 KHK/511	İthalât ve ihracat rejimlerinin düzenlenmesi ile ilgili esasları saptamak görev listesinden çıkarıldı; yatırım ve ihracatın teşvikine ilişkin esasları saptama görevi eklendi.
19.6.1994 KHK/540	TOKİ ve Toplu Konut Fonu (TKF) ile ilgili izleme ve değerlendirme görevi bu kuruluşların bütçelerini onaylamaya dönüştürüldü.

TABLO 3
YÜKSEK PLANLAMA KURULU - YAPI DEĞİŞİKLİKLERİ, 1984-1994

Mevzuat Düzenlemesi	Yüksek Planlama Kurulu'nun Oluşumu
8.6.1984 KHK/223	Başbakan; Devlet Bak. ve Başbakan Yrd.; Maliye ve Gümrük; Tarım, Orman ve Köyişleri; Sanayi ve Ticaret; Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanları; DPT Müsteşarı (7 kişi). DPT'nin planlama, koordinasyon ve uygulamadan sorumlu Müsteşar yardımcıları kurul toplantılarına katılırlar.
28.12.1987 KHK/304	Başbakan; Devlet Bak. ve Başbakan Yrd.; en çok üç Devlet Bakanı; Maliye ve Gümrük; Tarım, Orman ve Köyişleri; Sanayi ve Ticaret; Enerji ve Tabii Kaynaklar; Bayındırlık ve İskân; Ulaştırma Bakanları (11 kişi).
6.3.1991 Sayılı Kanun	Kurula katılacak en çok dört Devlet Bakanı'nı Başbakan belirliyor. 3701 Diğer üyeler aynı (11 kişi).
17.7.1991 KHK/437	Tarım, Orman ve Köyişleri Bakanı yerine Tarım ve Köyişleri Bakanı; diğer üyeler aynı (11 kişi).
20.12.1991 KHK/470	Kurula Dışişleri Bakanı eklendi (üye sayısı) (12).
10.8.1993 KHK/511	Başbakan, Başbakan'ın belirleyeceği sayıda Bakanlar ile Devlet Planlama Teşkilâtı Müsteşarı.

zenleneceği şartını koymuştur. Atıfta bulunulan Yapısal Uyum Programı'nın bir politika belgesi olarak var olup olmadığı ve varsa niteliği bilinmemektedir. Ayrıntılar için bkz. Önder ve Türel (1993:119-28).

Merkezi planlama örgütüne yeni işlevler yüklemenin 1980 sonrasındaki en pratik yolu, bu dönemde giderek yaygınlaşan KHK düzenlemeleridir. Nitekim DPTM'nın örgüt yapısı değişikliklerinin biri hariç tümü KHK ile yapılmış, "yapısal uyum"un ortaya çıkardığı yeni işlevlerin 91 Sayılı Kanun'dan beri süregelen ana kuruluş iskeletine yeni başkanlıklar/genel müdürlükler eklenerek karşılanması öngörülmüştür. Böylece ademimerkeziyetçi/piyasacı söylemin tırmandığı bir dönemde DPTM ana hizmet birimlerinin hem Tablo 5'de son biçimleriyle sıralanan görev listesi, hem de kadroları 1980 öncesine kıyasla genişlemiştir. Bu genişleme, Özal'ın Başbakanlığa gelişinden bu yana izlenen Başbakan'ın yakın çevresindeki merkezi bürokrasinin (Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlıkları, Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdareleri, T.C. Merkez Bankası KİT'lerden sorumlu Devlet Bakanlıkları, v.b.) yetki ve sorumluluk alanını genişletme eğilimine paraleldir.

DPTM ana hizmet birimlerinin geçirdiği dönüşüm ise ile şöyle özetlenebilir:

1. Haziran 1984'de KHK/223 ile yapılan düzenleme eski kuruluş yapısını fazlasıyla değiştirmemiş, Ocak 1980 sonrasında Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'ndan DPT'ye aktarılan Teşvik ve Uygulama ve Yabancı Sermaye ile ilgili birimler DPT içinde yer almaya devam etmiş, Serbest Bölgeler Başkanlığı ihdas edilmiştir. Ekonominin dışa dönük yapılanmasına işlevsel olabilecek bir diğer başkanlık (AET ile İlişkiler) da varlığını korurken, DPTM'nin yurtdışı teşkilat kurabilmesine imkan tanınmıştır. Böylece Ocak 1980 sonrasının "piyasa dostu" yönetimlerinde DPTM, kaynak tahsisi kararlarına 1970'li yılların "planlı" yönetimlerinden çok daha etkili müdahaleler yapabilecek bir konuma gelmiştir. Bu paradoks Türkiye'de 1980 sonrası yapısal uyum'un yukarıdan zorlanan niteliği ile açıklanabilir. Özal'ın Başbakanlık yıllarında DPTM'nın iç örgütlenmesinde başkaca önemli bir değişiklik izlenmemektedir.

2. Mart 1991'de ve Yıldırım Akbulut'un Başbakanlık döneminde 3701 Sayılı Kanun'la gelen düzenleme, adları Başkanlık'tan Genel Müdürlük'e çevrilen ana hizmet birimlerine iki yenisini eklemiştir: İslam Ülkeleri ile İlişkiler ve Proje Geliştirme. Bunlardan ilki DPTM'nin eskiden beri çeşitli alt birimlerde yürüttüğü hizmetlerin Genel Müdürlük düzeyine çıkarıldığını, ikincisi ise 1960'ların kuruluşunda yer alan Müsteşarlık Araştırma Grubu'nun canlandırılmak istendiğini göstermektedir. 3701 Sayılı Kanun'un ilginç bir yeniliği de DPTM'na bağlı bir Araştırma Enstitüsü'nün kurulmasıdır.

3. DPTM'nin bağlı bulunduğu ve dolayısıyla ekonominin yönetiminde sorumluluk taşıyan Devlet Bakanı'nın kendi bilgi tabanını ve etkinliğini artırma çabalarını yansıtan ve merkezi bürokrasinin kendini genişleterek yeniden üretme eğilimlerine de denk düşen bu iddialı düzenleme merkez bürokrasisinde ve ekonominin yönetimi ile ilgili diğer Bakanlarda bir karşı tepki doğurmakta gecikmemiş, dört ay gibi kısa bir süre sonra ve Mesut Yılmaz'ın Başbakanlığında KHK/437 ile DPT'nin etkinlik alanı daraltılmıştır. Temmuz 1991'de gerçekleştirilen bu düzenleme ile DPTM bünyesinde yer alan Teşvik ve Uygulama, Yabancı Sermaye ve Serbest Bölgeler Genel Müdürlükleri, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'na bağlanmış, proje geliştirme hizmetlerinin genel müdürlük düzeyinde örgütlenmesinden vazgeçilmiş, DPTM'nin dış teşkilât kurma yetkisi kaldırılmış, esasen kuruluş çalışmaları başlatılmayan Araştırma Enstitüsü'nün (kâğıt üzerindeki) varlığına son verilmiştir. KHK/437, DPT'nin icra ile doğrudan ilgili sorumluluklarının merkezi bürokrasinin diğer birimlerine aktarılmasını simgeler. Ekim 1991 seçimlerinden sonra kurulan ilk DYP+SHP ortak hükümeti DPT kuruluşunu değiştirmemiştir.

4. Ağustos 1993'de KHK/511 ile yapılan düzenleme ise ikinci DYP+SHP ortak hükümetinin Başbakanı Çiller'in DPT'nin işlevlerine bakış tarzını ve DPT bürokrasisinin ekonominin yönetiminde daha etkili olma isteklerini bağdaştırmakta ve Başbakan Çiller'in (Özal gibi) Başbakanlık çevresinde geniş ve merkezi bir karar odağı oluşturmaktan yana olduğunu ima etmektedir. KHK/511'deki örgütlenme yaklaşımı daha önceden İktisadi Planlama (Başkanlık veya Genel Müdürlüğü) bünyesinde yürütülen ve 91 Sayılı Kanun'un Yıllık Programlar ve Finansman/Uzun Vadeli Planlar/Sektör Programları fonksiyonel ayrışması içinde yer alan faaliyetlerin genel müdürlük düzeyinde ele alınması, Sosyal Planlama Genel Müdürlüğü'nün "yapısal uyum"un beşeri yansımalarıyla da ilgilendirilmesi, Koordinasyon Genel Müdürlüğü'nün adı geçen genel müdürlükler içinde eritilmesinde ifadesini bulur. Yeni oluşturulan Dış Ekonomik İlişkiler Genel Müdürlüğü, İslâm Ülkeleriyle ekonomik ilişkilerin ve AB dışındaki bölgesel ve ikili işbirliklerinin geliştirilmesi ve izlenmesinden sorumlu tutulmuş, bir anlamda 3701

TABLO 4

DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI MÜSTEŞARLIĞI ÖRGÜT YAPISI (1983 - 1994)

1983

Kuruluş Çerçevesi: Merkez Teşkilâtı
(Müsteşar + 4 Müsteşar Yrd. + Genel Sekreter)

Ana Hizmet Birimleri (Başkanlıklar)
1. İktisadi Planlama[a]
2. Sosyal Planlama[a]
3. Koordinasyon[a]
4. Kalkonmada Öncelikli Yöreler[a]
5. AET ile ilişkiler
6. Teşvik ve Uygulama
7. Yabancı Sermaye
8. Ücretler ve Gelirler Dairesi
+ Sürekli veya Geçici Özel İhtisas Komisyonları

Danışma Birimleri
1. Hukuk Müşavirleri
2. Müsteşarlık Müşavirleri
3. Başkanlık Müşavirleri

Genel Sekreter Yönetiminde Yardımcı Birimler (Daire Başkanlıkları)
1. Destek Hizmetleri
2. Personel
3. Komptrotörlük
4. Eğitim Şubesi Müdürlüğü
5. Sivil Savunma Uzmanlığı

19 Haziran 1994 (KHK/540)

Kuruluş Çerçevesi: Merkez Teşkilâtı + Yurtdışı Teşkilâtı
(Müsteşar + 5 Müsteşar Yrd. + Genel Sekreter)[b]

Ana Hizmet Birimleri (Genel Müdürlükler)
1. Yıllık Programlar ve Konjonktür Değerlendirme
2. Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar
3. İktisadi Sektörler ve Koordinasyon
4. Sosyal Sektörler ve Kordinasyon
5. Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum
6. AB ile İlişkiler
7. Dış Ekonomik İlişkiler
8. Yönetim Bilgi Merkezi Dairesi Başkanlığı

Danışma Birimleri
1. Müsteşar Müşavirleri
2. Müsteşarlık Müşavirleri
3. Hukuk Müşavirliği

Yardımcı Birimler (Daire Başkanlıkları)[b]
1. Personel
2. İdari ve Mali İşler
3. Yayın ve Temsil
4. Savunma Uzmanlığı

Yurtdışı Teşkilatı
Uluslararası ekonomik kuruluşlar ile önemli dış merkezlerde kurulabilir.

a Başkan aynı zamanda Müsteşar Yardımcısı'dır.
b Müsteşar yakın astlarına görev dağıtımında serbest bırakılmış, yardımcı birimlerin hangi üst görevliye bağlı olarak çalışacağı belirtilmemiştir.

Sayılı Kanun'daki düzenlemeye dönülmüştür. KHK/437'nin kaldırdığı yurt dışı teşkilat kurma yetkisi de yeniden elde edilmiştir.

5. Haziran 1994'de KHK/540 ile yapılan son düzenleme ise DPTM içindeki görev paylaşımından doğan bazı sıkıntıları ortadan kaldırmayı amaçlamış görünmektedir (Tablo 4). DPTM'deki otuz yılı aşkın sosyal/iktisadi planlama ayrışması, sektörel planlamanın tek bir çatı altında yürütülmesini güçleştirdiğinden, sektör programlarının sorumluluğunu yüklenen Genel Müdürlük ikiye ayrılmış, yapısal uyumun mekân düzeyinde yol açtığı sorunların incelenmesi ve bunlara çözümler aranması bölgesel gelişmeden sorumlu genel müdürlüğe bırakılmıştır. KHK/540 ile yapılan düzenleme, teşvik ve uygulama ile ilgili birimlerin DPTM örgüt yapısı dışına çıkarılışından sonra gerçekleştirilenlerin en kapsamlısı ve görev tanımları en geniş tutulanıdır. DPTM'nın bugünkü kadroları ile bu yaygınlıkta bir görev alanından gelecek taleplere cevap vermekte zorlanacağı tahmin edilebilir. Dolayısıyla Teşkilât yakın bir gelecekte ya görev listesinin ima ettiği ölçeğe genişlemek ve/veya kadrosunun beceri düzeyini yükseltmek, ya da bu listenin yeni bir mevzuat düzenlemesiyle veya fiilen daraltılmasını kabul etmek ikilemi ile karşılaşacaktır. Günümüzde giderek şiddetlenen "devleti küçültme" baskıları önünde ikinci olasılık daha güçlü görünüyor.

DPTM'nin görevlerinde ve örgüt yapısındaki değişiklikler irdelenirken aşağıdaki hususlara da ayrıca işaret edilmelidir:

1. DPT'yi doğuran 91 Sayılı Kanun'un getirdiği iktisadi/sosyal planlama ikilemi, temelde kapitalist birikim/kapitalist birikimin meşrulaştırılması ikileminin yansımasıdır. Türkiye'de ulusal planlamanın esinlendiği Keynesgil düzenlemede kapitalist birikimi meşrulaştırmanın araçları bölüşüm, sosyal refah ve bölgesel gelişme politikalarında aranmış ve sosyal planlamanın gündemi 1960'lı ve 1970'li yıllar Türkiye'sinde buna göre oluşmuştur. Oysa KHK/540'ın sosyal planlamaya yaklaşımı, *sektör programlaması* yaklaşımıdır ve temelde bir kaynak tahsisi sorununa işaret eder: Eğer "sosyal" olarak nitelenen faaliyetler kaynak talep etmekte iseler, ekonomik etkinliğin şartları sağlanmalı, kurumsal yapılar da böyle bir perspektife göre düzenlenmelidir. Çil-

TABLO 5

DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI ANA HİZMET BİRİMLERİNİN GÖREV TANIMLARI (19 Haziran 1994 tarih ve 540 sayılı KHK, Md. 10-17)

Yıllık Programlar ve Konjonktür Değerlendirme Genel Müdürlüğü yıllık programların makro dengelerini oluşturmak, kalkınma planlarının hazırlanmasına katkıda bulunmak, konjonktürel gelişmeleri izlemek ve değerlendirmek, kamu maliyesi, ödemeler dengesi, para, banka ve mali piyasalar konularında gerekli araştırmaları yapmak ve bu çerçevede gerekli politika önerilerinde bulunmak, kurumsal ve hukuki düzenlemeler ile ilgili görüş vermek, uluslararası kuruluşlarla temas ve müzakerelere iştirak etmekle görevlidir.

Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü kalkınma planlarının makro dengelerini oluşturmak, yıllık programların hazırlanmasına katkıda bulunmak, ekonomik modeller, dünya ekonomisi, ülke ekonomileri, ulusal ve uluslararası stratejiler, sanayileşme, teknoloji, çevre politikaları ve benzeri konularda araştırmalar yapmak, geliştirdiği makro modeller ile ekonomik ve sosyal politikaların uzun dönemli etkilerini tahmin etmek, bölgesel entegrasyonlarla ilgili gelişmeleri ve stratejileri izlemek ve bunlara yönelik alternatifler hazırlamak, kalkınma planlarının uygulanmasını izlemek ve değerlendirmek, bu konularda uluslararası kuruluşlarla temas ve müzakerelere iştirak etmekle görevlidir.

İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü iktisadi sektörlerde proje geliştirme ve değerlendirme, sanayileşme, teşvik ve yönlendirme, iç ve dış ticaret politikaları konularında çalışma ve araştırmalar yapmak suretiyle kalkınma planları ve yıllık programların hazırlanmasına katkıda bulunmak, iktisadi sektörlerle ilgili olarak ileriye dönük stratejiler geliştirmek, kamu yatırım programını hazırlamak, kamu projelerini izlemek ve yıl içinde revizyonu ile ilgili işlemleri yapmak, uygulamaya ait dönem raporlarını hazırlamak, uygulamayı yönlendirmek, kurumsal ve hukuki düzenlemeler ile ilgili görüş vermek, plan ve programların uygulanması sırasında kamu ve özel kesim kuruluşları arasında gerekli koordinasyonu sağlamak ve bu amaçla kurum ve kuruluşların üst düzey yetkili temsilcilerinin katılacağı komisyonlar kurmak, uluslararası kuruluşlarla temas ve müzakerelere iştirak etmekle görevlidir.

Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü sosyal sektörlerde çalışma ve araştırmalar yapmak suretiyle kalkınma planları ve yıllık programların hazırlanmasına katkıda bulunmak, sosyal sektörlerle ilgili olarak ileriye dönük stratejiler geliştirmek, kamu yatırım programını hazırlamak, kamu projelerini izlemek ve yıl içinde revizyonu ile ilgili işlemleri yapmak, uygulamayı yönlendirmek, kurumsal ve hukuki düzenlemeler ile ilgili görüş vermek, plan ve programların uygulanması sırasında kamu ve özel kesim kuruluşları arasında gerekli koordinasyonu sağlamak ve bu

→

ler hükümetinin eğitim, toplumsal güvenlik ve sağlık "reform" tasarıları ile bölgesel gelişmenin "yapısal uyum" ile eşleştirilişi, bu anlayışın somut örneklerini vermektedir.

(ii) Siyasal iktidarın güç merkezlerindeki etkinlik yarışının da etkisiyle Teşvik ve Uygulama, Yabancı Sermaye, Serbest Bölgeler, v.b. icra ile doğrudan ilişkili birimlerin üst düzeyde sorumluluğu geçmişte DPTM ile icranın diğer üst düzey kuruluşları arasında sık sık yer değiştirmiştir. KHK/437 sonrasında bu sorun çözüme bağlanmış ve bu tür sorumlulukların DPTM dışında kalması üzerinde bir uzlaşı sağlanmış görünüyor. Böyle bir uzlaşı, kaynak tahsisini doğrudan yönlendirecek araçların DPTM'nin kontrolundan çıkması anlamını taşır ve DPTM'nin reel kesimi yönlendirme iddiasından giderek uzaklaşması ile uyumludur.[1]

3. DPTM ana hizmet birimlerindeki kadro ünvan tanımları (Daire Başkanı, Başkan, Genel Müdür v.b.)'nın uğradığı değişiklikler Müsteşarlığın kamu bürokrasisindeki konumu ile ilgili olan ve Teşkilâtın doğuşundan bu yana süregelen rahatsızlıkların hâlâ giderilemediğine işarettir. Türkiye'de ne yönetimin siyasal katmanları, ne de geleneksel bürokrasi (DPT'nin kuruluşundan 34 yıl sonra bile) merkez planlama örgütünü kendi etki alanlarına taşan ve onu doğrudan *sınırlayan* bir organ olarak görme ve plan ve programları hükümetin bir siyasal kararı değil, DPTM'nin bir etkenlik egzersizi sayma alışkanlığından kurtulabilmiş değillerdir (Krş. İsmet İnönü'nün konuşması *Ansiklopedi*, s.1608). Birinci bölümdeki açıklamalarımızda Türkiye'nin benimsediği "yol gösterici" merkez planlama modelinde DPTM ile icra birimleri arasında hiyerarşik ilişkiler kurulmasının zorunlu olmadığı, DPTM'nin icracı birimler arasında temsil ettiği Başbakanlığın otoritesinden güç alan bir iletişim aracı olarak işlev göreceği vurgulanmıştır. "Emredici" planlamanın yaptırım araçlarına sahip olmayan bir piyasa ekonomisinde hiyerarşik konum sorununun esas itibariyle çözümsüz olduğu kabul edilmelidir.

4. DPT'nin görevleri ve örgüt yapısındaki bir dizi değişikliğe rağmen, plan ve programların hazırlanması ve siyasal karar organları tarafından kabulü ile uygulamanın izlenip değerlendirilmesine ilişkin usul ve kurallarda şaşırtıcı bir süreklilik izlenmek-

amaçla kurum ve kuruluşların üst düzey yetkili temsilcilerinin katılacağı muhtelif komisyonlar kurmak, uluslararası kuruluşlarla temas ve müzakerelere iştirak etmekle görevlidir.

Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü il ve ilçe bazında araştırma ve planlama çalışmaları yapmak, diğer kamu kurum ve kuruluşlarının bu konularda yapacakları çalışmaların kalkınma planları ve yıllık programlarla tutarlılığını sağlamak, yapısal uyum politikalarının uygulanması sırasında ortaya çıkabilecek sorunların çözümü amacıyla projeler geliştirmek ve bu konularda yapılacak çalışmaları koordine etmek, yerel istihdamın ve girişimciliğin geliştirilmesi çerçevesinde küçük ve orta ölçekli sanayi işletmelerinin, esnaf ve sanatkarların ve kırsal kesimin sorunlarına yönelik politikalar geliştirmek, kurumsal ve hukuki düzenlemeler ile ilgili görüş vermek, uygulamayı yönlendirmek, kalkınmada öncelikli yöreleri ve ihtiyaçlarını tespit etmek, bu yörelerin özelliklerini dikkate alarak daha hızlı bir gelişme sağlanması amacıyla gerekli çalışmaları yapmak, bölgesel kalkınma projeleri ile ilgili koordinasyonu sağlamak ve görev alanına giren konularda görüş vermek ve uluslararası kuruluşlara temas ve müzakerelere iştirak etmekle görevlidir.

Avrupa Birliği ile İlişkiler Genel Müdürlüğü Avrupa Birliği ile ilişkilerde ekonomik, sosyal, hukuki ve diğer konularda Hükümet tarafından tespit edilecek hedef ve politikalarla ilgili çalışmaları yapmak ve önerilerde bulunmak, ihtiyaç duyulan inceleme ve araştırmaları yapmak veya yaptırmakla görevlidir.

Dış Ekonomik İlişkiler Genel Müdürlüğü bölgesel, çok taraflı ve ikili ekonomik ilişkilerin kalkınma planları ve yıllık programlarda belirtilen ilke, hedef ve politikalarla uyumlu ve etkili bir şekilde yürütülmesi için gerekli çalışmaları yapmak, gelişmekte olan ülkelerin kalkınma çabalarına yardımcı olmak amacıyla bu ülkelere yönelik teknik yardım faaliyetlerini yürütmek, gelişme yolundaki ülkeler ve özellikle İslâm ülkeleri arasında ekonomik ve ticari işbirliği amacıyla kurulan teşkilâtlarla ilgili gerekli çalışmaları yapmak, bu teşkilâtların daimi nitelikteki kurullarının gerektiğinde sekreterya hizmetlerini yürütmekle görevlidir.

Ekonomik, sosyal ve kültürel politikaların ve hedefleri belirlemekte Hükümete müşavirlik görevinin etkin bir şekilde yerine getirilmesi amacıyla Müsteşarlık bünyesinde, dünyadaki ekonomik, sosyal ve kültürel oluşum ve gelişimleri anında alacak, değerlendirecek, yetkililerin ve kamuoyunun bilgisine sunacak, arşivleyecek **Yönetim Bilgi Merkezi Dairesi Başkanlığı** kurulur.

Yönetim Bilgi Merkezi Dairesi Başkanlığı; kalkınma planları ve yıllık programların ekonomik, sosyal ve kültürel politika ve hedeflerinin belirlenmesi için gerekli bilgileri ulusal ve uluslararası kuruluşlardan sağlamak, bu bilgileri kullanıcılara sunmak, Müsteşarlık bilgisayar sistemlerinin etkin olarak kullanılması için gerekli tedbirleri almakla görevlidir.

Dairenin çalışma esasları Müsteşarlıkça düzenlenir. Bu birimde sözleşme ile istihdam edilecek Bilgisayar Mühendisi ve Çözümleyici kadrolarında çalıştırılacak personelde bu Kanun Hükmünde Kararname'nin 32'nci maddesindeki şartlar aranır.

tedir. TBMM ve TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu'nun bütçe üzerindeki tartışmalarında sadece yıllık bütçenin değil, hükümetin kısa ve orta vadeli ekonomik yönetiminin bir bütün olarak sorgulanması ve (biçimsel dahi olsa) bütçelerin yıllık programlarla uyumlu olması anlayışı Türkiye'de yerleşmiştir.

Sonuçlar

Türkiye'nin "yapısal uyum"la fiyat sistemine devlet müdahalesinin ve kamu kesimi ekonomik faaliyetlerinin en aza indiği, *saf* bir piyasa ekonomisine geçişi amaçladığı varsayılırsa, böyle bir kaynak tahsisi modelinin nihai aşamasında KİT sistemine ve YPK türünde bir kuruluşa (öngörülen üretim yapısına ulaşma aracı olarak) yer yoktur. Son onbeş yılda KİT sisteminin yıkıma sürüklenmesi ve YPK'nın teknokratik kimliğinin ortadan kalkması, izlenen değişimin de bu yönde olduğunun işaretleridir.

Doğal olarak, Türkiye'de çeşitli nedenlerle bazı firmaların kamu mülkiyetinde kalması veya kamu kesimi eliyle işletilmesi gelecekte de sözkonusu olabilir; YPK bir iç kabine olarak işlev görebilir. Ekonomik değişimin bunalıma ittiği sektör ve/veya bölgeleri ve buradaki istihdamı koruma bağlamında bir sanayi politikası da siyasal bir zorunluluk olarak her zaman var olacaktır. Bu istisnalar, kural'a aykırı sayılmayacaktır; ancak saf piyasa ekonomisini savunan anlayış, geleceğin yükselen sanayilerini bugünden kurmak ve yapısal değişime öncülük etmek bağlamındaki bir merkezi plan anlayışını temel felsefesine bir saldırı sayarak reddedecektir. Neo-liberal model özündeki ademimerkezi kaynak tahsisi anlayışı doğrultusunda bölge ve kent yönetimi ve planlamasını da yerel birimlere bırakma eğiliminde olacaktır. Nitekim günümüzde bazı siyasal partiler, ya da

ABC ARŞİVİ

Devlet Planma Teşkilatı "çıkışlı" siyasetçilerin son örneklerinden biri 1994 Yerel Seçimlerinde ANAP'ın İstanbul adayı İlhan Kesici'ydi. ANAP'lılar Kesici'nin DPT geçmişini sık sık vurgulayarak "Ayakları yere basan aday" görüntüsü çizmek istediler.

bazı partilerin liberal kanatları, merkezi yönetimin yetki devri ile eşleşen böylesi bir yerelleşmeyi açıkça desteklemektedir.

Türkiye'nin 1980 sonrasındaki ekonomik yönetimlerinin neo-liberal iktisat düşüncesine ve muhafazakâr siyasal politikalara şaşmaz bir sadakatle bağlı kaldıkları hatırlanırsa, son onbeş yılda merkezi planlama örgütünün dağılma ve çözülme şöyle dursun, yeni işlevler yüklenerek genişlemesi ilk bakışta şaşırtıcı görünebilir. Söz konusu genişleme, neo-liberal modelin kurum ve kurallarıyla oluşturulduğu ara dönemin ihtiyaçlarına cevap veren geçici bir düzenleme olarak yorumlanmalıdır. Bu aşama tamamlandığı takdirde DPT'nin siyasal karar alıcılara çeşitli düzlemlerde (örneğin makroekonomik/bölgesel/sektörel; uluslararası/ulusal) yeni perspektifler sunan küçük, seçkin ve etkili bir uzmanlar-araştırmacılar topluluğuna dönüşmesi; bugünkü gündemini fazlasıyla işgal eden istikrar ve diğer kısa dönemli makropolitika sorunlarıyla uğraşmayı merkezi idarenin diğer kuruluşlarına (Maliye Bakanlığı, Hazine, Merkez Bankası v.b.) bırakması kaçınılamaz bir sonuç olarak görünmektedir. Ancak kapitalist ekonomilerde bilgi aktarım, iletişim, işbirliği ve koordinasyonun sadece piyasa mekanizmasının iletiği sinyallerle sağlanamayacağı gerçeği kabul edilecekse ve bunun uzantısında Türkiye'nin geleceği kurmaya dönük bir sanayi, bilim ve teknoloji politikası olacaksa, neo-liberal anlayışın çözülüşe uğrattığı DPT/Sanayi Bakanlığı/TOBB üçgeninin değişen şartlarda nasıl ve hangi birimlerle ikame edileceğini tartışmak gerekecektir. Yeniden inşa edilmiş bir DPT ya da bugünkü DPT'nin bazı asli hizmet birimleri, böyle bir oluşum içinde yeniden işlevsellik kazanabilir. Ancak bu yazının kaleme alındığı Ocak 1995'te bu tür tartışmalar Türkiye'nin gündeminde yer almamakta idi.

KAYNAKÇA

BORATAV, K. (1983), "Türkiye'de Popülizm, 1962-76", *Yapıt*, 46/1 (Ekim-Kasım), ss. 7-18.

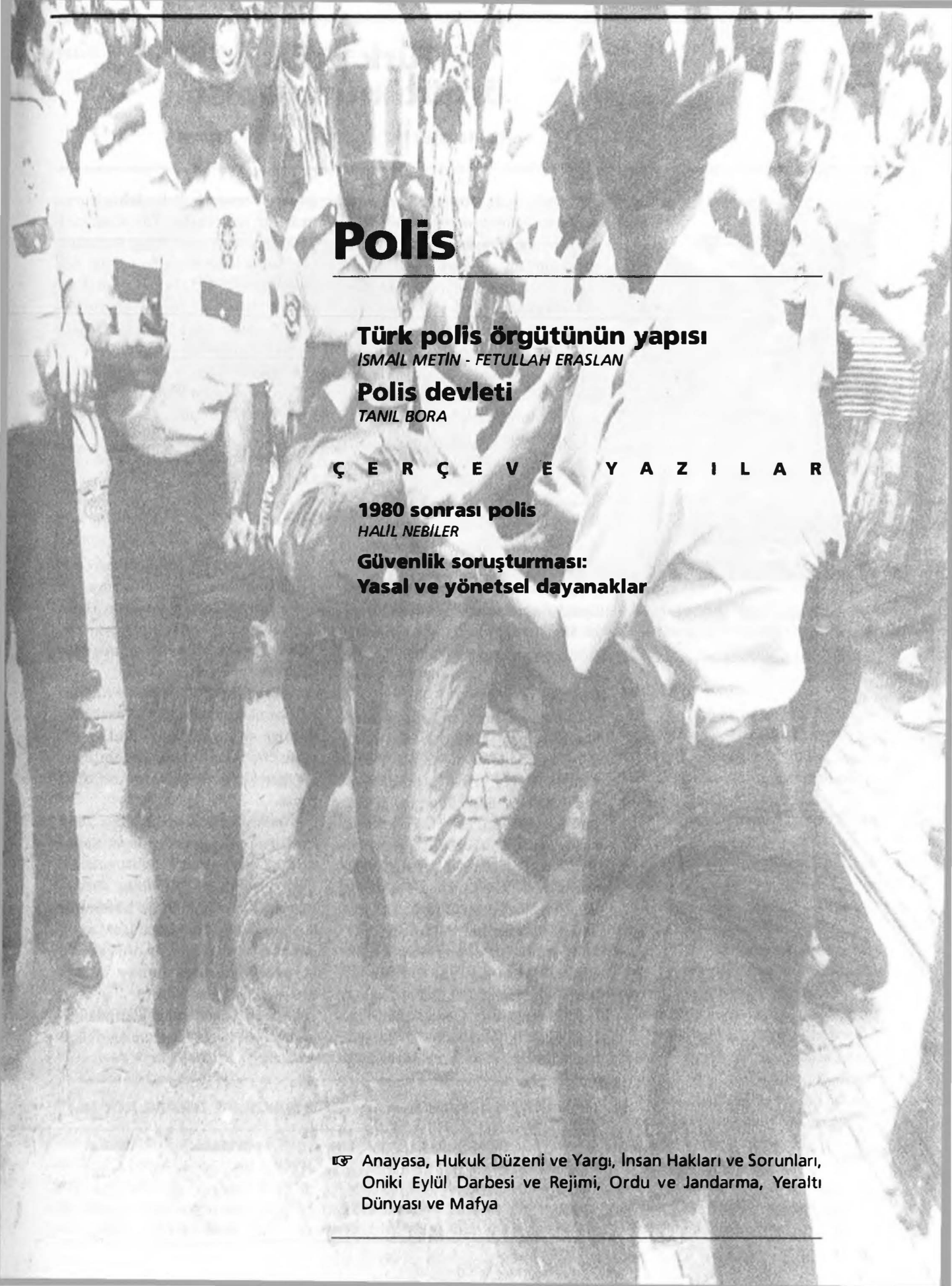
KEYDER, Ç. (1984), "Kriz Üzerine Notlar", İ. Tekeli (der.), *Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım* içinde: Ankara: Yurt Yayınları, ss. 29-56.

KEYDER, Ç. (1987), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim, ss. 117-33.

ÖNDER, İ. ve TÜREL, O. (der.) (1993), *Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

TÜREL, O. (1991), "Faktör ve Mal Piyasalarındaki Diğer Politika Ögeleri ve Gelir Bölüşümü", *Türk Ekonomisine Sosyal Demokrat Çözümler, Cilt III: Gelir Dağılımı ve Yeniden Dağıtım Mekanizmaları* içinde, İstanbul: TÜSES, 147-88.

UYGUR, E. (1981), "Etki, Yönlendirme ve Öngörüler Açısından Planlar", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1981 Özel Sayısı, ss. 437-74.

Polis

Türk polis örgütünün yapısı
İSMAİL METİN - FETULLAH ERASLAN

Polis devleti
TANIL BORA

ÇERÇEVE YAZILAR

1980 sonrası polis
HALİL NEBİLER

Güvenlik soruşturması: Yasal ve yönetsel dayanaklar

☞ Anayasa, Hukuk Düzeni ve Yargı, İnsan Hakları ve Sorunları, Oniki Eylül Darbesi ve Rejimi, Ordu ve Jandarma, Yeraltı Dünyası ve Mafya

Türk polis örgütünün yapısı

İSMAİL METİN - FETULLAH ERASLAN

Günümüzde Türk Polis Örgütü denilince, Emniyet Genel Müdürlüğü anlaşılmakta, Türk Polis Örgütünün Yapısı ile de Emniyet Genel Müdürlüğü'nün organik ve fonksiyonel kuruluşları ifade edilmektedir. Emniyet Genel Müdürlüğü, 4 Haziran 1937 tarih ve 3201 sayılı Emniyet Teşkilat Kanunu ile kurulmuştur. Gerek 3201 sayılı Emniyet Teşkilat Kanunu'nun 1. maddesi ve gerekse 14 Şubat 1985 tarih ve 3152 sayılı İçişleri Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun'un 2. maddesi, ülkenin genel güvenlik ve asayiş işlerinden İçişleri Bakanı'nı sorumlu kılmıştır. İçişleri Bakanı bu işleri, kendi kanunlarına göre hareket eden Emniyet Genel Müdürlüğü, Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı vasıtasıyla yerine getirir, gerektiğinde Bakanlar Kurulu kararı ile Silahlı Kuvvetler'den yararlanabilir.

Emniyet Genel Müdürlüğü Merkez Kuruluşu (1993 yılı itibariyle), (1) Genel Müdür, (5) Genel Müdür Yardımcısı, (1) Teftiş Kurulu Başkanı, (25) Daire Başkanlığı, (1) 1. Hukuk Müşavirliği, (3) Hukuk Müşavirliği, (128) Şube Müdürlüğü, (1) Sivil Savunma Uzmanlığından oluşmaktadır. Polis Akademisi Başkanlığı (1), Polis Koleji Müdürlüğü (2), Polis Eğitim Merkezi Müdürlüğü (1), Polis Okulu (17), Polis Moral Eğitim Merkezi Müdürlüğü (3), Polis Hastanesi Başhekimliği (1) ve Polis Bakım ve Yardım Sandığı, Genel Müdürlüğe bağlı diğer kuruluşlardır. Ayrıca, bazı hizmetlerde etkinlik ve verimliliği artırmak amacıyla Polis Teftiş Kurulu bölge Kuruluşları (3), Kriminal Polis Laboratuvarları Bölge Kuruluşu (6), Sağlık İşleri Daire Başkanlığı Polis Klinikleri (5), İkmal ve Bakım Dairesi Başkanlığı Bölge Tamirhaneleri (7) olmak üzere bölge kuruluşları oluşturulmuştur.

1993 yılı Kuruluş Şemasına göre, Emniyet Genel Müdürlüğü birimlerinin organik ve fonksiyonel yapıları özet olarak şöyledir:

– *Özel Kalem Müdürlüğü*: Şifre, Evrak-İstanbul, Özel Evrak, Personel ve Haberleşme bürolarından oluşmaktadır.

– *Teftiş Kurulu Başkanlığı*: Polis örgütünü disiplin, vazife, bilgi ve genel işlemler yönünden teftiş eder.

– *Arşiv ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı*: Genel Evrak, Dosya, Fiş, Mikro Film ve Mikro Kart Şube Müdürlüklerinden oluşmaktadır.

– *Araştırma Planlama ve Koordinasyon Daire Başkanlığı*: Genel Müdürlüğe ait hizmetlerin etkin ve verimli bir biçimde yürütülebilmesi için gerekli inceleme ve araştırmaları yapar.

– *İstihbarat Daire Başkanlığı*: 2559 sayılı Polis Vazife ve Selahiyet Kanunu'nun, 3233 sayılı kanunla eklenen Ek 7. maddesine göre polis; "Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğüne, Anayasa düzenine ve genel güvenliğine dair önleyici ve koruyucu önlemleri almak, emniyet ve asayişi sağlamak üzere, ülke seviyesinde istihbarat faaliyetlerinde bulunur. Bu amaçla bilgi toplar, değerlendirir, yetkili mercilere veya kul-

TABLO 1

POLİSİN EĞİTİMLERİNE GÖRE DAĞILIM ORANLARI (%)

Yılı	Yüksekokul	Lise	Ortaokul	İlkokul
1973	5.78	8.00	73.52	12.70
1982	5.51	23.54	68.21	2.74
1990	5.68	55.90	38.14	0.28
1993	8.65	66.49	24.85	0.01

İLETİŞİM ARŞİVİ

Emniyet görevlilerinin de şikayetleri vardı kuşkusuz. "Maaşların azlığı", "Çalışma koşullarının ağırlığı" gibi somut gerekçelerle beraber daha üst düzeyde dile getirilen "Polisin modernizasyonu" gibi talepler 90'ların ortalarında "Yunuslar", "Şahinler" gibi motorize ekiplerle bir nebze çözülmeye çalışıldı.

lanma alanına ulaştırır." Devletin diğer istihbarat kuruluşları ile işbirliği yapar.

– *Hukuk Müşavirliği*: Disiplin, Dava ve Mevzuat İşleri Hukuk Müşavirliklerinden oluşmaktadır.

– *Özel Harekât Daire Başkanlığı:* Bakanlar Kurulu'nun 26 Temmuz 1993 tarih ve 93-4661 sayılı kararıyla kurulmuştur. 1986 yılında Terörle Mücadele ve Harekat Daire Başkanlığı'na bağlı bir Şube Müdürlüğü olan ve 1993'te Daire Başkanlığı'na dönüştürülen bu birim, "Devletin varlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne yönelik her türlü yıkıcı ve bölücü terör eylemlerini ortadan kaldırmak ve gerektiğinde Devlet büyüklerini korumak" gibi işleri yürütür.

– *Polis Akademisi Başkanlığı*: Emniyet Teşkilatının orta ve üst kademe amir ve yönetici ihtiyacını karşılamak üzere lisans düzeyinde eğitim-öğretim ve uygulama yapan bir yükseköğretim kurumudur; 6 Aralık 1984 tarih ve 3087 sayılı "Polis Yüksek Öğretim Kanunu" ile kurulmuştur.

Polis Akademisi'ne, Polis Koleji mezunları, Lise ve dengi okul mezunları ve Fakülte mezunları öğrenci olarak alınır. Fakülte mezunları 1 yıllık özel bir eğitime tabi tutulduktan sonra, diğerleri 4 yıl süreyle öğrenim gördükten sonra komiser yardımcısı olarak mezun olurlar, liyakat ve yeterlilik durumlarına göre Emniyet Müdürü rütbesine kadar yükselebilirler. Ayrıca, ikili sözleşmeler çerçevesinde, Akademiye yabancı uyruklu öğrenciler de alınmaktadır.

– *Sivil Savunma Uzmanlığı:* Sivil Savunmaya ilişkin hizmetleri yürütür.

– *Basın, Protokol ve Halkla İlişkiler Şube Müdürlüğü:* 7.8.1985 tarihli Bakanlık onayı ile kurulmuş bir birimdir.

Adı geçen birimler doğrudan Genel Müdürlük makamına bağlıdır. Genel Müdür Yardımcılarına bağlı birimler ise şunlardır:

– *Güvenlik Daire Başkanlığı*: Toplumsal Olaylar, Dernekler, Azınlıklar, Güvenlik Soruşturma, Basın Yayın, Dernekler Özel Denetleme Şube Müdürlüklerinden oluşmuştur.

– *Yabancılar Hudut İltica Dairesi Başkanlığı:* Yabancıların Türkiye'ye giriş ve çıkışları ile ikamet, çalışma, araştırma ve gezi istekleri, hudut bölgesinde çıkan olaylar, hudut kapılarının açılıp kapatılması, göçmen ve mülteciler, vatandaşlarımıza pasaport verilmesi, yabancıların vatandaşlığa alınması, Tır sözleşmesi hükümlerinin uygulanması, sakıncalı kişilerin yurda giriş ve çıkışlarına engel olunması gibi konularda görev yapar.

– *Terörle Mücadele ve Harekât Daire Başkanlığı*: Psikolojik Harekât, Yurtdışı Terörle Mücadele, Bölücü Terörle Mücadele, Sağ Terörle Mücadele, Sol Terörle Mücadele, Haberleşme ve Koordinasyon Şube Müdürlüklerinden oluşmuştur.

– *Ana Komuta ve Kontrol Merkezi Daire Başkanlığı*: Haberleşme, İstatistik ve Değerlendirme Şube Müdürlüklerinden oluşmaktadır.

– *Koruma Daire Başkanlığı*: 15 Mart 1990 gün ve 90/334 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla kurulmuştur.

Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık, TBMM, Milli Saraylar bina ve tesislerinde koruyucu ve önleyici önlemleri alma ve uygulama işlerini yürütür.

– *Dışilişkiler Daire Başkanlığı*: Yurtdışı Güvenlik, Yurtdışı Eğitim, Tercüme ve Teknik İşbirliği Şube Müdürlüklerinden oluşmaktadır.

– *Kaçakçılık İstihbarat Dairesi Başkanlığı*: Mali, Narkotik, Silah ve Mühimmat Kaçakçılığı, Kaçakçılık Araştırma, Teknik ve Bilgi İşlem Şube Müdürlüklerinden oluşmuştur.

– *Kriminal Polis Laboratuvarları Daire Başkanlığı*: Ekspertiz, faili meçhul olayları aydınlatma, eğitim ve bilimsel araştırmalar yapar.

– *İnterpol Daire Başkanlığı*: INTERPOL'e üye ülkeler arasında, suç ve suçlularla ilgili sözleşmeler çerçevesinde karşılıklı ilişkilerde ve yardımlarda bulunmak ve uluslararası organize suçlarla etkin biçimde mücadele, suçluların takip ve yakalanması için karşılıklı bilgi alıp verme hizmetlerini yürütmektedir.

– *Asayiş Daire Başkanlığı*: Asayiş, Faili Meçhul Olaylar, Önleyici Hizmetler, Ruhsat İşlemleri, Parmak İzi Şube Müdürlüklerinden oluşmaktadır.

– *Trafik Daire Başkanlığı*: Trafik Uygulama ve Denetleme, Trafik Mevzuat, Trafik Eğitim, Trafik Planlama ve Destek, Trafik Araç ve Sürücü Sicil, Trafik Hizmetleri Geliştirme Fonu Şube Müdürlüklerinden oluşmaktadır.

– *Haberleşme Daire Başkanlığı*: Cihaz, Sistem Bakım ve Onarım, Fotofilm, Radyo TV, Cihaz Planlama, Mu-

TABLO 2
EMNİYET GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Yıllar	Bütçesi (TL)
1980	19.670.000
1981	38.986.000
1982	57.952.000
1983	91.331.000
1984	112.778.000
1985	159.095.000
1986	199.067.000
1987	313.683.000
1988	504.700.000
1989	797.003.000
1990	1.825.561.000
1991	3.994.234.000
1992	7.045.990.000
1993	11.824.639.000
1994	22.889.356.000
1995	40.221.000.000

habere İşletme Şube Müdürlüklerinden oluşmaktadır.

– *Bilgi İşlem Daire Başkanlığı*: 1981 yılında APK Daire Başkanlığı'na bağlı bir birim olarak oluşturulmuş, 1 Temmuz 1982 tarihinde de Daire Başkanlığı'na dönüştürülmüştür. Çağdaş polis kuruluşlarının çoğunda uygulamaya girmiş olan Bilgisayar Sistemi, geç de olsa 1980'li yıllardan sonra Türk Polis Örgütü'nde de kurulmuştur.

– *Havacılık Daire Başkanlığı*: 19 Ekim 1981 tarihinde Havacılık Daire Başkanlığı kurulmuştur. Polis Örgütünün yer birimlerinin modernizasyonuna paralel olarak, faaliyete sokulmuş; emniyet ve asayiş, terör ve kaçakçılıkla mücadele, karayollarında trafik kontrolü, hasta ve yaralıların taşınması, havadan ikmal ve tahliye, denetleme ve kontrol, VİP hizmetleri, havadan kurye, pilot ve teknisyen intibak eğitimi, film çekimi, eskortluk, keşif ve gözetleme gibi hizmetlerde etkinlik sağlanmıştır.

– *İdari ve Mali İşler Dairesi Başkanlığı*: Ulaştırma, İç Hizmetler, Bütçe Uygulama, Tahakkuk, Basımevi Şube Müdürlüklerinden oluşmaktadır.

– *İkmal ve Bakım Daire Başkanlığı*: İhtiyaçları tespit, tedarik, depolama, dağıtma ve kullanımını denetimle ilgilenir.

– *İnşaat Emlak Daire Başkanlığı*: İnşaat, Etüt ve Proje Emlak, Bakım ve Onarım Şube Müdürlüklerinden oluşmaktadır.

– *Sosyal Hizmetler Dairesi Başkanlığı*: Bakanlar Kurulu'nun 7 Ocak 1993 gün ve 93/3961 sayılı kararıyla kurulmuştur. 24 saat devamlılık arzeden normalde üç vardiya olması gerekirken iki vardiya şeklinde yürütülen; ayrıca Emniyet Hizmetleri personeli nüfusa kayıtlı olduğu ilde çalışamadığı gibi belirli bölgelerde belirli süreler bulunmak zorunda olduğu için son derece yıpratıcı olan polislik hizmeti, çalışanların aile ve halk ilişkilerini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu olumsuzluklar, bütçe ile sağlanan imkânlar yanında Türk Polis Teşkilâtını Güçlendirme Vakfı'nca sağlanan yardımlarla; sosyal tesisler, lokaller, kantinler, sağlık birimleri, lojmanlar, dinlenme tesisleri, kamplar, kreşler, öğrenci yurtları her yıl artan biçimde hizmete sokulmak suretiyle hafifletilmeye çalışılmaktadır.

– *Personel Daire Başkanlığı*: Personelin atama ve yer değiştirme, terfii, sicil, izin, istihbarat, ödüllendirme, emekliye sevk gibi işlemlerini yürütür.

– *Sağlık Dairesi Başkanlığı*: Örgüt mensuplarının, eşleri, çocukları ve bakmakla yükümlü oldukları aile fertlerinin sağlık işleriyle ilgilenir.

– *Eğitim Daire Başkanlığı*: Uygulamalı Eğitim, Spor Atış, Polis Kolejleri, Polis Okulları, Polis Eğitim Merkezleri Müdürlükleri ve Şube Müdürlüklerinden oluşmaktadır.

– *Polis Kolejleri*: Milli Eğitim Ba-

kanlığı Orta Öğretim Kurumları statüsüne tabi, ilk yılı hazırlık olmak üzere 4 yıl süreli, yabancı dil ağırlıklı, lise fen müfredat programını uygulayan, parasız, yatılı ve Devlet Lise Öğrenimi veren bir okuldur. Ankara ve İstanbul da birer Polis Koleji bulunmaktadır. Polis Kolejlerine, Devlet ortaokullarını bitiren erkek öğrenciler seçme sınavı ile alınmaktadırlar.

– *Polis Okulları:* En az lise ve dengi okul mezunlarından askerliğini yapmış olanların en az altı ay süre ile, yapmamış olanların ise 9 ay süre ile temel mesleki eğitim ve öğretim gördükleri parasız yatılı ve üniformalı eğitim kurumlarıdır.

– *Polis Eğitim Merkezleri:* Polis eğitim merkezlerinde trafik, narkotik, parmak izi, silah mühimmat, bomba imha, evrak arşiv, silah bakım, kaçakçılık, istihbarat, pasaport, sorgulama, atış eğitim, kaza tahkik, VIP koruma, yabancı dil gibi polis hizmetlerinin gerektirdiği tüm kurslar düzenlenmektedir.

Taşra Kuruluşu: Emniyet Genel Müdürlüğü taşra kuruluşu, 1993 yılı itibariyle, (76) İl Emniyet Müdürlüğü, (255) İlçe Emniyet Müdürlüğü, (372) İlçe Emniyet Amirliği, (1) Hudut Kapısı Şube Müdürlüğü, (3) Hudut Kapısı Emniyet Amirliği, (17) Hudut Kapısı Emniyet Komiserliği, (6) Serbest Bölge Emniyet Amirliği, (15) Bucak Emniyet Komiserliği, (1255) Karakoldan oluşmaktadır.

İl Emniyet Müdürlükleri ilin büyüklüğünde, asayiş durumuna ve diğer faktörlere göre 4 gruba ayrılmıştır: (6) Özel Statülü (Adana, Ankara, Bursa, İstanbul İzmir, Gaziantep), (18) A Tipi (Antalya, Balıkesir, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Eskişehir, Hatay, İçel, Kayseri, Kırıkkale, Kocaeli, Konya, Malatya, Manisa, Kahramanmaraş, Samsun, Sivas, Şanlıur-

Güvenlik soruşturması: Yasal ve yönetsel dayanaklar

• 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 48. maddesinde memurluğa alınmanın genel ve özel koşulları sayılmış, ayrıca "kurumların özel kanun veya mevzuatında aranan şartları taşımak" koşulu saklı tutulmuştur. Bu koşullar arasında 657 sayılı yasanın 48. maddesinden farklı ve ayrı olarak "sarhoşluk ve kumarbazlık gibi fena hallerde tanınmış olmamak", "süflî işlerle iştigal etmiş olmamak", "ecnebi kız ve kadın ile evli olmamak veya yaşar bulunmamak" şartları da mevcuttur.

• 5682 sayılı Pasaport Kanunu'nun 22. maddesinde pasaport ya da vesika verilmesi yasak olan haller belirtilmiştir. Pasaport almak üzere başvuruda bulunan kimselerin, pasaport verilmesi yasak olan kimselerden olup olmadıklarının saptanması için öncelikle arşiv araştırması, sonra lüzum görülürse kolluk soruşturması yapılır.

• 2559 sayılı Polis Vazife ve Selahiyet Kanunu'nun 5. maddesine göre, polis; "... Türk Ceza Kanunu'na göre ağır hapis cezasını istilzam eden suçlarla mezkur kanunda sayılı ammenin itimadı ve mal aleyhine işlenmiş suçların ve her nevi kaçakçılığın maznun ve mahkumlarının, serserilerin mazanne-i su erbabının; yabancı memleketlerden Türkiye'ye kaçanların, memleket içinde bir yerden başka bir yere naklolunanların, memleket dışına çıkarılanların; hüviyetlerini ispat edemeyenlerin;... genel ahlak ve edep kurallarına aykırı olarak utanç verici ve toplum düzeni bakımından tasvip edilmeyen tavır ve davranışlarda bulunanların" parmak izlerini ve fotoğraflarını almaya yetkilidir.

• 15.9.1972 tarih ve 7/5025 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı uyarınca "çok gizli" sayılan hizmetlerde çalışacaklar ve "kilit personel" diye tanımlanan üst kademe yöneticiler için yapılacak güvenlik soruşturması "Milli İstihbarat Teşkilatı" tarafından yapılmaktadır.

• 30.3.1964 tarih ve 6/2860 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı uyarınca; polis ve hakim adaylığına alınacak kimseler, askeri öğrenciler, Dışişleri mensuplarıyla evlenecek kimseler, Türk vatandaşlığına alınacaklar, resmi kurumlarca güvenlik soruşturması yapılması istenilenler hakkında polis tarafından güvenlik soruşturması yapılmaktadır.

3 Kasım 1994 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan 26.10.1994 tarih ve 4045 sayılı Kanun'un 1. maddesinde, a) Devlet kuruluşlarının gizlilik dereceli birimlerinde, b) Türk Silahlı Kuvvetleri'nde, c) Emniyet Genel Müdürlüğü kadrolarında, d) Ceza İnfaz Kurumlarında ve Tutukevlerinde çalıştırılacak personel hakkında Güvenlik Soruşturması ve Arşiv Araştırması yapılması öngörülmüştür. Yasa, haklarında güvenlik soruşturması ve arşiv araştırması yaptırılacak görevlileri saymak suretiyle belirlediğine göre, bu memurlar dışında kalan kamu görevlileri için böyle bir soruşturma ve araştırma yapılmaması gerekir. Ancak uygulamada, yasalarla sınırlanan konuların dışında ve ötesinde bilgiler elde edilmek istenmekte, bu bilgiler kişinin gizli kalması gereken özel yaşantısına kadar uzanabilmektedir. Bu uygulamanın hukukla en uyumsuz örnekleri, 1980 ve sonraki yıllarda yaşanmıştır.

fa), (24) B Tipi (Adıyaman, Afyon, Aydın, Bolu, Çanakkale, Çorum, Denizli, Edirne, Erzincan, Kars, Aksaray, Mardin, Muğla, Ordu, Sakarya, Siirt, Tokat, Trabzon, Uşak, Van, Zonguldak, Karaman, Batman, Kütahya), (28) C Tipi (Ağrı, Amasya, Artvin, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Burdur, Çankırı, Giresun, Gümüşhane, Hakkari, Isparta, Kastamonu, Kırklareli, Kırşehir, Muş, Nevşehir, Niğde, Rize, Sinop, Tekirdağ, Tunceli, Yozgat, Bayburt, Şırnak, Bartın, Ardahan, Iğdır) İl Emniyet Müdürlükleri bulunmaktadır.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Polis'in "ev baskınları" özellikle 80'lerin sonlarına doğru yoğunlaştı. Bu baskınlardaki "ölü ele geçirmeler" neredeyse kamuoyunda ne kadar eleştirildiyse o kadar da arttı.

Polis örgütünde yenileşme ve değişmeler

1980'li yıllardan 1995'e kadar olan süre içinde polisin görevlerinde önemli sayılabilecek bir değişiklik olmamıştır.Yenileşme ve değişmeler aşağıda özetlenmiştir.

Pasaport verme: Yapılan yasal düzenlemelerde pasaport verme işlemindeki formaliteler azaltılmış, istenilen belgeler en aza indirilmiş, pasaportların geçerlilik süreleri uzatılmıştır.

Trafik hizmetleri: Polisin trafiği düzenleme, araçların kayıt tescil ve fennî muayenelerinin yapılması konularındaki görevlerinde yapılan bazı değişikliklerle, polisin sürücü belgesi verme konusundaki görevi azaltılmış, sürücülerin eğitimi özel kuruluşlara devredilmiştir. Yasal düzenlemelerle, trafik suçları nedeniyle mahkemelerce verilen para cezaları, idarî para cezasına dönüştürülmüş, polise para cezası verme yetkisi tanınmıştır. Sürücü belgesi verilmesindeki formaliteler azaltılmış, bu belgelerin bazılarındaki vize işlemi kaldırılmıştır.

Alkollü araç kullananların hekimlere sevki ile alkollü olup olmadıklarının tespiti işlemi kaldırılmış, alkol denetimi polis tarafından alkol-metre ile olay yerinde ve anında yapılır hale gelmiştir.

Terörle mücadele: 12 Nisan 1991 tarihinde 3713 sayılı "Terörle Mücadele Kanunu" yürürlüğe konulmuştur. Bu yasanın 1. maddesinde terörün tanımı yapılmıştır. Bu maddeye göre terör "baskı, cebir ve şiddet, korkutma, yıldırma, sindirme veya tehdit yöntemlerinden biriyle, Anayasa'da belirtilen Cumhuriyetin niteliklerini, siyasi, hukuki, sosyal, laik, ekonomik düzenini değiştirmek, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk Devletinin ve Cumhuriyetinin varlığını tehlikeye düşürmek, devlet otoritesini zaafa uğratmak veya yıkmak veya ele geçirmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, Devletin iç ve dış güvenliğini, kamu düzenini veya genel sağlığı bozmak amacıyla bir örgüte mensup kişi veya kişiler tarafından girişilecek her türlü eylemlerdir."

Terörle Mücadele Yasası, terör suçlarının ve terör amacıyla işlenen suçların cezaları artırmış, bu suçlar ile ilgili davalara "Devlet Güvenlik Mahkemeleri"nce bakılması öngörülmüştür.

Yine terörle mücadele amacıyla 2559 sayılı "Polis Vazife ve Selahiyet Kanunu", 3233 sayılı kanunla değiştirilmiş ve "Özel Harekât Birimleri" kurulmuştur. Aynı şekilde 3201 sayılı Emniyet Teşkilat Kanunu 3600 sayılı kanunla değiştirilmiş terörle mücadele için personel yetiştirmek üzere "Özel Harekât Polis Okulları"nın açılması, askerliğini komando olarak yapanların sınavsız ve mülakatla bu okullara alınmaları hükme bağlanmıştır.

Örgütsel gelişmeler: 1988 yılında yapılan yasal düzenleme ile 265 ilçe emniyet komiserliği, ilçe emniyet amirliğine dönüştürülmüştür. 1989 yılında 196 ilçe emniyet amirliği, ilçe emniyet müdürlüğü yapılmıştır. İl sayısının artmasıyla 67 olan il emniyet müdürlüğü 76'ya çıkarılmıştır.

Yine 1988 yılında yapılan düzenlemelerle, Emniyet Genel Müdürlüğü'ne yurtdışı teşkilatı kurma imkânı sağlanmıştır. Toplam personel sayısı 1983'te 79329 iken, bu sayı 1990 yılında 114.357'ye yükselmiştir. Polis memurluğuna en az lise mezunu eleman alındığından, örgütte lise ve yüksekokul mezunu personel sayısı gittikçe artmaktadır.

1980 yılından itibaren Türk Silahlı Kuvvetleri'ndeki TMK (Teşkilat-Malzeme-Kadro) standartlaşmasına benzer bir uygulama polis örgütünde de yapılmaya başlanmıştır.

Maddî-fizikî gelişmeler

Kalkınma ve sanayileşme, kalkınma ve sanayileşmenin doğal ve kaçınılmaz bir sonucu olan *kentleşme,* bir yandan polisin yükünü artırmış, diğer yandan da polisin gelişip büyümesine imkânlar hazırlamıştır. Düzensiz ve sağlıksız kentleşme, gecekondulaşma, sanayi ve hizmet sektörlerinin talepleri üzerinde işgücü yığılması, kent toplumunun ekonomik, politik, sosyal, kültürel yaşam biçiminin değişmesi, yeni bir yaşam biçiminin oluşması; ulusal ve uluslararası ticari, kültürel, turizm etkinliklerinin yoğunlaşması, işçi ve öğrenci hareketleri, ulaşım ve iletişim, bilgi teknolojisindeki gelişmeler... sonucu ulusal sınırları da aşan uyuşturucu, silah, beyaz kadın, terör gibi organize suç türlerinin ortaya çıkmasına; suçların nicelik ve nitelik olarak artmasına neden olmuştur. Örneğin, 1980'de toplam suç olayı sayısı 78.549 iken, 1985'de 191,229, 1992'de 107.191, 1994'de 200.181 olmuştur.

Özet olarak sıralanan bu oluşumlar, nicelik ve nitelik olarak polisin görev, yetki ve sorumluluklarını, iş hacmini artırmıştır. Örneğin polisin görev, yetki ve sorumluluklarına ilişkin kanun sayısı 1923'te 8 iken, 1975'te 126, 1987'de 271, 1992'de 280'e ulaşmıştır. İş hacmi gelen giden evrak sayısı toplam olarak 1965'te 446.380, 1975'te 795.080, 1985'de 1.364.710, 1994'de 1.344. 791 olarak gerçekleşmiştir.

Bu gelişmelere paralel olarak, devlet bütçesinde polise düşen pay da artmaktadır. Yıllar itibariyle 1980-1995 dönemi Emniyet Genel Müdürlüğü Bütçe rakamları aşağıda verilmiştir:

Polisin personel sayısı yıllık ortalama % 8'lik bir artış göstermiştir.

Emniyet Hizmetleri sınıfına mensup personel sayısı 1970'de 23,563 iken, 1975'te 36.775, 1980'de 50.080, 1985'te 70.083, 1990'da 87.160, 1994'te 114.562'ye ulaşmıştır. Polis/Nüfus oranı 1960'da 0.131 iken 1993'te 0.307'ye yükselmiştir.

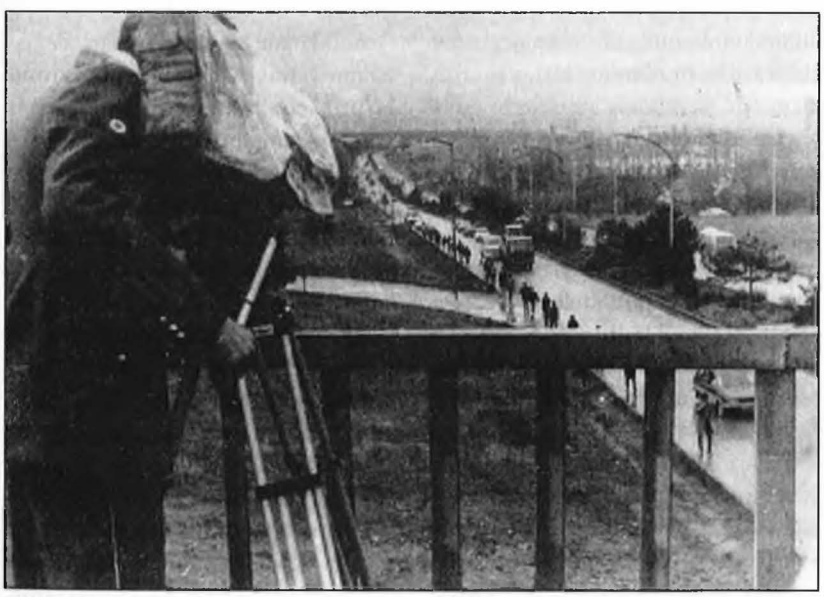
Polisin silahları standardize edilmiş, mesafe ve etki açısından organize suçlarla mücadele için güçlendirilmiştir. Kriminal Bölge Laboratuvar sayısı 7'ye çıkarılmış; her türlü teknolojik araç gereçle donatılmıştır.

Türk polisinin hareket ve iletişim kabiliyeti yıldan yıla gelişmiştir. Örneğin 1933'te Personel/Taşıt oranı 188/1 iken, bu oran 1970'de 38/1, 1990'da 12/1, 1994'de 13/1 düzeyine yükselmiştir.

1987 yılından itibaren polis hizmetlerinde helikopter kullanımına başlanmış; oluşturulan hava filosu ile kuvvet nakli, havadan kontrol ve takip, terörle mücadele hizmetlerinde büyük çapta etkinlik sağlanmıştır. Sağlanan maddi gelişme sosyal hizmetlere de yansımıştır. Örneğin 1993 yılı sonu itibariyle lojman sayısı 30.945'tir. Emniyet Hizmetleri sınıfı personeline göre lojmanlaşma oranı % 28.87'dir.

Emniyet Genel Müdürü 21 Mart 1995'te Avrupa ülkelerinin Türkiye'deki temsilcilerine, yabancı misyonlara verdiği Polis Brifingi'nde "Türk Polisinin Avrupa Polisi standartlarına göre eksikliklerinin bulunduğunu, ancak bunların giderilmesi yönünde ciddi çalışmaların yapıldığını" ifade etmiştir.

Suçları toplumun dayanabileceği sınırlar içinde tutabilecek güçte, yansız ve etkin, çağdaş kent uygarlığına uygun, görev ve kuruluş yasaları çağın, toplumun ve mesleğin ihtiyaçlarına göre düzenlenmiş, organik ve fonksiyonel açıdan hizmetin gereklerine göre örgütlenmiş, modern araç-gereçlerle donatılmış, hizmete uygun yerleşim yerlerine ve hizmet

İLETİŞİM ARŞİVİ

"Video çekimleri" de 1980 sonrasında polisin çalışma yöntemlerinde görülen yeniliklerinden biriydi. Gösterileri videoya çekme 90'ların ortalarına doğru "Naklen yayın aracıyla" merkeze yayın yapmaya doğru evrildi.

TABLO 3
BAZI AVRUPA ÜLKELERİNDE BİR POLİSE DÜŞEN NÜFUS SAYISI (1992 VERİLERİYLE)

Ülke	Nüfusu	Yüzölçümü	Polis Sayısı	Bir polise Düşen Nüfus
Avusturya	7.610.000	83.855	30.000	254
Belçika	9.978.681	30.500	18.300	545
Danimarka	5.121.000	43.100	11.000	364
F. Almanya	61.200.000	284.706	192.171	318
Fransa	55.393.000	547.000	210.101	243
Hollanda	16.000.000	37.300	40.000	340
İspanya	39.900.000	504.800	121.000	205
İsveç	8.600.000	449.964	17.000	506
İsviçre	6.831.900	41.293	13.691	499
İtalya	57.221.000	301.046	160.000	215
Kıbrıs Rum K.	687.000	5.896	5.03	136
KKTC	169.272	3.355	2.000	85
Liechtenstein	27.840	160	42	663
Lüksemburg	384.165	2.600	1.023	330
Malta	350.000	316	1.676	209
Monako	28.900	1,9	450	64
Norveç	4.202.000	323.876	4.100	1025
Türkiye	**60.000.000**	**780.576**	**93.191**	**644**
Yunanistan	9.966.000	131.990	38.777	257

binalarına sahip, hareket ve iletişim yeteneği üstün, personeli nitelik ve nicelik açılarından yeterli, eğitim düzeyi, morali, fizik kondisyonu ve disiplini yüksek, sosyal ve ekonomik güvencelere kavuşturulmuş, bütçe imkanları sınırlanmamış, hakça hareket eden ve halkça desteklenen, sürekli kendisini yenileyebilen dinamik, modern ve çağdaş yönetim ilkelerine göre işleyen bir polis teşkilatına kavuşmak umudu varlığını korumaktadır.

Sonuç

1980 yılından sonra polis örgütünde birtakım yenileşme ve değişmeler yapılmıştır. Örgüt, hizmetin gereklerine uygun bir yapıya kavuşturulmak istenmiş, artan nüfus ve polisiye hizmetler nedeniyle, yeni birimler oluşturulmuştur. Bazı hizmetlerin yerine getirilmesindeki formaliteler azaltılmış, polisin işlevi bağdaşmayan kimi hizmetler başka kuruluşlara devredilmiştir. Ancak bu değişme ve yenileşmelerin tümünü olumlu saymak mümkün değildir. 1980 yılından sonra polis örgütünde iki önemli konuda olumsuz değişime gidilmiştir. Bunlardan biri, askerlik hizmetini yapmamış kimselerin polis örgütüne alınması; diğeri, Polis Koleji sayısının artırılması ve Polis Akademisi'ne bu okul mezunları dışında öğrenci alınmasıdır.

Bilindiği üzere askerlikte, savaş tekniğinden önce, temel disiplin ve eğitim verilmektedir. Polis mesleğinin temeli de disiplin ve eğitimdir. Askerlikte edinilen disiplin, eğitim ve bilgi birikimini polis okullarında vermek mümkün değildir. Hal böyle iken ve askerliğini yapmış, dolayısıyla birbuçuk yıldan fazla bir süre oldukça katı bir disiplin içinde eğitim görmüş, deneyim kazanmış binlerce aday varken, bu hizmeti yapmamış olanların da polis örgütüne alınmasının hiçbir makul nedeni bulunamaz. Nitekim polis örgütündeki disiplinsiz davranışlar, daha çok askerliğini yapmamış personel tarafından yapılmaktadır.

Polis Koleji sayısının artırılması bir gereksinme sonucu değildir. Polis Koleji, Polis Örgütünün üst kademe yöneticilerine kaynaklık etmektedir. Bu nedenle, bu okulda okuyacak öğrenci sayısının, üst kademe yönetici ihtiyacını karşılayacak ölçüde tutulması gerekir. Bu sayının fazlalığı üst kademelerde gereksiz personel birikmesine neden olmaktadır. Mevcut üst düzey personele görev bulmakta güçlük çekilmektedir. Tüm bunların nedeni, Polis Koleji'ne ve Polis Akademisi'ne ihtiyaçtan fazla öğrenci alınmasıdır.

Yürürlükteki mevzuata göre, Polis Akademisi'ne Polis Koleji'nden başka, lise ve yüksekokul mezunlarından da öğrenci alınmaktadır. Bu uygulama yukarıda açıklanan sorunlara eklenmekte, çözümünü olanaksız kılmaktadır. Üstelik bu öğrencilerin çoğu politik kayırmalarla Polis Akademisi'ne girmektedirler.

Açıklanan bu iki olumsuz değişmenin yanında, polisin temel sorunlarının çözümünde de önemli bir adım atılamamıştır. Örneğin; polis örgütü hâlâ kendi hiyerarşik yapısı dışında kalan kimi makamların emrindedir. Atama, yer değiştirme ve yükselmeler düzenli ve sistemli yapılamamaktadır.

En önemlisi, polis örgütünün yönetiminde siyasal güçlerin etkinliğinin eskisinden de fazla devam etmesidir. Bunun sonucu olarak örgüt içinde siyasal odaklaşmalar ve gruplaşmalar oluşmakta, polisin tarafsızlığından kuşku duyulmaktadır. Az da olsa 12 Eylül öncesine benzer gelişmeler ve olaylar yaşanmaktadır. Ancak bu defa gruplaşma sol-sağ arasında değil, sağın iki kesimi arasındadır.

Polis devleti

TANIL BORA

Türkiye'de devlet "polis devleti" karakterine yapısal olarak sahiptir; polisin kamu hayatı üzerinde belirgin bir baskısı daima olmuştur. Bu karakter herşeyden önce devlet ideolojisinden kaynaklanır. 1982 Anayasası'nın girişindeki "kutsal devlet" dogmasının özetlediği bu ideoloji, devleti olağanüstü yücelterek dokunulmaz kılması yanında, çok güçlü bir tehdit algılamasına dayanmaktadır. Bu nedenle güvenlik mülâhazaları abartılı bir önem kazanır. "Huzur ve güven ortamı"nın sürekli tehditle karşı karşıya bulunduğu vehmi ve kronik asayişsizlik algısı, güvenlik kuvvetlerine demokratik denetimden uzak ve kolayca keyfileşen bir hareket serbestisi sağlar. Güvenlik/asayiş mesleğinin, kabaca "bir hadise olursa polis önler" diye özetlenebilecek görev felsefesi, Türkiye'de "polis önlemezse mutlaka hadise çıkar" diye tecelli eder. Kolluk görevinden fiili cezalandırma yetkisinin türemesi (yargısız infaz), bu asayiş anlayışının doğal sonucudur.

1980'ler ve 90'lar, Türkiye'de polisin etkinliğinin daha da arttığı bir dönem olmuştur. Polis, devlet yapısı içinde özerkliği alabildiğine çoğalarak neredeyse kontrolsüz bir güç haline gelirken; toplum olayları üzerindeki denetimi ve baskısı yoğunlaşmıştır. Bu nedenle sözkonusu dönem aynı zamanda polisin sadece muhalif grupları değil toplumun geniş kesimlerini de terörize ettiği ve tepkilere hedef olduğu bir dönemdir.

Genel olarak güvenlik aygıtının özerkliğinin ve etkinliğinin artmasında, kuşkusuz 12 Eylül'deki dikta örgütlenmesinin bıraktığı mirasın büyük payı vardır. Fakat küresel ölçekteki başka bir eğilim de bu gelişmeye ivme verdi. 80'lerin neo-liberal dalgası, hemen tüm dünyada, sosyal refah işlevleri budanan devletin asayiş ve güvenlik işlevine indirgenmesine yolaçtı. Asayiş/güvenlik alanı, devletçilik karşıtı liberal eleştirilerin saldırılarından vâreste tutulan bir alandı. Devletin meşruiyet kaynağı böylece elinde kalan yegâne güç tekeli olan şiddet tekeline indirgendi. Güvenlik güçleri, devlet meşruiyetinin yeniden üretiminde, her zamankinden daha ağırlıklı bir zemin ve özne haline geldiler. Bu gelişmenin, kapitalist sistemin yeni tehdit algılamalarına bağlı sebepleri de var. Sosyal refah devletinin çözülmesiyle toplumun kıyısına itilenlerin kitlesel boyuta varması, asayişi/güvenliği âcil bir sorun olarak kurumlaştırdı. Bütün dünyada iç güvenlik harcamaları yükseliyor. Polisin hem "görünmez" denetimi hem de görünür şiddeti, bunlara karşı kamuoyları en duyarlı sayılan Batı Avrupa ülkelerinde bile artmakta. (Üçüncü Dünyalı göçmenlerin gelişini engelleme ve yerleşmiş göçmenlerin oluşturdukları gettoları denetim altında tutma meselesi, Batı devletlerinin 'polisiyeleşmesinde' önemli pay sahibidir.) Öte yandan neo-liberal çığırla gelen ikinci bir yönelim, özel güvenlik teşkilatlarının yaygınlaşmasıyla, devletin şiddet tekelinin de kısmen 'özelleştirilmesi' doğrultusundadır. Bu da asayiş/güvenlik aygıtının yarıresmi bir hüviyet altında genişlemesine ve kontrolsüzleşmesine katkıda bulunuyor.

Türkiye'de de, genel olarak, iktisaden küçülttüğü devleti yoğunlaştırılmış bir asayiş/güvenlik aygıtıyla tahkim etmeye dönük neo-liberal söylemin ve politikanın etkisi geçerliydi. Devlet bütçesinde sağlık, eğitim vd. sosyal harcamalar sürekli gerilerken, iç güvenlik/asayiş harcamaları artış gösterdi. Asayiş 'sektörü', görünen bütçesi dışında da, terörle mücadelede kullanılan ve çok büyük boyutlara ulaştığı anlaşılan örtülü ödenek gibi zengin kaynaklar buldu. (Bu arada Türkiye'de de güvenlik 'hizmeti'nin

kısmen özelleştirilmesine dönük adımlar atılmakta. Özel güvenlik görevlisi yetiştiren ve amaçlarını "polise yardım etmek" olarak açıklayan çok sayıda şirketin varlığı, İstanbul su havzalarını korumak için gelişkin silahlarla donatılmış kuvvet gibi özel amaçlı güvenlik birimleri kurulması, bu gelişmenin belirtileridir.)

Maddi gücündeki ve yasal yetkilerindeki artışın yanında, polisin prestijinde ve kurumsal 'ihtişamında' ciddi bir artış oldu. Polis şeflerinin devlet eliti ve hiyerarşisi içindeki fiili ağırlığı arttı, ideoloji ve politika üretimindeki etkinliği çoğaldı. Medya bu süreçte görmezden gelinemez bir rol oynadı. Emniyet eliti gazetelerin ve televizyonların popüler-medyatik kişilikler portföyüne katıldı. "Dil bilen", "şiir yazan" polisler takdim edildi, polis yöneticilerini "insani boyut"uyla sergileyen pazar mülâkatları yayımlandı (en üst düzeydekiler yanında, Ankara Emniyeti Hırsızlık Masası şefi gibi orta kademede yöneticiler de bu röportajlara konu oldu.) Polis şeflerini popülerleştiren medya kampanyalarının en sivrilen figürü, DYP-SHP hükümeti döneminde İstanbul Emniyet Müdürlüğü yapan Necdet Menzir oldu. Medyada "çelik yüzlü polis şefi", "polisteki imaj değişikliğinin mimarı" gibi payelerle anılan Menzir, 19 Ocak 1994 gecesi Show TV ana haber bülteninde "devlet içinde özel sektör zihniyetiyle çalışan, girişimci, atak emniyet müdürü" diye sıfatlandırılmıştı. Bu takdim, asayiş 'hizmeti'nin artık toplumsal hayatın tümünü kavrayan bir imaj ve ideoloji üretimine kaynaklık edebildiğinin örneğiydi. Öte yandan özellikle 90'larla beraber polisin de kendini medyatik ve popüler kılmaya dönük bir imaj oluşturmaya profesyonel bir ilgiyle eğildiği görüldü. İstanbul Emniyeti'nin hali, tavrı ve konuşmasıyla "Amerikanvâri" bir basın sözcüsü görevlendirmesi; ünlü sanatçıların katıldığı görkemli polis geceleri, bu imaj mühendisliğinin kimi belirtileriydi.

Polisin bu değişiminde ANAP iktidarının rolünün kaydedilmesi gerekir. ANAP iktidarının istikrara kavuştuğu ikinci evresinde, Turgut Özal, devlet ideolojisini kendi neo-liberal ideolojisine tabi kılma yönünde daha atak bir politika izledi. Bu hem "devleti küçültme" gereğinin bir koşuluydu; hem de iktidarını ülkede geleneksel ve fiili bir güç odağını oluşturan ordunun müdahalelerine karşı güvenceleme kaygısından kaynaklanıyordu. Özal, bu atağında polise önemli işlev yüklemişti. Polisi, sadece "terör"e karşı değil, biraz da orduya karşı 'sivil' gücün inisyatifini geliştirmek üzere, siyasi otoritenin -aslında kendisinin!- denetiminde bir güvenlik gücü olarak serpiltmeyi hedeflemişti. Zaten DP-AP geleneğinde de polis, hem ideolojik doktrinasyon hem de kadrolaşma bakımından hep orduya nazaran daha rahat nüfuz edilebilir bir kurum olmuştu. Özal, polise 12 Eylül'le beraber kazandırılan maddi olanakların teşvik edici etkisini ve açılan geniş kadro imkânlarını da değerlendirerek, oldukça hızlı bir kadrolaşma politikası uyguladı. Özellikle kimi muhafazakâr İslâmcı çevrelerin Özal'la yaptıkları işbirliğinden sağladıkları en önemli kazanımlardan biri, Emniyet örgütüne 'yerleşmek' oldu. Milliyetçi-muhafazakâr entelijensiya bu harekâtında Özal'a destek oldu, emniyet güçleri Ahmet Kabaklı'nın deyimiyle "devletin görünür timsalleri" olarak kutsandı. Ülkücü-milliyetçi eleman alımı da, kendilerine siyaseten yükledikleri "yıkıcı-bölücü tehdide karşı devlete yardımcı olma" misyonunu bizzat devlete transfer olarak sürdüren MHP'lilerin izinden, devam etti. Sonuç, 90'larda "Ya Allah Bismillah Allahüekber", "Kanımız aksa da zafer İslâmın" gibi ülkücü sloganlar bağıran polislerin zuhuru oldu! Güneydoğu'da görev yapan özel tim arasında ise bozkurt ve üç hilâl gibi açık MHP simgeleriy-

ABC ARŞİVİ

Emniyet'in Devlet işleyişinde neredeyse -ordu gibi- bağımsız bir güç haline gelmesinin belki de en çarpıcı örneği dönemin İstanbul Emniyet Müdürü Necdet Menzir'in CHP'li bir bakanı itham eder mahiyette yaptığı konuşma ve sonrasında kimilerince anlayışla karşılanan "Artık isyan eden vatansever bürokrat" havasıydı.

le gezen görevliler olağan hale gelmiştir.

Polisi yüceltme çabasının önemli bir uğrağı, ordudan polise ideolojik misyon ve simgesel anlam naklinin gerçekleştirilmesiydi. Bunun ilk nedeni, devlet ideolojisinin simgesel ve ideolojik donanımının esasen ordu kaynaklı oluşudur. Ayrıca, polisi yüceltme kampanyası örtük olarak ordunun baskın konumunu geriletmek amacına da dayandığı için, 'ordu malzemesi'ne bilhassa başvuruluyordu. Ordudan polise simgesel ve ideolojik anlam nakline ilişkin pek çok gözlemde bulunulabilir: Resmi törenlerdeki polis resmi geçitlerinin askeri 'mekanize birlik' geçişlerini andıran havası; 1995'de polislerin göstericileri copladıktan sonra askeri eğitimlere özgü "her şey vatan için" temposuyla uygun adım yürüyüş yapmaları; öldürülen polislere verilen şehitlik payesinin "vatan savunması" gibi askeri çağrışımlarla bütünleştirilmesi; "Polise sıkılan kurşunlar sadece onlara değil, Türk milletine, Türk bayrağına, ezanadır" (Emniyet Genel Müdürü Yılmaz Ergun, 19 Kasım 1992), "onların hedefi üniforma değil, bayrağı indirmektir" (İstanbul Valisi Hayri Kozakçıoğlu, 18 Temmuz 1995) gibi sözlerle iç güvenliğe dönük tehditlerin "millete/ülkeye saldırı" olarak sunulması... Asayiş sorunlarıyla askeri güvenlik mülâhazalarını örtüştüren mâhut "iç ve dış düşmanlar" söylemi, siyasal muhalifler ve "terörist"lerle "vatan hainleri"ni ve "düşman"ları özdeşleştirdiği gibi, asker ile polisin misyonlarını da özdeşleştirmeye zaten gayet elverişli bir formüldür.

FOTOĞRAF: ERZADE ERTEM

12 Eylül darbesinden uzun yıllar sonra, "demokrasiye geçildiğinde" bile sokakta protesto gösterisi yapmak, epey bir cesaret istiyordu. 1996 yılında yakınları "kaybolanların" haftada bir toplanıp oturmalarına bile izin verilmedi. Kayıp yakınları bu gösterilerde dayak yediler, gözaltına alındılar.

Ordudan polise ideolojik ve simgesel anlam nakli açısından Kürt meselesinin taşıdığı önem görmezden gelinemez. Kürt meselesindeki resmi politika, "iç ve dış düşmanlar"ı tamamen örtüştürmeye müsaitti; bu, askeri ve polisiye görev tanımlarının içiçe geçmesini hızlandırdı. Sorunun teknik açıdan askeri bir mesele mi polisiye bir mesele mi olduğunun tanımlanmasındaki ikirciklilik de bu geçişliliğe katkıda bulundu. Sorun sadece söylemsel düzeyde de kalmadı. Güneydoğu meselesi, ordudan polise sırf 'anlam' değil yetki ve güç devrine de zemin hazırladı. "Bölgenin ve mücadelenin koşulları", polis örgütlenmesinin ve inisyatifinin, orduyu ikame etmek üzere geliştirilmesi programına güçlü bir dayanak sundu. Sadece Özal'ın polis politikasına değil, 21. yüzyılın nizami savaşlar yerine "terörist ve gerilla gruplarına karşı mücadele çağı" olacağını vaz'eden global anti-terörizm söylemine de ayak uyduran yorumlardı bunlar.

Genel olarak güvenlik kuvvetlerinin ve bunlarla beraber polisin, devletin "görünür timsali" ve asli sahibi konumuna gelmesinin bir sonucu da şu oldu: Güvenlik kuvvetlerinin, şevki ve morali kırılıp bozulmaması uğruna herşeyin feda edilebileceği, neredeyse temel kamusal değer ölçüsü haline geldi. "Güvenlik kuvvetlerinin şevki kırılabilir" mülâhazası, insan hakları ve hukuk üzerinde veto gücüne edindi. Ordudan anlam -ve Güneydoğu bağlamında yetki/güç- nakli, asayiş telâkkisini askerileştirdi; her tür 'uygunsuzluğun', her zanlının "düşman"laştırılmasına, her tür polisiye olayın "savaş"laştırılmasına kapı açtı. Polisin, 90'larda Nisan ayındaki Polis Haftaları vesilesiyle yürüttüğü kampanyalarda kendini ve görevini tanımlayış biçimi bu zihniyetin göstergesidir. Bu kampanyalarda -adi ve siyasi- suçlular "toplum düşmanları" veya "insan kılığında olan ama insan olmayanlar" vb. biçiminde tanımlanmaktadır. Bu kampanyada kendini "içinizden biriyim ben" diye tanımlayan polis, "insan kılığında olan ama insan olmayanlar"a karşı "öfkesini bastırmak zorunda" oluşunu da mesleğin zorluğunun ve erdemliliğinin kanıtı olarak sunmaktadır. Bu takdim biçimi, polisin kendisini, güvenliği sağlayan bir gücün ötesinde, toplumda ahlâki doğruları belirleyen ve de-

1980 sonrası polis

HALİL NEBİLER

12 Eylül 1980 askeri darbesi, polis için çok önemli bir başlangıç noktası oldu. Darbenin hemen öncesinde işbaşında olan Adalet Partisi hükümeti tarafından hazırlanan listelere dayanılarak 1980'de başlatılan tasfiye hareketi darbeyle birlikte genişletildi. Sayıları binlerle ifade edilen her kademeden polis görevlisi, doğrudan ihraç, 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası'na dayanılarak görevden alma ve re'sen emeklilik kurumları işletilerek tasfiye edildi. Bir o kadar polis de 657 sayılı Devlet Memurları Yasası'na dayanılarak Tarım Orman ve Köyişleri Bakanlığı gibi başka bakanlıklara ya da trafik polisliğine kaydırıldı. Tasfiye edilen yaklaşık 12 bin polisin ortak özelliği sosyal demokrat olmaları, darbe öncesi sol eğilimli polislerin derneği Pol-Der'e kayıtlı olmalarıydı. Başka özellikleri de vardı. Örneğin, 35-40 yaş grubu arasındaki üniversite bitirmiş, yabancı dil bilen, ihtisas eğitimi görmüş polislerdi bunlar. Bu tasfiyeler emniyet örgütünde merkez sağ, radikal sağ ve tarikat üyesi polislerin yatay ve dikey egemenliklerini oluşturmalarını ve pekiştirmelerini sağladı.

Tasfiye hareketinden sonra polis örgütünün genişletilmesi ve güçlendirilmesi programına geçildi. 12 Eylül darbesiyle birlikte, polisin zırhlı araç, hava gücü, deniz gücü ve personel sayısının artırılması programı EMREMO (Emniyet Reorganizasyon ve Modernizasyonu) adıyla yürürlüğe sokuldu ve 1983 rakamlarıyla 100 milyar lira bu işe harcandı. 1981 yılında Alman yardımıyla 18 adet SA-318 Alouette (Fransız yapımı) keşif gözetleme helikopteri alınarak polisin hava gücünün kuruluşuna girişildi. 1996'ya gelindiğinde artık 30 helikopteri, 38 pilotu, 41 teknisyeniyle ve pilot intibak-eğitim-deneyim uçuşları, operasyon-tören-koruma-eskort uçuşları, VIP taşıma-ambulans-keşif gözetleme-nakil ve trafik kontrol uçuşlarıyla yıllık 3 bin-4 bin saat havada kalan bir polis hava gücü oluşturuldu.

Sadece 1994 yılında Türk Polis Teşkilatını Güçlendirme Vakfı, Savunma Sanayii Müsteşarlığı, Olağanüstü Hal Bölge Valiliği, kişi-kurum-kuruluşlar ve derneklerin hibeleri ve ikili anlaşmalar gibi kaynaklardan sağlanan paralarla 229 panzer, 405 binek otomobil, 31 minibüs, 116 zırhlı landrover, 52 zırhlı akrep Emniyet Genel Müdürlüğü garajlarına girdi.

1994 yılı sonunda il ve ilçe emniyet müdürlükleri, emniyet amirlikleri, karakollar, lojmanlar, polisevleri olarak kullanılan yaklaşık 6 bin bina ve dairenin sahibi, bir o kadarının da kiracısı olarak önemli bir mal varlığı ve yerleşime de sahip olan polis örgütü, mensuplarının bir bölümünü lojmanlara çekerek dışa kapalı bir yaşantıyı da oluşturmaya başladı.

Polis silahlarında da büyük bir değişim yaşandı. Klasik 7.65 Kırıkkale yapımı silahların yerine 9 milimetrelik İtalyan, ABD ve Fransız silahları devreye girerken, Emniyet Genel Müdürlüğü 1995 yılı Ekim ayında gazetelere verdiği ilanlarla shot-gun pompalı av tüfeği alacağını duyurdu. Silahların özel timler tarafından kullanılacağı bildiriliyordu. Bunun günlük dildeki açıklaması ise polisin caydırıcı değil öldürücü güce yöneldiği idi.

Polis örgütü 1985 yılından itibaren yetki olarak da güçlendirildi. Polisin gözaltına alma, zor kullanma, silah kullanma yetkileri arttırıldı. 2559 sayı ve 4 Temmuz 1934 tarihli Polis Vazife ve Selahiyetleri Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bazı Maddeler Eklenmesi Hakkındaki 3233 Sayı ve 16 Haziran 1985 tarihli kanun, polise her çeşit silah kullanma ve suç işleme konusunda esneklik tanıyor ancak zor ve silah kullanma sırasında suç işlemişse cezai sorumluluğun saptanmasını İçişleri Bakanlığı'nın yetkisine bırakıyordu. Savcılıkların soruşturma açma hak ve yetkisi, İçişleri Bakanı iznine bağlanıyordu.

Bu durum da ilerki yıllarda Anayasal hak ve özgürlüklerle çelişen kimi eylemlerin ortaya çıkmasına yol açacaktı. Örneğin 1980-1994 yılları arasında kaybolanların 75'inin gözaltına alındığı kesinleşti. Bu kayıplara 1994-1996 (ilk dört ay) arasında 80 kişi daha eklendi. Kaybolanların 12'sinin cesedi bulundu ve Adli Tıp Kurumu'nda yapılan otopsilerde işkence gördükleri ortaya çıktı.

TBMM bünyesinde kurulan Faili Meçhul Cinayetleri Araştırma Komisyonu 12 Eylül 1980 sonrası 908 faili meçhul siyasi cinayetle ilgili bilgileri bilgisayarlarına yükledi. Diyarbakır'da 259, Mardin'de 155, İstanbul'da 145, Batman'da 125, Şırnak'ta 34, Malatya'da 25, Adana'da 23, Tunceli'de 15 faili meçhul cinayet vardı. Uğur Mumcu, Turan Dursun, Muammer Aksoy, Bahriye Üçok, Çetin Emeç, Musa Anter, Vedat Aydın, Cem Ersever adlarının polis kayıtlarındaki anlamı "bir faili meçhul cinayet dosyası"ndan öteye gitmedi.

Polisin 1980 sonrası geçirdiği değişim, kişi hak ve özgürlükleri alanındaki müdahalelerde kendini ortaya koyabiliyor. Örneğin 1947

yılında dönemin Devlet Bakanı İsmail Hakkı Birler tarafından yapılan açıklamaya göre polis tarafından kişiler hakkında tutulan fiş ve dosya sayısı 40 bin iken, 1980 sonrasında bu sayı geometrik bir hızla artıyor, 1987 yılı sonunda 1 milyon 683 bin olarak açıklanıyordu. Oysa 80'li yılların sonunda İçişleri Bakanlığı makamları fiş ve dosya sayısının 4-4.5 milyon dolayında olduğunu belirtiyorlardı.

Açıklanan 1 milyon 683 bin dosya ve fişin yaklaşık 700 bini öğretmen ve öğrenciler, diğer yaklaşık bir milyon dosyanın ise kamu işyerlerinde çalışan memur, işçi, polis, subay, astsubay ve bu kişilerin yakınları hakkındaydı.

Polis sadece 1994 yılı içerisinde 34 bin 204 kişinin güvenlik soruşturmasını, 229 bin 528 kişinin arşiv araştırmasını yaptı. Toplam 263 bin 732 kişi 1994 yılında fişlenmiş oldu. Fişlenmenin çeşitli sonuçları vardı. Bu nedenle 1980-1990 arasında 300 bini aşkın insan pasaport alamadığı için yurt dışına çıkamadı. Bunların 6 bin 680'i hakkında herhangi bir mahkeme kararı veya soruşturma açılmamıştı ve yürüyen bir dava bulunmuyordu.

Bu kişiler sadece İçişleri Bakanlığı'nın takdiriyle pasaport alamıyordu. Üstelik birçok kişi mahkemelerde beraat edip beraat kararlarını polise vermelerine karşın sınır kapılarında bulunan yurt dışına çıkarılmama kararları polis takdiriyle yıllarca kaldırılmıyordu.

Sadece genel asayişle ilişkin polise mukavemet, darp, 6136 sayılı yasaya muhalefet, kız veya kadın kaçırma, dolandırıcılık, kumar, tehdit, çocuk kaçırma, oto hırsızlığı ve diğer hırsızlıklar, rüşvet, zimmet, irtikap, ihtilas, yaralama gibi olaylar nedeniyle 1992 yılında 130 bin 233, 1993 yılında 195 bin 277 kişi gözaltına alınmış. 1993 yılında narkotik suçlardan dolayı 2 bin 892, mali suçlardan dolayı 10 bin 760 kişi polis tarafından yakalanmış. Polis tarafından ideolojik olaylar ölçütüne dayandırılan kategoride ise 1994 yılında 5 bin 614 kişi yakalanmış ve bunlardan sadece bin 837'si adliye tarafından tutuklanmış.

Polis kayıtlarına göre 1994 yılında "ideolojik olaylar" kategorisindeki 3 bin 570 olayda polis tarafından 216 kişinin öldürüldüğü biliniyor. Bu çatışmalarda sadece 22 yaralı polis var. Bu tür olayların büyük çoğunluğu, kamuoyu tarafından "yargısız infaz" olarak tanımlanıyor ve tepki görüyor.

Türk Sanayici ve İşadamları Derneği TÜSİAD'ın 1994 yılında hazırlattığı *Türk Toplumunun Değerleri* raporunda, temel kurumlara duyulan güven sıralamasında polisin silahlı kuvvetler, sosyal güvenlik kurumları, dini kuruluşlar, eğitim sistemi, mahkemelerden sonra altıncı sırada bulunması polisin 1980-1995 dönüşümünün bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Nitekim 1984-1994 arasındaki 11 yılda resmi verilere göre 832'si emniyet müdürü rütbesinde olmak üzere toplam 14 bin 141 polis hakkında soruşturma açılması ve bunlardan 8 bin 729'una ceza verilmesi de bu güvensizliğin nedenlerinden biridir. Rüşvet ve irtikap suçlarından 547, görevi suistimalden 1004, ideolojik nedenlerle 128, görevde alkol almaktan 477, genel kadınla ilişki kurmaktan 315, amirin emrini yapmamaktan 274, meskun yerde silah atmaktan 439, efrada sui muameleden 122, gasp, hırsızlık ve zimmet suçlarından 277, kaçakçılıktan 116, ırza geçmekten 123, amiri darbetmekten 147, görevi terketmekten 155 ve diğer suçlardan 4 bin 599 polisin cezalandırılmış olması da yurttaşların polise güven duymamaları için yeterli gerekçe olarak kabul edilebilir.

Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'nde 1984-1985 yıllarında yapılan bir araştırma, silahlı görev yapan kişileri kapsıyor ve araştırma konusu kişilerin yüzde 93'ünü polisler oluşturuyor. Araştırmaya göre hastaların yüzde 22'sinde organik akıl bozuklukları, yüzde 21.10'unda duygulanım bozuklukları, yüzde 18.70'inde alkol ve madde kullanım bozuklukları, yüzde 16.20'sinde paranoid bozukluklar, yüzde 6.50'sinde kişilik bozuklukları, yüzde 3.30'unda anksiyete bozuklukları ve yüzde 2.40'ında şizofrenik bozukluklar bulunmuş.

Son olarak Emniyet Genel Müdürlüğü'nün 1994 faaliyetlerine gözatılabilir:

– 1994 yılı içinde meydana gelen karakollara, meskenlere, kişilere, topluluklara, resmi binalara, parti-dernek ve sendika binalarına, resmi ve sivil ulaşım araçlarına ve elçiliklere 489 saldırı yapılmış. Saldırıların sadece 39'unun failleri belirlenmiş. Yani 450 saldırının faili meçhul kalmış.

– Aynı yıl içinde 140 kez güvenlik görevlileriyle çatışmaya giren birileri var ama bu çatışmaların ancak 84'ünün failleri belirlenmiş.

– 1994 yılında patlayan 709, patlamayan 183 olmak üzere toplam 892 patlayıcı madde olaylarda kullanılmış. Polis bunların 83'ünü bulabilmiş.

– Aynı yıl içinde meydana gelen 10 bin 809 oto hırsızlığı olayından 8 bin 360'ının failleri meçhul kalmış. Diğer hırsızlıklar kategorisindeki 59 bin 4 olaydan 37 bin 411'i aydınlatılabilmiş.

– 1994 yılında toplam olarak 187 bin 782 asayiş olayı meydana gelmiş ve bunların 51 bin 347'sini çözmüş. Dörtte üçü ise faili meçhul.

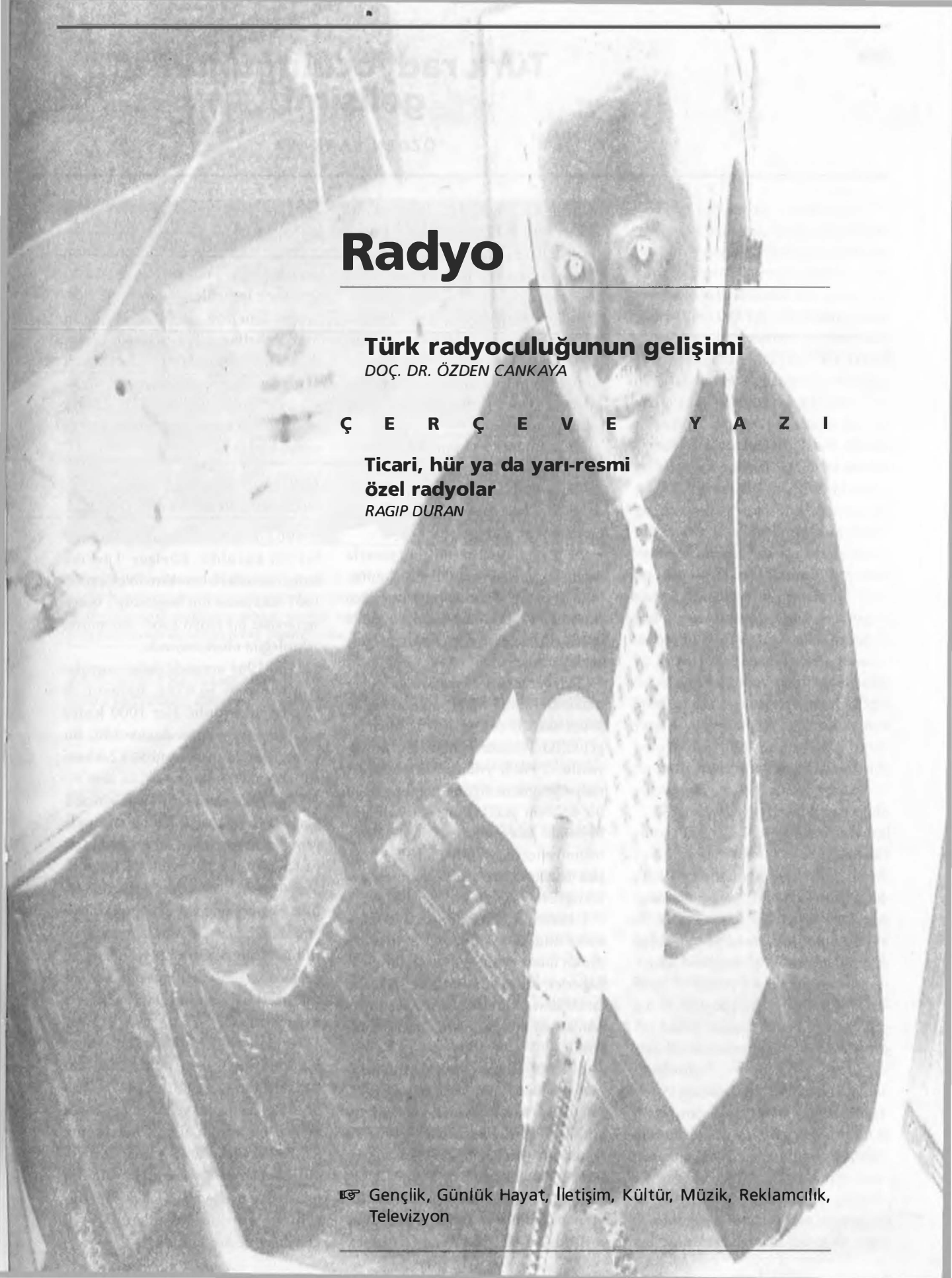
netleyen bir otorite -hatta esas otorite- olarak gördüğünün belirtisidir. Polisin kendisini, objektif bir suç tanımına göre koğuşturma yapma konumunda değil de, ahlâken düşük saydığı birileriyle kan davası türünden bir rekabet içinde algıladığının belirtisidir. Böyle olunca "suçlular", –ki bunlar polisin görev tanımı gereği aslında ancak "zanlılar" sayılmak durumundadır, yakalanması ve adliyeye sevkedilmesi gereken bir hukuki özne olmaktan çıkmakta, 'yaşatılmaları' bile lütuf olan düşmanlara dönüşmektedir.

Mamafih bu gelişmenin kimi sonuçları da var ki, güvenlik aygıtının toplum üzerindeki baskısını alabildiğine boğuculaştırmakla kalmıyor, düzen açısından da sorun yaratan yan etkileri ortaya çıkartıyor. Özal'ın polis politikası ile başlayan ama kendi özerk mesleki ve kurumsal-örgütsel ideolojileri arasındaki ihtilâflarla da beslenen ordu-polis rekabeti, bu yan etkilerin ilk akla gelenlerindendir. Rekabetin ideolojik boyutu, Kemalist-devletçiliğin daha çok orduda, milliyetçi-muhafazakâr devletçiliğin ise daha çok poliste kök salmasından ötürü, devlet ideolojisinin bu iki versiyonu arasındaki ihtilâfa dayanıyor. 24 Aralık 1995 genel seçimi arefesinde, Ordu, emniyet örgütünün Fethullah Gülen cemaatiyle yakın ilişkisinden ve birçok üst düzey polisin DYP'nin önde gelen kadroları olmak üzere seçime girmesinden rahatsız olduğuna dair sinyaller verdi. Zaman zaman Güneydoğu'dan basma yansıyan, bilhassa özel timlerle askeri birimler arasındaki "yetki karmaşası" ordu-polis rekabetinin fiili boyutuna ilişkin bir örnektir. Güvenlik aygıtının değişik kurumları arasındaki 'nizami' rekabetten öte, kurumlar içinde hizipleşme ve ekiplerin kendi başına buyruklaşma eğilimi fazlasıya artıyor. Bu tip hizipler arasındaki hesaplaşmalar da kaotik sonuçlara yolaçabiliyor.

Polisin alabildiğine özerkleşip kontrolsüzleşmesinin çarpıcı bir göstergesi, 1993 başında DYP-SHP hükümetince Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'nda (CMUK) yapılan değişikliklikliklere gösterdiği tepkiydi. CMUK'ta insan haklarına uygun mütevazi iyileştirmeler getiren bu tasarıya karşı polisler, bürokratik lobicilikle veya pasif direnişle yetinmeyerek, bildiri dağıtarak, gösteri yürüyüşleri yaparak mukavemet ettiler. Polisin kendi görüşlerini ve kadrolarını savunmak üzere bir parti veya siyasal grup gibi tavır koymasının örnekleri daha sonra da görüldü. Örneğin 1995 Haziran'ında, İstanbul'da 3 kişinin yargısız infaz edilmesi suçlamasıyla yargılanan 16 polis memurunun ilk duruşmasında olağanüstü kalabalık bir polis mevcudu adliyeyi ablukaya alarak gövde gösterisi yaptı. Milliyetçi-muhafazakâr basın ve sağ politikacılar, polisin bu girişimlerine büyük hevesle destek verdiler. CMUK'un polisin "elin kolunu bağlayacağı", "şevkini kıracağı" mülâhazaları, birçok taşra kasabasında yaşanan linç girişimlerini 'doğal ve anlaşılır' sayacak raddeye gelebildi.

Polisin kazandığı bu olağanüstü güç ve yarattığı baskı elbette tepki de doğurdu. Özellikle polisin bazı silâhlı sosyalist gruplarla tam anlamıyla yukarıda belirtilen "kan davası" mantığıyla korkunç bir kıyıcılıkla mücadele etmesi, mukabil bir "kan davası" mantığını doğurdu. Bu da polis görevlilerine yönelik -giderek özel hedef de gözetmeksizin- öldürme eylemlerine yolaçtı ve böylece polisin "dişe diş" mantığını bileyen bir döngüye girildi. Kuşkusuz polisin aşırı güçlenmesine ve baskısına karşı duyulan tepkinin tabanı çok daha geniş. Giderek, devlet elitinin, liberal basının ve sermayenin kimi 'sağduyulu' unsurları da, polisin herşeye kadir bir güce dönüşmesinden rahatsızlıklarını belirtmeye başladılar. Fakat rahatsızlık yakınmadan ileri gidememekte. 1994 ve 1995'teki iki vaka bu konuda fikir vericidir. 13 Ocak 1994'de Ankara'da gösteri yapan memurların coplanması ve SHP milletvekili Salman Kaya'nın dövülmesinden sonra, kamuoyunun ve hükümet ortağı SHP'nin yoğun tepkisi, sadece Ankara Emniyet Müdürü Orhan Taşanlar'ın geçici bir süre açığa alınmasını getirdi. Emniyet yetkilileri, dayak olayında fotoğraflarda açıkça görünen birçok polis memurundan sadece üçünün kimliklerini mahkemeye bildirdiler; bu görevliler de beraat etti. 10 Haziran 1995'te ise görevi başında öldürülen bir polis memurunun cenazesinde İstanbul Emniyet Müdürü Necdet Menzir'in "yargısız infazdan bahsedenler"den, "Atatürk'ü kullanan komünistler"den, "laiklik maskesi altında gizlenmiş dinsizler"den bahsederek ve İnsan Hakları Bakanı'nı ima ederek "herkes konuştuğuna dikkat etsin", "bizi kimse yolumuzdan döndüremez" gibi tehditkâr ve meydan okuyucu sözler sarfetmesi, yine kamuoyunda ve özellikle hükümet ortağı SHP'de büyük tepki doğurdu. Uzun süre gündemin birinci meselesi olan bu tartışmada, Menzir'in görevinden alınmasına dönük baskılar sonuç vermedi. Bu arada milliyetçi-muhafazakâr çevreler Menzir'e büyük bir destek verdiler. Menzir, kimi esnaf gruplarınca da "Emniyet Teşkilatı Susturulamaz. Vatan Evlâdı Menzir'in yanındayız" gibi pankartlar asılarak desteklendi.

24 Aralık 1995 genel seçimleri öncesinde birçok polis şefinin başta DYP olmak üzere sağ partilerden milletvekili adayı olmaları da, polisin siyasal sistemdeki 'aşırı' etkililiğinin bir yeni göstergesi olmuş ve kamuoyunda tartışmalara yolaçmıştır.

Radyo

Türk radyoculuğunun gelişimi

DOÇ. DR. ÖZDEN CANKAYA

Ç E R Ç E V E Y A Z I

Ticari, hür ya da yarı-resmi özel radyolar

RAGIP DURAN

☞ Gençlik, Günlük Hayat, İletişim, Kültür, Müzik, Reklamcılık, Televizyon

Türk radyoculuğunun gelişimi

ÖZDEN CANKAYA

Dünyada ilk düzenli radyo yayınlarının 1922 yılında ABD'de başlamasından kısa bir süre sonra, 1927 yılında da Türkiye'de radyo yayınları başlamıştı.

Radyo yayınları, 29 Mayıs 1940 tarihine değin PTT tarafından gerçekleştirilmiş, bu tarihten sonra, Başbakanlığa bağlı olarak kurulmuş olan Matbuat Genel Müdürlüğü'nce yürütülmüştür.

26 Temmuz 1943 tarihli bir yasayla Basın Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü'nün kurulmasından sonra, radyoların işletmesi Genel Müdürlük tarafından yürütülmüştür.

24 Mayıs 1949 tarihli bir yasayla Basın Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü yeniden düzenlenmiş ve radyo işletmesi 1958 yılına değin bu genel müdürlükçe radyo yayınlarını gerçekleştirmiştir.

Radyoculuğun ilk yıllarında, diğer ülkelerde olduğu gibi, ülkemizde de yayın saatleri çok sınırlıydı. Yayınlar genellikle akşam saatlerinde yapılıyordu. 1940'lı yıllara gelindiğinde, radyo programcılığının kendine özgü bir anlatım gerektirdiği anlaşılmaya başlandı. Söz programlarının sunuş, biçim ve içerik yönünden belli kurallara bağlanması ve denetlenmesi gerektiği ortaya çıktı.

Haber bültenlerinde başlıca kaynak, *Anadolu Ajansı*'ydı. *Anadolu Ajansı*'ndan gelen teleks şeridindeki haberler, önem sırasına göre spikerler tarafından okunuyordu. Haber programları da düzenli olarak hazırlanmıyordu.

1946'da Türkiye çok partili yaşama geçtikten sonra, radyonun örgütsel, teknik ve yayın durumunda değişiklikler gerçekleşmiştir. 1949 yılı sonlarında radyolarda reklam yayınları yeralmıştır.

1951'de *İzmir Radyosu* sürekli yayına başlamıştır. 1946-1960 döneminde yayın saatleri artmıştı. 1955'ten sonra günde 13 saat yayın yapılıyordu.

Haber yayınları bu dönemde tüm yayınların % 14'ünü oluşturuyordu ve haber bültenleri üzerinde hükümetin denetimi adeta bu dönemin özelliği haline gelmişti. 1950 yılının Temmuz ayında radyoda *Kur'ân* okunması kararlaştırılmıştı. 18 Ağustos 1950 tarihinden sonra da *Ankara Radyosu*'nda her Cuma sabahı *Kur'ân* yayını başlamıştı.

1960 sonrası radyoculuğun gelişmesi

1962'de ilk kez Haber-Aktüalite Servisi kuruldu. Böylece Türkiye Radyolarında Haber-Aktüalite Servisi, 1961 Anayasası'nın öngördüğü özerk ve tarafsız bir radyo haber sisteminin çekirdeğini oluşturuyordu.

1960-1964 arasında radyo yayınları ülkenin % 36.8'ine, nüfusun % 42.6'na ulaşıyordu. Her 1000 kişiye ise 71 radyo alıcısı düşüyordu. Bu yıllarda günlük yayın süresi 12-13 saatti.

Dört yıllık yasal boşluktan sonra, 1 Mayıs 1964'te, Türk Radyo tarihinde yeni bir dönem açan, onu özerk yapıya kavuşturan 359 sayılı TRT Kanunu yürürlüğe girdi. Bu kanunla birlikte radyo yayıncılığına "özerklik ve tarafsızlık" gibi iki yeni kavram getirilmişti. Özerklik; malî, yönetsel ve yayında bağımsızlığı kapsıyordu. Ancak özerklik kavramı tam anlamıyla uygulanamadı.

12 Mart 1971 Muhtırası'ndan sonra, 1568 sayılı yasa ile Anayasa'nın 121. maddesi değiştirilerek TRT'nin özerkliği kaldırıldı ve kurum yalnızca tarafsız bir kurum oldu. Ondan sonra da, 359 sayılı yasanın 4. maddesi değiştirilerek özerk yönetim kurulunun oluşması engellendi. TRT Seçim Kurulu ve Danışma Kurullarıyla ilgili maddeler de değiştirildi.

ABC ARŞİVİ

Türkiye radyoda canlı bağlantıyı "gerçekten de" çok sevdi. Bu dönemde neredeyse izleyicilerle bağlantı kurmayan programlar rating alamaz oldu, bir ara DJ'lerde telefon açan dinleyiciyi aşağılama modası yayıldı, canlı bağlantı yapmak kimi televizyon programlarının da vazgeçilmez özelliği oldu.

2954 sayılı TRT Yasası'ndan sonra radyoların durumu

1982 Anayasası'nın kabulünden sonra, 1961 Anayasası'nın Türkiye'deki radyo ve televizyon yayınları ile ilgili maddelerinde değişiklikler yapıldı. 1982 Anayasası'nın 133. maddesine göre; "radyo ve televizyon istasyonlarının ancak devlet eli ile kurulacağı ve bir kamu tüzel kişiliği halinde düzenleneceği" hükmü getirilmişti. TRT kurumunun yönetim ve denetiminde, yönetim organlarının oluşturulmasında ve her türlü radyo ve televizyon yayınlarında *tarafsızlık* ilkesinin gözetileceği belirtilmiştir.

Anayasa'nın bu hükmüne dayanılarak çıkarılan ve 14 Kasım 1983'te yürürlüğe giren 2954 sayılı Radyo ve Televizyon Kanunu, 359 ve 1568 sayılı kanunları yürürlükten kaldırarak, yalnızca TRT kurumu için değil, Türkiye'deki tüm radyo ve televizyonlarla ilgili düzenlemeler getirmişti. Bu yasanın getirdiği en önemli değişiklik; TRT Kurumu dışında "Radyo ve Televizyon Yüksek Kurulu" (RTYK) adlı yeni bir kuruluştur. TRT'nin gerek yönetim kurulunun oluşmasında, gerekse genel müdürün belirlenmesinde önemli görevler yüklenen RTYK, ayrıca yayınlarla ilgili politika saptama, yayın sonrası değerlendirme gibi yetki ve sorumluluklarla da donatılmıştı.

RTYK 12 üyeden oluşmaktaydı. Bunların 3'ü doğrudan Cumhurbaşkanınca, 3'ü doğrudan Bakanlar Kurulu'nca atanıyordu. Geriye kalanlardan 2'sini Cumhurbaşkanı YÖK'ün göstereceği 4 aday arasından, 3'ünü Cumhurbaşkanı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun göstereceği 6 aday arasından seçmekteydi. Sonuncu üye ise, Millî Güvenlik Kurulu'nca seçiliyor ve Bakanlar Kurulu'nca atanıyordu. Bu yapısı nedeniyle kurulun yansızlığı tartışmalıdır.

RTYK'nın görevleri arasında, yurt içine yapılacak radyo ve televizyon yayınlarının ulusal politikalara uygun olarak yapılmasını sağlayacak ilkeleri saptamak, denetlemek, TRT'nin yeni radyo ve televizyon kanallarının açılması, kapalı devre radyo televizyon yayınlarının yapılmasına izin vermek yeralmaktaydı. TRT Kurumu için önemli bir görevi ve yetkisi de, TRT'nin en önemli karar ve yönetim organlarının seçilmesinde oynadığı roldü. RTYK, TRT Genel Müdürü için 3, Yönetim Kurulu içinse 12 aday belirleyerek Bakanlar Kurulu'na bildiriyordu. Bakanlar Kurulu bu adaylar arasından Genel Müdür ve Yönetim Kurulu üyelerini atıyordu. RTYK'nın tarafsız bir kurul olacağı varsayıldığı için onun seçeceği genel müdür ve yönetim kurulu üyelerinin de tarafsız olacağı varsayılıyordu. Ne var ki, uygulamada hükümet yanlısı yönetimler oluşuyordu. İletişim konusunda uzmanlığı ve deneyimi olmayan Prof. Dr. Tunca Toskay'ın 12 oyun 11'ini alarak aday olması ve bu adayın hükümet tarafından Genel Müdür olarak atanması tarafsızlığın yasada varsayıldığı gibi işlemediğinin kanıtıydı. Hükümetin TRT'nin iki önemli organının belirlenmesinde yoğun kulis yaptığı anlaşılıyordu.

2954 sayılı yasayla; hükümet bildirileri, tanıtıcı konuşmalar, siyasal partilerin açıklamaları konularında özel düzenlemeler getirilmişti. 18. maddeye göre; "TRT hükümetin bildirilerini sadece hükümeti bağlamak kaydıyla yayınlamakla yükümlüdür. Ancak bunların hükümet bildirisi olduğu açıklanır. Kurul olağanüstü haller ile sıkıyönetim, seferberlik ve savaş haline inhisar etmek üzere hükümet konuşmalarını yayınlamakla yükümlüdür."

19. madde ise, "Hükümet uygulamalarının tanıtılması" başlığı taşımaktadır. Bu madde kamuoyunda tartışmalara yolaçmış bir maddedir. 19. maddeye göre; "TRT yayın esaslarına uymak, cevap hakkı doğuracak nitelikte olmamak ve siyasal çıkar amacı taşımamak kaydı ile mev-

zuat veya idarî kararlarla yürürlüğe konan ve halkın katılımı ile başarıya ulaşabilecek hükümet uygulamalarına, gerekçelerinin, yararlarının, vecibelerinin usul ve esaslarının kamuoyuna benimsetilmesini amaçlayan tanıtıcı Radyo ve TV programları hükümet tarafından TRT dışında hazırlanır ve 'haber bültenleri dışında' yayınlanır. Bu yayının hükümet uygulaması olduğu belirtilir.." Yasanın bu maddesinin geçmiş dönemlerde, TRT'nin haber bültenlerinde, hükümetin siyasal çıkar sağlamaya yönelik her tür faaliyetine yer vermesi eleştiriliyordu. Bu madde TRT'nin tarafsızlığını sağlamak, hükümetin önemli kararlarının halka duyurulmasını, benimsetilmesini sağlamak için konulmuştu. Ancak, uygulama bunu gerçekleştiremedi. *"İcraatın İçinden"* adını taşıyan, hükümet tarafından hazırlanan bu programlar biçimsel açıdan yasaya uygun olmakla birlikte, içerik açısından yasanın amacına aykırı mesajlar taşıyordu. Bu nedenle, muhalefet partileri tarafından şikayetler yapılıyor, RTYK, TRT'yi uyarıyordu. Geniş dinleyici ve izleyici grupları, bu programı TRT'nin hazırladığı bir program olarak algılayabiliyor, böylece kurumun "yansızlık" kavramı zedeleniyordu. 19. maddenin uygulanışının, kamuoyunun oluşmasında özellikle seçim dönemlerinde iktidar ve muhalefet arasında dengesizliğe yolaçtığı ileri sürülmüştü.

1984-1989 yılları arasında TRT kurumunun gerek yönetimi, gerekse yayınları değerlendirildiğinde, tarafsız kalabildiğini söylemek çok güçtür.

2954 sayılı yasadan sonra radyoların yayın düzeni

1983 TRT Genel Yayın Planı'nda radyoların yayını İç ve Dış Yayınlar başlıkları altında iki grupta toplanmıştır. İç Yayınlar; TRT-1, TRT-2, TRT-3 ve il radyolarını kapsamaktadır. TRT-1'in en geniş dinleyici kesimini kapsadığı gözönünde tutularak, dinleyiciyi sıkmadan ve yormadan anlatmak, eğitmek, haber vermek, müzik ihtiyaçlarını karşılamak, eğlendirmek ve en yaygın şekliyle millî kültür bütünleşmesini sağlamak, örgün eğitime yardımcı olmak, toplumsal, kültürel, ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmak, eğitim ve kültür düzeyi düşük olan dinleyicilerin ihtiyaçlarını gözönünde bulundurarak, bulundukları eğitim ve kültür düzeyinin üstüne çıkarılmalarına ve gelişmelerine yardımcı olması amaçlanmıştır. TRT-1 her gün ortak ve bölgesel olmak üzere 20 saat yayın yapmaktadır.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Özel radyoların rağbet ettiği programların başında sabahları arabayla işlerine giden kitleye yönelik "Gazete okuma ve yorum yapma" programları geliyordu. Fatih Altaylı bu programlarla kazandığı ününü daha sonra televizyon kanallarına ve gazetelere de taşıdı.

TRT-2'nin yayınlarının amacı ise şöyle belirlenmiştir: Çeşitli yaş, meslek, eğitim ve kültür düzeyindeki dinleyicinin bilgilerini arttırarak, görgülerini ve kültürlerini genişletmek, müzik ve haber ihtiyaçlarını karşılamak, kültürel gelişmenin sosyal ve ekonomik değişmelere ayak uydurmasını sağlamak, her türlü yozlaşmayı önlemek. TRT-2 1983 yılında her gün 12 saat bağımsız, 7 saat TRT-1 ile ortak yayınını gerçekleştirmiştir.

TRT-3'ün dinleyicinin müzik alanında eğitilmesine, müzik zevk ve kültürlerinin geliştirilmesine yardımcı olması ve Türkiye'de yaşayan ve turistik amaçla gelen yabancılara Türkiye hakkında doğru haber ve aydınlatıcı bilgi vermesi amaçlanmıştır. TRT-3 günde 18 saat yayın yapmaktadır.

İl Radyoları ise, anapostaların ulaşamadığı yörelerde, TRT-1'in amacına uygun ve yörelerin özellik ve ihtiyaçlarına göre yayın yapmak üzere kurulmuşlardır.

1983 yılında TRT'nin dış yayınları Türkçe ve yabancı dillerde yayın yapmaktadırlar. Türkçe yayınlar, özellikle yurt dışında yaşayan Türklere ve çalışmak için başka ülkelere gitmiş vatandaşlara yöneliktir. Yabancı dilde yapılan yayınlar; dünyada Türk dev-

leti ve ulusu hakkında olumlu bir kamuoyu oluşturmayı, Türkiye'yi politik, kültürel, ekonomik, sosyal, turistik ve coğrafî açılardan tanıtmayı amaçlamaktadır. Yabancı dildeki yayınlar; Avrupa, Kuzey Doğu Amerika, Ortadoğu, Kuzey Afrika, Balkanlar ve Güney Batı Asya yayın bölgelerine yapılmaktadır. 1983 yılında yayın dilleri; Türkçe, İngilizce, Almanca, Fransızca, Arapça, Elence, Sırpça-Hırvatça, Arnavutça, Bulgarca, Romence, Macarca, Azerice, Farsça, Urduca ve Rusça'dır.

1983 yılında radyoların yayın türlerine göre hedefleri; eğitim yayınları % 21 oranla en yüksek düzeyde TRT-1'de gerçekleştirilmek istenmiş, en fazla süre müziğin yayınlandığı posta % 94'le TRT-3, % 16 oranıyla en çok haber TRT-1 olarak belirlenmiştir. TRT-2 ve TRT-3'ün o yıllarda reklam yayını yoktur. TRT-2 ve TRT-3 postalarında eğlence yayınlarına yer verilmemektedir.

1984 yılında zamanın Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanı Vehbi Dinçerler'in bira reklamlarının yasaklanmasına ilişkin isteği TRT Genel Müdürlüğü'ne bildirildi. TRT Yönetim Kurulu, aldığı bir kararla radyo ve televizyonda alkollü içki reklamlarını yasakladı. Basın ve kamuoyu günlerce bu yasağı tartıştı. 1984'te % 1 oranında TRT-2 postasında da reklamlara yer verilmeye başlandı.

1985 yılında Türkiye Radyoları'nda yayın şebekesinin yeniden düzenlenmesine karar verildi. 1985 yılı içinde montaj çalışmalarının tamamlanması ile 22 FM vericisinin devreye girmesinin, 1986 yılı içinde de 50 FM vericisinin alımı ve montajının yapılmasının planlandığı bildirildi. Yeni FM vericilerinin yayına geçmesiyle Türkiye Radyoları'nm hem yayın alanının artması, hem de dinleyiciye daha kaliteli yayın götürmesi planlanıyordu.

Radyolarda canlı yayın

Radyoculuğumuzun ilk yıllarında tüm programların canlı yapılmasına karşın, daha sonraki yıllarda programcılık anlayışının ve teknolojisinin değişmesi, programların daha önceden kaydedilmesi (yazımlanması) biçiminde hazırlanıyordu. Banda alınmış programlar, yapılan hataların düzeltilmesine olanak vermesine karşın, güncelliği yakalayamama ve dinamizm eksikliğine yolaçıyordu. Ancak, banda kaydedilmiş programlar, devlet radyosu geleneği içinde bunlar üzerinde yoğun denetimin yapılabilmesini sağlıyordu. Yayının çoğunluğunun, banda daha önceden kaydedilmiş programlar olmasının yanında, 1984 yılına kadar canlı olarak yayınlanan bazı programlar da vardı. 1986 yılında canlı yayınlara biraz daha fazla önem verilmeye başlandı ve daha önce canlı yayınlananlar çeşitlendirilerek sayıları arttırıldı. Radyolarda, "Günaydın", "Günün İçinden", "Öğle Üzeri", "Gecenin İçinden" yayın süreleri arttırılarak canlı yayınlanmaya devam edildi.

1985 yılından sonra canlı yayınlara müzik programları da eklendi. Türk Sanat, Türk Halk ve Fasıl Müziği Özel Programları canlı olarak yayınlanmaya başlandı.

Radyo postalarının adlarının değişmesi ve Radyo-4

TRT-1, TRT-2 ve TRT-3 adıyla üç postadan yapılan radyo yayınlarına 18 Ekim 1987'de Radyo-4 eklendi. Yayınları Türk Sanat Müziği, Halk Müziği ile kısa haberlerden oluşan Radyo-4'ün, her gün 09.00-18.00 saatleri arasında 49 adet FM radyo vericisinden, stereo olarak yayın yapması planlandı.

1985 yılından başlayarak, altyapı çalışmaları sürdürülen Radyo-4'ün yayına başlamasıyla diğer radyo yayınları da ad değiştirdiler; Radyo-1, Radyo-2 ve Radyo-3 adlarını aldılar. Böylece Türkiye Radyoları, dört postadan yayın yapan bir radyo yayıncılığı gerçekleştirdi.

1988'de, TV-1'den yayınlanan bazı yabancı dizi ve filmlerin özgün sesleri Radyo-4'ten verilmeye başlandı. TRT bu yayının amacını, yabancıların çoğunlukla İngilizce olan bazı dizi ve filmleri kolayca izleyebilmelerini sağlamak ve Türk izleyicilerin yabancı dil eğitimlerine katkıda bulunmak olarak açıklamıştı.

1988 yılında Radyo-1'de canlı kuşak programlarının sayıları ve süreleri arttı, işledikleri konular çeşitlilik kazandı. Günde yaklaşık 17 saat olan Radyo-1 ortak yayını içindeki canlı yayın oranı, 1987 sonbahar döneminde % 12.60 iken, bu oran, bu yılın son döneminde % 28.01'e yükseldi.

Özel radyoculuğun başlaması girişimleri ve gelişmesi

1980'li yıllarda Türkiye'de özel radyo ve televizyonların kurulması için girişimlerde bulunuluyordu. 1985 Haziran'ında özel radyo kurmak için, TRT'ye 106 başvurunun yapıldığı dönemin genel müdürü tarafından açıklanmıştı.

1990'lı yıllara yaklaşırken, çeşitli gazeteler, yayıncılar ve video firmaları özel radyo-televizyon yayınları yapmak için girişimlerde bulundular. Bunlardan başlıcaları; *Hürriyet* gazetesi, *Türkiye* gazetesi, *Sabah* gazetesi, Karacan Yayınları ve Nadir Grubu'dur.

Tekelin sürmekte oluşu, çeşitli önerilerin gündeme getirilmesine neden olmuştur. Gazeteciler Cemiyeti TRT'nin özel kesimle ortaklıklar kurmasını önermiştir. Çoğulcu sistemin gerektirdiği haber alma özgürlüğünün, TRT tekeli ile sınırlandırılmış olması ve dinleyicilere seçme hakkı

Ticari, hür ya da yarı-resmi özel radyolar

RAGIP DURAN

Mustafa Kemal'in emriyle 1927'da kurulan Ankara Radyosu'ndan 65 yıl sonra Türkiye Cumhuriyet'i de "özel" radyolarına kavuştu. Önce Turgut Özal döneminin hukuksuz ve kanunsuz ortamında "de facto" yayına başlayan TRT dışı radyolar, bir ara yasadışı oldukları gerekçesiyle kapatıldı. Ancak daha sonra Başbakan Tansu Çiller'in de "Radyomu İstiyorum!" sloganı ve Anayasa'da yapılan değişiklikle yeniden ve yasal olarak yayına başladı.

Bu dönem iki açıdan ilginç:

Birincisi, özel radyoların birleşerek, Özel Radyo ve Televizyon Sahipleri ve Yayıncıları Derneği çatısı altında örgütlü bir protesto (Otomobil antenlerine kurdela takmak, TBMM'de girişimler, imza ve basın kampanyaları yürütmek gibi...) düzenlemelerine rağmen, kitlesel bir katılım gerçekleşmedi. Çünkü Türkiye'de, bir çok alanda olduğu gibi, TRT dışı radyolar da, toplumun somut isteği ve çabası sayesinde ortaya çıkmamış olduğu için, bu radyolar hükümetin bir kararı ile kapatıldığı zaman sahipsiz kaldı.

İkincisi, TRT kendisini inkar edercesine ve özel radyoların kapatılmasını fırsat bilerek TRT FM adı altında özel kisveli bir yayın başlattı. Özel radyolarda olduğu gibi gençlere yönelik yerli ve yabancı pop müzik parçaları çalan bu istasyon Türkiye'nin dört bir yanındaki dinleyicileriyle de telefon sohbetleri yaptı.

TRT FM örneği ve göreceli başarısı, TRT dışı radyoların temel niteliği hakkında önemli bir kararsızlık yarattı. Üstelik daha sonra, ancak 1994'de yayınlanabilen, yönetmelikleri ise 1995 başında henüz tamamlanamamış Radyo-Televizyon Üst Kurul Yasası, özel radyoları da TRT'leştirmeye yönelik maddeler içerdiği için, bu niteliksel kavram ve kimlik kargaşası, çoksesli bir radyo dünyası yaratılmasını büyük ölçüde engelledi.

Batı'daki örnekleriyle kıyasladığımız zaman, Türkiye'deki "özel" radyoların gerçek anlamıyla özel olmadıkları söylenebilir. Burada terminoloji ve etimoloji üzerinde kısaca durmakta yarar var: "Özel", sözcük anlamı itibarıyla "genel"in ya da "kamu"nun zıttı. Oysa ki Türkiye'de, TRT'nin temel özelliği ne genel olmak ne de kamuya ait olması. TRT herşeyiyle (Yasa, yayın, kadro) esas olarak resmi bir yayın kuruluşu. Hatta anglo-sakson ve özellikle BBC örneğinin ortaya çıkardığı ve özel radyolar için kullanılan "ticari" sözcüğü de Türkiye için geçerli değil. Çünkü, İngiltere'de BBC reklam geliri almadan yaşayan bir yayın kurumu iken, Türkiye'de TRT'nin yakın zamana kadar en önemli gelir kaynağını reklamlar oluşturuyordu. Bu durumda, TRT-dışı radyoların temel özelliğinin gayri-resmi olması beklenirdi. TRT'nin yapısı, doğası gereği dolduramadığı boşluk, resmi haberler, resmi tarz eğlence, yasaklanmış ve sansürlenmiş müzik türleri ya da parçaları dışındaki özgür hiç olmazsa özerk programcılık alanı idi. Türkiye'nin özel değil, HÜR radyolara ihtiyacı vardı.

Merkeziyetçi yönetim tarzının beşiği Fransa'da, 80'li yıllarda devletin radyo ve televizyon kuruluşu olan Radio France'a (Eski ORTF) ve ticari radyolar olan RTL, RMC, Europe 1 gibi özel sektörün radyo istasyonlarına karşı alternatif olarak ortaya çıkan radyolar işte tam da bu sıfat, yani Hür Radyo (Radios Libres) adıyla piyasaya çıktı. Fransa'da gerek haber, gerek müzik ve eğlence programları açısından devlet radyosu France-Inter'i RTL, RMC ve Europe 1 ile aynı saflarda, aynı kategoride buluyoruz. Temel nitelikleri yerleşik düzenin temel değer yargıları alanında yayın yapmaları. Yeni cephede, Hür Radyolar dünyasında ise Carbone 14'dan Radio Libertaire'e, Radio Nostalgie'den NRJ'ye kadar yüzbir sesli bir yelpaze görüyoruz. Hür radyolar, yayın politikaları ve dinleyici kitlesi açısından da hem "spécialisé" (Belirli bir tema ya da dinleyici kitlesi üzerinde uzmanlaşan ve özgün yayın yapan) hem de "communautaire" (Topluluğa, cemaate ait) niteliklere sahip.

NRJ istasyonunun başına gelen bir olayı da bu arada kaydetmek gerek: Türkiye'deki Üst Kurul'un babası sayılan Fransa'daki "Audiovisuel Yüksek Şura", Nouvelle Radio de la Jeunesse (Gençliğin Yeni Radyosu) sözcüklerinin kısaltılmışı olan ve aynı zamanda "Enerji" şeklinde okunan NRJ istasyonunun kendisine tahsis edilen frekansın yanısıra başka frekanslara da taşması ve belirlenen yayın gücünü aşması nedeniyle yayınlarına son verilmesini, Paris'te Concorde meydanında yüzbine yakın genç protesto etti. Hür Radyoların atası sayılabilecek Radio Caroline, 60'lı yıllarda Manş Denizinde, kimi zaman da Kuzey Deniz'indeki uluslararası sularda seyreden bir gemiden rock ve pop müziği yaparken, Hollanda'daki bir posta kutusu numarası aracılığıyla dinleyicileriyle ilişkiye geçiyordu. Radio Caroline, yasanın boşluklarını uluslararası sularda bulmuştu.

Yunanistan'da ve biraz da olsa İngiltere'de, devletçi ve resmi ağır-

→

lıklı radyo yayıncılığı yasaları, korsan radyoların ısrarlı girişimleri sayesinde ya değiştirildi ya da yumuşatıldı. Korsan radyolar, ilk başta meşru idiler ancak yasal değildiler. O süreç içinde meşruluklarını muhafaza ederek yasal hale geldiler. İtalya'da yerelliğin de verdiği avantajla, kent radyoları semt radyolarını izledi.

Türkiye'nin "özel" radyoları

Türkçede kamu sözcüğünün biraz 'resmi' içeriği var, resmi anlayışı çağrıştırıyor. Radyo yayıncılığında haber olsun, müzik-eğlence programı, drama ya da belgesel olsun, somut gerçeklerden yani hayattan yola çıkmak gerektiği gibi, bazı kaynaklara da ihtiyaç var. Hem resmi devlet radyosu hem de özel adı verilen radyolar aynı kaynaklardan beslendiğinde, iki yayın türü arasındaki fark giderek azalıyor. TRT'nin haberleri, haberleri sunuş tarzı, haber sıralaması ile radyoların haber, sunuş tarzı ve sıralaması arasında neden temel bir fark olmadığı sorusuna teknik gerekçe kategorisinden yanıt verilecek olursa, TRT ve özel radyoların haber kaynaklarına bakmak gerekecek. Her ikisi de Anadolu Ajansı ya da TRT ya da o günkü büyük gazeteleri kullanıyorlar. Müzik açısından bir kaç kuraldışı örnek hariç, TRT ve özel radyoların müzik politikalarını show business dünyası ve onların Chart ve Top Ten'leri belirliyor.

Türkiye'de özel radyolar var ama henüz bu özel radyolara dışarıdan program yapacak prodüksiyon şirketleri yok, bağımsız radyo gazetecileri de henüz ortaya çıkmadı. Bu teknik gerekçelerin yanısıra ideolojik, siyasi nedenler de var kuşkusuz. En önemlisi bağımsız, yani devletten bağımsız bakış açısının toplumda henüz yeterince kök salamamış olması.

95 başlarında Türkiye'de radyo, yazılı basınla televizyon arasında bir geçiş noktasında bulunuyor. Radyo, bir medya olarak, henüz kendi özgünlüğünü kavrayabilmiş ve uygulamaya koymuş durumda değil. Radyo dili hala gelişmedi. Kısaca "Merhaba" demektense, "Bizi dinleyen herkese merhaba" diyen radyo sunucusu, acaba kendisini dinlemeyenlere ne diyor? Programcılık anlayışı emekleme çağında. Türkiye'de özel radyolar, kimi zaman sesli gazete, kimi zaman da görüntüsüz televizyon rolünü oynuyor.

TRT ile TRT dışı radyo istasyonları, içerikten çok tarzları sayesinde birbirinden güç de olsa ayrılabilirken, özel sıfatlı radyoları birbirinden ayırabilmek için istasyon kimliği anonsu beklemekten başka çare yok. Bu tekdüzelik, sonucunda özel radyolar, içerik değil de cıngıllarıyla birbirinden ayırdedilebiliyor.

Türkiye'de insanların genel kanaat olarak, devlet-ulus-halk-birey arasındaki ilişkilerdeki öncelikli tercihleri gözönünde bulundurulur, ayrıca her ülkenin radyosu o ülkenin sosyolojik yapısının belirli ölçüde bir aynası olduğu düşünülürse, Türkiye'de özel radyolar aslında çok da başarısız sayılmayabilir.

İstanbul'da Esenler ve Ümraniye'de, Ankara'da SHP'li Belediye döneminde merkezde, İzmir'de Alsancak'ta, Anadolu'nun çeşitli kent hatta kasabalarında mesleki yetkinlikleri olmasa da, gerçek anlamda toplumun hem özel hem de hür radyolarını yaratmak için umut verici girişimler var. Özel radyoların temel özelliği hür yayıncılık olduğunda, radyo dinleyicileri daha geniş ve gerçekten birbirinden farklı istasyonlardan oluşan bir yelpazeyle serinleyebilecekler.

verilmemesi eleştirilmektedir. Buna karşı; TRT tekelinin kaldırılmasının, özel kuruluşlara yayın izni verilmesinin, ülkenin güvenliği ve bütünlüğü açısından sakıncalı olduğu görüşünü savunanlar da vardır. Bu görüşü savunanlar; toplumun gereksinimleri gözönünde bulundurularak, belediye, üniversite gibi kamu kuruluşlarına, eğitim amacı ile, radyo ve televizyon yayını yapma hakkının verilmesini savunuyorlardı. Ancak, yasal düzenlemeler o tarihlerde böyle bir uygulamaya da olanak vermemekteydi.

1989 Mayıs ayında yapılan Belediye seçimlerinden sonra, büyük kentlerde radyo ve televizyon kurma hazırlıklarına girişildi. Bu konuda İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Bakırköy Belediyesi, Ankara Büyükşehir Belediyesi radyo kurma girişimlerini sürdürdüler. İzmit Belediyesi de oldukça uzun süre yayın yapan belediye radyoları arasında yeraldı.

80'li yılların sonlarında, ülkede 1982 Anayasası, 2813 sayılı Telsiz Kanunu ve 2954 sayılı Türkiye Radyo Televizyon Yasası hükümleri uyarınca, radyo ve televizyon yayıncılığında devlet tekeli sürerken, özel radyo ve televizyonlar birer birer kurularak yayınlara başladılar. Böylece, yasal dayanağı olmayan fiilî bir durum yaratılmış oldu.

Siyasal partilerin özel yaklaşımı ise şöyleydi; iktidardaki ANAP, TRT tekelinin kaldırılması konusunda özel kesimden ve yerel yönetimlerden gelen isteklere olumsuz bakıyordu. Gerekçe olarak da; özel yayıncılığın eğitim ve kültüre yönelik programlara yer vermeyeceği, reklâm alabilmek için daha çok dinleyici çekecek eğlence türü programlara ağırlık vereceği öne sürülerek dolayısıyla TRT tekelinin kalkması için zamanın erken olduğu savunuldu. SHP'de, TRT için özerk bir yapı istenmekte, ancak özel kesime yayın hakkı vermek için

TRT tekelinin kaldırılması düşünülmemektedir. Yerel yönetimlerin hizmetlerini halka daha iyi götürmek için radyo yayınlarını yapmalarına izin verilmesini TRT tekelini bozucu bir durum olarak görmemektedir.

Siyasal partilerin çoğunluğunun özel radyo ve televizyonculuğu Türkiye için erken bulmalarına karşın, teknolojik gelişmelerin ülke sınırlarını aşmaları, bu yayınların denetimlerinin güçleşmesi, dünyadaki demokratik arayışlar, çoğulculuk özlemlerinin yansımaları, liberalizmin getirdiği özelleşme isteği ve radyo yayıncılığının kârlı bir iş olarak görülmesi, özel radyoların kurulup yaygınlaşmasına olanak tanıdı.

1989'da 3517 sayılı yasa uyarınca TRT'nin radyo ve televizyon vericileriyle ilgili taşınır, taşınmaz tüm malvarlığı ve bu tesislerde görevli 1354 teknik personel TRT Genel Müdürlüğü'ne devredildi. TRT'nin yayınları, Ulaştırma Bakanlığı gibi siyasal kimliğe sahip bir kuruma bağlı PTT tarafından gerçekleştirilmeye başlandı. Bir anlamda gelecekte bu tesislerin özel sektöre satılması ya da kiralanmasını sağlamak için bir kapı aralanmış oldu.

SHP, 3517 sayılı yasanın Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle 10 Mart 1989'da Anayasa Mahkemesi'nde dava açtı. Anayasa Mahkemesi, adı geçen yasanın bazı maddelerini iptal ederek, hükümete altı ay içinde yeni bir yasa hazırlama görevi verdi. 3517 sayılı yasanın iptal edilen hükümleri ortadan kalkarken, TRT'ye ait radyo ve televizyon vericilerinde görevli personelin PTT'ye devri dayanaksız kaldı. PTT'ye vericilerle birlikte devredilmeleriyle, birtakım haklarından yoksun kalan yaklaşık 1300 TRT personeli Ankara İdare Mahkemelerine başvurarak davalar açtılar.

Radyo-TV yayınlarının özelleştirilmesi yönünde bir başka girişim de, PTT'nin özelleştirilmesi hazırlıkları oldu. Meclise sunulan 406 sayılı Telgraf ve Telefon Kanunu tasarısında "... telekomünikasyon yatırımlarının yerli ve yabancı özel sektöre açılması gerektiği" savunuldu. Türkiye'nin yeni telekomünikasyon teknolojilerini alması ve yurt çapında yaygınlaştırması için 1992 yılında 12.5 trilyon lira gerektiği, PTT'nin yaptığı 4 trilyonluk yatırımın yeterli olmadığı, aradaki farkın yerli ve yabancı özel sektörün yatırımlarıyla kapanması gerektiği ileri sürüldü.

Tüm bu gelişmeler olurken, Türkiye'de özel radyolar büyük bir hızla çoğalmaya başladı. Kısa sürede özel radyoların sayısı 500'ü aştı.

Radyo yayıncılığı, teknik araç ve gereç açısından, televizyona göre daha ucuz olduğundan çok fazla ilgi gördü.

Özel radyolar, yayınlarını sürdürürken, karşılaştıkları sorunları çözebilmek ve dayanışma sağlamak için "Radyo-Televizyon Yayıncılığı Derneği" adı altında bir dernek kurdular. Dernek, Türkiye'de daha kaliteli bir radyo ve televizyon yayıncılığının yapılmasına katkıda bulunmayı amaçlıyordu.

Özel radyolar yayına başladıktan sonra, reklam pastasından bu radyolara düşen bölüm artmıştır. Özel radyoların kurulmasından önce, 800 milyara yaklaşan TRT radyolarının reklam gelirleri, 1992'de % 8 gerilemiştir.

Özel radyoların bir kısmı, reklam gelirlerinden başka, Coca-Cola Efes-Pilsen, Lewis, Pepsi-Cola gibi şirketlerce desteklenmişlerdir. Sponsorlar tarafından desteklenen radyolarda, bu sponsorların öncelik hakkı bulunmaktadır. Bu firmaların adlarına yönelik programlar yapılmakta, reklamları yayınlanmakta ve rakip firmaların ürünlerini tanıtan reklamlara yer verilmemektedir.

Özel radyoların kadroları daha çok amatör gençlerden oluşmaktadır. Genellikle bu radyolarda 20-25 kişi çalışmaktadır. Ekonomik nedenler ve TRT denetimi nedeniyle bu radyolara TRT'den geçişler olmaktadır.

Yayınların büyük çoğunluğu müzik, haber ve reklamlardan oluşmaktadır. Söz programı olarak talk-show ve dert dinleme köşeleri vardır. TRT radyoculuğunun geleneksel, resmî ve ilkeli yayıncılığına özel radyolarda rastlanmamaktadır. Ancak, Türkçe'nin hatalı kullanılışına yoğun eleştiriler getirilmektedir. Dinleyicilerle sıcak diyalog kurma adına, özensiz bir yayıncılık dili kullanılması, argo sözcükler, yanlış vurgulamalar ve telaffuzda hata yapılması radyoların bir kültür ve eğitim aracı olma işlevine gölge düşürmekteydi.

Müzik yayınlarında arabesk ve pop müziğin ağırlıklı olduğu görülmektedir. Yayın akışlarında eğitim, kültür ve sanat programlarına rastlamak hemen hemen olanaksızdır. Türkçe'nin İngilizce gibi vurgulanması ve dinleyicilerle kurulan canlı telefon bağlantıları radyo yayıncılığının belirgin özellikleridir.

Söz yayınları olarak her radyo kanalında gazete başlıklarını okuma ve yorumlama türünde programlar yeralmaktadır. Gazete tirajlarının düşük olduğu bir ülkede, bu tür programlar gazete haberlerini ve yorumlarını geniş kitlelere yaymaktadır. Ancak, özel radyo yayınlarında yazılı basına dayanan bu tür programlar dışında üretilen söz programlarına rastlanmamaktadır.

Türkiye'de geniş yığınlara seslenen ilk özel radyolar arasında; 99 gencin kurduğu Turkuaz Holding'in "Genç Radyo"su, Vakkoroma'nın "Power FM"i ve "Enerji FM", "Number One", "Süper FM", "Best FM", "Metropol FM" vb. sayılabilir.

1993 yılında Türkiye'de yayın ya-

pan 500'ü aşkın özel radyo vardı. Bu radyolar yayınlarını ya uydu sistemleriyle, ya da konvansiyonel sistemlerle yapmaktadırlar. Uydu sistemi ile yayın yapanlar, yayınlarında Eutelsat sistemini kullanmaktadırlar. Bunların bir bölümü yurt içinden, bir bölümü de yurt dışından yayın yapmaktadır.

Özel radyo ve televizyon yayınlarının durdurulması

1993 yılının Nisan ayında Ulaştırma Bakanlığı'nın yurt içinden yayın yapan radyo ve televizyonları kapatma kararı tüm yurtta geniş yankılar uyandırdı. Demokratik kitle örgütleri ve meslek kuruluşları bu kararın antidemokratik olduğunu ileri sürdüler. Bu olay üzerine Başbakan Demirel, muhalefet partilerine 1982 Anayasası'nın 133. maddesindeki radyo-televizyon yayınlarındaki devlet tekelinin kaldırılması çağrısında bulundu. Anayasa değişikliği tartışmaları sürerken, bilimsel çevreler, kamusal yayıncılığın özerk statüde düşünülmesi gerektiğini savundular. 17 Nisan 1993 günü Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ölümü üzerine, Süleyman Demirel Cumhurbaşkanlığı, Tansu Çiller de Başbakanlık makamına geldiler. Başbakan Çiller, ilk işinin özel radyoları açtırmak olacağını açıkladı. 8 Temmuz 1993 tarihinde 3913 sayılı kanunla Anayasa'nın 133. maddesinde yapılan değişikliğe göre özel radyo ve televizyon kuruluşları, yasalar çerçevesinde özgürce yayın yapabileceklerdi. Devletin yayın organı ve devletten destek alan haber ajanslarının özerkliği yayınlarının tarafsızlığı ilkesi de benimsendi. Anayasa değişikliği 10 Temmuz 1993'te *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.

Ancak, özel radyo ve televizyonların kuruluşunu, yayın ilkelerini düzenleyecek yasa tasarısının TBMM'de görüşülmesi çeşitli nedenlerle gecikti. İlkesiz ve kuralsız yayıncılığın sakıncaları toplumun bir çok kurum ve kuruluşlarınca eleştirilmesine karşın, bu alanı düzenleyen yasa 13 Nisan 1994'te kabul edildi ve 20 Nisan 1994'te *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.

Ülkemizde yayın yapan tüm radyo ve televizyonların sayıları kesin olarak bilinmemekle birlikte lisans izni için başvuranların sayıları bellidir.

ABC ARŞİVİ

Dönemin Ulaştırma Bakanı Yaşar Topçu 1993 yılındaki "Radyo kapatma kampanyasının" aktörlerindendi. Ancak Tansu Çiller DYP Genel Başkanlığı yarışında "Radyomu istiyorum" sloganını da "kullanınca" 4 Haziran 1993'te Çiller'in Topçu'nun partisine genel başkan olmasıyla radyolar da yayına başladılar.

RTÜK yurt genelinde 1600 radyonun faaliyet gösterdiğini belirtmiştir. Gazetelerin radyo-TV sayfalarında ve özel eklerinde; *Radyo Kulüp, Radio Contact, Alem FM, Number One FM, TGRT FM, Metropol FM, Radyo Mega, İstanbul FM, Power FM, Veys FM, Radyo Umut, Best FM, Hür FM, Capitol FM, Klas FM, Balins FM, Radyo Foreks* gibi daha geniş alana yayın yapanların günlük program akışları yayınlanmaktadır. Özel radyolar, seçtikleri Türkçe olmayan adları gibi, çoğu yabancı dildeki program adlarıyla yayınlarını sürdürmektedirler.

Yayın ilkelerinin belirlenmesi

20 Nisan 1994 tarihinde *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe giren 3984 sayılı *Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkındaki Kanun*'a göre yapılmaktadır. Yasa, 4. maddesinde radyo ve televizyonların uymakla yükümlü bulundukları yayın ilkelerini belirlemektedir. Tüm bu yayınların, kamu hizmeti anlayışı içinde yapılacağı maddenin başında vurgulanmıştır. Radyolar ve televizyonlar, özel girişimin elinde ve yönetiminde yayın yapsalar da, kamu hizmeti kavramının gereklerini uygulamak ve yerine getirmek zorundadırlar.

Yayın ilkeleri, radyo ve televizyonlara eğlendirme işlevinin yanında başka işlevler de yüklemiştir. 4. maddenin p bendinde "... yayıncının haber verme, eğitim, kültür ve eğlendirme sorumluluklarını dikkate alarak, yayın türleri ve süreleri ile asgari niteliklerini öngörmek suretiyle, aşamalı bir biçimde gerçekleştirmeleri..." gerekliliği belirtilmiştir. Bu düzenlemeye göre, özel radyoların işlevlerinin müzik kutusu olma dışında, eğitim ve kültür programları yapma ve yayınlama işlevleri de vardır.

Aynı maddenin "s" bendinde, radyo ve televizyonların "demokratik kurallar çerçevesinde, kamunun siyaset, eğitim ve kültürel alanlardaki beklentilerine cevap verecek şekilde, demokratik gruplar ve siyasi partiler arasında fırsat eşitliği sağlanması esasına..." uymak zorunda olduğu belirtilmektedir.

Radyo ve televizyon yayınlarının Türkçe yapılması, ancak evrensel kültür ve bilim eserlerinin oluşmasında katkısı olan yabancı dillerin öğretilmesi veya bu dillerde haber iletilmesi amacıyla bu dillerin kullanılabi-

leceği aynı maddenin son bendinde vurgulanmaktadır. 3984 sayılı yasa, radyo ve televizyon faaliyetlerini düzenlemek amacıyla, özerk ve tarafsız bir kamu tüzel kişiliği niteliğinde bir kurum olan Radyo ve Televizyon Üst Kurulu'nu getirmiştir. Yasaya göre, "Üst Kurul, basın, yayın, iletişim teknolojisi, kültür, din, eğitim, hukuk alanlarında birikimi olanlardan ve yükseköğretim görmüş, devlet memuru olma niteliğine sahip, beşi iktidar partisi veya partilerinin, dördü muhalefet partilerinin göstereceği adaylar arasından TBMM'ce seçilen dokuz üyeden oluşur."

Çok önemli yetkiler verilmiş olan Üst Kurul'un oluşumu incelendiğinde, hükümete bağlı bir yapının gerçekleşmesi kaçınılmazdır. Bu durumda yasaya göre tarafsız olacağı varsayılan bir kurumun tarafsız olabilmesi çok güçtür.

Üst Kurul; 2813 sayılı Telsiz Kanunu'nun ilgili hükümleri saklı kalmak koşuluyla, frekans planlamalarını yaptırmak, yayın izni ve lisans vermek, kanal ve frekans bandları tahsis etmek, verici tesisleri kurma, işletme, uç linkleri kurulabilmesi için telekomünikasyon tesisleri kurma ve işletme izni verme yetkisine sahiptir. Teknolojik paylaşım konusundaki yetkilerine ek olarak; "Radyo ve televizyon yayınları ile ilgili olarak kamuoyunda doğan tepki, beğeni ve hassasiyetleri sürekli olarak izlemek ve gerekli yönlendirmelerde bulunmak amacıyla gerekli kamuoyu araştırmalarını yapmak ve yaptırmakla" da görevlidir. Üst Kurul'un radyo ve televizyon yayınlarını uyarı, durdurma ve iptal yetkileri de vardır. Yasanın 33. maddesine göre; "Üst Kurul, öngördüğü yükümlülükleri yerine getirmeyen, izin şartlarını ihlal eden, yayın ilke ve esaslarına aykırı yayın yapan özel radyo ve televizyon kuruluşlarını uyarır. Bu uyarıda ihlâlin niteliği, ağırlığı ve tekrarı halinde sonuçları açıkça belirtilir. İhlâlin tekrarlanması halinde, ihlâlin ağırlığına göre izin uygulaması bir yıla kadar geçici olarak durdurulur veya yayın izni iptal edilir."

Yeni yasa, yayınların yargı kararları saklı kalmak kaydıyla önceden denetlenemeyeceği ve durdurulamayacağı hükmünü getirmiştir. "Ancak, millî güvenliğin açıkça yetkili kıldığı hallerde, yahut kamu düzeninin ciddî bir şekilde bozulması kuvvetle ihtimal dahilinde ise, Başbakan veya görevlendireceği bir bakanın yayını durdurabileceği"ni belirterek, siyasal gücün basın üzerindeki egemenliğini ve etkisini ortaya koymuştur.

Yasaya göre, "gerçek ve tüzel kişilerin kişilik haklarına saldırı teşkil eden yayınlar ile, gerçeğe aykırı olduğu iddia edilen yayınlara karşı cevap ve düzeltme hakkı tanınması için ilgililer yargı yoluna başvurabilirler."

Yayın kuruluşları yaptıkları her yayının bandını bir yıl süreyle saklamakla yükümlüdürler. Cevap ve düzeltme hakkı isteyen kişi, yazılı olarak üst kurula başvurarak yayın bandından ücretini ödeyerek bir kopya isteyebilir. Yargı gerekli incelemeyi yaptıktan sonra, verilen karara göre düzeltme ve cevap hakkı kullanılır.

Türkiye'de özel radyo ve televizyon yayınları yasal düzenleme yapılmadan başladığında, kamuoyu bu yayınlarla çoğulcu bir yayın düzeninin gerçekleşeceği beklentisi içindeydi. Ancak, 3984 sayılı yasanın yürürlüğe girmesinden sonra, toplumdaki farklı çıkar ve düşünce gruplarının radyo ve televizyon kuruluşu kuramayacağı ve yayın yapamayacağı anlaşıldı. 29. maddeye göre; "Siyasi partiler, dernekler, sendikalar, meslek kuruluşları, kooperatifler, vakıflar, mahallî idareler ile bu idarelerce kurulan veya bu idarelerin ortak oldukları şirketler, iş ortakları, birlikler ile üretim, yatırım, ihracat, ithalat, pazarlama ve finansal kurum ve kuruluşları kuramaz ve bunlara ortak olamazlar." Bu maddeyle; bir toplumda demokratikleşmeye katkısı olabilecek geniş tabanlı ve örgütlü kuruluşların radyo ve televizyon yayını yapmaları yasaklanmıştır. Yasaklamaların dışında kalanlar, ilgili maddenin deyişiyle, "özel radyo ve televizyon kuruluşları anonim şirket olarak kurulurlar."

Yasaya göre; belirli bir özel radyo ve televizyon kuruluşunda yabancı sermaye payı % 20'yi geçemez.

Türkiye'de gazete çıkaran gerçek ve tüzel kişiler ile, basınla ilgili mevzuata göre gazete sahibi olanlar birarada % 20'den fazla hisse sahibi olamazlar. Bu hüküm bu şahısların bir ile üçüncü dereceye kadar (dahil) kan ve sıhrî hısımları hakkında da uygulanır.

"Belirli bir özel radyo ve televizyon kuruluşunda ortak olan yabancı gerçek veya tüzel kişi, bir başka özel radyo ve televizyon kuruluşunda ortak olamaz" hükmüyle bu alanda tekelleşmenin önüne geçilmek istenmiştir.

KAYNAKÇA

Uygur Kocabaşoğlu, *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna,* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.

T.C. Devlet Plânlama Teşkilâtı Müsteşarlığı, *Altıncı 5 Yıllık Kalkınma Plânı, Radyo-TV ve Haber Hizmetleri, Özel İhtisas Alt Komisyon Raporu,* Ankara, 1988.

TRT Dünden Bugüne Radyo-Televizyon (1927-1990), TRT Yayını, Ankara, 1990.

359 sayılı *TRT Yasası.*

Avrupa Sınırötesi Televizyon Sözleşmesi.

Ali Ulvi Yaman, *Türkiye'de Televizyonun Gelişimi ve Özel Televizyonlar Sorunu,* (Çoğaltma), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1993.

Aydan F. Aydın, *Kitle İletişim Sürecinde Radyo,* (Çoğaltma), Doktora Tezi, İstanbul, 1993.

Reklamcılık

80'lerden 90'lara reklamcılık

GAYE BORALIOĞLU

Ç E R Ç E V E Y A Z I

Reklamda özdenetimin esasları

☞ Grafik Sanatlar, Günlük Hayat, Kültür, Radyo, Sinema, Televizyon

80'lerden 90'lara reklamcılık

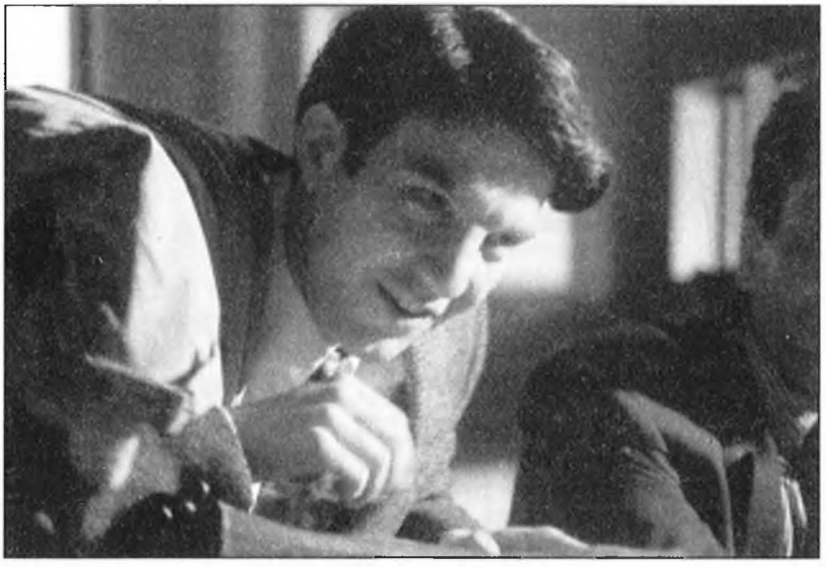
GAYE BORALIOĞLU

80'li yıllar, Türkiye'de reklamcılığın kurumlaşma ve çok uluslulaşma yılları olarak tanımlanabilir. 60'larda filizlenen, 70'lerde gelişip serpilen reklamcılık, 80'li yıllarda kökleşme, dal budak salma dönemini yaşamaya başladı. 12 Eylül'ün ardından Turgut Özal'la birlikte esmeye başlayan liberalizm rüzgârı, reklam fidanlarının gelişmesinde önemli rol oynadı. Sonuçta; reklam ajanslarının sayısı arttı, profesyonelleşme süreci hızlandı, reklamda uluslararası ilişkiler gelişti; bu ilişki hem yabancı ortaklıklar oluşması yoluyla ticari olarak, hem de uluslararası teknik ve stratejilerin uygulanması yoluyla mesleki olarak gerçekleşti. Reklam sektörü kendi kurumlarını oluşturdu, reklam yan sektörleri gelişti.

Kısaca, reklam sektörü, yalnız ticari hacmiyle değil, tüm kurumları ve yöntemleriyle, yarattığı iş olanaklarıyla ve tabii medyalarda kapladığı yerle Türk toplumunun yaşantısının önemli bir parçası haline geldi.

Tam **hizmet ajansları**: 80'li yıllarda reklamcılık, bir ürün ya da hizmetin "reklamını" yapmak gibi dar anlamından sıyrıldı. Artık "müşteri" yalnızca bir ürün ya da hizmet değil, bir kurum, bir kişi, hatta bir kavram bile olabiliyordu. Müşterinin yalnızca anlık ihtiyaçlarına çözüm aranmıyor, araştırmalarla rakipleri arasındaki konumu tüm yönleriyle ortaya çıkarılıyor, o güne kadar varolan imajı olumlu ve olumsuz yönleriyle değerlendiriliyor, bu değerlendirmeye uygun olarak, hedefler saptanıyordu. Verilecek reklam mesajından tonuna, basın ve halkla ilişkilerde izlenecek yöntemden medya kullanımına dek bu hedefler gözetiliyor; strateji ve taktikler bu hedefe göre belirleniyordu. Böylesi bir reklam anlayışının sonucunda da "tam hizmet" ajansları oluştu.

Tam hizmet ajansları, müşteri temsilcileri, reklam yazarları ve sanat yönetmenleri gibi "klasik" reklam birimlerinin yanısıra araştırma, medya planlama, grafik, TV prodüksiyon gibi reklamcılığın geniş anlamına uygun ihtiyaçlara cevap verecek farklı birimleri de içeriyordu. 80'lerin orta-

1990'lar televizyon reklamcılığı alanında köklü bir değişime sahne oldu. Bu dönemde "uzun" ve "dizi" reklamlar yaygınlaştı. Bu tarz reklamın öncüsü Yapı Kredi Bankası'nın "Bay Pardon" tipi ise hayli tutuldu, birçok izleyici gelecek bölümleri merak etti.

larına doğru gelindiğinde, Türk reklamcılık sektöründe 30 kadar tam hizmet ajansı bulunuyordu. Bunların başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz: Ajans Ada, Birleşik Reklamcılar, Cenajans, Grafika, Güzel Sanatlar, Manajans, Markom, Merkez Ajans, Moran, Pars, Reklamevi, Yaratım.

Reklamcılar Derneği: Reklam sektöründeki kurumlaşmanın ilk önemli adımı Reklamcılar Derneği'nin kurulmasıydı. 31 Ekim 1984'te resmen kurulan ve kurulduğunda 29 üyesi bulunan Reklamcılar Derneği'nin ilk başkanı Türk reklam sektörünün duayeni, Manajans'ın kurucusu Eli Acıman oldu. Derneğin kurucu üyeleri ise Eli Acıman, İsmail Affan Başak, Nazar Büyüm, Atilla Öğüt, Muammer Öztat, Zühtü Sezer, Halit Turgut Talayer ve İzmir Tolga'ydı. Merkezi İstanbul'da olan Reklamcılar Derneği, tüzüğünde şöyle tanımlanıyordu: "Reklamcılar Derneği, günümüzde ekonominin ve toplumun değişen ve gelişen ihtiyaçlarını reklamcılık ve pazarlama haberleşmesinde karşılayabilmek ortak bağıyla birleşen kişilik itibariyle ve ticari yönden saygın üyelerden oluşan, kâr amacı taşımayan bir kuruluştur."

Yine Reklamcılar Derneği Tüzüğü'nde, derneğin amaç ve hedefleri şöyle belirtilmişti:

a. Her üyenin kişisel ehliyetini artırmak ve yeterliliğini daha da geliştirmek için, üyeler arasında bilgi, tecrübe ve düşünce değişimine olanak hazırlamak.

b. Reklam standart ve uygulamalarını geliştirmek; başka kuruluşlarla işbirliği yoluyla iletişim sektörünün bir bütün olarak gelişmelerden yararlanmasını sağlamak.

c. Yeni eğilimlerin, olanakların, tekniklerin ve metodolojilerin araştırma yapılmasını gerektirdiği durumlarda, inceleme ve tahlil çalışmalarını başlatmak.

TABLO 1

TÜRKİYE'DE CARİ REKLAM HARCAMALARININ CARİ GSMH'YE ORANI 1975-1994

Yıllar	Toplam Reklam harcamaları (Milyon TL)	GSMH I (Eski) (Milyar TL)	GSMH II (Yeni) (Milyar TL)	Reklam harcamalarının GSMH'ye Oranı (%) I	Reklam harcamalarının GSMH'ye Oranı (%) II
1975	955	536	679	0.178	0.141
1976	1.277	675	854	0.189	0.150
1977	2.048	873	1.105	0.235	0.185
1978	2.592	1.291	1.651	0.201	0.157
1979	3.596	2.200	2.816	0.163	0.128
1980	7.928	4.435	5.362	0.179	0.148
1981	19.620	6.554	8.040	0.299	0.244
1982	26.858	8.735	10.700	0.308	0.251
1983	28.856	11.552	14.111	0.250	0.204
1984	44.594	18.375	22.716	0.243	0.196
1985	54.190	27.797	35.975	0.195	0.151
1986	88.439	39.370	52.064	0.225	0.170
1987	173.792	58.565	76.613	0.297	0.227
1988	297.737	100.582	134.060	0.296	0.222
1989	68.751	170.214	235.306	0.364	0.263
1990	1.308.280	287.254	399.840	0.455	0.327
1991	2.556.180	453.207	630.785	0.564	0.405
1992	7.518.448	774.319	1.077.718	0.971	0.698
1993	25.564.000	1.227.682	1.708.722	2.082	1.496
1994	85.283.651	–	4.008.827	–	2.127

Kaynaklar: 1. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Temel Ekonomik Büyüklükler, Haziran 1993.
2. Manajans Yıllık Reklam Harcamaları Raporları (1975-1984).
3. Bileşim Piyasa Araştırma Merkezi Ltd. Şti'nin Reklam Harcamaları Raporları (1985-1994).
T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü 1990 yılında milli gelir serisini revize etmiştir.

1994 sonu itibariyle 70 üyesi bulunan Reklamcılar Derneği'nde Eli Acıman'dan sonra sırasıyla, Ajans Ada'nın sahibi Ersin Salman, Birleşik Reklamcılık'ın ortaklarından İzmir Tolga ve Young & Rubicam Reklamevi'nin sahibi Atilla Aksoy başkanlık yaptı. Kurulduğundan bu yana sektörün en önemli ve saygın mesleki kurumlarından biri olarak çalışmalarını sürdüren Reklamcılar Derneği'nin sektör adına yaptığı en önemli faaliyetlerden biri de Kristal Elma Reklam Yarışması'ydı.

Kristal Elma: Türkiye'de reklam sektörünün ilk büyük yarışması olan Kristal Elma ilk kez 1988'de gerçekleştirildi. Kristal Elma Reklam Yarışması ile amaç, özgün ve orijinal reklam fikrini ödüllendirmek, böylece gerek reklam ajanslarını gerekse reklam çalışanlarını yaratıcılığa teşvik etmekti. Kristal Elma Yarışması reklam sektöründe büyük ilgi gördü. Ödül töreni her yıl büyük bir baloyla yapıldı. Başlangıçta TV ve basın dalında, çeşitli sektör kategorilerinde dağıtılan ödüller, daha sonra açıkhava ve radyo dalında da verilmeye başlandı. Her kategoride bir Kristal Elma ve iki Başarı Ödülü bulunan Yarışma'da, Kristal Elma alan reklamlar içinde yapılan ikinci bir seçmeyle de basın ve TV dalında Altın Elma sahipleri belirleniyordu.

1988'den 1994'e kadar olan dönemde toplam 48 ajansın katıldığı Kristal Elma Reklam Yarışması'nda

206'sı Kristal Elma, 357'si Başarı Ödülü olmak üzere toplam 563 ödül dağıtıldı.

Yabancı ortaklıklar: 1985'te Turgut Özal Hükümeti'nin yabancı firmaların Türkiye'de yatırım yapmasına izin veren kanun düzenlemelerinin ardından reklam sektöründe de uluslararası ilişkiler resmi boyut kazandı. Böylece Manajans, J. Walter Thompson'la, Pars ise Mc Cann Ercikson'la resmen ortak olarak bu alandaki öncülüğü üstlendiler. Yabancı ortaklıklar Türkiye'deki reklamcılara her şeyden önce know-how ve teknoloji alışverişi olanağı sağladı. Yani yerli ajanslar yabancı ortakları sayesinde hem en son teknolojiyi yakalayabiliyor hem de gerekirse reklamı yurtdışında gerçekleştirebiliyordu.

Uluslararası ortaklıklar bazı açılardan reklam ajansları için bir zorunluluktu: Çok uluslu müşterilerin, çok uluslu reklam ajansları vardı ve bu işbirliğini Türkiye'de de sürdürmek istiyorlardı. Öte yandan uluslararası ortaklıklar sektör içinde önemli nitelik değişmelerine yol açtı: Reklamda özellikle de teknik kalitede uluslararası standartlar gözetilmeye, uluslararası reklam stratejileri uygulanmaya başladı.

Bu durum reklam sektöründe bir başka tartışmayı da beraberinde getirdi: Uluslararası reklam şablonları mı, yaratıcı, özgün reklam fikirleri mi? İlk görüşten yana olanlar, daha çok "hizmet" ajansları olarak nitelendirilebilir. Pars Mc Cann, Moran Ogilvy & Mather, Markom Leo Burnett, Cenajans Grey yerel müşterileri olmasına rağmen, daha çok uluslararası reklam standartlarını benimseyen ajanslar olarak öne çıktılar. Bu ajanslar ciro sıralamasında oldukça üstlerde yer almalarına rağmen Kristal Elma ödül listelerinde daha alt sıralarda yer alıyorlardı.

TABLO 2

SEKTÖRLERE GÖRE TOPLAM REKLAM HARCAMALARI (MİLYON TL)

	1985	986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994
Basın-Yayın	2.309	4.619	11.224	22.799	61.598	11.814	184.503	700.556	2.821.325	16.152.164
Büro-Kırtasiye	250	571	678	1.142	3.076	8.146	10.237	5.521	29.083	103.504
Ev Temizlik Ürünleri	5.485	6.354	13.371	17.140	40.744	68.001	189.962	782.256	3.523.755	11.740.262
Ev Eşyaları	4.390	8.405	14.767	22.337	41.012	130.644	278.716	731.667	1.823.079	4.763.564
Elektronik/Foto/ Hassas Ölçü	4.989	6.348	8.226	13.894	29.595	32.613	52.415	122.950	405.436	1.892.153
Eğlence	581	1.327	11.867	21.385	37.928	91.135	93.513	359.058	875.238	3.927.856
Finansman	7.990	14.114	29.139	45.504	80.958	197.117	386.283	916.040	2.207.614	8.911.959
Gıda	6.986	11.397	18.331	30.331	53.934	85.752	192.552	493.155	2.355.778	7.115.019
İçecekler	1.856	3.856	5.949	9.017	18.581	34.678	52.824	164.573	595.217	2.425.626
İnşaat	2.236	4.100	9.107	15.908	19.768	37.031	85.007	163.930	514.969	2.185.131
Kozmetik	3.278	6.427	10.250	18.544	45.110	77.385	174.310	686.406	3.535.424	7.588.073
İlaç/Tıbbi Malzeme	445	657	1.704	3.448	4.592	7.756	9.729	35.017	88.439	198.181
Kurs/Dersane/Okul	80	200	618	2.388	6.106	12.662	19.766	38.955	84.047	154.055
Otomotiv	2.314	3.716	4.864	11.015	23.973	78.429	157.642	479.229	1.687.387	3.306.339
Petrol Ürünleri	2.334	2.407	3.263	5.129	7.862	15.813	28.669	33.073	73.727	341.973
Tütün	670	1.224	1.745	3.849	8.586	14.867	31.683	39.720	68.479	289.342
Saat/Aksesuar	159	343	776	1.271	2.453	3.707	16.268	32.875	101.961	206.271
Siyasi Parti/Dernek	45	143	2.428	2.991	6.328	6.66	96.112	45.949	156.049	747.946
Sanayi Makineleri	303	435	368	557	1.859	5.576	13.078	17.559	51.701	112.084
Şirketler	353	514	4.542	13.085	27.832	106.553	175.319	568.908	2.627.651	8.547.777
Tekstil/Giyim	3.923	7.123	12.862	25.720	40.935	78.894	132.237	352.399	1.248.305	2.545.356
Turizm	1.677	2.124	3.218	7.832	16.067	32.227	61.559	133.558	283.983	1.129.176
Taşımacılık	453	888	161	349	604	1.337	1.397	3.078	17.925	103.887
Tarımsal Girdi	36	92	98	513	1.326	2.029	3.515	1.776	3.169	10.239
Sosyal/Küçük İlanlar	-	-	-	-	-	41.995	64.293	163.383	244.132	407.804
Resmi İlanlar	-	-	-	-	-	4.241	4.866	8.817	12.922	19.207
Çocuk Gereçleri	-	-	-	-	-	1.711	3.233	8.614	11.105	170.806
Diğer	1.050	1.055	4.322	1.586	37.923	20.491	36.492	429.427	117.070	277.897
TOPLAM	54.192	88.439	173.787	297.734	618.750	1.308.280	2.556.180	7.518.448	25.564.965	85.283.651

Kaynak: Bileşim Piyasa Araştırma Merkezi Ltd. Şti.'nin Reklam Harcamaları Raporları (1985-1994)

İkinci görüşten yana olanlar ise "yaratıcı ajanslar" olarak tanımlanabilir. Manajans Thompson, Ajans Ada, Reklamevi Young & Rubicam, RPM Radar CDP Europe, son dönemde Medina Turgul, Ali Taran Creative Workshop örneklerinde olduğu gibi, bu tür ajanslar uluslararası müşterilerinin varolmasına karşın daha çok yaratıcı kimlikleriyle öne çıktılar.

Türk reklam sektörünün uluslararası reklam ajanslarıyla olan ortaklıklarında son durum şöyle: A4 Reklam (*) - TBWA Chiat/Day, Ajans Ultra (*) - Bolet Dru Dipuis Petit, Ayda (*)- Comfort, Barajans (*)- GGK/GGT Worldwide, Birikim FCA BMZ - FCA/BMZ, Birleşik/BBDO-BBDO, Cenajans Grey-Grey, Grafika Lintas-Lintas Worldwide, Güzel Sanatlar (*)- Backer Spiegel Bates, Lowe Adam Tanıtım-The Lowe Group Worldwide, Manajans Thompson-J.Walter Thompson, Markom Leo Burnett- Leo Burnett, Medina & Turgul DDB-DDB Needham Worldwide, Moran O§M-Ogilvy & Mather Worldwide, Pars McCann- McCann Erickson, Penajans/DMB§B-D'arcy Masius Benton & Bowes, Poyraz (*)- Bozell Worldwide, Y§R Reklamevi-Young§Rubicam, Rekta CLB-C.L.B., RPM Radar CDP Europa-CDP Europa. Saatchi & Saatchi (*) - Saatchi & Saatchi Advertising, Yaratım - Euro RSCG.

Reklam sektörünün uluslarası ilişkiler alanında yaşadığı bir başka boyut ise IAA'in (International Advertising Association) Türkiye'nin kurulması oldu. 1938'de kurulan ve dünyada, üç ayrı alanda çalışan yöneticileri; reklamcıları, pazarlamacıları ve iletişimcileri biraraya getiren IAA'in 76 ülkede 2600 birey, 85 kurum ve 28 teşkilatlanmış üyesi bulunuyor. Üyeleri, reklamverenler, reklam ajansları ve medya olan IAA'in hedef ve amaçları şöyle belirlenmiş: "Hükümetler ve uluslararası resmi organlarla iyi ilişkiler kurarak, reklamcılıkla ilgili konularda, ortak ve olumlu görüşlerin benimsenmesine çaba harcamak; hücum ve haksız yasaklamalara karşı sözcülük yapmak; reklamcılığın ulusal sistemler içinde organize olmasını yüreklendirmek ve güçlendirmek; reklamcılık standartlarının yükseltilmesi, daha iyi uygulanması ve gelişmesi için, genel ticari iletişimin düzeyini yükseltmek; reklam konusunda eğitim ve öğretim programları hazırlamak ve geliştirmek".

(*) İşbirliği

İLETİŞİM ARŞİVİ

Garanti Bankası öğle tatillerinde açık kalma uygulamasından sonra 1996 yılında cumartesi günleri de çalışma kararı aldı. Ancak bu kararın reklamının yapılması daha sonra yasaklandı.

Yan sektörler, diğer kurumlar: Reklamcılığın gelişmesi, reklama hizmet veren yan sektörlerin de doğmasına yol açtı. Özellikle 80'li yılların sonlarına doğru, bir yandan basın reklamcılığında, diğer yandan TV filmlerinde teknik kaliteyi yükselten kuruluşlar ortaya çıktı. Basın alanında grafik atelyeleri, fotoğraf stüdyoları ve baskı laboratuvarları, çeşitli baskı uygulamaları deneyen matbaalar; TV alanında ise yapım firmaları, dublaj ve montaj kuruluşları, çizgi film, "stop motion" gibi film tekniklerinin gerçekleştirildiği atelyeler, çeşitli görüntü efektlerinin uygulandığı laboratuvarlar oluştu.

Reklam sektörü kendi yönetmenlerini de yarattı. Ali Tara, Levent Tuna, Mehmet Buluç, Neşet Kırcalıoğlu, Ömer Vargı, Ümit Elçi, Ümit Gülsoy; yakın dönemde ise Ezel Akay, Reha Erdem, Rezzan Tanyeli, Umur Turagay reklam filmi yönetmeni olarak ön plana çıkan isimler.

Bu dönemde basın ve TV dışındaki mecraların kullanımı da yaygınlaştı. Açıkhava reklamcılığı, satış noktası faaliyetleri (POP), multivizyon gibi tanıtım alanları da yaygın olarak kullanılmaya başlandı.

Radyoya gelince; televizyonun çıkmasıyla neredeyse tamamen unutulan radyo, sessizliğini bu dönemde de sürdürdü... ta ki özel radyolar kuruluncaya dek!

Reklam sektörüne hizmet veren kuruluşlardan biri de araştırma şirketleriydi. Araştırma şirketleri, pazar araştırmaları, sektör analizleri, kamuoyu eğilimlerini saptayan araştırma şirketleri bir reklamın ne kadar etkili olacağını saptayan "Pre-test" ve yayın sonrasında hedef kitle üzerinde reklamın ne kadar etkili olduğunu saptayan "Post-test" araştırmaları da yaparak reklam sektörüne doğrudan hizmet verdiler. Reklam sektörü açısından bu alandaki en önemli gelişmelerden biri de TV izleme ölçümlerinin gerçekleştirilmesiydi. 1989'da kuru-

lan AGB Anadolu şirketi, bugün 6 ilde 638 hanede TV izleme ölçümlerini gerçekleştirerek, reklamcıların medya seçimlerinde etkin rol oynuyor.

Yine aynı amaçlı araştırmalar yapmak üzere 1994 başında kurulan Zet Nielsen ise 8 aylık bir çalışmadan sonra bu alandan çekilerek yalnızca piyasa araştırmaları yapan bir şirket olarak varlığını sürdürdü.

İlk özelleştirme: Türkiye'de ilk özelleştirme uygulaması olan Teletaş hisselerinin halka satışı sırasında yoğun bir reklam faaliyeti de yapıldı. Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı Kurulu, Teletaş hisselerinin tanıtımı için toplam 1 milyar 272 milyon 285 bin lira tutarında reklam harcaması yaptı. Bu rakamın 761 milyon 240 bin liralık bölümü TV'de, 511 milyon 645 bin liralık bölümü ise basında kullanıldı.

Teletaş'ın reklam kampanyası, dönemin Devlet Bakanı Adnan Kahveci'nin ifadesiyle Teletaş'ın tanıtımının yanısıra, genel özelleştirme programının da halka anlatılmasını amaçlıyordu.

Teletaş'tan sonra gerçekleştirilen özelleştirme ve halka açılma faaliyetlerinde reklam önemli bir unsur olarak rol oynamayı sürdürdü.

Reklamla "yaşayanlar": Reklam sektörünün kurumlaşması, toplumun pek çok kesimi için bu sektörün bir "iş alanı" haline gelmesini sağladı. Bir sanat endüstrisinin henüz oluşamadığı Türkiye'de sanatçılar için reklamcılık cazip bir para kazanma biçimi oldu. Ressamlar, heykeltraşlar "sanat yönetmeni"; şairler, edebiyatçılar "reklam yazarı" olarak reklam sektöründe yerlerini aldılar. Oyuncuları, yönetmenleri, teknik ekibiyle Türk sinemasından reklama transfer olan pek çok isim de oldu.

Bu durum, henüz kendi eğitim kurumlarını oluşturmamış olan, daha çok kendi elemanlarını yetiştiren ve sanatla çok yakın ilişki içindeki reklam sektörünün de işine yaradı.

Öte yandan pek çok başka sektörde olduğu gibi işe alınma sırasında güvenlik soruşturmaları, testler vb uygulanmayan, görece daha demokratik kuralların hakim olduğu reklam sektöründe 12 Eylül askeri darbesinden yara alarak çıkan ve başka alanlarda pek kolay iş bulamayan "solcular" da iş imkanı buldu. 80'lerin ağzı laf yapan, yenilikçi, akıllı solcuları, zaten pek çoğu 70'lerin solcuları olan reklam patronlarının yanında yerlerini aldı.

Giderek büyüyen reklam pastası, uluslararası teknik ve stratejilerin transferi, dernekleri, yan sektörleri, çalışanlarıyla 90'lı yıllara hazırlanan Türk reklamcılığının şimdi tek eksiği vardı: Özel televizyonlar.

90'lı yıllar... özel televizyonlar: 1990'lara kadar TRT tekelinde bulunan TV reklamcılığı Magic Box'ın (Star 1) Almanya'dan uydu yayınına başlamasıyla birlikte özel televizyonlara açıldı. 1992 Şubat'ına kadar tek özel televizyon olan Star 1'i 1992'de sırasıyla Almanya'dan yayın yapan Teleon, Fransa'dan yayın yapan Show TV, İnglitere'den yayın yapan Kanal 6 ve HBB, Türkiye'nin ilk tele-shopping kanalı olan Kanal Market izledi. Yarışmaya 1993'te İngiltere'den yayın yapan TGRT, Fransa'dan yayın yapan ATV ve son olarak da Kanal D katıldı. İstanbul ve Marmara bölgesine yayın yapan ve Aralık 1992'de kurulan Flash TV, ilk özel yerel kanal, Kasım 1993'te yayına başlayan CINE5 ise ilk şifreli kanal olarak Türkiye televizyon tarihindeki "ilk"ler arasında yerlerini aldılar.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Reklamcılık sektörünün "Oskar"ı olarak nitelendirilen Kristal Elma ödülleri, o döneme kadar pek tanınmayan yaratıcı direktörlerin, tasarımcıların ve metin yazarlarının da kamuoyunda yakından tanınmasını sağladı.

Özel televizyonlara paralel olarak 1992 Haziran'ından itibaren de özel radyolar kurulmaya başlandı. Hür FM, Kiss FM, Süper FM, Kral FM, Show Radyo, Number One FM, Süper FM, Kral FM, Metro FM gibi büyük şehirlerde yayın yapan radyolar, büyük reklamverenlerin yeni reklam mecrası olarak reklam pastasından paylarına düşeni alırken, yerel radyolar da kendi bölgelerindeki manifaturacı, gelinlik evi, pastane gibi küçük reklamverenler için bir tanıtım aracı oldu.

Çok kısa bir sürede gelişen bu medya ortamı reklam sektörünü pek çok yönden etkiledi. Her şeyden önce "yasaklar dönemi" bitmişti. TRT'nin reklamda yaratıcılığı büyük ölçüde etkileyen "sıkı" reklam yönetmeliği özel televizyonlar için geçerli değildi. Böylece o güne kadar uygulanamayan rekabetçi reklam teknikleri birbiri ardına uygulanmaya başlandı: TRT'nin görür görmez geri çevirdiği "en"li "yalnızca"lı, "çok"lu reklamlar birbirini izledi. "Güzel Türkçemiz" yerini şivelere, aksanlı konuşmalara, argolara bıraktı. Süre sınırlaması ortadan kalktı. 5 saniyelik 10 saniyelik hatta 1 saniyelik hareketli reklamlardan 2 dakikalık uzun filmlere kadar her tür süre kullanıldı. Reklam kuşakları neredeyse ortadan kalktı; her

TABLO 3

ADVERTISING AGE DERGİSİNE GÖRE AJANS GELİRLERİ (Bin Dolar)

	1988		1989		1990		1991		1992		1993	
	Brüt Gelir	Ciro	Brüt Gelir	Ciro	Brüt Gelir	Ciro	Brüt Gelir	Ciro	Brüt Gelir	Ciro	Brüt Gelir	Ciro
Güzel Sanatlar/Saatchi & Saatchi	4.633	30.890	3.448	22.985	6.677	41.730	7.543	51.385	8.924	67.953	8.207	46.542
Manajans/Thompson	3.749	19.420	3.928	20.557	5.190	28.439	6.279	37.352	6.331	48.356	8.335	55.530
Pars/McCann-Erickson	2.562	17.323	3.124	20.834	4.611	30.755	4.562	30.429	4.649	31.007	5.667	37.800
Cenajans/Grey	2.560	27.140	4.900	29.696	7.673	51.182	7.915	52.791	10.036	75.379	20.668	191.002
Ajans Ada	2.528	17.093	3.245	21.769	4.295	28.109	2.870	19.112	2.970	19.952	8.753	56.432
Moran, Ogilvy & Mather	2.321	14.444	2.126	12.527	3.584	24.720	4.479	27.646	4.687	26.923	7.965	66.346
Merkez Ajans	1.775	8.927	1.528	8.137	2.099	11.250	2.533	14.745	3.066	20.196	-	-
Grafika: Lintas	1.496	9.978	1.961	13.079	2.726	18.184	2.797	18.657	3.289	21.939	8.231	54.903
Fulmar Advertising	1.008	4.421	-	-	-	-	-	-	-	-	633	4.344
Reklamevi/Young & Rubicam	829	5.716	1.177	8.900	2.795	18.471	3.292	21.958	3.856	25.717	4.165	27.778
Yaratım/Publicis FCB	724	4.832	921	6.138	3.582	23.892	1.587	10.824	-	-	1.519	10.914
Markom/Leo Burnett	708	4.720	924	6.157	1.727	11.512	2.050	13.665	2.544	16.692	3.428	22.855
Ajans Ekol	670	4.464	741	5.575	1.143	8.791	-	-	-	-	1.779	14.231
Rota Advertising	634	5.684	-	-	-	-	-	-	-	-	1.209	16.116
Ultra	511	2.560	-	-	-	-	-	-	-	-	2.640	17.590
RPM/Radar	-	-	2.415	16.099	2.661	17.754	2.007	13.587	2.272	16.399	1.823	17.000
Birleşik Reklamcılar	-	-	851	6.340	1.019	8.124	-	-	-	-	1.836	15.368
Admar Reklam	-	-	-	-	1.075	8.856	-	-	-	-	1.827	11.385
Yorum	-	-	-	-	-	-	1.927	20.236	-	-	-	-
İra	-	-	-	-	-	-	1.767	16.127	-	-	-	-
Penajans DMB&B	-	-	-	-	-	-	1.403	1.690	2.967	19.782	3.103	24.931
ERA Tanıtım ve Yayın	-	-	-	-	-	-	-	-	2.337	22.617	1.222	9.916
İlancılık Reklam Ajansı	-	-	-	-	-	-	-	-	1.897	10.006	1.815	11.294
Alice/BBDO	-	-	-	-	-	-	-	-	1.823	18.827	3.480	37.701

(-) işareti o yıl sözkonusu ajansın Advertising Age dergisinin "ilk 15" listesinde yer almadığını göstermektedir.

tür programın arasına her an reklam girebiliyordu; canlı yayınlanan maçlarda goller gümbürtüye gidebiliyor, bir film neredeyse 10 dakikada bir reklamla kesilebiliyordu.

Reklamlar, özel televizyonlarda hiçbir sınır tanımıyordu. Çünkü zaten böyle bir sınır yani ortak kurallar yoktu. Zapping tehlikesi karşısında izleyici çekmek, fark edilmek, çarpıcı olmak için her yolu deneyen reklam sektörü sonunda bu kaotik ortamdan rahatsız oldu. Ve bir yandan Reklamcılar Derneği aracılığıyla özdenetim ilkelerinin oluşturulması diğer yandan kanalların reklam yayın ilkelerinin belirlenmesi için çalışmalara başlandı.

Üst Kurul:1994'te uzun tartışmalardan sonra Radyo ve Televizyon Üst Kurulu oluşturuldu. 13 Nisan 1994'te ise özel televizyonlara çeki düzen getiren "Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanun" *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi. 1993'te kabul edilen Avrupa Sınırötesi Televizyon Sözleşmesi standartları çerçevesinde oluşturulan Kanun, Radyo ve Televizyon Üst Kurulu'nun yetki ve sorumluluklarını belirliyor; reklam da dahil olmak üzere tüm televizyon yayınları hakkında düzenlemeler getiriyordu.

Üst Kurul'un gelirleri, TRT ve tüm özel radyo ve TV kuruluşlarınca sağlanan brüt reklam gelirlerinden kesilecek yüzde 4'lük paydan oluşuyordu. Yüzde 4'lük katılım fonuna ilk parayı ATV ödedi. 20 Nisan-30 Nisan 1994 tarihlerini kapsayan dönem için ATV'nin ödediği fonun toplamı 1 milyar 300 milyon 143 bin 527 liraydı.

Radyo ve televizyonların kuruluşları hakkındaki 3984 sayılı yasayla getirilen yayın ilkeleri de kamuoyunda tartışmaya neden oldu. "Toplumun milli ve manevi değerleri, genel ahlakı, etnik ayrımcılık" ve benzeri konularda yasada çok değişik yorumlanabilecek yuvarlak ifadeler yer alıyordu.

Üst Kurul, reklamların günlük yayın süresinin % 15'ini aşmamasını, bir saatlik yayın süresinde reklama ayrılan sürenin % 20'yi geçmemesini öngörüyor, program arasına alınan reklamlar arasında en az yirmi dakika bulunmasını karara bağlıyordu. Ko-

TABLO 4
BASINDA SATIN ALINAN TOPLAM ALAN (1975-1994)

Yıllar	ST/CM
1975	847.593
1976	714.691
1977	629.005
1978	518.872
1979	540.000
1980	756.000
1981	1.103.760
1982	2.018.537
1983	1.563.003
1984	1.738.190
1985	1.733.107
1986	1.642.226
1987	1.851.947
1988	3.979.446
1989	7.667.042
1990	8.982.825
1991	8.962.019
1992	12.795.908
1993	17.573.276
1994	17.299.297

Kaynaklar: Manajans Yıllık Reklam Harcamaları Raporları (1975-1984)

Bileşim Piyasa Araştırma Merkezi Ltd. Şti.'nin Reklam Harcamaları Raporları (1985-1991)

Bileşim Piyasa Araştırma Merkezi Ltd. Şti.'nin Reklam Harcamaları Raporları (1993-1994)

TABLO 5
TELEVİZYONDAN SATIN ALINAN REKLAM SÜRESİ (1977-1994)

Yıllar	Süre (Saniye)
1977	568.803
1978	495.344
1979	465.300
1980	567.632
1981	505.863
1982	382.480
1983	236.525
1984	381.400
1985	571.053
1986	662.600
1987	619.728
1988	748.755
1989	839.735
1990	1.010.235
1991	1.656.345
1992	2.989.106
1993	5.177.765
1994	10.799.699

Kaynaklar: Manajans Yıllık Reklam Harcamaları Raporları (1975-1984)

Bileşim Piyasa Araştırma Merkezi Ltd. Şti.'nin Reklam Harcamaları Raporları (1985-1991)

Bileşim Piyasa Araştırma Merkezi Ltd. Şti.'nin Reklam Harcamaları Raporları (1994)

TABLO 6
KİŞİ BAŞINA REKLAM YATIRIMI (1989)

Ülkeler	ECU*	ABD $
İngiltere	196.2	206.8
Danimarka	163.6	171.6
İtalya	154.6	62.2
Hollanda	150.7	158.1
Almanya	42.6	149.6
İspanya	126.7	132.9
Fransa	18.4	129.2
Belçika/Lüksemburg	94.6	99.2
İrlanda	65.3	68.5
Yunanistan	31.8	33.4
Portekiz	24.8	26.0
Türkiye**	5.0	5.3
ABD	288.0	302.1
Japonya	202.0	211.9
AT 12'ler Ortalama	115.4	121.1

* Cari Fiyatlar ECU'un 1989'da $ karşılığı 1.0491 olarak hesaplanmıştır. Kaynak: Reuter Ajansı,

** Türkiye rakamı TV, Radyo ve Basını içermektedir.

Kaynaklar: Advertising Agencies in Europe. Ocak 1991. ITO Aylık Ekonomik Veriler, Aralık 1990. BİREŞİM Piyasa Araştırma Merkezi.

nulu filmlerin veya televizyon filmlerinin (45 dakikadan fazla olmaları halinde) ilk 45 dakikasına; 30 dakikadan kısa olan haber bültenleri, güncel programlar ve çocuk programlarına reklam alınmamasını öngörüyordu. Ancak bu kararlar hiçbir zaman tam olarak uygulanmadı. Bu ilkelere uymayan kanallar hakkında hiçbir yasal takibat yapılmadı.

Üst Kurul belli ürün ve hizmetlerin reklamının yapılmasını da yasakladı. Yasak kapsamına giren ürün ve hizmetler şunlardı: Alkol, alkollü içkiler, sigara ve diğer tütün ürünleri; reçete ile satışına izin verilen ilaçlar ve tedavileri; tedavi ve rehabilitasyon kurum ve kuruluşlarının verdikleri hizmetler; falcı, medyum, astrolog ve benzerlerinin verdikleri hizmetler; cenaze ve defin hizmetleri; eş bulma veya mektuplaşma kuruluşlarının hizmetleri; kanunlarla reklamı yasaklanan ürün ve hizmetler.

Üst Kurul'un reklamlara sınırlamalar getiren kuralları, özellikle de %4'lük fon kesintisi reklamcılar ve TV kanalları tarafından tepkiyle karşılandı.

Reklam Denetim Kurulu: Öte yandan reklamcılar da özdenetim konusunda çalışmalarını sürdürdüler. 28 Nisan 1994'te reklamverenler, reklam ajansları ve mecralar, dünyaca kabul görmüş, Uluslararası Ticaret Odası'nın Reklam Uygulama Esasları'nı Türkiye'de uygulamak üzere oluşturulan "Reklam Denetim Kurulu"nun tüzüğü yayınlandı.

TRT'den, özel TV yayın kuruluşlarından, radyo kuruluşlarından, yazılı basın kuruluşlarından, reklamverenlerden, reklam ajanslarından, öğretim üyesi ve uzman hukukçulardan oluşan 20 kişilik Reklam Denetim Kurulu, özdenetim esasına dayanan bir dizi düzenlemeyi içeriyordu. Kurula, tüketiciler; tüketici, çevre sağlık vb. kuruluşlar ve konuyla ilgili meslek kuruluşları, rakip reklamveren ya da reklam ajansları, mecralar şikayette bulunabiliyordu. Kurulun esas işlevi reklam ajanslarına, reklamverenlere ve reklam mecralarına özdenetim anlayışını benimsetmek ve Esaslar'ı herhangi bir şikayetin ortaya çıkmasını engelleyecek biçimde kendi iradeleriyle uygulama alışkanlığını kazandırmaktı. Bununla birlikte Reklam Denetim Kurulu şikayet edilen reklamlar konusunda uyarılarda bulunmak, yayının durdurulmasına karar vermek gibi yetkilerle de donatılmıştı.

Reklam Denetim Kurulu'nun oluşturulmasının ardından 15 Mayıs 1994'te gazetelerde yayınlanan "Reklama şimdi daha çok güvenin" başlığını taşıyan ilan, özdenetim ilkelerinin kamuoyuna duyurulmasını amaçlıyordu. İlanın sonunda imzası bulunan Reklamcılar Derneği, Reklamverenler Derneği ve mecralar, bu Esaslar'a uyacaklarını açıklıyorlardı.

Ölçüm karmaşası: Özel kanalların ortaya çıkmasıyla birlikte reklam sektöründe bir başka karmaşa daha meydana geldi:1992'den itibaren sağlıklı reklam harcaması ölçümleri yapmak neredeyse imkansızlaştı. Araştırma şirketleri reklam harcamalarını hesaplarken iki ölçüt kullanıyorlar. Birincisi ölçüm yapılan süre boyunca reklamın mecrada tuttuğu yeri, basında sütun/cm, televizyonda ise süre/saniye olarak hesaplıyorlar. İkincisi ise mecraların tarifeleri ile reklamların yayın boyutunu ve sayısını çarparak reklam harcamalarını ortaya çıkarıyorlar. İşte özel televizyonlarla birlikte parasal ölçüm konusunda da yoğun bir karmaşa yaşanmaya başlandı. Özellikle kriz dönemlerinde ta-

TABLO 7

KRİSTAL ELMA ÖDÜLLERİNİN REKLAM AJANSLARI İTİBARİYLE DAĞILIMI*

Ajans	Kristal Elma Ödülü	Ajans	Kristal Elma Ödülü
1. Lowe Adam	32	26. AX	1
2. Y&R/reklamevi	37	27. İra	1
3. Manajans Thompson	25	28. Piramit	-
4. RPM/Radar	14	29. Toplam İletişim	-
5. Ultra	8	30. Atölye	-
6. Birleşik reklamcılar	11	31. Rota	-
7. Pars/McCann	8	32. Yaratım / FCB	-
8. Cenajans Grey	3	33. Ajans Tek	1
9. Era	11	34. Manşet	1
10. Güzel Sanatlar	6	35. İlancılık	1
11. Terra Nova	6	36. Özdil	1
12. ATCW	9	37. Özgün	1
13. Saatchi	4	38. Parajans	1
14. 3. Kuşak	5	39. T&T	1
15. Admar	2	40. Letra	-
16. Markom Leo Burnett	2	41. Neo	-
17. Grafika Lintas	1	42. Repro	-
18. Reklamcılık	6	43. Ajans Grey	-
19. Ekol	2	44. Argo	-
20. Moran Ogilvy	1	45. Barajans	-
21. A4	1	46. Pulmar	-
22. Alice BBDO	-	47. Movida Plus	-
23. Sonat	3	48. Select	-
24. Mar's	-		
25. Yorum	-	TOPLAM 48 ajans	206

* Bu değerlendirme Kristal Elma ödüllerinin verilmeye başlandığı 1988 yılında 1994 yılına kadar 6 yıllık dönemi kapsamaktadır. Ajans Ada ve Merkez Ajans'ın kazanmış olduğu ödüller Lowe Adam başlığı altında toplanmıştır.

Reklamda özdenetim

15 Mayıs 1994 tarihli gazete ve dergilerde Reklamcılar Derneği, Reklamverenler Derneği ve "Mecralar" adı altında çeşitli basın yayın kuruluşlarının ortak olarak imzaladıkları bir ilan yer aldı. Bu ilanda Uluslararası Ticaret Odası'nın serbest piyasa ekonomisini benimsemiş tüm ülkelerde uyguladığı Uluslararası Reklam Uygulamaları esasları yer alıyordu. İlanın ve ilanla birlikte yayımlanan "Reklamda Özdenetimin Esasları"nın özetini sunuyoruz:

Reklama şimdi daha çok güvenin

Topluma ve tüketiciye saygı göstermeyen, dürüst rekabet ilkelerine uymayan, yanıltıcı reklama izin yok.

Serbest rekabet modelini benimsediğimiz son on yılda reklamcılığımız hızla gelişti ve ekonomik gelişmemizin vazgeçilmez bir parçası oldu.

Bu gelişmeyle birlikte, reklamın topluma ve tüketiciye karşı sorumluluğu arttı.

Bu sorumluluk bilinciyle, biz, reklamı hazırlatan reklamverenler, hazırlayan reklam ajansları ve yayınlayan mecralar olarak topluma, tüketiciye ve birbirimize karşı sorumluluklarımızı daha iyi yerine getirebilmek için çağdaş bir özdenetim uygulamasında birleştik. Bu amaçla bir Özdenetim Kurulu oluşturduk.

Aşağıda, Uluslararası Ticaret Odası'nın, serbest piyasa ekonomisini benimsemiş hemen hemen tüm ülkelerde uzun bir süredir uygulanan Uluslararası Reklam Uygulama Esasları'nı bulacaksınız.(...)

Reklamda Özdenetimin Esasları

Ahlaka Uygunluk

Madde 1: Reklamlar, genel ahlak kurallarına aykırı ifadeler ya da görüntüler içermemelidir.

Dürüstlük

Madde 2: Reklamlar, tüketicinin güvenini kötüye kullanmayacak veya onun tecrübe ve bilgi eksikliklerini istismar etmeyecek biçimde tasarlanmalıdır.

Madde 3: 1. Reklamlar, haklı bir neden olmaksızın, korku duygusundan yararlanmamalıdır.

2. Reklamlar, batıl inançları istismar etmekten kaçınmalıdır.

3. Reklamlar, şiddet hareketlerine yol açıcı ya da bunları destekleyici öğeler içermemelidir.

4. Reklamlar, ırk, din ve cinsiyete dayalı ayrımcılık üzerine kurulmamalı ve ayrımcılığı desteklememelidir.

Doğruluk

Madde 4: 1. Reklamlar, eksik bilgi vererek, anlam karışıklığına yol açarak veya abartılı iddialar ileri sürerek tüketiciyi doğrudan ya da dolaylı olarak yanıltabilecek ifadeler ya da görüntüler içermemelidir. (...)

2. Reklamlar, araştırma sonuçlarını veya teknik ve bilimsel yayınlardan yapılan alıntıları çarpıtmamalıdır. (...)

Reklama şimdi daha çok güvenin.

Topluma ve tüketiciye saygı göstermeyen, dürüst rekabet ilkelerine uymayan, yanıltıcı reklama izin yok.

Karşılaştırmalı Reklamlar

Madde 5: Karşılaştırma içeren reklamlarda, karşılaştırma yanıltıcı olmamalı ve dürüst rekabet ilkelerine uyulmalıdır. Karşılaştırma konuları doğrulanabilir gerçeklere dayanmalı ve hakkâniyete uygun olarak seçilmelidir.

Tanıklı Reklamlar

Madde 6: Reklamlar, gerçek olmayan ve tanıklığına başvurulan kişinin tecrübesine dayanmayan hiçbir tanıklık ya da onay ifadesine yer vermemeli veya atıfta bulunmamalıdır. (...)

Kötüleme

Madde 7: Reklamlar, doğrudan doğruya ya da ima yoluyla hiçbir firmayı, hiçbir endüstriyel veya ticari faaliyeti/mesleği, hiçbir ürünü, aşağılayarak veya alay konusu ederek ya da benzer herhangi bir biçimde kötülememelidir.(...)

Ticari İtibardan Haksız Yararlanma

Madde 9: 1. Reklamlar, bir başka firma, şirket ya da kurumun adını veya amblem, logo ve diğer özgün kurumsal kimlik unsurlarını haksız biçimde kullanmamalıdır.

2. Reklamlarda, bir kişi adının, bir başka şirket ya da ürüne ait ticari unvan ve simgenin sahip olduğu ya da bir reklam kampanyası ile sağlanmış bulunan itibardan haksız olarak yararlanılmamalıdır.

→

Taklit

Madde 10: Reklamlar, başka reklamların genel düzenini, metnini, sloganını, görsel sunumunu, müzik ve ses efektlerini vb., tüketiciyi yanıltacak ya da karışıklığa yol açacak biçimde taklit etmemelidir. (...)

Reklamların Ayırt Edilmesi

Madde 11: Biçimi ve yayınlandığı mecra ne olursa olsun, bir reklamın "reklam" olduğu açıkça anlaşılmalıdır; bir reklam haber ve yorum öğeleri içeren bir mecrada yayınlandığında, "reklam" olduğu kolaylıkla anlaşılacak biçimde sunulmalıdır. (...)

Çocuklar ve Gençler

Madde 13: (...) Çocuklara ya da gençlere yönelik olan veya onları etkilemesi olasılığı bulunan reklamlar, onlara zihinsel, ahlaki ya da fiziksel olarak zarar verebilecek hiçbir ifade veya görüntü içermemelidir.

Sorumluluk

Madde 14: Reklamverenler, reklamcılıkla uğraşan kişi ya da reklam ajansları ile yayıncılar, mecralar veya aracıları bu Esaslar'da belirtilen davranış kurallarına uymakla yükümlüdürler. (...)

Madde 16: Esaslar'a ters düşen bir reklam, reklamverenin ya da reklamveren adına hareket eden bir başka kişinin, daha sonra tüketiciye doğru bilgi verdiği gerekçesiyle savunulamaz. (...)

Çocuklara yönelik reklamlarda gözetilecek temel ilkeler

Aşağıda belirtilen temel ilkeler, Esaslar'ın ilgili hükümlerine yorum getirilmesini amaçlamaktadır. (...)

İlke 2, Şiddet: Esaslar'ın 13.2 Maddesi'ni uygularken, reklamların, yasalara ve/veya genel kabul gören toplumsal davranış kurallarına aykırı düşebilecek davranış ya da durumlarda şiddete göz yuman bir yaklaşım sergilememesi gerektiği unutulmamalıdır.

İlke 3, Toplumsal: Reklamlar, bir ürüne sahip olmanın ya da bir ürünü kullanmanın tek başına, çocuğa yaşıtı olan diğer çocuklara göre fiziksel, sosyal veya psikolojik bir avantaj sağlayacağını veya bu ürüne sahip olmamanın aksi yönde bir etki yaratacağını ileri sürerek toplumsal değerleri sarsmamalıdır.

Reklamlar, toplumda geçerli değerleri dikkate alarak, otoriteyi, sorumluluk duygusunu, anababanın yargılarını ve zevklerini küçük düşürücü olmamalıdır.

*İlke 4, Güvenlik: (...)*Reklamlar, çocukları tehlikeli durumlara sokabilecek veya onları tanımadıkları kişilerle ilişki kurmaya ya da bilmedikleri veya tehlikeli yerlere girmeye teşvik edebilecek hiçbir ifade ya da görsel sunum içermemelidir.

İlke 5, İkna: Reklamlar, reklamı yapılan ürünün kendilerine alınmasını sağlamak üzere başkalarını ikna etmeleri için, çocuklara yönelik doğrudan bir çağrıyı içermemelidir.

İlke 6, Gerçeğe Uygun Sunum: Esaslar'ın 4. Maddesi uygulanırken, reklamların, çocukları, reklamı yapılan ürünün gerçek boyutları, değeri, özellikleri, dayanıklılığı ve performansı hakkında yanıltmaması için özel bir dikkat gösterilmelidir. (...)

İlke 7, Fiyat: Fiyat, çocukların ürünün gerçek değerini yanlış bir şekilde algılamalarına yol açacak şekilde, örneğin "yalnız" sözcüğü kullanılarak belirtilmemelidir. Hiçbir reklam, reklamı yapılan ürünün her aile bütçesinin olanaklarıyla sağlanabileceğini ima etmemelidir.

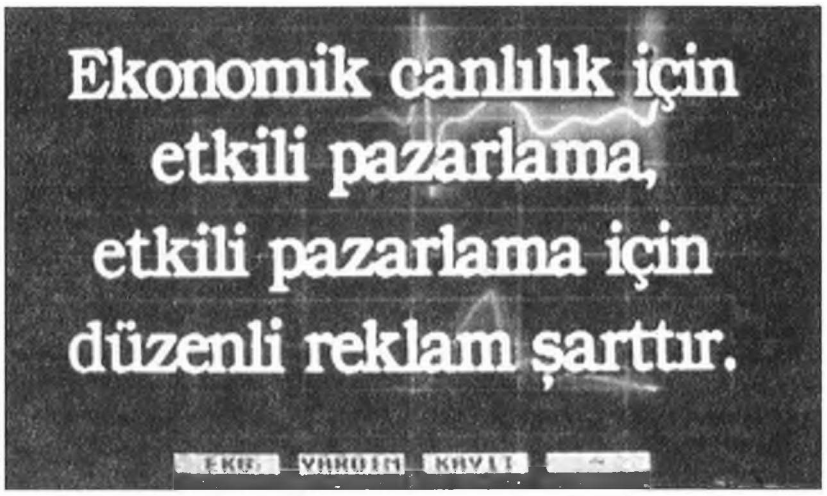
rifeleri üzerinde çok yüksek indirimler uygulayan ya da para değil, mal ya da hizmet karşılığı yer satan (Barter) mecraların gerçek reklam gelirlerini ve reklamverenlerin gerçek harcamalarını hesaplamak imkânsızlaştı. 1992'den sonra reklam harcamalarında meydana gelen şişkinliğin nedeni de bu ölçüm güçlüğü oldu.

Yeni ajanslar: Reklam sektörü 90'lı yıllarda yeni reklam ajanslarının oluşumu açısından da hareketli günler yaşadı. Bu dönemde özellikle yaratıcılığıyla öne çıkan yeni reklam ajansları oluştu. Ali Taran Creative Workshop (ATCW), TerraNova, Medina/Turgul, 3. Kuşak gibi. 1992'de ise sektörün ilk büyük ajans birleşmesi yaşandı. Merkez Ajans ve Ajans Ada, Adam Tanıtım adı altında birleştiler. Adam Tanıtım 1994'te The Lowe Group'la birleşerek Lowe Adam adını aldı.

Sektördeki bir başka yenilik ise Reklam Yazarları Derneği'nin kurulmasıydı. 1989 yılında başlayan Reklam Yazarları Derneği'nin kuruluş çalışmaları 1990 başında tamamlandı ve derneğin ilk başkanı Figen İsbir oldu. Reklam yazarlarının mesleki saygınlığını artırmak ve üyelerinin mesleki gelişimine katkıda bulunmak amacıyla kurulan Reklam Yazarları Derneği'nin 1994 sonu itibariyle 100'ün üzerinde üyesi bulunuyordu. Reklam Yazarları Derneği'nin gerçekleştirdiği en önemli etkinliklerden biri de ilki 1993 yılında yapılan ve özellikle genç reklam yazarlarının ilgi gösterdiği "Beyin Fırtınası" yarışması oldu.

Reklam sektöründeki bu örgütlenmenin bir ucu da reklamverenlere uzanıyordu. 1993'te reklamverenleri biraraya getiren Reklamverenler Derneği kuruldu ve ilk başkanı Ömer Kayalıoğlu oldu.

Sektör Dergileri 90'lı yıllarda birbiri ardına sektör dergileri yayınlandı. *Medya Market, Medya, Marketing*

1994 yılında yaşanan kriz, reklam sektörünü de "vurdu". Meslek kuruluşları, bu durgunluğu aşmak için yine reklama başvurdular ve televizyonlarda ve basında reklamverenleri, reklam vermeye çağırdılar.

Türkiye, Forum, Media Cat, Mesaj hedef kitle olarak doğrudan reklam sektörünü seçen yayınlar. Bu yayınlarda reklamla ilgili araştırmalar, sektör haberleri, reklamcılarla röportajların yanısıra o günlerin popüler reklam filmlerinin tanıtımına da yer verildi.

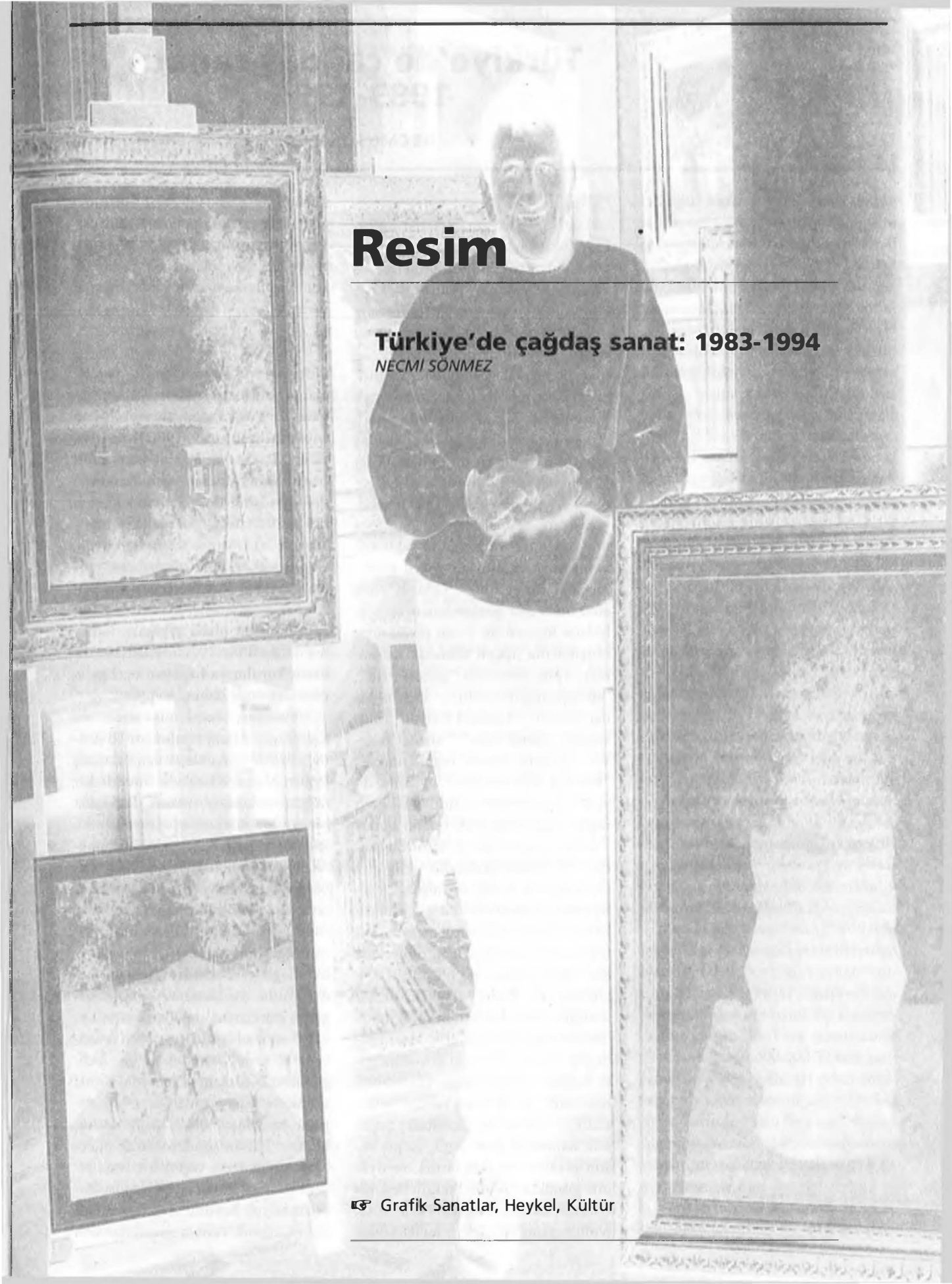
Ve büyük kriz... 1994 krizi tüm diğer sektörleri olduğu gibi reklamcılık sektörünü de derinden etkiledi. Pek çok reklamveren, kriz döneminde ilk iş olarak reklam bütçelerini kıstı. Pek çoğu komisyon oranları konusunda ajanslarıyla yeniden pazarlığa oturdular. Çok düşük komisyonlarla çalışmayı kabul etmeyen pek çok reklam ajansı müşterisini kaybetti. Tahmini olarak 6000 çalışanı olan reklam sektörü elemanlarının yaklaşık beşte birini işten çıkardı. Reklam gelirleri birden bire neredeyse sıfırlanan medya, reklam tarifelerinde % 98'e varan indirimler yaptı. Giderlerinin yaklaşık üç misli artmasına rağmen, pek çok ajans 1994'te bir yıl önceki cirosunu bile yakalayamadı. Ve kriz döneminde reklam sektörü ilk kez "kendi" reklamını yaptı. Nisan ayında yayınlanan ve Reklamcılar Derneği, IAA ve Reklamverenler Derneği imzasını taşıyan bu reklamlar durgunluk dönemlerinde reklam yapmanın yararları ve etkileri konusunda reklamverenleri ikna etmeye çalışıyor, kuruluşları reklam vermeye çağırıyordu. Ancak sektörün yeniden canlanması için 1994'ün son aylarını beklemek gerekti.

Ekonomik dengelerin yeniden kurulmaya başlamasıyla birlikte dönen reklam çarkları 1995 başından itibaren eski hızına kavuştu. Reklamcılar Derneği'nin, üyesi olan reklam ajansları ve mecra yetkilileriyle görüşerek yaptığı araştırmanın ön sonuçlarına göre 1995'te reklam ajanslarının ciroları 32 trilyon lira olarak gerçekleşti. Bu ciroda gazete ve dergilerin payı 13 trilyon, televizyon kanallarının 11.5 trilyon, radyo dahil diğer mecranın payı ise 7.5 trilyon oldu.

Reklamcılar Derneği'nin sıralamasında Cenajans/Grey 3 trilyon 321 milyar lirayla 1995 yılının en çok ciro yapan reklam ajansı oldu. Cenajans'ı 3 trilyona yaklaşan cirosuyla Güzel Sanatlar takip etti. Üçüncü sırada ise 1 trilyon 700 milyar ile Yorum Ajans yer aldı. İlk 10'a giren Saatchi & Saatchi, Y & R Reklamevi, Manajans Thompson, Lowe Adam, Pars McCann ve Grafika Lintas 1995 yılında 1.5 trilyon civarında ciro yaptılar. Reklamcılar Derneği'nin yayınladığı bu sonuçların diğer araştırma şirketleri ve yayın organlarının yayınladığı rakamların yaklaşık olarak beşte biri oranında daha az olması bekleniyor. Bu farklılık da hesaplamadan kaynaklanıyor. Araştırma şirketleri daha önce de söylediğimiz gibi yayınlanan reklamların süresine ya da sütun/santimine göre tarifedeki yayın ücretini baz alıyor. Tarife üzerinden yapılan indirimleri hesaba katmıyor. Böyle olunca araştırma şirketlerinin 1995'te televizyon, basın ve radyo mecralarında toplam reklam gelirlerin yaklaşık 100 trilyon lira olarak açıklaması bekleniyor. Oysa Reklamcılar Derneği'nin araştırmalarında dernek üyesi ajansların kendi bildirimleri esas almıyor.

Reklam sektörünün hızlı gelişimine ve reklamın günlük hayatımızda çok büyük bir yer kaplamasına rağmen Avrupa Birliği üyesi ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye'de reklam harcamaları oldukça düşük bir seviyede. Türkiye'de ortalama cironun 500 milyon dolar civarında olduğunu varsayarsak, örneğin İspanya'da reklam sektörünün yıllık cirosu 5 milyar dolarla Türkiye'nin on katına ulaşıyor. İtalya'da 5.7 milyar dolarla 11 katı, Fransa'da 8.1 milyar dolar ile 16 katı, İngiltere'de 13.4 milyar dolar ile 27 katı ve Almanya'da 17.3 milyar dolar ile Türkiye'nin 35 katı reklam harcaması yapılıyor.

Ancak Gümrük Birliği'ne girdikten sonra Türkiye'nin yıllık cirosunun hızla artması bekleniyor. Türk markalarının, pazara giren yabancı mallarla rekabet edebilmek için daha fazla reklam yapacağı ve böylece Türk reklamverenin reklama daha fazla fon ayırmak zorunda kalacağı tahmin ediliyor.

Resim

Türkiye'de çağdaş sanat: 1983-1994

NECMİ SÖNMEZ

☞ Grafik Sanatlar, Heykel, Kültür

Türkiye'de çağdaş sanat: 1983-1994

NECMİ SÖNMEZ

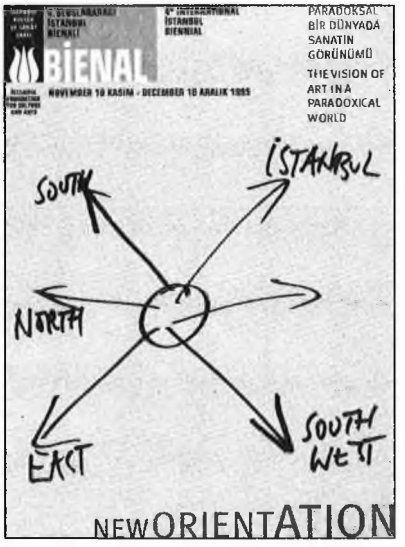
Türkiye'de 1980-1994 arasında gerçekleşen görsel sanat etkinliklerini detaylara inen bir tarih saptamasından çok, bütünsel bir açıdan ve ülkede yaşanan politik, sosyal, ekonomik gelişmeler çerçevesinde irdelemek gereklidir. "Sadece" görsel düzeyi gözönünde bulundurarak yapılacak olan değerlendirme, günümüzde bir problem boyutuna varan kimi olguların kuşatılmasında yeterli olmamaktadır. Türkiye'deki çağdaş sanat olgusunu en derinden etkileyen gelişim, 12 Eylül darbesi ve onun arkasından gelen "liberal" ekonomik uygulamalarla beslenen toprak kökenli Türk zenginin şehir kökenli burjuva olmaya doğru ilerlemesidir. Bu eğilim, o yılların Türk ekonomisinde gözlemlenen çarpıklıklarla kesişen bir resim piyasasının oluşmasına neden olmakla kalmamış, aynı zamanda "galericilik", "sponsoring/mesenlik", "çağdaş sanat müzesi", "İstanbul Bienali", "müzayede", "sanat fuarı", "sanatçı ve resim eleştirmenlerinin örgütlenmesi", "katalog yayınlanması", "sahte resim", "koleksiyonculuk" gibi kavramları gündeme getirerek bu alanda Türkiye Cumhuriyeti kurulduğundan beri görülmemiş bir gelişimin yaşanmasına olanak vermiştir. Bu gelişmenin dinamikleri ya da yetersizlikleri, Türkiye'de üretilen çağdaş sanat yapıtlarının değerlendirilmesinde bir "ölçüt sorunu"nu oluşturdu. Ölçüt sorunu Türkiye'deki sanatsal üretimin değerlendirilmesinde uluslararası standartlara göre davranılmayıp, Türkiye'ye özgü koşullara göre hareket edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu ve buna benzer yetersizlikler yüzünden "sanatsal" üretimin kalitesine göre değil, çarpık resim piyasasının fiyatlarına, medyanın gündemine göre şekillenen bir etkinlik süreci, Çağdaş Türk Sanatı'nın seyrini belirleyen temel faktör durumuna geldi. Bu özellik yaratıcı gücün değil, satış potansiyelinin belirleyici olmasına daha da önemlisi "pseudo" sanatçıların, eleştirmenlerin, yayıncıların ortaya çıkmasına neden oldu.

Metalaşma süreci

Serbest piyasa rekabetine paralel olarak gelişmeye başlayan "resim piyasası", Türk resminin metalaşma sürecini başlatarak 1980'li ve 90'lı yıllara damgasını vuracak olan temel özelliklerin gündeme gelmesine neden olmuştur. Bu metalaşma sürecinin karakter rolü, galericiler, sanatçılar ve eleştirmenler tarafından değil, edindiği ekonomik gücü dışarı vurmak isteyen Türk burjuvazisine aittir. Sanat yapıtının maddi değişim değerinin ön plana çıkması, İstanbul'da özellikle 1970'li yıllardan itibaren kurulmaya başlayan özel galeriler sayesinde olmuştur.

Metalaşma süreci, ülkemizde ilk kez Turgay Artanı tarafından 18 Aralık 1988'de gerçekleştirilen "Çağdaş Resim Müzayedesi"yle önemli bir dönüm noktasına vararak, kapitalist bir piyasa sistemi oluşturabilmek için "değerlerin belirlenmesine" doğru bir adım atılmasıyla başlamış oluyordu. Bu müzayede sonucunda ortaya çıkan sayısal veriler, sanat yapıtının görsel kalitesinden çok, değişim değerinin resimleşmesini ve böylece değerlerin standartlaşmasını hedefliyordu. Ancak sanat yapıtının değerini standartlaştırabilecek olan altyapı henüz oluşmadığı için bu müzayede ve hemen arkasından gelen diğer müzayedeler, sadece dekoratif ürünlerin satış potansiyelini ve medyanın bu konuya olan ilgisini arttırabildiler. Bunun sonucu olarak öncelikle sanatçıların yaptıkları resimlerin boyutları büyümeye başladı. Önceleri büyük boyutlu resimler sadece sipariş olarak verilen mekanlar için

yapılırken artık kısa kenarı 1.30 m olan resimler üretilmesi, sergilenmesi normal karşılanmaya başlandı. Türkiye'de bu dönemde bir çırpıda kapitalistleşebilmek adına uygulanılan ekonomik planlar, resmin bir yatırım aracı olarak görülmesine ve yükselen enflasyona karşılık tablo almanın parayı koruduğu anlayışının gelişmesine neden oldu. Cumhuriyet kuşağı sanatçılarının modern resimleri de antika kökenli resim gibi az bulunur olunca, "sahte resim" olgusu arkası arkasına patlayan skandallarla gündeme gelmeye başladı. Temmuz 1989'da Ali Çelebi'nin (1904-1993) sahte resimlerinin de piyasaya çıkması, yani ilk kez yaşayan modern bir sanatçının sahte resminin piyasaya sürülmesi, o zamana dek, Hoca Ali Rıza, Halil Paşa, Hikmet Onat, Nazmi Ziya, İbrahim Çallı gibi klasik ve antika kökenli resimlerin sahtelerinin yapıldığı sanat ortamında önemli bir dönüm noktasına gelindiğinin de göstergesiydi. Çünkü bu artık resim alan kitlenin de (koleksiyoncu demek için bu sözcüğü tercih ettim) ilgisini modern sanat üzerinde yoğunlaştırmaya başladığını gösteriyordu. Türkiye'de devlet sanat eserini satın alan tek kurum olarak, 1970'lere dek bunu sosyal bir görev şeklinde, uluslararası ölçütlerin dışında, programsız bir şekilde gerçekleştirmiştir. Özel kişilerin resim satın alması galericilerin etkinlik süreçlerine başladıkları 1970'lerde gündeme gelmiş, ancak koleksiyonculuk yapmanın bir sosyal statü olduğu Türk burjuvazisi tarafından 1980'lerden itibaren algılanabilmiş ve bu alanda da bilinçten uzak "herkeste varolan varsa bende de olmalı" anlayışıyla resim toplanmaya başlanmıştır. Türkiye'de resim alan kitlelerin görsel düzeyini ortaya çıkaran ilk sergi ancak 1987'de 1. İstanbul Bienali nedeniyle "İstanbul Koleksi-

İLETİŞİM ARŞİVİ

4. İstanbul Bienali'nin Afişi, René Block'un çizdiği bir desenden oluşuyordu.

yonlarında Çağdaş Türk Resmi" (Sema Çağa'nın organizasyonuyla) başlığı altında açılabilmiştir. Kendini koleksiyoncu olarak nitelendiren kişilerin artması ve koleksiyonlarını sergilemeye başlamaları 1980'lerin sonlarında başlamış, 1990'larda giderek artan oranda gündeme gelmeye başlamıştır. Sanatla ilgilenmenin göreceli değerinin arttığı toplumumuzda sanatçılar da moda dergilerinde mankenlik yaparak, televizyon reklamlarına çıkarak, sunuculuk yaparak, 12 Eylül sonrasında oluşan yeni zenginler arasında, medyanın izlediği yaşam tarzı içinde ön planda yer alarak, isimlerini sanatları dışında mümkün olan farklı metodlarla, mümkün olduğu kadar sık duyurmaya başladılar. 1980'lerin ikinci yarısında başta bankalar, büyük holdingler olmak üzere birçok kurum çağdaş sanat sergilerini destekleyerek, "kurum koleksiyonu" ve "sponsoring" olgusunu sanat ortamının gündemine sokmuştur. Bu yıllarda resim satın almaya karşı gösterilen ilginin bir patlama düzeyine ulaştığı, İstanbul sanat piyasasının yabancı müzayede kuruluşlarının bile ilgisini çekmesinde somutlaşmaktadır. 1990 yılında Sotheby's, KÜSAV'la birlikte Çağdaş Türk Resmi'ni kapsayan bir müzayede düzenleyerek elde edilecek gelirin Alay Köşkü'nün restore edilmesinde kullanılacağını açıkladı. Bu müzayede iç piyasadaki fiyatların yükselmesine neden olduğu halde, Sotheby's firması bir daha Türkiye'de herhangi bir etkinlik gerçekleştirmedi. Asıl amacı sanatçıların sosyal haklarını korumak ve örgütlenmek olan *Plastik Sanatçılar Derneği*'nin 1990 yılında kurulur kurulmaz ilk etkinliklerinden biri olarak metalaşma sürecini körükleyen *1. İstanbul Sanat Fuarı*'nı organize etmesi düşündürücü bir olgudur. Çünkü Batı'da bu gibi organizasyonlar galericilerin kurduğu dernekler tarafından gerçekleştirildiği halde, Türkiye'de sanatçı derneklerinin böyle bir işi üstlenmesi, metalaşma isteğinin öncelikle sanatçılardan geldiğinin göstergesidir. Her yıl düzenli olarak açılan İstanbul Sanat Fuarı, katılan galerilerin sayılarının düzenli olarak artmasına rağmen, nitelik olarak sadece Türk sanatçılarının "dekoratif" çalışmalarının sergilendiği ve metalaşmanın körüklendiği bir etkinlik olma özelliğine sahiptir.

Metalaşma sürecinin 1990'larda gösterdiği en önemli etkinliklerden biri de, Halil Bezmen koleksiyonunun 26 Şubat 1995'te müzayede yoluyla satılması olmuştur. Bu müzayedede yaşayan bir Türk sanatçısının bir resmi 1.640.000.000 TL'sına satılarak bu alanda yeni bir rekor kırılmış ama sanat eserinin değerinin belirlenmesinde "alıcı kesimin" henüz olgunluktan uzak bir düzeyde olduğu son derece açık olarak ortaya çıkarmıştır.

Sergilerin özel kurumlar tarafından desteklenmesi ve satış potansi-

yelinin yükselmesi amacıyla her sergi için bir katalog yayınlanması anlayışı, 1990'lardan itibaren gelişti. Böylece Türk sanatının belgelenmesinde geç de olsa önemli bir adım atılmış oldu. Ama Modern Türk Sanatı'nın geçirdiği tarihsel aşamalar çeşitli kitaplarda ele alınmasına rağmen önemli sanatçılar ve belirli dönemler üzerine bilimsel araştırmaya dayalı monografilerin yayınlanamamış olması önemli bir eksiklik olarak güncelliğini korumaktadır. Yapı Kredi Yayınları tarafından bir dizi olarak yayınlanan sanatçı albümleri bu konuda yapılan en kapsamlı girişimdir. Özel sektörün çağdaş sanatı destekleme arzusu, metalaşma sürecinin en önemli sorunudur. Bu konuda varılan üst düzeyleri göstermesi bakımından Akbank'ın son derece problemli bir mimariyle 1993'te Aksanat Merkezi'ni kurması, Koleksiyon firmasının "Öncü Türk Sanatından Bir Kesit" ve "A, B, C, D" sergilerini, Beymen ve Yapı Kredi Bankası'nın kimi Avrupa müzelerinin koleksiyonlarının İstanbul'da sergilenmesini desteklemeleri örnek olarak gösterilebilir.

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

İç tasarımı G.A.E. Aulenti tarafından gerçekleştirilen Büyük Şehir Belediyesi Nejat Eczacıbaşı Sanat Müzesi (1991 yılından beri kullanılmıyor).

Uluslararası İstanbul Bienali

İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı (İKSV) tarafından ilk kez 1987 yılında düzenlenen Uluslararası *İstanbul Bienali* Türkiye'de çağdaş sanat bilincinin gelişmesinde ve önemli yabancı sanatçıların sergilerinin açılmasında "öncü" bir rol oynamış, Batı'yla olan kültürel değişim ve bilgi akımında "edilgen" tavrını kırmak isteyen Türk Çağdaş Sanatı için önemli bir iletişimin doğmasına olanak vermiştir. İstanbul Bienali'nin amaçları, öncelikle uluslararası "çağdaş sanat"ın güncel yapıtlarını izleyiciye göstermek, davet edilen sanatçıların gerçekleştirdikleri çalışmalarını tartışmaya açmak ve bu yolla Türk Çağdaş Sanatı'nın dünyada gözlemlenen küresel değişimlere "katkı" getirebilecek düzeyde diyaloga geçmesini sağlamak olmuştur. 1987 yılında gerçekleştirilen ilk bienalin sergi yapımcılığını *Beral Madra,* Türk uzmanlardan oluşan bir seçici kurulla birlikte üstlendi. İlk bienalin kapsamını oluşturan etkinlikler: Geleneksel Yapılarda Çağdaş Sanat Sergileri Aya İrini (Morellet, Alberola, Pistoletto, Rainer, Zorio) ve Ayasofya Hamamı'nda (Sarkis, Gün, Uluç, Yorozlu, Baykam), Ulusal Sergiler (Resim, Heykel, Seramik, Özgün Baskı), Galerilerin Seçimi Askeri Müze'de, 80'li Yıllarda Fransız Sanatı ve İstanbul Koleksiyonlarında Çağdaş Türk Resmi toplu sergileri ise İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde yeralmıştır. 1989'da yine *Beral Madra* tarafından düzenlenen 2. İstanbul Bienali'nde Geleneksel Yapılarda Çağdaş Sanat Sergileri Aya İrini (Erkmen, Aksoy, Anne ve Patrick Poirier, Uluç, Erdok, Akyavaş, Kiraz, Köker) ve Süleymaniye Kültür Merkezi'nde (Kounellis, Buren, Long, Lewitt), Alman (Barfuss, Chevalier, Görlich, Kummer, Mang, Metzel, Pitz, Schepers, Wachweger) ve Avusturya Sergileri Resim ve Heykel Müzesi'nde, Gürcistan Sergisi Basın Müzesi'nde, İtalya, İspanya ulusal sergileri Askeri Müze'de, Marco del Re, Rudy Pijpers Sergileri Atatürk Kültür Merkezi'nde, Yunanistan ve Evgenia Demnievska Sergileri Yıldız Üniversitesi'nde izleyicilere sunulmuş, galericiler de kendi mekanlarında açtıkları sergilerle gerçekleştirilen etkinliklere katkıda bulunmuşlardır. Bienal Türkiye'yi temsil eden sanatçıların seçilmesinde gösterdiği "ölçüt farklılıkları" nedeniyle eleştirilmiştir. Ancak Bienal o zamana dek son derece içine dönük, rehavet içindeki görsel sanatlar ortamının hareketlenmesinde oldukça yapıcı olmuştur.

1991 yılında yapılması gereken 3. İstanbul Bienali, Körfez Krizi nedeniyle 1993'te *Vasıf Kortun* tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu arada önemli gelişmeler olmuş ve uzun süreden beri yapılan çalışmalar sonucunda Haliç kıyısındaki eski Feshane binası

ünlü mimar *Gae Aulenti* tarafından restore edilerek *Büyük Şehir Belediyesi Nejat Eczacıbaşı Sanat Müzesi* adı altında açılmıştır. 3. İstanbul Bienali ilk kez bir çatı altında bu binada gösterilmiştir. Bienal'in içeriğine Kortun'un getirdiği değişiklik, daha önceki Bienallerde olduğu gibi sergi yapımcısının sanatçıları seçmesi değil, katılan ülkelerin kendi sergi yapımcılarının seçtiği sanatçıların sergilenmesi olmuştur. 3. İstanbul Bienali'ne katılan ülkeler ve sanatçılar şunlardır: ABD (Avalos & Small, Bains, Lou & Sanches, Tsinhajinnie), Avusturya (Wagnest, Höck, Erjutz, Zoberling), Belçika (Jan Fabre), Bulgaristan (Kostov, Solakov, Rouzhev), Fransa (Boltanski, Othoniel), Hollanda (Likely, Sanders, Oudendijk, Semah), İngiltere (Hirst, Colins), İspanya (Basso, Berner, Usle, Agúilar, Badiola, Quintanilla), İsrail (Sack, Ziv, Kantor, Ganor, Can), İtalya (Guerzoni, Nunzio, Biachi, Arientzi, Fermariello, Garutti), Kanada (Bond, Campbell, Demspey, Sterbak, Tod, Yoon, Collins), Polonya (Smoczynski, Baranowska, Kruk), Romanya (Grub SubREAL), Rusya (Albert, Grup BOLİ, Grup ETİ), Türkiye (Birsel, Karamustafa, Onur, Tenger, Tolon). Kortun, 3. İstanbul Bienali temasının "kültürel farklılık" olduğunu, katılan sanatçılarda "günümüz nabzını tutması ve mümkün olduğu kadar genç olmalarının" ölçütlerinin arandığını açıklamıştır. 3. İstanbul Bienali, İstanbul kentinde bir çağdaş sanat müzesinin açılışına da denk geldiği için, Türkiye'de bu alanda görülen yapısal eksikliklerin (çağdaş sanat müzecilerinin, sergi organizatörlerinin, sanatı geniş kitlelere aktarabilecek olan müze pedagoglarının olmaması, uluslararası etkinlik yürütebilecek yöntemlerin bilinmemesi vb.) daha da açık olarak duyumsanmasına neden olmuştur.

İstanbul Bienalleri, Türkiye'yi uluslararası kültür diyaloğuna açan, geç de olsa Modernizm ve Postmodernizm gibi tartışmaların Türk izleyicilerine yetkin örnekleriyle birlikte izlenme olanağı veren yegâne etkinlik olarak hem sanat ortamının yapısının değişmesine, hem de ülkemizde üretilen yapıtların stil arayışlarına girmesine neden olmuş önemli çalışmalardır. Türkiye'deki çağdaş sanat ortamı, 1987'ye dek son derece içine kapanık bir şekilde ve Batı'da gözlemlenen Yeni Dışavurumculuk akımının etkisinde ilerliyordu. Bienaller öncelikle yabancı sanatçıların ülkemizde sergilenmesine ve bu yolla sanat ortamının kendi etrafında ördüğü kozanın yırtılmasına neden oldu. Bu olguyu uluslararası sanatla Türk çağdaş sanatının ilk gerçekçi diyaloğu olarak değerlendirmek gerekir. Bu aynı zamanda 1987-93 döneminin temel dinamiklerini belirleyen özelliklere de işaret etmektedir. Bienaller İstanbul şehrinin çağdaş sanat için taşıdığı potansiyelin daha iyi tanınmasında etkin bir rol oynadılar. Çağdaş sanat ile piyasa sanatı arasındaki farklılık daha açık olarak ortaya çıktı. Satılmak için üretilen sanatla izleyicinin düşünsel yapısını geliştirmeyi hedefleyen yaratıcı sanat yapıtları arasındaki farklılığın ortaya çıkmasına, birçok sanatçının farklı tekniklerle deneylere girmesine ve geleneksel sanat üretiminin kalıplarının zorlamasına da olanak tanıdı. Bienaller, gelen yabancı sergi organizatörlerinin Türk çağdaş sanatını yakından izlemesine ve bu yolla Türk sanatçılarının yurtdışında sergilenmeleri için önemli bir zemin hazırlamış oldu.

Önemli büyük çaplı sergiler

1983-94 döneminin karakterini belirleyen en önemli olgulardan biri de, güncel sanat ortamının genel-geçer özellikleri dışında "tarihsel" olmayı hedefleyen büyük çaplı sergilerin açılmasıdır. Bu sergilerin temel karakteri, belli bir anlayışı paylaşan sanatçıların biraraya gelerek bir etkinlik göstermelerinde, galericilerin birlikte çalıştıkları sanatçıları gövdesel olarak ortaya çıkarmalarında ya da kimi tarihsel nedenlerden ötürü açılan anma etkinliklerinde yatmaktadır. Büyük çaplı sergilerin açılması, 12 Eylül darbesinden sonra uluslararası alanda iyice yalnızlığa itilen Türkiye'nin tarihsel değerlerini ön plana çıkararak bu izolasyonu kültürel etkinliklerle kırma eğilimini gösteren "Anadolu Medeniyetleri" sergilerinde, 1983 yılında başlamıştır. "Anadolu Medeniyetleri" sergileri, Türkiye'nin tarihsel zenginliğini belli ayrım yapmadan, Urartu Sanatı'ndan Bizans'a, Selçuklu'dan Çağdaş Resme dek oldukça geniş bir yelpaze içinde değerlendirdiği ilk toplu gösterim olarak önemli bir gelişim sürecinin başladığının göstergesi olmuştur. Bu sergi nedeniyle Arkeoloji Müzesi'nde "Çağdaş Türk Resim Sergisi" de oldukça kalabalık bir sanatçı grubunun katılımıyla açılmıştı. Güncel sanat ortamına 1980 başlarında yeni bir soluk getiren önemli etkinliklerden biri de, Resim ve Heykel Müzeleri Derneği Başkanı Leyla Belli tarafından desteklenen (1979'dan itibaren her yaz düzenlenen) ödüllü *"Günümüz Sanatçıları Sergisi"* olmuştur. Her kuşaktan sanatçıya açık olan bu yarışmalı sergide 1985'ten sonra önemli bir stil değişikliği yaşanmış ve sergi, farklı eğilimlerin denenmesi için bir platform özelliğini kazanmıştır. Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi tarafından 1977-87 yılları arasında her iki yılda bir tekrarlanan ödüllü *"Yeni Eğilimler"* sergisi, Türk sanat ortamına farklı eğilimlerin taşınması için önemli bir köprü rolünü üstlen-

se de, artık merkezi otoritenin kendisine tanıdığı ayrıcalıkları kullanamayan İstanbul Akademisi'nin kendisini yenileyebilmek amacıyla kullandığı bir etkinlik olarak on yıllık bir süre içinde bir programlılık gösterememiştir. Bu yıllarda, geleneksel tarzda sanat üretmeyen, Batı'da gündem dışı Türkiye'ye göre ise yeni olan denemelerin gündeme gelmesi, katılan sanatçıların kendi organizasyonlarıyla gerçekleştirdikleri *"Öncü Türk Sanatından Bir Kesit"* sergilerinde olmuştur. Genellikle *Sarkis, Füsun Onur, Ayşe Erkmen, Şükrü Aysan, Tomur Atagök, Yusuf Taktak, Cengiz Çekil, Serhat Kiraz, Erdağ Aksel, Gülsün Karamustafa, Adem Genç* ve diğer sanatçıların yıllara göre değişen katılımıyla İstanbul Festivali'nin bir etkinliği olarak 1984-88 arasında her yaz değişik mekanlarda ve bir katalog eşliğinde açılan bu sergiler, tuval resmi dışında başka tekniklerle de sanat üretilebileceğinin savunuculuğunu üstlenmişlerdir. 1984-88 arasında resim piyasası, dekorasyon gücü olan tuval ve heykellerin pazarlanmasına yönelmiş ve satılabilecek sanat üretmeleri için güncel sanat ortamına baskı yapmaya başlamıştı. "Öncü Türk Sanatından Bir Kesit" sergileri bu baskıya karşı, satılamayacak sanat ürünlerini ortaya çıkaran yapısıyla belli bir karşıtlığın doğmasına neden olmuştur. Ancak bu sergilere katılan sanatçıların ürünlerine sınıflandırma yapmak amacıyla yakınlaşıldığında kesinleşmiş bir "tavır" ve programlı bir etkinlik gözlemlenmez. Bu sergiler, Batı'da 1960'lardan beri izlenen Arte Povera, Kavramsal Sanat, Land Art, Obje Sanatı gibi akımlara paralel işler üreten ya da sadece tuval resmi yapan sanatçıların ortak katılımıyla oluşan bir grup sergilemesi görüntüsünü taşır. Bir sergi yapımcısının değil, katılan sanatçıların kendi aralarında kurdukları diyaloglara göre şekillendirilen bu sergiler, panel düzenlenmesi, kitap yayınlanması, sanat eserlerinin tanıtılması gibi önemli, Türk izleyicisinin eksikliğini çektiği bilgilerin sağlanmasında, sorunların tartışmaya açılmasında etkin bir rol oynamaktan çok, sadece Türkiye'de üretilen "farklı" sanatın gösterilmesinde ve yerleştirme (installation) tekniğinin tanınmasında rol oynadılar. Bu grup içinde yeralan kimi sanatçıların katılımıyla (*Ayşe Erkmen, Füsun Onur, Osman Dinç, Cengiz Çekil, Selim Birsel* vb.) oluşturulan diğer etkinlik ise, 1989-92 yıllarını kapsayan *A, B, C, D* başlıkları altında gerçekleştirilen dört toplu sergileme olmuştur. Bu sergilerde ortaya konan tavır, kavramsal sanatın farklı eğilimlerini, farklı kuşaklara ait sanatçıların değişik yorumlarıyla bir panorama oluşturacak çerçevede sergilenmesinde yatıyordu. Yabancı sanatçıların (*K. Bayer, H. Bassmadjian, V. Stratmann, J. Latham*) da davet edilmesiyle desteklenen, "A, B, C, D" sergileri, belli bir grup anlayışını sergilemekten çok, katılan sanatçıların bireysel gelişim çizgilerini, yoğunlaştıkları alanları gösteren bir "tavır alma" etkinliği

Füsun Onur

Çalışmalarında geliştirdiği özgün stil ve tavırla, Çağdaş Türk Sanatı içinde son derece ayrı bir "söylem" oluşturan *Füsun Onur* (1938), özellikle "düş gücü" ve "gerçeklik" kavramları üzerinde yoğunlaşan kişisel sergileriyle, 1983-94 döneminin belli bir çerçeve içinde değerlendirilemeyecek olan en bağımsız yorumlamalarını gündeme getirmiştir. 1970'lerden itibaren obje ve yerleştirme (installation) tekniklerini kullanarak, "sanat eseri" kavramını sorgulayan sanatçı, işlerinde genellikle eski ve günlük yaşama ait nesneleri ele alarak bir "atmosfer" oluşturmayı tercih eder. Bu "düşsel atmosfer" bir kereliktir ve güncel yaşamda hiçbir zaman gündeme gelmeyen "duyarlılık alanlarına" gönderme yapar. Sergi bitiminden sonra bir daha tekrarlanamayacak şekilde ortadan kalkan ya da kendi kendini yok eden çalışmalar üreten Onur, sürekli olarak "imge"nin peşinde karakteriyle, belirli kavramlar üzerinde yoğunlaşan tematik sergiler açmıştır: *"Yaşam-Sanat-Kurgu, Terkedilmiş Eşyaların Düşü" (1985), "İmin İmi" (1987), "Zaman İkonları" (1987), "Galeri Işıkları" (1990), "Burada Yıkananlara" (Üsküp, 1994), "Kadans" (1995).* Onur'un belli bir sistem içinde gelişen çalışmaları, sergilerinin isimlerinde de belirgin olarak ortaya çıktığı gibi "gösterilen"in izleyicinin düşünce ve duygularına göre tekrar yorumlanmasını hedeflemektedir. Yaratıcı düşünce ve imgeyi harekete geçirmek için sıradışı malzemelerle çalışan sanatçı, hermetik semboller kullanarak işlerini düşsel bir çerçeve içinde almaktadır. Çalışmalarının görsel etkisini her izleyiciye göre değişebilecek olan "kişisel bir macera"ya dönüştüren Onur'un sanatı, detayları büyüteç altına alan yaklaşımı ve donanımlı yapısıyla, alışılmışı zorlayan, yeni ve keşfedilmemişi gündeme getiren bir özelliğe sahiptir.

olarak değerlendirilebilir. Çünkü aynı dönemde tuval resmini ön plana çıkaran, geniş kapsamlı sergiler de açılmış, böylece 1990'lara doğru hareketli görsel sanatlar ortamı oluşmaya başlamıştır. Bu hareketlilik, bir yanda galericilerin itmesiyle öte yanda ise büyük ölçekli resim koleksiyonu oluşturmayı hedefleyen İstanbul'lu burjuva aileleri tarafından desteklendi. Yahşi Baraz'ın bu yıllarda düzenlediği iki önemli etkinlik, gözlemlenen yeni oluşumların daha açık olarak ortaya çıkmasına sebep oldu. 1987'de *Türk Resminde Modernleşme Süreci* başlığı altında sergi, büyük boyutlu figüratif ve soyut tuval resimlerinin yeraldığı bir gövde gösterisi niteliğini taşıyordu. Çağdaş Türk Resmi'nin 1960-80 arasında etkinlik göstermiş tüm sanatçılarının herhangi bir seçim kriterine dayanmaksızın yanyana getirildiği bu sergide, 1980 başlarında özellikle Amerikan ve Alman sanatında gözlemlenen "Yeni Dışavurumculuk" akımına paralel olarak üretilen "boya resmi"ne ilgi duyan sanatçılar ön plana çıkarılmak isteniyordu. Bu yıllarda resim satın almanın iyi yatırım olduğu inancı şehirleşme sürecine giren Türk burjuvazisi tarafından keşfedildiği için tuval resmine karşı büyük bir ilgi gözlemleniyordu. Baraz, bu ilgiyi destekleyen çabasını Halil Bezmen'in koleksiyonunu tanıtmak için 1989'da Ankara'da düzenlediği *Büyük Sergi*'de ve galerisinin 15. kuruluş yılı nedeniyle İstanbul'da, 1990'da *"Etkinlikler Sürecinde 15 Yıl* sergileriyle ortaya çıkardı. "Büyük Sergi"yi yeni bir dönemin başlangıcı haline getiren diğer olgu ise, ressam Ergin İnan'ın çalışmalarında *Kur'an* yaprakları üzerine resim yapmasını "dînî saygısızlık" olarak yorumlayan bir grubun yaptığı baskı sonucu sergiden bu tablonun kaldırılması olmuştur. Bezmen'in 1990'da açılan 2. Büyük Sergisi'ni Tomur Atagök düzenlenmiştir. Tuval resmi dışındaki eğilimleri de sergi kapsamında alan Atagök, genç sanatçıların katılımına açık bir organizasyon gerçekleştirdi ve kişisel tercihlerini (ressam ve öğretim üyesi olmasının yanısıra) sergi yapımcısı olarak da sık sık sanat ortamının gündemine getiren kimliğiyle, "kadın sanatçıların" ön plana çıkması için çaba harcadı. Atagök bu alandaki etkinliğini 1993'te, *Cumhuriyet'ten Günümüze Kadın Sanatçılar* başlığı altında gerçekleştirdiği sergiyle daha bütünsel olarak ortaya koymuştur.

1994 yılında Ankara'da açılan *Merkez Bankası Çağdaş Türk Sanatı Koleksiyonu Sergisi*, ilk kez bir devlet kurumunun oluşturduğu koleksiyonunu nitelikli bir yayınla belgeleyerek sanat ortamında tanıtması bakımından önemli bir etkinlik olmuştur. *Ali Artun*'un sergi yapımcılığını üstlendiği bu sergileme, 1950-90 arasında ülkemizde üretilen sanat yapıtlarını belirli kuşakların geliştirdikleri anlayışlara göre retrospektif bir şekilde ele alan bir özelliğe sahipti.

Retrospektifler

Sanatçıların uzun bir dönem içinde gerçekleştirdikleri çalışmaları tekrar biraraya getirerek, onların sanat

Ayşe Erkmen

1989'da *"Burası ve Orası"* isimli ilk kişisel sergisiyle (Maçka Sanat Galerisi) özgün çalışma tarzını ön plana çıkaran *Ayşe Erkmen* (1949), işlerini sergilediği mekânları büyüteç altına alarak öncelikle bu mekânlarda "var olan görsel değerlerin" algılanmasını hedeflemektedir. Bu değerleri daha belirgin kılabilmek için "sergi mekânını" çok boyutlu bir araştırmanın odağına yerleştiren sanatçı, çalışmalarını bu mekânın farkedilmeyen özelliklerini ön plana çıkaracak olan "müdahaleler" olarak geliştirmektedir. Minimal ve kavramsal eğilimli bu müdahalelerde izleyici farklı bir düşünme ve bakış açısı geliştirmeye zorlanmaktadır. Çalışmalarını daha ziyade installation tekniğiyle gerçekleştiren Erkmen, bir mekânın küçük detayları arkasında yatan tarihi ve sosyal "olguları", kuru bir anlatıma düşmeden ve bir çırpıda algılanamayan bir perspektiften değerlendirdiği için çok farklı bir "söylem" geliştirmiştir. İşlerini sergilediği mekânları kuşatan ses ve görüntüleri de sergisinin bir parçası haline getirerek ses ve video bantlarıyla "var olan bir gerçekliği" kuşatmak isteyen sanatçı, 1994'de Berlin-Kreuzberg'de gerçekleştirdiği *"Evde"* isimli projesinde, bir evin dış cephesine Türkçe'deki dili Geçmiş Zamana ait yüklem eklerini yazarak, giriştiği "zamanı yorumlama" eğilimini son derece yetkin bir tarzda ortaya çıkarmıştır. 1995'te açtığı *"Bu Galeri"* isimli sergisinde (Maçka Sanat Galerisi) de bu galerinin mekânsal özelliklerini ve tarihini irdeleyen Erkmen, ele aldığı sorunları ve getirdiği yanıt önerilerini soyut bir düşünce sistemi üzerine oturttuğu için çalışmalarını sistematikleştirebilen sanatçılarımızdan biridir.

serüvenlerini ortaya çıkaran retrospektif sergiler, 1983-94 döneminde oldukça artarak, her sanatçı için açılır bir hale gelmiştir. Gerçekte bir sanatçının tüm çalışmalarının nitelik sorgulamasının yapılabileceği tarihsel bir sorgulama olan retrospektifler, sanat ortamında hızlı resim satılabilecek bir olay olarak kavrandığı ve nitelikli kataloglarla belgelenmediği için, beklenenin altında bir etkinlik göstermiştir. Bu dönemde İstanbul'da açılan önemli retrospektifler şunlardır:

1983, *Albert Bitran,* Gravür, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi (IRHM),

1985, *Ferruh Başağa,* Vakko Galerisi,

1986, *Zeki Faik İzer,* IRHM,

1988, *Fahrünnisa Zeid* (Sergi yapımcısı: Rabia Çapa), Atatürk Kültür Merkezi (AKM), *Abidin Elderoğlu* (Ozan Sağdıç), Destek Reasürans, 1989, *Sabri Berkel,* AKM, (katalog: Jale Erzen), Adnan Çoker, Derimod Kültür Merkezi, (katalog: İpek Aksüğür - Duben)

1991, *Altan Gürman,* Derimod Kültür Merkezi, (katalog: Canan Beykal)

1992, *Leopold Levy,* Cemal Reşit Rey Salonları (CRRS),

1994, *Fahrünnisa Zeid,* CRRS, (Katalog: Talat Said Halman, Necmi Sönmez), *Sadi Çalık,* Aksanat, (Katalog: *Orhan Peker* Milli Reasürans Sanat Galerisi, (Katalog: Önder Küçükerman)

Galerilerin etkinlikleri

Adalet Cimcoz tarafından kurulan *Maya Sanat Galerisi* (1951-54) Türkiye'de açılan ilk özel galeri olarak, o döneme göre önemli sayılabilecek etkinlikler gerçekleştirmiştir. Ama galericilerin, güncel sanat ortamını belirlemeye başlamaları, devletin güzel sanatlar alanındaki politikasını sürekli olarak kendi çıkarları çerçevesinde değerlendiren İstanbul Akademisi'nin gücünün zayıflamaya başladığı döneme, 1970'li yıllara denk düşer. 1970'de Kaptana Sanat Galerisi'nin (Melda Kaptana), 1973'te Ankara'da Artisan Galerisi'nin (Ertan Mesci) İstanbul'da Cumalı Sanat Galerisi'nin (Aydın Cumalı), 1975'te Galeri Baraz (Yahşi Baraz) ve 1976'da Maçka Sanat Galerisi'nin (Varlık Yalman & Rabia Çapa) kurulmasıyla İstanbul'da hareketli bir güncel ortamın oluşmasına doğru ilk adımlar atılmıştır. Çünkü bu yıllarda İstanbul Resim ve Heykel Müzesi, Belediye Galerisi, Kültür Bakanlığı Sergi Salonu gibi resmî kurumların sorumluluğunda olan mekânlar belli bir etkinlik göstermeksizin son derece sıradan, tarihsel karakterli sergileri "görev yapmak adına" açtıkları ve yaşayan sanatçılara ilgi göstermedikleri için güncel sanat ortamına yeni bir soluk getiren kurumlar özel galeriler olmuştur. Ama onların çalışmaları da profesyonel olmayan bir çizgide gelişmiştir. 1980'e dek İstanbul'da sayıları yirmiyi geçmeyen bu galeriler, belirli bir programa bağlı olmaksızın her kuşağa ait sanatçıların sergilerini açarak, öncelikle antika kökenli eski resmin pazarlanmasında ve yaşayan sanatçıların resimlerinin yavaş yavaş gündeme gelmesinde, sergilenmesinde önemli bir rol oynadılar. Yeni bir dönemin başlangıcı olan 12 Eylül darbesi ve bu dönem sonrasında uygulanan ekonomik programlar, büyük şehirlerde odaklanan Türk burjuvazisinin güç kazanmasına önayak olunca, 1980'lerin ilk yarısında, özel kişiler ve bankalarca "bir prestij arayışıyla" sanat galerileri açılmaya başlandığı görüldü. 1984'te Ankara'da Galeri Nev'in (Ali Artun & Haldun Dostoğlu) İstanbul'da Galeri BM'nin (Beral Madra) kurulduğu bu dönem, galerilerin daha tutarlı bir çizgiye doğru ilerleme eğilimi gösterdikleri-

İSTANBUL KÜLTÜR VE SANAT VAKFI ARŞİVİ

Sarkis, Pilav ve Tartışma Yeri, 1995, Yerleştirme (Installation) Pilav, Nohut, Tahta, Bakır Kazan.

nin ilk belirtilerinin de gündeme geldiği bir süreç olmuştur. 1980'lerin ikinci yarısında galerilerin ve açılan sergilerin artması, güncel sanat ortamında öteden beri gözlemlenen ölçüt yoksunluğunun kronikleşmesine ve sanat ürünlerinin de Türkiye'de o zamana dek yaşanmamış bir çeşitliliğe ulaşmasını sağlamıştır. Bu süreç içinde bir prestij mekânı olarak kurulan *Derimod Kültür Merkezi* düzenlediği retrospektif sergilerle (Adnan Çoker, Altan Gürman) 1989-91 arasında ismini duyurdu. Bu dönemde Urart, Tem, Teşvikiye, Lebriz, Vakko, Destek Reasürans ve Lami gibi galerilerin etkinlikleri ortamın hareketlenmesini sağlamıştır. 1987'de İstanbul'da SSCB'ye ihracat yapan bir holding tarafından Türkiye'de ilk kez Rus sanatçılarının resimlerinden oluşan büyük çaplı bir sergi açıldı. Resim piyasasının dekoratif ürün ihtiyacını gidermeye yönelik bir adım olarak, alıcı kesimin ilgisini çeken bu sergi Gürol Sözen tarafından organize edilmişti. Aynı yıllarda dünyanın dört bir yerinde ardarda önemli sergiler açan Rus Avant-garde sanatçılarının tersine Türkiye'de resmî ideolojiyi destekleyen Rus resimleri satılmaya başladı. Ramko Sanat Galerisi'nin organizasyonuyla 1990-92 arasında yoğunlaşan bu sergiler, yabancı sanatın Türkiye'de pazarlanmasının ilk örneği olarak belli bir düzey tutturmanın çok uzağındaydı. 1990'ların ilk yarısında, üç büyük şehirde etkinlik gösteren galeri sayısının 500'e yükselmesi resim piyasasının başlı başına bir sektör durumuna doğru ilerlediğinin göstergesi oldu. Galeri ve sanatçı sayısının artmasına rağmen belli bir çizgi tutturarak çalışmalarını sistematikleştirme, uzmanlaşma eğilimi gösteren 3 galerinin etkinlikleri 1983-94 arasındaki dönemde önplana çıkmıştır.

Maçka Sanat Galerisi, etkinliklerinin ilk on yılında (1976-86) *Adnan Çoker, Mübin Orhon, Sabri Berkel, Füreya, Altan Gürman, Aliye Berger* başta olmak üzere farklı eğilimleri temsil eden sanatçıları sergilemiştir. 1986'da *Sarkis*'in *Çaylak Sokak* sergisiyle kavramsal sanatı sergi programına alan ilk galeri olmuş ve etkinliklerini bu çerçevede açtığı *Füsur Onur* (1987, 1991, 1995), *Ayşe Erkmen* (1989, 1995) sergileriyle sistemleştirdikten sonra *Daniel Buren* (1994) ve *Francois Morellet* (1994) gibi önemli uluslararası sanatçıların kişisel sergilerini açmıştır.

Galeri Nev İstanbul ve Ankara'da açtığı sergilerinde Çağdaş Türk Resmi'nin etkili olan "üç kuşak" anlayışına göre gelişen, nitelikli katalog ve özgün baskılarla desteklenen bir strateji geliştirmiştir. *Selim Turan, Hakkı Anlı, Abidin Dino, Mübin Orhon, Nejad Devrim, Tiraje*'den oluşan ilk kuşak, soyut sanatın ülkemizdeki nitelikli temsilcileridir. *Mehmet Güleryüz, Utku Varlık, Alaettin Aksoy, Komet*'ten oluşan orta kuşak, 1960'lardan itibaren figür olgusunu farklı anlayışlara göre yorumlamıştır. Genç kuşak ise, *Canan Tolon, Serdar Arat, Hale Tenger, Mithat Şen* gibi etkinliklerini 1980'lerden sonra ortaya çıkaran sanatçıları kapsamaktadır. Nitelikli yayın ve edisyonlar bu galerinin kendini uzmanlaştırdığı önemli bir alandır.

1984-90 arasında ağırlıklı olarak genç sanatçıların sergilerini açan Galeri BM, 1990 yılında etkinliklerini her türlü ticari ilginin dışına kaydırarak çağdaş sanatın Türkiye'de tanıtılmasını hedefleyen *BM Çağdaş Sanat Merkezi*'ne dönüştürmüş ve yeni mekânda açtığı *Selim Birsel* sergisiyle (1991) farklı bir çizgi tutturduğunu göstermiştir. *Asta Gröting, Oliver Öffelein, Dimitri Alithinos, Rafael Rheinsberg* gibi yabancı sanatçıların İstanbul sergilerinin organizasyonunu üstlenen BM Çağdaş Sanat Merkezi, yurtdışına yönelik etkinlikler de gerçekleştirmiştir.

Modern Sanat Müzesi tartışması

1937'de Atatürk'ün emriyle Dolmabahçe Sarayı'nın bir kısmında kurulan İstanbul Resim ve Heykel Müzesi, İstanbul Akademisi'ne bağlı olduğu ve teknik nedenlerden ötürü süreli ya da süresiz olarak kapatıldığı için 1950'lerden itibaren tüm etkinliklerini sınırlayarak yaşamaya devam etmiştir. Bu müze yerine bir modern sanat müzesinin kurulmasıyla ilgili tartışmalar 1980'lerin ortalarından itibaren gündeme gelmiş, ancak ilk resmî girişim, 1989'da *Resim ve Heykel Müzeleri Derneği* tarafından İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı'na yapılmıştır. Bu girişim, Belediye'nin önerdiği Taksim Alanı yerine Haliç kıyısındaki eski Feshane binasının gündeme gelmesiyle farklı bir boyut almıştır. 1991'de Feshane'nin restorasyonu ve işletmesi için İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı (İKSV) ve İstanbul Belediyesi arasında imzalanan anlaşmaya göre *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Dr. Nejat Eczacıbaşı Sanat Müzesi* resmen kurulmuş oluyordu. Bu binanın bir modern sanat müzesine dönüştürülmesi projesini, ünlü mimar *Gae Aulenti*'nin üstlenmesi ve yapılan hazırlıklar sonucunda *3. İstanbul Bienali* Feshane'de gerçekleştirildi. Ancak Bienal biter bitmez kapanan ve Haliç kıyısında suların yükselmesiyle birlikte adeta kaderine terk edilen bu bina ve etrafında gerçekleştirilen tartışmalar, modern sanat müzesi kavramını güncelleştirmiştir. Çağdaş müzeciliğin, toplama, koruma, belgeleme, sergileme ve eğitime yönelik beş ana işlevi bir müzenin politikasını oluşturan belirleyici özelliklerdir. Kuruluşu resmî olarak gerçekleştirilse bile İstanbul Büyükşehir Belediye-

si'ni RP'nin kazanması ve müzenin işleticisi rolündeki İKSV'nin konuyla ilgili temel çalışmaları sonlandıramaması müzenin yarım kalmasına neden olmuştur.

Açılan önemli yabancı sergiler ve Çağdaş Türk sanatının tanıtımı

Çağdaş Türk Sanatı'nın yurtdışında tanıtılması, Türkiye'de yabancı sanatçıların sergi açmasına paralel olarak değerlendirilmesi gereken bir olgudur. 1983-94 döneminde ülkemizde yabancı sanatçıların sergileri o zamana dek görülmeyen bir şekilde artmıştır. Bu etkinlikler, Batı sanatının klasik modern dönemini ele alan müze koleksiyonlarının sergilenmesi ve çağdaş sanatçıların sergileri olarak iki ana grupta toplanabilir. Birinci grup içinde, 1991'de İstanbul ve Ankara'da *Ekspresyonizm ve Sonrası, Von der Heydt Müzesi Koleksiyonu* (Beymen'in desteğiyle), 1993'de Ankara'da (hepsi Sanart'ın desteğiyle) *CoBra* (sergi yapımcısı: Ali Artun & Von der Busche), *Adolf Wölli*, 1995'te *Jean Dubuffet Özgün Baskı Retrospektifi* (sergi yapımcısı: Necmi Sönmez) ve 1994'te İstanbul'da açılan *20. yy. Fransız Sanatı* sergileri (Yapı Kredi Bankası'nın desteğiyle) yer almaktadır. Ülkemizde yapıtları gösterilmemiş önemli Avrupalı sanatçıların (Dubuffet, Picasso, Klee, Chagall, Matisse, Asger Jorn vb.) çalışmalarından oluşan bu sergiler, tarihsel bir gelişim sürecini kapsıyorlardı. Yaşayan önemli çağdaş sanatçıların çalışmalarını kapsayan ve İstanbul'da açılan ikinci gruba ise 1989'da *Roman Cieslewicz* (Galeri Nev), 1992'de *Ondört Çağdaş Türk Yunan Sanatçısı* (sergi yapımcısı: Madra & Strousa), 1993'te *Daniel Buren* (Maçka Sanat), *Anthony Caro* (Aksanat), *Klaus Steack* (Taksim Belediye Galerisi, PSD'nin desteğiyle), 1994'te *Francois Morellet* (Maçka Sanat), *Rafael Rheinsberg* (Silahhane, sergi yapımcısı: Haerstadter & Madra), *Otto Herbert Hajek* (Aksanat) sergileri örnek gösterilebilir. Ankara'da ise ikinci gruba ait olarak Resim ve Heykel Müzesi'nde 1993'te açılan *Claude Viallat* sergisi, Çağdaş Türk Sanatı'nın ihtiyacı olan diyaloğu kuran ilk başarılı örnekler olarak değerlendirilebilir.

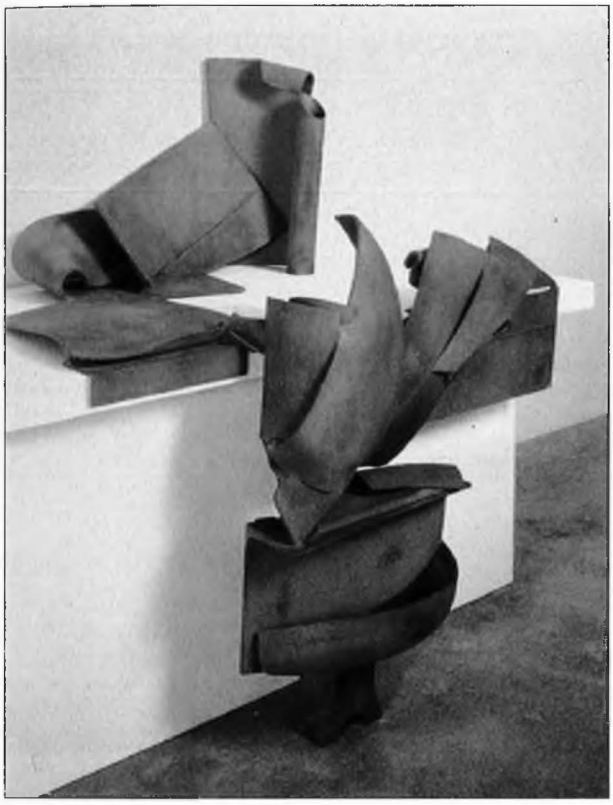
Türk sanatçılarının yurtdışında sergi açmaları hemen hemen tüm dönemlerde fazla önemsenmemiş bir olgudur ve ancak yurtdışında yaşamayı tercih eden sanatçılar sergilerini Türkiye dışında açabilmişlerdir. 1940'lardan itibaren öncelikle Paris'e yerleşmeye başlayan sanatçılar (*Fikret Mualla, Abidin Dino, Tiraje, Mübin Orhon, Hakkı Anlı, Selim Turan, Fahrünnisa Zeid, Nejad Devrim* vb.) bu şehirde sergiler açarak isimlerini duyurmaya başlamışlardır. 1950-70 arasında Avrupa'nın birçok kentinde ve New York'ta çalışmaya başlayan sanatçılar (*Sarkis, Burhan Doğançay, Alev Ebüzziya Siesbye, Yüksel Arslan, Nil Yalter, İlhan Koman, İskender Yediler, Bülent Evren*) sürdürdükleri etkinlikleriyle uluslararası çağdaş sanat ortamına girebilmişlerdir. Ancak bu sanatçılar genelde yaşadıkları ülkelerin sanatçısı olarak değerlendirildikleri için, Çağdaş Türk Sanatı adına bir kavramın oluşması mümkün olmamıştır. 1960'lara dek ikili kültür anlaşmaları gereği yurtdışında devlet kurumları toplu Türk sanatı sergileri açımış, ancak bunlar da hemen hemen hiç ilgi görmemiştir. 1980'lerden itibaren "yurtdışında" yaşayan sanatçılara resim piyasasında daha fazla ilgi gösterilmesi nedeniyle sanatçıların önemli bir kısmı mecburen Türkiye dışına çıkmış, ancak yaşadıkları ülkenin sanat ortamıyla ilişkiye girmeyerek yalnızca Türk resim piyasasına yönelik üretimde bulunmuşlardır. Türkiye'ye gelen yabancı sanatçı ve sergi yapımcılarının artması sonucu ancak 1990'larda belirli bir çizgiyi aşan kaliteli toplu sergiler yurtdışında gösterilebilmiştir. Bunlardan ilki 1994 yılında sergi yapımcılığını *Beral Madra* ile *Sabine Vogel*'in üstlendiği *"iskele, Türkische Kunst Heute* sergisidir. Almanya'nın Berlin, Stuttgart ve Bonn şehirlerinde *Handan Börütecene, Selim Birsel, Osman Dinç, Ayşe Erkmen, Füsun Onur; Hale Tenger, Gülsün Karamustafa, Serhat Kiraz* ve *Adem Yılmaz*'ın çalışmalarından oluşan bir sergi, Çağdaş Türk Sanatı'nın yurtdışındaki ilk ciddi temsili olarak yapıcı eleştiriler almıştır. 1995 yılında Kopenhag'ta, *"I am Another"* başlığı altında *Mehmet Güleryüz, Alaettin Aksoy, Erol Akyavaş, Ergin İnan, Ömer Uluç, Mithat Şen, Adnan Çoker, Alev Ebüzziya Siesbye, Kemal Önsoy, Erdağ Aksel* ve *Canan Tolon*'un katıldığı başka bir serginin yapımcılığını Ali Artun üstlenmiştir. Nitelikli kataloglarla belgelenen bu sergiler Çağdaş Türk Sanatı'nın farklı cephelerini ön plana getiren etkinlikler olarak, iyi organizasyonlarla gerçekleştirilirse Çağdaş Türk Sanatı'na yurtdışında da ilgi gösterileceğinin en önemli göstergesidir.

KAYNAKÇA

Hasan Bülent Kahraman, *Sanatsal Gerçeklikler, Olgular ve Öteleri*, 1995, İstanbul.

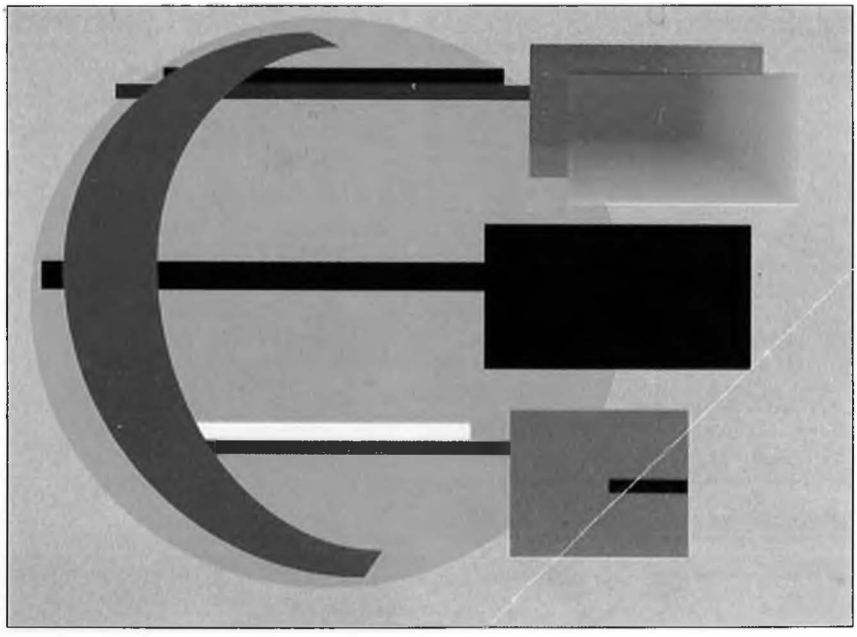
Aykut Köksal, *Zorunlu Çoğulluk*, 1994, İstanbul.

Beral Madra, *Çağdaş Sanatın Kimliği*, 1989, İstanbul.

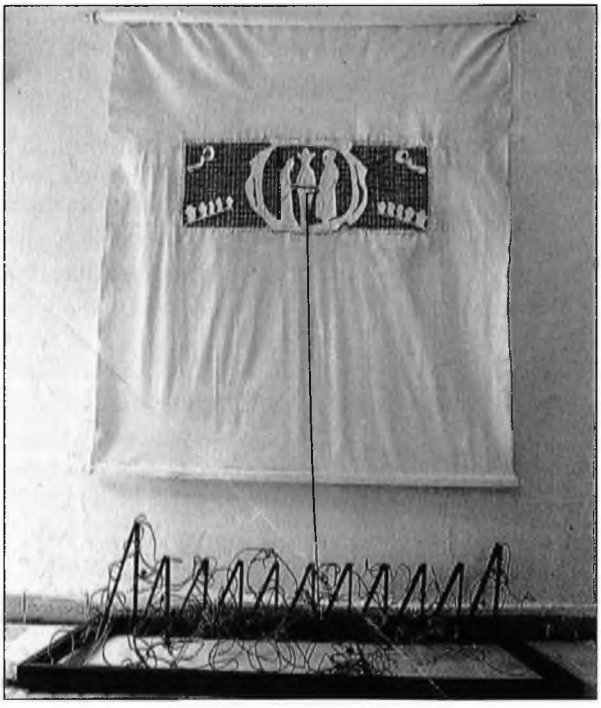

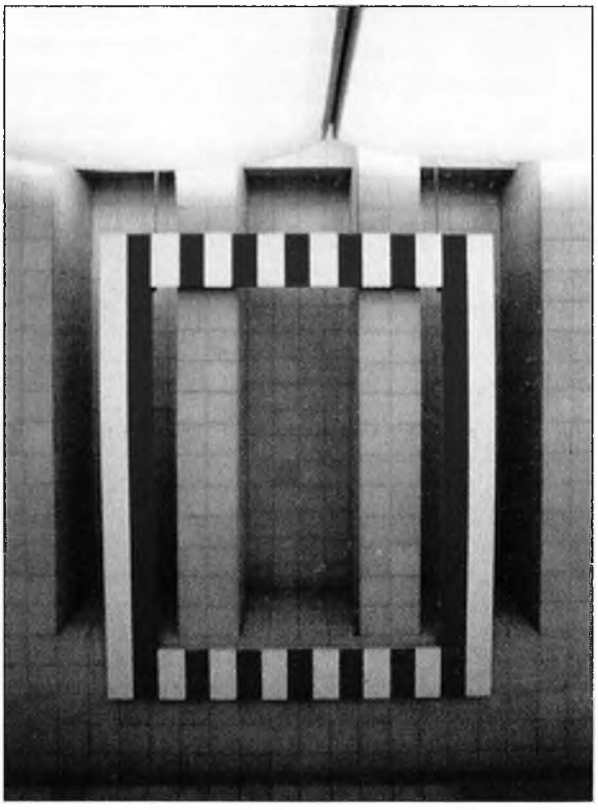
ANTHONY CARO, ŞELALELER, 1994, PASLI VE CİLALI ÇELİK, 140 X 140 X 112 cm., DİA: AKSANAT KÜLTÜR VE SANAT MERKEZİ (üstte solda); BURHAN DOĞANÇAY, ELVIS LIVES, 1994, TUVAL ÜZERİNE KARIŞIK KOLAJ, 152.4 X 127 cm. (üstte sağda); BÜLENT EVREN, İSİMSİZ, 1988, TUVAL ÜZERİNE AKRİLİK, SANATÇI KOLEKSİYONU (altta).

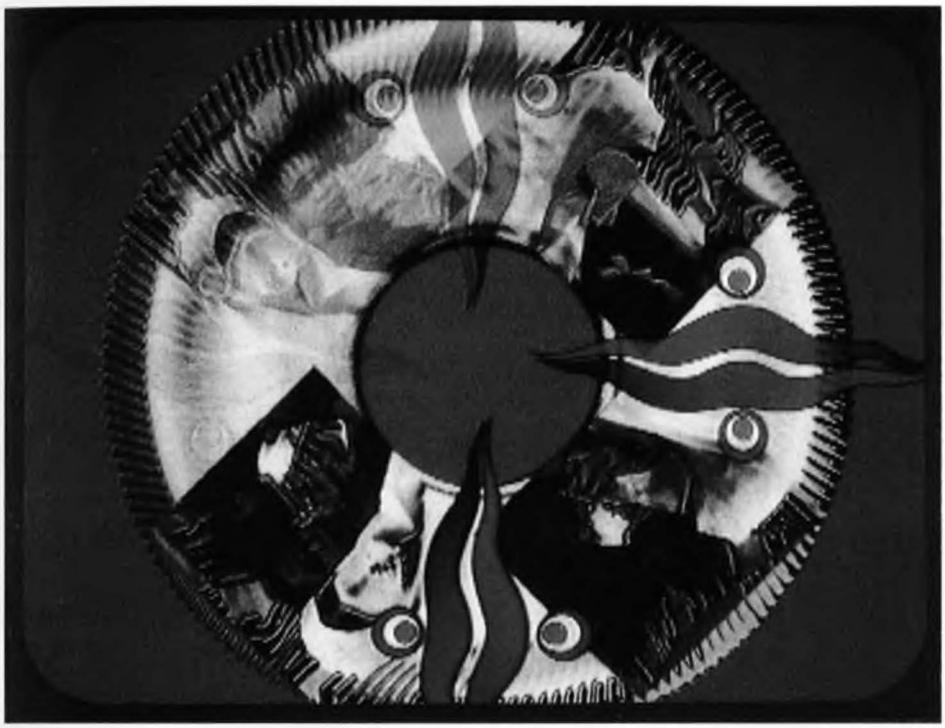

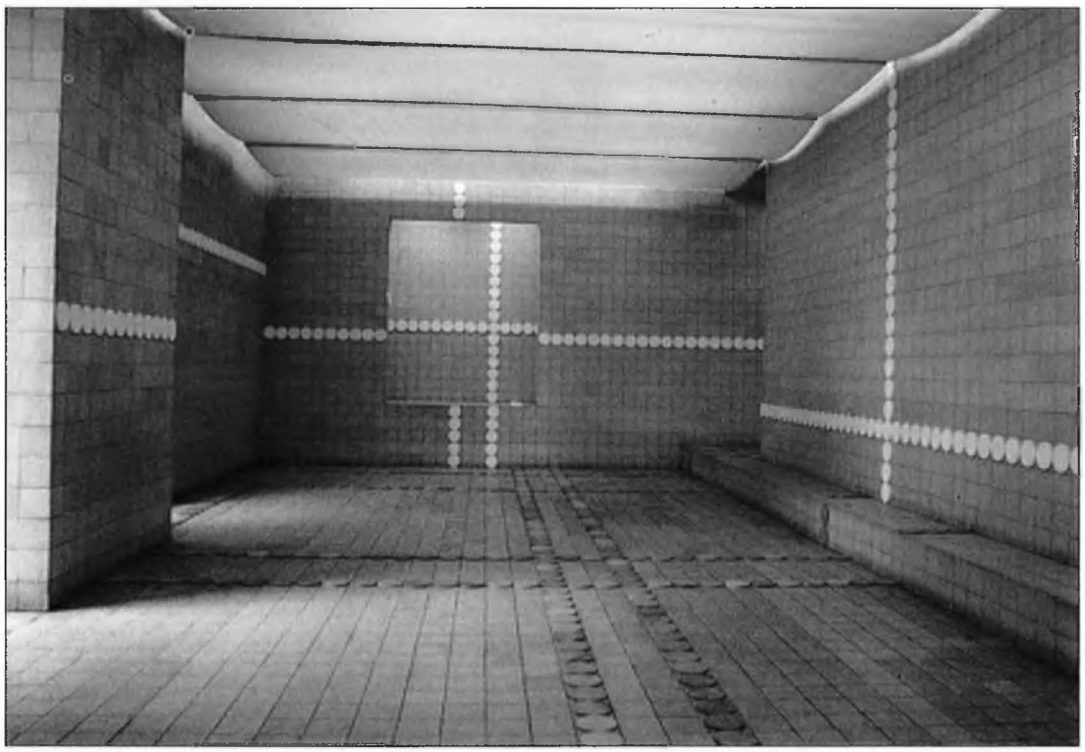
FARİBA HAJAMADİ, YEDEĞE KOYMA, 1994, YERLEŞTİRME (INSTALLATION), YAĞLI BOYA, PANO, EMÜLSİYON, AKAĞAÇ MAX PROTETCH GALLERY, NEW YORK'UN İZNİYLE, İSTANBUL KÜLTÜR SANAT VAKFI ARŞİVİ, (sağda); DANIEL BUREN, YERLEŞTİRİLMİŞ ÇALIŞMA, 1993, YERLEŞTİRME (INSTALLATION), MAÇKA SANAT GALERİSİ (altta sağda); FÜSUN ONUR, GÖLGE OYUNU, 1987, YERLEŞTİRME (INSTALLATION) TUVAL AHŞAP, 150 x 40 x 36 cm. SANATÇI KOLEKSİYONU (altta solda).

NİL YALTER, VİDEOİMGE, 1992, SANATÇI KOLEKSİYONU (solda); AYŞE ERKMEN, BU GALERİ, 1995, YERLEŞTİRME (INSTALLATION), ALÇI, MAÇKA SANAT GALERİSİ (altta).

JEAN DUBUFFET, VEZİR, 1976, 5 RENKLİ SERİGRAFİ, 88 x 70 cm. FONDATION, JEAN DUBUFFET KOLEKSİYONU, PARİS (solda); SELİM BİRSEL, 5 KANONİK ELEMENT, 1992, YERLEŞTİRME (INSTALLATION), RESİM VE HEYKEL MÜZESİ, (üstte); ADNAN ÇOKER, TEK MOR KARE, 1995, TUVAL ÜZERİNE AKRİLİK, 180 x 180 cm., ÖZEL KOLEKSİYON (altta).

Sağlık

Türkiye'de sağlık hizmetleri: 1980-1995

DR. ATA SOYER

Ç E R Ç E V E Y A Z I L A R

İlaç sektörü

MEHMET DOMAÇ

Türkiye'de tıbbi teknolojinin kullanım boyutları

DR. SEMİH ŞEMİN - DR. ZUHAL AMATO

☞ Çalışma Hayatı, Gelir Dağılımı, İktisat Politikaları ve Sorunları

Türkiye'de sağlık hizmetleri: 1980 - 1995

ATA SOYER

Sağlık alanında 1980 yılı sonrası önemli bir dönüşüm yaşanmaktadır. Bu dönüşümün en özlü ifadesi, 1961 Anayasası'nın 49. maddesindeki "Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesi ve tıbbi bakım görmesini sağlamakla ödevlidir. Devlet, yoksul ya da dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirler alır" şeklinde yansıyan yaklaşımın terk edilmesidir. Sağlığın bir insan hakkı olduğu ve bu hakkın devlet tarafından güvence altına alınmasının sözde olsa bile kabulü, 1982 Anayasası'nda yer bulamamıştır. Devletin sağlık alanında güvence olma işlevi, 1982 Anayasası'nın 56. maddesinde düzenleme işlevine dönüşmüştür. Ayrıca, Anayasa'da ilk kez "özel kesim"den ve "genel sağlık sigortası"ndan söz edilmiştir.

Sağlık personelinin çalışma ve yaşam koşullarını oldukça iyileştirmiş olan 2162 sayılı Tam Gün Yasası, "hizmet ihtiyaçlarını karşılamaması ve devleti gereksiz malî külfete sokması" gerekçesiyle 2368 sayılı yasa ile kaldırılmıştır. Aslında bu düzenleme ile Tam Gün Yasası'nın sağlık personeline sağladığı mali avantajlar ellerinden alınmış, ama çalışma süresinin diğer memurlara kıyasla 1 saat fazla olmasına ilişkin madde aynen bırakılmıştır. Bu değişiklikte sağlık personelinin askerî ve idarî hiyerarşiyi "bozan ölçüde" fazla para alması ve özel muayenehaneci hekimlerle üniversite öğretim üyelerinin Tam Gün Yasası'na tepkisi etkili olmuştur.

Aynı dönemde 25 Ağustos 1981 tarihli ve 2514 sayılı, "Bazı Sağlık Personelinin Devlet Hizmeti Yükümlülüğüne Dair Kanun" ile hekimlere zorunlu hizmet getirilmiştir. Daha sonra 20 Kasım 1981 tarihinde bu kanunla ilgili yönetmelik çıkarılmıştır. Bu arada 21 Ocak 1982 tarihinde Organ Nakli ile ilgili yasada değişiklik yapılması, 14 Nisan 1982 tarihinde Adli Tıp Kurumu Kanunu'nun çıkarılması (2659 sayılı), 24 Mayıs 1983 tarihinde Nüfus Planlaması Hakkında Kanun'un çıkarılması (2827 sayılı), yine aynı tarihte 2828 sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu'nun çıkarılması, 23 Haziran 1993 tarihinde Kan ve Kan Ürünleri Kanunu'nun çıkarılması (2857 sayılı), 22 Eylül 1983'te Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nda bazı değişiklikler yapılması, MGK döneminin sağlık alanındaki bazı etkinlikleridir.

MGK döneminde, sağlık alanında özel sektörün desteklenmesi konusunda bazı kısmi düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin, 1981 yılı sonunda yayınlanan bir Bakanlar Kurulu kararı ile, sağlık yatırımları teşvik kapsamına alınmıştır. (30 Kasım 1981 tarih ve 17530 sayılı *Resmî Gazete*) Bu durum 1982, 1983 ve 1984 yıllarındaki programlarda yinelenmiştir. Kamu kurumlarında özel adımların atılması yönünde ise, 27 Eylül 1983 tarihinde çıkarılan ve 209 sayılı kanuna bir ekleme yapan, Sağlık Bakanlığı'na bağlı sağlık kurumlarında döner sermaye uygulaması ile ilgili kanunun sözkonu olmuştur.

Bunların dışında kapsamlı bir çalışma da Genel Sağlık Sigortası ile ilgili yapılmıştır. Konu 1981 Haziran ayı başında MGK Genel Sekreteri imzası ile yapılan bir çağrı ile MGK bünyesinde kurulmuş bir komisyonun 5 No'lu alt komisyonunca ele alınmıştır. 1968 yılında hazırlanmış olan Genel Sağlık Sigortası yasa tasarısı ilkeleri doğrultusunda konuyu değerlendirmesi istenen komisyonun yaptığı çalışma "sigorta ile halkın sağlık tesislerine özellikle ayaktan tedavi için müracaatları artacaktır. Bugünkü hekim sıkıntısı ve sağlık ocaklarının tam çalıştırılmaması karşısında bu müracaatların karşılana-

ABC ARŞİVİ

Devlet hastanelerinin durumu Türkiye'de birçok şeyin kötüye gittiği tezinin en canlı örneklerinden. Özellikle 90'lar acil hastaların hastane hastane dolaşmaktan değil, doktorların gözleri önünde, hastanede beklerken ölümlerin yaşandığı yıllar oldu.

mayacağı tereddütü vardır. Varlıklı kişilerden toplanacak prime esas veriler yeterli olmadığından sigorta gelirlerinin istenen düzeyde olmadığı takdirde gider fazlalığının Devlete yeni bir yük getireceği endişesi mevcuttur" denilerek, MGK'ca devam ettirilmemiştir. Buna karşın, Genel Sağlık Sigortası 1982 Anayasası'na girmiştir. Ancak tasarıda "genel sağlık sigortası kurulur" ibaresi, Danışma Kurulu'nda "kurulabilir" olarak değiştirilmiştir. MGK döneminde sağlık personelinin örgütleri ile ilgili de birçok düzenleme yapılmıştır. MGK'nin 12 Eylül 1980 tarihli 7 numaralı bildirisi ile işçi sendikaları, dernekler ve meslek birlikleriyle birlikte Türk Tabipleri Birliği, Tüs-der, Has-İş vb. örgütler kapatılmış, bunlardan Türk Tabipleri Birliği'nin faaliyetlerine ancak 21 Ocak 1981 tarihinde sınırlı olarak izin verilmiştir. 30 Kasım 1982 tarihinde çıkarılan bir kanun ile sınırlı faaliyetine izin verilen tüm meslek örgütlerinin seçimleri ertelenmiştir. Bu arada, MGK diğer meslek örgütleri yasaları gibi, Türk Tabipleri Birliği Kanunu'nun da "gerek meslek mensupları ve gerekse toplum ve fert menfaatlerine uygun bir şekilde düzenlenmesi" çabalarını yoğunlaştırmış 5 Ağustos 1983 ve 16 Eylül 1983 tarihlerinde kanun hükmündeki iki kararname ile 6023 sayılı Türk Tabipleri Birliği Kanunu'nu değiştirmiştir.

ANAP dönemi

ANAP Hükümeti'nin sağlık ile ilgili politikalarını yansıtan en önemli belge, 1983 Hükümet Programı'dır. 19 Aralık 1983 tarihinde TBMM'de okunan programın sağlıkla ilgili bölümü sağlık personelinin eşit dağılımının özendirilmesi, sigorta sistemlerinin geliştirilmesi, koruyucu hekimliğe önem verilmesi, hastane ve sağlık ocağı sayısının arttırılması, vb. konulardaki genel ifadelerin yanında "Bütün vatandaşlarımızın sağlık sigortasına kavuşturulmasını, herkesin istediği hastaneden faydalanmasını sağlayacak bir sistemin geliştirilmesini hedef alıyoruz...Devlet ve Sigorta Hastanelerinin yükünü hafifletmek ve daha iyi hizmet verebilmelerini temin etmek için, bu kuruluşlar dışında çalışan doktor ve sağlık personelinden belirli esaslar dahilinde faydalanılacaktır. İlaç sektörünün geliştirilmesi ve rekabetin sağlanması, ... için gerekli tedbirleri alacak... müesseselerinin kurulmasını teşvik edeceğiz..." gibi 1983 sonrası uygulamaların temel noktalarını içermiştir.

ANAP Hükümeti yetkilileri, sağlık alanında en önemli sorunlardan birinin büyük kent hastanelerindeki yığılmalar olduğunu belirterek, bu durumun "tedavi hizmetlerinde maliyet altında bir fiyat teşekkülüne, ayrıca sosyal güvenlik kuruluşlarına tabi olanlar aleyhine bir gelişmeye sebep" olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bunun için de, sosyal güvenlik kuruluşuna tabi olmayanların sağlık hizmetleri ile ilgili ödemeleri için bir fon kurulması hedeflenmiş, bu kişilerin tesbitinin mahalli idarelerce yapılması, bu şekilde "sosyal adaletin tesisi" yönünde önemli adım atılacağı belirtilmiştir.

ANAP Hükümeti'nin sağlık alanındaki hedefleri arasında, "Hastane hekimliği'nin teşvik edilmesi, sağlık hizmetlerindeki açıkların sözleşmeli hizmet alımı ve sözleşmeli personel istihdam uygulaması ile giderilmesi" önemli bir yer tutmuştur. İlaç konusunda da, "serbest piyasa şartlarına geçiş için hazırlıkların başlatılması" hedeflenmiştir. Bu çerçevede 1. ANAP Hükümeti'nin, sağlık alanındaki faaliyetleri arasında 1985 yılında "Hızlandırılmış ve Genişletilmiş Aşı Kampanyası" ile 5 milyon dolayında çocuğun aşılanması, ana ve çocuk sağlığı programlarının başlatılması, doğumevi ve hastaneler bünyesinde Nüfus Planlaması Klinikleri kurulması, büyük şehirlerde Kamu Sağlığı Merkezleri kurulması, ilçe hastanelerinin desteklenmesi, Hızır Acil Merkezi Hizmetlerinin başlatılması (1985'te), vb. sayılabilir.

TABLO 1
KİŞİ BAŞINA SAĞLIK HARCAMALARI

Harcama Kaynağı	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Top. Sağ. Harc. / GSMH Oranı (%)	4.23	3.84	3.73	3.86	3.72	3.72	3.72	3.84	3.89	4.54	4.85	5.16	5.54
Kişi Başına Sağ. Harc. ($ ABD)	55.5	43.3	43.3	41.3	38.2	39.7	42.5	49.8	51.0	66.5	95.0	97.8	107.4

Kaynak: Yıldırım (1994)

1983-87 ANAP döneminde sağlık gündeminde sağlık alanına damgasını vuran olgu, sağlığın ticarileştirilmesi yönündeki yoğun çalışmalardır. Mustafa Kalemli'nin Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı olduğu dönemde öne çıkan çalışmaların kamuoyuna yönelik başlığı "SSK Sağlık Hizmetlerinin Rehabilitasyonu"ydu.

Bu anlamda sağlığı, ticarileşmesi ile ilgili hazırlıkların kamuoyu önünde en net ifade edildiği tarih de, 16-18 Mayıs 1985'tir. SSK'nın 40. Genel Kurulu'nun yapıldığı bu tarihte, Mustafa Kalemli, "... SSK sağlık hizmeti üreten değil, satın alan bir müessese haline getirilecektir... SSK Hastaneleri, özel hastane statüsünde çalışacaktır" diyerek bu konuda son 10-15 yıldır yaşadığımız sürecin tartışmalarını özetlemiştir. ANAP Hükümeti'nin sağlığın ticarileştirilmesi girişimleri salt SSK hastaneleri ile sınırlı kalmamış, tüm kamu hastaneleri ve sağlık hizmetleri de bu kapsama dahil edilmiştir. Bu konuda dönemin TBMM Sağlık Komisyonu'nun çalışmaları benzer yönde olmuştur. "Sağlıkta yeni sistem" adı altında kamu hastanelerinin 5 kişilik bir mütevelli heyeti niteliğindeki yönetim kurulunca yönetileceği, hastanelerin her türlü harcaması ve personel maaşlarının döner sermayeden karşılanacağı, öncelikle uzman hekimlerin tatmin edileceği, tam gün çalışacakların döner sermayeden prim alacağı, hastaların tedavi faturasının bağlı olduğu sosyal güvenlik kuruluşundan, fakirse Fakir Fukara Fonu'ndan karşılanacağı şeklinde özetlenebilecek bir sistem için çalışmalar yapılmıştır.

1983-87 döneminin en karakteristik özelliklerinden biri de, sosyal devlet anlayışı yerine "iane modeline" geçişin göstergesi sayılabilecek Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu'nun çıkarılmasıdır. Haziran 1986'dan itibaren yürürlüğe giren bu kanun ile Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Teşvik Fonu kurulmuş, bu fonda toplanan kaynağın ülke çapında dağıtılması için her il ve ilçede Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları kurulmuştur. Bu vakıflar, "fakrü zaruret ve muhtaç durumdaki" vatandaşlara yardım amacını gütmeyi amaçlamıştır. Aslında bu fon öz itibarı ile sosyal devlet öncesi iane modeline geri dönüşün ideolojik bir kılıfı olmuştur.

Bununla beraber sağlık hizmetlerinin köklü biçimde de sosyalizasyonunun yarattığı ve özelleştirmeyle birlikte artacak olan toplumsal rahatsızlıkların yatıştırılması hedeflenmiştir. Aynı çerçevede, sağlık yasasında kurulması öngörülen "genel sağlık sigortası modeli"nin uzunca bir geçiş dönemine ve dıştan mali desteğe gereksinme göstermesi nedeniyle, aynı yasayla kurulan "Sağlık Hizmetlerini Destekleme ve Geliştirme Fonu"na SYDTF'dan takviye yapılması düşünülmüştür.

Uygulamada fonun en yaygın biçimini bir kerelik ilaç yardımları oluşturmuştur. Bu yardımlar, daha çok reklam amacı ile kullanılmıştır. Bu arada, fonun elde edilen gelirlerinin çok değişik amaçlarla kullanılması ("itirafçı"lara para ve istihdam yaratılması, Güneydoğu'da güvenlik gerekçesi ile göç eden halka para verilmesi, İran'da kaza yapan TIR şoförlerinin diyet bedellerinin ödenmesi, vb.) sözkonusudur.

ANAP döneminin sağlık alanındaki görüşlerini en iyi yansıtan resmî bir belge de, 1987 yılı başında TBMM'ne sunulan 3359 sayılı Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu'dur. Bu kanun, 7 Mayıs 1987'de TBMM'de kabul edilmiş ve Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından onaylanıp, 15 Mayıs 1987 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Kanun, doğrudan sağlıkla ilgili yaklaşık 22 yasa, 54 yönetmelik, tüzük, yönerge, vb.'ni ilgilendiren bir özelliğe sahip olmasına karşın, toplum önünde açık bir tartışma yapılmadan çıkarılmıştır. Yasa, temel olarak devletin sağlık ile ilgili sorumluluklarından çekilişinin en yalın ifadesidir. Koruyucu sağlık hizmetlerinin giderek yok olmasını, tedavi edici sağlık hizmetlerinin de piyasa ekonomisi kurallarına göre pazara sunulmasını amaçlayan, sağlık hizmetlerinin maliyetini ve tüketimini artırmayı ve bu giderleri halktan, büyük ölçüde ücretlilerden toplamayı öngören yasa, yasal olmayan, keyfi ve örgütsüz bir çalışanlar topluluğu yaratmayı düşünmüştür.

1980-95 döneminin sağlıkla ilgili

bu en karakteristik yasası, SHP'nin Anayasa Mahkemesi'ne başvurusu ile engellenmiş, bazı maddeleri iptal edilmiştir.

ANAP döneminde 3359 sayılı SHTK sonrası, 1990 yılında Bağ-Kur adıyla anılan Sağlık Sigorta Kurumu Kanunu hazırlanmıştır. Yasa ile Sağlık Sigortası Kurumu kurulması, bu kurumca vatandaşları gelir durumlarına göre sınıflandırması, prim ödeme gücü bulunmayan kişilerin primlerinin tamamen veya kısmen kurumun ödemesi, diğerlerinin gelirlerine göre tesbit edilecek primleri zorunlu olarak ödemesi, bu prim karşılığında tüm sigortalıların zaruri ve asgari sağlık hizmetlerinden yararlanması, bunun dışında seçeceği sağlık hizmetine göre kişilerin ek ödeme yapması öngörülmüştür. Bu tasarı daha sonra hükümet tarafından geri çekilmiştir.

ANAP döneminin önemli bir belgesi de, DPT tarafından Price Waterhouse adlı bir İngiliz firmasına 1.2 milyar TL. verilerek hazırlatılan, "Sağhk Master Planı"dır. Planın hazırlanmasında hedefler "3359 nolu Temel Sağhk Yasası çerçevesinde, temel sağlık hizmetlerinin sağlanması, etkili, yaygın, eşit, erişilebilir ve ekonomik açıdan güçlü bir sağlık sisteminin kurulabilmesi için uzun dönemli bir stratejinin önerilmesi; sektörün halihazırdaki idari ve mali kapasitesini gözönünde tutarak kısa ve orta dönem faaliyet konularında önceliklerin saptanması; önerilen strateji ve faaliyetlerin uygulanmasına ilişkin bir programın önerilmesi ve sektörün dışsatım ve sağlık turizmi potansiyelinin değerlendirilerek uygun tavsiyelerin geliştirilmesi" olarak belirlenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda hazırlanan plan bağlamında, "Türk Sağhk Sektörünün Reformu İçin Dört Stratejik Seçenek" sunulmuştur.Danışmanların tavsiye ettiği seçenek olan 4. seçenek; il düzeyinde bir başkan tarafından yönetilen Yerel Sağlık Otoritesine dayanmakta, bu idarenin yerel sağhk ihtiyaçlarının karşılanmasında kilit bir görev üstlenmesi, uzun vadede "bütçeyi elinde bulunduracak ve bununla sağlık ihtiyaçlarının karşılanmasına ait finansmanı yönlendirmesi, doğrudan temel ve ikinci seviye hizmetlerini sunmayacaktır, ancak bu hizmetlerin sağlanmasından ve finansmanından sorumlu olması" öngörülmüştür.

Yine bu dönemde "sağlık reformu" konusunda oldukça çeşitli ve renkli ama hep aynı temel ilkeler doğrultusunda yapılan çalışmaların dışında; "Bazı Sağlık Personeli'nin Devlet Hizmeti Yükümlülüğü'ne Dair 2514 sayılı Kanun"da değişiklik yapılarak, hekimlerin zorunlu hizmetleri yarıya indirilmiştir. Sağlık Meslek Liseleri konusunda ANAP Hükümeti önemli "atılım" yapmış, 1983'te 70 olan lise sayısını ve 14.000 öğrenci kapasitesini altyapısını çok dikkate almaksızın 234 okula ve 1991'de 36.508 öğrenciye çıkarmıştır. 1985'te çok reklamı olan aşı kampanyasından sonra, her sağlık sorununu kampanya ile çözme anlayışı öne çıkmış, I. Sağlık Taraması yapılmış (Erken teşhis, bebeklerde pnömoni gibi vakaları tesbit ve tedavi etme, ağız ve diş sağlığı konusunda halkı bilinçlendirme, eksik aşıları tamamlama gibi faaliyetler çerçevesinde 8 milyon 994 bin kişinin taramadan geçirildiği ileri sürülmüştür), sünnet kampanyası (1990 Haziran - Ekim arasında), ana ve okul öncesi çocuk tarama ve izleme programı başlatılmış, kamu sağlığı merkezleri ile semt polikliniklerinin yaygınlaştırılması konusunda adımlar atılmış, acil yardım hizmetleri konusunda yeni bir örgütlenme başlatılmıştır. (1985'te Ankara Numune Hastanesi'nde başlatılan 077 uygulaması, yaygınlaştırılmıştır).

ABCARŞİVİ

1991 seçimlerinden sonra kurulan DYP - SHP koalisyonu sağlık alanında bir devrim başlatmak iddiasındaydı. Yeşil kart uygulamasıyla düşük gelirli vatandaşlar ücretsiz tedavi olabileceklerdi. Ancak uygulama tam anlamıyla hayata geçirilemedi. "Yeşil Kart"ın babası Sağlık Bakanı Yıldırım Aktuna ise sonraki yıllarda tekrar aynı bakanlığa getirildi..

Koalisyon hükümeti dönemi

1991 Ekim ayındaki seçimden sonra oluşan "DYP-SHP Koalisyon Hükümeti'nin sağlıkla ilgili ilk belgesi Aralık 1991'de kamuoyuna açıklanan Hükümet Programı'ydı. Hükümet Programı'nda sağlıkla ilgili olarak, şu görüşlere yer verilmişti:

"Sosyalleştirme programı çerçevesinde bütünleştirilmiş bulunan anaçocuk sağlığı, beslenme, çevre sağlığı, aile planlaması, sağhk eğitimi gibi başta gelen koruyucu ve temel sağlık hizmetlerinin yurt düzeyinde yaygınlaştırılması ve etkinliğinin arttırılması suretiyle tedavi edici hizmetlere olan aşırı talep azaltılacaktır.

Bu çerçevede birinci basamak sağlık hizmeti birimleri, altyapı, insan gücü ve araç-gereç bakımından güçlendirilerek yaygınlaştırılacak; böylece yataklı tedavi kurumlarına yöne-

len aşırı ve gereksiz yığılmanın önüne geçilecektir. Bu bağlamda aile hekimliği uygulaması da yaygınlaştırılacaktır. (...)

Yerleşme yerlerinin en uç biriminden başlayarak sağlık evinden özel ihtisas hastahaneleri ve tıp fakültelerine uzanan bir sevk zinciri içinde sağlık hizmeti sunulacaktır. (...)

Başta hekimler olmak üzere kamunun sağlık personeli ihtiyacının karşılanması, hizmet yükümlülükleri yerine, personelin performansına, çalışma yer ve şartlarına göre ücretin belirleneceği, sözleşmeli istihdam ile gerçekleştirme yoluna gidilecektir.

Genel Sağlık sigortası aşamalı olarak yaygınlaştırılacak ve hiçbir vatandaş genel sağlık sistemi dışında bırakılmayacaktır. Ödeme imkanı olmayan vatandaşların sigorta primleri devlet tarafından karşılanacaktır. Bu çerçevede aşamalı olarak herkese tedavi olma imkanı sağlayan 'yeşil kart' verilecektir."

Hükümet Programının ardından, Koalisyon Hükümeti Ocak 1992'de bir Ekonomik Paket açıklayarak, sağlıkla ilgili daha "net" mesajlar vermiştir. "Yeşil Kart uygulamasının başlatılarak Sosyal Sigorta sisteminin yaygınlaştırılması. Belirlenecek bölgelerde arazi tahsisi. Kurumlar Vergi-

İlaç sektörü

MEHMET DOMAÇ

Türkiye'nin 1980'de 371 milyon kutu olan ilaç üretimi 1993'te 791 milyona, kişi başına yıllık ilaç tüketimi ise 9 kutudan 13 kutuya yükselmiştir. Sağlık harcamaları içinde ilacın payı, gelişmiş ülkelerin aksine, % 32 gibi yüksek bir orandadır. Türkiye bu oranla, ilaç tüketimi kategorisinde dünya ülkeleri arasında üst sıralarda (22. sırada) yeralmaktadır. 1980'de kişi başına ilaç harcaması 8.5 Dolar iken, 1993'te harcama miktarı 3 kat artarak 28 Dolar'a yükselmiştir.

İlaç harcamalarının büyük kısmını SSK, Bağ-Kur, Emekli Sandığı gibi devletin sosyal güvenlik kurumları yapmaktadır. Bu kurumların toplam sağlık harcamaları içinde ilacın aldığı paya bakarsak, yanlış ilaç kullanımının sonuçlarını da görebiliriz. İlaç harcamalarının toplam sağlık harcamaları içindeki payı; SSK'da % 35, Emekli Sandığı'nda % 56, Bağ-Kur'da ise % 52'dir.

Gereksiz, düzensiz ve yanlış ilaç kullanımı oldukça yaygındır. Örneğin toplam ilaç tüketimindeki payı % 45 olan antibiyotiklerin : 22.4'ü, ağrı kesicilerin % 16.9'u, vitaminlerin % 6.5'u gerektiği şekilde kullanılmamaktadır.

İlaç sektöründeki gelişmeye "çeşit" açısından bakarsak şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: 1980'de ilaç çeşidi 1.773 iken 1993'te 3.507'ye çıkmış; sunuş şekillerine göre toplam ilaç sayısı da aynı dönemde 3.472'den 5.049'a yükselmiştir.

Bu "çeşitlilik"le birlikte ilacın milli gelirden aldığı pay da artmıştır: 1980'de binde 64, 1993'de binde 88. Türkiye bu oranlarla dünya ülkeleri sıralamasında yine üst sıralarda yeralmaktadır. Bu verileri fiyatlandırırsak; Türkiye'nin ilaca harcadığı para 1980'de 350 milyon Dolar iken, 1993'te 1 milyar 700 milyon Dolar harcamıştır. Harcamalardaki artışı nüfus artışı ile karşılaştırsak karşımıza çıkan oran oldukça çarpıcıdır. 1980-1993 döneminde Türkiye'nin nüfusu % 50 artmış, buna karşı aynı nüfusun ilaca harcadığı para % 500'e yakın artmıştır. Bu sonuçların nedenlerini 1980 sonrası uygulanan "serbest piyasa ekonomisi" politikalarında bulmak mümkündür.

İlaç sektörü gelişmesini dışa bağımlı olarak sürdürmektedir. Üretimde kullanılan etken maddenin % 80'i ithal edilmektedir. Hammadde konusundaki bu bağımlılığa karşın, piyasada satılan ilaçların % 95'i Türkiye'de üretilmekte, % 5'i ithal edilmektedir. Ancak bu verilerin anlamını daha iyi açıklayabilmek için sektördeki yerli ve yabancı firmaların sayılarına ve piyasadaki paylarına bakmak gerekir.

1980'de Türkiye'de 7'si yabancı sermayeli, toplam 81 firma faaliyet gösteriyordu. 7 yabancı sermayeli firmanın toplam satış içindeki payı % 37 iken, yerli firmaların payı % 63'tü. Özellikle 1985 sonrası sektörde artan yatırımlarla 1993'te, yabancı sermayeli firma sayısı 27'ye –ki bu firmaların 12'si 1990'dan sonra gelmiştir– yerli firma sayısı da 123'e ulaşmıştır. İlaç piyasasının % 38'ini, aynı yıl verilerine göre, yabancı sermayeli firmalar kontrol etmektedir. Bu tablodan da görüleceği gibi, az sayıdaki yabancı sermayeli firma piyasanın büyük bir kısmına hâkimdir. İlaç sektöründeki "oligopol"leşen yapı 1980'den 3'e pek fazla bir değişiklik göstermedi. 1993 verilerine göre yaklaşık;

İlk 5 firmanın pazardaki payı	% 45
İlk 10 firmanın pazardaki payı	% 65
İlk 15 firmanın pazardaki payı	% 78
İlk 20 firmanın pazardaki payı	% 85
İlk 30 firmanın pazardaki payı	% 92'dir.

İlaç sektöründe ürün bazında da tekelleşme eğilimi görülmektedir. Birçok ilaç piyasaya tek firma tarafından verilmektedir; bu ilaçların muadili dahi yoktur. Değişik form-

→

si Muafiyeti (10 yıl) Yatırım malı ithalinde alınan fonlardan muafiyet. Fiyatlandırmada esneklik. Sağlık sektörünün yabancı sermayeye açılması." Hükümet Programı'ndaki "muğlak" ifadeler, Ekonomik Paket ile netleşmiş, bu hali ile Koalisyon Hükümeti'nin, 1980 sonrası uygulanan sağlık politikalarından farklı bir uygulama içinde olmayacağının ilk ipuçları görülmüştür. Koalisyon Hükümeti'nin en kapsamlı (ve sansasyonel) çalışması, 23-27 Mart 1992 tarihleri arasında yapılan I. Ulusal Sağlık Kongresi'dir. Sağlık Bakanlığı'nın değişik kesimlerden belirlenen katılımcılara "Sağlık Reformu Çerçeve Taslağı", "Sağlık Hizmetlerinde Mevcut Durum", "Çalışma Grupları Tartışma Soruları" başlıklı 3 doküman gönderdiği bu Kongre'de 34 çalışma grubu 5 gün boyunca çalışmış ve raporlar oluşturmuşlardır.

Hizmet sunumu reformunun ana hatlarını, "hizmetlerin etkinliği ve verimliliği prensiplerinden hareketle, birinci basamak hizmetlerine özel bir önem verilmesi, hizmetlere ulaşılabilirliğin arttırılması, uygun teknoloji kullanımı ile kalitenin yükseltilmesi"nin oluşturduğu ileri sürülerek, oluşturulacak sistemin taviz verilmeyecek iki ana özelliği olacağı

---

larıyla toplamı 380'i bulan 140 değişik ilacın –ki bunların 58'i antibiyotiktir– sektörün toplam satış cirosundaki payı % 65'tir. Yerli firmalar bu büyük pastadan ancak % 20'lik bir dilime sahiptir. Kalan % 80'i yabancı sermayeli firmalar ve lisanlı üretim yapan yerli firmalar paylaşmaktadır.

SSK ve ordu fabrikası dışında üretimi özel sektörce yapılan ilaçla ilgili yasal düzenlemeler, özellikle 1984 sonrasında hız kazandı. "İyi üretim uygulamaları yönetmenliği", üretimin her aşamasında uygulanacak oto-kontrol kurallarını; "iyi laboratuvar yönetmenliği", denetim uygulamalarını ve güvenirliğini standardize edecek kuralları: "İlaç geri çekme yönetmenliği", hatalı ilaçların piyasadan geri çekilme kurallarını düzenlemek üzere çıkarıldı. Ayrıca, ilaçların ruhsatlandırılması, ambalajların düzenlenmesi, ilaç tanıtımları, ilaç araştırmaları ve radyoaktif ilaçlarla ilgili kuralları belirleyen yönetmelikler de uygulamaya konuldu.

İlaç fiyatları 1972'de çıkartılan bir kararname ile "sınai maliyet" esaslarına göre tespit ediliyordu. Buna göre, maliyet kalemleri Sağlık Bakanlığı tarafından denetlenerek ilaç fiyatlarının ucuz tutulması sağlanıyordu. İlaç üreticilerinin talebiyle 1984'te fiyat kararnamesi değiştirilerek, "ticari maliyet" sistemine geçildi. Bu sistemde, ilacın üretim giderleri yanında, satış, pazarlama, tanıtım ve de finansman giderleri de fiyatların tespitinde hesap edilmeye başlandı. "Ticari maliyet" sisteminin etkisi, ilaç fiyatlarına % 40 oranında yansıdı. İlaç fiyatları üzerindeki denetim yetkisini serbest piyasa kurallarına bırakan 1984 Kararnamesi'nin getirdiği en önemli değişiklik, etken madde ithalinde uygulanan fiyat sınırlamasının kaldırılması oldu. Kararnameye göre, "her türlü" ticari maliyet kalemi ile fiyatını hesaplayan firma, Sağlık Bakanlığı'na başvurmakta, bakanlık 10 işgünü içinde itiraz etmezse ilaç firmanın belirlediği fiyatla piyasaya çıkmaktadır.

Bilinçsiz ilaç kullanımının yarattığı sorunlardan biri olan son kullanım tarihi geçen ilaçların çöpe atılması, hem israfa yolaçmakta (1984 rakamlarıyla yaklaşık 400 milyar TL.'lık ilaç çöpe atılmıştır.) hem de ciddi bir çevre kirliliği sorunu yaratmaktadır. Son kullanma tarihi geçen ilaçların toplanması ve imha edilmesi ile ilgili yönetmelik ancak 1984 sonunda çıkartılabilmiştir.

İlaç endüstrisini düzenleyen yasa çalışmalardan sonuncusu "patent" ile ilgilidir. 1993'te Meclis'e sevkedilen patent yasası tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Yasa tasarısında ilacın pateni kapsamına alınması için 5 yıllık geçiş süresi öngörülmüştür. Ancak yabancı sermayeli firmalar bekleme süresi olmadan patent uygulamasına geçilmesini, yerli firmalar ise 10 yıllık geçiş süresi getirilmesini istemektedir. Nitekim tasarı TBMM Genel Kurulu'na 10 yıllık geçiş süresiyle gelmiştir. Eczacı örgütleri herhangi bir süre açıklanmadan ilacın patent kapsamına alınmasıyla, altyapısı yeni bir ilaç bulmaya yeterli olmayan ulusal sanayinin zarar göreceğini, bir tekel hakkı olarak kullanılabilecek patent uygulamasıyla fiyatların alım gücünü aşarak sağlık hizmetlerinin ciddi bir şekilde aksayacağını savunarak yasa tasarısına karşı çıkıyorlar.

Bilinçsiz ilaç kullanma alışkanlığının yaygın olduğu Türkiye'de, sektörün son tartışma konularından biri de ilaç reklamlarının serbest bırakılıp bırakılmamasıdır. 1986'dan bu yana ilaç sanayicileri, ilaçların reçeteli-reçetesiz olarak ayrılmasını, reçetesiz ilaçların reklamının serbest bırakılmasını istemektedir. Özellik '90'lı yıllarda artan kanal sayısıyla ile kamuoyu oluşturma gücü her geçen gün artan TV şirketleri de, iştah kabartan reklam pastasından daha büyük pay kapmak için bu isteği desteklemektedir. Tüketici bilincinin zayıf, ilaç kullanma alışkanlığının çarpık, tavsiye üzerine ilaç kullanma âdetinin yaygın olduğu ve de sağlık hizmetlerinin yetersiz olduğu Türkiye'de, ilaç reklamının önemli "ârazlar"a yolaçacağı açıktır.

vurgulanmıştır: "Birinci basamak hizmetlerinin aile hekimliğine dayandırılması, kamu hastanelerinin özerkleştirilmesi ve zaman içinde özelleştirilmesi". Birinci basamakla ilgili "reform"un yaklaşımı, "kırsal yörelerde sağlık evleri ve sağlık ocaklarının aynen muhafaza edilmesi", "ilçe merkezlerinde kamu sağlığı merkezleri kurulması", bunun dışında "kişiye yönelik koruyucu hizmetler ve birinci basamak tedavi hizmetlerinin aile hekimlerince verilmesi" şeklindeydi. "Reform"un temel taşı olarak nitelenen aile hekiminin yanısıra "serbest çalışan uzman hekimler, sigorta kuruluşları ile anlaşma yaparak aile hekimi tarafından sevk edilen hastalara ikinci basamak hizmet verebileceklerdir", "hastane yönetimlerinin yerel yönetimlere bırakılması", "hastanelerin verimsiz çalışmasını önlemek için özerkleştirilmesi ve özelleştirilmesi", "reformu" tamamlayan unsurlar olmuşlardır.

"Reform" için gerekli ek kaynağın sağlanmasında ise "Kaynak dağılımının düzeltilmesi (pahalı tedavi hizmetleri lehine bozulmuş dengenin koruyucu hizmetler ve birinci basamak tedavi hizmetleri yönünde tekrar kurulması), maliyet/etkinlik oranının geliştirilmesi, hizmet kalitesinin geliştirilmesi, sağlık hizmetlerinin yönetiminin geliştirilmesi, hanehalkı harcamalarının sigorta fonlarının yönlendirilmesi, sağlık sigorta primlerinin amacına matuf kullanılması; sağlık primi, kullanıcı katkıları" çare olarak düşünülmüştür.

"Reform", sağlık personeli için, "Hizmet sunumunun finansmandan ayrılması ile sağlık hizmetleri gerçek maliyetleri üzerinden işlem görecek ve bu hizmetlerin en önemli girdisi niteliğinde olan insangücü de serbest pazar fiyatını bulacaktır" diye bir belirleme yaptıktan sonra, "genel sağlık sigortası ile sağlık personeli dağılım sorununun özendirici bir şekilde çözülmesi", "sağlık personeli eğitiminin ülke ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi" hedeflerinin altını çizmiştir.

Bu taslak, I. Ulusal Sağlık Kongresi'nde tartışılmış, bazı çalışma gruplarında "reform"un temel ilkelerine ters raporlar çıkmıştır. Buna karşın, Koalisyon Hükümeti Sağlık Bakanlığı'nın TBMM'ye sunulmak üzere hazırladığı "Ulusal Sağlık Politikası Taslak Dokümanı", birçok konuda I. Ulusal Sağlık Kongresi raporlarını yansıtmamıştır. Bu taslak doküman çerçevesinde yapılan bir dizi toplantı sonrası, Sağlık Bakanlığı 1992 yılı Aralık ayında "reform"larla ilgili 3 yasa taslağını kamuoyuna açıklamıştır. Daha sonra 12-16 Nisan 1993 tarihleri arasında II. Ulusal Sağlık Kongresi'nde sağlık alanındaki demokratik örgütlerin, yasa taslaklarının I. Kongre'deki tartışma sonuçlarını dikkate almadığı gerekçesi ile yasanın yeniden tartışılması yolundaki önerileri, Sağlık Bakanı Yıldırım Aktuna'nın konuşması ile engellenmiştir.

Koalisyon Hükümeti döneminde hazırlanması gereken 7.BYKP için ön çalışmalar yapılmış, ama ortaya çıkan sonuçlar hükümetçe yayınlanmamıştır. Bu konuda 30 Haziran1993 tarihli DPT uzmanlarınca yazılan "7.BYKP Sağlık Özel İhtisas Komisyonu İçin Hazırlanan Rapor" sonrası, değişik alt komisyonlar çalışma yapmışlar, çalışma raporları yeterince benimsenmeyince, hükümet 1995 Yılı Geçiş Programı adında bir belge ile işi geçiştirmiştir. Geçiş Programında "yeşil kart verilenlerin sayısının 3.4 milyon kişiye ulaştığı, Birinci Sağlık Projesi uygulamalarına devam edildiği" ve "1994 yılında 23 ilde ikinci Sağlık Projesi başlatıldığı" saptaması yapılmış, "sağlık insangücü mesleki ve coğrafi dağılımındaki dengesizliklerin devam ettiği, ilk basamak sağlık birimlerinin güçlendirilmesine ve aile hekimliği uygulamasına geçilmesine, özel sağlık sigortacılığının yaygınlaştırılmasına ve özel kesim sağlık yatırımlarının arttırılmasına olan ihtiyacın devam ettiği" ifade edilmiştir.

Koalisyon Hükümeti döneminde, 5 Nisan 1994 tarihinde alınan önlemlerin, sağlık açısından özel bir

ABC ARŞİVİ

SSK'nın kurum olarak yaşadığı kriz ve hastanelerinde yaşanan "kaos" beraber düşünüldüğünde Türkiye'deki sosyal güvenliğin geldiği noktanın ürkütücü bir hal aldığı açıkça görülüyordu. Birçok kurum özel sağlık sigortasına geçti, zaman zaman bizzat yetkililer özel sigortanın "daha hayırlı" olduğunu ima ettiler.

TABLO 2
TOPLAM SAĞLIK HARCAMALARI İÇİNDEKİ PAY (%)

Harcama Kaynağı	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Sosyal Güvenlik Kuruluşları													
SSK	10.6	9.9	10.6	10.0	9.8	9.8	11.0	12.2	12.9	15.0	16.1	17.8	17.7
Bağ-Kur	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.3	0.8	2.1	2.0	1.8	1.2
T.C. Emekli Sandığı	0.4	0.6	0.9	1.0	1.0	1.3	1.7	1.9	2.2	2.6	2.2	2.7	3.5
Özel Sandıklar	1.5	2.3	2.5	2.3	1.9	1.9	1.9	1.7	1.3	1.1	1.0	0.9	0.9
Toplam	12.5	12.8	14.0	13.3	12.8	13.0	14.6	16.1	17.2	20.8	21.4	23.2	23.3
Kamu Çalışanları	1.9	2.5	2.1	2.6	2.4	3.4	4.1	4.8	5.7	6.0	5.3	6.4	7.3
Bütçe	22.0	15.4	13.8	15.9	14.8	14.5	15.1	16.6	16.5	19.1	23.1	22.3	24.3
Fon	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.7	2.2	2.3	1.8	2.4
Toplam	22.0	15.4	13.8	15.9	14.8	14.5	15.1	16.6	17.1	21.3	25.4	24.2	26.3
Üniversite Hast.	5.2	6.0	6.4	5.5	4.9	4.8	4.7	5.0	4.7	4.3	4.3	4.7	4.6
MSB+Diğer Kamu	11.1	11.8	11.6	10.9	10.6	10.1	9.3	8.5	8.4	7.1	6.1	5.7	5.0
Kişisel Sağ.Tük.H.	43.6	47.7	48.9	51.4	50.0	47.8	44.8	42.9	36.8	33.0	30.7	28.2	–

Kaynak: Yıldırım (1994)

yeri vardır. Kamu açıklarının azaltılması gerekçesiyle yapılan kısıtlamalar nedeniyle hastaneler ve sağlık ocaklarında ilaç ve en basit araç-gerecin sağlanması konusunda sorunlar artmış, en basit sarf malzemesi bile hastalara aldırılmaya başlanmış, resmî hastaların bir bölümü reçete tutarının yüzde 20'sini ödemediği için ilaçlarını alamaz hale gelmişlerdir. Sağlık Bakanlığı, kamu hastanelerine desteğini önemli ölçüde kestiği gibi, bu hastanelere milyonlarca lira borç takmıştır.

Sağlık Bakanlığı'nın son dönem gündeme getirmiş olduğu iki yasa tasarısı, "Hastane ve Sağlık İşletmeleri Temel Kanunu Tasarısı" ve "Sağlık Finansmanı Kurum Kuruluş ve İşleyiş Kanunu Tasarısı" 9 Ocak1995 tarihinde hükümet tarafından TBMM Başkanlığı'na gönderilmiştir. Bu arada Koalisyon Hükümeti, 11 Ocak 1995 tarihinde çıkardığı "Kamu Kurum ve Kuruluşlarına Ait Sağlık İşletmelerinin Yönetimi ile Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik" ile, 1987 tarihinde ANAP tarafından çıkarılan 3359 sayılı Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu'na dayanarak Sağlık Bakanlığı'na bağlı hastanelerin, Sağlık Bakanlığı'nın uygun gördüklerinin Bakanlar Kurulu onayı ile sağlık işletmesi haline getirilmesinin yolunu açmıştır.

1980 sonrası dönemin en önemli özelliklerinden biri de, göreve gelen Sağlık Bakanlarının görevde kaldıkları sürelerin çok kısa olmasıdır. 10 Eylül 1980'de göreve başlayan Necmi Ayanoğlu'ndan sonra 1995 yılı başına kadar göreve gelen Kaya Kılıçturgay, Mehmet Aydın, Mustafa Kalemli, Bülent Akarcalı, Cemil Çiçek (26.6.1988 - 6.7.1988 tarihleri arasında vekaleten), Nihat Kitapçı, Halil Şıvgın, Yaşar Eryılmaz, Yıldırım Aktuna, Rıfat Serdaroğlu, Kazım Dinç, Doğan Baran gibi isimlerin Bakanlık'ta geçirdikleri ortalama süre bir yıldan biraz fazla olabilmiştir.

Türkiye benzeri ülkelerde sağlık hizmetlerinin durumu ile ilgili uluslararası en temel raporlardan biri, Dünya Bankası'nın "Gelişen Ülkelerde Sağlık Hizmetlerinin Finansmanı" raporudur. Rapor, "gelişen" ülkelerde sağlık hizmetleri ile ilgili sorunları "yetersiz, yavaş büyüyen ve bazen azalan kamu bütçesi, bireysel sağlık hizmetlerinde yoğunlaşan harcamalar, yetersiz risk paylaşım düzenlemeleri; varolan kamu kaynaklarının dengesiz dağılımı" olarak sıraladıktan sonra, hizmeti alanların ceplerinden katkıda bulunmaları ve böylece sağlık sektörüne ek kaynak yaratılmasını önermektedir. Ayrıca, vakıf benzeri gönüllü kuruluşların, özel hekimlerin ve eczacıların, geleneksel tıp uygulaması yapanların olanaklarından yararlanılması, bu şekilde hükümet üzerindeki yükün azaltılması öneriler arasındadır. Bu çerçevede hükümetin, hükümet dışı kurumlara desteği istenmekte, bu desteği de "özel girişimlere kredi olanakları sağlanması, hükümet kurumlarının satış, kiralama vb. yollarla hükümet dışı kuruluşlara transfer edilmesi, özel sağlık kurumlarına teknik ve finansal destek sağlanması, vb." şeklinde vermesi önerilmektedir. Ayrıca sağlık sigortacılığı, desantralizasyon da olarak sunulmaktadır.

Sonuçta, Dünya Bankası "gelişmekte olan" ülkelerde sağlık hizmetleri alanındaki sorunların özelleştirme ile çözülmesini önermekte, ancak bu ülkelerde bu uygulama için gereken kaynakların yetersizliği bilindiğinden, karma bir sistemin zorunluluğu vurgulanmaktadır.

	1988	1989	1990	1991	1992	1993
Döner Sermayesi olan hastane sayısı	313	321	342	343	391	399
Toplam Hastaneler içindeki oranı (%)	60.0	58.5	57.7	55.7	61.7	61.0
Toplam hasta yatakları içindeki oranı (%)	92.0	91.7	91.9	90.4	92.4	92.0
Toplam döner sermaye geliri*	117	185	400	750	1515	2485
Toplam döner sermaye gideri*	90	151	350	655	1400	2120
Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Ödeneği*	302.6	695.8	1370.4	2088.1	4687.8	8548.2
Tedavi Hizmetleri Personel Gideri Dışı Harcamalar*	91.6	186.4	300.7	321.2	592.3	917.4

Kaynak: Sağlık Bakanlığı Tedavi Kurumları Yıllıkları, *(Milyar TL.)

Sağlık hizmetleri finansmanı

GSMH içinde sağlık harcamalarının payı incelendiğinde, 1980'de yüzde 4.23 olan bu oranın, giderek düştüğü 1985 ve 1986'da yüzde 3.72'ye gelindiği, 1987'den itibaren artarak 1992'de yüzde 5.54'e ulaştığı görülür. Ancak 1993 ve 1994 tarihinde bu oran yüzde 3.3 ve 3.5 olmuştur.

Kişi başına sağlık harcamaları açısından ise, Dolar bazında yapılan hesaplamada 1981-1988 arasında kişi başına sağlık hizmetlerinin 1980 yılındaki 55.5 dolarlık düzeyin altında gerçekleştiği, 1984 yılında 38.2 dolara kadar düştüğü, 1989 ile başlayan artışın, 1992'deki 107.4 dolarlık tepe noktasından sonra gerilediği görülebilir.

Sağlık hizmetlerine yapılan toplam harcamalar diğer ülke örnekleri ile kıyaslandığında, Türkiye'nin, içinde bulunduğu Ortadoğu Bölgesi ülkelerinden Pakistan, Mısır, Suriye, İran gibi ülkelerden daha yüksek, İsrail, Suudi Arabistan, Türki Cumhuriyetler ve Tunus'tan az olduğu görülmektedir.

Toplam sağlık harcamalarındaki kalemler incelendiğinde, kişisel sağlık tüketim harcamalarının en yüksek payı tuttuğu görülür. 1980 yılında yüzde 43.6 olan kişisel sağlık tüketim harcamalarının toplam sağlık harcamalarının içindeki payı, 1983'e kadar artmış, 1984 ve 1985 yılında yüzde 50'nin üzerine çıkmış, 1988'de 1980'deki düzeyinin altına inmiş ve giderek gerileyerek 1992 yılında yüzde 28.2'ye düşmüştür. Buna karşın toplam sağlık harcamaları içinde ilk sırayı muhafaza etmektedir. Ayrıca1980 fiyatlarıyla yapılan hesaplamada; 1980-1992 yılları arasında düzenli bir artış olduğu, 1992'de 1980'e kıyasla yüzde 51'lik bir farkın sözkonusu olduğu görülmüştür.

Toplam sağlık harcamalarında ikinci sırayı Sağlık Bakanlığı bütçesi almaktadır. 1980 yılında yüzde 22.0'den 1981'de hızla yüzde 15.4'e ve 1982'de 13.8'e gerileyen Sağlık Bakanlığı bütçesinin toplam sağlık harcamalarındaki payı, 1989'a kadar 1980'deki düzeyin altında seyretmiştir. 1990'dan sonraki artış ile 1992'de yüzde 26.7'ye ulaşmıştır.

Üçüncü sırada yer alan SSK, sağlık harcamaları, 1980'de yüzde 10.6'dan 1992'de yüzde 17.7'ye ulaşmıştır. Diğer kamu sağlık harcamalarının payı 1980'de yüzde 11'den düzenli bir gerileme ile 1992'de yüzde 5'e düşmüştür. Üniversitelerin payı ise 1980-92 döneminde hemen hemen sabit kalmıştır. (yüzde 4.3-6.4)

Sağlık harcamaları kamu ve özel diye ayrılarak incelendiğinde, 1980'de yüzde 51.4 olan kamu sağlık harcamaları payı 1981'den itibaren yüzde 50'nin altına düş(ürül)müş, 1984'te 43.9'a kadar gerilemiştir. 1981-87 yılları arasında yüzde 50'nin altında seyreden kamu sağlık harcamaları payı 1988'den itibaren artış göstermiş ve 1992'de yüzde 66.2'ye ulaşmıştır.

Sağlığa ayrılan kamu kaynakları, 1980'li yıllar boyunca önemli ölçüde gerilemiş, 1980'li yılların sonundan itibaren başlayan artış 1990'h yılların ilk yarısında sürmüştür. Ancak 1980'li yılların sonundan itibaren olan kamu kaynakları artışı, daha çok fon, döner sermaye, prim gelirleri ile çalışanların ve halkın katkıları ile sağlanmıştır.

1988 yılında kabul edilen 3418 sayılı kanun ile sağlık hizmetlerine bir fon katkısı sağlanmıştır. 1988 yılında 3418 sayılı kanun ile bütçe ödeneğine konan miktar Sağlık Bakanlığı bütçesinin yüzde 29.4'ü kadarken, 1989'da yüzde 31'e çıkmış, giderek 1992'de yüzde 11.5, 1993'te yüzde 13.4'e gerilemiştir. 3418 sayılı kanun ile bütçe ödeneğine konan miktarların bir bölümünün giderek sağlık dışı alanlara kaydırılması sözkonusu olmuş, bu çerçevede 3418 sayılı kanun geliri/Sağlık Bakanlığı bütçesi oranı yüzde 6-16.6 arasında değişmiştir. Sağlık Bakanlığı bütçesinin yaklaşık 1/3'ine kadar ulaşabilmiştir. Ancak, bu yolla sağlanan gelir, parasal sıkıntı içindeki hükümetlerce, asıl amacı dışında, yani sağlık hizmetleri dışında kullanılmıştır.

Sağlık Bakanlığı bütçesi çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir başka kalem, döner sermaye uygula-

masıdır. Sağlık Bakanlığı'na bağlı toplam 654 hastaneden 399'unda var olan sermaye uygulaması, kamu sağlık kurumlarından para karşılığı yararlanma uygulamasıdır. Bütçe yetersizliği vb. gerekçesi ile başlatılan döner sermaye uygulaması, 1988'de kesinleşmiş Sağlık Bakanlığı harcamaları için % 14.2'lik paya ulaşırken, 1991'de % 12.0 oranında kalmıştır. Sağlık Bakanlığı yataklı tedavi kurumlarında döner sermaye geliri 1988'de 117 milyardan, 1993'te 2.5 trilyona yükselmiştir. Bunun anlamı, döner sermaye geliri payının tedavi hizmetleri genel müdürlüğü bütçesi içinde 1988'de % 38.7, 1993'te % 29.1 olmasıdır.

Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü bütçesinin önemli bölümünü personel giderlerinin oluşturduğu gözönünde bulundurulursa, döner sermaye gelirlerinin yataklı tedavi kurumları için önemi daha iyi anlaşılır. Bir kıyaslama yapılırsa 1988'de döner sermaye gelirleri, personel dışı harcamaların yüzde 128'i, 1993'te ise yüzde 271'i kadardır. SSK'nın sağlık ile ilgili gelirleri incelendiğinde, kamunun sağlık katkısının artışının en önemli bileşeni olarak sunulan SSK'da, devletin katkısının olmadığı anlaşılır. SSK sağlık kurumlarından yararlanan nüfusun artışı, prim gelirlerinin artışına yol açmıştır. SSK gelirlerindeki bir diğer artış, sigortalıların ödedikleri ilaç katkı bedelleri ile ilgilidir. Örneğin, 1989'da 31 milyar olan ilaç katkı bedelleri, 1991'de 202 milyara çıkmıştır.

Üniversiteler de, kamu sağlık kurumları arasında sayılmıştır. Oysa, üniversite hastanelerinde döner sermaye bütçesi, katma bütçeye kıyasla daha önemli hale gelmiştir. 1991 yılı itibariyle tüm üniversite hastanelerinde döner sermaye bütçesinin üniversite hastaneleri toplam bütçesine oranı % 47'dir. Ancak bu oran Selçuk Üniversitesi'nde % 79, Çukurova Üniversitesi'nde % 61, Ege Üniversitesi'nde % 56, Erciyes, Ondokuz Mayıs, KTÜ, Akdeniz ve Anadolu Üniversitesi'nde % 50'nin üzerindedir.

Bunların dışında kamu sağlık harcamalarının artışında kamu çalışanlarının ilaç bedellerinin % 20'sini (emeklilerin % 10'unu) ceplerinden ödemeleri; protez, ortez, tıbbi malzeme, gözlük, diş vb. bedellerine belirli oranlardaki katkıları artmıştır.

1980-83 yılları arasında Sağlık Bakanlığı bütçesinin yüzde 1.45-1.98'i, "Parasız Hastalara Yapılan Yatırım Giderleri" kalemine harcanmıştır. 1992 yılından itibaren başlatılan "yeşil kart" uygulaması ile aynı yıl 370 milyar TL., 1993 yılında 800 milyar TL. harcama yapılmıştır. Bunun anlamı Sağlık Bakanlığı bütçesi transfer harcamalarının 1992'de yüzde 55, 1993'te yüzde 62'sinin "Yeşil Kart" uygulamasına ayrılmasıdır.

	1980	1994
Sağlık Ocağı Sayısı	1.827	4.407
Sağlık Evi Sayısı	6.594	11.831
Hükümet Tabipliği Sayısı	242	295 (1993)
Sosyalleştirilmiş İl Sayısı	45	76
Sağlık Ocağı Başına Nüfus	12.637	13.792
a) Üç Büyük İlde	–	33.007
b) 1. Derecede K.Ö.İ.'de	12.351	13.825
c) 2. Derecede K.Ö.İ.'de	11.744	9.924
d) Diğer İllerde	13.699	11.547

Kaynak: Belek (1994 b) ve Sağlık Bakanlığı İstatistikleri.

1980-95 döneminin en belirgin özelliği, halkın cebinden sağlık için çıkan paranın artmasıdır. Sağlığa ayrılan kamu kaynaklarının artışı da, halkın cebinden çıkan ek paralarla sağlanmıştır. Bu süreçte, bir belirgin olgu da, kamu kaynaklarının özel sağlık sektörüne ve tedavi edici hizmetlere akıtılmasıdır.

1980 sonrası kamu sağlık hizmetlerinin gözden çıkarılmasının önemli göstergelerinden biri kamu sağlık yatırımlarının kısılmasıdır. 1980 yılından 3.8 milyar TL. ile yüzde 12.3 olan Sağlık Bakanlığı bütçesi içindeki yatırım ödenekleri payı, 1981-84 yılları arasında yüzde 15.4-16.5 arasında seyretmiş, 1985'te 13'e düşmüş, 1986-87'deki yüzde 17'yi aşan dönemden sonra, giderek gerilemiş, 1993'te yüzde 77'ye kadar inmiştir. Sağlık Bakanlığı yatırımlarının, konsolide bütçe içindeki payları da ortalama yüzde 2-3 arasında seyretmiştir. SSK yatırım harcamaları ise Sağlık Bakanlığı'na kıyasla çok daha yetersizdir. 1980 yılında 144 milyon TL. ile yüzde 0.7'lik yatırım harcaması oranı, 1986'da 12.3 milyar TL. (yüzde 7.7), 1987'de 16.2 milyar TL. (yüzde 5.9), 1988'de 32.9 milyar TL. (yüzde 6.5) dışında bütün dönemde yüzde 2.3-5.6 arasında gerçekleşmiştir. Üniversitelerin yatırım harcamaları, birçok üniversitenin yeni oluşum aşamasında olması nedeni ile nisbeten yüksek olmuştur. 1980'deki yüzde 23.5'luk yatırım harcaması oranı (2.5 milyar TL.), 1992'de yüzde 45.5'a (893 milyar TL.) ulaşmıştır. 1984-88 dönemindeki yüzde 20'nin altında seyreden dönem dışında, üniversitelerin yatırım harcamalarının oranı yaklaşık yüzde 25-40 arasında seyretmiştir.

Her şeyden önce kamu sağlık yatırımları, toplam kamu yatırımları içinde oldukça düşük bir orana sahiptir. Sağlık sektöründe yapılan ka-

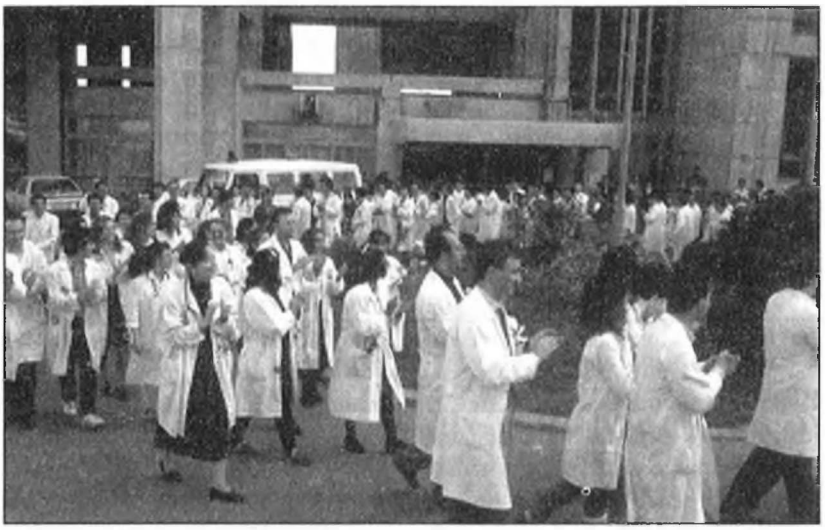
mu yatırımları 1980-92 yılları arasında sadece turizm sektöründeki kamu yatırımlarından yüksek seyretmiş, zaman zaman konut alanındaki kamu yatırımlarını geçebilmiştir.

1980-88 arasında toplam kamu yatırımlarının yüzde 2'sinin altında seyreden kamu sağlık yatırımlarının 1989 sonrası artışı bile ancak yüzde 3-3.5'luk bir düzeyin gerçekleşmesine yol açabilmiştir. Genel ve katma bütçe kaynaklı sağlık yatırımları 1980-92 yılları arasında yarı yarıya azalırken, ortaya çıkan eksiklik fon ve döner sermaye kaynaklı yatırımlarla doldurulmaya çalışılmıştır. Ancak bu durum, toplam sağlık yatırımları içinde kamunun payının yüzde 90.3'ten (1980), yüzde 65.6'ya (1992) gerilemesini engelleyememiştir. Bütçe kaynaklı sağlık yatırımlarının kısılması, "kamu" adı altında giderek fon ve döner sermaye kaynaklı yatırımlarından öne çıkması ile doldurulmaya başlanmıştır.

Özel sağlık sektörü yatırımları 1980'de 800 milyon TL'den 1992'de 1.339 milyar TL.'ye çıkarken, toplam sağlık yatırımları içindeki payı da yüzde 9.7'den, yüzde 34.5'e yükselmiştir. Özel sağlık yatırımlarının, toplam özel sektör yatırımları içindeki payı ise oldukça yetersizdir. 1989'da sadece yüzde 0.2 olan özel sağlık yatırımlarının toplam özel sektör yatırımları içindeki payı, 1984'e kadar aynı oranda seyretmiş, 1985-89 arasında yüzde 0.4-0.6 olmuş, 1990'dan itibaren artmasına karşın yüzde 1.3'ü geçememiştir.

Kamu sağlık sektörünün küçültülmesi tercihinin bir sonucu, kamu sağlık kurumlarının 1980 sonrası artan sağlık talebini karşılayacak düzeyde genişlememesidir.

1980'de 604 olan Sağlık Bakanlığı'na bağlı hastane sayısı, 1994"te 653'e, yatak sayısı ise 57.076'dan 75.738'e çıkmıştır. Aynı sürede SSK hastane ve yatak sayısı 1980-93 yılları arasında 73'ten 105'e ve 18. 408' den 231.186'ya; MSB için 44'ten 42'ye ve 15.100'den 15.900'a; tıp fakültesi için 17 ve 13.501'den, 26 ve 18.498'e değişim sözkonusu olmuştur.

ABC ARŞİVİ

1989 yılında halk arasında "Beyaz Eylemler" diye anılan doktor eylemleri yaşandı. İktidarın "Para için eylem yapıyorlar" iddialarına karşı doktorlar, "Hastalara yeterli süre ayırma", "İnsanca koşullar" gibi talepleri öne çıkardılar.

Bu çerçevede çıkartılabilecek sonuçlardan biri, 1980-83 yılları arasında Sağlık Bakanlığı hastanelerindeki zaten yetersiz olan artışın önemli nedeninin sağlık merkezlerinin tabelalarının hastane olarak değiştirilmesidir. Bir başka neden de, yeni hastane inşaatından ziyade hastanelere bölümler ve koğuşlara yatak eklenmesidir.

Hasta yatağı sayısındaki en yüksek artış ise, özel sağlık sektöründe gerçekleşmiştir. Bu durum, kamu sağlık yatırımlarının kısılması ve özel sağlık yatırımlarının teşvikinin bir sonucu kabul edilebilir.

Benzer bir durum, birinci basamak sağlık kuruluşları için de geçerlidir. 1980'de 1827 olan sağlık sayısı, 1993'te 4226'ya, 6594 olan sağlık evi sayısı 11.630'a, ana çocuk sağlığı ocağı merkezi sayısı da 63'ten 263'e çıkmıştır.

Hükümet tabiplikleri (1983'te 295 olan) sağlık ocakları haline getirilirken, bu yaygınlaştırma kararı ile altyapı yatırımı olmaksızın birçok yörede kiralanan binalara sağlık ocağı taşınması yöntemi öne çıkmıştır. 1995'te sağlık ocaklarının yüzde 36'sının, sağlık evinin ise yüzde 65'inin kendi binasında olmaması, bu sürecin sonucudur.

Birinci basamakta kamu sağlık kurumlarının yetersizliği, özellikle büyük kentlerde yaşanmaktadır.

1995'te sağlık ocağı başına düşen nüfus 13.792 iken üç büyük kentte bu sayı 33.007'dir.

Nüfus-sağlık ocağı yönünden bakıldığında üç büyük ilin yoksulluğu net biçimde görülmektedir. 1980-90 yılları arasında bu illere çok az yatırım yapılmış, ancak 1990 sonrası o da çoğu geçici sağlık ocağı binaları ile bir gelişme yaşanmıştır.

1980-87 yılları arasında sağlık evleri sayısında yüzde 10.8'lik artış olmuştur. Bu artış en yoğun olarak

kalkınmada 1. derecede öncelikli illerde yaşanmıştır. 1987'den itibaren ise sağlık evi yatırımları nüfus artışının bile gerisinde kalmıştır. Bu konuda en yoksul bölge, sağlık ocaklarında olduğu gibi üç büyük il olmuştur.

Bizzat devlet politikası olarak kamu sağlık kurumlarından esirgenen kamu fonları, "teşvik" adı altında özel sağlık sektörüne akıtılmıştır. 1980'lerin ortasından itibaren, özel sağlık sektörü DPT tarafından "özel önem arzeden yatırım konuları" arasında alınmış, böylelikle özel sağlık yatırımları önemli ölçüde artmıştır.

1982-92 arasında özel sağlık sektörüne verilen yatırım teşvik belgelerinin değeri 1 milyon doların üzerindedir. Kamu fonlarının özel sağlık sektörüne açılması yolu ile özelleştirmenin, "teşvikler" dışında da biçimleri sözkonusudur. Örneğin, Sağlık Bakanlığı 1988'de ilaca 26.6 milyar TL. harcarken, 1991'de bu miktar 101.1 milyara çıkmıştır. Yine Sağlık Bakanlığı Yataklı Tedavi Kurumlarında tıbbi malzeme alımı adı altında özel sektöre, 1992'de ödenen para 613.4 milyardır. İşçi-işveren primleri ile oluşan SSK fonları, özel sağlık sektörü için en önemli kaynaktır. SSK sağlık harcamaları arasında ilaca giden para 1980'de % 13.7'den 1992'de % 26.2'ye yükselirken, anlaşmalı özel hekim ve hastanelere harcanan para % 6'dan % 22.4'e yükselmiştir.

TABLO 3
YILLARA GÖRE TÜRKİYE'DE İLAÇ TÜKETİMİ VE İTHALATI (1980-92, MİLYON DOLAR)

Yıllar	Türkiye'de Tüketilen İlaç Değeri	İlaç ve Hammadde İthalatı
1980	426	93
1985	442	149
1986	545	187
1987	681	254
1988	856	290
1989	1.018	377
1990	1.272	470
1991	1.371	496
1992	1.711	604

Kaynak: Sağlık Bakanlığı, 1993 Sağlık İstatistikleri'nden hesaplanmıştır.

Böylece, sigorta fonlarının yarıya yakını özel sağlık sektörüne akıtılmaktadır. SSK yönetimi, artan sigortalı sayısı ile oluşan sağlık talebi artışını karşılamak için yeterli yatırım yapmadığından, talep açığını gidermek amacı ile özel sağlık kurumları ile anlaşma yapmaya yönelmiştir. Ancak, bu şekilde sigorta sağlık fonlarının özel sektöre akıtılması giderek çok yüksek boyutlara ulaşmıştır.

SSK dışında, Bağ-Kur fonları da özel sektöre, özellikle de ilaca harcanmaktadır. Bağ-Kur sağlık harcamalarının 1988'de % 52.4'ü ilaca giderken, bu oran 1992'de % 22.2'ye gerilemiştir. Emekli Sandığı sağlık harcamaları içinde de, ilaç 1980-92 arasında % 54-67 oranlarında paya sahip olmuştur. MSB sağlık harcamaları içinde ilaç, tıbbi malzeme, vb. harcamaların payı % 52-61 oranındayken (1988-91), aynı yıllarda üniversitelerin ilaç ve tıbbi malzeme harcaması % 26-31 oranında seyretmiştir.

Kamu destekli özelleştirmenin diğer şekillerine gelince; bazı kamu hastanelerinin bazı hizmetleri özel sektöre devretmesi en sık karşılaşılanların başında gelmektedir. "Taşeronlaştırma" da denen bu yolla, hastanelerin yemek, temizlik, çamaşır, güvenlik vb. hizmetleri özel sektöre devredilmektedir.

Bunun yanısıra, devlet hastanelerindeki özel yatak uygulaması, SSK hastanelerinde yeni başlatılan ve 16:00'dan sonra paralı muayene ve tedavi olma uygulaması (*sur-time*), üniversitelerde öğretim üyelerine para ile muayene-tedavi olunabilmesi, vb.'de özelleştirme uygulamaları arasında sayılabilir.

Son zamanlarda yaygınlık kazanan, bir "fiili" özelleştirme yöntemi de sağlık kurumu yöneticilerinin, ilin idari yetkilileri, zenginleri vb. ile birlikte oluşturdukları vakıf ve derneklerin, kamu sağlık kurumları içinde hizmet bölümleri açmak ve faaliyet göstermek, kuruma tıbbi malzeme ve teçhizat temin etmek; sağlık amaçlı şirketler kurmak veya böyle şirketlere ortak olmak vb.haklar elde ederek, devlet olanakları ile özelleştirmeye yol açmaktadırlar. Bu durum, sağlık ocaklarına bile girmiştir.

Kişilerin cepten yaptıkları harcamaları değerlendirilirse; 1987'de DİE tarafından yapılmış *Hanehalkı Gelir ve Tüketim Harcamaları Anketi Sonuçları*'na göre, sağlığa harcanan paranın, tüketim harcamalarının % 2.56'sı kadar olduğu görülür. Bunun anlamı,1980-92 arasında ülkemizde insanların cebinden yaklaşık 16 milyar dolarlık bir sağlık pazarı oluşturabilecek miktarda paranın çıkmasıdır.

Sağlığa en çok para ayıran bölge Gaziantep'ten Muğla'ya kadar Akdeniz illerinin olduğu bölgedir. Özellikle kırsal kesimin daha çok para harcadığı bölgede halk, gelirinin % 3.19'unu sağlığa ayırmaktadır. Bu bölgeyi % 3.10'luk sağlık harcaması ile Artvin'den Zonguldak'a Karadeniz illeri izlemektedir.

Halkın cepten yaptığı harcamaların % 41.5'unun ilaca gitmesinin anlamı, 1992 yılı için yaklaşık 5 trilyon TL demektir. İlaç harcamalarını % 13.5 ile özel hastaneler, % 12.7 ile kamu hastaneleri, % 8.4 ile özel poliklinikler, % 7.6 ile özel muayenehaneler, % 6.9 ile özel diş hekimleri izlemektedir. Bunların dışında gözlük ve lens, sağlık malzemeleri, kamu dişçilik hizmetleri, vb.'ye de yak-

laşık % 10'a yakın bir para harcanmaktadır.

Bu kadar paranın aktığı özel sağlık sektörünün "profili"ne baktığımızda, 1992'de 2138 hastane faaliyeti gösteren, 13.562 tıp ve dişçilikle ilgili uygulama yapan, 593 insan sağlığı ile diğer faaliyetleri yapan, 63 ilaç imalatı yapan, 421 tıbbi cihaz imalatı yapan, 15.004 de ilaç ve tıbbi alet ticareti yapan özel işyeri olduğu görülür.

1985-92 arasında sağlıkla ilgili işyeri sayısı % 39 artış göstermiştir. Aynı süre içinde toplam işyeri sayısı artışının % 21 olduğu düşünülürse, sağlıkla ilgili özel işyerlerinin büyümesinin ülke ortalamasının neredeyse iki misline yakın olduğu görülür. Bu süre zarfında sağlık alanında çalışanların sayısı % 53, ücretle çalışanların sayısı % 78 artmıştır (Bu sürede, toplam çalışanlar % 26, ücretle çalışanlar % 44 artmıştır).

Özel sağlık sektöründe mülkiyet, büyük ölçüde "ferdi mülkiyet" biçimindedir. Hastane faaliyeti gösteren işyerlerinin % 80'i, özel muayenehanelerinin % 95'i, bu alandaki diğer işyerlerinin % 84'ü ferdi mülkiyettir. Ferdi mülkiyet oranı ilaç imalatı ile ilgili işyerlerinde % 29, tıbbi teçhizat imalatı alanında % 81, ilaç-tıbbi alet/malzeme ticareti % 96'dır.

Sağlık alanında yeni kurulan şirketler incelendiğinde, 1992'de 473, 1993'te ise 1.338 yeni şirket kurulduğu görülür. 1992 ve 1993'te yeni kurulan 66.203 şirketin % 3.9'u sağlık ile ilgilidir. Sermaye açısından bu oran 1992'de % 1.0, 1993'te ise % 1.7'dir.

İlaç sanayi dışındaki şirketler, sermaye yönünden ülke ortalamasının altında bir miktara sahiptir. 1993'te de tıbbi ilaç toptan ticareti ve eczaneler, bu açıdan ülke ortalamasını aşmıştır. Türkiye'de özel sağlık sektörünün en önemli bileşeni, hekim muayenehaneleridir. Türkiye'de sadece özel sektörde çalışan hekim sayısı 8.487'dir. 1980'de 10.780 1986'da 15.447 olan bu sayı giderek azalmıştır. Oran olarak da, 1980'de hekimlerin % 40'ı sadece özel sektörde çalışırken, bu 1992'de % 15'e gerilemiştir.

ABC ARŞİVİ

Sağlık kesiminde çalışanların örgütlenmesi -tüm örgütlenme çalışmaları gibi- çeşitli engellerle karşılaştı. Örgütlenme çalışmalarında toplusözleşme ve grev haklarının tanınması, diğer kamu çalışanlarının da öne çıkardıkları talepler arasındaydı.

Yalnızca bu tabloya bakarak, özel sağlık sektöründe daralma olduğu değerlendirmesi yapılabilir. Oysa, ülkemizde hekimlik, önemli ölçüde "*part-time*" bir meslektir. Yani, hekimler hem kamuda görevliyken, hem de özel sektörde iş yapabilmektedirler. Bu imtiyazlı duruma sahip olan hekimler, çalışmalarını özel sektörle sınırlamayı daha az tercih etmektedirler. Bugün uzman hekimlerin çoğunluğu, asistan ve pratisyen hekimlerin bir bölümü her iki sektörde birden çalışmaktadırlar.

Hekimlerin tahminen yaklaşık % 36'sının hem kamuda, hem özelde çalışması, özellikle denetlenemeyen bir para dolaşımı yaratmaktadır.

Bugün ülkemizde üniversitelerde öğrenim üyeleri, eğitim hastanelerinde klinik şefleri ve şef yardımcıları ve devlet hastanelerindeki uzmanların önemli bölümü, kendilerine ayrılmış yatak kontenjanlarına sahiptirler. Bu yataklara, genellikle muayenehanelerinden geçmiş hastalar yatırılır. Halk arasında "turnike" diye bilinen bu işleyiş, özünde kamu olanaklarının para karşılığında satılması anlamına gelmektedir.

Yılda 1.5 milyar doları aşkın paranın aktığı (kamu fonları hariç) özel sağlık sektöründe özel hastanecilik giderek gelişen bir alan olmuştur. Türkiye'de 1980'de 96 olan özel hastane sayısı, 1993'te 126'ya, hasta yatağı sayısı da 3850'den 5392'ye yükseltilmiş. SB hastaneleri 1980-93 arasında % 8, hasta yatakları % 33 artarken, aynı sürede özel hastane sayısı % 31, hasta yatağı sayısı % 40 artış göstermiştir. 1980-92 arasında 204 hastaneye "teşvik" olarak yaklaşık 982 bin dolar verilmiştir. Özel hastanelerin en önemli özelliği, yurt çapında eşit dağılmamış olmasıdır. Örneğin Adıyaman, Afyon, Ağrı, Amasya, Artvin, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Burdur, Çankırı, Çorum, Giresun, Gümüşhane, Hakkari, Isparta, Kars, Kırşehir, Kütahya, Mardin, Muğla,

Muş, Nevşehir, Niğde, Ordu, Rize, Siirt, Sivas, Tokat, Tunceli, Şanlıurfa, Van, Yozgat, Zonguldak, Aksaray, Bayburt, Karaman, Kırıkkale, Batman, Şırnak, Bartın, Ardahan, Iğdır'da hiç özel hastane yoktur. Tüm illerin % 55'ini oluşturan bu illerde en az bir devlet hastanesi vardır. Bunca ilde hiç özel hastane yokken, İstanbul'da özel hastane sayısı kamu hastane sayısını geçmiştir. 143 özel hastanenin % 41'i İstanbul'dadır. İstanbul ile birlikte Adana (7), Ankara (7), Bursa (4), Hatay (4), İçel (5) ve İzmir'deki (9) özel hastaneler toplamın % 66'sını teşkil etmektedir.

Ayrıca devletin verdiği sağlık teşvikleri, özel sağlık kuruluşları arasında eşitsiz dağılmıştır. Örneğin, yatırım miktarı 10 milyon doları aşan 22 yatırım teşvik belgesi, 1980-92 arasında verilen teşviklerin % 40'ının üzerinde bir paya sahip olmuş, yine en fazla yatırım teşvik belgesi alan 10 özel kişi ve kurum toplam teşviklerin 1/3'ünü almışlardır.

Özel sağlık kuruluşları, daha zengin bölgeleri tercih etmekte ve bu yörelerde toplumun tümüne hizmet vermeyi değil, kendilerine avantaj sağlayacak hizmet alanlarına yönelmeyi tercih etmektedirler. Özel sağlık yatırımları, genellikle rakipsiz olabilecekleri alanlara girmeyi tercih etmekte, ya da kamu ve diğer özel sağlık kurumları ile eşitsiz rekabet olanaklarına sahip olabilecekleri yönelimlere girmektedirler. Örneğin, ülkemizdeki hemodiyaliz cihazlarının % 28.2'si özel sektöre aitken, Sağlık Bakanlığı'nın sahip olduğu cihaz oranı % 28.9'dur. Bu durum, özel sağlık kuruluşlarına cepten harcama yapan insanlara hizmet vermenin yanı sıra, arz yetersizliği içindeki kamu kurumlarından da hasta çekme olanağı sağlamaktadır.

Özel sağlık kuruluşlarına "piyasa"da avantaj sağlayan benzer bir durum da, "uzmanlık hastaneleri"dir. Özellikle büyük ve orta büyüklükteki illerde göz hastanesi, kadın-doğum hastanesi, mikrocerrahi hastanesi, odyo merkezi, organ nakli hastanesi, geriatri hastanesi vb. uzmanlık hastaneleri açılması ile, hem "ilk" olmak, hem de ilgili alandaki uzmanları toplayarak tekel olmak, hem de her kesime ve alana hizmet vermemek suretiyle "verimsizlikten" kurtulmak gibi avantajlar elde edilmektedir.

Özel sağlık yatırımlarının bir özelliği de pahalı ve ithalata bağımlı yatırımlar olmalarıdır. Sağlığa yatırılan her 100 TL'nin 49 TL'si döviz olarak kullanılmaktadır. Bu özelliği ile enerji yatırımları ile birlikte dışa en bağımlı yatırımlar arasındadır.

Özel sağlık yatırımları, pahalı-tıbbi teknoloji ithalatı temelli yatırımlardır. 1980-93 arasında tıbbi amaçlı ithalatın genel ithalata oranı % 1.3'den % 4.2'ye yükselirken, tıbbi cihaz ithalatının toplam tıbbi ithalat içindeki payı % 10.9'dan % 17.8'e, tıbbi malzeme ithalatının payı da % 4.3'ten % 7.5'a yükselmiştir.

	1981	1993
T.C. Emekli Sandığı kapsamındaki nüfus	6.036.400	8.816.248
SSK kapsamındaki nüfus	12.405.000	22.879.897
(aktif sigortalılar)	(2.228.000)	(4.592.190)
Bağ-Kur kapsamındaki nüfus	4.219.000	1.075.236
Diğer	–	1.091.421
Toplam	18.863.300	42.540.202

Kaynak: DPT (1993) ve TTB (1995)

Tıbbi ithalatın toplam sağlık harcamalarına oranı ise % 5.4'ten % 18.2'ye yükselmiştir. Sadece ithal edilen bilgisayarlı tomografi cihazı İngiltere standartlarında bir sağlık planlaması yapıldığında, bu ülkenin ihtiyacından % 483 fazladır.

Tıbbi ithalat, ayrıca iç üretim karşısında da desteklendiği için, tıbbi ithalatçı firma sayısı bir anda bin civarına dayanmıştır.

Sağlığa harcanan paranın önemli bir bölümü ilaca gitmektedir. Türkiye'de tüketilen ilaç değeri 1980'de 426 milyon dolardan, 1993'te 1718 milyon dolara çıkarken, ilaç ve hammadde ithalatı için yurtdışına akan para 93 milyon dolardan 604 milyon dolara çıkmıştır.

Sosyal Sigortalar Kurumu

Ülkemizde sağlık hizmeti sunan en önemli kurumlardan biri de SSK'dır. Bir sosyal güvenlik kurumu olan SSK'ya devletin hiçbir katkısı olmamasına karşın, istatistiklerde SSK, devletin sağlık kurumları hanesinde yer alır. Oysa devletin SSK'ya tek katkısı, kuruluş sermayesi olarak verilen 300 bin TL'nin dışında, 1995 bütçesine konulan 20 trilyon TL.'lık ödenektir. Devlet, özellikle son yıllarda uyguladığı politikalarla, SSK'nın kaynaklarının hızla erimesine ve bir kurum olarak krize girmesine yol açmıştır. SSK esas gelir kaynağı, işçiden yüzde 14, işverenden de yüzde 19.5-25 arasında yapılan kesintilerdir. Batı'daki ülkelere kıyasla çok yüksek olan bu kesintilerin önemli bölümü (Mayıs 1994 itibarıyla 20.4 trilyon TL.) SSK'ya ödenmektedir. Ayrıca, çalışan nüfusun sigorta kapsamında olan bölümünün az olması, yani kaçak işçi çalıştırma sorunu da, SSK'nın krizinin önemli bir nedenidir. Bunların yanı sıra SSK fon ve gelirlerinin çok düşük faizli devlet tahvillerine yatırılması, devletin

Türkiye'de tıbbi teknoloji kullanımının boyutları

SEMİH ŞEMİN - ZUHAL AMATO

Ülkemizde tıp alanında kullanılan cihaz, malzeme vb. ürünlerin üretimi çok az olup, önemli bir bölümü yurtdışından ithal yoluyla sağlanmakta ve bu açıdan büyük oranda dışa bağımlılık sözkonusu olmaktadır.

1991 yılında çoğu ilaç alanında olmak üzere sağlıkla ilgili üretim yapan 272 firma bulunmaktadır. Bazı ilaç firmaları dışında bu firmalar küçük ölçekli üretim yapan kapasiteleri sınırlı firmalardır. Buna karşılık sağlık alanında değişik ürünlerin satış ve servis hizmetleriyle ilgili yaklaşık 804 yabancı firmanın ülkemizde temsilcilikleri ya da temsilci firmaları sözkonusudur.

Günümüz tıbbi cihazlarının en önemli ve en gelişmiş bölümlerinden birini oluşturan tıbbi elektronik cihazlar sektöründe ülkemiz yıllık üretim değerleri 1989'da 4,4 milyon dolar, 1990'da 7,5 milyon dolar, 1991'de 9,2 milyon dolar, 1992'de 5,4 milyon dolardır ve bu alanda yaklaşık 10 kadar büyük firma bulunmaktadır.

Ülkemizde tıbbi cihazları, aletleri, ilaçları sağlamada temel yöntem tıbbi ithalat olmaktadır. 1980 yılında 109,8 milyon dolar olan tıbbi ithalat, 1993'te 1236,5 milyon dolar olmuştur. 1980 yılında genel ithalatın % 1.3'ü olan tıbbi ithalat, 1993'te % 4.2'sine yükselmiştir. Aynı şekilde toplam sağlık harcamalarının 1980'de % 5.4'ü olan tıbbi ithalat, 1993'te % 18.2'si olmuştur.

Tıbbi ithalatın 1980 yılında % 4.3'ü tıbbi aletler ve malzeme, % 10.9'u tıbbi cihazlar, % 84.8'i ilaç iken, 1993 yılında bu oranlar tıbbi alet ve malzemede % 7.6, tıbbi cihazda % 17.8, ilaçta ise % 74.6 olmuştur.

Tıbbi ihracat ise 1980 yılında 24,1 milyon dolarken, 1993'te 104,4 milyon dolara çıkmıştır. Bununla birlikte 1980'de genel ihracatın % 0.8'i tıbbi ihracat iken, bu oran 1993'te % 0.6'ya düşmüştür. 1993'te tıbbi ihracatın % 1.8'i tıbbi cihazlar, % 13.9'u tıbbi malzeme, % 84.4'ü ilaç ihracatından oluşmaktadır.

Tıbbi cihazlarla ilgili genel durum ve sorunlar

1993 yılında Sağlık Bakanlığı'nca hazırlanan "Ulusal Sağlık Politikası" dokümanı "Sağlık Teknolojisi" bölümünde tıbbi cihazların ülkemizdeki konumuna ilişkin şu görüşlere yer verilmiştir:

"Sağlık teknolojisi ülke ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmamaktadır. Birçok sağlık kuruluşu teknolojinin sağladığı imkanlardan yoksun hizmet vermeye çalışırken kimilerinde son derece pahalı yüksek teknoloji ürünleri kullanılmaktadır. Teknoloji kullanımında maliyet/etkililik prensiplerine uygun hareket edilmemekte olup, sağlık yöneticilerinde yeni teknoloji ürünü pahalı cihazların kullanılmasının yararlı olacağı şeklinde bir inanış vardır ve sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi dendiğinde akla hemen pahalı teknik cihazlarla donatılmış hastaneler gelmektedir. "

Görüldüğü gibi tıbbi cihazlarla ilgili sorunlar ve bu sorunların büyüklüğü resmi olarak da kabul edilmekle birlikte bu konuda gerekli girişimler yıllardır yeterince yapılmamaktadır. Böyle bir durumun ortaya çıkmasında konuya ilişkin planlamanın ve örgütlenmenin yetersiz olmasının büyük payı vardır.

Sağlık Bakanlığı'nda tıbbi cihazlarla ilgili bölümün Biyomedikal Daire Başkanlığı haline dönüştürülmesi 1991 yılında gündeme gelmiştir. Devlet Planlama Teşkilatı'nda (DPT) 1983 yılında kurulan kamu kesimi tıbbi cihaz alımlarını düzenlemeye yönelik komisyonun da faaliyetleri 1987 yılında durdurulmuştur.

Üniversitelerde biyomedikal mühendisliği eğitimine yönelik yüksek lisans ve doktora programları bir süredir uygulanmakla birlikte ülkemizdeki biyomedikal mühendis ve teknisyen sayısı gereksinimin oldukça gerisindedir. Ülkemizde 190 biyomedikal mühendisine, 1400 biyomedikal teknisyenine ihtiyaç varken, biyomedikal mühendis sayısı 40, biyomedikal teknisyen sayısı ise 150'dir.

Tıbbi cihazların yaklaşık % 95'inin ithal edildiği ülkemizde var olan teşvik ve destekleme politikaları da yerli üretimden çok ithalatı desteklemeye yöneliktir. Tıbbi cihaz alımlarına ilişkin olarak resmî kuruluşlar yıllık yatırım programlarına göre hareket etmek durumundayken, özel kesimin teşvik uygulamalarından yararlanmak açısından DPT'nin onayını alması gerekmektedir.

Tıbbi cihaz donanımı: Ülkemizde tıbbi cihaz donanımı ile ilgili olarak tüm kesimleri ve kuruluşları kapsayan bir envanter olmadığından bu konudaki bilgiler yeterli düzeyde değildir. Özellikle Sağlık Bakanlığı ve SSK dışında özel kesimin, üniversitelerin tıbbi cihaz donanımları hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır. Özel kesimde yalnızca özel hastanelerle ilgili olarak asgari bulunması gereken tıbbi cihazlara ve malzemelere ait bir liste 1983 yılında çıkartılan "Özel Hastaneler Tüzüğü"nde belirtilmiştir. Sağlık Bakanlığı'na bağlı sağlık hizmeti

→

veren kuruluşlarda sürekli yenilenen ve değişen bir envanter olmamakla birlikte, tıbbi cihaz donanımı ve düzeyi ile ilgili olarak bu kuruluşlarda toplam cihaz ve malzeme sayısının 1990 yılında yaklaşık 50 bin olduğu hesaplanmıştır. Sağlık Bakanlığı'na bağlı sağlık hizmeti veren kuruluşlar arasında sağlık ocaklarına ilişkin standart bir malzeme ve cihaz listesi bulunmakla birlikte, bu listenin günümüz koşullarına göre önemli eksiklikleri ve yetersizlikleri sözkonusudur.

Sağlık Bakanlığı'nda tıbbi cihaz alımları DPT tarafından hazırlanan yıllık yatırım programlarına göre yapılmakla birlikte, döner sermaye işletmesine sahip olan kuruluşlar buradan sağladıkları gelirlerle tıbbi cihaz alımı da yapabilmektedir.

Sağlık Bakanlığı makina teçhizat alımları 1990 yılında 154 milyar lira ile bakanlık bütçesinin % 5.2'si iken, 1993 yılında 517 milyar lira ile % 2.7'si olmuştur. Dolar üzerinden hesaplandığında ise 1990'da yaklaşık 59 milyon dolar olan Sağlık Bakanlığı makina teçhizat alımları 1993'te 46 milyon dolara düşmüştür.

SSK'nın son yıllarda yaşadığı ekonomik sıkıntılar tıbbi cihaz alımlarında da etkisini göstermektedir. 1988'de 13 milyar lira tutarında tıbbi cihaz alımı yapan SSK'nın bu alımları 1990 yılında 36,1 milyar lira, 1992 yılında 32,3 milyar TL., 1993'te ise 62,2 milyar lira olmuştur. Dolar üzerinden hesaplandığında 1988 yılında 9,1 milyon dolar, 1990 yılında 2,3 milyon dolar, 1992 yılında 5,4 milyon dolar, 1993'te ise 5,6 milyon dolar tutarında tıbbi cihaz alımı yapılmış olmaktadır.

SSK'da 1986 yılında kurulan Stok-Kontrol Dairesi kayıtlarına göre 1986 yılında bu kurumda 19.878 tıbbi cihaz bulunduğu, bunların da 306'sının hizmet dışı (% 1.5), 1044'ünün hurda (% 5.3), 1086'sının arızalı (% 5.5), 518'inin ihtiyaç fazlası (% 2.6), 16.924'ünün de (% 85.1) çalışır durumda olduğu hesaplanmıştır.

SSK'da 1994 yılında güncelleştirilen sağlık hizmetleri veren kurumlara yönelik "Standart Tıbbi Cihaz ve Alet Listesi" bulunmaktadır. Bu listede sağlık hizmeti veren her birimin kapasitesine ve niteliğine göre sahip olması gereken standart tıbbi cihaz ve aletlerin listesi verilmiştir. Yine bu listede SSK'da tıbbi cihazların ne şekilde talep edileceğine ve hurdaya ayrılacağına ilişkin "talimat"lar da bulunmaktadır.

Tıbbi görüntüleme cihazları: 1993 yılında 42 milyon dolar olan tıbbi görüntüleme cihazları ithalatı tıbbi cihaz ithalatının % 19.6'sını oluşturmaktadır. Röntgen filmi ve radyolojik tetkiklerde kullanılan teşhis reaktifleri ithalatı da birlikte göz önüne alındığında tüm tıbbi cihaz ve malzeme ithalatının % 20'si tıbbi görüntüleme cihazları ile ilgili olmaktadır.

Ülkemizde X-ışınlı cihazlarla yapılan yıllık tetkik sayısı 1980'li yılların başında bin kişiye 80 olarak belirtilmiştir.

Tıbbi görüntüleme cihazları ile yapılacak tetkik fiyatları özel hekimler ve sağlık kuruluşları için Türk Tabipleri Birliği (TTB) tarafından tespit edilmektedir. Maliye Bakanlığı'nca her yıl yayınlanan "Bütçe Uygulama Talimatı" ile de kamu sağlık kuruluşları ve resmi ödemeler için tıbbi görüntüleme cihazları ile yapılacak tetkik fiyatları tespit edilmektedir. SSK tıbbi görüntüleme tetkiklerinin de bulunduğu bazı sağlık hizmetlerini özel ve resmi sağlık kuruluşlarından özel anlaşmalar yoluyla da temin etmektedir.

X-ışınlı görüntüleme cihazlarının sayısı ve kullanım düzeyinin bu cihaz grubu içinde önemli bir yeri bulunmaktadır. X-ışınlı görüntüleme cihazları içinde röntgen cihazları sayısının yaklaşık 3500 olduğu tahmin edilmektedir.

Tıbbi görüntüleme cihazları içinde US cihazının kullanımında da son yıllarda önemli artışlar gündeme gelmiştir. Ülkemizde yapılan bir araştırma özel muayenehanelerde US ile ilgili bir dalda uzman ya da pratisyen olan hekimlerin % 39.0 gibi azımsanmayacak bir oranında US bulunduğunu göstermiştir.

Bilgisayarlı Tomografi Cihazı: Ülkemizde tıbbi görüntüleme cihazlarının sayısal durumuna ve kullanım düzeylerine ilişkin istatistiki bilgiler ve araştırmalar çok azdır. Özellikle son yıllarda kullanımları ve sayıları artan US, MR, BT cihazları hakkında bilgiler yeterli düzeylerde değildir. Bu cihazların Sağlık Bakanlığı ve SSK'da sayısal durumlarına ilişkin veriler olmakla birlikte bu cihazların esas kullanıldığı yerler olan özel sağlık kuruluşları ve tıp fakültelerindeki sayısal durumları hakkında veriler çok sınırlıdır.

Tıbbi görüntüleme cihazlarının en önemlilerinden olan BT cihazının ülkemizde kullanılmaya başlaması 1976 yılında Hacettepe Tıp Fakültesi'nde olmakla birlikte yaygınlık kazanması özellikle 1980'li yılların ikinci yarısından sonra gerçekleşmiştir. Hacettepe Tıp Fakültesi'nden sonra ikinci BT Adana'da Çukurova Tıp Fakültesi'ne 1981 yılında alınmıştır.

1985-1993 yılları arası BT ithalatı değeri toplam 62,9 milyon dolara ulaşmıştır. Aynı dönem radyografi (röntgen) cihazı ithalatı 56,5 milyon dolar, US cihazı ithalatı 64,6 milyon dolar ve 1989'dan sonra ülkemizde kullanılmaya başlayan MR cihazının 1989-1993 ithalatı da 25,4 milyon dolar olmuştur.

SSK üzerine yüklediği "sosyal yardım zammı" sorunu, "süper emeklilik" vb. uygulamalarla kurumun finans dengesinin bozulması, SSK'daki krizi derinleştirmiştir.

Sosyal güvenlik kapsamına giren nüfus 1981-93 yılları arasında yüzde 130 arasında artarken, SSK'nın kapsamına giren nüfus yüzde 85 oranında artmıştır. SSK bu nüfusa, hekimlerin yüzde 10.7'si, dişhekimlerinin yüzde 3.8'i, eczacıların yüzde 4.8'i, diğer sağlık personelinin yüzde 6.4'ü, hastanelerin yüzde 11'i, hasta yataklarının yüzde 16.9'u ve Sağlık Bakanlığı'na ait birinci basamak sağlık kurumlarının yüzde 2.5 oranında birinci basamak sağlık kurumu ile hizmet vermeye çalışmaktadır.

SSK kurumu, bu personel ve sağlık kurumu kapasitesi ile ülkedeki, toplam polikliniklerin yüzde 36'sını, yatan hastaların yüzde 27'sini, ameliyatların yüzde 31'ini ve doğumların yüzde 24'ünü gerçekleştirmektedir.

1979-93 yılları arasında toplam sigortalı sayısı yüzde 145, başvuran hasta sayısı yüzde 98, yatan hasta sayısı yüzde 90, ameliyat sayısı yüzde 64, doğum sayısı yüzde 77 artarken; SSK, yataklı kurum sayısının yüzde 43, dispanser sayısının yüzde 62, istasyon sayısının yüzde 15 ve toplam yatak sayısının yüzde 53 arttığı bir sağlık altyapısı ile ve toplam sağlık personelinin sadece yüzde 11 arttığı bir insangücü ile bu talebi karşılamaya çalışmıştır.

Bu durum, devletin SSK'nın çöküşünden, sağlık personeli ve sağlık yatırımı yapma konusundaki engellemeleri ile çok yakından ilgilidir. Özellikle 5 Nisan 1994 Ekonomik Kararları ile SSK kadrolarının kullanımı Başbakanlık iznine bağlanmıştır. Emekliliği gelen personelin kadroları iptal edilip, hizmetli personel sayısı çalışan memurların yüzde 5'i ile sınırlanırken, Sağlık Bakanlığı bu konuda kapsam dışında bırakılmıştır. Sağlık prim gelirleri içinde, toplam sağlık harcamalarının payı, 1979-93 yılları arasında yüzde 95'ten yüzde 65'e gerilemiştir. Başka bir deyişle, sağlık harcamaları prim gelirlerini hiçbir zaman aşmamıştır. Buna karşın, giderek sağlık hizmetleri bir gerileme yaşamaktadır. Bunda devletin SSK fonlarına yaptığı olumsuz müdahalelerin yanı sıra gereken sağlık yatırımlarının yapılmaması nedeniyle bu fonların özel sağlık kuruluşlarına ve ilaca akıtılmasının etkisi sözkonusudur.

		SSK	Toplam	Toplam	SSK/Kamu	SSK/Toplam
Hekim	1980	2.984	15.974	27.241	18.7	11.0
Sayısı	1993	6.536	52.931	61.050	12.3	10.7
Diş hekimi	1980	205	1.690	7.077	12.1	2.9
Sayısı	1993	423	3.641	11.069	11.6	3.8
Eczacı	1980	733	3.228	12.059	22.7	6.1
Sayısı	1993	856	2.933	17.696	28.6	4.8
Hemşire ebe,sağlık	1980	3808	49.907	54.424	7.6	7.0
m. sayısı	1993	7.643	116.698	119.307	6.5	6.4
Hastane	1980	18.408	95.249	99.117	19.3	18.6
Yatağı	1993	25.041	140.821	147.774	17.8	16.9

Kaynak: TTB (1995)

SSK'nın krize sürüklenmesine, SSK yönetimleri bazı önlemlerle çözüm bulmaya çalışmaktadırlar. Bunlar, özetle Aralık 1993 tarih ve 3917 sayılı yasa ile SSK prim ve alacaklarının tahsilinde doğrudan icra takibinde bulunma yetkisinin tanınması; ilaç kuyruklarının azaltılması amacıyla otomasyona geçilmesi; kaçak işçiliğe verilen cezaların 3910 sayılı yasa ile arttırılarak caydırıcılık sağlanmasının amaçlanması; SSK'ya ödenmeyen primlerin Gelir ve Kurumlar Vergisi'nden düşülemeyeceği esasının getirilmesi; SSK'ya ait gayrimenkul kiralarının arttırılması, denetim kadrosu 1984 yılında yayınlanan 190 KHK ile iptal edilen müfettiş yardımcılığı kadrolarının yeniden getirilmesi vb. önlemlerdir.

Ancak, Hükümetçe hazırlanan Sağlık Finans Kurumu yasa tasarısı ile SSK kaynaklarına el konulmak istenmektedir. Yine, "sağlık reformu" adı altındaki hazırlıklar da bu çerçevede SSK'ya bağlı sağlık kurumlarının "sağlık işletmesi" haline getirilmesine yöneliktir. Hastanelerin "kendi yağıyla kavrulması" gerekçesi ile kurulan hastane dernekleri, saat 16'dan sonra özel hasta bakımını elinde taşıyan "*surtime*" uygulaması sağlık hizmetlerinin fiilen özelleştirilmesi yolunda atılmış adımlardır. SSK Sağlık hizmetleri alanında en önemli sorunlardan biri olan, birinci basamak hizmetler konusunda, SSK hemen hemen hiçbir olumlu adım atmamıştır. Türkiye'de hekim çalıştırma zorunluluğu olan 8000 dolayında işyeri varken, bunların çoğu SSK sağlık kurumlarına sevk işlevi yapan hekimlerle doludur. Koruyucu sağlık hizmetleri temelli işyeri hekimliği konusundaki gelişmeler oldukça sınırlıdır.

Sağlık insangücü

Türkiye'de sağlık insangücü sayısında 1980-95 döneminde önemli değişimler yaşanmıştır. 1980 yılında 100.801 olan sağlık personeli sayısı, 1993'te 209.122'ye ulaşmıştır.

Bu süre içinde toplam sağlık personeli sayısı yüzde 107.5 oranında artarken, en büyük artış oranı yüzde 146.7 ile sağlık memurlarında, en

düşük artış oranı ise yüzde 46.7 ile eczacılarda yaşanmıştır. Sağlık personeli-nüfus ilişkisi açısından ise bir sağlık personeline 1980'de 441 kişi düşerken, 1993'te bu sayı 290 olmuştur.

Sağlık personelinde hekim, sağlık memuru ve ebelerin, sağlık personeli içindeki oranı yükselirken diş hekimi, eczacı ve hemşirelerde azalma olmuştur.

Sağlık personelinin ülkemizdeki dağılımında, bölgeler arasında önemli eşitsizlikler söz konusudur. Bu eşitsizlikler 1980-93 yılları arasında azalsa da, giderilememiştir. Örneğin, hekim dağılımı açısından bir değerlendirme yapıldığında, 1980'de bir hekime düşen nüfus açısından en avantajlı olan I. Bölge ile (bir hekime 700 kişi), en dezavantajlı bölge VIII. Bölge (bir hekime 7381 kişi) arasında 10.5 misli bir fark varken, 1992'de VII. Bölge (bir hekime 524 kişi) ile XVI. Bölge (bir hekime 2772 kişi) arasında 5.3 misli bir farkın söz konusu olduğu görülür.

Hekimlerin yüzde 24.7'si I. Bölge, yüzde 18.5'u VII. Bölge ve yüzde 13.8'i IV. Bölgede çalışırken diğer 13 Bölgede çalışan hekim sayısının oranı yüzde 43'dür. 1980-92 yılları arasında hekim başına düşen nüfus açısından tüm ülkede yüzde 37.4'lük bir iyileşme yaşanmışken, sadece I. Bölge ve VII. Bölge'deki iyileşme bu oranın altında kalmıştır.

1980-93 yılları arasında toplam sağlık personeli sayısı yüzde 10.7 artarken, en yüksek artış oranı yüzde 229 ile pratisyen hekimlerde görülmüştür. Daha sonra sırasıyla sağlık memuru sayısı (yüzde 147), ebe sayısı (yüzde 128), toplam hekim sayısı (yüzde 124) gelirken, en az artış eczacı (yüzde 47) ve dişhekimleri (yüzde 58) için söz konusu olmuştur. Kurumlar açısından ise, bu konuda ciddi eşitsizlikler vardır. Sağlık personelinin önemli bölümü (yüzde 61.9) Sağlık Bakanlığı tarafından istihdam edilmektedir. 1980-93 yılları arasında Sağlık Bakanlığı'nca istihdam edilen sağlık personeli yüzde 155 arasında artmıştır. Diğer kamu kuruluşlarında çalışan sağlık personeli de yüzde 172 artış göstermiş, bu artış üniversitelerde yüzde 149, SSK'da yüzde 100, özel sektörde yüzde 10 olmuştur.

ABC ARŞİVİ

80 sonrası gelir dağılımında yaşanan "uçurumlaşma"nın en somut tezahürleri belki de hastanelerde görüldü. Astronomik rakamlarla hizmet veren hastanelerin sayısında özellikle 90'lardan sonra çoğalma görüldü.

Sektörel dağılım: 1980 yılında sadece özel sektörde çalışan sağlık personeli oranı yüzde 29.8 iken 1993'te yüzde 15.7'ye gerilemiştir. Sadece özel sektörde çalışan uzman hekim oranı bu süre içinde 39.8'lik bir gerileme göstererek en ön sırada yer alırken, sağlık memuru oranındaki gerileme yüzde 31.1, pratisyen hekim oranındaki gerileme yüzde 15.2 olmuştur. Bu süre içinde sadece özel sektörde çalışan eczacı ve hemşire oranları ise yükselmiştir.

Tüm sağlık personelinin yüzde 15.7'si sadece özel sektörde çalışırken, bu oran eczacılarda yüzde 83.4, diş hekimlerinde yüzde 67.1 uzman hekimlerde yüzde 25.5'dur. Buna karşın pratisyen hekimlerin yüzde 4'ü, sağlık memurlarının yüzde 2.8'i, ebelerin yüzde 2.1'i hemşirelerin yüzde 1.8'i sadece özel sektörde çalışmaktadır.

1980-93 yılları arasında uzman-pratisyen hekim dengesi de değişmiştir. Uzman hekimlerin tüm hekimler içindeki oranı 1980'de yüzde 61.3'den, 1993'te yüzde 43.1'e gerilerken, pratisyen hekim oranı yüzde 38.7'den yüzde 56.9'a yükselmiştir. Bunda hekim üretimi ile paralel bir uzmanlaşmanın olmaması etkili olmuştur.

Kamu sağlık personelinin tüm kamu çalışanları içindeki oranı ise yüzde 6'dan yüzde 12.2'ye yükselmiştir.

Sağlık sektörü, ülkemizde kadınların oran olarak en çok istihdam edildiği sektördür. Toplam kamu çalışanlarının yüzde 30.4'ü kadınken, kamu sağlık personelinin yüzde 63.7'si kadındır. Ancak kadın oranı kamuda çalışan hekimlerde yüzde 23, tüm hekimlerde yüzde 26 dolayındadır. Kamu sağlık personeli, 1980 sonrası ciddi bir gelir gerilemesi yaşamıştır. Örneğin 1978'de 1223 dolar olan uzman hekim maaşı 1994 yılı sonunda 376 dolara düşerken,

	1980		1993		
	Sayı	Birpersonele düşen nüfus	Sayı	Bir personele düşen nüfus	Artış Oranı (%)
Hekim	27.241	1.632	61.050	992	124.1
Diş Hekimi	7.077	6.278	11.069	5.471	56.4
Eczacı	12.059	3.837	17.696	3.422	46.7
Sağlık Memuru	11.664	3.809	28.776	2.104	146.7
Hemşire	26.880	1.653	54.268	1.116	101.9
Ebe	15.880	2.798	36.263	1.670	128.4
Toplam	100.801	441	209.122	290	107.5

Kaynak: Sağlık Bakanlığı (1983) ve (1993).

TABLO 4

SAĞLIK PERSONELİNİN MESLEKİ BİLEŞİMİ (1980-93) (%)

	Hekim	Diş H.	Eczacı	Sağlık m. Hemşire	Ebe	Toplam	
1980	27.14	7.06	11.54	11.63	26.80	15.83	100
1993	29.19	5.29	8.46	13.76	25.95	17.34	100

Kaynak: Soye (1993) ve Sağlık Bakanlığı (1993 b)

aynı süre zarfında pratisyen hekim maaşı 919 dolardan 303 dolara düşmüştür.

Sağlık personeli maaşları 1980-83 yılları arasındaki MGK döneminde en düşük dönemini yaşamış, örneğin uzman hekim maaşı 240 dolara kadar düşmüş, 1983-87 yılları arasındaki ANAP döneminde 300-400 dolar civarında seyretmiş, 1988 sonrası hafif yükselmeden sonra 1989'da 900 dolara yaklaşmıştır. 1991 sonrası kurulan Koalisyon Hükümeti döneminde yükselmesi süren maaşlar, uzman hekimlerde 1152 dolara ulaşmış, ancak 1993 yılı ile başlayan gerileme 1993-1994 yılları arasında hızlanmıştır.

Sağlık personelinin sayısının artışındaki yükseklik ile reel gelirindeki gerileme, 1980 sonrası sürecin en belirgin özelliğidir. Bunda sağlık insangücü anlamında ciddi bir planlamanın olmaması, sağlık alanında istihdam konusunda yatırımların yapılmaması çok etkili olmuştur. MGK döneminde çıkarılan 2514 sayılı Bazı Sağlık Personelinin Devlet Hizmeti Yükümlülüğüne Dair Kanun (25. 8. 1981 tarih ve 17439 sayılı RG.) ile tıp fakülteleri kontenjanlarının yükseltilmesi, hekim emeğinin ucuzlatılması sürecinin başlangıcı sayılabilir. Tıp fakültelerinin sayısı da 1980'de 17 iken 199'de 38'e çıkarılmıştır. 1980'de 1689 olan tıp fakültesinden yeni mezun sayısı, 1991'de 4642'ye yükselmiştir.

Altyapı eksikliği ve öğretim üyesi yetersizliği, yukarıdaki etkenlerle birlikte tıp öğrencilerinin sağlık hizmetlerinin gereklerine uygun şekilde yetişmesine engel olmuştur.

Sağlık meslek liselerinde yaşanan durum da oldukça vahim olarak nitelendirilebilir. Sağlık meslek liseleri ve sağlık eğitim enstitülerinin sayısı plansız ve programsız arttırılmış ve eğitim kalitesi düşmüştür. 1981-1982 yıllarında 63 olan sağlık meslek lisesi sayısı, altyapı hazırlıkları olmaksızın 281'e, mezun sayısı da 3904'den 5686'ya çıkarılmıştır.

Öncelikle 1980 sonrası tıp eğitiminde ciddi bir tahribattan sözedilebilir. Bu tahribatta payı olan en önemli etken YÖK olmuştur. YÖK, tüm üniversitelerde olduğu gibi tıp fakültelerinde de bir öğretim üyesi kıyımı ile işe başlamış, bu kıyım "kalanların gidenlerden daha fazla etkilendiği bir ortam" yaratmıştır. Tıp eğitimi, YÖK sonrası en kötü dönemini yaşamıştır.

Kamunun sağlık ve eğitimden çekilmesinin üniversitelere yansıması üniversite bütçelerinin kısılması şeklindedir. Bu durum karşısında üniversitelerin bu boşluğu giderek döner sermaye gelirleri ile doldurması sözkonusu olmuştur. 1980'de üniversitelerin araştırma ve uygulamaları toplam bütçe harcamaları içinde, döner sermaye harcamalarının payı yüzde 30.9'dan, yüzde 53.1'e kadar (1987) yükselmiş, 1992'de yüzde 41.5 olmuştur.

Üniversite bütçeleri açısından olumluluk gibi görünen bu tablo, asıl fonksiyonları eğitim ve araştırma olan tıp fakültelerinin, döner sermayeyi artırma adına sıradan vakaları kabul etmesi ve bu çerçevede çok fazla talep olması nedeniyle olumsuzluğa dönüşmektedir.

Bu gelişmenin en önemli sonuçlarından biri tıp fakültelerinde eğitim ve araştırmanın giderek arka plana itilmesidir.

KAYNAKÇA

Belek, Ilker, "Sağlık Hizmetlerinde Özelleştirme", *Toplum ve Hekim*, s. 62.

Belek, Ilker, *Türkiye'de Birinci Basamak Sağlık Hizmetleri*, Ön Rapor.

DPT, V. BYKP,(Sağlık Özel İhtisas Komisyonu Raporu)

DPT, VI. BTKP

Sağlık Bakanlığı, Sağlık İstatistikleri (1993).

Soyer, Ata, *Dünyada ve Türkiye'de Sağlık Personelinin Temel Sorunları*, 1993.

TTB, SSK Raporu,

Yıldırım, Savaş, *Sağlık Hizmetlerinde Harcama ve Maliyet Analizi*; DPT, Yayın No: 2350, 1994.

Sanayi

1980 sonrası imalat sanayiin yapısı ve gelişimi

DOÇ. DR. NURHAN YENTÜRK

1980 sonrasında sanayi politikaları

PROF. DR. FİKRET ŞENSES

☞ Dış İktisadi İlişkiler, İktisadi Yapı, İktisat Politikaları ve Sorunları, İşadamları/İşverenler, Planlama, Şirketler/Holdingler, Teknoloji

1980 sonrası imalat sanayiin yapısı ve gelişimi

NURHAN YENTÜRK

İmalat sanayi katma değeri, 1987 sabit fiyatlarıyla, 1980-1994 arasında önemli artış göstermiştir. 1980-1989 döneminde imalat sanayi katma değerindeki yıllık artış ortalama % 12'dir. 1989 yılından sonraki dönemde ise yıllık büyüme % 3 olmuştur.

İmalat sanayi katma değerinin ulusal gelire oranı sektörün gelişiminin izlenebileceği bir diğer göstergedir. Bu oran 1980 öncesinde ortalama % 20 düzeyindedir ve imalat sanayi 1980'li yılların başında bu oranı korumayı başarabilmiştir. Ancak 1983-1986 yılları arasında imalat sanayi katma değerinde bir azalma göze çarpmaktadır. 1988 yılından sonra ise yeniden % 20'nin üzerindeki geleneksel oranına oturmuştur (Tablo 2).

İmalat sanayi katma değerindeki bu gelişme trendini yorumlayabilmek için dönem boyunca uygulanan yatırım ve ihracatı artırma politikalarının incelenmesi gerekmektedir.

İmalat sanayi yatırımlarının toplam yatırımlardan aldığı pay, 1980 yılının başında, yaklaşık % 33 iken, 1989 yılına kadar kesintisiz bir azalma göstererek % 13'e kadar düşmüştür (Tablo 1). 1989 yılından sonra yüksek harcama ve sıcak para girişine bağlı iç talep artışı etkisiyle yatırımlarda ufak bir kıpırdanma göze çarpmakta ve 1989 yılından sonra yatırımların oranı % 15 düzeyine çıkmaktadır.

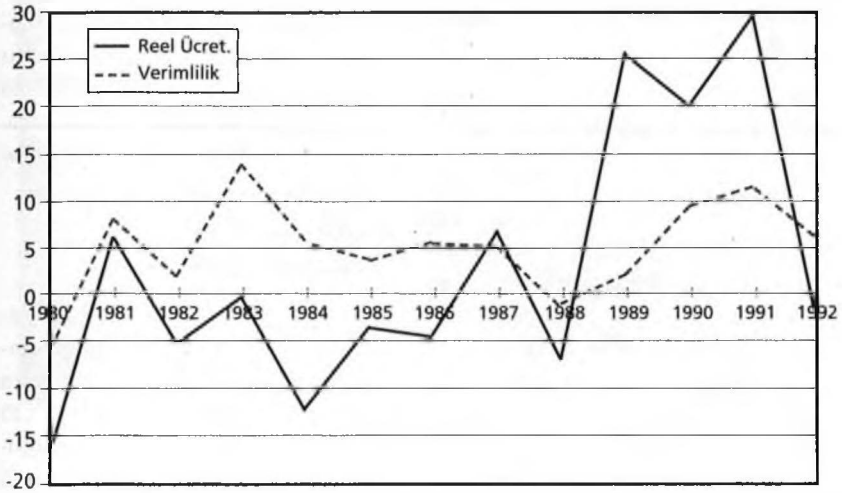
İmalat sanayi yatırımlarında en dikkate değer değişme kamu ve özel kesimin payında ortaya çıkmaktadır. İmalat sanayi yatırımlarının toplam kamu yatırımlarından aldığı pay dehşetli bir azalma göstermektedir. Kamu yatırımlarının hızla azaldığı 1980-1986 arasında özel kesim yatırımları belirli bir oranda sabit kalmıştır. Ancak kamu yatırımların çok düştüğü neredeyse hiç yapılmadığı 1987-1994 yılları arasında özel kesim yatırımları da olumsuz bir gelişme göstermiştir (Tablo 1).

TABLO 1
İMALAT SANAYİ YATIRIMLARININ TOPLAM YATIRIMLAR İÇİNDEKİ PAYI

	Kamu Yatırımları İçinde İmalat Sanayi Yatırımları payı %	Özel Yatırımlar İçinde İmalat Sanayi Yatırımları payı %	Toplam Yatırımlar İçinde İmalat Sanayi Yatırımları payı %
1979	30	31	31
1980	33	32	33
1981	27	35	31
1982	23	34	29
1983	18	33	26
1984	16	32	24
1985	14	31	23
1986	10	30	20
1987	6	24	15
1988	6	21	14
1989	5	20	13
1990	5	27	16
1991	5	27	16
1992	6	26	16
1993	3	26	15
1994	3	26	15

Kaynak: DPT, Yeni ulusal gelir serilerine uyumlu yatırım serileri

ŞEKİL 1
İMALAT SANAYİ REEL ÜCRETLER VE VERİMLİLİKTEKİ BÜYÜME

İmalat sanayi ihracatının toplam ihracat içindeki payının 1980 yılından sonra sürekli arttığı düşünülürse, ihracat artışının yatırım artışından kopuk olduğu sonucuna kolaylıkla varılabilir. Gerçekten de imalat sanayi ihracat artışı kapasite kullanım oranlarının artırılması ve iç talebin daralması ile hızlı bir artış göstermiştir. Kısa dönemde normal olarak değerlendirilebilecek olan bu gelişme, uzun dönemli bir hal almış ve imalat sanayi yatırım oranları sürekli bir azalış göstermiştir. İmalat sanayi yatırımlarının payındaki bu azalma, tarım sektöründe de yatırımların çok artmadığı göz önüne alınırsa, ihracata yönelik sanayileşme döneminde, uluslararası ticarete konu olmayan sektörlerde yatırım yoğunlaşması olduğunu gösterir ki, bu olgu uzun dönemli bir ihracat artışının önünde önemli bir engeldir.

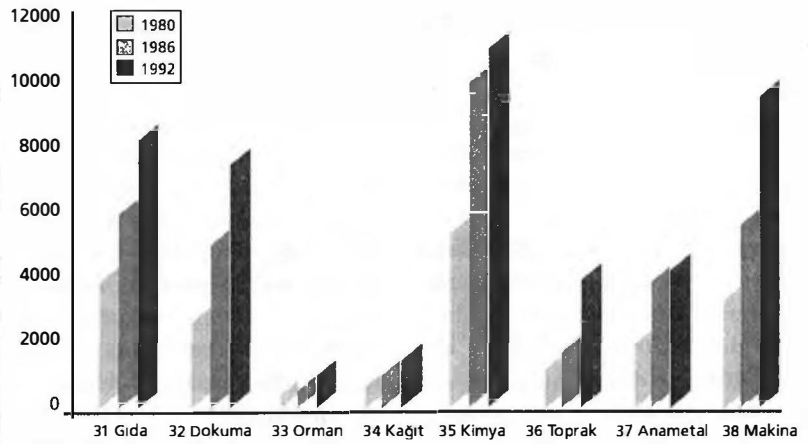
İhracata yönelik sanayileşme ve imalat sanayi ihracatı

1980 yılından sonra, imalat sanayi ihracatında önemli bir artış görülmüştür. Bu yüksek artış hızı 1988 yılına kadar sürmüştür. Daha sonraki yıllarda ise oldukça düşük bir hız ile artmıştır. İmalat sanayi ihracat artış hızı.diğer sektörlere göre çok yüksek olmuş ve toplam ihracat içinde tarımın payı azalırken, imalat sanayi ihracatının payı % 70 oranının üzerine yerleşmiştir (Tablo 3).

İmalat sanayi ihracatında bu artışı teşvik eden faktörlerin başında devalüasyonlar gelmektedir. Özellikle fiyat esnekliği yüksek olan birçok imalat sanayi ürünlerinin tarım ürünlerine göre ihracatının hızla artmasında devalüasyonların rolü çok büyüktür. 1989 yılından sonra ihracat artış hızında yavaşlama görülmesinin nedenlerinden biri bu yıldan sonra TL'nin değerlenme sürecine girmesidir. Nitekim yüksek oranda bir devalüasyonun gerçekleştiği 1994 yılı ihracatta yeniden bir artışın yaşandığı yıl olmuştur.

Bunun dışında özellikle 1988 yılına kadar hızlı bir artışın yaşanmasının nedenlerinin başında, o yıllarda ihracata sağlanan doğrudan teşvikler gelmektedir. Bu tür doğrudan parasal destekler birçok gelişmekte olan ülkenin ihracata açılma politikalarının ilk yıllarında başvurdukları bir uygulamadır. Ancak üretim maliyetinden çok, üretim fiyatını düşürücü etki yaptığı için rekabet gücünü yapısal olarak artırıcı bir etki yaratmamaktadır. Bir diğer deyişle iç ve dış fiyat farkına neden olan faktörleri ortadan kaldırmadığı için yapay bir rekabet gücü yaratmaktadır. 1980-1988 yılı arasında ihracat vergi iadelerinden en yoğun olarak yararlanan

ŞEKİL 2
İMALAT SANAYİ ÜRETİMİNİN SEKTÖRLERE VE YILLARA GÖRE GELİŞİMİ (1987 sbt. fiyat, Milyar TL.)

Kaynak: DİE, TİY çeşitli yıllar

TABLO 2
İMALAT SANAYİ KATMA DEĞERİ VE ULUSAL GELİR İÇİNDEKİ PAYI

	1987 sbt. fiyat Milyar TL.	Ulusal Gelire oranı %
1979	7228	18
1980	7773	19
1981	9078	21
1982	9967	22
1983	10324	18
1984	9886	16
1985	10285	16
1986	13401	19
1987	16318	21
1988	16575	22
1989	17706	22
1990	18729	22
1991	19175	23
1992	20281	22
1993	22166	23
1994	20473	22

Kaynak: DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı (TİY), çeşitli sayılar

sektör imalat sanayi sektörüdür. 1987 yılından sonra GATT anlaşması uyarınca haksız rekabete neden olduğu için bu tür doğrudan teşviklerin kullanılamaz hale gelmesi, imalat sanayi ihracatı üzerinde önemli bir yavaşlama etkisi yaratmıştır.

1980-1988 dönemi ücretlerini hızla düşürüldüğü bir dönemdir. İmalat sanayiinde ücretlerin düşürülmesi, ihraç ürünlerinin maliyetinde bir azalmaya, genel olarak da iç talebin düşmesine neden olan bir olgudur. 1989 yılından sonra, düşük ücret politikasının sürdürülemez olması ihracatın yavaşlamasına etki eden bir diğer faktör olmuştur.

Tablo 2'de görüldüğü gibi, imalat sanayi üretim artışının yeni yatırımlar üzerine kurulmamış olması, ihracatın döviz kuruna, ücretlerin düşüklüğüne ve doğrudan teşviklere çok bağlı kalmasının nedenini oluşturmuştur. Devalüasyonlar, doğrudan teşvikler ve düşük ücretlere dayalı politikaların uygulanmasında olanaksızlıklar ortaya çıkmaya başlayınca, 1988 yılından itibaren imalat sanayi ihracatının artış hızı yavaşlamaya başlamıştır.

1989 yılından sonra imalat sanayi katma değeri ve yatırımlarında görülen artış (Tablo 1 ve 2) ise yeniden yükselen iç talebi karşılamaya yönelik olan üretim ve yatırımlardan kaynaklanmaktadır. Bu olgu imalat sanayi üretiminde ihracatın ve iç talebin payı ayrıştırıldığında görülmektedir. Tablo 4, birim imalat sanayi üretiminde ihracatın ve iç talebin payındaki gelişmeyi göstermektedir. Tablo 4'ten görüldüğü gibi, birim üretimde ihracatın payı 1980 yılından sonra 1988 yılına kadar artış göstermektedir. 1980 yılından sonra, iç talebin yükselmesiyle birlikte, birim üretimde ihracatın payı düşmeye başlamıştır.

İmalat sanayiinde ücretler ve verimlilik

İmalat sanayi verimlilik indeksi 1980 yılından sonra, yüzde – 6 ile + 13 arasında oynayan bir büyüme oranına sahip olmuştur (Şekil 1). Sabit fiyatla işçi başına katma değer rakamlarına dayalı olarak elde edilen verimlilikteki büyüme oranı, 1988 yılında yeniden negatif değer almış sonra hızla yükselmiştir.

İmalat sanayi reel ücretlerinde, 1980 sonrasında negatif büyüme oranları temel eğilimi oluşturmaktadır. 1989 yılında ise hızlı bir büyüme görülmektedir. Verimlilik ve reel ücretlerin büyüme oranları karşılaştırıldığında, 1980-1988 arasında verimlilik artışlarının ücret artışlarının üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. 1989 yılından sonra ise ücret artışları verimlilik artışlarının çok üzerinde seyretmektedir.

İmalat sanayi ihracatında 1989 yılından sonra görülen yavaşlamada, verimlilik artışının üzerine çıkan ücret artışının neden olduğu rekabet gücündeki azalma önemli bir rol oynamıştır. Şekil 1 ile Tablo 3 karşılaştırıldığında, rekabet gücünde bir azalmanın söz konusu olduğu 1989 sonrası dönem imalat sanayi ihracatının da artışında ciddi bir yavaşlamanın olduğu görülmektedir.

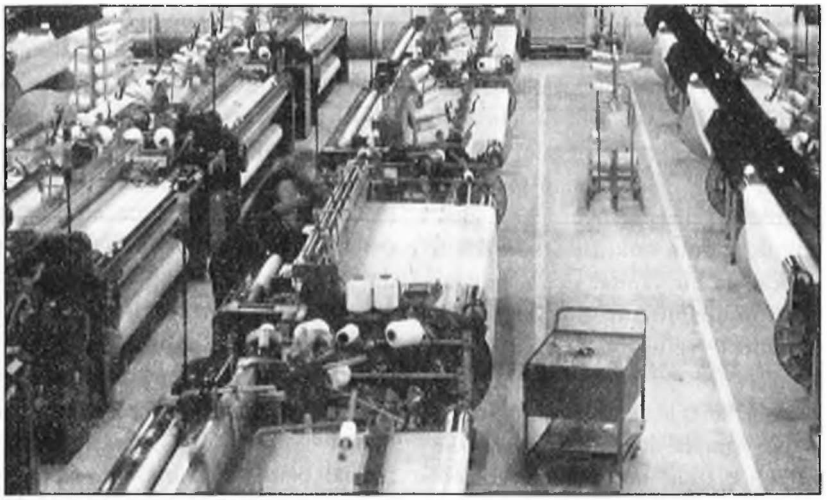
İmalat sanayiinin üretiminin yapısı

İmalat sanayi üretimi özellikle küçük ölçek ağırlıklı bir yapı göstermektedir. Toplam işyeri sayısının içinde küçük ölçekli işyeri sayısı (25 kişiden az çalışanı olan) 1985 yılı itibariyle, toplam işyeri sayısının % 95'ini oluşturmaktadır. Ancak küçük ölçekli işyerleri toplam katına değerin % 13'ünü gerçekleştirmektedirler. 25 işçiden fazla işçi çalıştıran ve büyük işyeri kapsamında olan işyeri sayısının toplam içindeki payı % 5 iken, bunların katma değer içindeki

TABLO 3
İMALAT SANAYİ İHRACATININ GELİŞİMİ

	İmalat Sanayi İhracatı Milyon $	Toplam İhracatta Payı %
1979	785	35
1980	1047	36
1981	2290	49
1982	3429	60
1983	3658	64
1984	5145	72
1985	5995	75
1986	5324	71
1987	8061	79
1988	8943	77
1989	9085	78
1990	10240	79
1991	10582	78
1992	12191	83
1993	12741	83
1994	15377	85

Kaynak: TCMB, Üç Aylık Rapor, çeşitli sayılar

FOTOĞRAF: MANUEL ÇITAK

Sanayi ve sanayileşme, 80'lerin iktisadi tartışmalarında önemli bir yer tuttu. Özal dönemiyle başlayan finans ve rant gelirlerinin cazibe kazandığı evrede üretim "out" olurken diğer yandan da sanayileşmenin önemi sık sık vurgulandı.

payı % 87'dir (DİE, 1985 Sanayi ve İşyeri Sayımı).

Büyük işyerleri itibariyle imalat sanayi alt sektörlerindeki üretimin gelişimi incelendiğinde Kimya sektörü en çok üretim gerçekleştiren alt sektör olarak karşımıza çıkmaktadır (Şekil 2). Kimya sektörü tüm petrol, kauçuk, plastik ürünlerini içeren geniş bir sektördür ve gerek 1986, gerek 1992 yılında imalat sanayi üretiminde birinci sırayı korumaktadır. Makina sektörü ikinci yüksek üretim yapan sektördür. Bu sektör 1980 yılında üçüncü sırada iken Gıda sektörünü geçerek 1992 yılında ikinci sıraya yükselmiştir. 1992 yılı için, üçüncü ve dördüncü büyük üreticiler Gıda ve Dokuma sektörüdür.

İmalat sanayiinde ortaya çıkan büyüme oranları alt sektörler itibariyle incelendiğinde, 1980-1992 yılları arasında, her sektörün üretiminde farklı bir artış olduğu gözlenmektedir. Artış hızı en düşük olan sektörler, Ana Metal, Kimya ve Gıda ürünleridir. En yüksek büyüme hızını ise Toprak, Dokuma ve Makina sektörleri göstermiştir.

Dokuma sektörü tüm tekstil ve hazır giyim ürünlerinin yanı sıra ayakkabı ve deri üretimini de kapsayan bir sektördür. İmalat sanayi içerisinde uluslararası rekabet gücü en yüksek, ihracat kapasitesi en geniş olan sektördür. Cam, çimento, seramik gibi ürünleri içeren Toprak sektörü de hızlı bir büyüme göstermiştir. Ancak bu sektörün imalat sanayi üretimi içindeki payı 8 alt sektör içinde 6. sırayı tutmaktadır. Metal eşya, elektrikli ve elektriksiz makina, taşıt araçları gibi birçok önemli mal grubunu içeren Makina sektörü, özellikle dayanıklı tüketim malları ve otomobil üretiminin önemli bir gelişme gösterdiği bir sektördür.

İmalat sanayi üretimi kamu ve özel kesim açısından ayrı ayrı incelendiğinde kamu imalat sanayi üretiminden giderek elini çektiği görülmektedir. Tablo 5, alt sektörler itibariyle üretim miktarlarının kamu ve özel arasındaki dağılımını vermektedir. Bu tabloya göre, kamunun üretimin çoğunluğunu sürdürdüğü tek sektör petrol rafinerilerini de içeren Kimya sektörüdür. Bunun dışında son verilerin bulunabildiği yıl olan 1992 yılında kamu, Anametal, Kâğıt ve Gıda üretiminin önemli bir kısmını sürdürmektedir. Ana metal sektöründe entegre tesislerin kamuya ait olduğu bilinmektedir. 1995 itibariyle Karabük Demir-Çelik satılmıştır. Kamunun Gıda sektöründe görülen payı ise daha çok içki ve tütünden kaynaklanmaktadır.

TABLO 4
İMALAT SANAYİ ÜRETİMİNİN İHRACAT VE İÇ TALEP ARASINDA BÖLÜŞÜMÜ %

	Birim Üretimde İhracatın Payı	Birim Üretimde İçtalebin Payı
1979	2	98
1980	4	96
1981	7	93
1982	11	89
1983	12	88
1984	17	83
1985	18	82
1986	14	86
1987	17	83
1988	18	82
1989	16	84
1990	14	86
1991	14	86
1992	15	85
1993	14	86

Kaynak: DİE, TİY ve TCMB, Üç Aylık Bülten, çeşitli sayılar

TABLO 5
SEKTÖREL ÜRETİMLERİN KAMU VE ÖZEL KESİM ARASI DAĞILIMI, 1992

	Kamu	Özel
31 GIDA	37	63
32 DOKUMA	5	95
33 ORMAN	19	81
34 KAĞIT	27	73
35 KİMYA	51	49
36 TOPRAK	8	92
37 ANAMETAL	31	69
38 MAKİNA	4	96

Kaynak: DİE, TİY 1995

1980 sonrasında sanayileşme politikası

FİKRET ŞENSES

Diğer birçok alanda olduğu gibi, sanayileşme politikası açısından da 1980 yılı bir dönüm noktası olarak alınabilir. Ocak 1980'de, önce kısa dönem istikrar önlemler paketi olarak uygulamaya konan ekonomi politikaları dizisi zaman içinde ekonomik yapıda köklü değişiklikleri amaçlayan bir yapısal uyum programına dönüşmüştür. Bu programın düzenleme ve uygulama evrelerinde Uluslararası Para Fonu ve özellikle Dünya Bankası, gerek resmi anlaşmalar yoluyla doğrudan ve gerekse dolaylı olarak son derece etkili olmuştur.

Dünya Bankası ile 1980-84 dönemini kapsamak üzere ardarda beş yapısal uyum kredi anlaşması ve bunların akabinde 1985-87 döneminde tarım, finans ve enerji sektörlerini kapsamak üzere sektörel uyum kredi anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşmalar yoluyla sağlanan krediler, Türkiye'nin başta dış ticaret ve finans piyasalarında liberasyon olmak üzere çeşitli alanlarda köklü yapısal değişiklikler sağlaması şartlılık kriterine dayandırılmıştır. Türkiye, gelişmekte olan ülkelerin ekonomi politikalarını piyasa ekonomisi güdümünde dünya ekonomisiyle bütünleşme yörüngesine oturtmayı amaçlayan ve daha sonraki yıllarda yaygınlaşan yapısal uyum kredilerini ilk alan ve bunların şartlarını en az sapmayla yerine getiren ülkeler arasında sayılmaktadır.

Ekonomik gelişme sürecinin çeşitli boyutları üzerinde köklü ve kapsamlı etkiler yaratan 1980 sonrası ekonomi politikalarının özellikle sanayileşme sürecini etkileyen unsurları ancak kabaca ayıklanabilir. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin 1980'den bu yana uygulamakta olduğu sanayileşme politikası bu tarihe kadar uygulanagelmiş olan politikalara tümüyle zıt ve tepkisel özellikler taşımaktadır. Aralarındaki zamanlama farklılıklarına karşın bu unsurlar birbiriyle ilintili üç ana başlık altında toplanabilir.

i) Uluslararası Piyasalarla Bütünleşme: Bu amaç doğrultusunda dış ticaret ve sanayileşme stratejisinin dışa dönük bir yapıya dönüşmesi için çeşitli adımlar atılmıştır. 1981 yılında kotaların kaldırılmasıyla ilk önemli somut adım atıldıktan sonra, dış ticaret liberasyonu ithalat yasaklarının çok büyük ölçüde kaldırıldığı 1983 sonlarından itibaren hız kazanmıştır. Gümrük vergi oranlarının aşamalı olarak indirilmesinin de katkısıyla, ortalama koruma oranları önemli ölçüde düşmüş ve çeşitli ekonomik faaliyetler arasındaki koruma oranı farklılıkları da azalmıştır.

Türkiye'nin 1963 yılında imzaladığı Ortaklık Anlaşması ve 1973'de yürürlüğe giren Katma Protokol de dış ticaret politikalarında bu tür bir liberasyonu amaçlamış olmasına karşın 1980'li yıllarda gerçekleştirilen dış ticaret liberasyonu Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ilişkilerinden büyük ölçüde bağımsız bir gelişme göstermiştir. Avrupa Birliği ile ilişkiler, Türkiye'nin Nisan 1987'deki tam üyelik başvurusu ve bunu izleyen Gümrük Birliği görüşmeleri çerçevesinde yeni bir ivme kazanmıştır. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda belirtildiğine göre, Türkiye 1995 yılı başı itibariyle 12 yıllık Liste'de % 95, 22 yıllık Liste'de % 90 oranında gümrük indirimi gerçekleştirmiş, ortak gümrük tarifesine ise, yine bu listeler açısından % 90 ve % 85 oranında uyum sağlamıştır. Türkiye'nin 1996 başından itibaren Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği'ne girmiş olması uluslararası piyasalarla bütünleşme amacının bir uzantısı olarak değerlendirilebilir.

İthalat liberasyonuna koşut olarak ihracat da başta vergi iadesi ve düşük faizli krediler olmak üzere çeşitli ön-

lemler yoluyla özendirilmiştir. Bu önlemler yoluyla sağlanan ihracat sübvansiyon oranı 1983 yılında % 23.4 düzeyine ulaşmıştır. Dışa dönük ekonomi politikaları uygulamasının bir yansıması olarak ihracat/GSMH oranı büyük bir sıçrama göstererek 1979'daki % 3.4'lük düzeyinden 1982'de % 10.7'ye ve 1988'de % 16.7'ye ulaşmıştır.

Türkiye'nin başta GATT olmak üzere uluslararası anlaşmalar çerçevesinde üstlendiği yükümlülükler nedeniyle doğrudan ihracat sübvansiyonları 1980'lerin ikinci yarısından itibaren tedricen kaldırılmaya başlanmıştır.

Türkiye'nin dünya ekonomisiyle bütünleşme süreci başta dış ticaret olmak üzere, ekonomik ilişkilerin çeşitli ülke ve ülke gruplarıyla geliştirilmesi çabaları ile sürdürülmüştür. Aynı amaç doğrultusunda, yabancı sermaye girişlerine karşı önceki dönemde gözlenen kısıtlayıcı tutum 1980'li yıllarda yerini çeşitli özendirici önlemlere bırakmıştır. 1986 yılında, yabancı sermayenin, kaynağına bakılmaksızın tüm sektörlerde % 100 mülkiyet hakkına sahip olmasını olanaklı kılan bir uygulamaya geçilmiştir. 1989 yılında ise sermaye işlemlerinin liberasyonuna gidilerek dünya piyasalarıyla bütünleşme sürecinde çok önemli bir adım daha atılmıştır.

ii) Faktör Piyasalarında Gelişmeler: Finansal liberasyon 1980 sonrası politikaların öncelikli amaçları arasında yer almış ve nominal ve reel faiz oranlarında önemli artışlara yol açmıştır. Uygulanan esnek kur politikası sonucunda 1989 yılına kadar TL'nin değerinde önemli reel düşüşler, bu tarihten sonra ise 1994 krizine dek genellikle reel artışlar gözlenmiştir. Ücret politikasında da benzer dalgalanmalar gözlenmiş, 1989 yılına dek önemli ölçüde düşen reel ücretler bu tarihten sonra artmaya başlamış, ancak 1994 kriziyle birlikte yeniden önemli ölçüde gerilemeye başlamıştır.

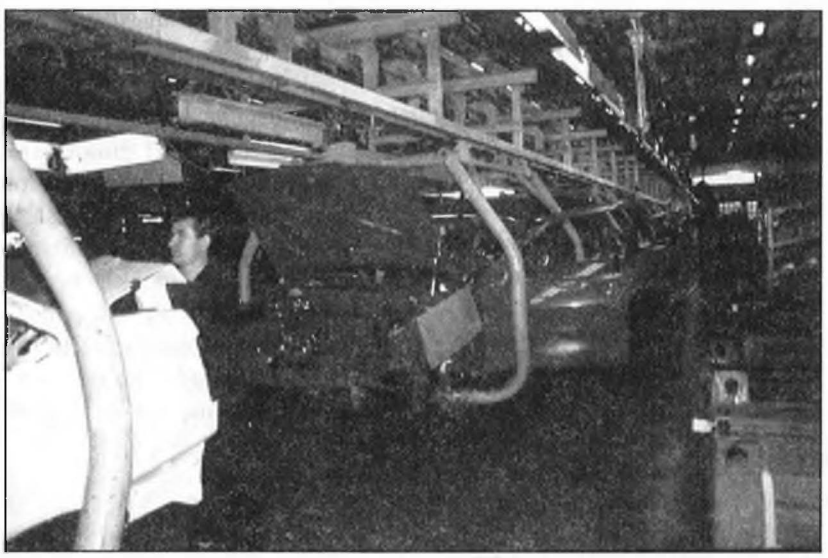
iii) Özelleştirme: 1980 sonrası dönemin en önemli unsurlarından biri sayılan özelleştirmede ilk uygulama 1989 yılında TELETAŞ'a ait kamu hisselerinin devredilmesiyle başlamıştır. Bu açıdan bakıldığında özelleştirme amacının diğer amaçlarla kıyaslandığında geri planda kaldığı söylenebilir. Ancak 1980-89 döneminde bu amaç doğrultusunda da kaydadeğer gelişmeler olduğu ve özelleştirme yanlısı bir kamuoyu oluşturmak amacıyla önemli adımlar atıldığı gözlenmiştir.

Bu bağlamda en önemli gelişmelerden biri kuşkusuz, programın daha en başlarında kamu sanayi programının önemli ölçüde budanması ve kamu kesiminin sanayi yatırımlarında bu tarihten sonra da gözlenen önemli düşüşlerdir. Toplam kamu yatırımları içinde sanayi kesiminin payı 1978'deki % 20.7'lik düzeyinden, 1984'de % 18.7'ye, 1990'da % 4.5'e ve 1994'de % 2.9'a gerilemiştir.

Özelleştirme amacı doğrultusunda atılan diğer önemli adımlar arasında 1984 yılında Kamu İktisadi Teşebbüsleri'nin vergi, gümrük ve kredi ayrıcalıklarının kaldırılması, 1985'de çay ve tütünde devlet tekeline son verilmesi ve kimi altyapı tesislerine ilişkin gelir ortaklığı senetlerinin halka satışı sayılabilir. Özellikle 1980'li yılların ikinci yarısından başlayarak, devletin küçültülmesi ve başta imalat sanayi olmak üzere ekonomik yaşamdaki rolünün azaltılması öncelikli bir amaç olarak önem kazanmıştır.

Bu bakış açısının bir yansıması olarak 1989'dan sonra hız kazanan özelleştirme çabaları sonucunda 1990 yılına kadar ancak 181.6 milyon dolar düzeyine ulaşmış olan özelleştirme gelirleri 1990-94 döneminde hızla artarak 1957.1 milyon dolarlık bir düzeye ulaşmıştır.

Yukarıda temel unsurları özetlenen kurumsal çerçeve içinde ihracata yönelik alanlarda özel kesim yatırımlarının ve yabancı sermaye giriş-

ABC ARŞİVİ

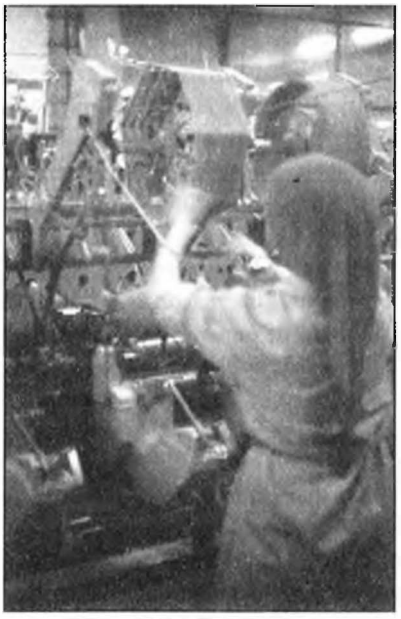
Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne giriş "süreci" birçok sektörde yoğun tartışmaları da beraberinde getirdi. Otomotiv sektörü başta olmak üzere birçok kalemde 1996 başında girilecek Gümrük Birliği'nin ne getirip götüreceği hakkında çeşitli tahminler yürütüldü.

lerinin hızlanması, istihdam ve verimliliğin önemli ölçüde artması ve sanayileşmenin yeni bir ivme kazanması beklenirken 1980'den bu yana ortaya çıkan uygulama sonuçları genellikle olumsuz bir tablo sergilemektedir.

İhracat 1980'de 2.9 milyar dolardan, 1987'de 10.2 milyar dolara ve 1994'de 18.1 milyar dolara yükselirken sanayi mallarının toplam ihracat içindeki payı küçük bir artış göstererek 1980'de % 36.0'dan 1994'de % 84.9'a yükselmiştir. Sanayi ürün ihracatındaki bu büyük artışa karşın, ihracatın yapısında gerekli çeşitlilik sağlanamamıştır. Sanayi ürün ihracatı dokuma, giyim ve demir-çelik gibi emek ve doğal kaynak yoğun mallar üzerinde yoğunlaşmaya devam etmektedir. Türkiye, dünyada toplam ihracat içinde dokuma ve giyim sektör payının en yüksek olduğu birkaç ülke arasındadır.

İhracat artışı çok büyük ölçüde mevcut kapasitelerin harekete geçirilmesi yoluyla sağlanmış ve beklenen yatırım hamlesi gerçekleşememiştir. Makroekonomik ve siyasal istikrarsızlıkların da katkısıyla özel kesim ve yabancı sermaye sanayi sektörü yerine kısa dönemde görece daha kârlı alanlarına yönelme eğilimi göstermiştir.

Sanayiin üretim yapısında da önemli bir değişiklik gerçekleştirilememiş ve beceri ve sermaye-yoğun faaliyet alanlarına yönelik bir yapısal değişiklik sağlanamamıştır. Sanayileşme atılımı için son derece gerekli olan bu tür bir dönüşümün sağlanamamış olmasında geleneksel olarak bu alanlardaki yatırımlara öncülük edegelmiş olan kamu yatırımlarında bu dönemde gözlenen düşüş etkili olmuştur. Sanayiin istihdam ve verimliliğe ilişkin göstergeleri de beklenen gelişmenin sağlanamadığını göstermektedir.

FOTOĞRAF: LALEPER AYTEK

Tekstil sanayi, özellikle 90'ların parlayan yıldızıydı. İhracat hacimleriyle dikkat çeken tekstilciler örgütlenme çabalarıyla da gündemdeydiler.

1980 sonrası dönemde uygulanan ve sanayileşmeyi gözardı eden politikaların da katkısıyla sanayi yapısı zayıf bir görünüm içindedir. Üretim ölçeğinin küçüklüğü, sermaye stokunun eskiliği, üretimin gelişmiş yörelerde yoğunlaşması, işgücünün eğitim ve beceri düzeyinin ve araştırma geliştirme harcamalarının düşüklüğü bu zayıf görünümün temel göstergeleri arasındadır. Uluslararası kıyaslamalar Türkiye'nin sanayi göstergeleri açısından yarı sanayileşmiş bir konumda olduğunu, Doğu ve Güneydoğu Asya ülkelerinin oldukça gerisinde kaldığını göstermektedir.

Bu olumsuz gelişmelere karşın, Türkiye'nin serbest piyasa ağırlıklı model çerçevesinde dünya piyasalarıyla bütünleşmeyi amaçlayan sanayileşme politikasını önümüzdeki yıllarda da sürdürmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. Oysa, 1980'den bu yana geçen dönemde uygulamaya konan politikalar sonucunda devletin, başta dış ticaret, döviz kuru, faiz oranı, kamu yatırımları olmak üzere önemli sanayileşme araçları üzerindeki doğrudan kontrolünü yitirdiği ve ağırlıkla kısa dönem hedef ve araçların belirlediği bir gündemde büyüme, gelir dağılımı ve istihdam gibi orta ve uzun dönem hedefler yanında sanayileşmenin de giderek toplumsal gündemden düşmeye başladığı görülmektedir.

Bu çerçeve içinde şayet varlığından sözedilebilirse bugünkü sanayi politikası birbirinden kopuk ve birbiriyle tutarlılığı tartışmalı birkaç ana unsurdan oluşmaktadır. Bunlar küçük ve orta ölçekli işletmeleri ön plana çıkartma ve teknolojik gelişmeyi özendirme çabaları ve en önemlisi serbest piyasa yanlısı bir yaklaşımla devletin rolünün kısıtlanması olarak özetlenebilir.

Bu bağlamda teşvik sistemi de yapılan düzenlemelerle bu yörüngeye oturtulmak istenmekte ve ARGE çalışmalarının artmasından ve sanayileşmeye teknolojik gelişme yoluyla yeni bir atılım sağlanmasından medet umulmaktadır. Oysa başarılı ülke deneyimleri küçük ve orta ölçekli işletmelerin bugüne dek hiçbir ülkede sanayileşmenin temel dinamiğini oluşturmadıklarını, ileri sanayilere doğru bir yatırım hamlesi gerçekleştirmeden, sanayi üretim ve ihracat yapısının çeşitlendirilerek geliştirilmesi yolunda belirli bir eşik aşılmadan ve devletin bu süreç içindeki aktif katkısı sağlanmadan bu tür çabaların olumlu sonuç vermeyeceğini göstermektedir.

Seçim

Seçimler

PROF. DR. YAVUZ SABUNCU - PROF. DR. MURAT ŞEKER

☞ Hükümetler ve Yürütme, Parlamento ve Yasama, Siyasal Partiler, Sistemdışı Muhalefet, Yerel Yönetimler

Seçimler

YAVUZ SABUNCU - MURAT ŞEKER

1980 sonrası Türkiye'de seçim sistemine ilişkin kurallarda çok sayıda ve çok yönlü değişiklikler yapılmıştır. 1961-80 arası dönemin seçim sisteminden önemli ölçüde ayrılışı temsil eden bu değişiklikler, siyasal rejimin önemli tartışma alanlarından birini oluşturmuş ve bu konuda henüz bir ortak anlayışa ulaşılamamıştır. Bunun başlıca nedeni 1983-1991 yılları arasında iktidarda bulunan Anavatan Partisi'nin TBMM'deki üstünlüğünü sürdürmek ya da pekiştirmek için yöntemler geliştirmekteki ustalığı ile "oyunun kuralları"nın üzerinde muhalefet partilerinin yeterince etkili olamaması olmuştur.

Hiç kuşkusuz seçim sistemleri hiçbir zaman tarafsız olmadığı gibi, "en iyi seçim sistemi" diye bir şey de yoktur. İktidar-muhalefet, büyük-küçük parti çıkarlarının tam bir uzlaşımı da mümkün değildir. Her seçim sistemi, şu ya da bu siyasal partinin lehine ya da aleyhine sonuçlar verebilecektir. Ne var ki sınırsız sayıda seçim sisteminin düşünülebilecek olması, *temsilde adalet* ve *işleyebilen bir siyasal sistem* temel değerlerinden birisini tamamen gözardı etmenin de mümkün olabileceği sonucunu doğurmamalıdır. Demokratik bir sistemde seçimlerin, halkın çıkar ve görüşlerinin temsili, siyasal kurumlar ile seçmen tercihleri arasında ilişkinin sağlanması, siyasal çatışmaların barışçıl kanallara sevkedilmesi, farklı siyasal programlar arasında rekabetin gerçekleştirilmesi siyasal iktidarı denetleme bakımından yeterli gücü olan bir muhalefetin biçimlendirilmesi, iktidar değişikliği olanaklarının açık tutulması, toplumsal/siyasal çoğulculuğun korunabilmesi gibi işlevleri yerine getirebilmesi, seçim sisteminin özellikleriyle yakından ilgilidir.

Demokratik seçimlerin bütün bu işlevlerini unutarak seçimleri çoğunluk adına siyasal iktidarı kullanacak kişilerin belirlenmesine indirgemek ve buradan hareketle "siyasal işlerliği" parlamentoda sağlanacak tek parti çoğunluğuna bağlamak bir hayli "dar" bir bakış açısını yansıtmaktadır.

Bir ülkedeki seçim sonuçlarının toplumsal yapı ve bu yapının zaman içinde geçirdiği değişikliklerle ilintili olduğuna kuşku yoktur. Demokratik ülkelerde uzun yıllar boyunca yapılmış olan seçim araştırmalarının ortaya koyduğu, kişilerin oy verme davranışlarının geniş ölçüde toplumsal/sınıfsal grup mensubiyeti ve sosyo-ekonomik yapılarla ilişkili olduğu gerçeği, toplumsal yapıların karmaşıklaşmasıyla birlikte daha ince çözümleme tekniklerinin geliştirilmesine de yol açmıştır. Toplumsal grup/sınıf mensubiyetinin yanı sıra çok yönlü çapraz ilişkinin (etnik, cinsel, dinsel, bölgesel vb.) siyasal tutum ve oy verme davranışlarındaki etkileri siyaset sosyolojisinin temel araştırma alanlarından birini oluşturmuştur. Ülkemizde ise hem bu tür araştırmalar yetersizdir, hem de bir kuşağın yaşam süresi içinde ortaya çıkan demografik, siyasal ve sosyolojik vb. değişiklik ve dönüşümlerin başdöndürücü hızı, bu alanda yapılmış sınırlı sayıdaki çalışmanın hızla eskimesine yol açmaktadır. Örneğin 1960'larda muhafazakâr bir sağ partinin (AP) kalesi olan büyük kentlerdeki gecekondu mahallelerinin, 1970'lerde sosyal demokrasinin oy deposu haline dönüşmesi, 1990'larda ise radikal sağ/İslâmcı bir partinin denetimine geçiyor olması, "anlaşılabilen" fakat "klasik" kavramsal çerçeve içinde kolayca açıklanabilir olmayan yeni bir olgudur. Öte yandan Türkiye'de istatistiki verilerin seçmenlerin siyasal tutum ve davranışlarının açıklanması bakımından günümüzde her zamankinden daha büyük bir önem taşıyan bazı (etnik ve dinsel) unsurları kapsamıyor olması, bu konuda el yorda-

ABC ARŞİVİ

80 sonrası yapılan seçimlerde katılma oranının genel olarak yüksek düzeyde seyretmesinde "zorunlu oy" uygulamasının da payı olduğu söylenebilir. Zorunlu oy uygulamasının belki de "unutulduğu" 1989 yerel seçimlerinde bu oran 84 yerel seçimlerinden ve 87 genel seçimlerinden düşük (% 81.5) olmuştu.

mıyla – "pratik" bilgiyle– hareket edilmesini ve uzun bir varsayımlar dizisini temel almayı gerekli kılmaktadır.

Bu nedenlerle bu yazıda önce seçim sisteminin bazı "teknik" nitelikleri ve bunların doğurduğu sonuçlar üzerinde durulacaktır. Seçim sonuçlarında ortaya çıkan siyasal eğilimlerin sosyo-ekonomik dayanakları konusunda ise seçimlerin sayısal sonuçları ele alınarak partilerin oy tabanları ile bu faktörler arasında "anlamlı" sayılabilecek ilişkilerin kurulup kurulamayacağı sınanacaktır.

Sayısal değerlendirmelere esas alınacak olan seçimler ilke olarak genel seçimler olmakla birlikte, İl Genel Meclisi seçim sonuçları da değerlendirme kapsamına alınmıştır. Her ne kadar, yerel seçimlerin siyasal iktidarın belirlenmesinde doğrudan etkisi olmaması nedeniyle "farklı" olduğu ve genel seçimlerle kıyaslanmasının doğru olmadığı ileri sürülebilirse de, bu seçimlerin, birbirlerini ülke çapında dengeleyen bazı yöresel durumlar dışında, siyasal partilerin toplumsal desteklerini gösterdiğini söylemek de kanımızca mümkündür. Kaldı ki 1995 genel seçimlerinin ayrıntılı oy dökümleri henüz (Haziran 1996) yayımlanmamış olduğu için, 1994 yerel seçimlerini değerlendirmede temel alınmasından kaçınmak, zaten mümkün değildir. Böyle bir tutum, 1995 seçimlerinin "genel" verileriyle yetinmeyi gerektirecek ve seçmen eğilimlerinin yapılabilir bazı sayısal değerlendirmelerini olanaksız kılacaktır. Bu nedenle 1994 yerel seçimleri ayrıntılı verilerin elimizde olduğu ülke çapındaki en son seçim olduğu için özel bir önem kazanmakta, 1984 ve 1989 yerel seçim sonuçlarına ise ancak ayrık durumlarda ve açıklayıcı oldukları ölçüde yer verilmektedir.

Bölgeler

1980 sonrasında yapılan dört genel seçimin (ve 1994 yerel seçimlerinin) ortaya çıkardığı oy tablosu ile Türkiye'deki sosyo-ekonomik yapının ilişkisini kurabilmek için, ülkemizdeki illeri yapısal nitelikleri açısından gruplamak yararlı olacaktır.

Bilindiği gibi böyle gruplamalar çok sayıda değişkene dayalı faktör analizi yöntemiyle yapılmakta ve çeşitli araştırmalarda kullanılmaktadır. Özellikle DPT'nin kalkınmada birinci ve ikinci derecede öncelikli illeri saptamaya yönelik araştırmaları bu tür bir gruplamaya olanak verecek çalışmalardır. Ne var ki bu tür çalışmalarla elde edilecek gruplamalar coğrafi bölgeleri tamamen dışlama sonucunu verebilmekte ve kanımızca bu yönüyle oy değerlendirmeleri bakımından yetersiz olabilmektedir.

Bu nedenle oy tablolarını gerek sosyo-ekonomik özellikleri, gerekse coğrafi ilintiyi gözönünde tutan bir gruplama çerçevesinde değerlendirmenin daha gerçekçi olacağı kanısındayız. Böylece sosyo-ekonomik faktörlerin yanı sıra "siyasal gelenekle" bağlantı da kısmen kurulabilmiş olacaktır. Bu yaklaşım çerçevesinde, DPT'nin 1985 yılında illerin ve ilçelerin gelişmişlik düzeylerinin saptanması için yapmış olduğu kapsamlı bir çalışma, DİE'nün araştırmalarında uygulamakta olduğu 7 bölgeye dayalı sosyo/ekonomik ve coğrafi bir gruplama ve 1989 ve 1993 nüfus ve sağlık araştırmalarında temel alınmış olan bölgeler haritası gözönünde tutularak, seçim sonuçlarının değerlendirilmesi amacıyla sınırlı olmak üzere, Türkiye'yi 6 ana bölge içinde ele almak mümkün görünmektedir.

1. Bölge (Batı): Aydın, Balıkesir, Bilecik, Bursa, Çanakkale, Denizli, Edirne, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Kırklareli, Kocaeli, Manisa, Muğla, Sakarya, Uşak, Tekirdağ, (Yalova). Marmara ve Ege'nin 18 ilinden oluşan bu bölge Türkiye'nin "en gelişmiş" kesimini kapsamaktadır. Bu bölgede yer alan iller 1985 DPT araştırmasında gelişmişlik düzeyi bakımın-

TABLO 1
BÖLGELERE GÖRE PARTİ OYLARININ DAĞILIMI

	ANAP				DYP				SHP (CHP)				DSP			
BÖLGELER	**1**	**2**	**3**	**4**	**1**	**2**	**3**	**4**	**1**	**2**	**3**	**4**	**1**	**2**	**3**	**4**
TÜRKİYE	24.0	19.6	-4.4	-	27.0	19.2	-7.8	-	20.8	10.7	-10.1	-	10.8	14.6	+3.8	-
BATI	25.7	20.5	-5.2	-0.8	24.3	21.9	-2.4	+5.4	19.4	11.0	-8.4	+2.6	14.8	20.1	+5.3	+1.5
AKDENİZ	20.4	16.4	-4.0	+0.4	30.7	20.9	-9.8	-2.0	24.6	14.3	-10.3	-0.2	7.6	12.7	+5.1	+1.3
KARADENİZ	27.4	26.9	-0.5	+3.9	27.4	17.6	-9.8	-2.0	14.5	7.5	-7.0	+3.1	14.4	19.1	+4.8	+1.0
ORTA ANADOLU	22.3	18.8	-4.5	-0.1	23.5	15.7	-7.8	±0	19.5	11.8	-7.7	+2.4	8.1	10.4	+2.3	-1.5
DOĞU ANADOLU	23.7	17.0	-6.7	-2.3	24.7	14.9	-9.8	-2.0	21.8	8.6	-13.2	-3.1	4.0	3.9	-0.1	-3.9
GÜNEYDOĞU ANADOLU	20.7	16.0	-4.7	-0.3	22.2	18.3	-3.9	+3.9	38.3	4.4	-33.9	-23.8	2.1	2.3	+0.2	-3.6
"ALEVİ" İLLER	22.8	17.6	-5.2	-0.8	22.9	14.5	-8.4	-0.6	21.9	12.9	-9.0	+1.1	5.7	5.5	-0.2	-4

1. 1991 Oy Oranı (%), **2.** 1995 Oy Oranı (%), **3.** 1991 - 95 Oy Kayması (%), **4.** 1991-95 Ortalama Kaymadan Sapma (%)
(*) 1994 Yerel Seçim Sonuçları, (**) 1995 Sonuçları

dan 1. sıra (İstanbul) ile 28. sıra (Uşak) arasında yer alan illerdir. Yine DPT'nin 1996 yılında yayınlanan *İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması* adlı çalışmada 1. ve 2. gelişmişlik grubunda yer alan (İstanbul, Ankara, İzmir büyükşehir ilçeleri hariç) 118 ilçeden 62 tanesi bu bölgede yer almaktadır.

2. Bölge (Akdeniz): Adana, Antalya, Burdur, Gaziantep, Hatay, Isparta, İçel, Akdeniz kıyı şeridi illerine gelişmişlik düzeyi nedeniyle sıkça yapıldığı gibi Gaziantep (ve Kilis'in) eklenmesi ile elde edilen bu bölge DPT araştırmasına göre 6. sıra (Adana) ile 25. sıra (Burdur) arasında yer alan 8 ilden oluşmaktadır. Gruplama nüfus ve sağlık araştırma haritasına ve DİE bölgelemesine de (Kahramanmaraş'ı dışlayarak) denk düşmektedir. Bölge gelişmişlik düzeyi bakımından 1. bölge ile birlikte de ele alınabilir. Bu durumda bu iki bölge birlikte Türkiye'nin en gelişmiş 30 ilinden 26'sını, 1996 araştırmasına göre ise "gelişmiş" ilçelerden 76 tanesini kapsar konuma gelmiş olacaktır.

3. Bölge (Karadeniz): Artvin, Giresun, Kastamonu, Ordu, Rize, Samsun, Sinop, Trabzon, Zonguldak, Bartın, (Karabük): DPT araştırmasına göre gelişmişlik düzeyinde 16. sıra (Zonguldak) ile 52. sıra (Sinop) arasında yer alan Karadeniz kıyı şeridinin 11 ilini kapsamaktadır. 1996 araştırmasının 188 "gelişmiş" ilçesinden 10 tanesi merkez ilçe olmak üzere 13 tanesi bu bölgede yer almaktadır.

DİE gruplamasında bölgede yer alan iç bölge illeri Orta ve Doğu Anadolu bölgelerine kaydırılmıştır. Bu bölgenin Doğu (Artvin, Giresun, Ordu, Rize, Samsun, Trabzon) ve Batı (Kastamonu, Sinop, Zonguldak, Bartın, Karabük) biçiminde ikiye bölünebilmesi mümkün olmakla birlikte, bu bölmenin homojen bir gruplaşma oluşturmayacağı gözönünde tutularak bundan vazgeçilmiştir. İller arasında görülen sosyo-ekonomik yapı ve gelişmişlik farklılaşması, bölge illerinin daha çok "coğrafi" gerekçelerle birarada ele alındığı izlenimini haklı olarak doğuracaktır. Ne var ki DİE'nin yaptığı gibi, yapısal benzerlikleri nedeniyle bazı iç illeri (Amasya, Bolu, Çorum, Gümüşhane, Tokat, Bayburt) bu bölgeye katmak, kanımızca, oy değerlendirmeleri bakımından uygun olmayacaktır.

4. Bölge (Orta Anadolu): Afyon, Amasya, Ankara, Bolu, Çankırı, Çorum, Kayseri, Kırşehir, Konya, Kütahya, Nevşehir, Niğde, Sivas, Tokat, Yozgat, Aksaray, Karaman, Kırıkkale DPT araştırmasında gelişme düzeyi bakımından 2. sıra (Ankara), 19. sıra (Kayseri) ile 51. sıra (Yozgat) arasında yer alan 18 ili kapsamaktadır. Bu bölgede gelişme düzeyi bakımından ayrı bir adacık oluşturması nedeniyle Ankara bölge oylarının değerlendirilmesinde dışarda bırakılabilir. Bu durumda bölge illerin gelişmişlik düzeyleri çok daha homojen bir görüntü yansıtacaktır.

Bölgede yer alan ilçelerden 14 tanesi merkez ilçe olmak üzere 19 tanesi 1. ve 2. gelişmişlik düzeyinde yer almaktadır.

5. Bölge (Doğu): Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Kars, Malatya, Kahramanmaraş, Muş, Tunceli, Van, Bayburt, Ardahan, Iğdır. Gelişmişlik düzeyi

VE KAYMALAR (1991 - 1995)

RP				MHP				HADEP	ÖTEKİ PARTİLER VE BAĞIMSIZLAR
1*	2	3	4	1*	2	3	4	1**	2**
19.1	21.4	+2.3	-	8.0	8.2	+0.2	-	4.2	2.1
16.8	17.3	+0.5	-1.8	4.2	5.5	+1.3	+1.1	2.6	1.1
11.8	16.1	+4.3	+2.0	13.8	13.4	-0.4	-0.6	4.8	1.4
16.7	19.5	+2.8	+0.5	7.1	6.8	-0.3	-0.5	1.1	1.5
23.4	29.0	+5.6	+3.3	12.3	11.6	-0.7	-0.9	1.7	1.0
28.7	33.2	+4.5	+2.2	10.3	9.8	-0.5	-0.7	8.5	4.5
28.0	23.0	-5.0	-7.3	2.3	3.8	+1.5	+1.3	27.0	5.2
25.3	33.2	+7.9	+5.6	13.0	12.1	-0.9	-1.1	1.9	2.2

bakımından 40. sıra (Malatya) ile 66. sıra (Muş) arasında yer alan (16 illik) homojen bir bölge olmakla birlikte, resmi istatistiklere yansıması olmayan etnik farklılıkların (Sünni-Alevi/Türk-Kürt) varolduğu, bu farklılıkların bölge içinde iller ve ilçeler düzeyinde farklı kümelenmelerle yansıdığı bir bölge kimliğindedir.

1996 araştırmasına göre ülkenin en geri kalmış 77 ilçesi bu bölgede yer almaktadır.

6. Bölge (Güneydoğu): Adıyaman, Diyarbakır, Hakkari, Mardin, Siirt, Şanlıurfa, Batman, Şırnak. 1985 DPT araştırmasına göre bölgeyi oluşturan 8 il gelişmişlik düzeyi bakımından 49. sıra (Diyarbakır) ile son sıra (Hakkari) arasında kümelenmiştir. Hakkari bölgeleme çalışmalarında hep Doğu bölgesinde ele alınmakla birlikte, Şırnak ilinin bir kısmının Hakkari'nin eski ilçelerinden oluşması dolayısıyla, karşılaştırmaya olanak vermek için bu ilin Güneydoğu'da kapsanması gerekmiştir. Seçmen davranışları ve siyasal olaylar bakımından bölgenin bir bütünlük yansıttığını söylemek yanlış olmaz.

Bölgede yer alan 69 ilçenin 47 tanesi ülkenin en az gelişmiş ilçeleri içinde yer almaktadır. Doğu ve Güneydoğu birlikte ele alındığında, burada yer alan ilçelerden 7 il merkezi ilk iki gelişmişlik düzeyindeki ilçeler içinde yer alırken, 9 tanesi il merkezi olmak üzere yalnız 13 tanesi 3. derece gelişmiş ilçeler arasında sayılmaktadır. Bir başka deyişle bu iki bölgede yer alan 208 ilçeden 124 tanesi Türkiye'nin en geri kalmış 197 ilçesi içindedir.

Bu gruplamaya ek olarak, büyükçe Alevi azınlıkların yaşadıkları ve bunların özellikle kırsal ağırlıklı kesimlerinin kültürel kimliğe bağlı kitlesel oy davranışlarının gözlemlendiği bir başka "bölge" de zaman zaman değerlendirmelerde kullanılacaktır. Kısaca "Alevi illeri" diye adlandırılacak bu bölge Orta ve Doğu Anadolu'nun birbiriyle sınırdaş 13 ilinden oluşmaktadır: Orta Anadolu'da Amasya, Çorum, Kayseri, Kırşehir, Nevşehir, Sivas, Tokat, Yozgat ile Doğu bölgesinin Elazığ, Erzincan, Kahramanmaraş, Malatya ve Tunceli illeri... Bazen ait oldukları bölgelerde ayrı ayrı alt gruplar olarak da ele alınacak olan bu yöreler, Alevi'lerin kitlesel oy davranışlarının yanı sıra, "sünni" inançta olanların da dinsel/kültürel gerginliğe bağlı olarak oy davranışlarını belirleyebildikleri iller konumundadırlar.

Seçmen sayısı

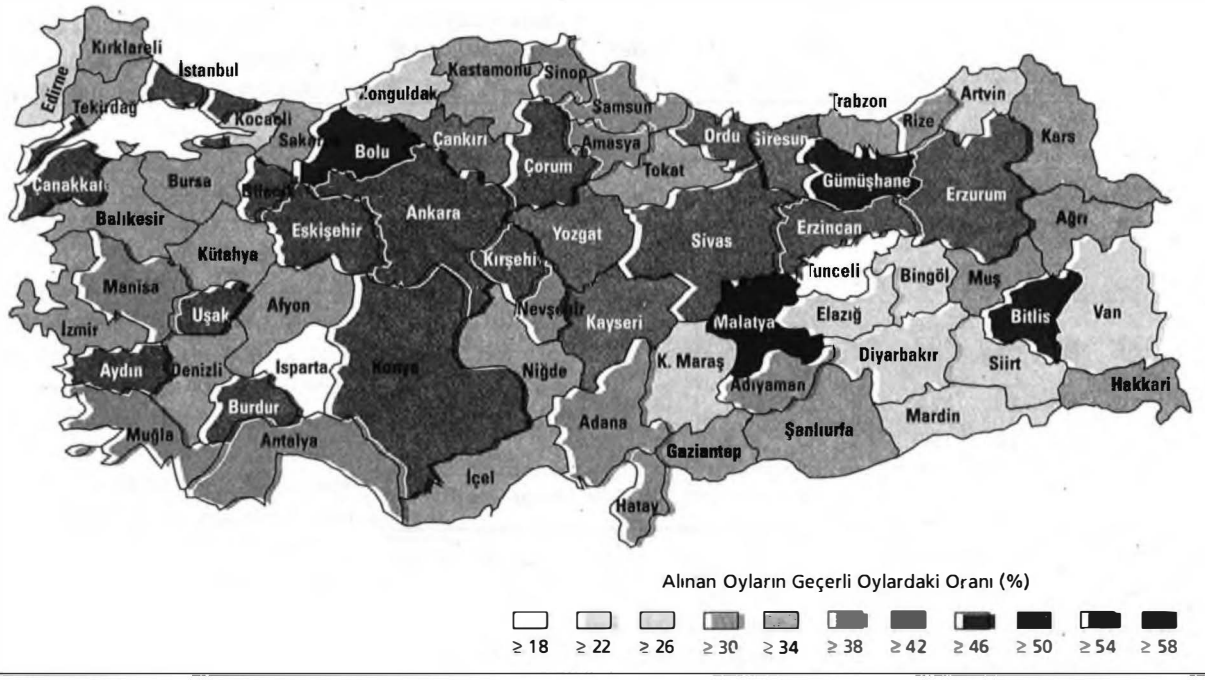
1980 sonrası seçmen sayısında büyük artışlar gözlemlenmiştir. Bunun nedenlerinden biri, 1960'lı yılların yüksek nüfus artışı oranı diğeri ise seçmen yaşını önce (1987) "yirmi yaşına girmiş olmaya", daha sonra (1995) "18 yaşını doldurmuş olmaya" indiren Anayasa değişiklikleridir.

Bu rakamlar bize 1983-1995 yılları arasında seçmen sayısında 14.4 milyonu bulan bir artış olduğunu göstermektedir ki, bu 1983'ten bu yana yaklaşık % 73'lük "müthiş" bir sıçramayı ifade etmektedir. Kaldı ki, 1995 "acele" seçimleri öncesinde yeni bir seçmen yazımı yapılmamış olması nedeniyle, seçmen yaşının 18'e düşürülmüş olması rakamlara henüz tam anlamıyla yansımış da değildir.

Öte yandan seçmen yaşının 18'e düşürülmesi ile birlikte "genç seçmen" (18-25 yaş arası) olarak tanımlayabileceğimiz seçmen grubunun potansiyel seçmenler içindeki payının % 25 dolaylarında olduğu da söylenebilir. Bu oran, seçmen yaşının düşürülmesinden önceki dönemde % 14 dolaylarında hesaplanabilecek olan 25 yaş altı seçmen oranına göre çok büyük bir artışı temsil etmektedir.

Ülkemizde gençlerin siyasal katılma düzeyinin yoğunluğunun ne düzeyde olduğu ve gençlerin bu katılmanın geleneksel biçimlerinden olan oy verme eylemine ne ölçüde itibar ettikleri de bilinmemektedir. Ancak seçmen davranışı incelemeleri bize yaşla birlikte oy verme oranının arttığını ve bireylerin siyasal tercihlerinin kararlılık kazandığını da göstermektedir. Bu nedenle, gençlerin genel ola-

29 KASIM 1987 MİLLETVEKİLİ GENEL SEÇİMİ SONUÇLARI
İLLERE GÖRE ANAP'IN ALDIĞI OY ORANI

rak ideolojik/değişimden yana siyasal akımlara daha çok eğilim gösterdiğini ve 1990'lardaki siyasal konjonktürü de göz önünde tutarak, genç seçmen sayısındaki artışın merkez sağ ve merkez solun "geleneksel" partilerinin aleyhine sonuçlar doğurmuş olduğunu/doğuracağını –gözlemlere de dayanarak– söylemek çok yanlış olmayabilecektir.

Kent oyları / köy oyları

1983 seçimleri sonrası kent oyları (DİE seçim sonuçlarını yayınlarken il ve ilçe merkezlerinde kullanılan oyları "şehir oyu", bucak ve köylerde kullanılan oyları ise –nüfusuna bakmaksızın– "köy oyu" olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla bizim bu bağlamda yapacağımız açıklamalar da bu ayrıma dayanmaktadır.) payının toplam oy içinde giderek arttığı bir dönemdir. Kentsel alanlarda katılma oranlarının biraz daha düşük olması nedeniyle kentsel nüfus payından biraz daha düşük olması beklenen kentsel geçerli oy, özellikle büyük yerleşim birimlerinde nüfus/seçmen sayısı oranının daha yüksek olması nedeniyle kentsel geçerli oy payının kentsel nüfus payından daha yüksek olması sonucunu vermektedir (Tablo 3).

Ancak kent oyları payını saptarken unutulmaması gereken önemli bir nokta da, bu artışın bir ölçüde yeni il ilçelerin kurulmasıyla bağlantılı olduğudur. Gerçekten de 1985 yılında ülkemizde 645 il ve ilçe varken, bu sayı 1994 yılında 913'ü bulmuş, bir başka deyişle, idari kararlara bağlı olarak kentsel kimliğe sahip olmayan çok sayıda köy "kent" rakamları içinde ele alınır olmuştur. Yine de "kentli nüfus" içinde % 65'i aşan bir kesimin nüfusu 100 bini aşan kentlerde oturduğu unutulmamalıdır.

"Büyük Kentler" ve İstanbul

Hızlı bir kentleşme yaşayan Türkiye'de kırsal oylar mutlak olarak azalırken kentsel oylar hızla arttığı olgusunu yakından incelersek, kentsel oylardaki artışın esas olarak "büyük" diye niteleyeceğimiz nüfusu 100 bini aşan kentlerde ortaya çıktığını da görürüz.

Gerçekten de 1991 seçimlerinde Türkiye'de nüfusu 100 bini aşan kentlerdeki geçerli oy sayısı 9 milyonu aşmış, 1994'de ise bu rakam 11.4 milyonu bulmuştur ki, bu geçerli oyların % 40'ının "büyük kentlerde kullanıldığı anlamına gelmektedir. 1990 sayımına göre nüfusu 500 bini geçen kentler olarak sıralanan (İstanbul, Ankara, İzmir, Adana, Bursa, Gaziantep, Konya) kentlerde kullanılan geçerli oyların oranı ise tüm oyların 1991'de % 25'ini, 1994'te ise % 28'ini aşmakta, mutlak rakamlarla bu 1.6 milyonluk bir artış ve 7.9 milyon oy olmaktadır.

İstanbul'un "önemi"

1970'li yılların ikinci yarısından

sonra İstanbul'un seçimlerin sayısal sonuçlarına tek başına önemli bir etki yapmaya başladığını söyleyebiliriz. Gerçekten de hemen tümü kentsel olan İstanbul seçmenlerinin oyu 1969 seçimlerinde milletvekillerinin % 7.3'ünü seçerken, bu oran 1974'de % 8.6'ya, 1977 seçimlerinde ise % 9.7'ye yükselmektedir. Aynı dönem içinde İstanbul'un seçmen payı da % 8.1'den % 11.9'a yükselmiştir. 1977 seçimlerinde AP'den 668 bin oy ve 24 milletvekili fazla kazanan CHP'nin bu başarısının 457 bin oy ve 17 milletvekillik bölümü İstanbul'a ait olmaktadır. 1980 ve 1990'lı yıllarda ise "İstanbul faktörü"nün rolünün çok daha büyük olduğu görülmektedir. 1983'te seçmenlerin % 12.7'sini barındıran İstanbul'un payı 1987'de % 13.4, 1991'de % 14.2 olmakta, 1994 yerel seçimlerinde ise % 15.4'e yükselmektedir. 1991'de tüm geçerli oyların % 13.3'ü İstanbul'da kullanılmış iken 1995'te bu pay % 14.8'e çıkmıştır. Türkiye'de 1991-1995 arasında seçmen sayısında görülen 4.2 milyonluk artışın yaklaşık 980 bininin İstanbul'da ortaya çıkması bu önemin giderek artacağını da göstermektedir. Milletvekili sayısı bakımından ise, eksik temsil edilmesine karşın, 1995 seçimlerinde İstanbul'un TBMM'ye gönderdiği üye sayısı % 11.1 düzeyinde olmuştur.

Büyük kentlerin ve özellikle İstanbul'un belirginleştirmeye çalıştığımız bu sayısal ağırlığının yanı sıra, nicel verileri aşan ekonomik, sosyal ve siyasal bir ağırlığının olduğuna da kuşku yoktur. Özellikle birden fazla farklı "dünya"nın varolduğu "en büyük" kentlerde seçmen tercihlerinin benzer sosyo-ekonomik koşulları yansıtan semtlerde geçmiştekinden çok daha fazla olmak üzere kente taşınmış olan kırsal kimlik doğrultusunda ya da etnik özelliklere göre farklılaştığı bilinmektedir.

Katılma oranları / zorunlu oy

1982 Anayasası halkoylaması bir yana bırakılırsa, Türkiye'de seçmenlerin oy kullanmalarını zorlayıcı önlemlerin alındığı ilk seçimler 1983 genel seçimleri olmuştur. Milletvekilleri Seçimi Kanunu'nun 63. maddesi "seçmen kütüğünde kayıtlı ve oy kullanma yeterliği bulunduğu halde" 1983 genel seçimlerinde "hukuki veya fiili mazereti olmaksızın" katılmayanlara 2.500 TL para cezası verilmesini öngörüyordu. Gerçekten de 1983 genel seçimlerine katılma oranı, (% 92.3) 1980 öncesi Millet Meclisi seçimlerindeki oranların çok üzerindeydi. 1950 seçimlerindeki % 89.3, 1954 seçimlerindeki % 86'lık oranlardan sonra Türkiye 1970'li yıllarda çok daha düşük katılma oranlarına alışmıştı. Gerçekten de 1973'te seçmenin yalnızca % 66.8'i sandık başına gitmiş, büyük siyasal hareketliliğe rağmen bu oran 1977'de ancak % 72.4'e yükselebilmişti. 1961 seçimleri hariç (% 81) bu dönemde yapılan Cumhuriyet Senatosu üyeleri seçimlerinde ise oran % 56 (1966) ile % 73.8 (1977) arasında oynamıştı. 1987 yılında yapılan anayasa değişikliği ile anayasal bir dayanağa da kavuşturulan "zorunlu oy" sisteminin, yaptırımı yalnızca –pek de yüksek olmayan– para cezası olsa bile, ülkemiz seçmenlerinin üzerinde önemli etki yaptığı açıktır.

Ne var ki 1983'ten bu yana yapılan tüm genel seçimlerde ve 1984/1994 yerel seçimlerinde "zorunlu oy" usulü uygulandığı için, bu usulün seçime katılmayı ne ölçüde etkilediğine dair karşılaştırma yapmak için elimizde yalnızca 1989 yerel seçimleri kalmaktadır. İktidar partisinin yaptığı pek çok değişiklik sırasında "kafasının karışması" sonucu zorunlu oy uygulamasının "unutulduğu" bu seçimlerde katılma oranı 1984 yerel seçimlerine göre 9.6, 1987 genel seçimlerine göre ise 12 puan dolaylarında daha

TABLO 2

Seçim Yılı	Kayıtlı Seçmen Sayısı (mil.)	Seçmen Nüfus Oranı
1983	19.767	% 41.3
1984 (yerel)	20.187	% 41.1
1987	25.842	% 49.2
1989 (yerel)	28.077	% 51.1
1991	29.979	% 52.3
1994 (yerel)	31.980	% 52.3
1995	34.156	% 54.6

TABLO 3

Sayım Yılı	Kent Nüfusu	%	Köy Nüfusu	%
1980	19.645	43.9	25.092	56.1
1985	28.866	53.0	23.799	47.0
1990	33.326	59.0	23.147	41.0
Seçim Yılı	**Kentsel Seçmen**	**%**	**Kentsel geçerli oy**	**%**
1987	14.600	55.4	12.970	54.3
1989	15.847	56.5	11.783	53.2
1991	17.605	59.2	13.995	57.7
1994	19.930	62.3	17.195	61.0

düşük (% 81.5) olmuştur. Her ne kadar il genel meclisleri için oy kullanma dürtüsünün genel seçimlere kıyasla daha düşük olacağı söylenebilirse de, 1994 yerel seçimlerinde katılma oranının yeniden % 92'ye ulaşması zorunlu oy usulünün etkisinin dikkate alınması gereken bir büyüklük oluşturduğu yolundaki gözlemimizi destekleyici bir kanıttır.

Katılma oranlarıyla ilgili olarak dikkat çeken bir başka olgu da, zorunlu oy usulüne karşın, 1991 ve 1995 seçimlerinde katılma oranının 1983 ve 1987 seçimlerine kıyasla bir hayli düşük çıkmasıdır. Gerçekten de 1991 seçimlerinin % 83.9, 1996 seçimlerinin % 85.2'lik katılma oranları 1983 (% 92.3) le 1987 (% 93.3) seçimlerine göre önemli sayılabilecek bir düşüklük göstermektedir. Bu göreli düşüklüğün 1980 sonrası en hızlı politizasyonun yaşandığı bir dönemde hangi etkenlere dayalı olabileceği konusunda, ortada yapılmış ampirik bir araştırma olmadığı için yalnızca sınırlı bazı kestirimlerde bulunmak söz konusu olabilecektir.

Kanımızca genel ve yerel seçimleri birlikte alarak 1989 yerel ve 1991 genel seçimlerindeki göreli katılım düşüklüğünü siyasal yelpazenin büyük partilerinin konjonktürel yetersizlikleriyle kısmen açıklamak mümkün görülmektedir.

Katılma zorunluğunun olmadığı 1989 yerel seçimlerinde ANAP'ın 1987 genel seçimlerine kıyasla 14.5 puan (yaklaşık 3.9 milyon oy) yitirdiğini, 1991 seçimlerinde ise 1989'a kıyasla 2.2 puan (1 milyon oy) ilerlediğini düşünürsek 1989 seçimlerinde katılma düşüklüğünün nedenlerinden birinin ANAP'lı seçmenlerin sandık başına gitmemesi olduğu söylenebilecektir. Aynı yaklaşımı 1991 seçimleri için uygularsak, bu seçimlerde 1989'a kıyasla 7.9 puan (1.3 milyon oy) 1987'ye kıyasla ise 4 puan (865 bin oy) yitiren SHP'nin seçmenlerine sahip olamamasının katılma düşüklüğünde kısmi bir etkisinin olduğu düşünülebilir.

Öte yandan aynı yetersizliği, 1989'da ANAP'ı terkeden büyük seçmen kitlesinin ve yeni sağ seçmenlerin, ilk bakışta bu potansiyelin doğal varisi görünen DYP tarafından emilememesinde de teşhis edebiliriz. Gerçekten de büyük vaadler, popülist politika önerileri ve sert/canlı kampanyasına karşın DYP'nin tüm beklentilerin altında yalnızca % 27 oy alması, bu partinin de seçmenleri sandık başına çekmede yetersiz kalmış olduğu varsayımına olanak vermektedir.

1995 seçimlerinin göreli katılma düşüklüğü ise, RP ve HADEP dahil olmak üzere, tüm siyasal partilere ve genel olarak siyasal sisteme güvensizlik ve ilgisizliğin bir ipucu olarak yorumlanabilecektir.

Seçime katılma oranının yüksek ya da düşük oluşunun hangi siyasal akımlar bakımından avantaj/dezavantaj oluşturacağı sorusuna verilecek yanıtın, "zorunlu oy" usulünün kabul görüp görmemesiyle yakından ilgili olduğuna kuşku yoktur. Zorunlu oy usulünün "lehine" ileri sürülen/sürülebilecek başlıca gerekçe, bu zorunluğun sandık başına gitmeyen "apolitik" dolayısıyla da "aşırı" partilere oy vermesi beklenmeyen seçmenin merkez/düzen partilerine, en çok da "iktidar" partisine ek bir sandık desteği sağlayacağı yolundaki varsayımdır. Genel olarak doğru kabul edilebilecek bu varsayım ülkemiz açısından test edilmiş değildir. 1991 seçimlerinde İttifak'ın yüksek oy oranı katılma düşüklüğü ile açıklanabilse bile, 1994 yerel seçimlerinde katılmanın yüksekliği ile RP'nin başarısının birlikte ortaya çıkması bu varsayımın Türkiye bakımından sağlam dayanakları olmadığı izlenimini uyandırmaktadır.

Oy kullanma bakımından ülkemizde kentsel katılımın kırsal katılımdan hep daha düşük olduğu gözlemlenmektedir. Zorunlu oy uygulaması öncesinde Millet Meclisi, Cumhuriyet Senatosu ve yerel seçimlerde zaman zaman 12 puanı bulan (1969 genel seçimleri) bu farklılık, 1987 seçimlerinde köylerde oylamaya katılma oranının % 95.1 iken kentlerde % 91.7

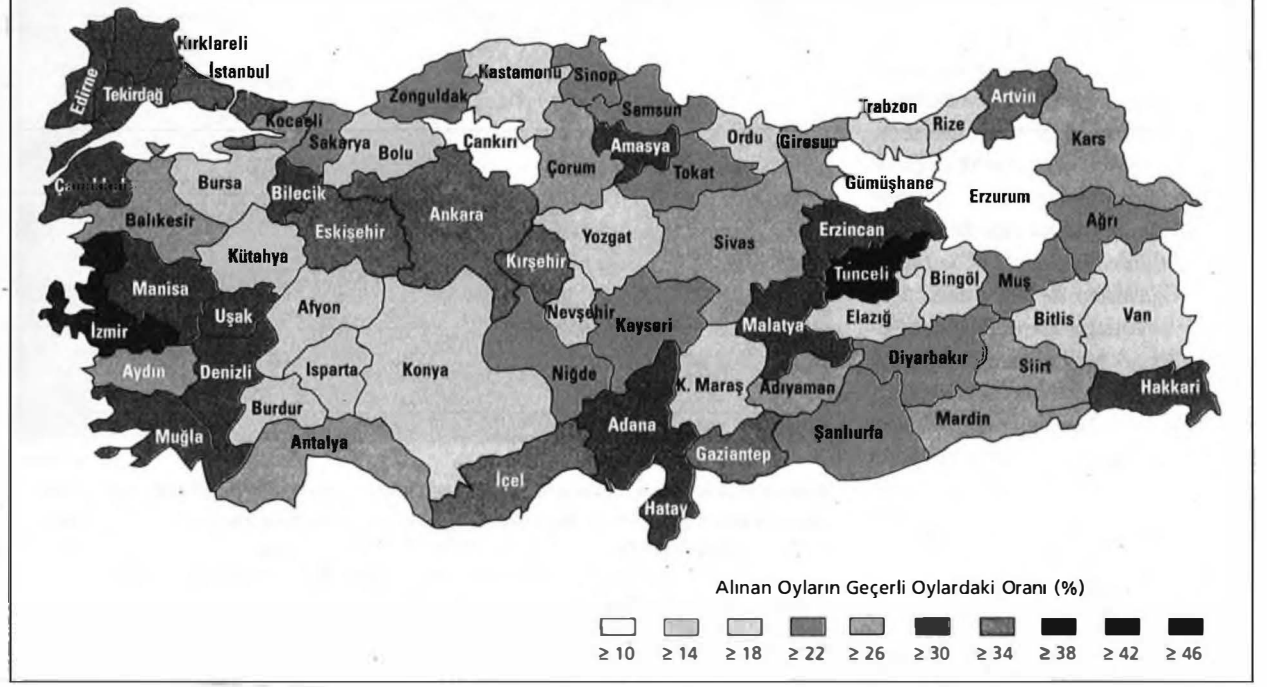
TABLO 4

Seçim Yılı	Belediye Seçimleri Katılma Oranı	İl Genel Meclisi Seçimlere Katılma Oranı
1984	% 85.6	% 91.1
1989	% 78.0	% 81.5
1994	% 90.5	% 92.2

TABLO 5

İl	Katılma Oranı	Kullanılan Oy	Geç. Oy	Geçersiz Oy	Geçersiz Oyların Oranı
DİYARBAKIR	% 81.3	331.026	261.206	69.820	% 21.09
MARDİN	% 87.6	187.203	163.191	24.012	% 12.82
SİİRT	% 88.6	79.816	66.792	13.624	% 17.06
HAKKARİ	% 91.3	55.225	43.621	11.604	% 21.01
BATMAN	% 90.5	118.251	97.465	20.786	% 17.57
ŞIRNAK	% 78.2	67.923	60.119	7.804	% 11.48
TOPLAM	% 84.9	839.444	692.394	146.930	% 17.50
TÜRKİYE (1994)	% 92.39	28.617.054	27.515.642	1.101.532	% 3.85

26 MART 1989 İL GENEL MECLİSİ SEÇİMİ SONUÇLARI
İLLERE GÖRE SHP'NİN ALDIĞI OY ORANI

dolayında olması ile 3.5 puan dolaylarına inmiştir. 1991 seçimlerinde bu oranlar, yine kırsal alanlar lehine olmak üzere % 87.4 ve % 81.8 olmaktadır. 1984/1989 ve 1994 yerel seçimlerinin değerlendirmesi de benzer sonuçlar vermektedir.

Seçime katılmama / geçersiz oy

Türkiye'de siyasal katılmanın bir biçimi olarak kitlesel oy kullanmama ya da bilerek geçersiz oy kullanma girişimi ilk kez 1983 seçimlerinde denenmiştir. 12 Eylül rejimi tarafından seçime katılmalarına izin verilmeyen CHP ve AP'nin devamı konumundaki iki partinin açıkça yapamasalar da, seçmenlerini 1983 seçimlerinde geçersiz oy kullanmaya teşvik ettikleri bilinmektedir.

Bu seçimlerde ülke düzeyinde geçersiz oy oranı % 4.86 (887 bin) düzeyindedir. Bu 1987 ve 1991 seçimlerindeki geçersiz oy oranlarından (% 2.76 ve % 3.12) açıkça daha yüksektir. Bu rakamlar bizi 1983 seçimlerinde ülke çapında bilinçli geçersiz oy kullanma tavrının % 2 dolaylarında bir seçmen kitlesini aşan ölçüde yankı bulamadığı sonucuna götürmektedir. Bunun mutlak rakamlarla ifadesi ise 350-400 bin oy düzeyinde olmaktadır.

Bu konuda yapılan ciddi sayılabilecek bir diğer girişim ise, 1994 yerel seçimlerinde söz konusu olmuştur. Halkın Emek Partisi milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılarak tutuklanması, daha sonra da partinin kapatılarak bu partinin milletvekilliklerinin düşmesi ve HEP yerine kurulan DEP'in seçimlere katılmaması, 1994 yerel seçimlerinde özellikle Güneydoğu Anadolu'da seçimleri boykot etme çağrılarının ortaya atılmasına neden olmuştur. Ne var ki seçimlerde oy kullanmanın zorunlu olması, yani oy kullanmamanın "kayda geçecek" olması bazı Güneydoğu illerinde bu girişimin "boykot"tan çok "bilerek geçersiz oy kullanma" biçiminde ortaya çıkması sonucunu vermiştir. Bu nedenle bu seçimlerde "boykot" çağrısının ne ölçüde etkili olduğunu anlamak için önemli farklılıkların her iki değer birlikte ele alınarak araştırılması gerekecektir. 1994 yerel seçimlerinde boykot geçersiz oy girişiminin anlamlı sayılabilecek sonuçlar aldığı iller Tablo 5'te sıralanmıştır.

Tablo 5'teki rakamlara göre bu altı ildeki 988.872 seçmenden yaklaşık olarak yalnızca, % 70'i geçerli oy kullanmış olmaktadır. Bu iller dışında kalan seçmenlerin ise % 90.2'si geçerli oy kullanmışlardır. Öte yandan DİE'nün köy ve bucak merkezlerini dışarda bırakan "şehir" oylarını temel alırsak, bu illerdeki geçersiz oy oranı % 21.4'e yükselmektedir.

Bu illerin il merkezlerinde geçerli oy/seçmen oranı ise şu biçimde ortaya çıkmaktadır:

Diyarbakır % 51.5, Hakkari %

72.1, Mardin % 77.6, Siirt % 73.3, Batman 69.3, Şırnak 72.2.

Boykot girişiminin asıl hedef alanın çevre illerindeki etkisi de geçersiz oylarda kısmen sezilebilmekle (Adıyaman % 6.1, Bingöl % 8, Bitlis % 7.5, Tunceli % 14.6, Şanlıurfa % 8, Van % 9.3, Iğdır % 8.2) birlikte, gerek (Tunceli dışında) bu illerde, gerekse Kürt nüfusun yoğun yaşadığı bölge dışı) kentlerde (Mersin % 7.3, Tarsus % 7.1, Gaziantep % 5.8, Adana 5.6) önemli boyutlara ulaşabildiği söylenemez. Ancak bir bütün olarak bakıldığında, 1994 yerel seçimlerini boykot girişiminin kamuoyuna genel olarak sunulandan daha ciddi bir yönü olduğunu söylemek de gerekecektir.

ABC ARŞİVİ

Seçmen listelerinin yenilenmesi, 18 yaşındakilere seçme hakkı verilmesi gibi uygulamalarla seçim kampanyalarına paralel giden tartışmalar da yaşandı. 1994 seçimlerinde 18 yaşındakilerin de oy kullanabilme kararının alınmasıyla çok satan gazeteler gençleri kayıt yaptırmaya çağıran manşetler attılar. Bu arada bu kararın, genç kesiminin oy kullanmasıyla Refah Partisi'nin yükselişinin duracağı hesabıyla alındığı yorumları yapıldı.

Milletvekilliklerinin illere tahsisi

1983 tarihli Milletvekili Seçimi Kanunu ile getirilen ve ilk bakışta ne sonuçlar vereceği herkes tarafından belki de tam anlaşılamayan önemli değişikliklerden biri de illerin çıkaracağı milletvekili sayısının saptanması bakımından öngörülen yeni kurallardır. 1961 Anayasası döneminde milletvekilliklerinin illere tahsisi "son genel nüfus sayımı ile belli olan Türkiye nüfusunun (milletvekili sayısı olan) 450'ye bölünmesi suretiyle elde edilen rakam esas alınarak" yapılıyor ve her ilin çıkaracağı milletvekili sayısı "il nüfusunun bu rakama bölünmesiyle" saptanıyordu.

Bu yöntem, nüfusu az olan iller bakımından tamamen tesadüfi nitelikte farklı rakamlar ortaya koyabilirken çok sayıda milletvekili çıkaran illerde ise mantığı gereği, nüfus ile milletvekili sayısı arasındaki orantı bakımından genel ortalamaya çok yakın bir kümeleşmeyi sağlamaktaydı. Buna karşılık 1983 tarihli seçim yasasına göre illerin çıkaracağı milletvekili sayısının saptanmasında her ile önceden bir milletvekili verilecek, geri kalan milletvekillikleri ise il nüfusunun "Türkiye nüfusu geri kalan milletvekili sayısına bölünerek" elde edilecek rakama bölünmesi yoluyla illere dağıtılacaktır. Bu yöntemin verdiği sonuç küçük ve orta büyüklükte nüfusa sahip iller bakımından genel ortalamanın altında, büyük nüfusa sahip iller bakımından ise üstünde bir nüfus/milletvekili oranının ortaya çıkması olmaktadır.

Buna bağlı olarak büyük nüfuslu göç alan illerin toplandığı "Batı"da 1990 nüfus sayımı rakamlarına göre 1995 seçimlerinde her 108 bin kişiye bir milletvekili düşerken, bu rakam "Güneydoğu"da 100 bin, "Doğu"da ise 93 bin kişiye bir milletvekili düzeyine inmektedir.

Seçmen sayısı bakımından ele alındığı zaman ise dengesizlik daha da artmaktadır. Türkiye ölçeğinde 1995 tahmini nüfusu ile 1995 seçimleri için kaydedilmiş seçmen sayısı oranlandığında, ülkemizde 100 nüfusa 54.6 seçmen düştüğü görülmektedir. Ancak bu oran, tahmin edilebilecek nedenlerle (düşük doğurganlık, seçmen yaşındaki nüfustan göç alma gibi) gelişmiş illerde yüksek iken, sosyoekonomik göstergeler bakımından geri kalmış iller olarak tanımlanabilecek illerde ise (tam tersi nedenlerle) çok daha düşüktür.

Böylece bu illerden Bayburt'ta 25, Bitlis'de 27, Şırnak'ta 31, Bingöl'de 34, Muş'ta 35, Çankırı'da 41, İzmir'de 81, İstanbul'da 86, Ankara'da 79 bin seçmene bir milletvekili düşmekteydi. Türkiye genel ortalaması ise her 62 bin seçmene bir milletvekili düzeyinde bulunmaktaydı.

Bu durum, bazı siyasal partiler açısından kısmi avantaj sağlayan sonuçlar da doğurmaktadır. "Doğu" ve "Güneydoğu" bölgelerinde yer alan 24 ilde RP 1995 seçimlerinde 1.066 bin oyla (% 29.4) 110 milletvekilliğinden 51 tanesini kazanmıştır.

Buna karşılık, "gelişmiş" Türkiye'yi temsil eden "Batı"da DYP 2.6

milyon oy karşılığı 53, ANAP 2.4 milyon oy karşılığı 42 milletvekilliği kazanabilmiştir. RP de bu bölgede 2 milyon oy ile ancak 31 üyelik çıkarabilmiştir.

Öte yandan bu yöntem, illerin parçalanması yoluyla siyasal sonuçlar elde etmeye de yol açacak yeni dengesizliklere kapıyı açık bırakmaktadır. Örneğin, 1991 seçimleri öncesinde Zonguldak ilinin bazı ilçelerinin birleştirilerek Bartın ilinin kurulması, yalnızca Zonguldak ilinin bir milletvekilinin azalması sonucunu vermemekte, Ordu ili de bir milletvekili yitirmektedir. Böylece 1985-1990 arası ülke nüfusu içindeki payı 2.06'dan 1.9'a düşen Zonguldak ili nüfusuna bu kez iki il içinde 8 yerine toplam 9 TBMM üyeliği tahsis edilir olmaktadır. Aynı durum Bayburt ilinin kurulması ile birlikte de ortaya çıkmıştır.

Çifte baraj uygulaması

Genel baraj: 1983 tarihli Milletvekili Seçim Kanunu, gerekçesinde de belirtildiği gibi "yasama meclisine... hükümeti devamlı destekleyerek hükümet krizlerini önleyecek bir çoğunluğun hakim olması"nı sağlamak amacıyla çeşitli düzenlemeler getirmiştir. Bunlardan ilk anılması gereken kanunun 33. maddesinin getirdiği "genel baraj"dır. Bu maddeye göre "genel seçimlerde ülke genelinde, ara seçimlerde seçim yapılan çevrelerin tümünde geçerli oyların yüzde onunu geçemeyen" partiler milletvekili çıkaramayacaklardır. Böylelikle başka ülkelerde de görülen (Federal Almanya % 5, İsveç % 4, İsrail % 1.5) genel barajın çok üstüne çıkan bir oran saptanmış olmaktadır. "Küçük partilerin yasama meclisinde temsilini önlemek" amacına dayandırılan bu baraj ile yine anılan kanunun gerekçesinde belirtildiği gibi "yerel partilerin oyların dağılmasına sebep olması" engellenecek ve böylece "yasama faaliyetlerinde hükümetlerin devamında istikrar" sağlanabilecekti. Hemen belirtmek gerekir ki, yasama çoğunluğuna dayalı bir tek parti hükümetini ülkedeki istikrarın bir ön koşulu varsayarak bu iki kavram arasında neredeyse bir özdeşlik kuran bu anlayış Türkiye'nin tek parti hükümetleriyle yönetildiği 1983-1991 döneminde ortaya çıkan toplumsal-ekonomik ve siyasal krizi açıklayabilecek öncülleri içermekten yoksundur. 1980 sonrası otoriter yöntemlerle oluşturulmaya çalışılan "2.5 partili" siyasal yaşam projesi, önce Halkçı Parti ve Milliyetçi Demokrasi Partisi'nin siyasal yaşamdan silinmesi, daha sonra da 1986 ara seçimlerinde iktidar partisi olan ANAP'ın ağır yenilgisiyle çökmüştür. Öyle ki, "eski" liderlerin "siyasete" dönüşlerine olanak veren 1987 halkoylamasından hemen sonra Anayasa'da beş yıl olarak öngörülen TBMM'nin görev süresinin bitimi beklenmeksizin bir "baskın" genel seçim yapılması zorunluğu ortaya çıkmıştır. İktidar partisinin belli varsayımlara dayalı olarak kendine göre yeniden "dizayn" ettiği seçim yasası sayesinde TBMM'de 2/3'e yakın (292 Milletvekili) üyelik kazanmasının da "istikrar" için yeterli olmadığı gözlemlenmiştir. 1987 seçimlerine katılan parti sayısının yediye çıkması ve bunlardan genel barajı aşamayan ikisinin demokratik standartlara göre az sayılmayacak (DSP % 8.5, RP % 7.2) ölçüde oy alması iki veya üç parti sistemine dönüşün mümkün olmadığını bir kez daha göstermiş ve "aşırı çok partili" bir siyasal yaşamın sinyallerini vermiştir. Böylece % 10'luk ülke barajının hedeflediği siyasal parti modelinin tutmadığı ve siyasal parçalanmanın arttığı açıkça ortaya çıkmış, daha da genişleyen parti yelpazesi, 1995 seçimlerine 12 siyasal partinin girmesi biçiminde yansımıştır.

TABLO 6
BÖLGELERE GÖRE PARTİ OYLARI % (1983)

BÖLGELER	ANAP	HP	MDP
BATI	43.1	32.7	23.4
AKDENİZ	44.3	32.7	22.5
KARADENİZ	42.4	30.0	25.7
ORTA ANADOLU	52.4	26.9	19.3
DOĞU ANADOLU	44.8	26.8	26.7
G.DOĞU ANADOLU	34.4	32.5	32.5
TÜRKİYE	45.1	30.5	23.3

Çevre barajı: Ne var ki 1983 yasası bununla da yetinmemekte ve genel barajı "çevre barajı" ile pekiştirmekteydi. Buna göre "bir seçim çevresinde kullanılan geçerli oyların toplamının, o çevreden çıkacak milletvekili sayısına bölünmesiyle elde edilecek sayıdan az oy alan siyasi partilere ve bağımsız adaylara" milletvekilliği verilmeyecektir. Hiçbir partinin barajı geçememesi halinde ise, o çevrenin milletvekillikleri d'Hondt yöntemine göre yapılacak bölme işlemine göre ülke barajını geçen partilere tahsis edilecekti.

Yasanın yedi milletvekilliğinden daha fazla TBMM üyesi çıkartacak illerin birden fazla seçim çevresine bölünmesini öngörmesi nedeniyle 1983 seçimlerinde en düşük seçim çevresi barajı % 14.3 dolaylarında iken, en yüksek seçim çevresi barajı ise % 50 olmaktaydı.

Bu yolla bir siyasi partinin eğer bölgesel kimliği ağır basmıyorsa, anlamlı sayılabilecek sayıda milletvekilliği kazanabilmesi için ülke barajını bir hayli aşmasını gerektiren bir "oy eşiği" de yaratılmış oluyordu. 1987 seçimleri öncesinde yapılan değişiklikle seçim çevrelerinde daraltılmaya gidilmiş ve bu kez çıkartacağı milletvekili sayısı altıyı aşan illerin birden fazla seçim çevresine bölüneceği ve "altı milletvekili çıkaracak seçim çevresinde bölme işleminin bir eksiği ile yapılacağı" kuralı getirilerek öngörülen en büyük seçim çevresindeki ba-

rajı % 20'ye çıkartılmıştı. Böylece beş ve altı milletvekili çıkaracak seçim çevreleri baraj oranı bakımından eşitlenmişti.

1991 seçimleri öncesinde çıkarılan bir başka yasa ile yalnızca 1991 milletvekili seçimlerinde geçerli olmak üzere çevre barajlarıyla ilgili yeni bir düzenleme yapılmıştır. Buna göre iki ve üç ve dört milletvekili çıkaracak seçim çevreleri bakımından baraj % 25 olarak saptanmakta, 5 ve 6 milletvekili çıkaracak seçim çevrelerinde ise bu barajın % 20 olarak uygulanması öngörülmektedir.

Böylece 1991 seçimlerinde % 20 barajın uygulandığı seçim çevrelerinden seçilen milletvekillerinin sayısı arttırılıp, barajın % 25'i aşması engellenerek "oy eşiği" bir ölçüde düşürülmüş olmaktaydı. Buna rağmen bu uygulama 1991 genel seçimlerinde oyların % 10.8'ini alan Demokratik Sol Parti'nin çevre barajını geçtiği beş seçim çevresinde yalnızca 7 milletvekili çıkararak TBMM'deki temsil oranının ancak 1.6 düzeyinde kalması sonucunu vermiştir. Yine 1991 seçimlerinde 2 ve 3 milletvekili çıkaracak seçim çevrelerinde çevre barajının % 25'e düşürülmüş olması, yalnızca iki seçim çevresinde çevre barajının geçilememesi sonucunu vermiştir. Hemen belirtmek gerekir ki, seçim çevresi barajının düşürülmesi, küçük partileri kollamak için değil, çok parçalanmış oy dağılımı içinde "birinci büyük partiyi" güçlendirmek için düşünülmüştür.

Kontenjan adaylığı

1987 seçimleri öncesinde seçim sisteminde yapılan bir başka önemli değişiklik de "kontenjan adaylığı" uygulaması olmuştur. Hemen belirtilmesi gereken nokta, bu uygulamanın 1980 öncesi günlük dilde "kontenjan adaylığı" olarak anılan ve parti merkez organlarının "önseçim" (aday yoklaması) yapılan seçim çevrelerinde "merkez adayı" göstermesi demek olan uygulama ile hiçbir benzerliğinin olmamasıdır. Bilindiği gibi 1965 tarihli Siyasi Partiler Yasası'nın 31. maddesine göre partiler öngörülen sayıyı geçmemek koşuluyla diledikleri sırasına bir merkez adayı yerleştirme yetkisine sahip kılınmışlardı.

1987 ve 1991 seçimlerinde uygulanmış olan yeni "Kontenjan Adayı" usulüne göre siyasi partiler, altı ve daha fazla milletvekili çıkaracak illerin 4.5 ve altı milletvekili çıkaracak seçim çevrelerinden birer kontenjan adayı göstereceklerdir. Kontenjan adayı seçim çevreleri parti listelerindeki adayların sıralamasına dahil edilmeyecek ve bu seçim çevrelerinde geçerli oyların en çoğunu almış olan siyasi partinin kontenjan adayı, seçim çevresi barajının aşılıp aşılmadığına bakılmaksızın milletvekilliğini kazanmış olacaktır. Geri kalan milletvekillikleri ise barajı aşan partiler arasında d'Hondt sistemine göre dağıtılacaktır.

20 EKİM 1991 MİLLETVEKİLİ GENEL SEÇİMİ SONUÇLARI
İLLERE GÖRE DYP'NİN ALDIĞI OY ORANI

İlgili değişikliğin gerekçesinde de belirtildiği gibi bu uygulama nisbi temsil mantığına dayalı "barajlı d'Hondt" sistemine "çoğunluk" sisteminin monte edilmesi, yani "kontenjan" adayı gösterilen seçim çevrelerinde bir milletvekilinin çoğunluk sistemine göre seçilmesi anlamına gelmekteydi.

Böylelikle 1987 seçimlerinde 32 ilde toplam 46, 1991 seçimlerinde ise 29 ilde toplam 44 milletvekilinin seçimi çoğunluk sistemine göre gerçekleşmektedir. Bu yolla TBMM seçimlerinde uygulanan sistem çifte barajlı bir "nisbi temsil"den bir "karma sisteme" dönüşmüş olmaktaydı.

1987 seçimlerinde bu yöntemle seçilen üyeliklerin 38 tanesini ANAP kazanırken, SHP 7, DYP ise 1 üyelik elde edebilmişti. 1991 seçimlerinde ise bu kez DYP 18 "kontenjan" milletvekilliği kazanırken, ANAP 14 (8 tanesi İstanbul'dan), SHP ve RP ise 6'şar üyelik elde etmişlerdi.

Bu yöntemin ilk bakışta "büyük partilere", 1987 seçimleri göz önüne alınınca da özellikle "birinci büyük partiye" avantaj sağlamayı amaçlayan bir uygulama olduğu söylenebilir. Ne var ki her iki seçimin sonuçlarının –barajlar aynı kalmak koşuluyla– kontenjan uygulaması dışarda bırakılarak yapılacak bir değerlendirmesi, bu yöntemin önemli sayılabilecek etkiler yapmadığını ortaya koymaktadır. Gerçekten de eğer 1987 seçimleri "kontenjansız" yapılmış olsaydı, ANAP'ın milletvekili sayısında yalnızca 7 üyelik bir azalma olacak, bu üyelerin 5 tanesini DYP, 2 tanesini ise SHP elde edecekti. 1991 seçimlerinde ise DYP 5, SHP 1 milletvekili daha az çıkaracak, buna karşılık RP 4, DSP 2 ek üyelik kazanabilecekti.

Tercihli oy

Tüm listeli seçimi öngören nisbi temsil sistemlerinde olduğu gibi, parti listelerinde yer alan adayların hangilerinin seçilmiş sayılacağının saptanması temel sorunlardan biridir. Eğer seçmenlerin parti listelerindeki adayların sıralamasında değişiklik yapma olanakları yoksa, o seçim çevresinden gösterilen parti adayları listedeki sıraya göre seçilmiş olurlar. Buna karşılık, bloke liste denilen bu uygulamadan farklı olarak, tercihli oy usulünde seçmenlerin oy verdikleri partinin aday listesinde sıra değişikliği yapma olanağı vardır.

Bu usul seçmenlerin önlerine konulan parti listelerine "körü körüne" oy vermek zorunda kalmalarının "demokrasiyle bağdaşmadığı" ve seçmenlere "gerçek bir seçme olanağı" sağlamadığı gerekçesiyle eleştirilen bloke liste uygulamasını yumuşatıcı bir önlem olarak düşünülmektedir.

1983 tarihli Milletvekili Seçimi Yasası "partilerin katıldıkları her seçim çevresinin çıkaracağı milletvekili sayısının iki katı aday" göstermelerini şart koşuyordu. Seçmen oy kullanırken birleşik oy pusulasında "evet" mührünü bastığı parti aday listesinden seçilmesini istediklerinin adları hizasındaki boş karelere (x) işaretini koyarak" tercihte bulunabilecekti.

Ne var ki aynı yasanın geçici 5. maddesi yapılacak ilk milletvekili genel seçimlerinde tercih usulünün uygulanmayacağını da hükme bağlamaktaydı. 1986 yılında "tercih" ile ilgili hükümler değiştirilmiş, ama 1987 erken seçim yasası bu uygulamayı bir kez daha ertelemişti.

1991 seçimleri öncesinde çıkarılan bir yasa ile yeniden düzenlenen tercihli oy usulü 1991 seçimlerinde uygulama alanı bulmuştur. Yeni düzenlemeye göre partiler seçime katıldıkları her seçim çevresinde, "o bölgede varsa kontenjan çıktıktan sonra çıkaracağı milletvekili sayısının iki katı kadar" aday göstereceklerdir. Seçmen ise dilerse bu adaylardan yalnızca bir tanesi için tercih oyu kullanabilecektir. Bir adaya verilen tercihlerin dikkate alınması için, bu oyların toplamının adayın listesinde yer aldığı partinin o seçim çevresinde aldığı oyların % 15'ini aşması gerekmektedir. Bu oranı aşan sayıda tercihli oy alan adaylar "en çok tercih alan" adaydan başlamak üzere sıralanacak ve o partiden milletvekili seçilenler bu sıraya göre saptanacaktır. Hiçbir adayın bu oranda tercih işareti almaması halinde ise, parti listesindeki sıra milletvekili seçilenlerin saptanmasında esas alınacaktır.

Tercihli oy usulü, listede "garantili" bir sırada olma güvencesini ortadan kaldırdığı için, aynı partinin adayları arasında sert bir rekabeti zorunlu kılmakta ve ilk sıradaki adayların bile "tercihli oy" için çaba göstermesini gerektirmekteydi.

1991 seçimlerinde tercihli oy önceden sanılandan çok daha geniş ölçüde kullanılmış ve etkili olmuştur. 14 tanesi DYP, 16'şar tanesi ANAP ve SHP, 4 tanesi RP ve 1 tanesi DSP'den olmak üzere toplam 51 milletvekili listelerindeki sıralarını yükselterek seçilmeyi başarmışlar, bu arada tercihsiz uygulamada milletvekili seçilebilecek birinci sıradaki 27 aday parlamentoya girmeyi başaramamıştır. Kesin bir rakam vermek mümkün olmamakla birlikte, DYP, ANAP ve SHP'ye oy verenlerde daha yüksek olmak üzere, seçmenlerin % 65-70'inin "geçerli" tercihli oy kullandıkları saptanabilmektedir.

1983 seçimleri

ANAP'ın % 45.1 oyla 212 milletvekili (ANAP üç milletvekili seçilen Bingöl'de MGK'nın "veto"ları nedeniyle üçüncü adayını zamanında yetiştirememiş ve milletvekillerinin tümünü kazandığı bu ilden iki milletvekili çıkarabilmişti. Bu nedenle ANAP, TBMM'ne 212 yerine 211 üye

TABLO 7
"MERKEZ SAĞ" VE "MERKEZ SOL" OYLAR 1987 - 1995 (%)

	CHP (SHP) + DSP				ANAP + DYP				"MERKEZ"SAĞ + "MERKEZ" SOL			
	1987	1991	1995	AZALIŞ ARTIŞ	1987	1991	1995	AZALIŞ ARTIŞ	1987	1991	1995	AZALIŞ ARTIŞ
BATI	37.4	34.2	31.1	-6.3	55.3	53.1	42.4	-12.9	92.7	87.3	73.5	-19.2
AKDENİZ	34.2	32.2	27.0	-7.2	57.1	54.7	37.3	-19.8	91.3	86.9	64.3	-27.0
KARADENİZ	33.3	28.9	26.7	-6.6	56.3	55.4	44.5	-11.8	89.6	84.3	71.2	-18.4
ORTA ANADOLU	29.0	27.6	22.2	-6.8	56.5	47.0	34.5	-22.0	85.5	74.6	56.7	-28.8
DOĞU ANADOLU	27.3	25.8	12.4	-14.9	53.9	46.7	31.9	-22.0	81.2	72.5	44.3	-36.9
GÜNEYDOĞU ANADOLU	29.6	40.4	6.7	-22.9	48.1	44.0	34.3	-13.8	77.7	84.4	41.0	-36.7
TÜRKİYE	33.3	31.6	25.3	-8.0	55.4	51.0	38.8	-16.6	88.7	82.6	64.1	-24.6
"ALEVİ" İLLER	29.4	27.6	18.4	-11.0	53.7	45.7	32.1	-21.6	83.1	73.3	50.5	-32.6

sokmuş, TBMM de 400 yerine 399 üye ile toplanmıştı.) kazandığı 1983 seçimleri, HP'nin pek de umulmayan bir düzeyde (% 30.5) oy alması, askeri yönetimin "favorisi" MDP'nin ise ağır bir yenilgisiyle (% 23.3) sonuçlanmıştır.

Seçmen tercihlerinin haritasına baktığımızda ANAP'ı salt çoğunluğa ulaştıran bölgenin Orta Anadolu bölgesi olduğu görülmektedir. Bölgenin 98 milletvekilliğinden 63'ünü kazanan ANAP, TBMM üyeliklerinden yaklaşık % 30'unu bu bölgeden çıkarmaktadır. Burada oyların % 52.4'ünü elde eden ANAP, bu illerin oluşturduğu "muhafazakâr" bölgede asıl güç merkezini oluşturmuştur. ANAP'ın geri kalan illerden kazandığı milletvekilleri (149/302) salt çoğunluğun altında kalmaktadır.

Türkiye'nin en az gelişmiş bölgesini oluşturan ve ağa, şeyh, aşiret reisi gibi feodal kimlikli kişilerin etkin olduğu bilinen Güneydoğu bölgesi ise ANAP'ın % 34.4 oy oranı ile bölge milletvekilliklerinin yalnızca üçte birini kazanabildiği ve en başarısız kaldığı bölgedir. "En ziyade müsaadeye mazhar parti" olarak MDP'nin bu bölgede (% 32.5) ve Doğu'da (% 26.7) görece başarılı olması ise şaşırtıcı değildir. Gerçekten de 71 milletvekilinden 22 tanesini toplam 81 milletvekili seçen bu iki bölgeden çıkaran MDP, ülkenin gelişmiş illerini kapsayan 1. ve 2. bölgedeki toplam 174 üyelikten yalnızca 29 tanesini kazanabilmiş ve % 23 oranında kalmıştır. İlginç fakat anlaşılmaz olmayan nokta, "asker partisi" olarak nitelenen MDP'nin başarılı olduğu bazı Güneydoğu ve Doğu illerinin (Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Kahramanmaraş, Mardin, Muş, Siirt, Şanlıurfa, Van) 1973 ve/veya 1977 seçimlerinde MSP'nin kendi ortalamasının üstünde oy topladığı iller olmasıdır.

1983 seçimlerinin ikinci büyük partisi olan HP ise 1977 CHP oy haritasına yerleşmiş gibidir. Batı ve Akdeniz Bölgesinde toplam 60 milletvekili çıkaran HP % 32.7 oy oranı ile genel ortalamasının üstüne çıkmakta ve ANAP'a (% 43.3 oy/85 milletvekili) rakip olmaktadır. Bir başka deyişle, tüm yapısal ve siyasal zafiyetine karşın HP gelişmiş Türkiye'de sol bir parti olarak algılanmış görünmektedir. Halkçı Parti'nin bu seçimlerde gösterdiği asıl başarı 1977 CHP oylarından düşük olmakla birlikte, kayda değer Alevi oyu bulunan bazı illerinde daha sonraki genel ve yerel seçimlerde sol partiler oy toplamının ulaşamadığı oranları yakalamış olmasıdır. (Amasya (37.2), Sivas (35.3), Malatya (32.7), Tokat (32.8), Nevşehir (31.3)). Bu partinin Güneydoğu'da ortalamasının üstünde oy almasının nedeni ise, doğrudan doğruya, bölgenin en gelişmiş ve politize ili Diyarbakır'da ulaşmış olduğu % 42'lik oy oranıdır.

1987 seçimleri

1987 seçimleri Türkiye'de çok partili sisteme geçilmesinden sonra en adaletsiz sonuçları vermiş olan seçimlerdir. Gerçekten de adaletsiz seçim sonuçlarına örnek olarak gösterilen 1950-1954 ve 1957 seçimlerinde aldığı oy oranından çok daha yüksek oranda milletvekili kazanmış olsa dahi, Demokrat Parti sırasıyla % 53.3, % 56.6 ve % 47.3 oy almayı başarmış bir parti olarak büyük partilere prim veren nisbi temsile dayalı d'Hondt sistemine göre de iktidara gelebilecekti. Öte yandan parti disiplininin güçlü olduğu tek parti hükümeti için önemli olanın parlamentoda salt çoğunluğa sahip olmaktan ibaret olduğu düşünülürse, bu çoğunluğun oy oranına kıyasla "aşırı" olmasının hükümetin kuruluş ve çalışması bakı-

mından önemli farklılıklar yaratmayacağı da söylenebilir. Demokratik kurum ve geleneklerin güçlü olduğu ülkelerde böyle bir aşırı temsilin önemli sorunlara yol açmayabileceği, İngiltere ve Fransa örneklerinde gözlemlenmektedir. Kazananın "her şeyi aldığı" bir siyasal sistemde ise böyle bir durumun ne gibi sonuçlara yol açabileceği 1957 seçimleri sonrasında olduğu gibi, 1987 seçimleri sonrasının sert siyasal ortamında da kendini göstermiştir.

1987 seçimlerinde iki "klasik" sağ parti (ANAP ve DYP) oylarının 55.4 düzeyinde kaldığını görüyoruz. Siyasal yelpazenin merkez-solunu tuttuğu söylenen SHP ve DSP'nin toplam oy oranı % 33.3 olmaktadır. "Daha solu" olmayan seçim yelpazesinin "daha sağında" yer alan üç partinin (IDP, MÇP, RP) toplam oy oranı ise 10.9'dur. İçlerinde farklı siyasal eğilim barındırsalar bile, siyasal sistemin dayanağı sayılabilecek dört partinin toplam desteğinin en düşük olduğu bölge % 78 ile Güneydoğu bölgesi olmaktadır.

1987 seçimlerinde ANAP % 36.3 oyla 292 milletvekili çıkararak TBMM üyeliklerinin % 65'ini ele geçirmeyi başarmıştır. İkinci gelen SHP % 24.8 ile TBMM üyeliklerinin % 22'sini (99 üyelik), DYP ise % 19.1 oy oranı ile % 13'ünü (59 üyelik) kazanabilmişti. ANAP her 30 bin oyuna karşılık bir TBMM üyeliği kazanırken, SHP yaklaşık 60 bin, DYP ise 78 bin oy başına bir milletvekili çıkarabilmişti. Seçime giren öteki dört partinin (DSP, RP, MÇP, İDP) ve bağımsızların 4.7 milyonu bulan (% 19.4) oyları ise bu partilerin barajı geçememesi nedeniyle değerlendirme dışı kalmıştı.

Böylece 1983 seçimlerine üç partinin katılması nedeniyle niteliği pek ortaya çıkmamış olan seçim sisteminin "büyük partileri" değil, fakat yalnızca "birinci partiyi" avantajlı kılan ana özelliği net bir biçimde görünür olmuştur. Öyle ki % 20 dolayında oyun "ziyan" olması az sayılamayacak ölçüde oy alan SHP ve DYP'ye hiçbir "katkı" sağlamadığı için, bu partiler de TBMM'de aldıkları oyun altında temsil edilir durumda kalmışlardır.

Bu nedenle, 1980 sonrası seçim sisteminin, örneğin % 5 genel baraj koymuş olmakla birlikte, bu barajı aşan partilere aldıkları oy oranında üyelik kazanma olanağı sağlayan Federal Almanya'daki türden bir "nisbi temsil" sistemiyle hiçbir benzerliğinin olmadığı bu kez daha açıkça görülmüştür.

Bu sonucun seçim sisteminin 1987 seçimlerinde oyu azalacağı belli olan ANAP'ın buna rağmen tek başına iktidara gelmesini sağlamak amacına yönelik olarak yeniden "dizayn" edilmesine bağlı olduğu bilinmektedir. Hiç kuşkusuz ANAP'ın bizzat bu parti açısından bile biraz da "endazesi kaçmış" oranda milletvekili kazanmasının ana nedeni, bu parti ile ikinci parti (SHP) arasında 11.5 puanlık bir farkın ortaya çıkmasıdır. Ne var ki, SHP ve DSP'nin oylarının bir araya toplanması (% 33.3) durumunda bile ANAP 228 milletvekili ile salt çoğunluğu elde edebilecekti. Bunun nedeni ise, yükseltilmiş çevre barajları ve çok sayıda oyun değerlendirme dışı kalmasının yanı sıra, bu kez etkili olacak olan "kontenjan" usulü ile TBMM'e nüfusuna göre daha yüksek oranda temsil edilen "gerice" yöreler olacaktı.

ANAP'ın 1987 seçimlerinde kent ve köylerde hemen hemen eşit oranda oy aldığı görülmektedir. Tek anılmaya değer farklılık ANAP'ın Orta Anadolu kentlerinde % 39 ile ortalamasının bir miktar üstünde oy alırken, Güneydoğu'nun kentsel yerleşimlerinde bu oranın % 24.5'a düşmesidir. Bölgeler açısından da ANAP oyları çok daha homojen bir nitelik kazanmış görünmektedir. En yüksek oy oranına yine Orta Anadolu'da (% 39.6) ulaşan ANAP en az kayıp verdiği Batı'da ise % 36.9'a ulaşmaktadır. ANAP'ın nisbeten az oy kaybettiği

ABC ARŞİVİ

1995 seçimlerinde yaşanan çöküntüye dek Demokratik Sol Parti'nin ayrı bir "Sosyal demokrat parti olarak" seçimlere girmesi çoğu zaman solun oyları bölünüyor düşüncesiyle eleştirildi. Ancak bu seçimlerde DSP'nin CHP'yi geçmesi ve toplam sol oyların iyice "dibe oturması" tartışmayı geçersizleştirdi.

ikinci bölge ise Güneydoğu olmakta, parti burada % 3'lük bir kayıpla (% 29.6) milletvekili sayısını 9'dan 21'e yükseltmektedir.

1987 seçiminin yenilgiye uğrayan partisi SHP olmuştur. Parti 67 ilin 29 tanesinde hiç milletvekili kazanamamış, kazandığı 99 üyelikten 64 tanesini 1. ve 2. bölgelerden, 10 tanesini de Ankara'dan elde etmiştir. SHP 1987 seçimlerinde, tıpkı 1980 öncesi CHP'si gibi bir "kent partisi" görünümündedir. Kent oyları % 28.2'ye ulaşan partinin köy oyları ise % 20.7'de kalmaktadır. Kent oylarında 2. bölgede % 31.3 ile ANAP'ı neredeyse yakalayan SHP % 30.5 ile Batı kentlerinde de başarılı gözükmektedir.

Sosyo-ekonomik gelişmişlik ile SHP oyları arasındaki paralellik, Türkiye'nin en gelişmiş beş ili (İstanbul, Ankara, İzmir, Kocaeli, Bursa) ele alındığı zaman daha net bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu illerde SHP, Bursa'ya rağmen (% 19.3), genel ortalamasının üstüne çıkmaktadır (% 29.6). Bu iller bakımından ANAP'ın % 38'e ulaşıyor olması da şaşırtıcı değildir.

Bölgeler açısından bakıldığında SHP oyları kent oylarına paralel olarak 1. ve 2. bölgede ortalamanın üstünde (% 28.3 ve % 27.8) olmaktadır. Kırsal alanın da gelişmiş olduğu bu bölgelerde SHP genel kırsal ortalamasının da üzerine (% 23.2) çıkabilmektedir. Partinin en başarısız kaldığı bölge % 19 ile, DSP'nin en başarılı olduğu Karadeniz bölgesi olmaktadır. Orta Anadolu ise (Ankara dahil) % 22.1 oranında oy alınan bir bölge konumundadır. Ankara'nın çıkarılması durumunda ise bu bölgedeki SHP oyları % 19.5 düzeyine inmektedir.

1987 seçimlerinin DYP'si "köy ağırlıklı" bir parti olarak görünmektedir. DYP'nin ilk kez seçime girdiği 1984 yerel seçimlerinde de aynı durum ortaya çıkmış, İl Genel Meclisi seçimlerinde % 13.2 oy alan DYP, belediye başkanlığı seçimlerinde % 11.8'de kalmıştı.

1987 seçimlerinde DYP köy oylarının % 22'sini alarak SHP'nin önünde ikinci parti olmakta, kent oylarında ise % 16.7'de kalmaktadır. İlginç olan bir gözlem İstanbul ve Ankara kent oylarının hesaba katılmaması halinde DYP kent oylarının genel ortalamasına eşitleniyor olmasıdır. DYP'nin en başarılı olduğu bölge (Antalya ve Isparta sayesinde) % 23.8'e ulaştığı Akdeniz bölgesi olmaktadır. Batı bölgesinde yer alan özellikle Ege'nin zengin tarımsal yöreleri de (% 24.1) bu partinin görece başarılı olduğu alanlardır.

DYP'nin aldığı oylar ile tarım dışı gelişmişlik ve kentleşme düzeyi arasındaki ters ilişki, en gelişmiş beş ilde bu partinin oy oranının % 15.7'ye düşmesi ile açık bir biçimde gözlemlenmektedir. İstanbul, Ankara, İzmir toplamında ise bu oran yalnızca % 13.4 olmaktadır.

1987 seçimlerinde ilk kez şansını deneyen DSP, "köycü" söylemine uygun olarak kentlerde % 7.9, köylerde % 9.5 oy alarak ülke çapında % 8.5'a ulaşmaktadır. DSP'nin Karadeniz illerinde köy ağırlıklı (% 15.9) olmak üzere % 14.3 ile önemli bir başarı sağladığı gözlemlenmektedir. DSP'nin başarılı olduğu ikinci bölge ise % 9.4 ile Batı bölgesi olmaktadır. Bu iki bölge dışında parti genel ortalamasının altında değerlerle yetinmek durumunda kalmaktadır. DSP oyları bakımından dikkat çeken bir nokta da bu partinin Alevi bölgesi olarak nitelediğimiz illerde genel ortalamasının bir hayli altında (% 5.9) kalmasıdır. Bu saptama, 1987 seçimlerinde sol partilere verilen Alevi oylarının, muhtemelen bölünme kaygısıyla, SHP'de toplandığını söylememize olanak vermektedir.

Eski kadrosuyla seçime katılan RP'nin kent (% 7) ile köy oyları (% 7.4) arasında önemli bir fark gözlemlenmemektedir. Ama bunun temel nedeni partinin Güneydoğu, Doğu ve (Ankara hariç) Orta Anadolu'nun kentsel alanlarında ulaşmış olduğu (sırasıyla % 19.5, % 12 ve % 11) ve anılan bölgelerin köy oyları oranlarını bir miktar aşan oranlardır. RP % 17.2 ile Güneydoğu bölgesinde, % 11.7 oyla da Doğu bölgesinde başarılı olmaktadır. Bu tablo 1977 MSP tablosunun aynısıdır. Burada ek olarak değinilmesi gereken bir başka nokta da RP'yi Orta Anadolu'nun "Alevi" kimliğinin hissedildiği bazı illerde oylarının göreli kentsel aileliğinin (% 9.2) biraz daha öne çıkmasıdır. Aynı durum Doğu Anadolu'nun benzer illeri (Elazığ, Erzincan, Malatya, Kahramanmaraş) açısından da (11.2) gözlemlenmektedir. Türkiye'nin gelişmiş alanlarını kapsayan 1. ve 2. bölgelerde RP % 5.2 ve % 4.8'lik oranlarla başarısız kalmaktadır. Ne var ki Türkiye'nin sanayileşme göstergeleri bakımından en ileri ve genel gelişme düzeyi bakımından 4. ili olan Kocaeli % 13.2 ile yine 1977 MSP haritasına uygun olarak bu partinin "öteki" yönünü yansıtmaktadır.

Bu MSP/RP hareketinin, feodal kimlikli güçlü siyasal/dinsel önderlerin egemen olduğu bölgelerin yanı sıra, hızlı nüfus artışının, tarıma dayalı olmayan zenginliğin, büyük gelir/tüketim farklılıklarının yaşandığı, kentleşme oranının çok yüksek, ama kentleşmenin sağlıksız olduğu, dikey toplumsal hareketliliğin mümkün, ama topluluk ilişkilerinin zayıfladığı yörelerde etkili olmasına olanak veren yönüdür.

1991 seçimleri

1991 genel seçimleri, seçime giren altı siyasal partiden beş tanesinin barajı aşmayı başardığı bir seçim olmuştur. Seçime büyük iddialarla giren

TABLO 8

BÖLGELER

	BATI		AKDENİZ		KARADENİZ		ORTA		DOĞU		GÜNEYDOĞU		TOPLAM		"ALEVİ İLLER"İ	
	1994	1995	1994	1995	1994	1995	1994	1995	1994	1995	1994	1995	1994	1995	1994	1995
BÖLGENİN GEÇERLİ OY PAYI (%)	42.5	42.5	12.5	12.6	9.8	9.6	22.6	22.5	8.3	8.1	4.4	4.8	100	100	11.2	10.9
ANAP (%)	45.1	44.2	12.1	10.4	10.8	13.0	20.3	21.4	7.5	7.0	4.2	3.9	100	100	9.3	9.8
DYP (%)	43.9	48.3	13.5	13.7	11.3	8.7	18.9	18.4	7.1	6.3	5.3	4.6	100	100	8.9	8.3
CHP (%) (SHP+CHP)	44.7	43.6	14.8	16.7	8.2	6.7	22.0	24.7	7.1	6.5	3.3	2.0	100	100	11.1	13.1
DSP (%)	64.3	58.2	8.9	10.9	11.0	12.5	13.8	15.9	1.6	2.1	0.3	0.8	100	100	3.9	4.1
RP (%)	37.4	34.4	7.7	9.4	8.5	8.7	27.6	30.4	12.5	12.5	6.4	5.2	100	100	14.9	16.9
MHP (%)	22.5	28.3	21.6	20.5	8.8	7.9	35.1	31.6	10.8	9.5	1.3	2.3	100	100	18.4	16.2
HADEP (%)	-	26.4	-	14.5	-	2.6	-	9.0	-	16.6	-	31.1	100	100	-	5.0

DYP, genel başkanının büyük çabasına karşın "tek başına iktidar" hedefinin bir hayli gerisinde kalmakta, pek inanılmasa bile iktidara geleceğini ileri süren SHP ağır bir yenilgiye uğramaktadır. Seçimin en başarılı partisi MÇP ve İDP ile ittifak halinde seçimlere giren RP olmakta, 1991 öncesinde ilk genel seçimlerde siyasal yaşamdan silineceğinden söz edilen ANAP ise bu beklentiyi kıran bir düzeyde (% 24) oy almayı başarmaktadır. DYP yaklaşık her 37 bin (178 MV), ANAP 51 bin (115 MV), SHP 58 bin (88 MV), RP 66 bin (62 MV), DSP ise 375 bin oya (7 MV) karşılık bir milletvekili çıkarmaktadır. Böylece DYP % 27 oyla TBMM üyeliklerinin % 39.5'unu ele geçirirken, ANAP % 24 oyla üyeliklerin % 25.5'unu çıkarmakta, SHP % 20.8 ile % 19.5, RP % 16.9 ile 13.8, DSP ise 10.8 ile % 1.5 oranında TBMM'nde temsil edilir olmaktadırlar. Görüldüğü gibi bu kez de seçim sistemi yalnızca birinci parti bakımından aşırı temsile yol açmakta, büyük çapta ziyan olan DSP oyları, öteki partilere bir katkı sağlamamaktadır.

1991 seçimlerinde "sistem partileri"nin toplam oy oranı bir önceki seçime oranla 6 puan düşüşle % 82.6 düzeyinde kalmıştır. "Ana-yol"partilerinin oy toplamı % 51, merkez sol partilerin oy toplamı ise % 31.6 olmaktadır. Siyasal yelpazenin merkezine yakın olan bu partilerin toplam desteği 1. ve 2. bölge toplamında % 87.2'ye çıkarken, Orta Anadolu'da % 74.6, Doğu Anadolu'da ise % 72.5'a düşmektedir. Güneydoğu ise SHP-HEP ittifakı nedeniyle "sağlam" görünmektedir. Seçim sonuçlarına genel olarak bakıldığında "sol"dan çok, merkez sağ denen kanatta (4.4 puan) "erime" ortaya çıkmaktadır. Yine bu sonuçlar, merkez sağ ile merkez solun birbirine seçenek olma bakımından içine düştüğü zafiyeti de açıkça göstermektedir.

DYP 1991 seçimlerinde de "köylü" kimliği ağır basan bir partidir. Partinin köylerde % 29.9'a yükselen oyları, kentlerde % 25 düzeyine inmektedir. DYP 1989 yerel seçimlerinde il genel meclisi seçimlerinde de köylerde aldığı % 27.5 oya karşılık, kentlerde % 23'de kalmıştı. DYP'nin kentlerde genel ortalamasının üstünde destek bulduğu bölge (% 30.7) Akdeniz bölgesidir. Ne var ki, İstanbul dışarda bırakılacak bir hesaplama, DYP'nin Batı bölgesi kentlerinde de % 29.5 (İstanbul dahil % 24.3) destek bulabildiğini göstermektedir. Aynı eğilim köy oyları bakımından da saptanabilmektedir. Akdeniz (% 39.2) ve Batı bölgesi köylerinde de % 34.2 oranına ulaşan DYP, daha soluk da olsa 1980 öncesi AP'nin haritasına oturmaktadır.

DYP'nin genel ortalamasının altında kaldığı üç bölge Orta Anadolu (% 24.8), Doğu (% 22.9) ve Güneydoğu (% 23.3) bölgeleridir.

ANAP 1991 seçimlerinde kent oylarında (% 24.8) köy oylarına kıyasla (% 23) daha yüksek bir orana ulaşarak DYP ile neredeyse eşit düzeye gelmektedir. Ne var ki, DYP'ye fark yaptığı İstanbul (% 27.5) hesap dışı bırakıldığında ANAP'ın kent oyları, genel ortalaması düzeyine inmektedir. Bölgeler açısından bakıldığında ANAP'ın, tahmin edilebileceği gibi, Karadeniz (% 27.4) ve Batı bölgesinde (% 25.7) genel ortalamasının üzerinde destek bulduğu görülmektedir. Yine ANAP Batı'da –İstanbul sayesinde– kent oylarında birinci parti konumuna ulaşmaktadır.

DYP ve ANAP oylarının birlikte ele alınması halinde bu iki partinin top-

lamı Batı'da % 53, Akdeniz ve Karadeniz'de % 55 ile, geleneksel muhafazakâr gücün güncel dayanaklarını göstermekte, bu iki parti birbirini kent/kır ayrımında dengelemektedir. 1991 seçiminin SHP'si, CHP-SHP çizgisinin 1960'lı yılların ortalarından bu yana yansıttığı "kent partisi" görünümünün zedelendiği bir tablo çizmektedir. Partinin kent oyları (% 21.3) ile köy oyları (% 19.7) arasındaki fark 1987 seçimlerinin 7.5 puanlık farkından 1.6'ya inmektedir. Mutlak rakamlarla ifade edildiğinde 1987'ye göre 450 bin geçerli oy artışına karşın toplam 870 bin oy kaybeden SHP'nin bu kaybının 660 bini kentlerdedir. Bunun tek istisnası SHP'nin kent oylarını 10.5 puan (70 bin) arttırarak % 36.7 ile birinci olduğu Güneydoğu bölgesidir ki, bu başarının HEP'e ait olduğuna kuşku yoktur. SHP'nin kent oylarında nisbeten başarılı olduğu bir başka bölge de, 6 puan kaybetmiş olsa dahi, % 26 oranına eriştiği Akdeniz bölgesidir. SHP'nin kent oyları dört ilde (Ankara, Gaziantep, Hatay, İçel) yoğunlaşmış görünmektedir. Bu illerde kentsel oyun % 27.7'sini alan SHP, bunların dışında kalan tüm kentler toplamında ise köy oyları ortalamasına inmektedir. Dikkat çekici bir başka nokta da, partinin 1980 sonrasında ilk kez İstanbul'da genel ortalamanın altına (% 18.9) düşmesidir. Buradaki 1987'ye göre 10 puanlık (320 bin oy) düşüş, SHP toplam oy kayıplarının üçte birini aşmaktadır.

Güneydoğu dışında SHP'nin yine HEP sayesinde oylarını arttırdığı (0.9 puan) bir diğer bölge de Doğu bölgesi olmaktadır. SHP bu bölgede kentlere kıyasla (% 17.4) köylerde daha çok destek (% 24.6) bulmuş durumdadır. Bunun nedenlerinden biri de SHP'nin bu bölgede köy kaynaklı Alevi oylara sahip çıkabilmiş olmasıdır.

SHP'nin çöküntüsü esas olarak Batı bölgesinde olmakta ve parti 1987'de % 28'i aştığı bu bölgede bu kez % 19.4'te kalmaktadır. 1987'de de başarısız olunan Karadeniz bölgesinde ise SHP'nin oy oranı yalnızca % 14.5 düzeyindedir.

TABLO 9
RP'NİN İMALAT SANAYİNİN ÖNEMLİ OLDUĞU İLÇELERDE VE DİĞER KENTLERDEKİ OY ORANI

İl	İlçe	Oy Oranı (İlçe Merkezi)	Oy Oranı (Öteki Kentler)
Kocaeli	Gebze	% 33.4	% 27.0
Zonguldak	Karabük	% 32.3	% 14.1
Kocaeli	Merkez	% 25.5	% 30.9
Bursa	Merkez	% 19.3	% 13.7
Tekirdağ	Çerkezköy	% 15.1	% 6.4
Kırıkkale	Merkez	% 20.4	% 8.1
Adana	Merkez	% 12.0	% 12.8
Kayseri	Merkez	% 31.0	% 20.1
Kocaeli	Gölcük	% 30.3	% 28.8
Hatay	İskenderun	% 12.3	% 11.7
Gaziantep	Merkez	% 26.9	% 15.0
Eskişehir	Merkez	% 13.9	% 6.8
Denizli	Merkez	% 15.3	% 2.9

SHP'nin bu ağır yenilgisini ve oy tabanında meydana gelen değişmeyi partinin, program, yapı ve liderlik gibi sorunlarıyla ilişkilendirmek mümkün olmakla birlikte, 1991 öncesi bu unsurlarda ani bir değişiklik olmadığını düşünerek, HEP ile olan işbirliğine bağlayarak açıklamak da mümkündür. SHP'nin özellikle Türkiye'nin en gelişmiş illerini kapsayan Batı'da gösterdiği büyük düşüşün yine program, yapı ve liderlik bakımlarından çok parlak bir performans sergilemeyen bir diğer "sol" partinin (DSP) işine yaramış olması 1991 seçimlerinde sol partilere oy verme eğilimdeki seçmenler bakımından "etnik sorunun" diğer unsurlardan daha etkili olmuş olabileceği düşüncesini güçlendirmektedir.

1991 seçimlerinde sol oylar 1987'ye göre mutlak olarak (Sosyalist Parti dahil) yalnızca 175 bin oyluk bir azalış göstermiştir. Katılma oranının düşüklüğü (% 83.9) nedeniyle geçerli oy sayısındaki % 1.8'lik (445 bin) sınırlı artış solun toplam oylarında 1987'ye göre % 1.7 puanlık bir düşüşe yol açmıştır. 1989 yerel seçimlerine göre ise bu düşüş 6.1 puan ile çok daha ciddi boyutlardadır. Güneydoğu'da HEP sayesinde "arızi" olarak solun hanesine eklenen yeni oylar da hesaba katılınca 1991'deki düşüş bir miktar daha artmaktadır.

DSP 1991 seçimlerinde, "köycü" söylemini sürdürmesine karşın kent partisi kimliğine yönelmekte, 1987'deki % 49.7 yerine bu kez oylarının % 62.3'ünü kentlerden alır duruma gelmektedir. DSP bu seçimde en gelişmiş (yüksek oranda kentleşmiş) beş ilde (geçerli oy payı % 30) % 15.2 ile oylarının % 43'ünü elde etmiştir. DSP Doğu'da % 4.1, Güneydoğu'da ise % 2.1 ile oylarının 4.3'ünü (geçerli oy payı % 13.9) elde etmektedir. Böylece Batı'nın gelişmiş illeri

TABLO 10

	1989 (%)	1991 (%)	1994 (%)	1989/1994 Farkı (%)
Refah Partisi	8.2	16.2	22.7	+14.5
"Merkez Sol" Partiler	42.1	33.6	28.2	-16.4

(kentleri) ile Karadeniz illerinde adeta lokalize olan konuma gelmiştir. DSP'nin 1991 seçimlerinde milliyetçi/solcu söylemine uygun bir toplumsal desteğe ulaştığını ve özellikle SHP-HEP ittifakından kuşku duyan "Batı" seçmenini etkilediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

1991 seçimlerinin en büyük galibinin RP (İttifak partileri) olduğu konusunda bir kuşku olmaması gerekir. Hukuken bir ittifak kurmanın mümkün olmaması nedeniyle RP tüzel kişiliği altında seçime giren partilerin oy toplamı, 1987 seçimlerindeki 2.6 milyondan, (% 10.9) 4.1 milyona (% 16.9) yükselmektedir. RP'nin 1991 oyları kent ve köy bakımından ülke genelinde eşit bir dağılım göstermektedir. Ancak bölgeler açısından bakıldığı zaman bazı farklılıkların görülmemesi de mümkün değildir.

RP'nin en büyük başarısı Orta Anadolu'nun muhafazakâr seçmenini kendine çekmeyi bilmesi ve % 25 ile bu bölgede birinci parti olmasıdır. RP'nin bölge ortalamasının altında oy aldığı ve bölge açısından "atipik" bir nitelik taşıyan Ankara düşüldüğünde bu oran % 27.8'e yükselmektedir. RP'nin Ankara dışlandığında bölgenin kentlerinde (% 29.5) köylere oranla daha çok oy alması da ilgi çekici olmakla birlikte, çok şaşırtıcı değildir. Çünkü Orta Anadolu'nun "Alevi" illerinin kentsel yörelerinde İttifak'ın 1987 oyları, % 18'i zaten bulmakta ve bölge kentleri ortalamasını 4 puan aşmaktaydı. Aynı durum tekrarlanmakta ve ittifak "Alevi" illerin kentsel yörelerinde % 31.3'e ulaşmaktadır. Bir başka deyişle Alevi-Sünni gerginliğinin yaşandığı Orta Anadolu kentlerinde RP Sünni oyları kendine kanalize etmeyi başarabilmektedir. RP'nin bu illerin kırsal alanlarında da % 30 oy alması sonucu, 1.9 milyon seçmenin oy kullandığı bu illerde RP 582 bin oyla % 30.8 orana ulaşmakta, ikinci gelen parti ise 399 bin oyla SHP olmaktadır. Böylece Alevi-Sünni kutuplaşması bu iki parti karşıtlığında somutlaşmaktadır.

RP'nin başarılı olduğu bir diğer bölge ise Doğu Anadolu'dur. İttifak burada da % 26.3 ile en güçlü parti durumundadır. Buradaki başarının temelinde de kısmen Alevi-Sünni karşıtlığının yattığını saptamak güç değildir.

1991 seçimlerinin RP açısından belirgin bir yönü, partinin Batı'nın sanayi merkezlerinde önemli sıçramalar yapmış olmasıdır (Bilecik'te % 3.5'dan % 10.2'ye, Bursa'da 6.3'ten 13.6'ya, İstanbul'da 6.9'dan 16.7'ye ve Kocaeli'de 13.2'den 22.1'e). Orta ve Doğu Anadolu ile Akdeniz'deki (örneğin Adana) ilerlemede MÇP'nin ciddi bir payının olduğunu düşünsek bile, bu parti çizgisinin seçmen düzeyinde hiçbir zaman ciddi oranlara erişemediği yukarda sayılan illerde başarının asıl sahibinin RP olduğunu söylemek doğru olacaktır. Bilecik, Bursa ve Kocaeli'nde RP'nin kentlerde önemli ölçüde oy alması, İstanbul'la birlikte düşünüldüğünde RP'nin daha sonraki gelişme yönsemelerini yansıtır gibidir. RP'nin İstanbul'da yüksek oranda oy aldığı ilçeler (Ümraniye % 26.1, Kâğıthane % 25.3 Gazi Osman Paşa % 21.2, Bayrampaşa % 20.5) ile düşük oy aldığı ilçeler (Beşiktaş % 6.9, Şişli 10.2, Kadıköy 10.3) arasındaki sosyo-ekonomik farklar bu partinin daha önce değinmiş olduğumuz "öteki" yüzüne dikkati çekmektedir.

ABC ARŞİVİ

Seçmenler "gelişen" propaganda yöntemleriyle özellikle 89 yerel seçimlerinden sonra tanıştı. Yoğun propaganda bombardımanı arasında belki de anlamını kaybeden sloganlar kimilerine göre ses ve çevre kirliliğinden başka bir iz bırakmadı.

1994 Yerel seçimleri

Sekiz tanesi "sağ" olmak üzere 13 tane partinin katıldığı 1994 yerel seçimleri oyların aşırı parçalanma gösterdiği bir tablo çizmektedir. Sistemin büyük partileri kabul edilen ANAP, DYP ve SHP'nin toplam oyları % 56 düzeyine (1987: % 80.2, 1991: % 71.8) inmektedir. CHP'nin eklenmesiyle bu oran % 60.6'yı ancak bulmaktadır. Bu seçimlerde, küçük partilerin toplam oy oranları % 3.5 düzeyinde kalmakta, üç büyüklerden birini geçerek üçüncü parti olan RP % 19.1'e ulaşmakta, iki "başaltı" parti (DSP ve MHP) toplam 16.8 oyla

24 ARALIK 1995 MİLLETVEKİLİ GENEL SEÇİMİ SONUÇLARI
İLLERE GÖRE RP'NİN ALDIĞI OY ORANI

önemli bir payı temsil etmektedirler.

Oy dağılımına "muhafazakâr" partiler açısından bakıldığında DYP-ANAP toplamının % 42.4 ile 1991 seçimlerinin 7.6 puan altına düştüğünü ve Ana-Yol partilerinin 1991'e kıyasla 3.8 milyon geçerli oy artışına karşın net 492 bin oy kaybettiğini görüyoruz. Bu iki partinin kentlerde bulduğu destek % 38.9 ile çok düşük bir düzeye inmekte, kırlarda ise DYP'den (% 28) kaynaklanan daha yüksek bir oran (48.2) elde edilmektedir. 1991 seçimleriyle kıyaslandığında bu köylerde 4.8 puanlık bir azalışın yanı sıra, kentlerde 10.9 puanlık çok "vahim" bir düşüşü ifade etmektedir.

Sol partilerin (SHP, CHP, DSP, İP, SBP) toplam oy oranı ise % 27.5 olmaktadır. Mutlak rakamlarla bakıldığında bu partilerin oy tutarı (7.765 bin') 1989 yerel seçimlerine göre 588 bin, 1991 seçimlerine göre ise yalnızca 30 binlik bir azalma anlamına gelmektedir. Ne var ki 1989'dan 1994'e geçerli oy sayısı 6 milyondan fazla artmış durumdadır.

1994 seçimlerinde sol partiler kentlerde % 30.4, köylerde ise 22.8 düzeyinde oy almaktadırlar. Bunu 1991'le kıyaslarsak, kentlerdeki oy kaybının 3, köylerdeki oy kaybının ise 7 puan olduğunu görürüz. Görüldüğü gibi 1987'den 1991'e kent oylarında düşüş yaşamış olan merkez sol, bu kez köylerde yıkıma uğramaktadır.

Sistemin siyasal değerler bakımından merkezine dahil edilebilecek öteki üç parti (SHP, CHP, DSP) eklendiği zaman rejimin 1994 seçimlerindeki desteği % 69.4'e yükselmektedir ki, bu oran 1991 seçimlerinden 13.2, 1987 seçimlerinden ise 19.2 puan düşüktür. Hemen belirtmek gerekir ki bu rakamları verirken geride kalan partilerin tümünün "sistem düşmanı" olduğu varsayılıyor değildir. Belirtilmek istenen nokta, farklı "yan"ları da temsil etseler, siyasal/toplumsal sistemin "olağan" işleyişinin doğal "sahipleri" olarak değerlendirilebilecek siyasal hareketlerin/akımların seçmen desteğinin ne düzeyde kaldığıdır.

1994 seçimlerine giren ve bu beş parti dışında rejimin temellerine ilişkin farklı dozlarda "radikal" görüşleri yansıtan beş "daha sağ" parti (RP, MHP, BBP, MP, YDP) ile iki sosyalist partinin (İP, SBP) toplumsal/siyasal sistemden önemli sayılabilecek bir kopuş eğilimini yansıttıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

1994 yerel seçimlerinde en başarılı partinin (bu kez tek başına) RP olduğuna kuşku yoktur. Bir "büyük kent" partisi konumunu kazanan RP, genel ortalamada % 20 ile kentlerde ikinci, 1990 sayımına göre nüfusu 100 bini aşan kentler toplamında ise % 22.8 ile birinci parti konumuna gelmektedir. Parti bu kent grubunda 1991 seçimlerinde % 16.9 ile dördüncü partiydi. RP'nin kent oyları, nüfus grubu küçüldükçe düşmekte, parti 50 bin-

den düşük nüfuslu kentlerde % 13.6 ile 4. parti olmaktadır. RP 1991'de oylarının % 37'sini büyük kentlerden elde ederken, bu oran 1994'te % 48.2'ye (geçerli oy payı % 40) ulaşmaktadır.

Doğu (% 28.7), Güneydoğu (% 28) ve Orta Anadolu'da (% 23.4) birinci parti olan RP'nin bu üç bölgede de kent oyları köy oylarından yüksektir. Doğu bölgesinde ise RP ikinci gelen ANAP'a yaklaşık 10 puan fark atmaktadır. Böylece Türkiye'nin görece en geri yörelerinde büyük başarı sağlayan RP'nin oylarında dengeyi kentler lehine çeviren gelişmiş illerde (Batı'da) aldığı kent oyları olmaktadır. Bu bölgede kentlerde % 18.7 ile ikinci parti olan RP, köylerde ise % 12.1'de kalmaktadır. RP'nin Batı kentlerindeki bu başarısı İstanbul (% 25.7) Bursa (% 19.1), Kocaeli (% 29) ve Sakarya (% 28.5) gibi illerin kentlerinde ulaştığı oranlarla açıklanabilir. Bu illerin dışında kalan Batı kentlerinde ise RP'nin kent oyları % 9 düzeyindedir.

Türkiye'nin en gelişmiş beş ilinde (İstanbul, Ankara, İzmir, Kocaeli, Bursa) RP 1991'deki % 14.9'dan tek başına 20.8'e yükselmekte ve ANAP'ın (% 21.9) ardından ikinci parti olmaktadır.

Böylece Refah Partisi iki yönlü bir başarıyı yansıtır olmaktadır. Bir yandan Orta ve Doğu Anadolu'nun muhafazakâr Sünni seçmenini mevcut yerel iktidar ilişkilerine dayalı bir biçimde kendine kanalize ederken, öte yandan gelişime/değişime açık "modern" merkezlerin çevre oylarına sahip çıkabilmektedir. Bu oyların içinde sanayi işçisi oylarının da "çokça" mevcut olduğuna kuşku yoktur.

Bunun için, (İstanbul, İzmir ve Ankara ilçelerini dışlayan, 1985 DPT araştırmasının en gelişmiş 30 ilçesi arasında yer alan ve "imalat sanayiinin nisbeten önemli olduğu ilçeler" sıralamasında ilk 20 içine giren 13 ilçe merkezindeki 1994 RP (kentsel) oyu, aynı illerin öteki kentlerindeki RP oylarıyla Tablo 9'da karşılaştırılmıştır.

Böylece 1994 seçimlerinde (örnekler arasında yer almayan İstanbul dışta bırakılınca) kentsel oy oranını % 18.4'e yükselten RP'nin, Kocaeli başta olmak üzere bu ilçelerde daha büyük oy oranlarına ulaşmış olduğu görülmektedir. Gelişmiş Türkiye'nin sanayi ağırlıklı ilçelerindeki bu yükselişin RP'nin 1989 sonrası toplumsal muhalefetin bir aracı konumuna gelmeye başladığını söylememize olanak vermektedir. Bu kentler toplamında 1989, 1991 ve 1994 seçimlerinde RP ile tüm "sol" oyların gelişimi ise Tablo 10'da verilmiştir.

1989'dan 1994'e geçerli oy sayısı artışının Türkiye genelindeki artışın (% 27) çok üstünde (% 45.7) olduğu bu kentlerde RP oylarını mutlak olarak 3.8 kat arttırırken, sol partilerin toplam oyu sabit kalmaktadır. Her ne kadar partilerarası kaymalar konusunda sağlıklı bir alan çalışması yapmaksızın bir yargıda bulunmak kolay olmasa bile, bu sonuçlara dayanarak RP'nin yeni seçmenlerin (kentlere göçenlerin) belki de büyük çoğunluğunun yanı sıra sol partilerden de önemli ölçüde oy aldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

1994 seçimlerinin başarılı sonuçlara ulaşan öteki partisi MHP'dir. Tek başına girdiği 1989 yerel seçimlerinde % 4.1 (916 bin) oy alan MHP (MÇP) 1994'de oy oranını % 8'e yükseltmektedir. Bu, partinin mutlak rakamlarla (2.250 bin) oylarını 2.5 kata yakın artırması anlamına gelmektedir.

MHP'nin 1980 öncesinde Orta Anadolu ve bu bölgeye sınırdaş Doğu Anadolu illerinde oluşan ve Sünni-Alevi gerginliğiyle bağlantısı açıkça görülen yörelerde oluşturmuş olduğu asıl oy tabanını yeniden elde etmenin yanı sıra, bu alanın dışında yer alan illerde de önemli bir oy tabanı bulmaya başladığı görülmektedir. MHP'nin 1994 seçimlerinde mutlak oylarını önemli ölçüde katlayarak "yeni" bir taban oluşturduğu iller şöyle sıralanabilir: Antalya (% 13.2), Bolu (% 8), Çanakkale (% 6.4), Edirne (% 4.8), Eskişehir (% 6.4), Isparta (% 14.2), İçel (% 14.2), Kars (% 15), Kocaeli (% 4.5), Manisa (% 8.5), Muğla (% 5.8), Samsun (8.7).

MHP'nin en güçlü olduğu bölge "Alevi" illerden oluşan alan olmaktadır. Parti bu bölgenin kentlerinde % 16.1 ile dördüncü parti konumundadır. Köylerde aldığı daha düşük oyla (% 10) MHP'nin bölge ortalaması % 13'e düşmektedir. MHP'nin bu bölgede RP için ciddi bir rakip olduğu açıkça gözlemlenmektedir. Anılan bölgedeki kent oyları nedeniyle ülke çapında kent ve köy oyları hemen hemen dengeye gelen MHP'nin ikinci başarılı olduğu bölge % 13.8 ile RP'yi geçtiği (1980 öncesinde de güçlü olduğu) Akdeniz olmaktadır. Orta Anadolu'da % 12.3, Doğu'da % 10.3 ile genel ortalamasının üzerine çıkan MHP'nin geçerli oyların % 43'ünü temsil eden bu üç bölgede oylarının % 68'ini aldığı gözlemlenmektedir.

MHP'nin kimliği kent oyları ile ilgili yapılacak bir değerlendirmede açıkça ortaya çıkmaktadır. Parti, nüfusu 50-100 bin arasında olan "orta büyüklükteki" kentlerde % 13.5 oy oranıyla son derece başarılı olmuş görünmektedir. Bu değerlendirmede ele alınan 50-100 bin nüfuslu 56 kentin bölgesine düşen 15 tanesi ele alındığında MHP, RP'nin (% 21.3) gerisinde (% 18.3) ikinci parti olmaktadır.

1994 yerel seçimlerinin "mağlup"larına gelince, ilk göze çarpan parti 5.6 puan kaybeden DYP olmaktadır. Kentlerde 7.8 puan kaybeden DYP köy oyları sayesinde birinci parti olabilmektedir. Gerçekten de DYP,

oylarının % 51'ini geçerli oyların % 39'unu kullanmış olan köylerden alarak, kentsel seçmen sayısının büyük hızla arttığı Türkiye'de pek "geleceği olmayan" bir görünüm sunmaktadır. Doğru Yol Partisi'nin en yüksek köy oranlarına Batı (% 31.8) ve Akdeniz'in (% 29.8) zengin kırsal alanlarında ulaşmış olması, bu partinin popülist tarım politikalarının "anısının" henüz unutulmamış olduğunu göstermektedir. Buna karşılık DYP nüfusu 500 bini aşan kentlerde % 13.8 oyla 5. parti olmakta, nüfusu 100 bini aşan kentler toplamında ise % 14.7 oranla RP, ANAP ve SHP'nin ardında kalmaktadır.

Yerel seçimlerin öteki "mağlubu" ANAP'ın mutlak oy sayısı 1991 seçimleriyle aynıdır. Gerek kent-köy, gerekse bölgeler açısından dengeli sayılabilecek bir dağılım gösteren ANAP'm iller temelinde de "ekürisi" DYP'den çok daha dengelidir.

Anavatan Partisi'nin en zayıf olduğu bölge RP ve MHP'nin birlikte oyların % 35.7'sini aldığı Orta Anadolu olmaktadır. Ankara kent oyları sayesinde bölgede ikinci olan ANAP'ın bölgenin muhafazakâr oylarını yitirdiği bir kez daha belli olmaktadır. ANAP 1991 seçimlerinde % 25.1 ile birinci olduğu nüfusu 100 bini aşan kentlerde bu kez RP'nin ardında kalmaktadır. Nüfusu 500 bini aşan kentlerde ise parti (% 22.3) RP ile başabaş durumdadır.

Ve sol partiler...

1994 seçimlerine "sol" etiketi altında giren beş partiden ikisi sosyalist partilerdir. Ne var ki aldıkları toplam 160 bin oyla % 1'e bile ulaşamadıkları için (% 0.57) bu partileri değerlendirme dışı bırakmak yanlış olmayacaktır.

1994 yerel seçimlerini SHP bakımından ele alırken ilk dikkat çekilmesi gereken husus bu partinin 1991-94 arasında mutlak olarak 1.260 bin oy kaybetmiş olmasıdır. Bu SHP'nin oylarının % 25'ini yitirmesi anlamına gelmektedir. Bu mutlak oy kaybı CHP tarafından alınan oylarla telafi edilmekle birlikte, bu iki partinin 1994 seçimlerindeki toplam oyları (% 18.2) yine de 1991 oylarının 2.6 puan altında kalmaktadır. Kaldı ki CHP'nin yalnızca SHP oylarını almış olduğunu söylemek de pek doğru değildir. Gerçekten de CHP'nin yer yer DSP'den oy almış olduğunu (Trakya, Karadeniz/kentler) söylemek mümkün olduğu gibi, bazı illerde örgüt ya da kişilere bağlı olarak sosyal demokrat/demokratik sol oylar toplamına katkıda bulunduğu da (örn. Denizli, Karaman, Samsun) gözlemlenebilmektedir.

SHP/CHP'nin 1994'te kentlerde ulaştığı 20.4 puan SHP'nin 1991'de aldığı oydan (% 21.3) çok da düşük olmayan bir oran olup, bu sonuç mutlak rakamlarla yaklaşık 500 binlik bir artışı da yansıtmaktadır. Köylerde ise aynı miktarda bir kayıp ve 5.1 puanlık bir düşüş gözlemlenmektedir. Oy kaybının en yüksek olduğu bölgenin (260 bin) gerek kent, gerekse köylerde Güneydoğu bölgesi olması şaşırtıcı değildir. Doğu ve Güneydoğu bölgesi birlikte ele alındığında ise buralarda SHP/CHP'nin 1991 oylarının % 41'ini kaybettiği görülmektedir. Bunun dışındaki bölgelerde net oy artışları sağlayan SHP/CHP, geçerli oy sayısındaki oy artışına ayak uyduramama nedeniyle toplam oy oranında kayıplı olmaktadır. Özellikle "gelişmiş Türkiye" olan Batı'da SHP/CHP oylarının mutlak olarak % 16 artmasına karşın, geçerli oy sayısındaki % 21.5'lik artış nedeniyle oy oranında az da olsa düşüş göstermesi dikkati çekmektedir.

SHP/CHP oylarının köylerde inmiş olduğu çok düşük düzeyin (% 14.6) "Alevi" illerin köy oyları sayesinde (% 18.5) bu noktada kaldığı, bu oyların hesaba katılmaması halinde SHP/CHP köy oylarının toplamının % 13.9'u aşamadığı görülmektedir. Bu bölge illerinde DSP'nin de oy alamadığını görüyoruz. Merkez sol partilerin bu illerdeki köy oylarının 1991'de yaklaşık % 30.5 ile bu partilerin Türkiye köyler ortalamasının üstünde iken, bu kez % 21.7 ile bir miktar altına düşmüş olması dikkat çekicidir. 1991 oylarının yaklaşık 1/4'ünü oluşturan 115 binlik net bir oy kaybını ifade eden bu sonuç, "Alevi" iller seçmenlerinin bir kısmının SHP/CHP'ye oy vermekten vazgeçtiğini ve bu seçmenlerin DSP'yi de bir seçenek olarak görmediğini söylememize olanak vermektedir. Bölge kentlerinde ise "merkez sol" partiler aynı mutlak oy ve 3.8 puan kayıpla (% 19.7) 1991'deki gibi genel kent ortalamalarının 10 puan altında kalmaya devam etmektedirler.

1994 seçimlerinde SHP/CHP toplamının % 20'nin üzerine çıkabildiği tek bölge ise, kentlerde aldığı % 24 oy sayesinde Akdeniz olmaktadır.

1994 seçimleri DSP için de bir yenilgi sayılabilir. Gerçekten de bu parti 1991'e göre kentlerde 2.2, köylerde ise 2.1 puan yitirerek 160 bin net oy kaybıyla % 8.8'e düşmektedir. Bu oran DSP'nin 1989 yerel seçimlerindeki % 9'luk oranının da altındadır. Ancak SHP'nin 1989'da almış olduğu 6.3 milyon oy, 1994'te SHP/CHP toplamında 5.1 milyona düşerken DSP'nin 2 milyondan 2.5 milyon oy dolaylarına yükseldiği gözden uzak tutulmamalıdır. Öte yandan "lider partisi" kimliği çok belirgin olan ve bilinen "örgütsüzlüğü"ne de bağlı olarak 9 il ve 388 ilçede seçime girmemiş olan DSP'nin, yerel seçimlerde genel seçimlere kıyasla daha başarısız olmasının doğal görülmesi gerekir. Bu başarısızlıkta liderinin "Kürt" politikasına da bağlı olarak DSP'nin

TABLO 11

1991 GENEL VE 1994 YEREL SEÇİMLERİNDE PARTİLERİN KENT VE KÖY OYLARI (%)

KENT GRUBU	ANAP		DSP		DYP		RP		SHP	SHP + CHP	MHP		BAĞIMSIZLAR VE ÖTEKİ PARTİLER		TOPLAM OY (BİN)	
	1991	1994	1991	1994	1991	1994	1991	1994	1991	1994	1991	1994	1991	1994	1991	1994
100.000 (+)	25.1	22.2	13.3	12.0	23.3	14.7	16.9	22.8	20.9	14.8	-	6.5	0.5	2.0	9.067	11.401
50.000 / 100.000	23.5	18.6	9.5	6.9	27.6	18.8	16.7	17.2	21.8	20.9	-	13.5	0.8	4.0	1.502	1.786
50.000 (-)	25.3	21.5	8.1	4.1	27.7	23.7	16.3	13.6	22.0	21.8	-	10.3	0.5	5.0	3.426	4.008
KENTLER TOPLAMI	24.8	21.7	11.7	9.5	25.0	17.2	16.8	20.0	21.3	20.4	-	8.1	0.5	3.1	13.995	17.195
KÖYLER TOPLAMI	23.0	20.2	9.6	7.5	30.0	28.0	17.0	17.7	19.7	14.6	-	7.7	0.5	4.3	10.375	10.957
GENEL TOPLAM	24.0	21.0	10.8	8.8	27.0	21.4	16.9	19.1	20.8	18.2	-	8.0	0.5	3.5	24.370	28.152

1991'de yaklaşık 3.6 milyon seçmenin oy kullandığı Güneydoğu ve Doğu bölgelerinde yalnızca % 1.3 oranında oy almasının payı vardır. Bu bölgeler dışarda bırakıldığı zaman partinin oy oranı % 9.8'e yükselmektedir. Aynı biçimde DSP'nin "Alevi" iller açısından da çok düşük bir düzeyde (% 3.1) kaldığı saptanabilmektedir.

1989, 1991 ve 1994 seçimleri birlikte ele alındığında DSP'nin hızla bir "büyük kent" partisi görünümüne büründüğü görülmektedir. 1989'da oylarının % 53'ünü köylerden alan DSP, 1994'te oylarının % 67'sini kentlerden alır olmaktadır.

1994 seçimlerinde nüfusu 100 bin'i aşan kentlerde % 12 oranı ile 1991'e göre 1.3 puan gerileyen DSP, toplam oyunun % 55'ini geçerli oyların % 40'ını temsil eden "büyük kentler"den almış olmaktadır. Kent nüfusları azaldıkça, DSP'nin oy oranının düştüğü, 50 bin nüfusun altındaki kentlerde partinin % 4.1 ile 7. parti olduğu gözlemlenmektedir.

Bölgeler açısından bakıldığında DSP'nin 1994'te tüm bölge kent ve köy oylarında düşüş gösterdiği, ancak Batı bölgesi illerinde % 13.3 ile yine de hatırı sayılır oranda oy aldığı görülmektedir. Tüm geçerli oyların % 42.5'unun kullanıldığı bu bölgede DSP oylarının % 64.3'ünü elde etmektedir.

Bütün bu veriler DSP'nin bir hayli "lokalize" bir parti konumunu aldığı izlenimini vermektedir. Öte yandan yine aynı veriler 1994 seçimlerinde DSP'nin SHP/CHP'ye oy vermekten kaçınan "sol" seçmenlerin önemlice bir bölümü için bir seçenek oluşturmadığını söylememize de olanak vermektedir. Gerçekten de SHP/CHP'nin büyük kayıp verdiği köy oyları DSP'ye gitmediği gibi, Bursa, Eskişehir ve İzmir gibi bazı iller dışında SHP/CHP'nin oransal oy kaybı DSP'ye bir katkı da sağlamış değildir. 1994 seçimlerinde "merkez sol" çok kez birlikte kaybetmekte, oylarını nisbeten koruduğu yerlerde de bu her iki parti için de geçerli olmaktadır.

1995 seçimleri

1995 "acele" erken seçimleri, yine seçim öncesinde hızla çıkarılan bir seçim yasası ve bu yasayla ilgili Anayasa Mahkemesi'nin iptal kararlarıyla oluşan yeni kurallara göre yapılmıştır. Bu yeni kurallar şöyle özetlenebilir:

1. 1983 seçimleriyle birlikte başlanmış olan "daraltılmış seçim çevresi" uygulamasından vazgeçilmiştir. Artık yalnızca "çıkaracağı milletvekili sayısı 18'i aşan illerin birden fazla seçim çevresine bölünmesi" söz konusu olmaktadır. Böylece, İstanbul (üç), Ankara (iki) ve İzmir (iki) dışında, illerin seçim çevresi olarak bütünlüğüne dönülmüş olmaktadır.

2. Kontenjan uygulaması kaldırılmakta ve tam bir "nisbi temsil" sistemi öngörülmektedir.

3. 1983 sonrası seçimlerde adaletsiz sonuçların doğmasına yol açan "seçim çevresi barajları" (Anayasa Mahkemesi sayesinde) kalkmaktadır.

4. Seçmenlerin parti listelerindeki adayların sıralamalarında değişiklik yapma olanağı (tercih sistemi) kaldırılarak "bloke liste" uygulamasına dönülmektedir.

Bu değişikliklere karşılık, Milletvekilliklerinin illere tahsisi, ülke barajı ve d'Hondt bölme sisteminde bir değişiklik söz konusu olmamıştır.

Bir bütün olarak bakıldığında, 1995 seçimlerinin oyların "aşırı" parçalandığı bir seçim olduğu söylenebilir. Seçime 12 parti girmiş ve bunlardan beş tanesi barajı aşmıştır. En

yüksek oy alan partinin (RP) % 21.4'ü aşamadığı, öteki ikisinin ise % 19.6 (ANAP) ve % 19.2 (DYP) düzeyinde oy aldığı bir seçimden net bir seçmen tercihinin ortaya çıktığını söylemek olanaksızdır. Barajı aşamayan partiler ve bağımsız adayların ziyan olan oyları ise % 14.5 (4 milyon oy) ile 1991 seçimlerindeki % 0.5'lik değerlendirmeye girmeyen oyun çok üstüne çıkmaktadır.

1995 seçimlerinde 6.012 bin oy alan RP her 38 bin, 5.527 bin oy alan ANAP 42 bin, 5.369 bin oy alan DYP 40 bin, 4.118 bin oy alan DSP 54 bin, 3.011 bin oy alan CHP ise 61 bin oy başına bir milletvekili kazanmaktadır.

RP'yi bu bakımdan "avantajlı" kılan unsurlardan biri de, bu partinin seçmen/nüfus oranı düşük "gerice" illerde çok daha başarılı olmasıdır. ANAP ise, DYP'nin oy bakımından önüne geçmesine olanak veren İstanbul (ve Ankara) illerinde bu oranın yüksek olması nedeniyle, milletvekili sayısı bakımından bu partinin ardında kalmaktadır. DSP ve CHP bakımından da aynı etkenin olumsuz sonuçlar doğurduğunu söyleyebiliriz.

Buna karşın 1995 seçimleri sisteminin barajı aşan partiler bakımından görece "adil" sonuçlar vermiş olduğunu söylemek mümkündür. Gerçekten de TBMM'deki temsil oranlarına bakıldığında bu partilerin (RP % 28.7; DYP % 24.5; ANAP % 24; DSP 13.8; CHP % 8.9) d'Hondt bölme yönteminin sınırları dışına taşan bir "adaletsizliğe" maruz kaldıklarını söylemek doğru olmayacaktır. Bir başka deyişle, ülke barajı nedeniyle değerlendirme dışı kalan oylar, yalnızca birinci parti değil, ilk üç parti bakımından katkı sağlayıcı olmuş, daha küçük öteki iki parti ise oy oranlarına "nisbeten" yakın bir temsile ulaşmışlardır. Bu sonuçta 1996 Anayasa değişiklikleri ile milletvekili sayısının arttırılması sonucu "az nüfuslu illerin" TBMM içindeki aşırı temsilinin bir ölçüde dengelenmiş olmasının da payı vardır.

İLETİŞİM ARŞİVİ

1987 seçimlerinden bir "manzara". 1983'te "darbecilerin" ağırlığını koyduğu seçimlerden sonra 87 seçimlerinin görece daha özgür bir ortamda yapılmasına rağmen bu sefer de "seçim sisteminde" yapılan değişiklikler tartışma yarattı.

TBMM üye sayısının artırılması sonucu illere dağıtılan 100 milletvekilliğinin 47 tanesi "gelişmiş Türkiye"yi oluşturan 1. ve 2. bölge illerine düşmüş, bu da 1991 seçimleri sonrası yeni illerin kurulmasıyla milletvekili sayısı bakımından bu iller aleyhine artmış olan dengesizliği bir ölçüde gidermişti. Eğer milletvekilleri 1995 tahmini nüfus ölçülerine göre dağıtılmış olsaydı, göç alan bu bölgelerin TBMM'deki temsili daha da artacaktı.

1995 seçimlerinde siyasal yelpazenin "merkez"inin sağ ve solunda olduğu söylenen partilerin toplam oy oranı 1991 seçimlerine göre 18.5, 1994 yerel seçimlerine göre ise 5.3 dolayında bir düşüş göstermektedir. Hemen belirtilmesi gereken nokta, bu düşüşün "merkez-sol" oylardan çok "merkez-sağ" oylardan kaynaklandığıdır. Gerçekten de merkez-sol 1991'den 1995'e 8 puan yitirirken, merkez sağ 12.2'lik bir kayba uğramaktadır. Mutlak oylarla bakılınca, Anayol partileri 1987-1995 arasında oylarının % 17.8'ini (2.368 bin), merkez-sol partileri ise, kendi oylarının % 10.6'sını (847 bin) yitirmektedirler. Böylece bu dönem içinde "merkez" oylar içindeki "sol" oyların oranı % 37.5'tan % 39.5 düzeyine yükselmektedir.

Merkez'in "sağ"ı

1994 yerel seçimlerinde % 42.4 oy ile "dibe vurduğu" düşünülen merkez sağ partilerin, 1995 seçimlerinde % 38.8'i ancak bulabilmeleri, bu partilerin birbirlerinin alternatifi olmaktan tümüyle çıktıklarını ve erime süreçlerinin hız kazandığını ortaya koymuştur. Bu partiler 1991-95 döneminde görülen 3.7 milyonluk geçerli oy artışından pay almak bir yana, 1991 oylarının % 12.3'ünü yitirmektedirler. Bu kaybın 1.050 bini 1994 sonrasına aittir.

"Sistem partileri" olarak adlandırı-

labilecek dört "merkez" partisinin en büyük desteğe ulaştığı yer (% 73.5) "Batı" Bölgesi iken, en düşük oranda oy aldıkları bölgeler % 41 ile "Güneydoğu" ve % 44.3 ile "Doğu" bölgeleri olmaktadır.

Mutlak rakamlarla bakıldığında 1994 seçimlerine göre hemen hemen aynı olan geçerli oy tutarı içinde 650 bin oy yitiren DYP'nin 1995 seçimlerindeki "ağırlık merkezi" net bir biçimde "Batı"ya kaymış durumdadır. Bu bölgede hemen hiç oy yitirmeyen DYP % 21.9 ile birinci parti olmaktadır. Aynı biçimde 2. bölgede de birinci parti olan DYP bu iki bölge toplamında oylarının % 62'sini elde etmekte ve RP'nin 45, ANAP'ın 57 milletvekilliğine karşılık 71 üyelik kazanmaktadır. DYP'nin 1994'e göre 2 puan ilerlemekle birlikte düşük oy (% 15.4) aldığı İstanbul dışarda bırakıldığında DYP'nin oy oranı % 24'e yükselmektedir. Böylece DYP'nin bu başarısını Trakya, Ege ve Akdeniz'in zengin tarımsal yörelerine borçlu olduğu netleşmektedir.

Seçime "büyük beklentilerle" giren ANAP, başarısızlıkla karşılaşmakta, ana muhalefet partisi olmasına ve derin ekonomik krize karşın koalisyon partilerinin büyük oy kaybından yararlanamamaktadır. ANAP aynı kadrosuyla % 24 oy aldığı 1991'e göre 4.4, 1994 yerel seçimlerine göre ise 1.4 puan ve 400 bin oy yitirmektedir. Başarısızlık kendini özellikle 1994'e göre 4 puan kayıpla Akdeniz ve 1.9 puan kayıpla Batı bölgelerinde göstermektedir. Böylece "gelişmiş Türkiye"de net 375 bin oy yitiren ANAP 1991 ve 1994 seçimlerindeki "kentli" konumunu yitirmektedir. ANAP'ın bu iki bölgedeki kaybının yarısının İstanbul, İzmir, Bursa ve Adana'dan kaynaklanması bunun bir göstergesidir. Özellikle İstanbul ve İzmir'de "ilerleyememenin" ne ölçüde BBP ile yapılan ittifak nedeniyle güçlenen "muhafazakâr" izlenimle bağlantılı olduğu ve bunun ne ölçüde DYP'nin "yeni vitrininin" işine yaradığını "hemen" söylemek için kuşkusuz ampirik çalışmalara gereksinim vardır. Ancak ANAP'ın DYP'yi Orta Anadolu'da 4, Doğu Anadolu'da ise 2.1 puan geçmesinde BBP ile ittifakın etkisini (haklı olarak) varsayabileceğimiz ölçüde, böyle bir iddiada bulunmak da mümkün olacaktır. ANAP'ın 1995 seçimlerinde aldığı sonuçla ilgili olarak belirtilmesi gereken son nokta ise, bu partinin DYP'yi 0.4 puan geçebilmesinin Karadeniz bölgesinde aldığı % 26.9 oranındaki oya bağlı olduğudur. Bu oranın tek açıklayıcı nedeninin ANAP genel başkanının kimliği olduğu ise bilinmektedir.

RP başarılı oldu mu?

1995 seçim kampanyasında "tek başına" iktidara geleceğini açıkça ilan eden RP 1995 seçimlerinde zaten "oy patlaması" yapmış olduğu 1994 yerel seçimlerindeki oylarını 627 bin ve 2.3 puan arttırmaktadır. Bu sonucunun anlamlı bir ilerleme olduğu açık olmakla birlikte, umulan/beklenen ya da korkulan bir sıçrama olmadığı da kuşkusuzdur.

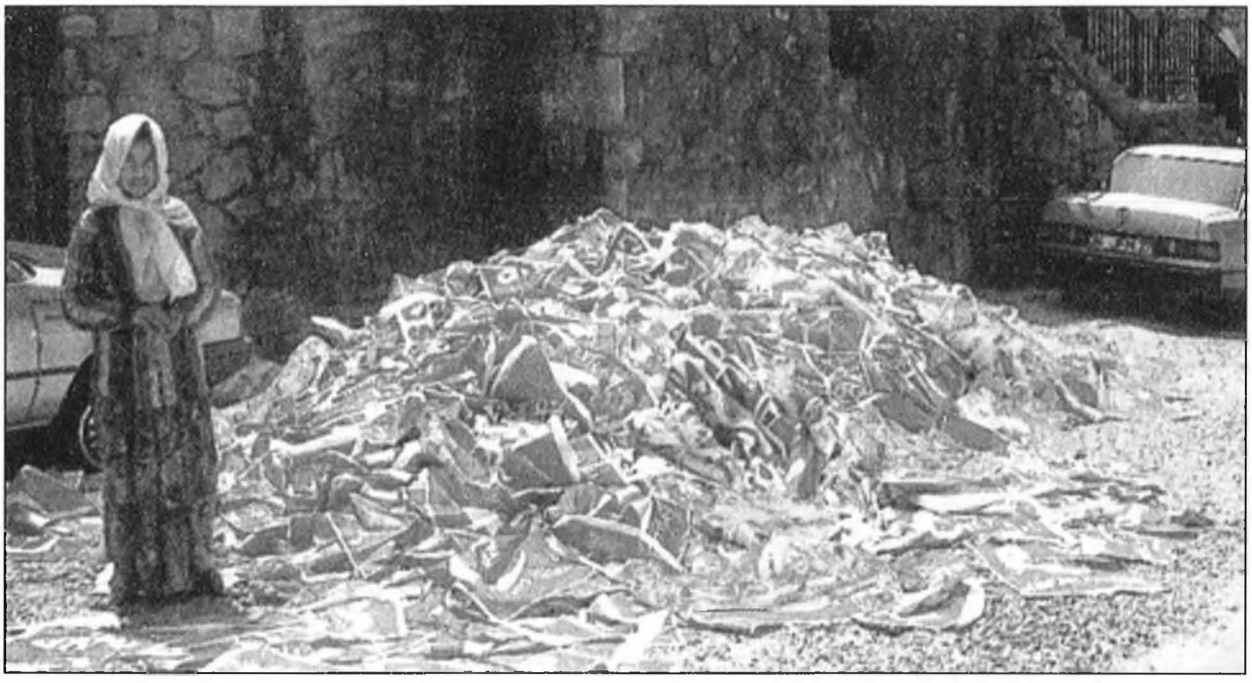
RP, 1995 seçimlerinde geleneksel güç merkezini oluşturan Orta Anadolu'da 5.6, Doğu'da ise 4.5 puan ilerlemektedir. RP'nin Doğu'daki oy tutarı ANAP/DYP toplamından fazladır.

194 milletvekilliğinin 83 tanesini RP'nin kazandığı ve geçerli oyların % 30.6'sının kullanıldığı bu iki bölgede RP kendi oylarının % 43'ünü elde etmektedir. Buna karşılık RP 1994'te sıçrama yaptığı Batı bölgesinde yalnızca 40 bin oy artışı ve 0.5 puanlık bir ilerleme gösterebilmiştir. Bunun temel nedeni İstanbul dışında tüm bölge illerinde küçük ilerlemeler gösteren RP'nin, bu ilde mutlak oy (85 bin) ve oran (1.3 puan) olarak gerilemiş olmasıdır. İlginç olan nokta bu "ilerleyememenin" katılma oranında 4.5 puanlık bir düşüşle birlikte gözlemlenmesidir. Daha "militan" seçmene sahip olduğu varsayılan yeni seçmenleri kütüklere yazdırma ve seçmenini sandığa götürme konusunda daha etkili olabilecek yapıda olan RP'nin katılma oranının düşmesinden "kendiliğinden" yararlanacağı düşüncesi bu sonuçla doğrulanmamış olmaktadır.

RP Batı bölgesinde % 17.3 oyla DYP, ANAP ve DSP'nin arkasında dördüncü parti konumundadır. Batı'nın bir alt bölgesi olarak düşünülebileceğini söylediğimiz İstanbul/Kocaeli/Bursa toplamında ise parti % 23.8 ile birinci parti olmakla birlikte 1994'e göre 0.5 puan gerilemiştir.

1994 seçimleri bakımından RP'ye sanayi işçisi desteğini anlamak amacıyla ele almış olduğumuz 13 ilçedeki RP oyu 1995 seçimlerinde yalnızca 1 puanlık bir artışla % 21.4 olmakta ve ülke ortalamasına oturmaktadır. (Bu ilçeler DPT'nin 1996 çalışmasında da yaklaşık aynı konumda yer almaktadırlar. 1995 seçim sonuçlarının "kent" ve "köy" oylarına göre ayrımı henüz tamamlanmadığı için, 1995 rakamları ilçelerin (bağlı köyler dahil) toplam oyları esas alınarak hesaplanmıştır. Ancak bu ilçelerde kentleşme oranları çok yüksek olduğundan, oyların büyük çoğunluğu kent kökenlidir.) Bu ve yukarda söylediklerimiz bir arada ele alındığında, RP'nin 1995 seçimleri bakımından "gelişmiş Türkiye"de ve sanayileşmiş yörelerde bir durgunluk içine düştüğünü söylememiz mümkün olmaktadır.

"Gelişmiş Türkiye" (Batı ve Akdeniz) dışarda bırakıldığında RP'nin "öteki" Türkiye'deki açık üstünlüğü kendini göstermektedir. RP buralarda en yakın takipçisi ANAP'ı 6.8 pu-

İLETİŞİM ARŞİVİ

Gelişen çevre duyarlığına koşut olarak seçim propagandalarında plastik bayrak kullanımı da haklı olarak rahatsızlık yarattı. 94 genel seçimlerinde partiler sadece il ve ilçe binalarının bulunduğu bölgelerle seçim bürolarının etrafına bayrak asabildiler.

an geçerek % 26.6'ya ulaşmaktadır. "Alevi" illerde de % 33.2 ile RP en yakın izleyicisine (ANAP) 15.7 puan fark atmaktadır.

DSP ve CHP

Merkez-solda konumlandığı kabul edilen CHP ve DSP toplamı 1991 seçimlerine göre 6.3, 1994 seçimlerine göre ise 1.7 puan kayıplıdır. Mutlak rakamlara göre bu 1994-95 arası 475 bin oyluk bir kayıp anlamına gelmektedir. Ne var ki, merkez-sağ partilerin içine düştükleri hızlı erozyon durumundan farklı olarak, bu "cenah"ta partilerden bir tanesi tırmanış temposu içinde görünmekte ve bu durum merkez-sol oyların kısa vadede azalmasının pek söz konusu olmayacağı kanısını uyandırmaktadır.

Merkez-solun toplam oyu azalmış olmakla birlikte, seçim sistemi sayesinde TBMM'deki konumu 1991'e kıyasla güçlenmiş görünmektedir. 1991 meclisinde % 21 oranında temsil edilen merkez-sol partiler, bu kez parlamentoda % 22.7 oranında temsil edilmektedirler. Buna bir de 1991'de 76 ilden yalnızca 34 tanesinden temsilci kazanabilmiş olan bu partilerin, 1995 seçimlerinde 79 ilin 51 tanesinden milletvekili çıkarabilmiş olduğunu eklemek gerekir.

1995 seçimlerinde % 14.6 oranında oy alan DSP merkez solun "ana" partisi konumuna yükselmekte ve özellikle 1984 yerel seçimlerinde seçmenlerde etkili olduğu düşünülebilecek olan "oyların ziyan olabileceği" kuşkusunu tersine çevirme olanağını yakalamaktadır.

1995 seçimlerinin DSP'si Türkiye'nin gelişmiş bölgelerinde "ciddi" bir siyasal güç oluşturmuş durumdadır. Batı bölgesinde 1991'e göre oylarını % 65 oranında arttıran DSP % 20.1 ile (ANAP ile hemen hemen aynı oranla) üçüncü parti konumundadır. 76 milletvekilliğinden 41 tanesini bu bölgede kazanan DSP 18 ilin altı tanesinde birinci parti olmaktadır.

DSP, sanayi işçilerinin parti tercihlerini anlayabilmek için kullandığımız 13 ilçe toplamında 1995 seçimlerinde % 21.2 ile RP'nin hemen ardından gelmekte ve 1994'e göre oylarını 8.4 puan (% 69) arttırmış bulunmaktadır. Böylece 1994'teki % 30.9'a göre bu ilçelerde 1 puan yitiren merkez-sol içinde DSP bu oylara büyük ölçüde sahip çıkabilmektedir. Bu ilçelerde HADEP'in % 3.8 oy aldığını ve merkez-sağın aynı dönem içinde 5.2 puan yitirdiğini düşünürsek, merkez-solun –DSP sayesinde– sanayi işçileri katmanında henüz direnebildiğini söyleyebiliriz.

DSP iki ilinde (Zonguldak-Bartın) birinci olduğu Karadeniz bölgesinde de % 19.1 ile başarılı olmuştur. Ne var ki 1991'e göre 4.7 puanlık bu ar-

tış merkez solu 1991 düzeyine çıkarabilmiş değildir.

Akdeniz bölgesinde Adana (% 18.8) sayesinde % 12.7 oranına ulaşan DSP, diğer bölgelerde adeta silinmektedir. Büyük ölçüde kentsel seçmenden oluşan Ankara dışlandığında Orta Anadolu'da % 8.8'e düşen parti, Doğu'da % 3.9, Güneydoğu'da ise % 2.3 oy alabilmektedir. Güneydoğu'da kullanılan geçerli oy tutarının genel toplamın yalnızca % 4.8'ini oluşturması, Doğu ile birlikte bu rakamın % 12.9'a ancak ulaşabilmesi nedeniyle, bu iki bölgede "az oy" almanın bir partinin ülke ortalamasını büyük ölçüde etkilemesi söz konusu olmayabilmektedir. Buna karşılık bu iki bölgenin çıkardığı 110 milletvekilliğinden yalnızca Iğdır'dan (hemen ANAP'a geçen) 1 üyelik kazanabilmiş olması DSP'nin TBMM'de temsili bakımından büyük bir handikap oluşturmaktadır.

DSP'nin oyları "Alevi iller"de de % 5.9 ile 1991 düzeyini aşamamaktadır. Bir başka deyişle DSP Orta ve Doğu Anadolu'nun Alevi seçmenine henüz ulaşabilmiş değildir.

CHP

1995 seçimlerinin CHP'si "eski"nin bir gölgesinden ibarettir. Barajı kıl payı ile aşan parti, 1994 seçimlerinde SHP ve CHP'nin birlikte aldıkları oyun % 41'ini aşan bölümünü yitirmiştir. 48 seçim çevresinde % 10'un altında kalan CHP, bunlardan 15 tanesinde % 5'in altına inmiş durumdadır. Partinin % 15'in üzerinde oy aldığı 10 seçim çevresinden 5 tanesini "Alevi" iller oluşturmaktadır. Bunlara Hatay ve kısmen de Ankara'nın eklenmesi halinde CHP oyları içinde Alevi oyların ne ölçüde önemli olduğu ortaya çıkacaktır.

CHP'nin barajı geçmesine olanak veren Batı (% 11.0) ve Akdeniz (% 14.3) olmaktadır. Buna bir de Ankara ilinin eklenmesi söz konusu olabilir. Çünkü bu il dışarda bırakıldığında CHP Orta Anadolu bölgesinde de % 10'un altına düşmektedir. Batı ve Akdeniz bölgesi ile Ankara ilinden kazandığı 49 milletvekilliğinden 35 tanesini elde eden CHP, en başarılı olduğu il Erzincan (% 26.7) başta gelmek üzere Orta ve Doğu Anadolu'nun "Alevi" illerinden de 9 üyelik elde etmektedir. CHP "Alevi" bölgesinde % 12.9 ile 1994'ün 18.5'luk oranının bir hayli altında olmakla birlikte genel ortalamasının üstündedir.

Ötekiler

1995 seçimlerine giren 12 partiden barajı geçemeyen "kayda değer" iki parti HADEP ve MHP'dir. 1995 seçimlerinde –başlangıçta– barajı geçmesi beklenen MHP'nin –Güneydoğu'daki "sembolik" ilerleme bir yana bırakılırsa– oylarını tek arttırdığı bölge Batı olmaktadır. Ne var ki bu artışa karşın MHP'nin barajın altında kalmasına neden olan da yine bu bölge olmaktadır. Batı dışarda bırakıldığında MHP % 10.2'ye ulaşmaktadır.

MHP'nin güç aldığı seçmen coğrafyası, kısmen RP'ninkine paraleldir. Parti geçerli oy payı % 30.6 olan Orta ve Doğu Anadolu toplamında oylarının % 52'sini elde etmekte ve 4. parti konumuna gelmektedir. MHP ile RP oylarındaki paralelliğin ortadan kalktığı bir bölge ise, yine gelişmiş Türkiye içinde ele alınabilen Akdeniz bölgesi olmaktadır. RP'nin Türkiye ortalamasın 5.3 puan altında olduğu bu bölgede MHP % 13.4 oy almaktadır. Ancak bu bağlamda hemen belirtilmesi gereken nokta, RP'nin 1994 sonrasında bu bölgede 4.5 puanlık hızlı bir ilerleme gösterirken, MHP'nin küçük bir düşüş göstermiş olduğudur.

Öte yandan MHP'nin RP'nin büyük başarı gösterdiği İstanbul/Kocaeli/Bursa üçgeninde % 4 düzeyinde kalması, "muhafazakâr" Türkiye'de RP ile aynı seçmen tabanına yönelen bu partinin, düzeni sorgulamayan "milliyetçi/şoven" söylemiyle Batı'nın hızla kentleşen/sanayileşen//göç alan illerinde RP'nin güç aldığı katmanlara ulaşmasının pek mümkün olmayacağını söylememize olanak vermektedir.

MHP en başarılı olduğu illerden oluşan "Alevi" bölgesinde de 0.9 puanlık bir gerileme ile karşılaşmıştır. Bu sonuç partinin bu illerde merkezsağın büyük kayıplarından pay alamadığı gibi, seçimler öncesi yansıttığı görece "ılımlı" ve "laiklik yanlısı" çizgiden zarar görmüş olabileceği düşüncesini uyandırmaktadır. Bir başka deyişle Alevi-Sünni gerginliğinin söz konusu olduğu bu illerde 1994 seçimlerinde RP'nin gelecekteki rakibi izlenimini kısmen verebilmiş olan MHP (muhtemelen ANAP-BBP ittifakının da etkisiyle) 1995'de bu bölgede 8 puan ilerleyen RP karşısında etkisiz kalmaktadır.

1995 seçim sonuçları, 1994 yerel seçimlerinde Ege'nin (Nazilli, Ayvalık, Ödemiş, Tire, Salihli, Turgutlu gibi) bazı büyük ilçelerinde büyük sıçramalar yapmış olan MHP'nin bu başarısının geçici olduğunu da göstermektedir.

HADEP'le ilgili olarak yapılacak ilk saptama, bu partinin Kürt etnik kimliğini temsil konusunda önemlice bir başarıya ulaşmış olduğu yolundadır. Kürt siyasal hareketliliğinin güçlü olduğu Güneydoğu'da % 27'lik oranla birinci parti olan HADEP'in, ayrıntılı dökümler elimizde olmasa bile, bu bölgenin kentlerinde daha başarılı olduğunu söylemek mümkündür. Bölge illerinin merkezlerinde ulaşılan oy oranlarının (Diyarbakır % 58.9, Hakkari % 54.2, Siirt % 32.1, Batman % 37.2, Şırnak % 32) il

ortalamalarının üstünde olması bunu göstermektedir. Bunun temel nedenlerinden birinin kent oylarının "devletçe kontrol edilmesinin" çok daha zor olmasıyla açıklanması kuşkusuz yanlış olmayacaktır.

HADEP'in etnik desteğini gösteren verilerin başında, bu partinin oylarının % 31.1'ini Güneydoğu, % 16.6'sını Doğu Anadolu'dan almış olması gelmektedir. Güneydoğu bölgesinde 3 ilde en büyük parti olan HADEP Doğu'nun Van ve Iğdır illerinde de en çok oy alan parti durumundadır. Bunun ötesinde, HADEP, önemli sayıda Kürt kökenli seçmenin yaşadığı bilinen bazı ilçelerde de büyük sayılabilecek oranlara ulaşmaktadır. Bunlar arasında Adana Büyükşehir (% 10), Ceyhan (% 9.5), İçel Merkez (% 12.6), Tarsus (% 9.5), İzmir Narlıdere (8.6), Konya Cihanbeyli (% 25.5) ve Kulu (% 20) ilçeleri sayılabilir. Ne var ki, HADEP büyük Kürt göçü aldığı bilinen Batı metropollerinde başarısız kalmaktadır. İstanbul'da % 3.7 ile beklenmedik ölçüde az oy alan bu parti, İzmir Büyükşehir'de % 4.4'e ancak ulaşabilmektedir. İstanbul'da hızlı nüfus artışı gösteren (Ümraniye, Sultanbeyli, Büyükçekmece gibi) bazı "imarsız" ilçelerde HADEP oylarında küçük "kımıldanmalar" gözlemlenmesi de kayda değer bir farklılığı yansıtıyor değildir. Bir başka deyişle –şu veya bu nedenle– metropollerdeki Kürt kökenli seçmenlerin önemli kesiminin HADEP çizgisinde kendi toplumsal ve (varsa) siyasal taleplerini bulduklarını söylemek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle Güneydoğu ve bir ölçüde Doğu'daki Kürt seçmenler ile "gelişmiş Türkiye"de yaşayan Kürt seçmenlerin bakış açılarının –en azından şimdilik– büyük ölçüde farklı olduğu söylenebilecektir.

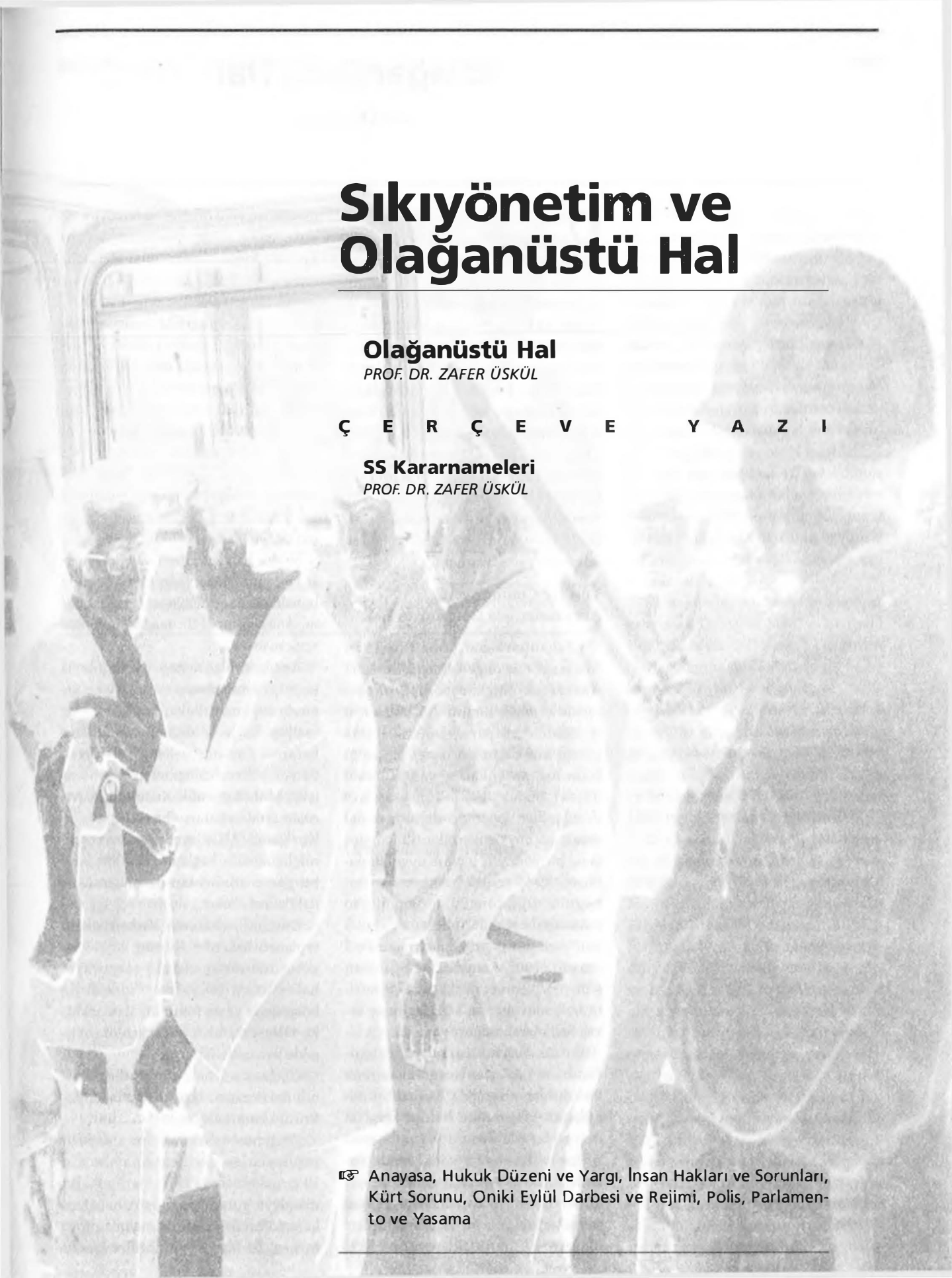
HADEP'in seçimlere girmesinin hangi parti ya da partilerin aleyhine sonuçlar doğurmuş olduğu sorusu da cevaplandırılması gereken bir sorudur. Bu konudaki genel kanının, bu partinin 1994 seçimlerinde RP'ye kaymış olan oyları alacağı yolunda olduğu bilinmektedir. Dahası, HADEP'in seçimlere girmesine ve seçim kampanyası yürütmesine "izin" verilmesinde –diplomatik kaygıların yanı sıra– böyle bir hesabın da etkili olduğu düşünülebilir.

RP oylarının Güneydoğu'da 1994'e göre 5 puanlık bir düşüş göstermesi ilk bakışta bu hesabın tuttuğu izlenimini vermektedir. Ne var ki, RP oylarındaki bu düşüşün mutlak rakam olarak ifadesi yalnızca 34 bin oy olup, bu kaybın 25 bini de bölgenin merkezi konumundaki Diyarbakır'dan kaynaklanmaktadır. Buna karşılık CHP'nin aynı dönem içindeki oy kaybı 108 bini bulmaktadır. 1994 seçimlerinde bölgede bilerek geçersiz kullanıldığı hesaplanabilecek olan 120 bin oy da eklendiğinde, HADEP'in 1995'te bölgeden aldığı 310 bin oyun kökeni hemen hemen açıklanmış olmaktadır. HADEP'in Doğu'da aldığı oylar için de böyle bir değerlendirme yapmak mümkündür. Bu bölgede RP 4.5 puan ilerlerken CHP 165 bin oy yitirmekte, HADEP'in bu bölgeden aldığı oy toplamı 194 bin olmaktadır. HADEP'in kayda değer oy aldığı (Adana, İçel, Gaziantep) illerde CHP'nin büyük kayıplara uğramış olması da bu nedenle tesadüfi sayılamayacaktır. Bu değerlendirmeler çerçevesinde HADEP'in RP oyları bakımından varsayılabilecek etkisinin bu partinin Güneydoğu'daki oylarının mümkün görünen artışını engellemekten ileri gitmediği söylenebilir.

Türkiye'deki Kürt siyasal hareketinin "Alevi" kökenli toplumsal kesimlere yönelik "özel" ilgisinin, HADEP'in aldığı seçim sonuçları bağlamında, henüz bir sonuç vermemiş olduğu görülmektedir. Gerçekten de HADEP Alevi illerde % 1.9 ile son derece başarısız kalmaktadır. HADEP bu illerden yalnızca Tunceli'de –mutlak oy sayısı bakımından bir değer ifade etmeyen– % 16.9 ile başarılı olabilmiştir.

Son olarak cevaplanması gereken soru, Kürt etnik kimliğin temsilcisi olma çizgisi ön planda olan HADEP'in siyasal yelpazenin neresine yerleştirilebileceği olmaktadır. Buna kestirmeden ve hemen verilmesi gereken cevap bu partinin "sol" bir parti olduğudur. Bunun başlıca nedenleri Kürt siyasal hareketinin "sol" geleneği, HADEP'in seçime bazı sosyalist partilerle ittifak halinde girmiş olması ve daha önce merkez-sola oy vermiş seçmenlerden destek bulmasıdır. Öte yandan HADEP'in Kürt kimliğine yaslanmasının bu partinin siyasal yelpazenin "arafında" bırakılması için haklı bir gerekçe olmayacağını da belirtmek gerekir. Dünyada etnik özelliği ağır basan pek çok "sağ" parti olduğu gibi pek çok "sol" parti de vardır.

Öte yandan örneğin RP'ye verilen Kürt kökenli oyları "aşırı" sağa, ANAP ve DYP'ye verilen aynı oyları merkez-sağa kaydederken, HADEP'e verilen oyların "sol" sayılmayıp ortada bırakılmasını açıklamak mümkün değildir. Yine aynı nedenle HADEP'in seçimlere girmesinden sonra Türkiye'de merkez-sol oylar toplamını "sol oylar toplamı" olarak görmenin de artık söz konusu olamayacağını kabul etmek gerekir. Bu çerçevede bakıldığında da 1995 seçimlerindeki "sol oylar" toplamına, merkez-sol olduğu söylenen partilerin yanı sıra "öteki sol" olan HADEP'in oylarının da eklenmesi gerekecektir.

Sıkıyönetim ve Olağanüstü Hal

Olağanüstü Hal

PROF. DR. ZAFER ÜSKÜL

ÇERÇEVE YAZI

SS Kararnameleri

PROF. DR. ZAFER ÜSKÜL

☞ Anayasa, Hukuk Düzeni ve Yargı, İnsan Hakları ve Sorunları, Kürt Sorunu, Oniki Eylül Darbesi ve Rejimi, Polis, Parlamento ve Yasama

Olağanüstü Hal

ZAFER ÜSKÜL

Demokratik hukuk devleti anlayışının geçerli olduğu devletlerde, olağan yönetim biçimi gibi olağanüstü yönetim biçiminde de, yönetimin yetkilerinin artırılması, temel hak ve özgürlüklerin sınırlanması hukuk kurallarıyla sağlanır. Bu nedenle de, Anayasalar, olağan yönetim biçimini düzenleyen kurallar yanında olağanüstü yönetim biçimini öngören ve düzenleyen kurallara da yer verirler. Türkiye'de de, olağanüstü yönetim biçimleri Anayasalarda öngörülmüş ve düzenlenmiştir. Olağanüstü durumlarda uygulanacak yönetim biçimleri, olağanüstü hal, sıkıyönetim, seferberlik ve savaş halidir.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında Olağanüstü Hal

Olağanüstü hal yönetimi 1924 Anayasası'nda öngörülmemiştir. 1961 Anayasası, olağanüstü hali öngörmekle birlikte, bunun yurttaşlar için konulabilecek para, mal ve çalışma yükümlülüklerinden ibaret olacağını belirtmiş, düzenlemeyi yasaya bırakmıştır. Ancak, 1961 Anayasası'nın uygulandığı dönemde olağanüstü hal yasası hiçbir zaman çıkartılmadığından, bu yönetim biçimi uygulanmamıştır. 1924 ve 1961 Anayasaları'nın uygulandığı dönemde, olağanüstü durumlarla karşılaşıldığında uygulanan yönetim biçimi, sıkıyönetim olmuştur. 1982 Anayasası, olağanüstü yönetim biçimlerini iki tür olağanüstü hal: sıkıyönetim, seferberlik ve savaş hali olarak öngörüyor.

İki tür olağanüstü hal yönetiminden birisi tabii afet ve ağır ekonomik bunalımlar nedeniyle ilan edilip uygulanan olağanüstü haldir. İkincisi ise, şiddet olaylarının yaygınlaşması ve kamu düzeninin ciddi şekilde bozulması nedeniyle ilan edilen ve uygulanan olağanüstü haldir. Anayasa'nın 119, 120 ve 121. maddeleri olağanüstü halin iki türünü, 122. madde ise sıkıyönetim, seferberlik ve savaş halini düzenliyor. Anayasa'nın 119. maddesine göre, "tabii afet, tehlikeli salgın hastalıklar veya ağır ekonomik bunalım hallerinde, Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu, yurdun bir veya birden fazla bölgesinde veya bütününde süresi altı ayı geçmemek üzere olağanüstü hal ilan edebilir". Türkiye'de tabii afet, tehlikeli salgın hastalık ya da ağır ekonomik bunalım nedeniyle olağanüstü hal uygulaması henüz yaşanmadı. Olağanüstü hal uygulamasına, şimdiye dek yalnızca şiddet olayları nedeniyle başvuruldu.

Şiddet hareketlerinin yaygınlaşması ve kamu düzeninin ciddi şekilde bozulması üzerine olağanüstü hal ilanı, Anayasa'nın 120. maddesinde düzenleniyor.

Anayasa, olağanüstü hal ilanı yetkisini, cumhurbaşkanının başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu'na veriyor. Böylece, olağanüstü hal ilanı kararına cumhurbaşkanını da ortak ediyor. Ayrıca, olağanüstü hal ilanı için, Milli Güvenlik Kurulu'nun görüşünün de alınmış olması gerekiyor. Kuşkusuz, MGK'nın görüşü tavsiye niteliğindedir, bağlayıcı değildir ama bu görüş alınmadan da olağanüstü hal ilan edilemez.

Cumhurbaşkanının başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu, MGK'nın görüşünü almış olarak, olağanüstü hali yurdun bir ya da birden fazla bölgesinde ya da tümünde ilan edebilir. Olağanüstü hal en fazla altı ay süreyle ilan edilebilir.

Olağanüstü hal, cumhurbaşkanının da imzasını taşıyan bir Bakanlar Kurulu kararnamesiyle ilan edilir.

Olağanüstü hal ilanının ardından yapılması gerekenler, Anayasa'nın 121. maddesinde düzenleniyor. Bu maddeye göre, olağanüstü hal ilanı kararı Resmî Gazete'de yayınlanır ve hemen Türkiye Büyük Millet Mecli-

ERZADE ERTEM

Sıkıyönetim Mahkemeleri'nin sivil davalara da bakması parlamenter sisteme geçilen 1983 sonrasında da sürdü. Bu mahkemelerin verdikleri kararların meşruiyetleri uzun süre tartışıldı.

si'nin onayına sunulur. TBMM tatilde ise "derhal" toplantıya çağırılır. Anayasa, olağanüstü hal ilanı kararının en kısa sürede TBMM'de görüşülmesini gerektiriyor.

TBMM'ce onaylanan olağanüstü halin süresinin dolması durumunda, Bakanlar Kurulu, olağanüstü halin süresinin uzatılmasını TBMM'den istemezse, olağanüstü hal kendiliğinden sona erer. Ancak Bakanlar Kurulu, TBMM'den olağanüstü halin kaldırılmasını da isteyebilir. Uygulamada durum genellikle böyle oldu.

Bakanlar Kurulu, süresi sona erecek olan olağanüstü halin uzatılmasını da isteyebilir. Bu istek, Anayasa'ya göre, her defasında en fazla dört ay için olabilir. Bu istek karşısında da, TBMM olağanüstü hali uzatabileceği gibi kaldırılmasına da karar verebilir.

Olağanüstü halin ilanı ve TBMM'ce onaylanmasından sonra ne olacak? Olağanüstü hal yönetimi hangi yönetim birimi olacak, yönetim usulleri neler olacak, bu yönetimin yetkileri neler olacak? Yurttaşlar için getirilecek para, mal ve çalışma yükümlülükleri neler olacak? Temel hak ve özgürlükler nasıl ve hangi ölçüde sınırlanacak ya da durdurulacak? Olağanüstü halin gerektirdiği önlemler nasıl ve hangi biçimde alınacak? Bu soruların yanıtını, Anayasa'nın 121. maddesine göre Olağanüstü Hal Kanunu verecek.

Olağanüstü Hal Kanunu

1982 Anayasası'nın 121. maddesinin 2. fıkrasına göre, "119'uncu madde uyarınca ilan edilen olağanüstü hallerde vatandaşlar için getirilecek para, mal ve çalışma yükümlülükleri ile olağanüstü hallerin her türü için ayrı ayrı geçerli olmak üzere, Anayasa'nın 15'inci maddesindeki ilkeler doğrultusunda temel hak ve hürriyetlerin nasıl sınırlanacağı veya nasıl durdurulacağı, halin gerektirdiği tedbirlerin nasıl ve ne suretle alınacağı, kamu hizmeti görevlilerine ne gibi yetkiler verileceği, görevlilerin durumlarında ne gibi değişiklikler yapılacağı ve olağanüstü yönetim usulleri, Olağanüstü Hal Kanunu'nda düzenlenir".

Görüldüğü gibi, Anayasa, hangi konuların yasayla düzenleneceğini tek tek sayarak belirlemiştir. Bu konularda yapılacak düzenlemeler, yasa dışında başka bir metinle, örneğin kanun hükmünde kararnamelerle yapılamaz. Olağanüstü Hal Kanunu'nda yapılacak değişikliklerin de bir yasayla yapılması gerekir. Bu yasa, yapıldığı andan itibaren yürürlük kazanacak ama ancak olağanüstü hal ilan edildiğinde uygulama yeteneği kazanacaktır. Yani, yasa hükümleri, ilan edilmiş olan bir olağanüstü halin gereklerini düzenleyen bir metin değil, genel olarak olağanüstü hal ilan edilmesi halinde uygulanacak hükümleri içeren bir metindir.

Bu anlayışla, dönemin yasama organı olan Danışma Meclisi 25 Eylül 1983 tarihinde 2935 sayılı Olağanüstü Hal Kanunu'nu kabul etmiş ve bu kanun 27 Eylül 1983 günlü ve 18204 sayılı *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Yasanın yürürlüğe girdiği tarihte Türkiye'de olağanüstü hal uygulaması yoktur. Türkiye'de olağanüstü hal ilk kez 1 Mart 1984 tarihinde ilan edildi.

2935 sayılı Olağanüstü Hal Kanunu, doğal afet ve tehlikeli salgın hastalık nedeniyle ilan edilen olağanüstü hal uygulaması sırasında getirilebilecek para, mal ve çalışma yükümlülüklerini 6., 7. ve 8. maddelerinde düzenliyor. 9. madde ise, doğal afet ve tehlikeli salgın hastalık nedeniyle olağanüstü hal ilanında, temel hak ve özgürlüklere getirilecek sınırlamaları öngörüyor. Bu maddeye göre, yerleşim hakkı, seyahat özgürlüğü sınırlanabilecek, öğrenim ve öğretim kurumlarıyla öğrenci yurtları kapatılabilecek, kamuya açık işyerlerinin çalışma saatleri sınırlanabilecek ya da bu yerler kapatılabilecek, bu yerlere el konulabilecek, iletişim araçlarına el konulabilecek, taşınmaz malların ve gıda maddelerinin kullanımına sı-

nırlamalar getirilebilecek ya da gerekiyorsa bunlar imha edilebilecek, bazı tüketim mallarının dağıtımıyla ilgili kararlar alınabilecek, ulaşıma ilişkin düzenlemeler getirilebilecek.

Olağanüstü Hal Kanunu'nun 10. maddesi, ağır ekonomik bunalım nedeniyle olağanüstü hal ilanında, Bakanlar Kurulu'na, ekonomik yaşamı düzenleyici kararlar almada ek yetkiler tanıyor.

Yasanın II. maddesi, şiddet olayları nedeniyle ilan edilecek olağanüstü halde, temel hak ve özgürlüklerin sınırlanması ya da durdurulmasına ilişkin düzenlemeyi öngörüyor.

Yasanın üçüncü kısmı, olağanüstü hali uygulayacak organlar ve uygulamaya ilişkin hükümleri kapsıyor. Olağanüstü halde koordinasyonu başbakanlığın sağlaması öngörülüyor. Olağanüstü hal ilan edilen yerlerde uygulamayı yürütecek birim, bölge valileridir (Yasa, bölge valiliklerinin kurulacağı varsayımına dayalı olarak düzenlenmiş, ancak daha sonra bölge valiliklerinin kurulmasından vazgeçilmiştir). Valiler, askeri birliklerden yardım isteyebileceklerdir.

Olağanüstü hal ilan edilen yerlerde, Devlet Güvenlik Mahkemeleri ve askeri mahkemelerin görev alanlarına giren suçlar dışındaki davalara adli yargıda bakılacaktır. Sıkıyönetim ilanında sıkıyönetim mahkemelerinin kurulmasına paralel olarak olağanüstü hal ilanında da olağanüstü hal mahkemeleri kurulması söz konusu olmayacaktır. Yargı denetimiyle ilgili olarak yasanın getirdiği bir sınırlama, valilerin bu yasaya dayanarak yapacakları işlemlere karşı açılacak davalarda yürütmenin durdurulmasına karar verilemeyeceğine ilişkindir.

Olağanüstü Hal Kanunu'nun bir özelliği, askeri yönetim döneminde kabul edilmiş yasalardan birisi olması nedeniyle Anayasa'nın Geçici 15. maddesinin koruması altında olmasıdır. Bu nedenle, Olağanüstü Hal Kanunu'nun Anayasa'ya aykırılığı iddia edilemez.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Ünal Erkan Olağanüstü Hal Bölgesi'nde uzun süre valilik yapanlardan. Erkan diğer birçok üst düzey emniyet görevlisi-valiyle beraber 1995 seçimlerinde DYP listesinden parlamentoya girdi.

Kuşkusuz bu durum, hukuk devleti anlayışıyla bağdaşmamaktadır. Çünkü, Anayasa Mahkemesi'nin de haklı olarak belirttiği gibi, "demokratik ülkelerde olağanüstü yönetim usulleri, hukuku dışlayan keyfî bir yönetim anlamına gelmez. Olağanüstü yönetimler kaynağını Anayasa'da bulan, anayasal kurallara göre yürürlüğe konulan, yasama ve yargı organlarının denetiminde varlıklarını sürdüren rejimlerdir". Öte yandan, Anayasa'nın 121/2. maddesinde yasayla düzenlenmesini öngördüğü konuların kanun hükmünde kararnamelerle düzenlenemeyeceğini, Olağanüstü Hal Kanunu'nun KHK'larla değiştirilemeyeceği belirtilmişti. Anayasa Mahkemesi de aynı görüşü paylaşıyor: "Olağanüstü hal yasasında yapılacak bir değişikliğin mutlaka yasayla yapılması zorunludur". Oysa, uygulamada, Olağanüstü Hal Kanunu'nda yapılan yedi değişikliğin yalnızca bir tanesi yasayla yapıldı. Geriye kalan altı değişiklik, olağanüstü hal kanun hükmünde kararnameleriyle gerçekleştirildi. Olağanüstü Hal Kanunu'nun KHK'larla değiştirilmesi Anayasa'ya aykırıdır. Anayasa Mahkemesi, bu aykırılığı 425 sayılı KHK nedeniyle saptadı ve bu kararnamenin Olağanüstü Hal Kanunu'nda değişiklik yapan 1., 2. ve 3. maddelerini iptal etti. Ancak, 201, 259 ve 427 sayılı KHK'ların Olağanüstü Hal Kanunu'nda değişiklik yapan hükümleri, bu KHK'lar Anayasa Mahkemesi'nde dava konusu olmadıklarından yürürlüklerini Anayasa'ya aykırı olarak sürdürüyorlar. Aynı durumdaki 413 ve 421 sayılı KHK'lar ise Bakanlar Kurulu'nca yürürlükten kaldırılmış bulunuyor.

Anayasa'ya aykırılığı açık olan bu durumun sürdürülmesinin nedeni, Anayasa Mahkemesi'nin denetiminden kaçma isteğidir. Çünkü, Olağanüstü Hal Kanunu yasayla değiştirilirse, değişiklik yasası Anayasa'nın geçici 15. maddesinin koruması altında olmayacağından Anayasa Mahkemesi'nde dava konusu olabilecektir. Oysa, Anayasa'nm 121/3. maddesine göre çıkartılacak olağanüstü hal KHK'ları, biraz sonra değinileceği gibi, Anayasa Mahkemesi'nin denetimi dışında bırakılmıştır. Olağanüstü Hal Kanunu değişiklikleri bu nedenle KHK'larla yapılmış, ancak Anayasa Mahkemesi, dava konusu olan KHK'larda bu oyunu bozmuştur.

Olağanüstü Hal Kanun Hükmünde Kararnameleri

Olağanüstü Hal Kanun Hükmünde Kararnameleri, bir yetki kanununa gerek olmadan, Cumhurbaşkanı'nın başkanlığında toplanacak Bakanlar Kurulu'nca, olağanüstü halin gerekli kıldığı konularda çıkarılabilir.

Bu tür KHK'lar, olağanüstü hal ilan

edilen bölgede ve sürede uygulanmak üzere çıkarılabilir ve uygulamaya yönelik olmak zorundadır. Çünkü, genel olarak olağanüstü hal ilan edilmesi durumunda uygulanması söz konusu olan hükümler Olağanüstü Hal Kanunu ile düzenlenmek zorundadır ve düzenlenmiştir.

Anayasa'da ifade edildiği gibi, "olağanüstü halin gerekli kıldığı konular, olağanüstü halin neden ve amaç öğeleriyle sınırlıdır". Bunlar, "somut ve özgül tedbir ve kararlar" olmak zorundadır, "olağanüstü hal ilanını gerektiren sebeplerin izalesi ve o sebeplerin ortadan kaldırılması için alınacak tedbirler"dir.

Anayasa'nın 121. maddesine göre, olağanüstü hal KHK'ları *Resmî Gazete*'de yayınlanır ve aynı gün TBMM'nin onayına sunulur. Bu KHK'ların TBMM'ce onaylanmasına ilişkin süre ve usul İçtüzük'te belirlenir. Ancak, TBMM, İçtüzüğünü hâlâ yapamamış olduğundan, bu tür KHK'ların görüşüleceği süre ve usul belirsizdir.

Anayasa karşısında Olağanüstü Hal KHK'ları

Uygulamada, 1984-1993 yılları arasında 19 Olağanüstü Hal KHK'sı yürürlüğe konuldu.

Bu KHK'lardan bir bölümü, Olağanüstü Hal Kanunu'nda değişiklik yapan KHK'lardır. Bunların bir bölü-

SS Kararnameleri

ZAFER ÜSKÜL

1982 Anayasası, olağanüstü hal süresince, Cumhurbaşkanının başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu'nun, bir yetki kanununa gerek olmadan, kanun hükmünde kararname çıkarmasına olanak veriyor.

Bu çerçevede, 10 Mayıs 1990 tarihli ve 20514 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe konulan 424 ve 425 sayısı Olağanüstü Hal KHK'ları, basında ve kamuoyunda, Nazi polis örgütü SS'leri (SchutzStaffe) anımsatır biçimde, "SS Kararnameleri" olarak anıldı, (SS, "sürgün" ve "sansür" sözcüklerinin baş harflerinden çıkıyordu.

424 sayılı KHK'nın adı, Şiddet Olaylarının Yaygınlaşması ve Kamu Düzeninin Ciddi Şekilde Bozulması Sebebine Dayalı Olağanüstü Halin Devamı Süresince Alınacak İlave Tedbirlere İlişkin Kanun Hükmünde Kararname'dir. 425 sayılı KHK ise, 2935 Sayılı kanun ile 285 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname adını taşıyordu. 424 sayılı KHK, basın üzerinde çok ağır sınırlamalar getiriyordu. Uygun görülmeyen basılı eserlerin basılması, çoğaltılması, yayınlanması ve dağıtılmasının yasaklanması ve bunları basan matbaaların kapatılması yetkisi İçişleri Bakanına tanınıyordu. Bu basılı eserlerin, olağanüstü hal bölgesi dışında yayınlanmaları, durumu değiştirmiyordu. Yani, bu sansür yetkisinin kullanılması açısından, Türkiye'nin her yeri olağanüstü hal bölgesi içinde sayılıyordu.

Öte yandan, Olağanüstü hal bölge valisine, olağanüstü hal bölgesinde kalması uygun görünmeyenlerin bölge dışına gönderilmesi yetkisi, yani sürgün yetkisi veriliyordu.

Kararname, ayrıca, temel haklara ek sınırlamalar öngörüyor, bölgede işlenen suçlara verilecek cezaları artırıyor, kamu görevlilerinin güvencelerini azaltıyor ve olağanüstü hal yetkililerinin eylem ve işlemleri üzerindeki yargı denetimini daraltıyor, bazan tümüyle kaldırıyordu. 425 sayılı KHK gibi 424 sayılı KHK hakkında da iptal istemiyle Anayasa Mahkemesi'ne dava açıldığından, Anayasa Mahkemesi'nin denetiminden kaçmak isteyen Özal Hükümeti, 424 sayılı KHK'yı 430 sayılı KHK ile yürürlükten kaldırdı.

425 sayılı KHK da, 424 sayılı KHK gibi, hakları daha çok sınırlayan, yargı denetimini daraltan ve memur güvencesini azaltan hükümlere yer veriyordu.

424 sayılı KHK yerine getirilen 430 sayılı KHK, bazı küçük değişikliklerle, sansür, sürgün, hakların sınırlanması, yargı denetiminin daraltılması, memur güvencesinin azaltılması, cezaların ağırlaştırılması ile ilgili hükümlere yer vermeyi sürdürdü.

425 ve 430 sayılı KHK'lar, Anayasa Mahkemesi'nde iptal davasına konu oldu. Yüksek Mahkeme, her iki kararnamenin bazı hükümlerini, "olağanüstü hal KHK'sı hükmü" niteliğinde bulmayarak inceledi ve Anayasa'ya aykırı bularak iptal etti. Bu hükümler, olağanüstü hale ilişkin yetkilerin olağanüstü hal bölgesi dışında da kullanılmasına olanak veren hükümlerle yargı denetimini sınırlayan hükümlerin bazılarıdır. Yüksek Mahkeme, Anayasa'ya aykırı bulmakla birlikte, bu kararnamelerin bazı hükümlerini, "olağanüstü hal KHK"sı hükmü" niteliğinde görerek, yetkisizliğini ileri sürmüş ve iptal etmemiştir (Bkz.: A.M., F. 1990/25, K. 1991/1, AMKD, S. 27, C. 1, s. 65-129 ve A.M., F. 1991/6. K. 1991 20. AMKD. S. 27. C. 1, s. 375-421).

Sonuç olarak, bu "SS Kararnameleri"nin iptal edilenler dışında kalan hükümleri, bazılarının Anayasa'ya aykırı olduğu Anayasa Mahkemesi kararlarıyla tescil edilmiş olmakla birlikte, halen yürürlüktedir.

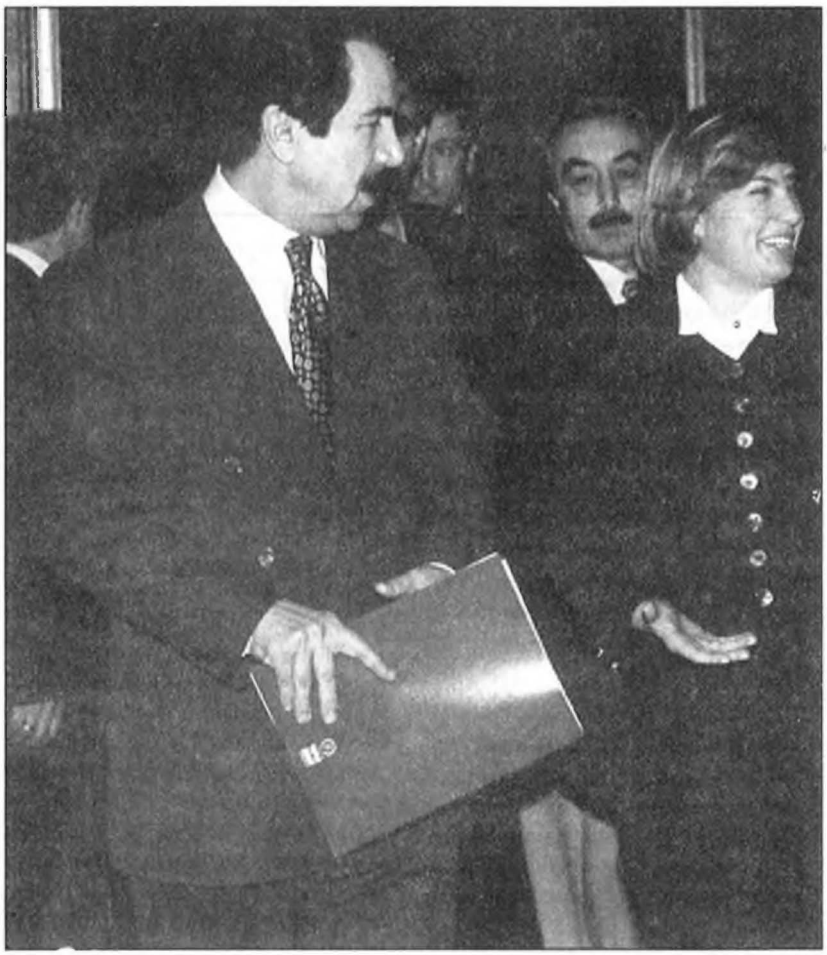
mü, Olağanüstü Hal Bölge Valiliği kurulmasına ve Olağanüstü Hal Bölge Valiliği kurulmasına ilişkin KHK'da değişiklik yapılmasına ilişkin KHK'lardır.

Bir bölümü ise, olağanüstü hali olağanüstü hal bölgesinin dışına taşırıyor, hem de olağanüstü hal bölgesinde aslında Olağanüstü Hal Kanunu ile öngörülmesi gereken bazı ek önlemler alınmasını sağlıyordu.

Olağanüstü hal uygulamasını olağanüstü hal bölgesinin dışına taşıran KHK'lara "mücavir il" kavramını yaratan Olağanüstü Hal Valiliği kuran 285 sayılı KHK'yı ve değişikliklerini de eklemek gerekir.

Olağanüstü hale ilişkin yetkilerin olağanüstü hal bölgesi dışında kullanılmasının Anayasa'ya aykırılığı açıktır. Anayasa Mahkemesi de bu aykırılığı saptadı. 430 sayılı KHK'nın "olağanüstü hal ilan edilmeyen yerlerde olağanüstü hal KHK'larını uygulama" olanağını veren bütün hükümlerini iptal etti. Ancak, Anayasa Mahkemesi'nde dava konusu olmayan ama mücavir il kavramını yaratan KHK 1996 yılında yürürlükte bulunuyor.

Öte yandan, söz konusu KHK'ların olağanüstü halin gereklerini düzenleyen hükümleri içinde de Anayasa'ya aykırı düzenlemeler vardır. Örneğin, 430 sayılı KHK, 285 sayılı KHK'nın 7. maddesini yeniden düzenlerken, "bu kanun hükmünde kararname ile Olağanüstü Hal Bölge Valisi'ne tanınan yetkilerin kullanılması ile ilgili idari işlemler hakkında iptal davası açılamaz" diyor. Bu hüküm Anayasa'ya aykırıdır ve bu aykırılığı Anayasa Mahkemesi de saptadı: "Bu hükmü hukuk devleti ilkesi ile bağdaştırabilmek olanağı yoktur". Ancak, Anayasa Mahkemesi, "bu hüküm, olağanüstü halin gerekli kıldığı konulardan birisini düzenleyen bir hükümdür, bu nedenle de Anayasa'nın 148. maddesine göre iptal davasına konu olamaz. Bu yüzden iptal edemiyorum" diyor.

İLETİŞİM ARŞİVİ

Olağanüstü Hal Bölge valisi Hayri Kozakçıoğlu daha sonra İstanbul Valisi de oldu. Kozakçıoğlu, Aralık 1995 seçimlerinde DYP'den milletvekili de oldu. Bu seçimlerde Çiller'in "A Takımı" diye tabir edilen emniyetçi-bürokrat kadrosunu seçim bölgelerinde ilk sıralara yerleştirilmesi ve örgütün adaylarının geri plana atılması partilileri kızdırmıştı.

Olağanüstü Hal Yönetimi

Anayasa'nın 126. maddesi, Türkiye'nin illere, illerin de diğer kademeli bölümlere ayrılacağını belirtir. Ancak, aynı madde, "Kamu hizmetlerinin görülmesinde verim ve uyum sağlamak amacıyla, birden çok ili içine alan merkezi idare teşkilatı kurulabilir. Bu teşkilatın görev ve yetkileri kanunla düzenlenir" hükmüne yer veriyor.

Türkiye'de genel yönetimin taşra kuruluşu, "mülki idare" anlayışı içinde, il, ilçe ve bucak kademelenmesi biçiminde kurulmuştur. Bununla birlikte, bazı bakanlıkların, taşra örgütlenmelerini "bölge müdürlükleri" biçiminde kurdukları da görülüyor. Çalışma Bakanlığı gibi.

Bu tür bölgesel örgütlenmenin anayasal dayanağı 1924 Anayasası'nda bulunmuyordu, ama yine de bu tür örgütlenmeye gidilmişti. 1961 Anayasası gibi 1982 Anayasası da bölge örgütlenmesine olanak tanıyor.

Türkiye'nin bölgelere ayrılması tartışılmakta olan bir konudur. 12 Eylül Askeri Yönetimi de bölge valiliği uygulamasını gerçekleştirme eğilimindeydi. Ancak, Ulusu Hükümeti'nin bu yöndeki girişimi, ANAP iktidarınca benimsenmedi. Ulusu Hükümeti'nin bir olağan KHK ile bölge valiliği sistemine geçmesinden sonra, Olağanüstü Hal Kanunu düzenlemelerini, Türkiye'nin bölge valiliği sistemini gerçekleştirmesini esas alarak yaptı. Ulusu Hükümeti'nin bölge valiliği hakkındaki KHK'sı, bölge valiliğinin kuruluşunun bir yıl içinde gerçekleştirilmesini öngörüyordu. Olağanüstü Hal Kanunu da buna dayanarak "Bölge valiliği teşkilatı kurulup göreve başlayıncaya kadar, bu kanunla bölge valilerine verilen görev ve yetkiler il valilerince yerine getirilir" hükmünü getirdi.

Burada vurgulanması gereken, söz konusu bölge valiliklerinin olağan yönetim örgütlenme biçimi olarak düşünülmüş olmasıdır. Ancak, bölge valiliği hakkındaki olağan KHK, TBMM'nin 11 Temmuz 1984 tarihli oturumunda yürürlükten kaldırıldı.

Görüldüğü gibi, Türkiye'nin yönetim yapısında değişiklikler yapılması, olağanüstü hallerle ilgili bir konu değildir.

Anayasa'ya göre yasa konusudur ya da bir yetki yasasına dayanılarak olağan KHK'larla düzenlenebilir.

Bunun dışında, 285 sayılı KHK'nın yaptığı gibi, yepyeni bir olağanüstü yönetim biçimi –Olağanüstü Hal Bölge Valiliği– yasayla bile öngörülemez. Anayasa'da öngörülenlerin dışında bir olağanüstü yönetim biçiminin öngörülemeyeceğini Anayasa Mahkemesi de şu ifadeyle açıklıyor: "Olağanüstü yönetim usulleri; olağanüstü haller ve sıkıyönetim, seferberlik ve savaş halinden ibarettir. Anayasa, bu olağanüstü yönetimlerin hangi illere göre düzenleneceğini açıkça göstermiştir. O halde, bu sayılanlar dışında farklı bir olağanüstü yönetim usulü, yasayla dahi düzenlenemez".

285 sayılı KHK, yürürlüğe girdikten sonra, 15 KHK daha yürürlüğe sokularak ya 285'e ekler getirildi, ya da 285'te değişiklikler yapıldı. Bunların tümü, yukarıda açıklanan nedenlerle Anayasa'ya aykırıdır. Özetlemek gerekirse, 1984-1993 yılları arasında yürürlüğe konulan 19 olağanüstü hal KHK'sının tamamının Anayasa'ya aykırı olduğu görülüyor.

Olağanüstü halin birinci temel özelliği temel hak ve özgürlüklerin olağan dönemlerden çok daha fazla sınırlanabileceği, hatta kullanılmasının durdurulabileceği bir yönetim biçimi olmasıdır. Bu yüzden de olağanüstü yönetime ilişkin düzenlemelerin TBMM'ce denetlenmesi büyük önem taşır. TBMM, kendisine sunulan olağanüstü hal KHK'larını olduğu gibi onaylamak zorunda değildir, bunları değiştirerek onaylayabilir, hatta reddedebilir. TBMM'nin bu denetimi sağlanamazsa yürütme organının olağanüstü hale ilişkin düzenlemelerinin keyfilik kazanması tehlikesiyle karşı karşıya kalınır.

Olağanüstü halin ikinci temel özelliği geçici olmasıdır. Bu nedenle, olağanüstü hal KHK'larının olağan dönem KHK'larından daha ivedi bir biçimde TBMM'de görüşülmesi işin mantığı gereğidir. Temel niteliği geçicilik olan olağanüstü hal kalktıktan sonra söz konusu KHK'ların TBMM'de görüşülmesinin bir anlamı olmayacaktır. TBMM İçtüzüğü'nün yapılmamış olması bu KHK'ların öncelikle görüşülmesine engel oluşturmaz, oluşturmamalıdır.

Anayasa Mahkemesi de, "fiilen TBMM'nin incelemesinin de ortadan kaldırılması hukuk devleti açısından son derece sakıncalıdır" diyor. Uygulamada, 201 ve 259 sayılı KHK'lar TBMM'de görüşüldü. Bu iki KHK'dan birincisi kabulünden yaklaşık üç ay sonra, ikincisi ise yirmi gün sonra TBMM'de değiştirilerek kabul edildi. 285 sayılı KHK'nın yürürlüğe girişinden sonra KHK'ların TBMM'de görüşülmesi ihmal edildi. Arada, her nasılsa 285 sayılı KHK'da değişiklik yapan 387 sayılı KHK, TBMM'de görüşüldü. Oysa, bu sonuncu KHK'dan ikibuçuk yıl önce yürürlüğe girmiş olan 285 sayılı KHK ve onun dışında kalan 15 KHK 1996'ya gelindiğinde TBMM'de görüşülmemişti. Bunlardan üçü (413, 421, 424) TBMM'de görüşülmeden, birisi de (481) bir yasayla (3920 sayılı yasa) yürürlükten kaldırıldı.

Olağanüstü hal KHK'larının TBMM'de görüşülmemesinin nedeni şudur: Bu KHK'ların şekil ve esas yönünden Anayasa'ya aykırılığı iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'nde iptal davası açılamaz (Anayasa, md. 148). Oysa, bu KHK'lar TBMM'de görüşülüp aynen ya da değiştirilerek onaylanırsa Anayasa Mahkemesi'nde iptal davasına konu olabileceklerdir.

Siyasal iktidarlar (hem ANAP, hem de DYP-SHP), olağanüstü hal KHK'larını Anayasa Mahkemesi'nin denetiminden kaçırmak için bunları TBMM'de görüşmekten kaçınmışlardır.

Olağanüstü Hal Bildirileri

Olağanüstü hali düzenleyen metinler sıralamasında Anayasa, Olağanüstü Hal Kanunu ve olağanüstü hal KHK'larından sonra olağanüstü hal yetkililerinin yayımladıkları ve uyulması zorunlu olan bildiriler gelir. Olağanüstü hal yetkilileri, sıkıyönetim uygulamalarından çok iyi bilinen bu bildiri yayımlama yoluna çok sık başvurmadılar. Bunun nedeni, uygulamaların daha çok olağanüstü hal KHK'ları ile yönlendirilmek istenmesidir. Bununla birlikte, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde 10 ilde uygulanmakta olan olağanüstü hal

nedeniyle; 1987-1990 yılları arasında 5 bildiri yayınlandı ve bu bildirilerle çeşitli düzenlemeler getirildi. Aslında, "bildiri" adı altında ya da "Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'nden bildirilmiştir" başlığı altında yayınlanan binin üzerinde metin vardır. Ancak bunlar "basın açıklaması" niteliğindedir ve düzenleyici hükümler taşımıyorlar. Saptanabilen düzenleyici bildiriler, yukarıda da belirtildiği gibi beş tanedir. Bu bildirilerle örneğin kesici aletlerin taşınması, iş yavaşlatma, işyeri kapatma gibi eylemler yasaklandı; grev ve lokavt, toplantı, gösteri yürüyüşleri izne bağlandı; bazı yayınların olağanüstü hal bölgesine girmesi yasaklandı, vb.

Olağanüstü Halin denetimi

Olağanüstü hal hukuk dışı bir yönetim biçimi olmadığından, hukuk devleti anlayışı içinde, olağanüstü hale ilişkin düzenleme ve uygulamaların yargı denetimine tabi olması gerekir.

Kuşkusuz, hukuk devleti anlayışı yalnızca idarenin eylem ve işlemlerinin değil, yasaların Anayasa'ya uygunluğunun da denetimini gerektirir. 1982 Anayasası da, hem yasaların Anayasa'ya uygunluğunun denetimini, hem de yürütmenin işlem ve eylemlerinin yargısal denetimini öngörüyor.

Bununla birlikte, Olağanüstü Hal Kanunu'nun Anayasa Mahkemesi'nce denetlenebilmesi için iptal davası açılması yolu yine Anayasa tarafından kapatılmış bulunuyor: Anayasa'nın geçici 15. maddesi, 12 Eylül yönetiminin yasalarının iptali için Anayasa Mahkemesi'ne başvurulamayacağını belirtiyor.

Öte yandan, olağanüstü hal KHK'ları da iptal davasına konu olamıyor. Kuşkusuz, bu tür KHK'ların uygulanması nedeniyle açılacak davalarda bu KHK'ların hükümlerinin Anayasa'ya aykırılıkları iddia edilerek konunun Anayasa Mahkemesi'ne götürülmesi istenebilir. Yani, bu tür KHK'ların itiraz yoluyla Anayasa Mahkemesi'nce denetlenmesi sağlanabilir. Ancak bu yol da şimdiye ka-

TABLO 2

OLAĞANÜSTÜ HAL KANUN HÜKMÜNDE KARARNAMELERİ

No	Adı	Kabul Tarihi	RG Tarihi	RG No
201	2935 Sayılı Olağanüstü Hal Kanunu'nun II.nci Maddesine 3 Bent ile Kanuna Bir Ek Madde Eklenmesi Hakkında KHK	4.6.1984	9.8.1984	18484
259	1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun Değişik 3. Maddesinin Birinci Fıkrasına (r) Bendi ile 2935 Sayılı Olağanüstü Hal Kanunu'nun II'inci Maddesine (p) Bendi Eklenmesi Hakkında KHK	25.7.1986	14.8.1986	19195
285	Olağanüstü Hal Bölge Valiliği İhdası Hakkında KHK	10.7.1987	14.7.1987	19517
286	Olağanüstü Hal Bölge Valiliği İhdası Hakkında 285 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin 4'üncü Maddesinin (d) Bendine Bir Hüküm Eklenmesine Dair KHK	10.7.1987	15.7.1987	19518 M
287	Olağanüstü Hal Bölge Valiliği İhdası Hakkında 285 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin 5'inci Maddesinin Beşinci Fıkrasının Değiştirilmesine Dair KHK	24.7.1987	27.7.1987	19530
299	Olağanüstü Hal Bölge Valiliği İhdası Hakkında 285 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin 4'üncü Maddesinin İkinci Fıkrasına Bir Bent Eklenmesine Dair KHK	23.10.1987	4.12.1987	19654
313	Olağanüstü Hal Bölge Valiliği İhdası Hakkında 285 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin 4'üncü Maddesinin İkinci Fıkrasına Bir Bent Eklenmesine Dair KHK	23.2.1988	24.2.1988	19735
321	Olağanüstü Hal Bölge Valiliği İhdası Hakkında 285 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin 5'inci Maddesinin Yedinci Fıkrasının Değiştirilmesine Dair KHK	12.4.1988	5.5.1988	19805
387	Olağanüstü Hal Bölge Valiliği İhdası Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına İlişkin KHK	30.10.1989	6.11.1989	20334
413	2935 Sayılı Kanun ile 285 Sayılı Kanun Hükmünde			

→

dar işlemedi. Olağanüstü hal yetkililerinin eylem ve işlemlerinin idari yargıda denetlenmesi konusunda 1982 Anayasası'nda tek bir sınırlama var: "Kanun, olağanüstü hallerde, sıkıyönetim, seferberlik ve savaş halinde... yürütmenin durdurulması kararı verilmesini sınırlayabilir". Anayasa, bunun dışında bir sınırlama öngörmüyor. Oysa, Anayasa'nın yukarıda aktarılan açık hükmüne rağmen, olağanüstü hal KHK'ları ile, olağanüstü hal yetkililerinin işlem ve eylemlerinin denetimine sınırlamalar getirildi.

Önce, 425 sayılı KHK, Olağanüstü Hal Kanunu'nda iki değişiklik gerçekleştirerek yürütmenin durdurulması kararı verilemeyecek işlemleri genişletti: Başlangıçta il valilerinin işlemlerinin iptali için açılan davalarda yürütmenin durdurulamayacağı belirtilmişken, değişiklikle İçişleri Bakanı, olağanüstü hal valisi ve il valilerinin işlemleri sınırlama kapsamı içine alındı.

Bunun yanında, Olağanüstü Hal Kanunu'nun verdiği yetkilerin kullanılmasından dolayı açılacak tazminat davalarının yalnızca idare aleyhine açılabileceği, kamu görevlisinin sorumlu tutulabilmesi için kusurunun çok açık ve ağır olması gerektiği ve kamu görevlisinin sorumluluğunun söz konusu olabilmesi için İçişleri Bakanı'nın izninin alınması gerektiği öngörüldü.

Yine aynı KHK ile, olağanüstü hal bölge valisinin bu KHK'dan aldığı yetkilerin kullanılmasıyla ilgili işlemlerin iptal davasına konu olamayacağı öngörüldü. Yani, yargı yolu kapatıldı.

430 sayılı KHK ise, "Bu Kanun Hükmünde Kararname ile İçişleri Bakanına, Olağanüstü Hal Bölge Valisine ve olağanüstü hal bölgesi dahilindeki il valilerine tanınan yetkilerin kullanılması ile ilgili her türlü karar ve tasarruflarından dolayı bunlar hakkında cezai, mali veya hukuki sorumluluk iddiası ileri sürülemez ve bu maksatla herhangi bir yargı mercine başvurulamaz. Kişilerin sebepsiz uğradıkları zarardan dolayı Devletten

TABLO 2 (devam)

OLAĞANÜSTÜ HAL KANUN HÜKMÜNDE KARARNAMELERİ

No	Adı	Kabul Tarihi	RG Tarihi	RG No
	Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında KHK (Yürürlükten kaldırıldı)	9.4.1990	13.4.1990	20488
421	2935 Sayılı Kanun ile 285 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında KHK (Yürürlükten kaldırıldı)	13.4.1990	13.4.1990	20491 M
424	Şiddet Olaylarının Yaygınlaşması ve Kamu Düzeninin Ciddi Şekilde Bozulması Sebebine Dayalı Olağanüstü Halin Devamı Süresince Alınacak İlave Tedbirlere İlişkin KHK (Yürürlükten kaldırıldı)	9.5.1990	10.5.1990	20514
425	2935 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında KHK	9.5.1990	10.5.1990	20514
426	Olağanüstü Hal Bölge Valiliği İhdası Hakkında 285 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair KHK	18.5.1990	22.5.1990	20525
427	Olağanüstü Hal Kanunu'nda İki Ek Madde Eklenmesi Hakkında KHK	18.5.1990	23.5.1990	20526
428	Olağanüstü Hal Bölge Valiliği İhdası Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin 5'inci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesine Dair KHK	30.11.1990	28.12.1990	20739
430	Olağanüstü Hal Bölge Valiliği ve Olağanüstü Halin Devamı Süresince Alınacak İlave Tedbirler Hakkında KHK	15.12.1990	16.12.1990	20727
432	Olağanüstü Hal Bölge Valiliği İhdası Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin 5'inci Maddesinin Son Fıkrasının Değiştirilmesine Dair KHK	14.1.1991	13.2.1991	20785
481	Olağanüstü Hal Bölge Valiliği İhdası Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Bir Maddesinde Değişiklik Yapılmasına Dair KHK (Yürürlükten kaldırıldı)	4.3.1993	5.3.1993	21515

tazminat talep etme hakları saklıdır" hükmünü getirdi. Görüldüğü gibi, Anayasa'ya aykırılığı apaçık olan bu düzenlemeler yargı yolunu sınırlamakta, kapatmakta ve görevlileri koruyarak yurttaşların hak arama yollarını kapatmaktadır.

Anayasa Mahkemesi, 425 sayılı KHK'nın Olağanüstü Hal Kanunu'nda değişiklik yaparak yargı sınırlamasını genişlettiği hükümlerini iptal etti. Ancak, olağanüstü hal bölge valisinin 425 sayılı KHK'dan aldığı yetkiye dayanarak yaptığı işlemler aleyhine iptal davası açılamayacağına ilişkin hükmü, yetkisizlik nedeniyle, Anayasa'ya aykırılığını saptamasına rağmen, iptal etmedi.

430 sayılı KHK'da getirilen yargı sınırlaması da, Anayasa Mahkemesi'nce, yetkisizlik nedeniyle iptal edilmedi.

Olağanüstü Hal Uygulamaları

Türkiye'de olağanüstü hal, 12 Eylül askeri yönetimince ülkenin her yerinde ilan edilmiş olan sıkıyönetimin kaldırılmasının ardından ilan edildi. Bir ilde sıkıyönetim kaldırıldığında, genellikle hemen ardından olağanüstü hal ilan edildi. Sıkıyönetimin kaldırılmasının ardından olağanüstü halin ilan edilmediği il sayısı yalnızca 13'tür: Afyon, Bilecik, Bolu, Burdur, Kayseri, Kırklareli, Konya, Kütahya, Muğla, Muş, Nevşehir, Tekirdağ ve Yozgat. Bu 13 il, olağanüstü hal yönetimi altında hiç yaşamadı. Bunun dışında kalan tüm iller, 4 ay ile 108 ay (19 Kasım 1994 itibariyle) arasında değişen sürelerde olağanüstü hal yönetimiyle yönetildi.

Olağanüstü hal ilk kez 19 Mart 1984 tarihinde, Çanakkale, Kırşehir, Gümüşhane, Sinop, Isparta, Kastamonu, Çankırı ve Bitlis illerinde ilan edildi.

Olağanüstü hal, 23 ilde yalnızca 4 ay süreyle uygulandı: Adıyaman, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bitlis, Çanakkale, Denizli, Edirne, Erzincan, Erzurum, Eskişehir, Gaziantep, Giresun, Kastamonu, Manisa, Niğde, Sakarya, Samsun, Sinop, Tokat, Trabzon, Uşak ve Zonguldak.

TABLO 1
OLAĞANÜSTÜ HAL BÖLGE VALİLERİ

Hayri Kozakçıoğlu	14.7.1987-2.8.1991
Necati Çetinkaya	2.8.1991-19.1.1992
Ünal Erkan	29.11.1992-1.1.1995
Ahmet Kayhan (Vekaleten)	2.11.1995-12.4.1996
Necati Bilican	12.4.1996-

Hayri Kozakçıoğlu, Necati Çetinkaya ve Ünal Erkan, 24 Aralık 1995 seçimlerinde, DYP'den milletvekili seçildiler.

Türkiye'nin üç büyük kentinden Ankara ve İzmir 1 yıl 4 ay, İstanbul 3 yıl süreyle olağanüstü hal yönetimiyle yönetildi.

1994 yılında olağanüstü hal yönetiminin uygulandığı 10 ilde ise durum şöyle: Bitlis'te sıkıyönetim kaldırıldıktan sonra 4 ay süreyle uygulanan olağanüstü hal kaldırıldı ama 19 Mart 1993'te yeniden ilan edildi. Batman ve Şırnak, il olduklarından bu yana geçen 4 yılı olağanüstü hal yönetimi altında geçirdiler. Diyarbakır, Hakkari, Mardin ve Siirt 6 yıl 5 aydan beri, Bingöl ve Tunceli ise 7 yıl 9 aydan beri olağanüstü hal yönetimi ile yönetiliyorlar. Van, 6 yıl 9 aydan beri olağanüstü hali yaşıyor. Sürelerdeki bu farklılıklar, sıkıyönetimin farklı tarihlerde kaldırılmış olmasından kaynaklanıyor. Sonuçta, Bitlis dışında kalan iller, 12 Eylül 1980'den beri (bazıları 1978 ve 1979'dan beri) önce sıkıyönetim, ardından da olağanüstü hal yönetimi altında olmak üzere olağanüstü yönetimlerle yönetildiler. Bingöl'de sıkıyönetimin ilan edildiği 26 Aralık 1978 tarihinde ilkokula başlamış olan bir kişi 1995 yılına gelindiğinde 23 yaşındadır ve 16 yaşından beri olağan yönetim biçimiyle tanışmamıştır. Görüldüğü gibi, ülkenin bir bölümünde, olağanüstü yönetim biçimi olağan yönetim biçimine dönüştü.

Türkiye'de, Bakanlar Kurulu, 1 Mart 1994'ten beri her dört ayda bir olağanüstü hale ilişkin bir karar aldı: Olağanüstü hal ilan etti, kaldırdı ya da olağanüstü hali uzatma kararı aldı. Türkiye Büyük Millet Meclisi de her dört ayda bir bu kararları onayladı.

Olağanüstü hal ilanı ve uzatılması kararlarında, olağanüstü halin uygulanacağı bölge ve sürenin yanında, bu kararın gerekçesinin de yer alması gerekir. Bu iki bakımdan önemlidir: Birincisi, olağanüstü hal ilan edilmesini ya da ilan edilmiş bulunan olağanüstü halin uzatılmasını gerektiren somut durum kararda belirtilmelidir ki, ilgili yönetim bu somut durumu gidermeye uygun önlemleri alabilsin. İkincisi, gerekçe açık olarak belirtilmelidir ki uygulamanın kapsamı bilinsin, sınırlanması ya da askıya alınması gereken temel haklar ve özgürlükler belirlenebilsin ve yargı organı da alınan önlemlerin amaca uygunluğunu ve ölçülülüğünü denetleyebilsin.

Oysa, uygulamada, siyasal iktidarlar olağanüstü halin gerekçesini Anayasa'nın ilgili maddesine yollama yaparak en genel biçimde saptamayı yeğlemişlerdir.

Olağanüstü hal uygulamasında, sıkıyönetimin tersine, güvenlik güçleri sivil yönetime bağlı olarak görev yaparlar. Valiler, askeri birliklerden yardım isteyebilirler. Ancak, uygulamada, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, askeri birliklerin sivil görevlilerin emrinde çalışması konusunda sorunlarla karşılaşıldı.

Olağanüstü hal bölgesinde karşılaşılan hukuk dışı uygulamalar ise (yargısız infazlar, köylerin yakılması, vb.) bu maddenin kapsamına alınmadı.

Sinema

1980 sonrasında Türk sineması
TUĞRUL ERYILMAZ

Türk sinemasında Amerikan hâkimiyeti ve sonuçları
MEHMET AÇAR

Sinema yayınları ve sinema üzerine düşünmek
DOÇ. DR. KURTULUŞ KAYALI

☞ Kültür, Televizyon

1980 sonrasında Türk sineması

TUĞRUL ERYILMAZ

Yeşilçam'ın 1960 ve 1970'li yıllarda yaşadığı seyirci patlaması 1980'ler geldiğinde çoktan gerilerde kalmıştı. Aynı eğilim, istisnai birkaç film dışında,1990'lı yıllarda da sürdü. 1972 yılında tam tamına 299 film çevrilmişti. Sabırlı ve mütevazı sinema yazarı - araştırmacı Agâh Özgüç'ün *80.Yılında Türk Sineması* adlı kitabında yer alan rakamlara göre, bu sayı 1989'da 117, 1990'da 75, 1991'de 33, 1992'de 38 ve 1993'de ise 83 oldu. Ne var ki bu oldukça yanıltıcı olabilir. Örneğin 1993'ün 83 filminden ancak 11'i gösterime girme şansını yakalayabildi.

1980 sonrası sinemamızda göze çarpan kimi özellikler şöyle özetlenebilir:

80'li yılların başlarında sözü edilmeye başlanan "Değişen kadın imajı" filmleri sonraları iyice yerleşti. Özellikle 1984-90 arası ses getiren filmlerin ana teması genellikle "yeni kadın" tipi oldu. Muhterem Nur, Belgin Doruk tiplemeleri geçmişin karanlıklarında tamamen kayboldu. Türkan Şoray ile Hülya Koçyiğit değişime ayak uydurdular ve Müjde Ar, Hale Soygazi, Nur Sürer gibi "yeniler"in kervanına katıldılar. Artık sinemada, geçmişin tersine, bir kadın oyuncular hâkimiyeti açıkça vardı.Öncü sinyaller Müjde Ar'dan ve hemen ardından *Mine* ile Türkan Şoray'dan geldi. Ama bize göre esas bombayı kadın cinselliğine ilk dolaysız yaklaşımı ile Şerif Gören'in *Firar*'ı (1984) patlattı. *Susuz Yaz*'dan (1963) beri cinselliğini başarıyla öldüren Hülya Koçyiğit de yeniden doğdu.

Yine de dönemin simgesi kaçınılmaz olarak Müjde Ar oldu: *Gizli Duygular, Adı Vasfiye, Aaah Belinda, Dağınık Yatak, Asılacak Kadın,Teyzem*. Bu filmler, daha sonra, 1995 yılına girilirken Müjde Ar'ın adını ANAP'lı bir politikacı aracılığıyla pornoya karıştıracaktı ama Ar sinema tarihimizdeki yerini çoktan almıştı bile. 1993 yılında yaptığı *Yolcu* filmindeki kadın tiplemesiyle farklı görünüş ama aynı çizgi anlayışını sürdürdü. Ansiklopedinin bu maddesi yayına hazırlanırken Müjde Ar, Metin Kaçan'ın *Ağır Roman*'ını gerçekleştirmenin peşindeydi.

Türk sinemasının tartışmasız en büyük star'ı Türkan Şoray da kadın ağırlıklı filmlerin bir başka aranılan ismi oldu. 1987 yılında yaptığı Yusuf Kurçenli'nin *Gramafon Avrat*'ıyla, Şe-

Aaahh Belinda (1986), Yön: Atıf Yılmaz.

rif Gören'in *On Kadın*'ı bunun iyi örnekleriydiler. Şoray, 1994'te TV dizisi de denedi ancak *Anna Karenina* uyarlaması olan yapım beklenen sesi getirmedi. Şoray'ın 1996 yılı içinde yeni bir TV dizisine başlaması gündemdeydi.

1980 sonrasının yeni ve başarılı iki ismi ise Nur Sürer ve Zuhal Olcay oldular. Tiyatro kökenli Zuhal Olcay 1983 yılında Halit Refiğ'in *İhtiras Fırtınası* adlı filmiyle sinemaya geçti ve adını hemen Yeşilçam'ın ödül rekortmenleri arasına yazdırdı. Özellikle Ömer Kavur'un yönetmenliğinde oynadığı *Gizli Yüz*, Mahinur Ergun'un yönettiği *Medcezir Manzaraları*, Yavuz Özkan'la yaptığı *İki Kadın* ve *Bir Sonbahar Hikayesi* Olcay'ın sinemadaki yerini iyice sağlamlaştırdılar.

1979 yılında *Bereketli Topraklar Üzerinde* filmiyle yarı amatör bir biçimde sinemaya adım atan Nur Sürer'in, özellikle, sol eğilimli sinemaseverlerin gözdesi haline gelmesi uzun sürmedi. Zeki Ökten'le *Ses*, Atıf Yılmaz'la *Dul Bir Kadın*'ı yapan Sürer, En iyi yabancı film Oscar'ı kazanan *Umuda Yolculuk* ve *Uçurtmayı Vurmasınlar*'la hem eleştirmenler nezdinde hem de ticari olarak önemli başarılar kazandı. Nur Sürer'in de, tıpkı Türkan Şoray ve Zuhal Olcay gibi, sinemadaki başarısını televizyona tahvil etme girişimi beklenen başarıyı getirmedi.

.Nur Sürer'in bir başka özelliği de Halil Ergün ve Tarık Akan gibi toplumsal olaylara karşı gösterdiği duyarlılıkta belirginleşti.

1980'lerden itibaren sinemada önemli başarılar kazanan diğer kadın oyuncular şunlar oldu: Hale Soygazi, Şerif Sezer, Lale Mansur, Serap Aksoy, Şahika Tekand, Meral Oğuz, Hülya Avşar. Bunlardan Hale Soygazi, *Bir Yudum Sevgi* ve İrfan Tözüm'ün çektiği *Cazibe Hanımın Gündüz Düşleri* adlı kadın filmlerinde unutulmayacak

Zuğurt Ağa (1985), Yön: Nesli Çölgeçen.

kompozisyonlar çizdi. Güzel fiziğine ve zaman zaman iyi oyunculuğuna karşın Hülya Avşar sahne-plak dünyası arasında gidip gelerek tam bir film star'ı olamadı.

1980'lere kadar Bilge Olgaç ve oyuncu-yönetmen Türkan Şoray'la sınırlı olan kadın yönetmenler arasına Nisan Akman, Mahinur Ergun, Işıl Özgentürk, Seçkin Yaşar, Yeşim Ustaoğlu, Canan Gerede ve TRT kökenli Tomris Giritlioğlu ile Canan İçöz de katıldılar. Sinemaya 1962 yılında başlayan Bilge Olgaç'ı (*Kaşık Düşmanı, İpekçe, Gülüşan*) 1994 yılında üzücü bir kaza sonucu kaybettik.

Tabii bu arada erkek oyuncu ve yönetmenler de boş durmuyorlardı. Sungu Çapan'ın deyişiyle *Her Devrin Adamı* Atıf Yılmaz bu özelliğinden bir gram yitirmeden ön sıradaki yerini hep korudu. Türkan Şoray, Müjde Ar ve Hale Soygazi gibi kadın oyuncular en iyi filmlerini Atıf Yılmaz'la yaptılar. Atıf Yılmaz daha genç yönetmenlere taş çıkartan bir üretkenlikle geçirdiği bu dönemde *Adı Vasfiye*, *Aaah Belinda* ve *Hayallerim, Aşkım ve Sen* gibi filmlere imza attı. *Hayallerim, Aşkım ve Sen*'deki (1987) Türkan Şoray'ın kendi parodisi belki de bu tür filmlerin öncüsü ve ikisi de gişe rekoru kıracak filmlerin habercisi oldu: *Arabesk* (1988) ve *Amerikalı* (1993). Ertem Eğilmez *Arabesk*'i yaptıktan bir yıl sonra aramızdan ayrıldı.

Sürü ve *Düşman* filmleriyle en önemli yönetmenler arasında başa güreşen Zeki Ökten 80'lerde dört önemli filmle yetindi: *Faize Hücum* (1982), *Pehlivan* (1984), *Ses* (1986), ve *Düttürü Dünya* (1988).

Zeki Ökten'in Kemal Sunal'la televizyon için yaptığı dizi ise umulan ilgiyi görmedi.

Yılmaz Güney'le yakın işbirliği olan diğer yönetmen Şerif Gören de 80 ortalarında *Firar* ve *Kurbağalar* gibi çok önemli iki kadın filmine imza attı. 1988'de Kemal Sunal'ın başrolünü oynadığı *Polizei* filmiyle düzeyli bir komedi kotardı. 1993'te yönettiği Hollywood parodisi *Amerikalı* ile meslek yaşamının en parlak ticari başarısını gerçekleştirdi. Ama bu Gören'in filmografisine fazla bir şey katmadı.

1990'h yılların en flaş yönetmeni ise Yavuz Özkan oldu. Sinemaya 1970 ortalarında giren Özkan, *İki Kadın*

(1992), *Bir Sonbahar Hikayesi* (1993) ve *Yengeç Sepeti* (1994) filmleriyle hem eleştirmenler tarafından yere göğe konamadı hem de hatırı sayılır gişe başarısı kazandı. 1995'te yaptığı *Bir Kadının Anatomisi* ise eleştirmenlerce pek başarılı bulunmadı.

Türkiye'nin belki de en kişisel sinema dilini kullanan yönetmeni Ömer Kavur 1982'de *Göl*'le başlayan farklılığını *Amansız Yol* (1985), *Anayurt Oteli* (1986), *Gece Yolculuğu* (1987) ve Orhan Pamuk'tan esinlendiği *Gizli Yüz*'le (1990) sürdürdü.

80'li yıllarda veya eşiğinde yönetmenliğe başlayan ve iddialı filmlerle işlerini sürdüren diğer yönetmenlerimiz, Erden Kıral, Ali Özgentürk, Başar Sabuncu,Yusuf Kurçenli, İrfan Tözüm Nesli Çölgeçen, Sinan Çetin, Yavuz Turgul, Ümit Elçi ve Kutluğ Ataman oldular. Keyifli sürprizler ise Fehmi Yaşar (*Camdan Kalp*) ve *Herşeye Rağmen*'le Orhan Oğuz ve *Yalancı* ile Osman Sınav, *C Blok*'la Zeki Demirkubuz'du.

1995 yılında gösterime giren ve 10 ünlü yönetmenimizin katkıda bulunduğu iki ayrı film eleştirmenler ve izleyici tarafından pek coşkuyla karşılanmadı.

1996'nın en gürültü koparan filmi *İstanbul Kanatlarımın Altında* oldu. Mustafa Altıoklar'ın mütevazı filmi "IV. Murat eşcinsel miydi?" gürültüsü içinde sinemasal olmaktan çok "ideolojik" tartışıldı. Ama son yılların en çok gişe yapan filmlerinden (yerli-yabancı) oldu.

Erkek oyuncularımıza gelince televizyonda oynayan filmlerin tartışmasız kahramanı Kemal Sunal, sinemanınki ise Şener Şen oldu. Kemal Sunal'ın filmlerinin daha doğrusu eski filmlerinin televizyondaki başarısı, buna karşılık TV dizilerindeki başarısızlığı herhangi bir Batı ülkesinde herhalde birden fazla araştırmanın konusu olurdu.

1990'larla beraber 50 yaşın üstüne çıkan Şener Şen ise, pek moda bir deyişle, geç gelen şöhretin keyfini çıkarmaya devam ediyor. Yeşilçam'ın en çok iş yapan iki filminin *Arabesk* (1989) ve *Amerikalı* (1993) başrollerinde Şener Şen'in olmasının büyük katkısı vardı, veya en azından, bu bir rastlantı değildi. Şener Şen, *Züğürt Ağa, Selamsız Bandosu, Muhsin Bey* ve *Gölge Oyunu* gibi nitelikli filmlerle sinema severlerin yanısıra eleştirmenlerden de övgüler aldı.

1970'den bu yana Türk sinemasının erkek starlığı için başa güreşen çok sevilen iki oyuncu, Kadir İnanır ve Tarık Akan, son 10 yılı çok rahat geçirmediler. Türkan Şoray gibi onlar da sinemanın genel krizinden nasiplerini aldılar. Buna rağmen Kadir İnanır en iyi oyunlarını 80'den sonra verdi: *Bir Yudum Sevgi, Yılanların Öcü, Karı-*

Mavi Sürgün (1992), Yön: Erden Kıral.

Uçurtmayı Vurmasınlar (1989), Yön: Tunç Başaran.

lar Koğuşu. 1984'te kazanması beklenen Altın Portakal'ını 1986 Antalya'da *Yılanların Öcü*'ndeki yorumuyla aldı. 1991'de *Ah Gardaşım* filmiyle yönetmenliğe soyunan Kadir İnanır kısa bir süre içinde oyunculuğu bırakabileceğini söyledi. Kadir İnanır son olarak (1996) bir televizyon kanalı için "Böyle Gitmez" adlı haber programını yaptı.

Ödül açısından Kadir İnanır'dan daha şanslı olan Tarık Akan, çizgisini *Kan* (1985), *Ses* (1986) ve *Karartma Geceleri* (1991) gibi filmlerle sürdürdü. Onun TV dizisi denemesi de, -bu da ayrı bir araştırma konusu- Türkan Şoray, Kemal Sunal ve Kadir İnanır gibi pek başarılı olmadı.

Sinemaya 80 öncesi başlayan iki önemli oyuncu, Halil Ergün ve Aytaç Arman, son yıllarda yalnızca iddialı filmlerde oynamaya çalışarak yerlerini sağlamlaştırdılar. Arman özellikle *Av Zamanı* ve *Gece Yolculuğu*'nda Ergün ise *Yolcu*'da unutulmaz karakterler çizdiler. Ümit Elçi'nin yönetmenliğinde çevirdiği *Böcek* filmiyle o yılın bütün önemli en iyi erkek oyuncu ödüllerini topladı

Karartma Geceleri (1990), Yön.: Yusuf Kurçenli.

Faize Hücum (1982), Yön.: Zeki Ökten.

Son yıllarda sinemaya giren erkek oyuncular arasında geçirdiği ağır krizden sonra uzunca bir süre iyileşme savaşı veren ancak sonunda yenilen Yılmaz Zafer ve Fikret Kuşkan, Haluk Bilginer ve Mehmet Aslantuğ sayılabilir.

Bu arada Yeşilçam çok zamansız kayıplar da verdi. Bilge Olgaç'tan başka Yavuzer Çetinkaya ve Yaman Okay en verimli yaşlarında aramızdan ayrıldılar.

1991 yılında yapılan ve meslek kuruluşları, ilgili bölüm üniversite öğretim üyeleri ve sinema yazarlarının katıldığı Sinema Tarihinin En İyi 10 Türk Filmi yarışması ise şöyle bir sonuç verdi (alfabetik sırayla):

Adı Vasfiye	ATIF YILMAZ
Anayurt Oteli	ÖMER KAVUR
Gelin	LÜTFÜ AKAD
Hakkari'de Bir Mevsim	ERDEN KIRAL
Muhsin Bey	YAVUZ TURGUL
Susuz Yaz	METİN ERKSAN
Sürü	ZEKİ ÖKTEN
Uçurtmayı Vurmasınlar	TUNÇ BAŞARAN
Umut	YILMAZ GÜNEY
Yol	ŞERİF GÖREN

Kolaylıkla gözlenebileceği gibi filmlerin ezici çoğunluğu 80 sonrası filmlerdi. Türkiye'de çevrilen nitelikli filmlere imza atmış Halit Refiğ ve Memduh Ün gibi isimler daha önceleri kolaylıkla girdikleri En İyi 10 listesindeki yerlerini kaybetmişlerdi. Tabii Yeşilçam'ın 1970 öncesi yüz aklarından *Üç Arkadaş* (Ün) ve *Hudutların Kanunu* (Akad) gibi filmlerin listede olmaması belki de herşeyde olduğu gibi sinemada da belleksizlik veya güncellikle açıklanabilirdi.

Altın Portakal ve İstanbul Film Festivali Ulusal Yarışma Ödülleri

Antalya Altın Portakal Film Festivali Ödülleri

1985

En iyi Film: Dul Bir Kadın (Atıf Yılmaz), *En iyi Yönetmen:* Sinan Çetin (Bir Yudum Sevgi), *En iyi Erkek Oyuncu:* Hakan Balamir (14 Numara), *En iyi Kadın Oyuncu:* Zuhal Olcay (Amansız Yol), *En iyi Yardımcı Erkek Oyuncu:* Engin İnal (Bir Kadın, Bir Hayat), *En iyi Senaryo:* Muammer Özer, *En iyi Müzik:* Tarık Öcal, *En iyi Görüntü:* Orhan Oğuz

1986

En iyi Film: Aaahh Belinda (Atıf Yılmaz), *En iyi Yönetmen:* Atıf Yılmaz (Aaahh Belinda), *En iyi Erkek Oyuncu:* Kadir İnanır (Yılanların Öcü), *En iyi Kadın Oyuncu:* Müjde Ar (Aahh Belinda, Adı Vasfiye), *En iyi Yardımcı Erkek Oyuncu:* Erdal Özyağcılar (Yılanların Öcü), *En iyi Yardımcı Kadın Oyuncu:* Füsun Demirel (Züğürt Ağa), *En iyi Senaryo:* Yavuz Turgul, *En iyi Müzik:* Atilla Özdemiroğlu, *En iyi Görüntü:* Aytekin Çakmakçı

1987

En iyi Film: Muhsin Bey (Yavuz Turgul), *En iyi Yönetmen:* Ömer Kavur (Anayurt Oteli), *En iyi Erkek Oyuncu:* Şener Şen (Muhsin Bey), *En iyi Kadın Oyuncu:* Türkan Şoray (Hayallerim, Aşkım ve Sen), *En iyi Yardımcı Erkek Oyuncu:* Uğur Yücel (Muhsin Bey), *En iyi Yardımcı Kadın Oyuncu:* Hümeyra (Asiye Nasıl Kurtulur), *En iyi Senaryo:* Yavuz Turgul, *En iyi Müzik:* Atilla Özdemiroğlu, *En iyi Görüntü:* Çetin Tunca

1988

En iyi Film: Gece Yolculuğu (Ömer Kavur), *En iyi Yönetmen:* Ömer Kavur (Gece Yolculuğu), *En iyi Erkek Oyuncu:* Aytaç Arman (Gece Yolculuğu), *En iyi Kadın Oyuncu:* Gülşen Bubikoğlu (Kurtar Beni), *En iyi Yardımcı Erkek Oyuncu:* Tanju Gürsu (Kurtar Beni), *En iyi Yardımcı Kadın Oyuncu:* Fatoş Sezer (Kurtar Beni), *En iyi Müzik:* Atilla Özdemiroğlu, *En iyi Görüntü:* Salih Dikişçi

1989

En iyi Film: Uçurtmayı Vurmasınlar (Tunç Başaran), *En iyi Yönetmen:* Halit Refiğ (Hanım), *En iyi Erkek Oyuncu:* Tarık Akan (Üçüncü Göz), *En iyi Kadın Oyuncu:* Nur Sürer (Uçurtmayı Vurmasınlar), *En iyi Yardımcı Erkek Oyuncu:* Menderes Samancılar (Sis), *En iyi Yardımcı Kadın Oyuncu:* Meral Oğuz, *En iyi Senaryo:* Feride Çiçekoğlu, *En iyi Görüntü:* Erdal Kahraman

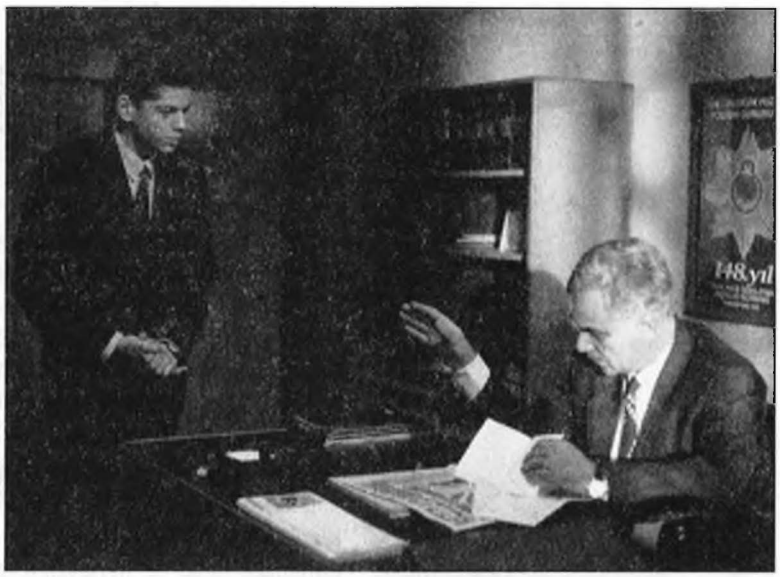
1990

En iyi Film: Karılar Koğuşu (Halit Refiğ), *En iyi Yönetmen:* Halit Refiğ (Karılar Koğuşu) ve Yusuf Kurçenli (Karartma Geceleri), *En iyi Erkek Oyuncu:* Tarık Akan (Karartma Geceleri), *En iyi Kadın Oyuncu:* Hülya Koçyiğit (Karılar Koğuşu), *En iyi Yardımcı Erkek Oyuncu:* Tuncer Necmioğlu (Karılar Koğuşu), *En iyi Yardımcı Kadın Oyuncu:* Ayşegül Ünsal (Karılar Koğuşu), *En iyi Senaryo:* Süheyla Acar Kalyoncu, *En iyi Müzik:* Atilla Özdemiroğlu, *En iyi Görüntü:* Ertunç Şenkay

1991

En iyi Film: Gizli Yüz (Ömer Kavur), *En iyi Yönetmen:* Yavuz Özkan (Ateş Üstünde Yürümek), *En iyi Erkek Oyuncu:* Ekrem Bora (Soğuktu ve Yağmur Çiseliyordu) ve Fikret Kuşkan (Gizli Yüz), *En iyi Kadın Oyuncu:* Sumru Yavrucuk (Seni Seviyorum Rosa), *En iyi Yardımcı Erkek Oyuncu:* Hayati Hamzaoğlu (Tatar Ramazan), *En iyi Yardımcı Kadın Oyuncu:* Gülsen Tuncer (Soğuktu ve Yağmur Çiseliyordu), *En iyi Senaryo:* Orhan Pamuk, *En iyi*

→

Böcek (1995), Yön.: Ümit Elçi.

ABC ARŞİVİ

Seni Seviyorum Rosa (1991), Yön.: Işıl Özgentürk.

Müzik: Cahit Berkay, *En İyi Görüntü:* Ertunç Şenkay

1992

En İyi Film: Cazibe Hanımın Gündüz Düşleri (İrfan Tözüm), *En İyi Yönetmen:* Tunç Okan (Fikrimin İnce Gülü), *En İyi Erkek Oyuncu:* Mehmet Aslantuğ (Kapıları Açmak), *En İyi Kadın Oyuncu:* Lale Mansur (Düş Gezginleri), *En İyi Yardımcı Erkek Oyuncu:* Tuncer Necmioğlu (Yağmur Beklerken), *En İyi Yardımcı Kadın Oyuncu:* Serap Aksoy (İki Kadın), *En İyi Senaryo:* Macit Koper, En İyi Görüntü: Uğur İçbak

1993

En İyi Film: Mavi Sürgün (Erden Kıral), *En İyi Yönetmen:* Erden Kıral (Mavi Sürgün), *En İyi Erkek Oyuncu:* Mehmet Aslantuğ (Yalancı), *En İyi Kadın Oyuncu:* Müjde Ar (Yolcu), *En İyi Yardımcı Erkek Oyuncu:* Fikret Hakan (Yalancı), *En İyi Yardımcı Kadın Oyuncu:* Demet Akbağ (Tersine Dünya), *En İyi Senaryo:* Yavuz Turgul, *En İyi Müzik:* Can Akgüler, *En İyi Görüntü:* Vilko Flaç

1994

En İyi Film: Yengeç Sepeti (Yavuz Özkan), *En İyi Yönetmen:* Yavuz Özkan (Yengeç Sepeti), *En İyi Erkek Oyuncu:* Sadri Alışık ve Mehmet Aslantuğ (Yengeç Sepeti), *En İyi Kadın Oyuncu:* Türkan Şoray (Bir Aşk Uğruna), *En İyi Yardımcı Erkek Oyuncu:* Tuncel Kurtiz (Bir Aşk Uğruna), *En İyi Yardımcı Kadın Oyuncu:* Derya Alabora (Yengeç Sepeti), *En İyi Senaryo:* Nuray Oğuz, *En İyi Müzik:* Serdar Kalafatoğlu, *En İyi Görüntü:* Uğur İçbak

1995

En İyi Film: Böcek (Ümit Elçi), *En İyi Yönetmen:* Canan Gerede (Aşk Ölümden Soğuktur), *En İyi Kadın Oyuncu:* Zuhal Gencer (Sekizinci Saat), *En İyi Erkek Oyuncu:* Halil Ergün (Böcek), *En İyi Yardımcı Erkek Oyuncu:* Mustafa Avkıran (Sokaktaki Adam), *En İyi Yardımcı Kadın Oyuncu:* Tomris Oğuzalp (Gerilla), *En İyi Senaryo:* Aykut Tankuter - Artun Yeres, *En İyi Müzik:* Mazlum Çimen, *En İyi Görüntü:* Jurges Jurges

Uluslararası İstanbul Film Festivali Ulusal Yarışma Bölümü Eczacıbaşı Vakfı Ödülleri

1985

Bir Yudum Sevgi (Atıf Yılmaz)

1986

Adı Vasfiye (Atıf Yılmaz), Züğürt Ağa (Nesli Çölgeçen), Amansız Yol (Ömer Kavur)

1987

Anayurt Oteli (Ömer Kavur)

1988

Biri ve Diğerleri (Tunç Başaran)

1989

Uçurtmayı Vurmasınlar (Tunç Başaran)

1990

Karartma Geceleri (Yusuf Kurçenli)

1991

Camdan Kalp (Fehmi Yaşar)

1992

En İyi Film: Gizli Yüz (Ömer Kavur), *En İyi Yönetmen:* Ömer Kavur

1993

En İyi Film: İki Kadın (Yavuz Özkan), *En İyi Yönetmen:* Yavuz Özkan (İki Kadın)

1994

En İyi Film: Bir Sonbahar Hikayesi (Yavuz Özkan), *En İyi Yönetmen:* Yusuf Kurçenli (Çözülmeler), Yavuz Özkan (Bir Sonbahar Hikayesi)

1995

En İyi Film: İz (Yeşim Ustaoğlu), *En İyi Yönetmen:* Tunca Yönder (Bir Aşk Uğruna)

Türk sinemasında Amerikan hâkimiyeti

MEHMET AÇAR

Son 6 yıl, en çok iş yapan filmin 800 bin seyirciyi çok zor geçtiği bir ülkede faaliyette bulunan yabancı şirketler için muhtelif deneylerle geçti. Sinema salonlarının teknik donanımlarıyla yakından ilgilendiler, havalandırma tertibatından koltuklara kadar çalıştıkları sinemalara gayri resmi bazı yükümlülükler getirdiler. Bu salonları destekleddiler ve özellikle beşyıldızlı oteller ve alışveriş merkezlerinde açılan sinema salonlarına da önayak oldular.

Başlangıçtan beri uyguladıkları bir strateji gereği, sinema salonu işletmeciliğine gitmemeyi tercih ettiler ama işletmecileri profesyonelce kontrol etmeyi ve onları kendilerine mahkûm etmeyi de ihmal etmediler. Ama bu mahkûmiyet, İstanbul'daki birçok sinema salonu için keyifli ve kârlı bir mahkûmiyet halinde. Bugün (1996) Türkiye'de UIP, Warner Bros ve Özen Film (yabancılarla rekabet edebilen tek yerli dağıtım şirketi) ile çalışmayan bir sinema için ayakta kalmak artık çok zor.

Sinema salonlarını kontrol eden UIP ile Warner Bros, birçok yerli dağıtım şirketinin satın aldığı filmlerin dağıtım ve işletmesini de üstlenmeye başladı. Örneğin 94-95 sezonunda Film Pop'un satın aldığı *Küçük Buda* ve *Ucuz Roman* gibi filmlerin dağıtımı bizzat Warner Bros tarafından yapıldı. Umut Sanat ile UIP arasında da bazen buna benzer ilişkiler görüldü. Böylece Warner Bros ve UIP, Türkiye'nin belli başlı kentlerinde birçok sinema zincirine sahip olan yerli ithalatçı Özen Film'e karşı, ellerindeki filmleri gösterecek sinema salonu bulamayan küçük yerli film ithalatçılarını da desteklemiş oldu.

Türk sineması üzerindeki etkileri

Meselenin en can alıcı sorusu, yani Amerikalıların Türk sineması üzerindeki etkilerine gelince... Bu konuya girmeden önce belirtilmesi gereken çok önemli bir nokta var. 1995 itibariyle yazılan bu yazı, son 6 yılın (1989-1995) elde olan verileri üzerine yazılıyor, dolayısıyla nihai tespitler için gerçekten erken bir dönem.

Her şeyden önce objektif bir gerçeklik var. Amerikan sinemasının etkisi altında gerileyen Türk sineması bugün, bütün Avrupa ülkeleriyle aynı kaderi paylaşıyor. Bu da, Türk sinemasını dünya genelinde Avrupa merkezli önemli bir ittifakın doğal parçası haline getiriyor. Böyle bir ittifakın içinde olmak Türk sineması için hiç de küçümsenmeyecek bir avantaj. İttifakın adı malum: Eurimages. Avrupa sinemasını desteklemek amacıyla kurulan ve üye ülkelerin hükümetlerinden gelen aidatlarla yaşayan bir kuruluş. Belli başlı tek bir amacı var. Bir Avrupa sineması kimliği oluşturabilmek ve Avrupa'nın Hollywood'a karşı direnişinde yapım ve dağıtım gibi iki temel konuda maddi yardım sağlamak. Eurimages, şu ana kadar birçok Türk filmine maddi destek sağladı, ayrıca belirli bir oranda Avrupa filmi gösteren sinema salonlarına da son derece uygun koşullarda krediler verdi.

Bu arada, Kültür Bakanlığı da 5 Nisan krizine kadar yerli film üreticilerine maddi destek vermeyi aralıksız olarak sürdürdü ve birçok filmin yapımında birinci derecede mali yapımcı işlevini üstlendi. Özel televizyonlar da birçok yerli filmin yapımına birinci ya da ikinci derecede mali yapımcı olarak katıldı.

Dolayısıyla 5 Nisan'a kadar Türk sinemasına üç ayrı koldan (Eurimages, Kültür Bakanlığı ve özel televizyonlar) düzenli olarak para akmaya devam etti. Öyle ki, bir ara Yeşilçam'da kendi parasıyla film çeken bir tek yapımcı bile kalmadı ama sektör bu basit gerçeği kendi dışına hiç çıkarmadı. Meselelerin ekonomik bo-

ABC ARŞİVİ

Barış Pirhasan'ın Küçük Balıklar Üzerine Bir Masal *adlı filmi mali zorluklar nedeniyle yarıda kalmış hatta mahkemelik olmuşken Warner Bros'un filme mali destek sağlayıp "Warner Bros Türkiye" adıyla dağıtması Amerikan şirketlerine karşı şiddetli eleştirilerin dozunu bir nebze hafifletmişti.*

yutundan çok duygusal tarafıyla ilgilenen ve Türk sinemasına acımak gibi bir misyonu gönüllüce benimsemiş basının da etkisiyle, Türk sinemasında kendi parasıyla film çeken çok az yapımcı kaldığı gerçeği tümüyle örtbas edildi. Hatta tam aksi bir tutumla, "Türk sineması ölüyor", "kültürel kimliğimiz yokoluyor" iddiasındaydılar. Oysa, ünlü yönetmenler istedikleri proje için fazla zorlanmadan para buluyor ve teknik kalitesi yüksek filmler yapabiliyordu. Üstelik birçok film, daha vizyona bile çıkmadan üç ayrı kanaldan gelen paralarla küçük kârlar bile elde ediyordu. Fakat tüm bunlara rağmen yerli filmler, birkaç istisna hariç sinema salonlarında gösterime girdiğinde seyirci bulamıyordu.

Türk filmlerinin gösterime girecek salon bulamadığı iddiaları da aslında tam anlamıyla geçerli değil. Son altı yılda –Amerikan filmleriyle karşılaştırıldığında son derece küçük bir oranda bile olsa (200 civarındaki yabancı filme karşı yılda ortalama 10 yerli film)– gösterime giren filmler gişede umduklarını bulamadılar. Bu başarısızlıkta, filmlerin promosyonlarının çok zayıf olması da şüphesiz önemli bir etkendi.

Son altı yılda sinema salonlarını belirli oranlarda yerli film göstermeye mecbur eden bazı yasalar da çıkarılmaya çalışıldı. İşletmeci ve dağıtımcıların baskılarıyla bu yasalar yürürlüğe konamadı. Kaldı ki, bir yıl içinde sinema salonlarında gösterime girecek türden (35 mm formatında) topu topu 25 filmin çekilebildiği bir ülkede böyle bir yasanın pek bir anlamı olmayacağı da açıktı.

Bütün bu süreç içinde Yeşilçam'ın talepleri devletten, özel televizyonlar ve sponsorlardan daha fazla maddi yardım talep etmenin ötesine geçmedi. Örneğin, film yapımı için düşük faizli kredi taleplerini kimse gündeme getirmedi; teknik altyapı (laboratuvar, çekim ekipmanı ve stüdyo), promosyon ve dağıtım (yerli filmleri tüm dünyada dağıtmaya, pazarlamaya, festivallerde tanıtmaya yönelik bir kurum) konuları da ciddi olarak ele alınmadı.

Bütün bu ayrıntılar, hatta estetik-artistik problemler bir yana, son yıllarda Türk sinemasının en temeldeki ekonomik meselesi de hiç konuşulmadı. Türk sinemasının asıl eksikliğini çektiği şey, tıpkı yurtdışında olduğu gibi yatırdığı sermayesinin geri döneceğini bilen mali yapımcılardı. Bu konu üzerine nedense hiç gidilmedi. Tam aksi bir tutumla, Türk sineması devlet, sponsorlar, Eurimages ve özel televizyonlar tarafından korunması gereken bir kültürel kurum olarak sunuldu. Seyircisinin yüzde 99'unun yabancı film seyretmeyi tercih ettiği bir ülkede rekabet şansını tümüyle yitirmiş bir sektörün devletten ulusal kültür adına korunma talep etmesi şüphesiz olağan bir durum. Ama uzun vadeli hesapları bir yana bırakıp herkesin kısa vadede kendini kurtarmaya çalışması pek de olağan değil. Devletin ve diğer kurumların kendilerine sunduğu imkânları sadece ve sadece film çekmeyi sürdürmek için isteyen yapımcı-yönetmenlerin türemesi ilk bakışta normal bir gelişme gibi gözüküyor. Ama bu hesaba göre, varolan destekleme politikasının tekaüt olana kadar istediği filmi zarar etmeden çekme şansına sahip bir yapımcı-yönetmenler kuşağını ortaya çıkartması da şiddetle muhtemeldi. Kaldı ki 5 Nisan krizine kadar ortaya çıkan tablo da pek farklı değildi.

1995'in ikinci yarısına doğru, ciddi bir mali sıkıntı baş gösterince yerli film sektörünün belli başlı, prestijli 10 yönetmeni biraraya gelip Türk Sineması Vakfı'nı kurdular. Bu, kâğıt üzerinde son yıllardaki en anlamlı ve önemli çabalardan biri. 1995 yılında, *Bay E., İstanbul Kanatlarımın Altında* gibi yerli filmlerin sinema salonlarından gelecek geliri hedefleyerek proje-

lendirilmesi de öyle... Çünkü bu filmlerde mali yapımcı sermayesi de kullanıldı. Türk Sinema Vakfı'nın da uzun vadeli amacının bağımsız bir sermaye havuzu oluşturmak olduğu düşünülürse, son bir yılın bazı küçük ama olumlu gelişmelere sahne olduğunu söyleyebiliriz.

Şüphesiz bütün bunlar kendi başlarına bir deney. Gelecek yıllar bir Türk filminin kendi ayakları üzerinde durarak para kazanıp kazanmayacağı sorusuna cevap aramakla geçecek. Amerikalıların yoğun hakimiyeti altında cereyan eden bir dünya sineması konjonktüründe bu cevabın kısa sürede bulunması muhtemel değil. Ama en azından, bir Türk filminin seyirci sayısını 10 ile 50 bin arasındaki bir rakama çekmek gibi hedefler koyup, bunun için ciddi çalışmalar yapmak mümkün. Bunun için de, her şeyden önce sermayenin Türk sinema sektörüne akması gerekiyor. Öte yandan sermaye Türk sinemasına konulmadığı müddetçe de sermayenin çekilmesi imkansız.

Amerikalı yapımcıların faaliyete geçmesinin altıncı yılında ilk andaki tahminler 90'ların ortalarına gelindiğinde gerçek çıkmadı. Yani, Türk sineması ölmez. Ama varlığını zar zor sürdüren Türk sinemasının ne seyircileri, ne de kendi çalışanlarını tatmin etmediği de sıkça telaffuz ediliyor.

Amerikalı dağıtımcıların yalnız Türk sineması üzerinde değil, ABD hariç tüm dünya sineması üzerinde sallanan bir kılıç olduğu tartışılmaz bir gerçek. Ama Avrupa, Hollywood'a karşı ciddi bir savaş veriyor ve ayakta kalmaya çalışıyor.

1989 sonbaharında, yani yabancı dağıtım şirketlerinin Türkiye'de serbestçe faaliyete geçmesinin kesinleşmesinden hemen sonra, Türk sinemasındaki film üretiminin neredeyse durma noktasına geldiği bir sırada, sinema çevrelerinde yoğun bir tartışma

ABC ARŞİVİ

Şerif Gören'in 1993 tarihli Amerikalı *filmi o yıl 354 bin'lik bir seyirci toplamına ulaşarak yabancıların dikkatini Türk seyircisinin beğenilerine çekmişti.*

ortamı başlamıştı. Tartışmanın bir cephesi içinde kabaca üçe ayrılıyordu. Sol aydınların başını çektiği bir grup, dikkatleri ABD'nin kültürel emperyalizmine çekmeye çalışıyor ve bunda da epey başarılı oluyordu. Onat Kutlar, Yavuzer Çetinkaya gibi bugün aramızda olmayan sinema yazarları, düzenlenen panellerde, seminerlerde sürekli bu konuya dikkat çekiyor ve yasanın Türk sinemasının ölümü anlamına geldiğini vurguluyorlardı. Yeşilçam ise tartışmaya gazetelerin kültür-sanat sayfalarından çok magazin sayfalarındaki dramatik açıklamalarla katılmayı tercih ediyor, Amerikalıları Türkiye'ye davet eden devletin politikalarını sert biçimde eleştirmekten kaçıyor ve duygu sömürüsü ağırlıklı bir protesto yapmaya çalışıyordu. Bu tavrın altında, Kültür Bakanlığı'nın Türk sinemasına verdiği maddi desteği elden kaçırmamak gibi bir korkunun olduğu söylenebilir. Karşı cephenin üçüncü grubunda ise daha bağımsız hareket etmeye çalışan yerli film ithalatçıları vardı. Onlar da yıllardır hâkim oldukları bir pazara girecek yabancı rakiplerine karşı ellerinden geldiğince karşı durmaya çalışıyorlardı. Ama sesleri hayli kısık çıkıyordu çünkü kimse onları fazla önemsemiyordu.

Amerikalılar tartışmaları nasıl durdurdu?

Bu üç grubun ortak bir tavrı yoktu ama son tahlilde aynı şeyi söylüyorlardı: Bu yasa Türk sinemasını batıracak. Karşı taraf, yani Türkiye'ye gelen yabancı dağıtım şirketleri UIP ve Warner Bros ise, genel olarak susmayı tercih etti. O zamanki suskunluklarında özellikle Yeşilçam'a yönelik barışçı bir tavır vardı. Belki de dışardan gelen bir talimatla son derece soğukkanlı bir tavır içindeydiler. Saldırılara sadece kendilerine söz hakkı tanındığında cevap veriyorlar ve özellikle Türk sinemasına yapacakları katkılara dair hiçbir söz vermemeye dikkat ediyorlardı.

Karşı cephenin yoğun saldırıları fazla uzun vadeli olamadı. Warner Bros, Barış Pirhasan'm çekimleri yarıda kalan ilk filmi *Küçük Balıklar*'ı icradan kurtardı ve gerekli maddi desteği verip filmin bitmesini sağladı. Bununla da kalmayıp *Küçük Balıklar*'ı etkin bir promosyonla sinema salonlarına Warner Bros Türkiye imzasıyla dağıttı. Bir Amerikalı şirketin genç bir Türk sinemacısının hiç de ticari sayılamayacak filmine verdiği bu destek, herkesi şaşırtmış ve daha da önemlisi tartışmaların hızını bir anda bıçak gibi kesmişti. Bitmesi bile şüpheli olan bir filmin yoğun bir reklam kampanyasıyla Emek gibi önemli sinemalarda bizzat Warner Bros eliyle gösterilmesi, belki de bu tartışmalara basit ama hayli etkin bir cevap niteliği taşıyordu ya da uzun vadeli bir stratejinin bir parçasıydı. Bir sonraki yıl, bu kez UIP, ticari şansı *Küçük Balıklar*'dan da az olan, bir anlatım de-

nemesi sayılabilecek *Seni Seviyorum Rosa*'nın dağıtımını üstlenecekti. UIP ve Warner Bros, pek de parlak sonuçlar alamasalar bile ileriki yıllarda da bazı Türk filmlerinin dağıtımını yapmaya devam ettiler. Ama *Küçük Balıklar* ve *Seni Seviyorum Rosa* gibi ticari şansı az olan filmlere bir daha hiç el sürmediler.

Geçtiğimiz altı yıl içinde Warner Bros ve UIP, karşı cephenin başlangıçta en çok savunduğu tezlerden biri olan "Türkiye'yi üçüncü sınıf film çöplüğü yapacaklar" tezini de açık bir şekilde çürüttü. Tam aksine, gelmeleriyle birlikte Türkiye'nin –sadece ABD menşeili filmler bağlamında da olsa– sinema hayatını baştan sona değiştirip, İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa, Adana, Mersin gibi metropolleri Batı'yla aynı anda gösterilen en yeni ve popüler filmlerle doldurdular.

Bugün Amerikan sinemasına kökten karşı olanlar dışında hiç kimse Türkiye'nin sinema hayatındaki bu canlanmanın yararını artık inkâr edemiyor.

1989 öncesi: Minimum film maksimum kâr

1989'dan önce yurtdışında popüler olan, festivallerde ödüller kazanan Oscarlı filmlerin Türkiye'deki salonlara gelmesi en az bir yılı, bazen de dört beş yılı bulurdu. Çünkü o zamanlar, faaliyette bulunan yerli dağıtım şirketleri Oscar almış bir filmi Türkiye'ye getirmek için ucuzlamasını beklerdi. Dünya sinemalarını dolaşmış, kâr-zarar defterlerini kapatmış filmlerin ucuz ve kötü kopyaları (filmlerdeki soluk renkleri, beyaz çizgileri, yıpranmış jenerikleri ve kopuk sahneleri hatırlayın) en az bir yıl sonra Türkiye'ye gelirdi. Yeni dağıtım şirketleri bu ucuz kopyaları bazen filmin Avrupa haklarını almış bir şirketten, çoğunlukla da İtalyanlar'dan alırlardı. (70'li yıllarda sinemaya gidenlerin alıştığı o İtalyanca afişli Hollywood filmlerinin sırrı da budur.)

Yerli dağıtım şirketlerinin ucuza getirdikleri bu kötü kopyalar, kentin iyi film göstermek isteyen prestijli sinema salonlarında bazen haftalarca gösterimde kalırdı. 70'lerin olağan görüntülerinden biriydi, afişin üzerinde yazan o meşhur 32. ya da 52. Zafer Haftası ibaresi...

ABC ARŞİVİ

IUP'nin Türkiye piyasasına girdikten sonra dağıttığı ilk film olan Dokunulmazlar *(Untouchbles) neredeyse yurdışıyla aynı anda Türkiye'de de gösterime giren filmlerden biri olarak dikkat çekti.*

Örneğin Batı'yı bir *Jaws* furyası sarardı ama Türk seyircisi *Jaws* filmini göremezdi. Onun yerine, Ortadoğu pazarına yönelik fason iş yapan küçük firmaların taklit filmlerini, hileli bir pazarlama yöntemiyle "Jaws geldi" diye takdim ederlerdi. Aynı yöntem, yalnız *Jaws*'da değil, daha başka birçok filmde de uygulanmıştı. *Jaws, Şeytan* vb. popüler ve önemli filmler, hatta *Onun Hikayesi* ve *Emmanuelle* gibi Avrupa menşeli erotik yapımların sahteleri asıllarından çok daha önce gelmişlerdi. *Amadeus, Guguk Kuşu* gibi Oscarlı filmler ise Batı'da yarattığı sansasyonlardan çok daha sonra gösterilebilmişti. Kısaca özetlemek gerekirse, Amerikalı dağıtımcılar gelmeden önce yerli dağıtımcıların Türk seyircisine reva gördüğü mantık, "Minimum sayıda ucuz filmle maksimum kâr" olarak özetlenebilirdi.

Amerikalı dağıtımcıların Türk sinema seyircisini, Ortadoğu pazarına yönelik ucuz taklit filmlerden, kötü kopyalardan, yıllar süren sıkıntılı bekleyişlerden kurtardığını söylemek hiç de zor değil. Bugün artık daha iyi sinema salonlarında, teknik olarak daha iyi filmler seyrettiğimizi de kimse reddedemez. Fakat tüm bunları Amerikalıların gelişine bağlamanın nereye kadar doğru olduğu da tartışmalı. Amerikalılar gelmeseydi yerli film ithalatçıları Özal döneminin getirdiği kapitalistleşme ruhuna uygun hareket edip Türk sinema hayatını eski ilkelliğinden kurtarır mıydı, yoksa eski mantıkla daha az sayıda filmle maksimum kâr ilkesini sürdürürler miydi sorusuna kesin bir cevap vermek artık asla mümkün olmayacak. Ama kesin olan Türkiye'deki gündelik sinema kültürünü değiştirme şerefi, tarih nezdinde artık Amerikalılara ait.

Sinema yayınları ve sinema üzerine düşünmek

KURTULUŞ KAYALI

Türkiye'de sinema alanındaki düşünsel birikimi geçmişle, geçmiş sinema düşüncesi ve pratiğiyle birleştirecek bir düşünce denemesine özellikle de 80 sonrasında genellikle rastlanmamaktadır. Geçmişin geçip gittiği yeni dönemin gerektirdiği yeni düşünceleri söylemek gerektiği şeklinde bir anlayış yaygın olarak gündemdedir. Geçmiş dönem kendi mantalitesi çerçevesinde düşünülüp durmakta, genellikle de hiçbir biçimde sorgulanmamaktadır. Halbuki oluşan yeni koşullar geçmiş dönemin yeni baştan değerlendirilmesini gerektirmektedir. En azından devlet, Kültür Bakanlığı destekli bir sinema pratiği Türk sineması üzerine bazı genellemelerin tekrar sınanmasının yolunu açmaktadır. Bu dönemde Türk sinema tarihini anlama denemesi olmamasına rağmen dönemin anlaşılmasının önşartlarını yaratacak altyapının oluşmasında belli mesafeler alınmışa benzemektedir.

Alınan bu mesafe arasında en dikkat edilmesi gereken husus ham bilgileri bir araya getirecek tarzda çalışmaların yapılmaya başlanmış olmasıdır. Bunların, bu tür belgesel çalışmaların en temel olanlarından birini ilk cildi 1973 yılında yayınlanan *Türk Filmleri Sözlüğü* (1914-1972) ile Agâh Özgüç gerçekleştirmiştir. Agâh Özgüç'ün bu çalışması aynı başlık altında (1914-1973) ve (1974-1990) yıllarını kapsayacak şekilde çok daha titiz olarak 1990'lı yıllarda yayınlanmıştır. Özgüç bu özenli çalışmayla 1914'ten 1990 yılına kadar Türk filmlerinin titiz bir envanterini çıkarmıştır. Hangi filmin hangi dönemde gerçekleştiğinin ve bunları gerçekleştirenlerin bilinmesi açısından bu kitaplar olağanüstü önemlidir. Ayrıca Türk sinemasının altyapısını, bu konuda bilgilenmeyi bu genişlikte sağlayacak nitelikte yayınlar pek çıkmamaktadır. Burçak Evren'in sinema dergilerini tasnif etmeye çalışan denemesi de belli bir önem taşımaktadır. *Başlangıçtan Günümüze Sinema Dergileri* (1993). Agâh Özgüç'ün aynı dönemde yayınlanan diğer çalışmaları da bilgilendirici özellikler içermektedir.

Sinema üzerinde düşünmenin vesilesi, daha doğrusu sinema üzerinde genelde düşünme konusunda en önemli unsur sinema dergileridir. Sinema dergileri belirli alanlarda odaklaşmış ve belirli düşünsel eğilimlere olağanüstü yatkın olmadıkları zaman belirgin bir tartışma ortamı oluşmamaktadır. Dergiler genellikle magazinel bir özellik taşımakta ya da magazinel özellikleri ağır basmaktadır. Böyle nitelikleri değişik dozajlar taşıyan dergiler arasında önemlileri *Videosinema* (1984-1985), *Gelişim Sinema* (1984-1985), *Beyazperde* (1989-1990), *Antrak* (1991-) ve *Sinema* (1994-) dergileridir. Anılan dergilerde ciddi inceleme yazıları bulunmasına karşın magazinel yan da bariz olarak ortadadır. Sinemanın ve Türk sinemasının bazı sorunları üzerine değerlendirmeler yapılmasına karşın dergiler genellikle bu konularda odaklaşmamakta itina göstermektedir. 1980 sonrasında çıkan dergiler arasında en fazla farklılık taşıyanı ... *Ve Sinema*'dır. (1985-) ... *Ve Sinema* dergisi genellikle belirtilen aralıklarla çıkmamasına ve dört yıldır da hiç çıkmamasına karşın sinemanın, özellikle de Türk sinemasının sorunları üzerine yoğunlaşan ciddi yazılar yayınlamıştır. Bu derginin bu anlamda en önemli özelliği geçmiş dönemin geniş bir muhasebesini yapmayı denemesidir. Ayrıca değişik sanat ve kültür dergilerinin kendi açılarından sinema konusunu inceledikleri görülmektedir. Bu çerçevede ileriye dönük nitelemeler bakımından kitaplaşmış en ilginç yazı serilerinden biri *Dergâh* dergisinde

yayınlanan *Yeşilçam Günlüğü* (1993)' dür. Ayşe Şasa'nın bu yazı serisi dışında Türk sinemasının bütününe ilişkin nitelemelerde bulunan makaleler pek görünmemektedir. Birçok sinema değerlendirmesi çoğu gazetelerde yazılan dar kapsamlı makaleler mahiyetindedir. 1980'li yıllarda sorunu heyecan içeren bir ciddiyetle inceleyen *Yedinci Sanat* (1973-1975); *Ulusal Sinema* (İlk sayısı *Özgür Sinema* adıyla 1968), *Gerçek Sinema* (1973-1975), *Yeni Sinema* (1966-1980), *Yeni Türk Sineması* (1976) ve *Mutlak Fikir Estetiği ve Sinema* (1977) türü dergiler çıkmamıştır. Yeni dergilerde yazılanlar genelde sorun hakkında yargı ifade eden anlayışlar olmaktan ziyade betimleyici, tasvir edici niteliktedir.

Aslında dergilerdeki yaklaşımların ötesinde bir başka gerçeklik de sinema ve Türk sineması üzerinde yazılan kitaplardır. Yayımlanan genel mahiyetteki çalışmaların hemen tamamı en kapsayıcı şekilde Türk sinema tarihini çözümlemek amacındadır. Bunların başında Nijat Özön'ün *Türk Sinema Tarihi - Dünden Bugüne (1896-1960)* (1962) gelmektedir. Anılan yapıt 1960 yılına kadar Türk sinemasının genel gelişim doğrultusunu hikâye etmektedir. Bu kitabın temel bulguları kullanılıp güncel kılınmaya çalışılarak 1980'li yıllarda *Sinema-Uygulayımı-Sanatı-Tarihi* (1985) başlıklı kitapta "Türkiye'de Sinema" bölümü altında kısaltılarak yeniden yayınlanmıştır. Bunun yanında Nijat Özön'ün oldukça eski dönemde yayınlanmış sinema yazılarını içeren *Karagözden Sinemaya - Türk Sineması ve Sorunları* (1995) iki cilt halinde basılmıştır. Her iki kitap Nijat Özön'ün ilgisinin yoğun olarak eski döneme dönük olduğunu göstermektedir. Nijat Özön'ün 1965 yılı sonrasında söyledikleri tartışma konusu olsa da o tarihe kadarki değerlendirmeleri genel kabul görmüştür. 1965 sonrasına ilişkin yaklaşımları da sinema üzerine düşünen bir kesimin anlayışlarını şekillendirmiştir.

Agâh Özgüç'ün Kronolojik Türk Sinema Tarihi *başlıklı çalışması bu alanda önde gelen çalışmaların başında sayılabilir.*

Sinema konusunda yayınlanan genel mahiyetteki ikinci kitap Giovanni Scognamillo'nun *Türk Sinema Tarihi* (1987, 1988) başlıklı iki ciltlik yapıtıdır. Aslında Scognamillo'nun bu tarih denemesi büyük ölçüde yıllar önce yayınlanmış *Türk Sinemasında 6 Yönetmen* (1973) kitabı üzerine bina edilmişe benzemektedir. Belirtilen kitapta öne çıkarılan yaklaşımların 1980'lerin sonlarında yayınlanan yapıtların temel çerçevesini oluşturduğu belirtilebilir. Bunun ötesinde temelde aynı tarzda Türk sinemasının ürünlerini değerlendirmek amacıyla Alim Şerif Onaran da iki ciltlik *Türk Sineması* (1994, 1995) kitaplarını yayınlamıştır. Bu kitap diğer ikisi gibi önemli ölçüde yazarının bakış açısını yansıtan bir yaklaşımdan ziyade üzerinde durulan filmler gösterime girdiği zaman sinema eleştirmenlerinin bakış açısı doğrultusunda değerlendirme yapmaktadır.

Bu dönemde gündelik basında sinema yazıları yazan sınırlı sayıdaki eleştirmenlerden bazılarının eleştirilerinden derlenen kitaplar yayınlanmıştır. Böylesi bir yönelim 1980'li yıllara doğru hızlanmıştır. İlk kitabı *Mitos ve Kuşku*'dan (1976) sonra Atilla Dorsay'ın çok sayıda yapıtı 1980'li yıllardan itibaren yayınlanmıştır. Zaten Atilla Dorsay da ilk yerli film yazısını 1967 yılında yayınlamıştır. Bir ölçüde bu nedenle de geçmiş dönemle ilgili bir değerlendirme yönelimi, eğilimi olmamıştır. Güncel filmler üzerine yazması böylesi bir yönelimin önünde önemli bir engel oluşturmuştur. Ancak Türkiye'de düşünsel anlamda çok etkin bir gazetede uzun süre yazması, ülkenin ve somut gazetenin güncel etkilerinin eleştirilerine sinmesine yol açmıştır. Dorsay'ın yanında gene başka bazı eleştirmenlerin yazdıkları film kritiklerini içeren çalışmaların yayınlanması söz konusudur. Bunların arasından biri de kitabın içeriğinden daha düzeyli olan bir başka eleştirmenin "Sinemamızın Son Dönemi Üzerine Notlar" değinisiyle birlikte yayınlanan Burçak Evren'in *Türk Sinemasında Yeni Konumlar* (1990) başlıklı kitabıdır. Bir sinema akademisyeninin kaleme aldığı *Sinemada Yedinci Adam-Türk Sinemasında İç ve Dış Göç Olayı* (1987) yapıtı da sinema akademisyeni ile sinema eleştirmeninin arasındaki mesafenin Türkiye açısından pek de uzun olmadığını göstermektedir.

Sinema üzerine uzman ya da sinema ile ilgili akademisyenler genellikle sinemanın teorik sorunlarını irdelemek amacıyla yazmaya, daha çok da çeviri yapmaya yatkındırlar. Alim Şerif Onaran, Oğuz Onaran, Seçil Büker, Nilgün Abisel, Oğuz Adanır,

Deniz Derman ve Mutlu Parkan'ın yayınladığı yapıtlar genellikle bu çerçevede mütalaa edilebilir. Seçil Büker yaptığı çeviriler yanında göstergebilim açısından sinemayı genelde değerlendirmeye çalışmıştır. Son sıralarda belki de sinema uzmanı akademisyenlerin hepsinden önce belli teorik kavramları kullanarak Türk sinemasının kendine göre sıradışı örneklerini tahlil etmeye yöneldiği görülmektedir. Daha sonraki bir ortak çalışmasında, Canan Uluyağcı ile birlikte gerçekleştirdiği *Yeşilçam'da Bir Sultan* (1993) yapıtında Türkan Şoray'ın yıldız oyuncu olarak işlevini çözümlemeyi denemiştir. Tıpkı bunun gibi Nilgün Abisel de çoğu önceden yazılmış Türk sineması üzerine makalelerini topladığı *Türk Sineması Üzerine Yazılar* (1994) kitabında Türkan Şoray'ın oynadığı Aşk Mabudesi (1969) filminin tahlilini genişliğine yapmaya çalışmıştır. Bunun yanında Oğuz Adanır da Seçil Büker'in *Film ve Gerçek* (1989) yapıtında gerçekleştirdiğine paralel bir şekilde *Sinemada Anlam ve Anlatım* (1987, 1994) kitabında son dönemin önemsenen bir filminin –bir yabancı filmle karşılaştırarak da olsa– çözümlemesini yapmaya yönelmiştir. Bunların dışında bir de *Türk Sinemasında Demokrasi Kavramının Gelişmesi*'ni (1994) sorgulayan hepsi de sinemayla doğrudan ilgili olmayan dört akademisyenin kaleme aldığı genel mahiyette bir yapıt vardır. Ancak bu yapıtta genelde olumsuz bir tavır etkin olmakta ve olsa olsa son dönem yapıtlarıyla demokrasi arasında paralellikler kurulabileceği düşünülmektedir. Özetle sinema akademisyenleri Türk sinemasının son döneminin sıradışı ürünleriyle meşgul olmakta ve Türk sinemasının ilk döneminin genel durumuyla ilgili öncedenberi yapılagelen yorumları da

Yukarıda genelde anlatılanların dışında genel, kapsamlı mahiyette çalışmalar yok denecek kadar azdır. Yayınlanmış kimi önemli, özenli yazıların da derlenip, değerlendirilmesi sorunun tüm boyutlarıyla kavranmasını sağlayabilir. Gözlemlenebileceği kadarıyla örneğin Engin Ayça 1980'li yılların öncesinden beri yorumları fazla değişmeyen bir şekilde Türk sinemasında anonim üsluptan bireysel üsluba geçildiğini iddia eden yazılar yazmaktadır. Bu durum yönetmenler açısından da sorunun üstünde detaylı olarak düşünülmediğini göstermektedir. Yönetmenlerin bu noktadaki düşünce doğrultusunun, daha doğru ifadeyle düşünce düzeyinin en güzel göstergesi Atıf Yılmaz'ın bir zamanlar ulusal sinema ve devrimci sinema üzerine sözleriyle başlığı değiştirilip magazinel kısımları öne çıkarılarak iki kez yayınlanan anılarının karşılaştırılmasıdır: *Hayallerim, Aşkım ve Sen* (1991) ve *Söylemek Güzeldir* (1995). Bir ölçüde değiştirilerek iki kez yayınlanan bu anı kitabı *Hürriyet* ve *Milliyet* gibi iki büyük gazetede tefrika edilmiştir.

Türk sinemasının sorunlarının irdelenmesi zaman zaman ilgi çekiciliğini kaybetse de elbette bir biçimde tartışılacaktır. Yapılagelen sinema pratiği ve aydınların sinemaya ilgisi en azından yaşanılan tarih kesiti açısından sinemanın tartışılmasının önşartlarını oluşturmamıştır. Ancak sinemanın uzun tarihi Türk sinema yönetmenlerinin genelde sinema, özelde de Türk sineması üzerine zaman zaman ciddi olarak düşündüklerini göstermektedir. Hemen her dönemde Türk sinemasının önemli yönetmenleri konu üzerinde önemli düşünceler beyan etmişlerdir. Bir başka şekilde belirtmek gerekirse Türkiye'de sinema tartışmaları genelde yönetmenlerin taraf olduğu tartışmalar olarak şekillenmiştir. Entellektüellerin, aydınların da bu tartışmalarda bir taraf olmaktan öte katkıları olmamıştır. Son yıllarda sınırlı bazı konularda önemli ve ciddi sayılabilecek değerlendirmeler yapılmıştır. Bunlardan biri sinema eleştirmeni Necip Tosun'un *Mesut Uçakan'la Sinema Söyleşileri* (1992) yapıtı, diğeri ise büyük çoğunluğu 1975 yılında gerçekleşmesine karşın çok sonra yayınlanan Alim Şerif Onaran'ın *Lütfi Ö. Akad*'la (1990) röportajıdır. Bunun ötesinde Türk sinemasının yönetmenleri sinemanın pratik meseleleri konusunda çözüm yolları gösteren sınırlı birkaç yazı dışında Türk sinemasının sorunlarıyla ilgilenmemişlerdir. Sinema üzerine yoğun bir biçimde bir tek Metin Erksan yazmıştır. Metin Erksan sinema pratiğinin ve toplum üzerine düşünme eyleminin etkisiyle özellikle son beş-altı yıldır Türk sinema tarihi, geçmiş dönem sinema pratiği, Türk sinemasının dönemlendirilmesi, bazı somut dönemlerin nitelenmesi, Türk sinemaları üzerine yapılan değerlendirmeler ve sinemayla ilgili birçok başka konudaki düşüncelerini belirtmekte ve bazı yaklaşımları sorgulamaktadır. Zaten onun diğer yönetmenlerden temel farklarından biri bir Atatürk Filmi çekme denemesi yerine konu üzerine düşünüp *Atatürk Filmi* (1989) üzerine bir kitap yazmasında da somutlaşmaktadır. Nitekim Türk sinema üzerinde çalışırken öne çıkarılması incelenmesi gereken konuların da toplu ve bütünlüklü bir şekilde sunumuna da onun "Sinema Okullarında Tez Çalışmaları" (1987) başlıklı yazısı dışında hemen hemen rastlanılmamaktadır. Türk sinemasının konuları bir tarihlerde hırçınlaşmaların, taraflılıkların ve kavganın caklığı nedeniyle tartışılmışa benzemektedir. Asıl şimdi Türk sinema pratiği ve geçmiş tarihiyle soğukkanlı araştırıcılarını beklemektedir.